

คณะเซิงเทรา: เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง (พ.ศ. 2398-2554)

อิงตะวัน แพลกอินทร์

คุณฉินพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาไทยศึกษา

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

มิถุนายน 2560

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

คณะกรรมการควบคุมดุชนีพนธ์และคณะกรรมการสอบดุชนีพนธ์ ได้พิจารณา
ดุชนีพนธ์ของ อิงตะวัน แพลุกอินทร์ ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปรัชญาดุชนีพนธ์ สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพาได้

คณะกรรมการควบคุมดุชนีพนธ์

ศาสตราจารย์ ภารดี มหาจันทร์ อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ภารดี มหาจันทร์)

ดร. ศักดินา บุญเปี่ยม อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ดร. ศักดินา บุญเปี่ยม)

คณะกรรมการสอบดุชนีพนธ์

ดร. อารมณฺ์ เพชรชื่น ประธาน
(รองศาสตราจารย์ ดร. อารมณฺ์ เพชรชื่น)

ศาสตราจารย์ ภารดี มหาจันทร์ กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ภารดี มหาจันทร์)

ดร. ศักดินา บุญเปี่ยม กรรมการ
(ดร. ศักดินา บุญเปี่ยม)

ดร. ชัยณรงค์ ศรีมันตะ กรรมการ
(ดร. ชัยณรงค์ ศรีมันตะ)

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อนุมัติให้รับดุชนีพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุชนีพนธ์ สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพา

ดร. บุญรอด บุญเกิด คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บุญรอด บุญเกิด)

วันที่ ....16... เดือน .....มิถุนายน..... พ.ศ. 2560

กิตติกรรมประกาศ

คุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาจาก รองศาสตราจารย์ ภารดี มหาขันธ์ อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ดร.ศักดินา บุญเปี่ยม อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ที่กรุณาให้คำปรึกษาและแนวทางที่ถูกต้อง ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ด้วยความละเอียดถี่ถ้วนและเอาใจใส่ด้วยดีเสมอมา ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งเป็นอย่างยิ่ง จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.อารมณห์ เพชรชื่น ที่ปรึกษาสมาคมวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีศึกษาไทย ที่กรุณาให้ความรู้ ให้คำปรึกษา ตรวจสอบแก้ไขและวิจารณ์ผลงาน ทำให้งานวิจัยมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมทั้งผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน ที่ให้ความอนุเคราะห์ในการตรวจสอบ แก้ไขและแนะนำงานวิจัยฉบับนี้ให้มีคุณภาพและมีความถูกต้องครบถ้วน

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้รับความกรุณาเป็นอย่างสูงยิ่งจากชาวบ้าน และบุคคลในหลากหลายอาชีพรวมทั้งหน่วยงานของรัฐในจังหวัดฉะเชิงเทรา ที่ได้ให้ข้อมูลอย่างละเอียดถี่ถ้วนด้วยความโอบอ้อมอารี จนทำให้คุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้บรรลุผลสำเร็จ มีข้อมูลที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณทุกท่านมา ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณเพื่อน ๆ นิสิตไทยศึกษา รุ่นที่ 5 และเพื่อน ๆ พี่น้องอีกมากมายหลายท่าน ที่ไม่ได้กล่าวนามในที่นี้ ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์สนับสนุนและเป็นกำลังใจให้งานวิจัยฉบับนี้ ประสบผลสำเร็จ

คุณค่าและประโยชน์ของคุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอมอบเป็นกตัญญูแก่บิดาแต่ครุบาอาจารย์ทุกท่านและครอบครัวของผู้วิจัย ที่เป็นกำลังใจให้ด้วยดีเสมอมา จนบรรลุความสำเร็จ มา ณ โอกาสนี้

อิงตะวัน แพลุกอินทร์

54810046: สาขาวิชา: ไทยศึกษา: ปร.ด. (ไทยศึกษา)

คำสำคัญ: ฉะเชิงเทรา/ เมืองสำคัญ/ เศรษฐกิจ/ ลุ่มน้ำ/ บางปะกง

อิงตะวัน แพลกอินทร์: ฉะเชิงเทรา: เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง

(พ.ศ. 2398-2554) CHACHOENGSAO: THE ECONOMIC IMPORTANCE OF THE BANG PAKONG RIVER BASIN (1855-2011) คณะกรรมการควบคุมคุณภาพนิพนธ์: ภารดี มหาจันทร์, กศ.ม., ศักดินา บุญเปี่ยม, วท.ค., 377 หน้า. ปี พ.ศ. 2560.

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้เมืองฉะเชิงเทราพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว และกระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ตลอดจนผลกระทบที่เกิดจากพัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ฉะเชิงเทราพัฒนาอย่างรวดเร็วจากเมืองขึ้นจัตวาจนกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ประกอบด้วยปัจจัย 3 ด้านคือ 1. ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์และสิ่งแวดล้อม 2. ความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์ วัฒนธรรม และภูมิปัญญาในการดำรงชีพและประกอบอาชีพ 3. นโยบายของผู้ปกครองอาณาจักรและรัฐไทย ในแต่ละยุคสมัย ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ฉะเชิงเทราที่มีทุนของตัวเองคือแม่น้ำบางปะกงอันเป็นสายพานของระบบนิเวศ ที่เชื่อมดินน้ำจากผืนป่าตะวันออกไหลลงสู่ทะเล ก่อเกิดเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายทางชีวภาพ เมืองที่มีฐานรากทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาก่อเกิดทรัพยากรบุคคล ที่สามารถพัฒนาต่อขยายการสร้างเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลต่อกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจทั้งทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการ จนทำให้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทั้งในด้านความมั่นคงทางอาหาร ถือเป็นครัวของภูมิภาค ของเมืองหลวง และของโลก เป็นเมืองที่มีผลผลิตทางด้านอุตสาหกรรมที่หลากหลาย มีการค้าขายและบริการที่เจริญรุ่งเรือง และที่สำคัญคือมีศักยภาพและทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่ชัดเจนแบบค่อยเป็นค่อยไปตามธรรมชาติ แต่หากมองในแนววิชาการจะเป็นการพัฒนาแบบก้าวกระโดด ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบทั้งในเชิงบวกคือ เกิดการลงทุนทางด้านเศรษฐกิจ เกิดการผลิตเพื่อการค้า เกิดการจ้างแรงงาน การรับวิทยาการจากต่างชาติ การขยายพื้นที่เกษตรกรรม เกิดการตั้งชุมชน เมืองขยายตัว การเป็นแหล่งรายได้ของรัฐ และการพัฒนาสู่การเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ ส่วนผลกระทบในเชิงลบคือทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ปัญหาแรงงานต่างด้าว ความเสื่อมของอุตสาหกรรมในครัวเรือน อิทธิพลและความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ ตลอดจนสภาพสังคมและวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราเกิดการเปลี่ยนแปลง แต่ด้วยภูมิปัญญาของชาวเมืองนี้ที่ได้พยายามแก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยการนำแนวพระราชดำริเกี่ยวกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมาหาราช ซึ่งถือเป็นเศรษฐกิจฐานรากมาปรับใช้ในวิถีการทำมาหากินโดยเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม รวมทั้งเกิดจิตสำนึกตระหนักรู้และร่วมกันอนุรักษ์ไปพร้อม ๆ กับการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างยั่งยืนต่อไป

54810046: MAJOR: THAI STUDY: Ph.D (THAI STUDY)

KEYWORD: CHACHOENGSAO/ MAJOR CITY/ ECONOMIC/ BASIN/ BANG PAKONG

INGTAWAN PAELOOKIN: CHACHOENGSAO: THE ECONOMIC IMPORTANCE OF THE BANG PAKONG RIVER BASIN (1855-2011) THESIS COMMITTEE: PARATEE MAHAKHAN, MA., SAKDINA BOONPIAM, Ph.D., 377 P, 2017.

The purpose of this research is to study important factors supporting Chachoengsao to develop quickly and economic development process as well as the impact from economic development in Chachoengsao by using qualitative research.

Based on the research findings, the important factors which encouraged Chachoengsao to develop quickly from level-4 city to be an important economic city in Bang Pakong basin include 3 following factors: 1. geographical and environmental factor 2. ethnical diversity, culture, and wisdom in living and working 3. the policy of the governor of the kingdom and Thai state in each era. These factors allowed Chachoengsao to have its own cost which is Bang Pakong River, the conveyor belt of ecological system which connects the upstream from the east forest to the sea, creating abundant natural resources and biological diversity. The city has cultural root and wisdom, which develops human resource and civilization further. This affects economic development process in terms of agriculture, industry, commerce, and service, making Chachoengsao become a major city in food security regarded as the kitchen of the region, capital city, and the world. Chachoengsao is a city with various industrial products and prosperous trading and service. More importantly, Chachoengsao has potential and clear direction of economic development in a gradual and natural way. However, from academic perspective, it is a leap development, which has positive effects including economical investment, commercial production, employment, knowledge receipt from other countries, agricultural area expansion, community set up, city expansion, state revenue source, and the development into level-2 city from Bangkok. On the other hand, there are some negative effects such as natural resource being destroyed, environmental problem, alien labor problem, household industry deterioration, influence and conflict of benefits, as well as changes in social condition and lifestyle of Chachoengsao people. However, by the wisdom of the people in this city to apply H.M. King Bhumibol Adulyadej's Philosophy of Sufficiency, which is about grassroots economy, in living their lives in an economically friendly way, as well as having an awareness of environment conservation and sustainable economic development.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญภาพ	ซ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	3
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย	4
ขอบเขตของการวิจัย.....	4
นิยามศัพท์เฉพาะ	4
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	5
วิธีการดำเนินการวิจัย	13
2 ปัจจัยส่งเสริมให้ละเซิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจ	15
ภูมิศาสตร์ของเมืองลุ่มน้ำ.....	15
ภูมิรัฐศาสตร์อันเกิดจากชัยภูมิของเมือง	24
ภูมินิเวศเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ.....	37
ภูมิอากาศเมืองละเซิงเทรา.....	46
เมืองอู่ข้าวอู่น้ำ.....	48
ภูมิสังคมหลากหลายชาติพันธุ์.....	49
ภูมิวัฒนธรรมแห่งเมืองลุ่มน้ำ.....	63
ภูมิรัฐภูมิปัญญาที่สะท้อนถึงคุณภาพของชาวเมืองละเซิงเทรา.....	69
ภูมิการเมืองเรื่องนโยบายนำสู่ภูมิทัศน์ของเมืองแห่งการพัฒนา.....	83
3 ละเซิงเทรา : เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง (พ.ศ. 2398-2554)	114
การผลิตเพื่อการค้าของเมืองละเซิงเทราก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง	114
วิถีเกษตรกรรมของชาวเมืองละเซิงเทรา.....	118

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
วิธีการทำมาหากินในอาชีพประมงของชาวเมืองฉะเชิงเทรา	167
อุตสาหกรรมเพื่อการค้าในเมืองฉะเชิงเทรา.....	176
การพาณิชย์กรรมและบริการในเมืองฉะเชิงเทรา.....	211
4 ผลกระทบอันเกิดจากการเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ของฉะเชิงเทรา	258
ผลกระทบในเชิงบวกเมื่อฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่ง ลุ่มน้ำบางปะกง	258
ผลกระทบในเชิงลบเมื่อฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่ง ลุ่มน้ำบางปะกง	284
5 บทสรุป และข้อเสนอแนะ	325
บทสรุป.....	325
ข้อเสนอแนะ.....	356
บรรณานุกรม	357
ประวัติย่อของผู้วิจัย	377

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1	แผนที่ประเทศไทยแสดงจังหวัดฉะเชิงเทราและภาคตะวันออก 15
2	แม่น้ำบางปะกงไหลผ่านเมืองฉะเชิงเทรา..... 21
3	กำแพงเมืองฉะเชิงเทรา 32
4	การทำนาปลูกข้าวในเมืองฉะเชิงเทรา..... 119
5	ผลผลิตมะม่วงน้ำดอกไม้สีทองของเมืองฉะเชิงเทรา..... 141
6	อุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทราสมัยต้นรัตน โกสินทร์ 179
7	นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ 199
8	รอยยิ้มของแม่ค้าในตลาดบ่อบัว..... 220
9	การจับกุมไม้พะยูงจากป่าเขาอ่างฤๅไน..... 291
10	มลพิษสิ่งแวดล้อมอันเกิดจากอุตสาหกรรม..... 301

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกของไทย มีแม่น้ำบางปะกงเป็นลำน้ำสายหลัก ภูมินาม ฉะเชิงเทราจึงมีที่มาจากแม่น้ำสายนี้ ดังปรากฏในหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ภาคปักษิณภาค 1 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ที่ว่า “ฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร” แปลว่า คลองลึก มาจากภาษาเขมร 2 คำ คือ ฉะเชิง แปลว่า แม่น้ำ ลำน้ำ คลอง ออกเสียงเพี้ยนเป็น ฉะเชิง ส่วน เทรา แปลว่า ลึก ความเห็นนี้คงอาศัยเหตุผลทางภูมิศาสตร์ด้วย เนื่องจากเมืองนี้ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำบางปะกง เมื่อเขมรเข้ามามีอำนาจปกครองเหนือเมืองนี้จึงเป็นไปได้ว่าในสมัยโบราณ อาจจะเรียกแม่น้ำบางปะกงว่า “คลองลึก” หรือ “คลองใหญ่” ตามลักษณะที่มองเห็น และด้วยอิทธิพลเขมรจึงได้เรียกชื่อแม่น้ำเป็นภาษาเขมรว่า “ฉะเชิงเทรา” ครั้นเรียกกันไปนาน ๆ จึงเพี้ยนกลายเป็น “ฉะเชิงเทรา” เมืองที่ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำก็พลอยได้ชื่อว่า “ฉะเชิงเทรา” ไปด้วย

ปัจจุบันมีการแบ่งเขตการปกครองเป็น 11 อำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอแปลงยาว อำเภอพนมสารคาม อำเภอนาตะเกียบ อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอบางปะกง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอสนามชัยเขต อำเภอราชสาส์น และอำเภอกลองเชือก

การที่แม่น้ำบางปะกงไหลผ่านกลางเมืองฉะเชิงเทราแล้วไหลออกสู่ทะเล ส่งผลให้ที่ตั้งของเมืองนี้อยู่ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำหรือที่เรียกว่าดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการเกษตรกรรม ทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ การประมง ทั้งประมงน้ำเค็ม ประมงน้ำกร่อยและประมงน้ำจืด สภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทราด้านทิศเหนือมีพื้นที่ติดต่อกับเมืองปราจีนบุรีและนครนายก ซึ่งมีถนนสาย 3200 สาย 3245 และสาย 304 เชื่อมโยงไปยังภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ ด้านทิศตะวันออกมีพื้นที่ติดต่อกับเมืองสระแก้ว มีถนนสาย 3259 เชื่อมโยงไปยังชายแดนกัมพูชา แล้วขึ้นไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนใต้ ทิศตะวันตกมีพื้นที่ติดต่อกับเมืองปทุมธานี สมุทรปราการและกรุงเทพฯ มีถนนสาย 3 สาย 34 สาย 304 และมอเตอร์เวย์ เชื่อมโยงไปยังภาคตะวันตกและภาคใต้ ส่วนด้านทิศใต้มีพื้นที่ติดต่อกับเมืองระยอง ชลบุรีและอ่าวไทย มีถนนสาย 3 (สุขุมวิท) สาย 3217 สาย 315 สาย 331 และสาย 3245 เชื่อมโยงไปยังจังหวัดตราด-เกาะกง (กัมพูชา) และฮาเตียน (เวียดนาม) การที่เมืองนี้มีพื้นที่บางส่วนอยู่ติดอ่าวไทย โดยมีแม่น้ำบางปะกงเป็นเส้นทางเข้าออกสำคัญในการขนส่งสินค้าทางทะเล และแม่น้ำสายนี้รวมทั้ง ลำคลองสาขาเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้า

ระหว่างพื้นที่ตอนในไปยังเมืองหลวงและออกสู่ทะเล จึงทำให้เกิดชุมชนตามเส้นทางเหล่านี้หลายแห่ง ส่งผลให้ละแวกนี้กลายเป็นเมืองที่มีราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์ ทั้งชาวไทย ชาวลาว ชาวเขมร ชาวมอญ มุสลิม ฝรั่งเศส และชาวจีน ซึ่งแต่ละชาติพันธุ์มีความเชื่อและการนับถือศาสนาที่ทั้งเหมือนกันและต่างกัน ส่งผลให้เมืองนี้มีวัฒนธรรมและประเพณีที่หลากหลายหลอมรวมกัน แต่ละชาติพันธุ์ล้วนมีความถนัด ความสามารถ ประสบการณ์และภูมิปัญญาที่แตกต่างกัน ส่งผลให้เกิดความหลากหลายในอาชีพและวิถีการทำมาหากิน ทั้งยังเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้ละแวกนี้กลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง และสังคม โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ พบว่าเมืองนี้เกิดการผลิตเพื่อการค้าก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ. 2398) ผลผลิตมีทั้งน้ำตาลทรายที่ส่งเป็นสินค้าออกต่างประเทศ และข้าวเป็นสินค้าต้องห้ามที่มีการลักลอบขายออกต่างประเทศ แต่หลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว มีการขยายพื้นที่ทำนาเพื่อปลูกข้าวเพิ่มขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เนื่องจากข้าวเป็นสินค้าที่ต่างประเทศมีความต้องการสูง และไม่ใช้สินค้าต้องห้ามอีกต่อไป จึงมีการตั้งด่านเก็บภาษีข้าวที่ปากแม่น้ำบางปะกงเป็นแห่งแรกและแห่งเดียวของประเทศในขณะนั้น ละแวกนี้ยังคงเป็นเมืองที่มีผลผลิตทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลักเรื่อยมา จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2524 พื้นที่เมืองละแวกนี้ถูกกำหนดให้มีการพัฒนาเพื่อเป็นฐานเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมแห่งใหม่ของประเทศ ทั้งยังเชื่อมโยงไปยังประเทศเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะกลุ่มประเทศอินโดจีน ในชื่อ “โครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก” (Eastern sea board) ทั้งยังเป็นเมืองที่ต้องพัฒนาและอยู่ในแผนปฏิบัติการจัดการ โครงข่ายถนนสายแหลมฉบัง-อีสาน-มุกดาหาร โครงการพัฒนาระบบรถไฟความเร็วสูง (รางคู่) สายหัวหมาก-ละแวกนี้ และสายศรีราชา-ละแวกนี้-แก่งคอย โครงข่ายเดินเรือชายฝั่งทะเล ทำให้สามารถเชื่อมโยงพื้นที่ชายฝั่งทะเลทั้งในประเทศและประเทศเพื่อนบ้าน ระบบไฟฟ้าและระบบสายส่ง ระบบโทรคมนาคม การจัดการทรัพยากรน้ำ และการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง ผนวกกับการที่รัฐบาลได้ออกนโยบายการส่งเสริมการลงทุน (BOD) เพื่อสร้างแรงจูงใจในพื้นที่เขตส่งเสริมการลงทุน เช่น ให้สิทธิและประโยชน์ด้านภาษีอากร ทำให้พื้นที่อุตสาหกรรมใหม่ของละแวกนี้สามารถจูงใจนักลงทุนทั้งในและต่างประเทศเข้ามาสร้างโรงงานในเขตพัฒนาอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก จนทำให้วันนี้พื้นที่เมืองละแวกนี้กลายเป็นที่ตั้งของนิคมอุตสาหกรรมหลักของประเทศ คือ นิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ นิคมอุตสาหกรรมกลุ่มบางปะกงอินดัสเตรียลปาร์ค นิคมอุตสาหกรรมกลุ่ม ที.ที.ไอ. ส่งผลให้เมืองละแวกนี้กลายเป็นเมืองแห่งการผลิต มีสภาพของเมืองท่า เมืองการค้า พร้อม ๆ กับปัญหาที่เกิดขึ้นตามมา เช่น ปัญหาทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย มลพิษสิ่งแวดล้อม ปัญหาแรงงานต่างด้าว เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาเรื่อง ฉะเชิงเทรา: เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง เพราะตระหนักถึงความสำคัญในบทบาทของเมืองฉะเชิงเทรา ประกอบกับเรื่องนี้ยังไม่มีผู้ใดทำการศึกษาวิจัยในเชิงประวัติศาสตร์ หากทำการศึกษาวิจัยจะทำให้ได้องค์ความรู้ใหม่ของวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและเห็นภาพความเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกงของฉะเชิงเทราได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ฉะเชิงเทรามีพัฒนาการอย่างรวดเร็ว จากเมืองเล็ก ๆ คู่การเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง
2. ศึกษากระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา
3. วิเคราะห์ผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนาทางเศรษฐกิจของฉะเชิงเทราจนกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง

กรอบแนวคิดในการวิจัย

1. ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีลักษณะเด่น ทั้งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ เศรษฐภูมิ และภูมิรัฐศาสตร์
2. ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐภูมิ และภูมิรัฐศาสตร์ นำมาซึ่งความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์ วัฒนธรรมและภูมิปัญญา
3. จุดเด่นทางภูมิศาสตร์ของเมืองลุ่มน้ำ การมีแม่น้ำบางปะกงไหลออกสู่ทะเล การมีชัยภูมิที่ตั้งอยู่ในเส้นทางการค้า การมีลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลายก่อเกิดทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ การมีภูมิอากาศที่เหมาะสม หลากภูมิสังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งรัฐมีนโยบายพัฒนา ล้วนเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เมืองฉะเชิงเทราพัฒนาแบบก้าวกระโดด จากหัวเมืองชั้นในเล็ก ๆ กลายเป็นเมืองเปิด เมืองชุมทางการคมนาคม เมืองในเส้นทางยุทธศาสตร์ ศูนย์กลางการบริหารของมณฑลปราจีนบุรี ศูนย์กลางการค้า เมืองท่าส่งออกสินค้าสำคัญของประเทศ (ข้าว) และเป็น 1 ใน 3 เมืองหลักในโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก ปัจจุบันเป็นแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้า และผลิตเพื่อการส่งออก
4. การพัฒนาเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดดส่งผลกระทบต่อทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคม และวัฒนธรรม ทั้งในเชิงบวกและเชิงลบ
5. องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยนี้ จะมีประโยชน์ทั้งในด้านการศึกษา และการพัฒนา

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

ผลงานวิจัยนี้จะได้องค์ความรู้ใหม่ของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจใน 3 ประเด็น คือ

1. ได้องค์ความรู้เรื่องปัจจัยที่ส่งเสริมให้ฉะเชิงเทรามีพัฒนาการอย่างรวดเร็วจากเมืองเล็ก ๆ ตู้อการเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง
2. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา
3. ได้มุมมองเรื่องผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของฉะเชิงเทราที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทั้งทางวิชาการและการพัฒนา

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้มีขอบเขตรอบคลุมทั้งหมด 3 ด้านคือ

1. ด้านวิชาการ
  - 1.1 ศึกษาปัจจัยที่ส่งเสริมให้ฉะเชิงเทรามีพัฒนาการอย่างรวดเร็ว จากเมืองเล็ก ๆ ตู้อการเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง
  - 1.2 ศึกษากระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา
  - 1.3 วิเคราะห์ผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนาทางเศรษฐกิจของฉะเชิงเทรา จนกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง
2. ด้านพื้นที่ การวิจัยนี้ครอบคลุมพื้นที่ทั้ง 11 อำเภอ ของเมืองฉะเชิงเทรา
3. ด้านเวลา การวิจัยนี้เริ่มจากปี พ.ศ. 2398 จนถึงปี พ.ศ. 2554

นิยามศัพท์เฉพาะ

ลุ่มน้ำบางปะกงเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่สำคัญในภาคตะวันออก ครอบคลุมพื้นที่ 5 เมือง คือ เมืองสระแก้ว ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และชลบุรี

จังหวัด คือ หน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคที่รวมท้องที่หลาย ๆ อำเภอเข้าด้วยกัน และมีฐานะเป็นนิติบุคคล มีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นหัวหน้าคณะผู้ปกครอง

เมือง (Town) เป็นนิคมมนุษย์ (Human settlement) ที่มีขนาดใหญ่กว่าหมู่บ้าน แต่เล็กกว่านคร (City) ขนาดของนิคมที่จะถูกเรียกได้ว่าเป็นเมือง นั้นในอดีต หมายถึง เขตภายในกำแพงเมือง ซึ่งเป็นที่ชุมนุมและเป็นที่ตั้งศาลากลางเมือง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เป็นระบบเทศาภิบาล ฉะเชิงเทรามีฐานะเป็นเมือง ๆ หนึ่ง ในมณฑลปราจีนบุรี จนกระทั่งปี พ.ศ. 2475 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงระบอบ

การปกครอง มีการยุบระบบเทศาภิบาลที่ใช้อยู่เดิม มาใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2476 ทำให้อำนาจการปกครองเริ่มกระจายตัวออกสู่ส่วนภูมิภาค เปลี่ยนจาก “เมือง” มาเป็น “จังหวัด” โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ดูแลกิจการต่าง ๆ ในพื้นที่เมืองจะเข็งเทราจึงกลายมาเป็นจังหวัดจะเข็งเทรานับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2521)

เนื่องจากการวิจัยนี้จะครอบคลุมเวลานับจากปี พ.ศ. 2398-2554 ผู้วิจัยจึงใช้คำว่า เมือง แทนคำว่า จังหวัด

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยเรื่อง จะเข็งเทรา: เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง (พ.ศ. 2398-2554) นี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเรียบเรียงเอกสาร หลักการ แนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

แนวคิดและทฤษฎี

แนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับชุมชน

1. ความหมายของชุมชน

ขวัญทรวง อติโพธิ ได้ให้ความหมายและแสดงความแตกต่างของคำว่าชุมชนและเมืองไว้ว่า ชุมชน มีการกินอยู่เพื่อยังชีพ (Substance economy) มีการพึ่งพิงตลาดและการแลกเปลี่ยนอย่างง่าย (Uncomplex market economy) ลักษณะทางสังคมเป็นสังคมปิดมีความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติและผูกพันกันทางศาสนา ส่วนเมืองนั้น ถูกควบคุมด้วยองค์กรทางการตลาด (Market organization) มีการแบ่งคน กิจกรรม และความสามารถ มีหลากหลายอาชีพ ฐานะ ค่านิยม (Complex market economy) ลักษณะสังคมเป็นสังคมแบบเปิดมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมีหลายประการ

2. การพิจารณาประเภทของชุมชน

โดยทั่วไปชุมชนมีอยู่ 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ชุมชนเมือง และชุมชนชนบท มีตัวแปรมากมายที่ใช้แยกประเภทของสองชุมชนนี้ เช่น ขนาด ความหนาแน่น ลักษณะทางนิเวศวิทยา สถานะทางกฎหมาย ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เป็นหลัก อย่างไรก็ตามการแยกนี้จะไม่สามารถทำได้อย่างชัดเจน เพราะตัวแปรหนึ่งอาจจะทำให้ชุมชนหนึ่งเป็นชุมชนเมืองในขณะที่ตัวแปรอีกตัวหนึ่งทำให้ชุมชนนั้นเป็นชุมชนชนบทก็ได้

การแบ่งประเภทชุมชนโดยพิจารณาจากลักษณะบริเวณ โดยรอบ จำเป็นต้องดูความสัมพันธ์ของประชากรที่อยู่ในบริเวณ โดยรอบกับในชุมชนที่พิจารณาอยู่ ความสัมพันธ์

อาจอยู่ใน 3 ลักษณะ ดังต่อไปนี้

1. มีการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนและพื้นที่โดยรอบ ซึ่งอาจแสดงด้วยการเดินทางเข้ามาซื้อของเป็นครั้งคราว เยี่ยมเยือนเพื่อนฝูงที่อยู่อาศัยในชุมชน และการใช้สิ่งอำนวยความสะดวกของชุมชนศูนย์กลางโดยประชากรที่มาจากพื้นที่โดยรอบ

2. มีความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจ ซึ่งหมายถึงการพึ่งพาทางเศรษฐกิจระหว่างเมืองกับพื้นที่โดยรอบที่ทำการค้าอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมอยู่แล้ว

3. เกี่ยวข้องกับอิทธิพล (Influence) เนื่องจากการเกิดขึ้นของสื่อสารมวลชน ชุมชนเมืองจึงมักมีอิทธิพลแผ่ไกลเป็นบริเวณกว้าง ในเรื่องเกี่ยวกับค่านิยม ทศนคติและความรู้ แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชน

1. รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 แบบ ดังนี้

1.1 การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Clustered settlement)

เรียกอีกแบบว่าการตั้งถิ่นฐานแบบกระจุก การตั้งถิ่นฐานแบบนี้มีความสัมพันธ์กับปัจจัยทางธรรมชาติ หรือปัจจัยทางด้านกายภาพ เช่น ที่ราบลุ่ม แหล่งแร่ธาตุ หุบเขา บริเวณแยกของถนน บริเวณคูกน้ำ และบริเวณที่แม่น้ำบรรจบกันเป็นต้น ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐาน อาจเริ่มต้นจากจำนวนบ้าน 2-5 หลังคาเรือน ในระยะต่อมาจำนวนคนมากขึ้น กลุ่มบ้านขนาดเล็กขยายตัวเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ โดยหมู่บ้านที่มีการจัดตั้งมานานมักมีขนาดใหญ่ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้จะเป็นการตั้งถิ่นฐานในชนบทที่ประกอบอาชีพการเกษตร โดยมีพื้นที่การเกษตรอยู่บริเวณรอบหมู่บ้าน ผสมกับการเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ หมู วัว ควาย และจะเลี้ยงบริเวณบ้านหรือบริเวณใกล้ๆ บ้าน บางครั้งเรียกรวมกันว่า หมู่บ้านการเกษตร (Farm village) โดยการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มักพบทั่วไปในเขตที่ราบภาคกลาง ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยเฉพาะหมู่บ้านที่คนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา

ผลจากการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้ มีผลดีทางด้านสังคมและจิตใจ คือการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มทำให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดแบบในเครือญาติ

1.2 การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed or scattered settlement)

การตั้งถิ่นฐานแบบกระจายเป็นการตั้งถิ่นฐานที่บ้านเรือน ทุ่งนาง คอกสัตว์ โรงเก็บเครื่องมือต่าง ๆ ของเกษตรกรตั้งอยู่ในพื้นที่การเกษตรของตนเองหรือเรียกว่า แบบกระจายในลักษณะโดดเดี่ยว (Isolated settlement) ความห่างของบ้านเรือนขึ้นอยู่กับขนาดที่ดินแต่ละครอบครัว การตั้งถิ่นฐานแบบนี้มักมีศูนย์กลางร่วมกัน เช่น วัด โรงเรียน สถานีอนามัย ตลาด สำหรับประเทศไทยการตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้จะปรากฏในบริเวณที่เกษตรกรประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำไร่

เช่น ไร่อ้อย ไร่สับปะรด ไร่มันสำปะหลัง รวมทั้งชุมชนที่ทำสวนผลไม้ โดยกระจายอยู่ไม่ไกลนัก ในพื้นที่สวนของแต่ละครอบครัว แนวเขตของสวนนั้นมีคูคลองกัน การตั้งถิ่นฐานรูปแบบนี้ทำให้ไม่เสียเวลาในการเดินทางไปกลับ ระหว่างบ้านกับพื้นที่เกษตร ดังนั้นจึงมีเวลาการดูแลผลผลิตได้อย่างเต็มที่ บางบริเวณอาจจะใช้วิธีการทำฟาร์มสวนผสม (Mixed farming) คือใช้ทั้งเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์

1.3 การตั้งถิ่นฐานแบบสุ่ม (Random settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีลักษณะเป็นกลุ่มและกระจายแบบโคดเดี่ยวสลับกัน โดยในช่วงแรกจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อมีคนมากขึ้นและพื้นที่เกษตรกรรมขยายตัวจึงต้องการขยายการตั้งถิ่นฐานของชุมชนออกไป ในขณะที่เดียวกันอาจมีบ้านบางหลังต้องการความเป็นอิสระจึงแยกตัวไปปลูกสร้างในพื้นที่ของตนเองเพื่อจะได้ดูแลไร่นาได้อย่างเต็มที่ ทำให้เกิดการกระจายการตั้งถิ่นฐานออกไปจากศูนย์กลางหมู่บ้าน

1.4 การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear settlement)

การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มักปรากฏในบริเวณที่ราบเป็นส่วนใหญ่ ไม่ค่อยพบในบริเวณที่สูง ลักษณะการตั้งบ้านเรือนจะเกาะกลุ่มเป็นแนวยาวตามเส้นทางคมนาคมหลักที่สะดวก โดยอาจตั้งอยู่เป็นกลุ่มติดต่อกันในเขตพื้นที่ชุมชนการค้า หรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนบริเวณที่อยู่ไกลออกไปอาจพบลักษณะการตั้งบ้านเรือนห่างกัน มีพื้นที่การเกษตรอยู่บริเวณด้านหลังของที่อยู่อาศัย เส้นทางคมนาคมที่ส่งเสริมการตั้งถิ่นฐานชนิดนี้ ได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง ถนน หรือตามแนวยาวของหุบเขาแคบ ๆ เป็นต้น

1.4.1 แม่น้ำ การตั้งถิ่นฐานบริเวณแม่น้ำส่วนใหญ่มีการกระจายตัวอยู่บริเวณพื้นที่ที่เป็นคันดินธรรมชาติที่น้ำท่วมไม่ถึง หรือบริเวณที่ราบขั้นบันได การตั้งถิ่นฐานแบบนี้คือ รูปแบบในระยะแรกๆ ที่มีขึ้นในโลก สืบเนื่องจากการที่เมืองหลวงหรือเมืองสำคัญต่างๆ มักตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะแม่น้ำมีปัจจัยหลายอย่างดึงดูดให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน ทั้งเป็นแหล่งอาหาร การคมนาคม และนันทนาการ

ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำจะมีความแตกต่างกัน โดยบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำตอนล่างซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงมักมีการตั้งถิ่นฐานแบบเบาบาง เพราะน้ำจะท่วมในฤดูน้ำหลาก ส่วนพื้นที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำมักเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น เนื่องจากเป็นแหล่งรวมของตะกอนแร่ธาตุที่ทับถมกัน ทำให้มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะกับการเพาะปลูกสำหรับชุมชน

1.4.2 ลำคลอง เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำอีกประเภทที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยขุดเพื่อเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะเป็นแนวตรงและอยู่ในบริเวณที่ราบเพื่อใช้

เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่ง ทำการเกษตร การอุปโภคและบริโภค ดังนั้น ถ้าคลองจึงเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชน หรือเมืองต่าง ๆ ด้วย

1.4.3 ถนน เส้นทางคมนาคมทางบกจะเป็นรถยนต์หรือรถไฟ เป็นเส้นทางที่ถูกพัฒนาขึ้นภายหลังการคมนาคมทางน้ำ ถนนสามารถดึงดูดการตั้งถิ่นฐานจากพื้นที่แหล่งเกษตรกรรมออกมาเกาะกลุ่มกันอยู่บริเวณสองข้างถนน เพราะถือว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำและเป็นปัจจัยสำคัญที่ดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ จนกลายเป็นชุมชนใหญ่หรือกลายเป็นเมืองหลักได้

2. ปัจจัยที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐาน

วิลาวุธ เอื้อวงศ์กุล (2542) สรุปปัจจัยในการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานได้ 3 ประการ คือ

2.1 ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ ได้แก่ สภาพความลาดชันของพื้นที่ ลักษณะที่ตั้งของแหล่งน้ำ ที่ดอนที่น้ำไม่สามารถท่วมถึง ที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ และแหล่งแร่ เป็นต้น

2.2 ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญเกี่ยวข้องของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนและมีอิทธิพลต่อการขยายตัวของเมืองต่อไปในอนาคต ได้แก่ บริเวณที่ใกล้แหล่งวัตถุดิบเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม หรือบริเวณจุดตัดและเชื่อมของเส้นทางคมนาคมที่มีศักยภาพในการพัฒนา เป็นต้น

2.3 ปัจจัยทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนความเชื่อของแต่ละชุมชน ได้แก่ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สถานที่ประวัติศาสตร์ ลักษณะที่เป็นประเพณีนิยม หรือความเชื่อต่าง ๆ

ปัจจัยทั้งสามล้วนส่งผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐานของชุมชน โดยชุมชนที่ก่อตั้งมาชุมชนหนึ่งนั้นอาจมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องหนึ่งด้าน หรือทั้งสามด้านประกอบเข้าด้วยกัน ทำให้เกิดการประสานของความหลากหลายต่าง ๆ เหล่านี้ และแสดงออกมายังเชิงพื้นที่ เช่น การใช้ที่ดิน การประกอบอาชีพ วิถีชีวิต สภาพอาคารบ้านเรือน เป็นต้น (วิทวัส กิ่งสุวรรณ, 2553, หน้า 9-15)

แนวความคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจ

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ได้ให้ความหมายของ “เศรษฐกิจ” ว่า งานอันเกี่ยวกับการผลิต การจำหน่ายแจก และการบริโภคใช้สอยสิ่งต่าง ๆ ของชุมชน และความหมายของ “เศรษฐกิจพอเพียง” ว่า ปรัชญาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 พระราชทานเป็นแนวทางการดำรงชีวิต และปฏิบัติตนของประชาชนตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ ให้ดำเนินไปในทางสายกลาง ไม่ประมาท ไม่โลภ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำนึงถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผล มีภูมิคุ้มกันในตัว ตลอดจนใช้ความรู้และคุณธรรมเป็น

พื้นฐานในการดำรงชีวิตให้รอดพ้นจากวิกฤติ มีความมั่นคงและยั่งยืนท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556)

แนวคิดเกี่ยวกับระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2556) กล่าวว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นเมื่อระบบความสัมพันธ์อันมีองค์ประกอบ 4 อย่างดำเนินไปด้วยดี โดยที่ทุกส่วนเป็นปัจจัยส่งผลในทางเกื้อกูลแก่กัน ทำให้ดำรงอยู่ด้วยดีด้วยกันและในระบบนั้นมนุษย์ในฐานะเป็นปัจจัยตัวกระทำมีความสำคัญที่สุดที่จะให้ภาวะที่พึงประสงค์นี้เกิดขึ้นได้หรือไม่ องค์ประกอบทั้ง 4 คือ

1. มนุษย์ ในฐานะทรัพยากรมนุษย์คือเป็นทุนหรือปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม พึ่งมีการพัฒนาให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพโดยมีสุขภาพดี ขยันอดทน รับผิดชอบ มีฝีมือ มีความรู้ความสามารถ เชี่ยวชาญ ฯลฯ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังในระบบเศรษฐกิจและสังคมที่จัดสรรให้เกื้อหนุนและนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

2. สังคม ก็คือการสร้างบรรยากาศแห่งการไม่เบียดเบียน ตลอดจนบรรยากาศแห่งการช่วยเหลือเกื้อกูล สังคมจึงจะต้องให้มีมาตรการพิทักษ์และป้องกันคนที่อยู่ในสถานะต่าง ๆ ซึ่งมีโอกาส มีกำลังความสามารถน้อยต่างกัน ไม่ให้เบียดเบียน ข่มเหง เอารัดเอาเปรียบกัน และเอื้อโอกาสที่แต่ละบุคคลจะพัฒนายิ่งขึ้นไปทั้งในฐานะมนุษย์และในฐานะทรัพยากรมนุษย์พร้อมกันนั้น สังคมก็พึงมีมาตรการพิทักษ์ป้องกันไม่ให้คนเบียดเบียนทำลายธรรมชาติแวดล้อม แต่มีมาตรการส่งเสริมสนับสนุนการกระทำและกิจกรรมที่เกื้อกูลแก่ธรรมชาติ

3. ธรรมชาติ จะต้องมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ

4. เทคโนโลยี การประดิษฐ์ การผลิต การใช้เทคโนโลยี เพื่อแก้ปัญหาและอนุรักษ์ธรรมชาติโดยตรง มีมากมายหลายอย่าง เช่น การพัฒนาเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่เกื้อกูลไม่ทำลายธรรมชาติ เทคโนโลยีที่ประหยัดพลังงาน หรือใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพ เทคโนโลยีที่มีประสิทธิภาพในการผลิตสูงโดยมีของเสียน้อย เทคโนโลยีเพื่อกำจัดของเสีย เช่น เครื่องกำจัดน้ำเสีย กำจัดขยะ เทคโนโลยีที่เอาของเสียมาผลิตเวียไนใช้ประโยชน์ใหม่ เป็นต้น

ต่อจากนั้นก็ถึงขั้นที่จะบูรณาการองค์ทั้ง 4 เข้าด้วยกันเป็นระบบสัมพันธ์อันเดียว โดยเอาระบบการพัฒนาตัวคนมาเป็นองค์แกนกลางที่จะทำหน้าที่เป็นปัจจัยตัวกระทำดังกล่าวมาแล้ว ให้สำเร็จเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน

แนวคิดเกี่ยวกับการผลิต

วิธีการผลิตในความเห็นของจักรทิพย์ นาถสุภา (2556) ถือว่าหมู่บ้านเป็นหน่วยการผลิต พื้นฐานของวิธีการผลิตแบบเอเชียซึ่งมีลักษณะพิเศษคือ มีการถือกรรมสิทธิ์ร่วมกัน และมีการผลิตแบบยังชีพ ที่ประกอบด้วย เกษตรกรรมและหัตถกรรมอยู่ด้วยกัน

ทฤษฎีฐานราก (Grounded theory study)

Grounded theory มีคำที่ใช้เรียกในภาษาไทย เช่น ทฤษฎีฐานราก ทฤษฎีจากข้อมูล ทฤษฎีติดดิน ทฤษฎีติดพื้น แต่ในที่นี้ใช้คำว่าทฤษฎีฐานราก ซึ่งคำว่า ฐานราก มาจากความคิดที่ว่า ทฤษฎีจะปรากฏจากการศึกษา และมีรากฐานมาจากข้อมูลที่เก็บมาจากภาคสนาม มากกว่า จากวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย

Glaser (1978 อ้างถึงใน กัญญา โพธิวัฒน์, 2548) กล่าวว่า ทฤษฎีฐานราก (Grounded theory study) เป็นการศึกษาปรากฏการณ์จากมุมมองและการให้ความหมายของคนจาก ปรากฏการณ์ นำข้อมูลที่ได้มาสร้างมโนทัศน์ (Concept) และหาความเชื่อมโยงจากมโนทัศน์ ต่าง ๆ ให้ได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีสำหรับอธิบายและทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

กัญญา โพธิวัฒน์ (2548) กล่าวว่า การวิจัยเพื่อสร้างทฤษฎีฐานรากเป็นวิธีวิทยาการวิจัย เชิงคุณภาพแบบหนึ่งซึ่งไม่เหมือนงานวิจัยเชิงคุณภาพแบบอื่น ๆ ที่เริ่มต้นจากข้อมูลแล้ว ไปสู่สมมติฐาน และจบลงด้วยทฤษฎีที่เป็นคำอธิบายสำหรับปรากฏการณ์ที่ศึกษา นักวิจัยจะต้อง สร้างมโนทัศน์ สมมติฐานและกรอบแนวคิดสำหรับอธิบายปรากฏการณ์ที่ศึกษากระบวนการ เก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลจะดำเนินไปพร้อม ๆ กัน ข้อมูลที่นำมาใช้วิเคราะห์ห้อย่างเป็นระบบ เพื่อสร้างทฤษฎีฐานรากจะต้องเป็นข้อมูลที่ทำให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่อง ที่ศึกษาอย่างรอบด้าน ทฤษฎีที่สร้างขึ้นมาสามารถใช้อธิบายปรากฏการณ์ที่เฉพาะเจาะจง การวิจัยเพื่อสร้างทฤษฎีฐานรากจึงเป็นกระบวนการศึกษาที่มีความท้าทายและเป็นประโยชน์ อย่างยิ่งในการสร้างองค์ความรู้ใหม่หรือขยายองค์ความรู้เดิมที่มีอยู่ก่อนแล้ว

ทฤษฎีแหล่งที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม

ศิริพรรณ ทองเจิม (2531) ได้กล่าวถึง ทฤษฎีแหล่งที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมของ แอลเฟรด เวเบอร์ (Alfred Weber) ว่า การหาที่ตั้งอุตสาหกรรมที่มีต้นทุนต่ำสุด (The least-cost location theory) หรือการหาที่ตั้งที่มีความเหมาะสมนั้น เวเบอร์ได้มีปัจจัยในการพิจารณา 3 ปัจจัย ได้แก่

1. แหล่งวัตถุดิบ แหล่งวัตถุดิบรวมทั้งเชื้อเพลิงต่าง ๆ กระจายตัวไม่เท่ากันและมีคุณสมบัติต่างกัน วัตถุดิบบางชนิดมีเฉพาะท้องถิ่น (Localized raw materials) บางชนิดกระจายอยู่ทั่วไป (Ubiquitous raw materials)
2. ตลาด หรือแหล่งบริโภค มีกระจายอยู่หลายจุด
3. จุดกลางระหว่างแหล่งตลาดกับแหล่งบริโภค จะเป็นจุดที่ดีที่สุดเพราะเป็นที่ตั้งอุตสาหกรรม ณ จุดซึ่งเสียค่าขนส่งต่ำสุด (Least transportation cost location) ซึ่ง Weber ได้ใช้สามเหลี่ยมแหล่งที่ตั้ง (Locational triangle) ในการวิเคราะห์ที่ตั้งอุตสาหกรรมซึ่งเสียค่าขนส่ง

ต่ำที่สุด โดยกำหนดที่ตั้งของตลาด 1 แห่ง อยู่บนยอดของสามเหลี่ยม และแหล่งวัดฤๅษี 2 แห่ง อยู่ตรงฐานของสามเหลี่ยม จุดที่เป็นที่ตั้งของโรงงานซึ่งเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุดจะอยู่ภายในรูปสามเหลี่ยมซึ่งมีระยะทางที่สั้นที่สุดที่เชื่อมระหว่างจุดทั้ง 3

เอกสารทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิสังคม วัฒนธรรม วิถีชีวิต การปรับเปลี่ยน และพัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา ผู้วิจัยได้ค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ ที่คาดว่าจะสามารถอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ ดังนี้

งานศึกษาของ อังคณา แสงสว่าง (2550) ได้วิจัยเรื่อง บทบาททางเศรษฐกิจของชาวจีน ในจังหวัดฉะเชิงเทรา ระหว่าง พ.ศ. 2398-2475 ผลการศึกษาพบว่า บทบาทของชาวจีนในจังหวัดฉะเชิงเทราด้านเกษตรกรรม โดยการประกอบอาชีพ เพาะปลูกพืชผักสวนครัว เมื่อมีทุนทรัพย์เพิ่มขึ้นจึงขยายเป็นการทำสวน ทำไร่ เช่น การทำไร่อ้อย ไร่สับปะรด ทำสวนหมาก สวนมะพร้าว สวนผัก และมีการเลี้ยงสัตว์คือ หมู และไก่ บทบาทด้านอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย โรงสีข้าว เพื่อสนองตอบการค้าข้าวที่กำลังขยายตัว นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋อง และอุตสาหกรรมเหมืองแร่ของเมืองฉะเชิงเทราด้วย นอกจากนี้ยังพบว่า ชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทรา มีบทบาทด้านการค้า คือ การเป็นพ่อค้าเร่ พ่อค้าย่อย พ่อค้าคนกลาง และนายทุนเจ้าของกิจการ การประกอบธุรกิจการค้าของชาวจีนทำให้เกิดย่านการค้าที่สำคัญในเมืองนี้หลายแห่ง ส่วนใหญ่อยู่ติดแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญ หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงและสนธิสัญญาฉบับอื่นในลักษณะเดียวกัน ส่งผลให้การค้าขยายตัวเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าข้าวซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญและนำรายได้เข้าประเทศเป็นจำนวนมาก

งานศึกษาของ อิงตะวัน แผลูกอินทร์ (2547) ได้วิจัยเรื่อง เรือ: ภาพสะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในลุ่มน้ำบางปะกง ผลการศึกษาพบว่า วิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราที่อาศัยแม่น้ำบางปะกง เป็นเส้นทางคมนาคม การค้า เศรษฐกิจ ฯลฯ โดยใช้เรือเป็นพาหนะที่สำคัญ แสดงให้เห็นสายใยทางวัฒนธรรมและวิถีชีวิตการทำมาหากินของผู้คนในเมืองฉะเชิงเทรา

งานศึกษาของ อิงตะวัน แผลูกอินทร์ (2542) ได้วิจัยเรื่อง ภาพสะท้อนวิถีชีวิตชาวเมืองฉะเชิงเทราในช่วง 150 ปี รัตนโกสินทร์: กรณีศึกษารูปปูนปั้น วัดสัมปทวน ผลการศึกษาพบว่า สภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรามีที่ตั้งอยู่บนสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง และมีสายน้ำไหลออกสู่ทะเล อีกทั้งยังมีลำคลองสาขาที่เชื่อมต่อไปยังกรุงเทพฯ เช่น คลองบางขนาก คลองสำโรง เป็นต้น มีพื้นที่อยู่ในฉนวนไทยที่เชื่อมต่อไปถึงพรมแดนเขมร ทั้งยังต่อเนื่องไปยังหัวเมืองอีสานและลาว เป็นผลให้เมืองฉะเชิงเทราต้องกลายสภาพเป็นเมืองเปิดเมืองท่า เมืองหน้าด่านที่สำคัญ นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงความหลากหลายทางชาติพันธุ์ของ

ชาวเมืองจะเซียงเทรา แสดงให้เห็นว่าเมืองนี้มีแรงงานเฉพาะทาง ความหลากหลายทางอาชีพ
สินค้าและบริการ

งานศึกษาของ วรรณิ แพลกอินทร์ (2538) ได้วิจัยเรื่อง ความสำคัญของการผลิตเพื่อ
การค้าของเมืองจะเซียงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ผลการศึกษาได้กล่าวถึง
ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองจะเซียงเทรา โดยเฉพาะอ้อย ข้าว และพืชผลทาง
การเกษตร ตั้งแต่ก่อนสนธิสัญญาบาวริง ทำให้ทราบถึงสภาพเศรษฐกิจของเมืองจะเซียงเทรา
และยังได้กล่าวถึงการเข้ามาของการเข้ามาของชาวตะวันตก เรือกลไฟเหล็กจากอเมริกา โรงสีข้าว
แบบใช้เครื่องจักร

งานศึกษาของ ศรีัญญา คันธาชิต (2540) ได้วิจัยเรื่อง พัฒนาการทางเศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำ
บางปะกง พ.ศ. 2419-2475 ผลการศึกษาพบว่า พัฒนาการทางเศรษฐกิจของลุ่มน้ำบางปะกง
ก่อน พ.ศ. 2419 ลักษณะเศรษฐกิจส่วนใหญ่ของราษฎรยังคงเป็นการผลิตแบบพอยังชีพและ
เสียดายอาหารเป็นส่วนใหญ่ แต่ในขณะเดียวกันก็เกิดการเปลี่ยนแปลง โดยถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจ
แบบตลาดในการแลกเปลี่ยนสินค้าแต่ก็เข้าไปในระดับต่ำ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ก็ยังคงเป็น
แบบเดิม ขณะเดียวกันเศรษฐกิจเพื่อการค้าก็ได้ก่อตัวขึ้นในพื้นที่บางส่วนของลุ่มน้ำบางปะกง
การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าว ตั้งแต่ พ.ศ. 2419-2475 ในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกงนับว่า
เป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และการขยายตัวของเศรษฐกิจในพื้นที่ในบริเวณนี้
อย่างชัดเจน ทั้งการขยายตัวของชุมชนเนื่องมาจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าว แรงงานอพยพที่
ทำให้เกิดความหลากหลายทางด้านเชื้อชาติ วัฒนธรรม การค้าที่ขยายตัวก่อให้เกิดชุมชนเมือง
เพิ่มขึ้น

งานศึกษาของ สุมาลี พันธุ์ยุรา (2543) ได้วิจัยเรื่อง พัฒนาการของอำนาจท้องถิ่น
ในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเลตะวันออก พ.ศ. 2440-2516 ผลการศึกษาพบว่า
การปฏิรูปการปกครองท้องถิ่น พ.ศ. 2440 รัฐสถาปนาอำนาจทางการเมืองลงสู่ท้องถิ่นด้วย
การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่น พ.ศ. 2440 อำนาจท้องถิ่นส่วนหนึ่งมี
การปรับตัวโดยเข้ามาเป็นตัวแทนของระบบราชการอย่างแท้จริง อีกกลุ่มหนึ่งได้แฝงตัวอยู่ในระบบ
ราชการโดยดำเนินบทบาทในลักษณะที่เป็นอุปสรรคต่อการปกครองโดยมีพัฒนาการสู่ความเป็น
“เจ้าพ่อภาคตะวันออก” ในทศวรรษ 2490 ภายใต้การขยายตัวของระบบทุนนิยมที่นำไปสู่การเติบโต
ของอุตสาหกรรมพืชไร่และป่าไม้ในท้องถิ่น พร้อมกับการใช้ความรุนแรงด้วยกำลังอาวุธและ
มือปืนในการแสวงหาและปกป้องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

งานศึกษาของ ถนอม ตะนา (2527) ได้วิจัยเรื่อง กิจการโรงสีข้าวในที่ราบภาคกลางของ
ประเทศไทย พ.ศ. 2401-2481 ผลการศึกษาพบว่า ตลอดระยะเวลาอันยาวนานที่กิจการโรงสีข้าว

เริ่มมีการดำเนินกิจการครั้งแรกที่กรุงเทพฯ หลังจากนั้นจึงขยายไปยังฉะเชิงเทราเป็นเมืองแรก และผู้ที่เข้ามายึดครองกิจการ โรงสีข้าวมากที่สุดคือ นายทุนชาวจีน

งานศึกษาของ สุกใจ พงศ์กล้า (2528) ได้วิจัยเรื่อง มณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (พ.ศ. 2436-2458) เป็นการศึกษาถึงสภาพของ มณฑลปราจีนบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2436-2458 ในด้านการปกครอง ปัญหาที่ทำให้เกิดการปฏิรูป มณฑลปราจีนบุรี การปฏิรูปการปกครองและการแก้ไขปัญหา นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึง สภาพเศรษฐกิจและสังคมของมณฑลปราจีนบุรีด้วย

งานศึกษาของ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล (2524) ได้วิจัยเรื่อง สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ. 2367-2453 ผลการศึกษาได้กล่าวถึงภูมิหลังของชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย ปัญหาของชาวจีนอพยพอันเป็นเหตุให้เกิดสมาคมลับอั้งยี่ จนกระทั่งกลายเป็นเหตุการณ์ “กบฏอั้งยี่ในฉะเชิงเทรา”

งานศึกษาของ กิตติ ต้นไทย (2520) ได้วิจัยเรื่อง คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453) ผลการวิจัยพบว่า การขุดคลองเพื่อการคมนาคมอันนำไปสู่พื้นที่การเพาะปลูก ช่วยให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้น ในส่วนของเมืองฉะเชิงเทรามีการขุดคลองนครเนื่องเขต ใน พ.ศ. 2419 เพราะรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าจะได้ประโยชน์หลายอย่างคือ ช่วยย่นระยะทางจากฉะเชิงเทรา มากรุงเทพฯ ให้สั้นเข้า ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ทางราชการและการค้าขาย นอกจากนี้พื้นที่ การเพาะปลูกริม 2 ฝั่งคลองจะเพิ่มขึ้น ต่อมามีการขุดคลองประเวศบุรีรมย์ ใน พ.ศ. 2421 ซึ่งรัฐเก็บภาษีเงินค่าน้ำได้เพิ่มขึ้นจากพื้นที่นาที่เปิดใหม่ คลองที่เอกชนขุด คือ คลองหลวงแพ่ง คลองอุดมชลจร

วิธีการดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยจะศึกษาค้นคว้าตามระเบียบวิธีการ ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมีแนวการพรรณนาความ ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลจากข้อเท็จจริงและจาก หลักฐานที่ใช้ประกอบการศึกษาค้นคว้าที่เป็นเอกสารชั้นต้น ซึ่งส่วนใหญ่ได้มาจากเอกสารที่ ยังไม่ได้ตีพิมพ์ เช่น เอกสารหอวชิรญาณ หอสมุดแห่งชาติ เอกสารจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ และยังมีเอกสารอื่น ๆ อีก เช่น รายงานคำกราบบังคมทูล รายงานประจำปี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี เอกสารที่มีความสำคัญรองลงมา คือ เอกสารชั้นรอง ได้แก่ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย รวมทั้งบทความ จากหนังสือพิมพ์ วารสารต่าง ๆ และข้อมูลจากการลงพื้นที่ไปสัมภาษณ์ เพื่อนำข้อมูลมาวิเคราะห์ เรียบเรียงเขียนเป็นวิทยานิพนธ์ด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ ตามขั้นตอน ดังนี้

1. การเลือกหัวข้อวิจัยที่ต้องการศึกษา
2. การสำรวจ และรวบรวมข้อมูล โดยศึกษาเอกสาร ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
3. กำหนดกรอบความคิด วัตถุประสงค์ ขอบเขตทั้งด้านเนื้อหา เวลา และพื้นที่ ตลอดจนประโยชน์ที่จะได้รับจากงานวิจัย
4. การวาง โครงสร้างเชิงของการวิจัย
5. การอ่านหลักฐานที่ได้จากการสืบค้น รวบรวมข้อมูล ทั้งจากเอกสารชั้นต้นและ
ชั้นรอง
6. ลงพื้นที่สำรวจภาคสนาม โดยสัมภาษณ์บุคคลสำคัญ และชาวบ้านในชุมชน
7. การจัดระบบของข้อมูลทั้งจากเอกสาร และภาคสนาม
8. ตรวจสอบและตีความข้อมูลและหลักฐานที่ได้มา
9. สังเคราะห์และเชื่อมโยง จนได้องค์ความรู้ใหม่ แล้วเสนอผลการวิจัย โดยวิธีพรรณนา
วิเคราะห์ (Analytical description)

บทที่ 2

ปัจจัยส่งเสริมให้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจ

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง อันมีแม่น้ำบางปะกง เป็นสายน้ำหลักเปรียบเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองนี้ ให้ดำรงชีวิตและมีวิถีการทำมาหากินที่ต้องพึ่งพิงแม่น้ำสายนี้มาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ประกอบกับมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ส่งเสริมให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดต่อไป

ภูมิศาสตร์ของเมืองลุ่มน้ำ

ลุ่มน้ำบางปะกงเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่สำคัญในภาคตะวันออก พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ หากพิจารณาถึงพื้นที่ลุ่มน้ำนี้จะครอบคลุมพื้นที่ 5 เมืองคือ เมืองปราจีนบุรี สระแก้ว นครนายก ชลบุรี และฉะเชิงเทรา

ภาคตะวันออก

ภาพที่ 1 แผนที่ประเทศไทยแสดงจังหวัดฉะเชิงเทราและภาคตะวันออก (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539)

1. ภูมิภาษาเมืองฉะเชิงเทรา

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีภูมิหลังไม่ชัดเจนว่าตั้งขึ้นเมื่อใด แต่เมื่อพิจารณาตามลำดับเวลาที่สัมพันธ์กับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่น กฎหมายตราสามดวง พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พระราชพงศาวดารสยาม พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) หนังสือสยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส จดหมายเหตุ จารึกแผ่นเงินที่พบในเจดีย์วัดพยัคฆอินทาราม (วัดเจดีย์) ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง และโคลงนิราศฉะเชิงเทรา หลักฐานเหล่านี้ได้บันทึกถึงเหตุการณ์และเรื่องราวที่กล่าวถึงเมืองฉะเชิงเทราไว้ ดังนี้

กฎหมายตราสามดวง ปรากฏชื่อเมืองฉะเชิงเทราในพระธรรมนูญว่า “เมืองฉะเชิงเทรา อยู่ในความดูแลของพระยาจักรี สังกัดมหาดไทย” และยังได้ปรากฏอยู่ในบทพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองว่า “เมืองวิเศษฤๅไชย เมืองฉะเชิงเทรา ขึ้นประแดงเสนาภูวษา” ซึ่งกฎหมายตราสามดวงนี้ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) แห่งกรุงศรีอยุธยา จึงสันนิษฐานว่า เมืองฉะเชิงเทราตั้งขึ้นแล้วในสมัยกษัตริย์พระองค์นี้ เป็นเมืองที่อยู่ใกล้กับราชธานี (กรุงศรีอยุธยา) สามารถเดินทางติดต่อถึงกันได้ในช่วงเวลาอันสั้น และมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นใน (จัตวา) (พระกฐินพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552)

ฎ กล่าวถึงสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พระเชษฐาธิราช/ พ.ศ. 2034-2072) พระองค์โปรดฯ ให้ขุดลอกคลองสำโรงซึ่งเป็นคลองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมือง สมุทรปราการกับแม่น้ำบางปะกงในเขตอำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ที่ดินเงินในปี พ.ศ. 2041 เพื่อให้เรือใหญ่สัญจรไปมาได้สะดวก (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, 2516) อันก่อให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง เนื่องจากเป็นช่วงที่การค้าขายกับต่างประเทศมีความเจริญรุ่งเรืองมาก และกลุ่มพ่อค้ายุโรป (โปรตุเกส) ต้องการขยายการค้าไปยังหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองฉะเชิงเทราด้วย

พระราชพงศาวดารสยาม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงการตั้งเมืองฉะเชิงเทราไว้ว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงจัดระเบียบการเรียกกระดมพล โดยให้ตั้งเมืองชั้นในเพิ่มขึ้นหลายเมือง และสันนิษฐานว่ามีการตัดท้องที่เขตเมืองชลบุรีข้างเหนือกับท้องที่เมืองปราจีนบุรีข้างใต้ ตั้งขึ้นเป็นเมืองฉะเชิงเทราอีกเมืองหนึ่ง (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538) ซึ่งสอดคล้องกับการสันนิษฐานของ ตรี อมาตยกุล ว่าเมืองฉะเชิงเทราน่าจะตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111) เพราะเมื่อมีศึกสงครามไม่สามารถเรียกชายฉกรรจ์เข้ากองทัพได้เต็มอัตราศึก เนื่องจากพากันหลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปเสียเป็นจำนวนมาก จึงโปรดฯ

ให้ตั้งเมืองขึ้นใหม่ 3 เมือง แต่ไม่ปรากฏชื่อเมืองละโว้ในพระราชพงสาวดาร อย่างไรก็ตาม ละโว้ก็เป็นเมืองหนึ่งที่มีบทบาทในการช่วยทำศึกสงครามในสมัยนี้

พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 กล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 2112-2133) ว่า ช่วงต้นของแผ่นดินเป็นระยะที่กรุงศรีอยุธยากำลังอ่อนแอ เนื่องจากเพิ่งแพ้สงครามพม่าเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2112 พระยาละแวกแห่งเขมรได้ถือโอกาสยกกองทัพมาเองบ้างและบางครั้งก็แต่งตั้งให้ผู้อื่นเป็นแม่ทัพยกทัพเข้ามาไทย เมื่อถอยกลับไป จะทำการกวาดต้อนชาวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองละโว้ไปด้วยเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏข้อความในพระราชพงสาวดารที่ว่า “...ในขณะนั้น พระยาละแวกแต่งพลมาลาดตระเวนทั้งทางบก ทางเรือเป็นหลายครั้ง และเสียดาญจันทรูร ชวระยอง ชาวละโว้ ชาวนาเริงไปแก่ข้าศึกละแวก เป็นอันมาก...” (พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, 2516, หน้า 215) จนล่วงถึง สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. 2133-2148) ละโว้เป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการถูกเกณฑ์กำลังไพร่พลเข้ากองทัพ อีกทั้งยังเป็นกองเสบียงติดตามกองทัพของพระองค์ในการทำสงครามกับเขมร การศึกครั้งนี้เจ้าเมืองละโว้ปฏิบัติหน้าที่คุมกำลังกองเสบียงเป็นอย่างดี ทำให้ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์จาก “พระวิเศษ” เป็น “พระยาวิเศษ” ในระหว่างราชการทัพ จึงนับเป็นเกียรติประวัติของเมืองละโว้เป็นอย่างยิ่ง (สุนทร คัยนันท์, ม.ป.ป.)

หนังสือสยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส ปรากฏว่ามีแผนที่ของมิสซังสยามในหนังสือเล่มนี้และมีการระบุชื่อ เปตริว (Petrie) แสดงว่า สมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) มีคณะมิชชันนารีฝรั่งเศสเข้ามาทำการสำรวจพื้นที่และเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในเมืองละโว้ จึงมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งเข้ารับนับถือศาสนาคริสต์ ซึ่งส่วนใหญ่ตั้งชุมชนอยู่แถบ วัดเซนต์ปอล ตำบลบางดินเป็ด อำเภอเมือง นั่นเอง

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173 (2513) ได้กล่าวถึง เหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310) ว่าพม่าได้ยกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยา เมื่อปี พ.ศ. 2309 กรมหมื่นเทพพิพิธได้ชักชวนผู้คนชาวเมืองจันทบุรี ระยอง ชลบุรี และละโว้เข้าร่วมสู้รบ โดยส่งกองกำลังส่วนหนึ่งไปรักษาด่านที่ปากน้ำโยทะกาแต่ด่านนี้ถูกพม่าตีแตกในที่สุด ทำให้กรมหมื่นเทพพิพิธและพรรคพวกพากันหลบหนีต่อไปยังเมืองนครราชสีมา (โคราช) เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 แล้ว จึงได้เข้าร่วมกับชุมนุมเจ้าพิมายที่เมืองนครราชสีมา นั่นเอง

พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (2480) ได้กล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในขณะที่ยังทรงเป็นพระยาวชิรปราการได้นำไพร่พลตีฝ่าวงล้อมพม่าที่กรุงศรีอยุธยา ออกไปทางเมืองนครนายก ปราจีนบุรี ในการนี้ได้เดินทัพผ่านเมืองละโว้

และปะทะกับกองกำลังทหารพม่าบริเวณปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า ก่อนเดินทางต่อไปยังเมืองชลบุรี ระยองและจันทบุรี แล้วรวบรวมกำลังไพร่พลกลับไปกู้เอกราชจากพม่า (วรณีย์ แผลูกอินทร์, 2538) ปากน้ำเจ้าโล้บริเวณที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเดินทัพผ่านและได้ทำการรบต่อสู้กับพม่านั้น ปัจจุบันชาวอำเภอบางคล้าได้ทำการก่อสร้างพระสถูปเจดีย์ถวายพระองค์ เพื่อเป็นอนุสรณ์ให้ประชาชนได้รำลึกถึงวีรกรรมของพระองค์ที่มีบุญคุณต่อชาติบ้านเมือง

เมืองฉะเชิงเทราได้ถูกกล่าวถึงอีกครั้ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อทรงปรับปรุงการปกครองโดยให้หัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นกับกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า เมืองฉะเชิงเทราเดิมขึ้นอยู่กับกรมพระกลาโหม แต่การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงครั้งใหม่ี่ทรงกำหนดให้ขึ้นอยู่กับกรมมหาดไทย จนกระทั่งปี พ.ศ. 2377 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงมีนโยบายย้ายที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราจากปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า มาตั้งขึ้นใหม่ที่บ้านท่าไข่ อำเภอมือง ห่างจากปากอ่าวไทยประมาณ 24 กิโลเมตร การสร้างเมืองฉะเชิงเทราใหม่นี้ สอดคล้องกับข้อความที่ปรากฏในจารึกแผ่นดินที่พบในเจดีย์วัดพศิมอินทาราม (วัดเจดีย์) ตำบลบ้านใหม่ อำเภอมือง ดังนี้ “...ข้าพเจ้าชื่อนายช่างเป็นพี่ นายเสื่อเป็นน้องร่วมบิดามารดาอุทรเดียวกัน เดิมเป็นเชืงวงศ์พงษ์เจ้าเมือง กรมการ มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พม่า ญาติวงศ์ทำราชการมาเนือง ๆ มาตั้งแต่เมืองฉะเชิงเทรา ตั้งปากน้ำเจ้าโล้แล้วยกมาตั้งแปดริ้ว แล้วยกไปตั้งโสธร ใต้รับราชการไม่ขาดเชืงวงศ์...” (จารึกแผ่นดิน, วัดพศิมอินทาราม, ม.ป.ป.) ทั้งยังปรากฏอยู่ในโคลงนิราศฉะเชิงเทราซึ่งแต่งโดยกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ที่ได้ร่วมขบวนทัพไปตีกรุงเวียงจันทน์ โดยใช้เส้นทางเรือ จากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าสู่คลองสำโรงผ่านออกไปยังแม่น้ำบางปะกง มีการระบุชื่อบ้านและสถานที่ต่าง ๆ ในตัวเมืองฉะเชิงเทรา ได้แก่ โคลงบทที่ 103 ระบุถึงชื่อบ้านโสธร โคลงบทที่ 104 ระบุชื่อบ้านสำปะทวน (สัมปทวน/ ในปัจจุบัน) และโคลงบทที่ 108 ระบุถึงแปดริ้ว หมายถึงแปดริ้วเก่าตั้งอยู่ที่ด้านใต้ของปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า ดังนี้

“... (103) โสธรถิ่นชื่อบ้านบงฉน	ใจเอย
ฤว่าโสพินดล	แดนนี้
สักอนุชพระพหลहनนิก	คะนิงแม่
ภูจากเกรงราพณ์ลี	ลอบเพียงโสพินฯ
(104) สำปะทวนทวนจิตรั้ง	รอกอย แม่เอย
เรือล่องตามชลาลอย	แดนล้วย
ไปทันทอดเรือถอย	ทวนท่า นุชนา
หยับโยคพลยายพุย	พี่จ้อง ในทวนฯ

(108) คลบรินแปดริ้วร่า	แรมสาย สวาทนา
เปลี่ยวจิตเปล่าใจหาย	เหี่ยวหิว
ระเมียรหมุ่มแม่คำหลาย	ลับแม่ นะแม่
ใจจะขาดร้อยริ้ว	ระริกริ้ว ระบายลมฯ ...”

(โคลงนิราศจะเชิงเทราและเสด็จประพาสคลองแสนแสบ, 2544, หน้า 52-55)

ภูมิหลังของเมืองจะเชิงเทราที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น จะเห็นได้ถึงการก่อเกิดภูมิกายา (Geo-body) ของเมืองนี้ขึ้นแล้วในแผ่นดินภาคตะวันออกเฉียงของประเทศไทย

ภูมินาม “จะเชิงเทรา” นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงสันนิษฐานว่า เป็นชื่อเขมร มาจากภาษาเขมร 2 คำ คือ จหิง เพี้ยนเป็น จะเชิง แปลว่า คลอง และคำว่าเซรา เพี้ยนเป็นเทรา แปลว่า ลึก เมื่อนำมารวมกันคือ คลองลึก สอดคล้องกับแนวคิดของ กิจจา วัฒนสินธุ์ (2521) ที่ว่า ชื่อเมืองจะเชิงเทราน่าจะตั้งโดยอาศัยเหตุผลทางภูมิศาสตร์ เนื่องจากเมืองนี้ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักที่สำคัญที่สุด เมื่อเขมรเข้ามา มีอำนาจปกครอง จึงน่าจะตั้งชื่อของเมืองให้มีความหมายถึง “แม่น้ำบางปะกง” เป็นไปได้ว่า ชาวบ้านสมัยโบราณอาจจะเรียกชื่อแม่น้ำบางปะกงว่า “คลองลึก” หรือ “คลองใหญ่” เป็นภาษาเขมรว่า “จหิงเทรา” ต่อมาเพี้ยนเป็น “จะเชิงเทรา” แต่มีผู้รู้บางท่านเชื่อว่าจะเชิงเทรา น่าจะเพี้ยนมาจาก “แสงเซรา” หรือ “แซงเซา” หรือ “แสงเซา” อันเป็นชื่อเมืองที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปตีได้มากกว่า ดังปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐที่กล่าวถึงไว้ เพราะการออกเสียงใกล้เคียงกันมาก ยิ่งเมื่อประกอบกับความคิดที่ว่าเมืองนี้ตั้งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น อันเป็นเวลาชื่อเสียงเรียงนามต่าง ๆ น่าจะเป็นคำไทยหมดแล้ว โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับเมืองอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกันอย่างเมืองนนทบุรี นครไชยศรีและสาครบุรี ซึ่งได้รับอิทธิพลอินเดียในการตั้งชื่อ ยิ่งทำให้น่าเชื่อว่าชื่อเมืองนี้ไม่ใช่คำเขมร หากเป็นคำไทยที่เพี้ยนมาจากชื่อเมืองที่ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารนี้เอง (สุนทร คัยนันท์, ม.ป.ป.)

แต่ชาวบ้านทั่วไปมักเรียกเมืองนี้ว่า “แปดริ้ว” สอดคล้องกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปทิกกะ ภาค 1 ว่า “เมืองจะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร ไทยเรียกแปดริ้ว” และทรงวินิจฉัยว่า คงเนื่องมาจากเมืองนี้เป็นเมืองอู้น้ำในลำน้ำบางปะกงและลำคลองสาขาล้วนอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด โดยเฉพาะปลาช่อนซึ่งเป็นปลาน้ำจืดมีหูกลมและขนาดใหญ่กว่าในท้องถิ่นอื่น ๆ เมื่อนำมาแลเนื้อเพื่อทำเป็นปลาแห้งจะแลได้ถึงแปดริ้ว เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้จึงนำเอาคำว่า “แปดริ้ว” มาเรียกเป็นชื่อของเมืองนี้ (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2521) ส่วน ศรีศักร วัลลิโภดม (2545) สันนิษฐานเกี่ยวกับชื่อเมืองแปดริ้วไว้ว่าน่าจะมีที่มาจากตำนานท้องถิ่นของอำเภอพนมสารคามเรื่อง

“พระรถ-เมรี” ในนิทานปรัมปราชาติเรื่องนี้กล่าวถึง พระรถเสน ได้ฆ่านางยักษแล้วลากศพไป
ยังทำน้ำในบริเวณที่เป็นคลอง “ท่าลาด” แล้วชำแหละศพออกเป็นริ้ว ๆ รวมแปดริ้ว ทิ้งลอยไปตาม
ลำน้ำท่าลาด ริ้วเนื้อริ้วหนังของนางยักษลอยออกแม่น้ำบางปะกงไปจนถึงตัวเมืองฉะเชิงเทรา
จึงเรียกเมืองนี้ว่า “แปดริ้ว” สำหรับ สุนทรภู่ (2546) กล่าวถึงแปดริ้วว่า เพี้ยนมาจากคำว่า
แปะเลียว หมายถึงเสาโบริงหรือบันไดไม้ถื่นของเรือค้าขายที่จอดเรียงรายในแม่น้ำบางปะกง
จะเห็นได้ว่าภูมินามเมืองแปดริ้วนี้เป็นเรื่องเล่าจากตำนาน สภาพความอุดมสมบูรณ์ของปลา
และความรุ่งเรืองทางการค้า สะท้อนให้เห็นภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรม (Cultural landscape)
ที่มีความหมายต่อชาวบ้านในท้องถิ่นเมืองนี้เป็นอย่างดี

2. ภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำบางปะกง

เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์ของลุ่มแม่น้ำ
บางปะกงหรือดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำบางปะกงนั้น เป็นส่วนหนึ่งของที่ราบภาคตะวันออก
ของประเทศไทย เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำขนาดใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ถึง 11 เมือง คือ กรุงเทพฯ จันทบุรี
ฉะเชิงเทรา ชลบุรี นครนายก นครราชสีมา ปทุมธานี ปราจีนบุรี สมุทรปราการ สระแก้ว และ
สระบุรี มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 27,000 ตารางกิโลเมตร ส่วนพื้นที่รับน้ำประมาณ 18,458
ตารางกิโลเมตร หรือประมาณร้อยละ 3.6 ของพื้นที่ทั้งประเทศ มีลำน้ำสาขาที่สำคัญ ได้แก่ แม่น้ำ
นครนายก และแม่น้ำปราจีนบุรี (สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร (องค์การมหาชน),
2557) สอดคล้องกับแผนที่มาตรฐาน 25 ลุ่มน้ำหลักของประเทศ ที่จัดแบ่งโดยกรมทรัพยากรน้ำ
กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ภาพที่ 2 แม่น้ำบางปะกงไหลผ่านเมืองฉะเชิงเทรา (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2542)

แม่น้ำบางปะกงเกิดจากการรวมตัวของแควและแม่น้ำไหลมารวมกัน ได้แก่ แควพระปรอง ซึ่งมีต้นน้ำจากทิวเขาสันกำแพงในเขตอำเภอดอนนาค เมืองสระแก้ว และแควหนุมาน มีต้นน้ำมาจากทิวเขาสันกำแพงในเขตอำเภอกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี เกิดเป็นลำห้วยยาว ๆ หลายสาย แควทั้งสองไหลมาบรรจบกันในเขตอำเภอกบินทร์บุรี ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านชุมชน หมู่บ้านและอำเภอต่าง ๆ คือ อำเภอประจันตคาม แล้ววกขึ้นไปทางทิศเหนือผ่านอำเภอเมืองปราจีนบุรี แล้วเปลี่ยนแนวทางการไหลไปทางทิศใต้ผ่านอำเภอบ้านสร้าง ในช่วงที่ไหลผ่านเมืองปราจีนบุรี มีชื่อเรียกว่า “แม่น้ำปราจีนบุรี” ส่วนแม่น้ำนครนายกมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาตงพญาเย็น ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ (อันเป็นมรดกโลกทางธรรมชาติแห่งที่ 2 ของประเทศไทย) ได้แก่ เขาสูง เขาฝาละมี เขาแก้ว เขาสามยอด เขาสูงเหลื่อม และเขาเขียว จากนั้นไหลไปทางทิศใต้ผ่านเขตอำเภอเมือง นครนายก และวกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เล็กน้อยผ่านอำเภอองครักษ์ เมืองนครนายก จากนั้นลำน้ำจะหักลงทางใต้ไหลผ่านตำบลโยทะกา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เมืองฉะเชิงเทรา เรียกว่า “แม่น้ำโยทะกา” ไปบรรจบกับแม่น้ำปราจีนบุรีตรงเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างตำบลโยทะกา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เมืองฉะเชิงเทรากับเมืองปราจีนบุรีที่บริเวณตำบลบางแตน

อำเภอบ้านสร้าง ช่วงนี้จะเรียกว่า “แม่น้ำบางปะกง” ซึ่งเริ่มจากจุดบรรจบของแม่น้ำ 2 สายนี้ จะไหลผ่านพื้นที่ตอนกลางของเมืองฉะเชิงเทราตั้งแต่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอลองเขื่อน อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์ และออกสู่อ่าวไทยที่อำเภอบางปะกง ระหว่างสองฟากฝั่งปากแม่น้ำเชื่อมต่อทะเลที่ตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา กับตำบลคลองตำหรุ อำเภอเมือง ชลบุรี

การที่แม่น้ำสายนี้ไหลลงสู่ทะเลที่อำเภอบางปะกง จึงเป็นที่มาของภูมินาม “แม่น้ำบางปะกง” ซึ่งสุจิตต์ วงษ์เทศ (2546) สันนิษฐานว่า เป็นคำร่อนมาจากคำเขมรคือ บงกง อ่านว่า บ็องกง แปลว่า กุ้ง แต่บางทีกล่าวกันว่าเป็นคำเรียกปลาชนิดหนึ่งว่า มังกง ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แปลว่า ปลาที่มีหนวดยาว ไม่มีเกล็ดชนิดหนึ่ง มีชุกชุมทั่วไปตามแหล่งน้ำจืดใกล้ทะเล หรือเรียกว่า ปลาแขยงหนู แต่ ชนิด อยู่โพธิ์ เรียกว่า “ปลาอีกง” ชาวจีนมักพูดออกเสียงอีกงเป็น “มังกร” ที่ปากอ่าวบางปะกงคงจะมีปลามังกงชุกชุม จนกระทั่งเอาชื่อปลา มาเรียกเป็นชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านบางมังกร” (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2521) ดังปรากฏในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ กล่าวเป็นคำกลอนไว้ว่า

“... ถึงห่อหมกบ้านบางมังกรนั้น	ดูเรียงรันเรือนเรียบชลาลัย
แต่ล้วนบ้านตากปลาวิมาริน	เหม็นแต่กลิ่นเน่าอบตลปไป
เห็นศาลเจ้าเหล่าเจ็กอยู่เชิงแซ่	ปูนทะก้องก้องแก่ข้างเพศไสย

เกลเคยเคยข้ามคงคาลัย   ช่วยค้อมภัยปากอ่าวเกิดเจ้านาย...”

(พระภิกษุพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552, หน้า 63)

เห็นได้ว่าบ้านบางมังกรที่สุนทรภู่กล่าวถึงก็คือชุมชนชาวจีนบ้านบางปะกงในปัจจุบัน เป็นหมู่บ้านประมงชายฝั่งทะเลที่อยู่ปากน้ำปลายสุดก่อนออกอ่าวไทย เลยเรียกแม่น้ำตามชื่อชุมชนแห่งนี้แล้วกร่อนเป็น “บางปะกง”

บางปะกงเป็นชื่อที่ใช้เรียกแม่น้ำสายนี้โดยทั่วไป แม้กระทั่งการเขียนชื่อแม่น้ำลงในแผนที่อย่างเป็นทางการ การเก็บข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ และข้อมูลที่ได้จากหลักฐานเอกสารของชาวต่างชาติคือ เล่าเรื่องกรุงสยามของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ (ชาวฝรั่งเศส) ซึ่งเดินทางมายังเมืองฉะเชิงเทราเพื่อเผยแผ่ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โดยใช้เรือเป็นพาหนะยังได้กล่าวถึงแม่น้ำสายนี้ไว้ว่า “ข้าพเจ้าก็ลงเรือพายลำยาวและเบา เข้าไปในแม่น้ำบางปะกง ต้องทวนน้ำขึ้นไปราว 12 ลิเออ จึงถึงเมืองแปดริ้ว” (ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์, 2520, หน้า 74)

แม่น้ำบางปะกงมีทิศทางการไหลจากทิศเหนือมาได้ และทิศตะวันออกมาทางทิศตะวันตกผ่านที่ราบตอนล่างบริเวณเมืองฉะเชิงเทรา และออกสู่ทะเลอ่าวไทย รวมระยะทางยาวทั้งสิ้น 230 กิโลเมตร (ถ้านับจากจุดเริ่มต้นที่แม่น้ำมาบรรจบกันเป็นแม่น้ำบางปะกงถึงอ่าวไทยยาว 122 กิโลเมตร แต่ช่วงที่ไหลผ่านเมืองฉะเชิงเทรา เป็นระยะทางประมาณ 60 กิโลเมตร) จะเห็นได้ว่าเห็นว่าต้นน้ำอันเป็นจุดกำเนิดของแม่น้ำบางปะกงส่วนใหญ่อยู่ในเขตเมืองสระแก้ว เมืองปราจีนบุรี และเมืองนครนายก ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงนิยามศัพท์ครอบคลุมเฉพาะพื้นที่ 5 เมืองคือ สระแก้ว ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทราและชลบุรี

นอกจากแม่น้ำบางปะกงแล้ว ยังมีคลองท่าลาดซึ่งเป็นคลองธรรมชาติที่เป็นสาขาของแม่น้ำสายนี้ รวมทั้งคลองขุด คู ห้วย และลำธาร ข้อมูลที่ได้จากโครงการชลประทานฉะเชิงเทรา มีถึง 500 กว่าคลอง ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่จะเรียกเมืองฉะเชิงเทรานี้ว่า “เวนิสของภาคตะวันออก” อีกทั้งยังมีหนอง บึง อีกจำนวน 167 แห่ง มีน้ำซับ 9 แห่ง และอื่น ๆ อีก 179 แห่ง (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) เช่น พื้นที่ด้านตะวันออกของแม่น้ำบางปะกงมีคลองระบมเกิดจากการรวมตัวของลำห้วยสายเล็ก ๆ หลายสายในบริเวณเขาชะระกำ เขาพลูหมื่น เขาสมาด่าง และเทือกเขาอื่น ๆ ในบริเวณด้านตะวันออกของอำเภอสนามชัยเขต และคลองสี่แยกเกิดจากลำห้วยเล็ก ๆ ในบริเวณเขาใหญ่ด้านที่ติดกับเมืองฉะเชิงเทราและเมืองชลบุรี ไหลผ่านอำเภอสนามชัยเขต คลองทั้งสองสายนี้เป็นต้นน้ำของคลองท่าลาดไหลไปรวมกันที่บริเวณปากคลองม่วง ตำบลเกาะขุ่น อำเภอพนมสารคาม อันเป็นจุดเริ่มต้นของคลองท่าลาดไหลผ่านอำเภอพนมสารคาม อำเภอราชสาส์น อำเภอบางคล้า แล้วไหลไปบรรจบกับแม่น้ำบางปะกงที่บริเวณปากน้ำเจ้าโล้ ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า ตามสภาพภูมิศาสตร์แม่น้ำบางปะกงไหลผ่ากลางเมืองฉะเชิงเทรา โดยผ่านเขตท้องที่หลายอำเภอของเมืองนี้ทำให้เมืองฉะเชิงเทราต้องมีสภาพเป็น “เมืองอกแตก” (เมืองที่มีแม่น้ำหรือลำคลองขนาดใหญ่ไหลผ่ากลาง) (พระกฐินพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552)

การที่แม่น้ำบางปะกงไหลลงสู่ทะเลและมีพื้นที่ตามแนวชายฝั่งทะเลยาวกว่า 15 กิโลเมตร ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทราที่มีพื้นที่แบบชายฝั่งทะเล (Coastal zone) ดินบริเวณนี้จึงมีลักษณะเป็นดินโคลนเหนียวและเป็นดินเค็มก่อเกิดเป็นป่าชายเลน (Mangrove) ซึ่งเต็มไปด้วย โกงกาง แสม และป่าจาก อีกทั้งน้ำทะเลยังมีอิทธิพลต่อการขึ้นลงของน้ำในแม่น้ำบางปะกงวันละสองรอบ ในช่วงหน้าฝนน้ำจากแม่น้ำจะไหลเอ่อขึ้นท่วมพื้นดินสองฟากฝั่ง ส่วนช่วงหน้าแล้งน้ำจืดในพื้นที่ตอนในมีปริมาณน้อยทำให้น้ำในแม่น้ำแห้งลง ส่งผลให้น้ำทะเลหนุนเข้ามาในแผ่นดิน (บุษบงก์ ชวักัณหา, 2549) สภาพธรรมชาติเช่นนี้ทำให้แม่น้ำบางปะกงมีระบบนิเวศทั้งน้ำจืด น้ำกร่อยและน้ำเค็ม ฉะเชิงเทราจึงได้ชื่อว่า “เมืองสามน้ำ” ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศที่

อุดมสมบูรณ์ยิ่งแห่งหนึ่งของประเทศไทย

การที่แม่น้ำบางปะกงมีปริมาณน้ำมากและไหลแรงตลอดปี มีลักษณะการวางตัวและการไหลของน้ำจากแนวเหนือมาใต้ และแนวตะวันออกมาตะวันตก ประกอบกับลำคลองสาขาต่าง ๆ ไหลมาบรรจบเป็นลักษณะแบบกิ่งไม้ (Dendritic pattern) อยู่ทั่วไป ทั้งยังมีแหล่งน้ำจำนวนมาก ทั้งคู ห้วย ลำธาร หนอง บึง และน้ำซับ ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่เรียกว่า ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ (Delta) รับน้ำเหนือที่ไหลลงสู่ทะเล บริเวณที่ราบลุ่มน้ำบางปะกง จึงมีความอุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยแร่ธาตุอินทรีย์วัตถุที่แม่น้ำสายนี้และลำคลองสาขาพัดพาโคลนตมจากภูเขาและป่าไม้ทางตอนบนมาทับถมอยู่ตลอดเวลา ทำให้ดินตะกอนสูงหนาและเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในฤดูฝนที่มีน้ำหลากมากกลายเป็นพื้นที่ราบกว้างใหญ่ที่อุดมไปด้วยปุ๋ย ทั้งยังสามารถเก็บกักน้ำได้อย่างดีทำให้พื้นดินเกิดความชุ่มชื้น (กิตติ ดันไทย, 2520) กลุ่มน้ำแห่งนี้จึงเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) ขนาดใหญ่ ดังนั้นเมืองฉะเชิงเทราจึงมีพื้นที่บางส่วนอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำอ่าวไทย ประกอบด้วยพื้นที่ ชุ่มน้ำชายฝั่งทะเลและพื้นที่ชุ่มน้ำ(น้ำจืด) คือพื้นที่ชุ่มน้ำแม่น้ำบางปะกงตั้งแต่จุดเริ่มต้นที่บริเวณแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำปราจีนบุรี มาบรรจบกันแล้วไหลไปลงอ่าวไทย และพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน ครอบคลุมพื้นที่อำเภอสนามชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบ ด้วยเหตุนี้ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน และการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมจึงเป็นอาชีพหลักของชาวบ้านเมืองนี้

สภาพภูมิศาสตร์ของกลุ่มแม่น้ำบางปะกง นับเป็นส่วนหนึ่งของเขตที่ราบภาคกลางทางตะวันออกของประเทศไทย จากงานวิจัยของ โยชิคาซุ ทาคายา (Yoshikazu Takaya) เรียกบริเวณนี้ว่า “บริเวณทุ่งราบลุ่มน้ำใหม่” ซึ่งอาจเกิดจากเนินเกาะเก่าที่ทับถมกันหนาอยู่ในอ่าวไทย หรือแนวคันกั้นน้ำธรรมชาติแถบใกล้ปากแม่น้ำ เพราะเป็นบริเวณที่มีน้ำท่วมและสามารถระบายน้ำได้อย่างรวดเร็ว ด้วยเหตุนี้เมื่อเกิดเหตุการณ์น้ำท่วมเมืองฉะเชิงเทราแทนที่จะเป็นมหาอุทกภัยเหมือนเมืองอื่น ๆ ก็เป็นการท่วมอย่างปกติแถมยังได้ช่วยเหลือพื้นที่ในกรุงเทพฯ สูบน้ำไปลงแม่น้ำบางปะกงเพื่อระบายลงสู่ทะเลด้วย (มนัส ตันงาม, 2555)

ภูมิรัฐศาสตร์อันเกิดจากชัยภูมิของเมือง

การที่เมืองฉะเชิงเทรามีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง อันเป็นที่ราบซึ่งอยู่ถัดจากทิวเขาสันกำแพงที่ไต่แบ่งพื้นที่ภาคตะวันออกในเขตเมืองปราจีนบุรีและเมืองสระแก้วกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ที่ราบลุ่มน้ำนี้อยู่ระหว่างแนวทิวเขา 2 แนวคือ ทิวเขาสันกำแพงทางตอนบนกับทิวเขาจันทบุรีและทิวเขาบรรทัดทางตอนล่าง แต่เดิมบริเวณนี้อาจเป็นแนวภูเขาต่อเนื่องกันระหว่างทิวเขาสันกำแพงกับทิวเขาจันทบุรี ทิวเขาบรรทัด แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลง

ทางธรณีวิทยาแผ่นดินยุบตัวลงเกิดเป็นที่ราบแคบ ๆ เรียกว่า ฉนวนไทย (Thai corridor) เป็นที่ราบเชื่อมโยงเข้าไปยังที่ราบในดินแดนกัมพูชา นับเป็นทางเชื่อมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เพียงทางเดียวระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ส่งผลให้พื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทรา กลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคมติดต่อกับดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) และประเทศกัมพูชาต่อเนื่องไปถึงลาวและเวียดนาม ทั้งยังเป็นเส้นทางการค้า เส้นทางการเดินทัพ และการติดต่อราชการไปยังพื้นที่ตอนในด้วย ด้วย “ชัยภูมิ” ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ทำให้ฉะเชิงเทราเหมาะสมต่อการเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจและความมั่นคง ดังนี้

1. ชัยภูมิทางยุทธศาสตร์

เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในภาคตะวันออกของประเทศไทย มีเนื้อที่ประมาณ 5,351 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 3,344,375 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 13.8 ของเนื้อที่ทั้งหมดของภาคตะวันออก มีขนาดใหญ่เป็นอันดับ 2 รองจากเมืองจันทบุรี เป็นพื้นที่เพาะปลูก 2,247,000 ไร่ หรือ 66.19% ของพื้นที่ทั้งหมด (ศิริพรรณ ทองเจิม, 2531) แบ่งการปกครองออกเป็น 11 อำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอแปลงยาว อำเภอรสาธิน อำเภอพนมสารคาม อำเภอสนามชัยเขต อำเภอท่าตะเกียบ และอำเภอคลองเขื่อน รวมเป็น 93 ตำบล 888 หมู่บ้าน 22 เทศบาล 1 องค์การบริหารส่วนจังหวัด และ 93 องค์การบริหารส่วนตำบล โดยอำเภอที่มีพื้นที่มากที่สุด คือ อำเภอสนามชัยเขต 1,666,000 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 31.13 รองลงมา คือ อำเภอท่าตะเกียบ 1,054,772 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 19.71 และพื้นที่น้อยที่สุด คือ อำเภอคลองเขื่อน 127,400 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 2.38 (สยาม คำสุวรรณ, 2549) มีอาณาเขตติดต่อกับเขตเมืองใกล้เคียงโดยรอบ ดังนี้ (มนัส ตันงาม, 2552 ก)

ทิศเหนือ ติดต่อกับ เมืองนครนายก (อำเภอองครักษ์) และเมืองปราจีนบุรี (อำเภอศรีมโหสถ อำเภอบ้านสร้าง)

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ เมืองปราจีนบุรี(อำเภอกบินทร์บุรี) และเมืองสระแก้ว (อำเภอวังน้ำเย็น)

ทิศใต้ ติดต่อกับ เมืองชลบุรี (อำเภอพนัสนิคม อำเภอบ่อทอง อำเภอพานทอง อำเภอเกาะจันทร์ อำเภอเมือง) เมืองจันทบุรี (อำเภอแก่งหางแมว) และอ่าวไทย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ เมืองปทุมธานี (อำเภอลำลูกกา) กรุงเทพฯ (เขตหนองจอก เขตลาดกระบัง) และเมืองสมุทรปราการ (อำเภอบางบ่อ)

โดยเขตเมืองอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ทางทิศตะวันออก ประมาณ 75 กิโลเมตร ตามทางหลวงหมายเลข 304 (สุวินทวงศ์) และประมาณ 100 กิโลเมตร ตามทางหลวงหมายเลข 3 หรือ

ประมาณ 90 กิโลเมตร ตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 34 (บางนา-ตราด) แยกเข้าหมายเลข 314 (บางปะกง-ฉะเชิงเทรา) และประมาณ 61 กิโลเมตร ตามเส้นทางรถไฟสายตะวันออก (สยามคำสุวรรณ, 2549)

นอกจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีพื้นที่ติดกับเมืองหลวงแล้ว ยังมีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ในลุ่มน้ำบางปะกงที่มีทางออกทะเล จึงมีพื้นที่บางส่วนอยู่ติดอ่าวไทยทำให้สามารถติดต่อกับต่างประเทศทางทะเลได้ โดยมีแม่น้ำบางปะกงเป็นลำน้ำสายหลักและคลองสาขาเชื่อมเส้นทางคมนาคมทางบกกับทางน้ำ สัจจกรไปมาติดต่อกับกรุงเทพฯ และเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงรวมทั้งเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปคือ หัวเมืองเขมร (กัมพูชา) ดังที่ จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวถึงเส้นทางคมนาคมติดต่อกับกัมพูชาไว้ว่า “กรุงเทพฯ มีเส้นทางคมนาคมติดต่อกับกัมพูชาทางแม่น้ำบางปะกงและคลองต่าง ๆ อีกหลายสาย การเดินทางใช้เวลาประมาณ 20 วัน” (ครอว์ฟอร์ด, จอห์น, 2515, หน้า 21) และยังสามารถเดินทางบกต่อไปยังอีสานและหัวเมืองลาวได้ เส้นทางต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนจะต้องผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ดังนี้

ช่องตะโก เป็นช่องเขาอยู่ในเขตอำเภอละหานทราย เมืองบุรีรัมย์ ผู้ใช้ช่องเขาแห่งนี้จะเดินทางผ่านไปยังประเทศกัมพูชา (เขมร) ได้ หรือออกไปยังพื้นที่ลุ่มต่ำในเขตอำเภอตาพระยา อรัญประเทศ วัฒนานคร สระแก้ว กบินทร์บุรี ประจันตคาม ปราจีนบุรี ผ่านฉะเชิงเทรา ไปยังกรุงเทพฯ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2529) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้เคยมีการปรับปรุงเส้นทางนี้ เพื่อใช้ขนส่งสินค้าจากมณฑลอุดร อีสาน นครราชสีมาและเขมร (เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส) ผ่านมายังเมืองฉะเชิงเทราเข้าสู่กรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้น เมื่อซ่อมแซมเส้นทางบกสายนี้เสร็จแล้ว เภวียนที่เดินทางผ่านช่องตะโกจากเดิมใช้เวลา 3 วัน เหลือเพียงชั่วโมงครึ่งเท่านั้น (ศรีบุญญา คันธอาชีพ, 2540)

ช่องบ้านกุ่ม ช่องสะแกราด ช่องขัปสีคหรือช่องบุกขนุน เป็นช่องทางไปมาระหว่างเมืองปราจีนบุรีกับนครราชสีมา ผ่านฉะเชิงเทราไปยังกรุงเทพฯ

ช่องเรือแตก เป็นช่องทางไปมาระหว่างประจันตคาม ปราจีนบุรีกับนครราชสีมา ผ่านฉะเชิงเทราไปยังกรุงเทพฯ เมื่อครั้งปราบกบฏอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์ กองทัพของพระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี) ได้เดินทัพผ่านเมืองฉะเชิงเทรา โดยยกทัพขึ้นทางดงพระยาไฟ ผ่านทางช่องเรือแตกด้านเมืองปราจีนบุรี ไปสมทบกับกองทัพกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สอดคล้องกับที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงรายชื่อช่องเขาที่ใช้เป็นทางผ่านขึ้นลงระหว่างลุ่มน้ำบางปะกงผ่านภูเขาไปยังเมืองนครราชสีมา ได้แก่ช่องดงพญาไฟ ช่องบุกขนุน ช่องสะแกราด ช่องเรือแตก ช่องตะโกและช่องเสม็ด (นารี สาริกะภูติ, 2528)

เส้นทางบกที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ ผู้เดินทางอาจจะใช้เกวียนเทียมวัว ควาย เดินเท้า จัมน้ำหรือ จี่ช้างมา แต่เมื่อมาถึงกบินทร์บุรีหรือเมืองปราจีนบุรีแล้ว ส่วนมากจะเดินทางต่อโดยใช้เส้นทางน้ำ ไปตามลำแม่น้ำบางปะกงผ่านเมืองฉะเชิงเทราเข้ากรุงเทพฯ นอกจากนี้ เมืองฉะเชิงเทรายัง สามารถควบคุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำของเมืองที่อยู่ดินแดนตอนใน คือ เมืองนครนายก ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี สระแก้ว วัฒนานคร และอรัญประเทศ เช่น จากกบินทร์บุรีมีเส้นทางไป ทางตะวันออกผ่านอำเภออรัญประเทศ เข้าดินแดนที่ราบต่ำของกัมพูชาหรือใช้เส้นทางน้ำลง ไป กบินทร์บุรีผ่านสันปันน้ำในเขตเมืองสระแก้ว ลงมาทางคลองระบมในพื้นที่อำเภอสนามชัยเขต เมืองฉะเชิงเทรา ผ่านทางแควหนุมานแล้วเข้าสู่ประเทศกัมพูชา เส้นทางนี้ยังสามารถวกกลับมา ที่อำเภอศรีมโหสถ เมืองปราจีนบุรี แล้วตัดไปทางอำเภอพนัสนิคมและเมืองชลบุรีได้ ยังมีคลอง อื่น ๆ อีกหลายคลองที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองฉะเชิงเทรา เช่น คลองสี่ัคเป็น เส้นทางที่เชื่อมต่อผ่านฝั้นป่าด้านตะวันออกไปยังเมืองจันทบุรี หรือจากหัวเมืองอีสานผ่านเขตเมือง บุรีรัมย์ลงมาทางอำเภอนางรอง อำเภอละหานทราย ลงมาที่อภเขาพนมดงรักทางช่องตะโกมายัง เขตอำเภอตาพระยา เมืองสระแก้ว แล้วเดินทางเข้ามาในเขตอำเภออรัญประเทศและวัฒนานคร ผ่านเขตอำเภอเมืองสระแก้ว อำเภอกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี ไปถึงเมืองฉะเชิงเทราแล้วเดินทาง ต่อไปยังกรุงเทพฯ ตามลำดัด (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) หากไม่ออกทะเลปากอ่าวไทยก็สามารถ เดินทางตามลำแม่น้ำบางปะกงเข้าทางลำคลองที่จุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง เช่น คลองบางขนาก คลองแสนแสบ หรือคลองลำโรงเข้าสู่กรุงเทพฯ อีกทั้งเมืองฉะเชิงเทรา ยังมีเขตติดต่อกับหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออก ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด เชื่อมไป ยังหัวเมืองเขมร (กัมพูชา) และประเทศเวียดนาม (ญวน) ได้

จากสภาพที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวถึงมาแล้วนั้น ส่งผลให้เมืองนี้อยู่ในชัยภูมิ ทางยุทธศาสตร์คือ มีสภาพเป็นเมืองหน้าด่านด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ และบทบาทดังกล่าว ยิ่งชัดเจนขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว(รัชกาลที่ 3) ทรงมีนโยบายย้ายที่ตั้งเมืองจาก ปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า ลงมาตั้งที่เขตอำเภอเมืองในปัจจุบัน โดยโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวง รักรัชมเรศร์เป็นแม่กองออกมาสร้างป้อมปราการและกำแพงเมืองใหม่ โดยตั้งซัดฝั่งขวาของแม่น้ำ บางปะกงซึ่งเป็นชัยภูมิในการป้องกันข้าศึกศัตรู กำแพงเมืองและป้อมเชิงเทินที่สร้างขึ้นใหม่นี้ นอกจากจะเป็นปราการในการป้องกันภัยให้เมืองหลวงแล้ว ยังได้กลายเป็นศูนย์อำนาจรัฐแห่งใหม่ และเป็นเครื่องแสดงขอบเขตเมืองฉะเชิงเทราอย่างชัดเจนด้วย (สยาม คำสุวรรณ, 2549) เหตุที่ต้องย้ายที่ตั้งเมืองลงมาตั้งที่บ้านท่าไข่ อำเภอเมืองนี้ นอกจากเหตุผลทางเศรษฐกิจแล้วรัฐ ยังคำนึงถึงยุทธศาสตร์การป้องกันประเทศ เพราะเป็นช่วงเวลาที่ไทยกำลังทำสงครามอานามสยาม ยุทธกับญวนในเขมร (พ.ศ. 2376-2390) ซึ่งเป็นสงครามที่ยืดเยื้อยาวนานถึง 14 ปี ฉะเชิงเทรา

เป็นเมืองอยู่ใกล้กับชายแดนไทยด้านตะวันออก จึงต้องมีการเสริมความเข้มแข็งให้กับเมืองนี้ เพื่อเตรียมรับศึกญวน ด้วยการกวาดต้อนและอพยพผู้คนจากหัวเมืองปัตตานีเข้ามาตั้งถิ่นฐาน (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548) รวมทั้งการจัดหาอาวุธปืนใหญ่และกระสุนดินดำไว้สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรู ดังพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ คำรัสสั่ง ที่ว่า “...ให้พระยาพิไชยสงคราม และหลวงนายสิทธิ์ ออกไปดูแลจัดแจงตักเตือน เร่งรัดให้นายด่านทำแทนปืนใหญ่ที่ค้างอยู่กับโรงปืนอีก 3 หลังให้แล้วเสร็จโดยเร็ว พร้อมทั้งให้วัดแม่น้ำหน้าเมืองฉะเชิงเทราและปากน้ำบางปะกง ว่ามีความกว้างและแคบสักเท่าใด หยั่งน้ำว่าจะลึกหรือตื้นสักเท่าใด ตามริมฝั่งแม่น้ำมีที่เป็นค้ำเป็นแหลมอยู่ตรงไหน ท้องที่ตำบลใด เพื่อจะขุดซ่อมวางไพร่พลและปืนใหญ่ไว้รับรองยิงข้าศึกได้...” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1207 เลขที่ 223) สภาพการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงบทบาทของการเป็นเมืองหน้าด่านใกล้ราชธานีของฉะเชิงเทรา และความสำคัญของการเป็นเมืองหน้าด่านของฉะเชิงเทรายังคงมีอยู่ตลอดเวลา แม้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ป้อมและกำแพงเมืองเกิดการชำรุด ทางกรุงเทพฯ ได้มีหนังสือสั่งการให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทราใช้เงินส่วนหนึ่งที่เก็บค่าธรรมเนียมได้จากการทำตัวรูปพรรณซื้อขายวัว ควาย นำมาซ่อมแซมป้อมและกำแพงเมืองที่ชำรุดให้เรียบร้อยต่อไป

การเป็นเมืองหน้าด่านส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราให้มีสภาพเป็น “ราษฎรกองด่าน” (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538) โดยเฉพาะชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่แถบชายขอบรอยต่อของเมือง ความสำคัญยิ่งทวีมากขึ้นเห็นได้จากการกวาดต้อนและอพยพผู้คนจากหัวเมืองลาวและหัวเมืองเขมรเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ดังเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ สมัยกรุงธนบุรี ช่วงปี พ.ศ. 2321-2322 ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีอาณาจักรล้านช้างได้เมืองจำปาศักดิ์ เมืองเวียงจันทน์กับหัวเมืองขึ้นมาเป็นของไทย เมื่อยกทัพกลับได้ทำการกวาดต้อนครอบครัวลาวหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามาด้วย บางส่วนให้มาตั้งหลักปักฐานอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528) ต่อมาปี พ.ศ. 2335 เมืองพวนและเมืองแกลงซึ่งเป็นเมืองขึ้นต่อกรุงเวียงจันทน์ ก่อการกบฏ เจ้านันทเสนแห่งกรุงเวียงจันทน์ได้แต่งกองทัพขึ้นไปปราบปรามสำเร็จ แล้วทำการกวาดต้อนครอบครัวลาวเมืองพวนส่งเป็นบรรณาการมาให้ไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) โปรดเกล้าฯ ให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา (บริเวณอำเภอราชสาสน์ อำเภอนวมสารคาม และอำเภอสนามชัยเขต)

จนถึงปี พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์เป็นกบฏ ไทยต้องส่งกองทัพขึ้นไปปราบปราม 2 ครั้ง หลังเหตุการณ์ปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์สำเร็จในปี พ.ศ. 2372 แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงมีนโยบายทำลายกรุงเวียงจันทน์ทั้งหมด กองทัพไทยจึง

เผาเมืองจนแทบไม่เหลือหลักฐานบ้านช่อง แล้วทำการกวาดต้อนกำลังไพร่พลลาวทั้งหมดข้ามมายังฝั่งไทยจนลาร้างผู้คน (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2557) เพื่อป้องกันไม่ให้ลาวฟื้นตัวได้อีก กับทั้งเป็นการป้องกันไม่ให้ไพร่พลลาวต้องตกไปเป็นกำลังของฝ่ายญวนด้วย สอดคล้องกับความคิดเห็นของ เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ. ที่ได้กล่าวถึงเหตุผลในการกวาดต้อนเชลยศึกของไทยไว้ว่า “...การจับข้าศึกไปเป็นเชลยนั้น เป็นจุดมุ่งหมายอันสำคัญยิ่งในการรบของกรุงสยามและอาณาจักรใกล้เคียง การจับเชลยศึกกลับบ้านเมือง ไม่เป็นแต่การทอนกำลังฝ่ายข้าศึกในการทำสงครามในอนาคตเท่านั้น แต่ยังเป็นการทดแทนจำนวนพลเมืองที่สูญเสียไปในระหว่างการรบด้วย เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ เป็นการให้รางวัลแก่แม่ทัพนายกอง เพราะแม่ทัพนายกองเหล่านั้นจะได้รับส่วนแบ่งเชลยศึกเอาไปเป็นทาสด้วย แต่เชลยศึกส่วนมากจะตกเป็นของพระมหากษัตริย์...” (เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ. , 2530, หน้า 159) ชาวลาวเหล่านี้มีทั้งลาวพวนจากเมืองเชียงขวางในดินแดนทุ่งไหหินและลาวเวียงจันทน์ที่มีใจสวามิภักดิ์ ลาวเชลยบางส่วนให้ไปตั้งหลักปักฐานที่เมืองฉะเชิงเทราแถบป่าดงและที่รกร้างว่างเปล่าตามลำน้ำคลองท่าลาด (ศิริศกร วัลลิโกดม, 2545) จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2378 ญวนไม่พอใจเจ้าน้อยเมืองพวนที่แจ้งข่าวแก่เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี) ให้รู้ว่าเจ้าอนุวงศ์ซ่อนตัวอยู่แถบแม่น้ำโฮ เขิงเขาไก่ ทางกองทัพไทยจึงส่งคนไปตามจับเจ้าอนุวงศ์ได้ ฝ่ายญวนจึงส่งกองทัพเข้ามาตีเมืองพวนทำให้ชาวลาวพวนพากันอพยพเข้ามาไทยอีกครั้งหนึ่ง โดยให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา อันเป็นพื้นที่ ๆ มี “ลาวพวนเก่า” อยู่ก่อนแล้ว เพื่อความสะดวกในการควบคุมดูแล (นารี สาริระภูติ, 2528) จึงทำให้เกิดชุมชนใหม่ ๆ ดังหลักฐานจดหมายเหตุ สารตรา และใบบอกที่กล่าวถึงชาวลาวในเมืองฉะเชิงเทราว่า “ลาวไพร่หลวงบ้านท่าลาด และบ้านดงยาง มีตราภูมิคุ้มห้าม” “ลาวเชลยเมืองฉะเชิงเทรา” “เมืองฉะเชิงเทรามีลาวมากอยู่” (อิงตะวัน แผลูกอินทร์, 2542, หน้า 103)

ชาวลาวและชาวเขมรเหล่านี้ค่อย ๆ ขยายที่ทำกินเข้ามาตั้งหลักแหล่งเกิดเป็นชุมชนหมู่บ้าน มีสภาพเป็น “บ้านด่าน” ชายแดนเมืองฉะเชิงเทราแล้วมีลูกหลานสืบเชื้อสายมาหลายชั่วอายุคน จนสามารถยกบ้านท่าทราน (ท่าถ่าน) ตั้งขึ้นเป็น “เมืองพนมสารคาม” กลายเป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออกของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) การยกชุมชนลาวที่หนาแน่นขึ้นเป็นเมืองได้กระทำอีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านพระงามขึ้นเป็นเมืองสนามไชยเขตร ด้วยเหตุผลว่า เป็นช่องทางผ่านเข้าออกของลูกค้า ลาว เขมรรวมทั้งโจรผู้ร้าย (วรรณิ์ แผลูกอินทร์, 2538, หน้า 123) โดยให้ขึ้นกับเมืองฉะเชิงเทราทั้งสองเมือง ดังนั้น ราษฎรเมืองฉะเชิงเทรา เมืองพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตร จึงมีสภาพวิถีชีวิตของชาวบ้านในเส้นทางเมืองด่าน เห็นได้จากเมื่อตั้งเมืองสนามไชยเขตรแล้วหมู่บ้านปลายสุดเขตแดนเมืองนี้

คือ บ้านหนองคอยซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางเดินก่อนถึงบ้านชำระกำ ทางการได้ตั้งเป็นด่านสำหรับตรวจตราโจรผู้ร้ายไม่ให้ปล้นวัว ควายและสินค้าของพวกนายฮ้อย สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พระอาจารย์สาย (เจ้าอาวาสวัดชำป่างาม) ว่า ในช่วงที่หลวงพ่อกบวชเป็นสามเณร ในปี พ.ศ. 2393 ถูกเกณฑ์ไปเฝ้าด่านที่บ้านหนองคอย (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) และชาวบ้านบางคนได้รับการแต่งตั้งให้มีหน้าที่ในทางราชการ เช่น นายเปรมเป็นขุนด่าน นายเอียดเป็นหมื่นด่าน พื้นที่ชายขอบเขตแดนเมืองฉะเชิงเทราบางส่วนถูกตั้งขึ้นเป็นค่าย เช่น ค่ายบ้านสันคันพัน เป็นต้น อีกทั้งทางเมืองหลวงได้มีจดหมายไปถึงผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองพนมสารคาม เมืองสนามไชยเขตระสังกะษัปให้เกณฑ์ขุนหมื่นและไพร่ทำหน้าที่รักษาด่านทั้งกลางวันและกลางคืน และตามลำน้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ก็มีการตั้งด่านถึง 4 ด่านด้วยกัน คือ

ด่านแสนภูคาย	ต่อเขตแดนเมืองสมุทรปราการ เมืองพนัสนิคม
ด่านบางขนาก	ต่อเขตแดนเมืองปราจีนบุรี
ด่านขวา	ต่อเขตแดนเมืองพนมสารคาม เมืองสนามไชยเขต
ด่านคลองท่าไข่	ต่อเขตแดนกรุงเทพฯ

ต่อมาด่านแสนภูคายซึ่งเป็นทางผ่านเข้าออกทะเล และด่านคลองท่าไข่ (ปากคลองบางขนาก) เป็นทางผ่านเข้าออกกรุงเทพฯ เป็นด่านที่สำคัญและต้องระมัดระวังอย่างเข้มงวดกวดขัน จึงจำเป็นต้องขอกำลังทหารเมืองฉะเชิงเทราพลัดเปลี่ยนกันมาประจำรักษาด่านแสนภูคาย 6 คน คลองท่าไข่ (ปากคลองบางขนาก) 4 คน (วรรณิ แผลอุอินทร์, 2538)

ฉะเชิงเทรามีชัยภูมิที่ตั้งของการเป็นเมืองหน้าด่านตามที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น ทำให้เมืองนี้ต้องอยู่ในเส้นทางเดินทัพ การลำเลียงกำลังพล อาวุธยุทโธปกรณ์ และเสบียงอาหารให้กองทัพ ด้วย เห็นได้จากเมื่อครั้งปลายสมัยอยุธยาในปี พ.ศ. 2309 พม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งถูกพระเจ้าเอกทัศส่งเนรเทศไปอยู่ลังกาได้ทราบข่าวจึงแอบหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองระยอง พร้อมทั้งซ่องสุมผู้คนชาวเมืองต่าง ๆ ในแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออกรวมทั้งชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราด้วย เมื่อได้กำลังพอสมควรแล้วจึงเคลื่อนกองกำลังผ่านเมืองฉะเชิงเทราเข้าไปตั้งมั่นอยู่ที่ปากน้ำโยทะกา เขตแดนรอยต่อเมืองฉะเชิงเทรากับเมืองปราจีนบุรี แต่การรบกับพม่าที่ปากน้ำโยทะกาถูกพม่าตีแตกพ่าย กรมหมื่นเทพพิพิธกับพรรคพวกพากันหนีผ่านช่องบุพราหมณ์ไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ในที่สุดถูกตั้งขึ้นเป็นหัวหน้าชุมนุมเจ้าพิมาย (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) ส่วนการรบด้านกรุงศรีอยุธยาช่วงใกล้จะเสียเมืองแก่พม่านั้น พระยาวชิรปราการ (ตากสิน) ได้พาสมัครพรรคพวกตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกมาทางด้านตะวันออกโดยผ่านเมืองฉะเชิงเทราบริเวณปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า ไปตั้งชุมนุมและรวบรวมกำลังผู้คน

อยู่ที่เมืองจันทบุรี ในที่สุดจึงได้กลับมาสู่เอกราชจากพม่าได้สำเร็จ และตั้งกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทรขึ้นเป็นราชธานีใหม่ ในสมัยธนบุรีกองทัพเมืองเวียงจันทน์ลี้ภัยเข้ามาในเขตไทย และจับพระวอซึ่งเดิมเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ของเวียงจันทน์มา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเห็นว่าเป็นการกระทำที่หมิ่นพระบรมเดชานุภาพของพระองค์ เนื่องจากพระวอได้พาสมัครพรรคพวกอพยพเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกยกกองทัพขึ้นไปตีเวียงจันทน์ กองทัพไทยตีได้เมืองเวียงจันทน์และเมืองขึ้นทั้งปวง จึงได้ทำการกวาดต้อนชาวลาวเวียงจันทน์ลงมาเป็นจำนวนมาก และส่วนหนึ่งให้ไปตั้งหลักปักฐานทำมาหากินที่เมืองฉะเชิงเทรา (พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์, 2521)

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ตรงกับปี พ.ศ. 2353 เกิดเหตุการณ์ความไม่สงบที่เมืองพระตะบองซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย โดยมีหนังสือแจ้งเข้ามาทางกรุงเทพฯ ว่าเขมรและกองทัพญวนจะยกเข้ามาตีเมืองพระตะบอง ทางกรุงเทพฯ จึงสั่งการออกไปยังเมืองนครราชสีมา เมืองจันทบุรีให้ส่งกองกำลังเข้าไปเร่งตั้งค่ายในเมืองพระตะบอง พร้อมทั้งให้ปลูกขุ่ยฉางขึ้นใหม่สำหรับใส่ข้าวให้จุข้าวได้ขุ่ยฉางละ 200 เกวียนเศษ ถึง 300 เกวียน หลังจากนั้นได้มีหนังสือสั่งการมายังเจ้าเมือง กรมการเมืองฉะเชิงเทราให้เรียกข้าวค่านาไร่ละ 2 ถัง และจัดซื้อข้าวจากราษฎรอีกไร่ละ 2 ถัง พร้อมทั้งได้เร่งรัดให้หาเรือและคนส่งข้าวไปยังเมืองพระตะบองอย่างเร่งด่วน เพื่อใช้จ่ายในกองทัพให้ทันเวลา (วรณิ แผลูกอินทร์, 2538) การอยู่ในเส้นทางยุทธศาสตร์เห็นได้ชัดเจนอีกครั้ง เมื่อมีการยกทัพผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์ ศึกครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดทัพยกขึ้นไปปราบถึง 4 กองทัพ โดยหนึ่งในนั้นมีพระยาราชนูฎาดี ต่อมาได้เลื่อนยศและราชทินนามเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพนำกองทัพเดินทางออกไปทางคลองสำโรงขึ้นไปตามลำน้ำบางปะกงผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ขึ้นเขาทางช่องเรือแตกด้านประจันตคาม เมืองปราจีนบุรี ไปสมทบกับกองทัพกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่ใช้เส้นทางช่องเขาแดงพระยาไฟขึ้นไปทางเมืองนครราชสีมา (พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์, 2521)

นอกจากนี้ ยังพบหลักฐานสารตราในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ว่าได้มีการส่งอาวุธปืนประเวียน จำนวน 20 กระบอก พร้อมทั้งกระสุนปืน 3,000 นัด ให้หลวงศรีทิพบาลคุมเรือบรรทุกจากกรุงเทพฯ ผ่านลำน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราส่งไปยังเมืองเสียมราฐ และส่งผ้า 1,600 ผืน ผ้าถุง 400 ผืน ไปให้ไพร่พลในกองทัพของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่เมืองพระตะบองด้วย นอกจากนี้ยังได้มีการส่งตะปู กลอน ฟาก ขอบเหล็ก สำหรับใช้ในการต่อเรือเพื่อเตรียมรับศึกกับญวนในเขมร ซึ่งเมื่อถึงฤดูน้ำหลากมักจะยกกองทัพเรือเข้ามาที่เมืองพนมเปญ การลำเลียงอาวุธยุทธโศปกรณ์เหล่านี้จากกรุงเทพฯ ผ่านคลองแสนแสบ

(คลองบางขนาก) ออกแม่น้ำบางปะกงไปยังเขมร ซึ่งคลองบางขนากขุดขึ้นมาในสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ด้วยเหตุผลเพื่อเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ โดยตรง การศึกสงครามในเขมรยังคงคิดพันต่อเนื่องมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ญวนได้ยกกองทัพเข้ามาตั้งค่ายในดินแดนเขมร โดยมีเป้าหมายที่จะเข้าตี เมืองเสียมราฐและเมืองอุดงมีไชยซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย องค์พระหริรัถย์ได้ส่งหนังสือแจ้งเข้ามา ให้ทางกรุงเทพฯ ทราบ พร้อมทั้งขอความช่วยเหลือให้ส่งข้าวเป็นเสบียงสำหรับการศึกครั้งนี้ด้วย ทางกรุงเทพฯ จึงเร่งเกณฑ์คนและเรือสำหรับใช้บรรทุกข้าวส่งผ่านแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ไปยังเมืองอุดงมีไชย และชาวเขมรที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราต้องถูกเกณฑ์ ไปร่วมรบด้วย (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) การลำเลียงอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ผ่านเมือง ฉะเชิงเทราโดยใช้เส้นทางแม่น้ำบางปะกง ยังคงมีอยู่ตลอดมา แม้กระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้มีการสั่งการให้หลวงพิทักษ์นรินทร์กับนายทหาร ยศร้อยโท ร้อยตรี รวม 5 นาย คุมปีน 200 กระบอก ปีศตันกระบอกละ 100 นัด เครื่องแต่งตัวทหาร 200 สำหรับ ออกไปฝึกหัดทหารประจำรักษาพระราชอาณาเขต พร้อมด้วยพระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงเมืองจำปาศักดิ์ โดยให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมือง กรมการ เมืองฉะเชิงเทราคอย อำนวยความสะดวกในเรื่องพื้น น้ำมันที่จะใช้ในเรือกลไฟและอื่น ๆ ตามสมควรอย่าให้เสีย ราชการได้ (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547)

ภาพที่ 3 กำแพงเมืองฉะเชิงเทรา (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2560)

บทบาทและสภาพการเป็นเมืองหน้าด่าน เมืองทางผ่านสู่ชายแดนของเมืองฉะเชิงเทรา ยิ่งโดดเด่นมากขึ้น เมื่ออังกฤษและฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภายหลังจากปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรปเพื่อหาแหล่งวัตถุดิบและตลาดระบายสินค้า ตามแนวความคิดจักรวรรดินิยมซึ่งเพื่อนบ้านของไทยหลายประเทศต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก และหนึ่งในนั้นคือเขมรได้ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นดินแดนต่อเนื่องถึงลุ่มน้ำบางปะกงและเมืองฉะเชิงเทรา เหตุการณ์นี้ไม่พ้นจากการคาดการณ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) พระองค์ทรงเตือนไว้ว่า “การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ที่แต่ข้างพวกฝรั่งให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้” (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 152) ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงเร่งดำเนินการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยและมั่นคงขึ้น และหนึ่งในนโยบายนี้คือการสร้างค่ายทหารขึ้นที่ตำบลโสธร อำเภอเมือง (ค่ายศรีโสธรในปัจจุบัน) ดังหลักฐานตราน้อยที่ว่า “ให้พระยาวิเศษฤๅไชย กรมการเมืองฉะเชิงเทราเร่งรีบทำโรงทหาร โรงครัว ให้เป็นที่มั่นคงถาวรโดยเร็ว โรงทหารเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมือง” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547, หน้า 18) ค่ายทหารแห่งนี้ขึ้นกับกรมยุทธนาธิการ ทหารที่เข้าประจำการเป็นกำลังกองพลในรุ่นแรก ๆ รวมทั้งนายและไพร่ จำนวน 80 คน ต่อมากรมยุทธนาธิการได้มีคำสั่งให้ทำบัญชีหาว่า รวมทหารปืนใหญ่และทหารปืนเล็กเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งมีหลวงสำแดงเดชาเป็นเจ้ากรมบังคับบัญชาอยู่เดิมนั้นให้มาขึ้นรวมอยู่กับกรมยุทธนาธิการ บัญชีหาว่าทหารปืนใหญ่ที่รวบรวมได้มีนาย 10 คน ไพร่ 53 คน รวมทั้งหมด 63 คน ส่วนทหารปืนเล็ก มีตัวทหารและบุตรหมู่ รวมทั้งหมด 68 คน ต่อมาได้มีการเพิ่มกำลังพลอีกครั้งหนึ่ง โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โปรดเกล้าฯ ให้หลวงพิทักษ์นราธิราช กองทหารรักษาพระองค์เป็นข้าหลวงคุมทหารรักษาพระองค์ นายร้อยตรีหนึ่งนาย นายสิบและพลทหารรวม 50 คน ออกมารับราชการที่เมืองฉะเชิงเทรา (วรรณิ แพลกอินทร์, 2538) ปัจจุบันเมืองฉะเชิงเทรายังคงสภาพของการเป็นเมืองหน้าด่านอยู่ เพราะนอกจากจะเป็นที่ตั้งของค่ายทหารศรีโสธรแล้ว ยังมีค่ายสมเด็จพระนั่งเกล้า (อำเภอเมือง) สำนักงานทหารพัฒนา หน่วยบัญชาการทหารพัฒนา กองบัญชาการกองทัพไทย (อำเภอพนมสารคาม) และค่ายพระยาสุรสีห์ (อำเภอแปลงยาว)

2. ชัยภูมิเส้นทางการค้า

ชัยภูมิที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรา ที่มีแม่น้ำบางปะกงเป็นลำน้ำสายหลักไหลลงสู่ทะเล ทำให้เมืองนี้มีพื้นที่บางส่วนติดต่อกับชายฝั่งทะเลปากอ่าวไทย และชายฝั่งทะเลแถบนี้เป็นการที่ดีเพราะพื้นที่อยู่ลึกเข้ามาในช่วงโค้งทะเลตอนบนของก้นอ่าวไทย ซึ่งมีเกาะเล็กเกาะน้อยเป็นจุดกำบังลมทำให้กลายเป็นที่หลบคลื่นลมทะเลได้อย่างดี เนื่องจากในอดีตเทคโนโลยี

การเดินทางยังไม่พัฒนา จึงต้องอาศัยเส้นทางเรือเลียบชายฝั่งเพื่อช่วยให้การเดินทางได้อย่างปลอดภัย การเดินทางสำเภานอติดต้องใช้เวลาเพราะต้องรอลมมรสุมซึ่งจะพัดมาเพียงปีละครั้ง จึงต้องหาเมืองท่าที่เหมาะสมสำหรับเป็นที่พักเพื่อจัดเตรียมเสบียงอาหารและน้ำดื่มสำหรับใช้ในการเดินทางต่อไป พอนานเข้าสถานที่จอดพักเรือจึงกลายเป็นจุดพบปะของบรรดาพ่อค้าที่เดินทางเข้ามาซื้อขาย แลกเปลี่ยนสินค้ากันจากที่ต่าง ๆ

ชาวบ้านแถบชุมชนปากแม่น้ำบางปะกงส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมงและค้าขาย โดยรวบรวมสินค้าจากพื้นที่ตอนในของกลุ่มน้ำออกมาส่งขายต่างประเทศ เพราะชัยภูมิที่ตั้งเหมาะสมที่จะสร้างท่าเรือสำหรับให้เรือเข้ามาจอดพักและขนถ่ายสินค้า เมืองนี้จึงได้กลายเป็นเมืองท่าและศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนสินค้าไปในที่สุด (วิทวัส กิ่งสุวรรณ, 2553) ท่าเรือที่ปากแม่น้ำบางปะกงจึงเต็มไปด้วยเรือสินค้า ทั้งเรือขนาดใหญ่และขนาดเล็กจอดทอดสมอ เพื่อขนถ่ายสินค้า แม้กระทั่งลึกเข้ามายังตัวเมืองก็จะเห็นการล่องเรือเพื่อการค้า มีทั้งเรือข้าว น้ำตาล หมากรุกผลไม้ และของป่าที่ล่องไปมาตามลำน้ำบางปะกงจากดินแดนตอนในทั้งจากเมืองนครนายก ปราจีนบุรี พนมสารคาม และสนามไชยเขตร การเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางการค้าภายในที่สามารถออกสู่อ่าวไทยได้ เป็นผลให้มีเรือเข้ามาติดต่อค้าขายเป็นจำนวนมาก ละแวกนี้จึงเป็นศูนย์กลางส่งผ่านสินค้าเกษตรออกสู่ตลาดการค้าอื่น ๆ รัฐจึงหารายได้ด้วยการตั้งด่านเก็บภาษี ดังหลักฐานจดหมายเหตุที่ว่า “ให้หมื่นจำเนียรวาริ ออกมาตรวจตราเรียกเก็บภาษีอยู่ที่ด่านบางปะกง เมืองละแวกนี้” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1219 เลขที่ 40) ประกอบกับเมืองนี้อยู่บนเส้นทางการค้าทางทะเลโดยมีเรือสินค้าเดินทางไปมาค้าขายจากกรุงเทพฯ ไปยังบางปะกง บางปลาสร้อย บางพระ บางละมุง ระยอง ประแสร์ จันทบุรี ตราด และข้ามไปยังเกาะกง กำปงโสม กำปอด ของกัมพูชา (เขมร) ไปสู่ฮาติเยน เต็กเซีย ไซ่ง่อนในเวียดนาม (ญวน หรือ โคชินไชน่า) จนถึงเมืองท่าชายฝั่งทะเลของจีน ได้แก่ กวางตุ้ง เกียวมูย ชางลิ้ม เอ๋หมิง ลิมโป เชียงไฮ้ ชูเจา และหนิงโป หรือจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านบางปะกง เมืองละแวกนี้ไปเกาะสีชัง เมืองชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด แล้วตัดข้ามอ่าวไทยที่เกาะช้าง ไปยังบริเวณปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ไปยังประเทศมาเลเซีย สิงคโปร์ และอินโดนีเซีย จะเห็นได้ว่าภาพรวมของละแวกนี้เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า การคมนาคมขนส่งระหว่างกลุ่มน้ำโขง กลุ่มน้ำบางปะกง กลุ่มน้ำเจ้าพระยา อ่าวไทย และอ่าวมะตะมะ ซึ่งสามารถส่งต่อไปถึงประเทศอินเดียและกลุ่มประเทศอื่น ๆ ในดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (อาหรับ) ได้

ละแวกนี้จึงเป็นเมืองที่พักสินค้าจากดินแดนตอนในจากหัวเมืองลาว (ทั้งยังเป็นจุดพักรวมสำเภาที่ส่งมาจากหัวเมืองเหล่านี้ด้วย) หัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมรและหัวเมืองด้านตะวันออก

ซึ่งเรือจากประเทศจีน เวียดนาม และกัมพูชาที่เดินทางเข้ามาค้าขายก็ต้องมาพักสินค้าอยู่ที่เมืองนี้ เช่นกัน ก่อนเดินทางต่อไปยังปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทำจีน และแม่กลอง หรือไม่กี่เป็นแหล่งที่พักสินค้าของบรรดาเรือสำเภาที่ออกจากปากแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังกัมพูชา เวียดนาม หรือไม่กี่กลงไปทางใต้ของประเทศไทย (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) เท่ากับว่า ฉะเชิงเทรา เป็นเมืองที่อยู่ในชัยภูมิของเส้นทางการค้าโขงอ่าวไทย รูปตัว ก. นั่นเอง

การตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าที่สำคัญ (Trading network) และมีสภาพเป็นเมืองจุดเชื่อมโยงเส้นทางการค้าระหว่างดินแดนด้านตะวันออกกับตะวันตกของด้ามขวานไทย ส่งผลให้ฉะเชิงเทรา เป็นเมืองศูนย์กลางการค้า (Entrepot) ที่เชื่อมตลาดหลายแหล่งเข้าด้วยกัน ทั้งประเทศจีนทางด้านทิศตะวันออกกับประเทศอินเดียและอาหรับด้านทิศตะวันตก ตลอดจนหมู่เกาะมลายูทางด้านทิศใต้ (ศรีบุญญา คันธาชัยพ, 2540) ทำให้มีลูกค้าจากต่างประเทศเข้ามาติดต่อกับค้าขายอยู่ตลอดเวลา เมืองฉะเชิงเทราจึงเปรียบเสมือนพ่อค้าคนกลางที่ใช้ระบบส่งผ่าน (Transit system) ส่งของจากภูมิภาคหนึ่งไปยังอีกภูมิภาคหนึ่ง โดยมีพ่อค้าชาวจีนเป็นกำลังหลักในการกระจายสินค้า เนื่องจากชัยภูมิที่ตั้งของเมืองนี้เป็นจุดสนใจของชาวจีนจึงพากันเข้ามาทำการค้าขายเป็นจำนวนมาก

ส่วนการค้ากับดินแดนภายใน ก็ด้วยปัจจัยที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำบางปะกงพื้นที่ราบฉะเชิงเทรา (Thai Corridor) ติดต่อกับเขตเมืองสระแก้วเชื่อมโยงเข้าไปยังดินแดนในหัวเมืองอีสาน และเขมรต่อเนื่องไปถึงประเทศลาว ด้วยลักษณะที่เป็นเสมือนสะพานเชื่อมระหว่างเมืองหลวง (กรุงเทพฯ) กับหัวเมืองทางอีสานและหัวเมืองเขมร ทำให้เกิดการค้าขายระหว่างลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรากับหัวเมืองเหล่านั้น และฉะเชิงเทราก็กลายเป็นเมืองในเส้นทางการค้าภายใน โดยเฉพาะการค้าทางหัวเมืองอีสานที่สำคัญคือ การค้าวัวและควายซึ่งเป็นการค้าขายแลกเปลี่ยนที่โดดเด่น จนกลายเป็นตำนานเล่าขานถึง “นายฮ้อย” (สุภาภรณ์ จินตามณี โรจน์, 2554, หน้า 114) นอกจากวัวควายจากพื้นที่อีสานแล้วยังมีมาจากประเทศลาว (หัวเมืองลาวในอดีต) โดยชาวลาวจะต้อนวัวควายข้ามแม่น้ำโขงผ่านอีสานเข้ามาขายถึงที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราด้วย (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) อันเนื่องจากหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 แล้ว ชาวเริ่มเป็นสินค้าออกที่สำคัญ มีการขุดคลองมากมายหลายสาย เกิดการขยายพื้นที่ปลูกข้าวมากขึ้น โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา ส่งผลให้เกิดความต้องการแรงงานควายเพิ่มมากขึ้น

การค้าควายข้ามภูมิภาคจึงเกิดขึ้น ตามเส้นทางการไล่ต้อนวัวควายลงมาขายยังภาคตะวันออกส่วนมากจะใช้เส้นทางโคราช ผ่านช่องตะโก (ช่องทางระหว่างเมืองนครราชสีมา กับบุรีรัมย์) ไปกบินทร์บุรี ปราจีนบุรี โคราช (ศรีมโหสถ) ลงมาถึงอำเภอพนมสารคาม

(เมืองฉะเชิงเทรา) อำเภอพนัสนิคม (เมืองชลบุรี) และเมืองนครนายก หรือเส้นทางช่องตะโก ผ่านทุ่งพระยาจ่าย บ้านหนองคอยในเขตพื้นที่ป่าอำเภอสนามชัยเขตออกไปทางหนองพะลำ บ้านปรือ วาย เขาหินซ้อน เพื่อไปขายยังอำเภอพนมสารคาม อำเภอพนัสนิคม และหัวเมืองตามชายฝั่งทะเลตะวันออก (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) และอีกเส้นทางหนึ่งจากพื้นที่อีสานมาถึงอำเภอครบุรี (นครราชสีมา) แล้วเดินผ่านช่องเขาสะแกกราด เพื่อจะเดินทะลุช่องเขาตะโกผ่านตำบลวังน้ำเขียว (อำเภอปักธงชัย) ผ่านตำบลบุพราหมณ์ (อำเภอนาคี) เมืองปราจีนบุรี แยกไปอำเภออรัญประเทศ อำเภอทับทิมบุรี ผ่านสระแก้ว จนถึงอำเภอพนมสารคาม เมืองฉะเชิงเทรา ผู้ที่ใช้เส้นทางนี้มักจะต้องค้างคืนที่สระแก้ว กบินทร์บุรี ศรีมหาโพธิ์ และศรีมโหสถ (ปราจีนบุรี) แห่งละหนึ่งคืนก่อนมาถึงเมืองฉะเชิงเทรา ถ้าขายวัวควายหมดค็มก็จะขายเกวียนที่บรรทุกสัมภาระมาด้วยในราคาถูกลง ๆ เพราะไม่มีสัมภาระมากแล้วจะได้เดินทางกลับอย่างสะดวกและรวดเร็วขึ้น

การค้าโดยเส้นทางบกระหว่างเมืองต่อเมืองนี้ ดำเนินมาจนถึงราวปี พ.ศ. 2500 การค้าวัว ควายเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเพราะวัว ควายเริ่มแพงขึ้น ถ้าไรเริ่มน้อยลง หลายพื้นที่ในภาคอีสานที่เลี้ยงวัวควายแบบปล่อยตามธรรมชาติเริ่มไม่สามารถทำได้เช่นเดิม เนื่องจากหลายพื้นที่เกิดการบุกเบิกแผ้วถางปรับพื้นที่ทำนาทำไร่กันมากขึ้น การเลี้ยงวัว ควายจากเดิมที่เคยเลี้ยงเป็นฝูงและปล่อยตามทุ่งต้องปรับเปลี่ยนมาเลี้ยงตามหัวไร่ปลายนาและขังคอก มีการเก็บฟางไว้เป็นอาหาร ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นมีการพัฒนาถนนหนทางเข้าสู่พื้นที่ภาคอีสาน ทำให้การค้าวัว ควายของนายฮ้อยเปลี่ยนไปและค่อย ๆ เลิกราไปในที่สุด การเดินทางเข้ามาของบรรดาพ่อค้าจากดินแดนตอนใน เช่น นายฮ้อยวัว-ควาย หรือพ่อค้าเรือสำเภาจากต่างประเทศเหล่านี้ เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา อันเกิดจากชัยภูมิของเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง ทำให้ปลูกข้าวได้เพียงพอสำหรับเลี้ยงผู้คน ทั้งยังเหลือส่งขายออกไปยังต่างเมืองและต่างประเทศ โดยมีแม่น้ำบางปะกงเป็นสายน้ำหลักและเป็นเส้นทางลำเลียงออกสู่ทะเล ทั้งยังเป็นประตูเปิดไปสู่แหล่งวัตถุดิบที่อุดมสมบูรณ์ของเมืองในพื้นที่ตอนในและหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบ นอกจากนี้ยังเป็นทางผ่านไปยังตลาดการค้าต่างประเทศได้ง่าย

ปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวถึงข้างต้น ส่งผลให้ฉะเชิงเทรามีความสำคัญในการเป็นเมืองเปิดเมืองชุมทางการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบก เมืองในเส้นทางยุทธศาสตร์และความมั่นคงทั้งในแง่การเมือง การปกครอง กล่าวคือ เป็นเมืองทางผ่านเส้นทางเดินทัพ เส้นทางลำเลียงกำลังพล เสบียงอาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์ และในแง่เศรษฐกิจ คือ เป็นเมืองเส้นทางสาย เส้นทางนายฮ้อย เมืองในเส้นทางการค้าที่สำคัญ (Trading network) ทำให้ฉะเชิงเทราสามารถพัฒนาจากเมืองเล็ก ๆ ในลุ่มน้ำบางปะกง กระทั่งกลายเป็นเมืองศูนย์กลางการค้า (Entrepot) ที่สำคัญแห่งหนึ่งของภูมิภาค ด้วยเหตุนี้ การค้าขายในเมืองฉะเชิงเทราจึงคึกคักและเจริญรุ่งเรือง ส่งผลให้เศรษฐกิจสามารถเติบโตได้อย่าง

ต่อเนื่อง “ความมั่งคั่ง” ที่สั่งสมมาจากการค้าจึงมีผลต่อเนื่องถึง “ภูมิรัฐศาสตร์” (GEOPOLITIC) ที่กลุ่มลี้กและยาวนาน (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเคอร์, 2546) รัฐจึงจำเป็นต้องดูแลและควบคุมจุดยุทธศาสตร์ทางการค้าและการเมือง การปกครองของเมืองฉะเชิงเทราไว้ให้ได้มากที่สุด คูได้จากเมืองนี้ต้องกลายเป็นศูนย์กลางของมณฑลปราจีนบุรี (จะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดต่อไป) และฉะเชิงเทราเป็นเมืองท่าที่ใช้ระบบส่งผ่าน (Transit system) มาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ความสำคัญในเรื่องดังกล่าวก็ยังคงอยู่และทวีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะในแง่เศรษฐกิจ เพราะชัยภูมิที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราเป็นเสมือนสะพานเชื่อม ที่ทำให้กลายเป็นเมืองนี้มีจุดแข็งในการเข้าสู่อาเซียน คือเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางเซาท์เทิร์นอีโค โนมิกคอรริดอร์ (Southern economic corridor) หรือเส้นระเบียงเศรษฐกิจใต้ (เศรษฐกิจใต้ ตันงาม, 2556) หากเส้นทางคมนาคมได้รับการพัฒนาอย่างสมบูรณ์และเต็มรูปแบบแล้ว จะเชื่อมทะเลอันดามันกับทะเลจีนใต้เข้าด้วยกัน โดยเริ่มจากเมืองทวาย ประเทศสหภาพเมียนมาร์ผ่านเมืองกาญจนบุรี นครปฐม กรุงเทพฯ ฉะเชิงเทรา สระแก้ว ประเทศกัมพูชา ประเทศเวียดนาม และสุดท้ายปลายทางที่ประเทศจีน

ภูมิเนเวศเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ

1. ภูมิประเทศเมืองฉะเชิงเทรา

พื้นที่ทั่วไปของเมืองฉะเชิงเทรามีลักษณะทางกายภาพและทางธรรมชาติของแผ่นดินเป็นที่ราบลุ่ม มีเพียงบางส่วนที่เป็นที่ราบลูกฟูกและที่ดอน ประกอบด้วยภูเขาเตี้ย ๆ หลายลูก พื้นที่ราบนั้นอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการเกษตรกรรม ส่วนบริเวณเทือกเขาปกคลุมด้วยป่าไม้ซึ่งเต็มไปด้วยไม้มีค่า ทางเศรษฐกิจและสัตว์ป่าหายากนานาชนิด ทั้งยังเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของแม่น้ำบางปะกงที่ไหลลงสู่เบื้องล่างเพื่อหล่อเลี้ยงและให้ความอุดมสมบูรณ์กับผืนดินก่อนไหลลงสู่ทะเล ลักษณะภูมิประเทศของเมืองฉะเชิงเทราสามารถจำแนกออกได้ 3 เขตใหญ่ ดังนี้

1.1 เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำและที่ราบชายฝั่งทะเล เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเกิดจากการทับถมของดินตะกอนในแม่น้ำบางปะกง มีความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 1-5 เมตร พื้นที่ราบในเขตนี้อยู่ทางตะวันตก ทางใต้และตอนกลางของเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอเมือง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอราชสาส์น อำเภอคลองเขื่อน บางส่วนของอำเภอแปลงยาว และอำเภอพนมสารคาม เป็นบริเวณที่มีความสำคัญมากที่สุดของเมืองนี้ เพราะเป็นพื้นที่ราบลุ่มดินอุดมสมบูรณ์ ประมาณ 2,042.7 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 1.25 ล้านไร่ (ประมาณร้อยละ 37.7 ของพื้นที่เมือง) และเป็นพื้นที่อยู่ในเขตชลประทานอีกประมาณ ร้อยละ 35 ที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกงจะมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ที่ราบฉนวนไทย” จัดว่าเป็นเขตเศรษฐกิจที่สำคัญของเมืองนี้ ที่ราบลุ่มผืนนี้จะแบ่งพื้นที่ของฉะเชิงเทราออกเป็นสองส่วน คือ

ส่วนที่ราบสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง ซึ่งใช้ทำนาปลูกข้าว ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อการค้าที่สำคัญของภาคตะวันออกและของประเทศ อีกทั้งยังใช้ปลูกพืชอื่น ๆ และเลี้ยงสัตว์ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539, หน้า 21) ส่วนที่อำเภอบางคล้าอันเป็นที่รอยต่อที่ได้รับอิทธิพลจากน้ำทะเลรุกล้ำเข้ามาผสมกับน้ำจืดในช่วงหน้าแล้ง ทำให้น้ำในแม่น้ำบางปะกงช่วงนี้มีสภาพเป็นน้ำกร่อย ชาวบ้านจะทำสวนยกร่องพืชหลักที่สำคัญได้แก่ มะม่วง มะพร้าว ดาล และในบริเวณนี้มีการปลูกข้าวในร่องสวนด้วย ปัจจุบันชาวบ้านทำสวนน้อยลงและเริ่มมีการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ กุ้งกุลาดำ กุ้งก้ามกราม และปลากะพงมากขึ้น นอกจากนี้ เมืองฉะเชิงเทรายังมี “เกาะลัด” ซึ่งเป็นเกาะแห่งเดียวกลางลำน้ำบางปะกงในเขตอำเภอบางคล้า มีขนาดของพื้นที่กว่า 2,000 ไร่ (เศรษฐรัตน์ คันทนาม, 2551 ข) ส่วนที่ราบชายฝั่งทะเลเป็นที่ราบบริเวณปากแม่น้ำที่มีระดับต่ำมากหรือต่ำกว่าระดับน้ำทะเล มีลักษณะเป็นหาดโคลนติดกับอ่าวไทย โดยมีสภาพเป็นป่าชายเลนยาวไปจนถึงชายฝั่งทะเลของเมืองชลบุรี เป็นบริเวณที่มีการเปลี่ยนแปลงระดับความเค็มของน้ำอยู่ตลอดเวลา ชาวบ้านในบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงจึงมีอาชีพทำประมงชายฝั่งและเลี้ยงปลากระชัง (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549) โดยเฉพาะปลากะพงซึ่งถือเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลากะพงที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออก ปลาจะสดหวานและเนื้อแน่น ด้วยเหตุที่น้ำในแม่น้ำบางปะกอนั้นขึ้น-ลงวันละสองครั้งทำให้ปลาต้องออกกำลังว่ายน้ำตลอดเวลา ปลาจะแข็งแรง เนื้อจึงแน่นเป็นพิเศษ

1.2 เขตที่ดอนหรือที่ราบลูกฟูก ในบริเวณนี้สภาพพื้นที่เริ่มเปลี่ยนจากที่ราบลุ่มเป็นที่ราบสลับลูกคลื่นลอนลาดในบริเวณพื้นที่ตอนกลางของเมืองก่อนไปทางตะวันตก และทางเหนือที่ติดต่อกับเมืองปราจีนบุรี โดยครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของเมือง คือ ประมาณร้อยละ 51.1 หรือประมาณ 2,205.60 ตารางกิโลเมตร อยู่ในเขตอำเภอสนามชัยเขต อำเภอท่าตะโกียบ บางส่วนของอำเภอนมสารคามและอำเภอแปลงยาว มีความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 4-20 เมตร บริเวณที่ราบลูกฟูกนี้เหมาะสำหรับปลูกพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพดและปลูกหญ้าสำหรับใช้เลี้ยงสัตว์ สัตว์ประรด ยูคาลิปตัส ฯลฯ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539, หน้า 41) นอกจากปลูกพืชไร่แล้วยังมีการเลี้ยงสัตว์ด้วย (รายละเอียดจะได้กล่าวถึงต่อไป)

1.3 เขตที่ราบสูงและภูเขา อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมือง ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 1,784,750 ไร่ หรือประมาณ 1,174.7 ตารางกิโลเมตร อยู่ในเขตพื้นที่ของอำเภอสนามชัยเขต อำเภอท่าตะโกียบ อำเภอนมสารคาม และบางส่วนของอำเภอแปลงยาว มีความสูงจากระดับน้ำทะเลเฉลี่ย 100 เมตรขึ้นไป สภาพภูมิประเทศของพื้นที่นี้มีภูเขาเตี้ย ๆ หลายลูกปกคลุมไปด้วยป่าไม้อันหนาทึบ ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำคลองระบบ ได้แก่ เขาตะกรับ เขาทับมอญ

เขาสระบาป เขาตะกรุด เขาทุ่งหลวง เขาแหลม เขาภูเขา เขาสี่เสียด เขาไผ่ และเขาสิบห้าชั้น (รัชต์ เมืองพนมสารคาม, 2550) ในเขตตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม มีเขาจุกหัก เขาชำระกำ และแหล่งต้นน้ำคลองสี่ัคในเขตอำเภอท่าตะเกียบมีเขาระบบปราง เขาบารารุน เขาไผ่ เขาม้าค่าง เขายายหมาน้อย เขาหลังถนน เขาสุบน เขาพลูเหม็น เขาสะท้อน เขาเขียว เขาละลาก เขาชะมูน เขาชะอม เขาใหญ่ และเขาอ่างฤๅไน (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) และในพื้นที่แถบนี้มี “น้ำตกเขาอ่างฤๅไน” หรือเรียกกันในอีกชื่อหนึ่งคือ “น้ำตกบ่อทอง” ที่นักเดินป่าเข้าไปเห็นถึงกับ กล่าวว่าเป็น “เพชรน้ำงามแห่งอ่างฤๅไน” ซึ่งเป็นน้ำตกแห่งเดียวในเมืองฉะเชิงเทรา เขาแดงยาง (ด้านอำเภอแปลงยาว เรียกเขาหัวสำโรง) เขาน้ำหยดและเขาดิน ในเขตตำบลหนองแหวน อำเภอพนมสารคาม เทือกเขาเหล่านี้เป็นที่สูงและมีพื้นที่ลาดเทต่ำลงมาทางทิศตะวันตก จึงทำให้ สายน้ำจากเขตเทือกเขาสูงทางทิศตะวันออกไหลมาทางพื้นที่ลาดต่ำทางทิศตะวันตก เกิดลำห้วย ลำราง ไค ซึ่งเป็นสาขาของคลองระบบและคลองสี่ัคกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งทั้งสองคลองนี้เป็นแหล่ง ต้นน้ำสำคัญที่ไหลไปรวมกันเป็นคลองท่าลาดสาขาของแม่น้ำบางปะกง มีที่ราบระหว่างลำคลอง ที่เหมาะแก่การปลูกพืชไร่และสวนผลไม้ อีกทั้งยังมีที่ราบลุ่มตามริมคลองท่าลาดและ ลำห้วยกระจายอยู่ทั่วไปจึงเหมาะต่อการทำนา ปลูกข้าว

2. ภูมิวิทยาก่อเกิดทรัพยากรธรรมชาติ

ลักษณะภูมิประเทศที่มีความหลากหลายของพื้นที่ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ส่งผลให้ ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีภูมินิเวศทั้งที่เป็นป่าดงดิบชื้น ป่าดิบแล้ง ป่าเต็งรังสลับป่าดงดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณหรือป่าแดง พื้นที่ ชุ่มน้ำ(Wetland) ขนาดใหญ่ในตอนกลางจนถึงระบบนิเวศป่าชายเลน ปากแม่น้ำ และชายฝั่งทะเล ทำให้เมืองฉะเชิงเทรามีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ทั้งดิน น้ำ ป่าไม้ สัตว์ป่า สัตว์น้ำและแร่ธาตุ ซึ่งเป็นตัวกำหนดวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านในกลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

2.1 ดิน สภาพภูมิประเทศที่มีระดับความสูงแตกต่างกัน จะมีผลต่อการใช้ที่ดินในการปลูกพืชแต่ละชนิดก็จะแตกต่างกันไป กล่าวคือ พื้นที่ความสูงระดับ 1-10 เมตร จะเหมาะสมกับการทำนาปลูกข้าวมากที่สุด พื้นที่ระดับ 10-20 เมตร เหมาะสำหรับเป็นที่นาและไร่ย่อย ส่วนพื้นที่ความสูงระดับ 20-30 เมตร เหมาะแก่การปลูกพืชไร่อย่างเดียวและพื้นที่ระดับ 30 เมตร ขึ้นไป เหมาะสำหรับเป็นป่าไม้มากที่สุด ดินในเมืองฉะเชิงเทราก็มีลักษณะของเนื้อดินในแต่ละท้องที่ดีเลวแตกต่างกันไป บางแห่งก็เป็นดินทราย ดินร่วนปนทราย ดินเหนียว ไปจนถึงดินเหนียวจัด ดินตะกอนและดินเหนียวปนลูกรัง ลักษณะของเนื้อดินแต่ละชนิดมีการดูดซึมและการระบายน้ำไม่เหมือนกัน จึงเป็นผลให้ที่ดินแต่ละแห่งเหมาะแก่การปลูกพืชชนิดที่ต่างกันด้วย (สุริย์รัตน์ มะลิซ้อน, 2541) เช่น ดินที่มีลักษณะเป็นดินเหนียวมีความอุดมสมบูรณ์ปานกลางถึงสูง เหมาะ

ในการทำนาและยกร่องปลูกพืชผักและผลไม้ ดินลักษณะนี้ส่วนใหญ่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอกลองเชือก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอแปลงยาว อำเภอนมสามัคคี และอำเภอราชสาส์น บริเวณที่ราบลุ่มชายฝั่งแม่น้ำบางปะกงมีลักษณะเป็นดินตะกอนที่มีการทับถมของอินทรีย์วัตถุค่อนข้างสูง เป็นดินร่วนที่ได้ชื่อว่ามีคุณสมบัติอยู่ในเขตตอนกลาง และตอนปลายของลำน้ำบางปะกงแถบพื้นที่อำเภอเมือง อำเภอบางคล้าและอำเภอกลองเชือก เหมาะสำหรับการเพาะปลูกมากที่สุดโดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าว การปลูกไม้ผลหรือไม้ยืนต้น ดินเหนียวปนลูกรัง ดินทราย หรือดินร่วนปนทรายอยู่ในเขตพื้นที่ค่อนข้างสูงบริเวณเนินเขา เนื่องจากเป็นเขตป่าไม้เดิม สามารถปลูกไม้ผล ไม้ยืนต้นและพืชไร่ต่าง ๆ ได้ เช่น มันสำปะหลัง (เหมาะสำหรับปลูกในดินร่วนปนทราย เพราะมีการระบายน้ำได้ดี) ข้าวโพด อ้อย ฝรั่ง และถั่วต่าง ๆ ส่วนใหญ่อยู่ในเขตพื้นที่อำเภอนมสามัคคี อำเภอสนามชัยเขตและอำเภอท่าตะเกียบ

ดินในกลุ่มน้ำบางปะกงเป็นดินร่วนที่มีคุณสมบัติเหมาะกับการเพาะปลูกมากที่สุด โดยเฉพาะตอนกลางและตอนปลายของกลุ่มน้ำซึ่งอยู่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนี้จึงเป็นแหล่งชุมชนเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ ชาวบ้านบริเวณริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขาทำการเกษตรแบบผสมผสาน ทั้งทำนาปลูกข้าว ผัก ผลไม้ หนากพลูด จาก เลี้ยงเป็ด หมู ไก่ กุ้ง และปลา ในวันนี้กลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรายังคงผลิตอาหารเลี้ยงคนแดนทั่วทั้งภูมิภาค ตะวันออก และเป็นแหล่งส่งออกผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญของไทยอีกด้วย

2.2 ป่าไม้ เมืองฉะเชิงเทรามีเนื้อที่ป่า 1,193 ตารางกิโลเมตร หรือ 745,625 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 22.29 ของพื้นที่เมือง โดยมีป่าชายเลนและป่าแควระบบ-สียัด มีเนื้อที่ประมาณ 1,753,125 ไร่ ป่าแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของผืนป่า “พนมสารคาม” ซึ่งในอดีตเคยมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ติดต่อกับป่าในประเทศกัมพูชาด้านเมืองสระแก้ว ป่าเขาสอยดาวของเมืองจันทบุรี ป่าเขาชะเมาเมืองระยอง และป่าเขาใหญ่เมืองชลบุรี มีเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า 1 แห่ง คือ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน เป็นพื้นที่ป่ารอยต่อ 5 เมือง (การรวมพื้นที่ป่าในภาคตะวันออกเป็นผืนเดียวกัน) คือเมืองฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และสระแก้ว ครอบคลุมพื้นที่หลายอำเภอ เช่น อำเภอนมสามัคคี อำเภอสนามชัยเขต อำเภอแปลงยาวและอำเภอท่าตะเกียบ สภาพพื้นที่เป็นป่าดงดิบลุ่มต่ำ (Lowland forest) มีทั้งป่าดงดิบชื้น ป่าดิบแล้ง (Dry evergreen forest) ป่าเต็งรัง (Dry dipterocarp forest) สลับป่าดงดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณ (Mixed deciduous forest) หรือป่าแดง ซึ่งเป็นป่าโปร่งอุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้เนื้อใหญ่ที่มีค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ไม้ยางนา ตะเคียน

ไม้แดงจีน พะยูง มะค่าโมง ตะแบกใหญ่ กระบก ประดู่ ชิงชัน สมพง ไม้หอม กฤษณา เป็นต้น รวมทั้งไม้สารพัดชนิด และไม้พื้นล่างจำพวกหวาย เร่ว ระกำ กูด เฟิร์น และสมุนไพรนานาชนิด (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ทั้งยังได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่ที่มีสัตว์ป่าชุกชุมที่สุดในประเทศ

จากการสำรวจเบื้องต้นของศูนย์วิจัยสัตว์ป่าทะเลเชิงเทรา พบสัตว์ป่าที่สำคัญในพื้นที่ ได้แก่ ช้างป่าหลายสิบโขลง ซึ่งเมื่อปี พ.ศ. 2550 อยู่ เสนาธรรม หัวหน้าเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน พร้อมกับ ไสว วังหงษา หัวหน้าสถานีวิจัยสัตว์ป่าเมืองฉะเชิงเทรา ได้ร่วมกันทำการสำรวจพบว่า ผืนป่าแห่งนี้มีช้างป่าอาศัยอยู่ 217 ตัว และยังพบกระทิงเป็นฝูง วัวแดง กวางป่า เก้ง เลียงผา หมูป่า เสือโคร่ง หมิวาย กระต่ายป่า กระเจง เม่น ชะมด อีเห็น หม่าใน ชะนีมังกูลิงลม เสือปลา ตะกวด กิ้งก่า ผึ้งผีเสื้อ รังผึ้งที่เต็มไปด้วยน้ำผึ้ง ทั้งไก่อป่า และนกป่านับร้อยชนิด เช่น นกเงือกกรามช้างขนาดใหญ่ นกกก นกแก๊ก นกกระสาคอขาว นกยาง นกกระราง นกเขาเปล้า นกโพระดก นกกาฬน้ำ นกกะลิง นกแซงแซวสีดำนกปรอด นกกาเหว่า นกกะปูด นกหัวขวาน นกเอี้ยงและนกขุนทองซึ่งพบในป่าแห่งนี้มากที่สุดในประเทศไทย จะพบในบริเวณที่เป็นป่าดิบแล้งในเขตตำบลท่ากระดาน ทุ้งพระยาและลาดกระทิงในอำเภอสนามชัยเขต ตำบลท่าตะเกียบและคลองตะเกราในเขตอำเภอท่าตะเกียบ (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) สอดคล้องกับรูปปูนปั้นวัดสัมปทวนช่วงเสาที่ 1 เป็นรูปที่แสดงให้เห็นถึงสภาพของเมืองฉะเชิงเทรา บริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงที่เต็มไปด้วยป่าไม้หนาทึบ มีสัตว์ป่าหลากหลายชนิด เช่น ลิง หมูป่า เสือ ช้าง เป็นต้นทั้งยังเห็นจระเข้อยู่ในแม่น้ำด้วย มีบ้านอยู่ชายป่าในภาพยังเห็นผู้ชายกำลังตัดไม้และอีกคนหนึ่งกำลังปีนต้นไม้เพื่อหนีเสือและช้าง

นอกจากนี้ยังมีสัตว์ป่าที่หายาก เช่น ไก่ฟ้าพญาลอ ซึ่งเป็นนกที่ได้รับการเสนอชื่อให้เป็นนกประจำชาติ อีกทั้งจระเข้น้ำจืด คือ “จระเข้ดินเป็ด” ในพื้นที่บริเวณน้ำตกบ่อทองเป็นสัตว์ป่าที่ได้รับรายงานการพบในป่าธรรมชาติครั้งแรกในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา และในน้ำตกแห่งนี้มีปลาชะโอดอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก (สำนักงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2544) ทีมงานจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ทำการสำรวจ พบปูปาดชนิดใหม่ของโลกและมีมดดำหรือม้าม เป็นผึ้งที่ค้นพบชนิดใหม่ในป่าแห่งนี้ด้วย ล่าสุดกรมป่าไม้กำลังทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเต่าใบไม้ที่พบในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน จากรายงานภาพถ่ายดาวเทียมในปี พ.ศ. 2541 พบว่าพื้นที่ป่าไม้ของเมืองฉะเชิงเทราเหลืออยู่ประมาณ 724,219 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 21.65 ของเนื้อที่ทั้งหมดของเมือง

2.3 ป่าชายเลน เมืองฉะเชิงเทรามีพื้นที่ติดกับชายทะเลฝั่งอ่าวไทยในเขตอำเภอบางปะกง ยาวประมาณ 15 กิโลเมตร จึงมีพื้นที่ป่าชายเลนอยู่ประมาณ 24,381.25 ไร่ หรือประมาณ 39.01 ตารางกิโลเมตร พื้นที่บริเวณนี้อุดมไปด้วยต้นโกงกางใบเล็ก ต้นปรัง ต้นประตักดอกขาว ป่าจาก

ลำพูน แสม เเต ลำเจียก เหงือกปลาหมอ และพังกาสุ่มหัว (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองชะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดชะเชิงเทรา, 2550) อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการเจริญพันธุ์ของสัตว์น้ำเค็มนานาชนิดทั้งปลา กุ้ง หอย ปู ป่าชายเลนมีมากในเขตท้องที่อำเภอบางปะกง และอำเภอบ้านโพธิ์เป็นบางส่วน แต่เนื่องจากส่วนใหญ่อยู่ในความครอบครองของเอกชน ทำให้ถูกเปลี่ยนเป็นนาุ้ง บ้านจัดสรรและบ้านพักตากอากาศไปจนเกือบหมด จนกระทั่งปี พ.ศ. 2524 ทางราชการได้ประกาศเขตหวงห้ามไม่ให้มีการเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าชายเลน เพื่ออนุรักษ์สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศให้คงสภาพเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำไว้ได้ ปัจจุบันจึงมีพื้นที่ป่าชายเลนเหลืออยู่เพียง 10,000 ไร่ (แหล่งอาหารบางปะกงช่วงล่างกับโรงงานอุตสาหกรรม, 2555) โดยเฉพาะบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงมีเกาะธรรมชาติ อันเกิดจากการสะสมของตะกอนที่ถูกพัดพาเข้ามาจากปากอ่าวไทยและจากต้นน้ำลำธารที่ไหลออกสู่ทะเล กลายเป็น “สันดอน” บริเวณปากแม่น้ำ ทำให้ป่าชายเลนรอบเกาะแห่งนี้มีสภาพอุดมสมบูรณ์ สมัยก่อนชาวบ้านใช้เป็นที่พักผ่อนตากแดดเพื่อตัดใบไปทำตับจากขาย ต่อมาเกาะมีขนาดใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ วิเชียร คงทอง อาจารย์จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์บอกว่า บนเกาะแห่งนี้มีนกมากกว่า 50 สายพันธุ์ เช่น นกเอี้ยง นกกาน้ำ นกยางขาว นกยางกอก และนกปากห่าง ฯลฯ รวมทั้งลิงแสมทั้งตัวใหญ่ ตัวจิ๋ว กั้นแดง อาหารตามธรรมชาติของลิงแสม คือ ปูเปรี้ยวซึ่งเขตรู้อยู่ตามป่าชายเลนนั่นเอง (มะเหมี่ยว, 2552 ข) นอกจากนี้ที่ปากแม่น้ำบางปะกงยังพบโลมาย้ายถิ่นมาอาศัยอยู่แถบนี้เป็นการชั่วคราว แสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ของห่วงโซ่อาหาร ซึ่งโลมาอิรวดีและโลมาหัวบาตรจะเข้ามาหาอาหาร คือ ปลาฉลามทะเล กุ้ง และปลาหมึก โดยจะรวมฝูงกันเวลาน้ำนิ่ง บางทีอาจถึง 40-50 ตัว และสันนิษฐานว่าน่าจะมาขยายพันธุ์ที่ปากอ่าวแห่งนี้ เนื่องจากในช่วงเดือนตุลาคมถึงกุมภาพันธ์ปีถัดไปเป็นช่วงฤดูผสมพันธุ์ของโลมาด้วย (เศรษฐรัตน์ ต้นงาม, 2551 ข)

ป่าของเมืองชะเชิงเทราเป็นพื้นที่รอยต่อระหว่างระบบนิเวศของภาคกลางกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเป็นบริเวณที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง สภาพดิน น้ำ ป่า มีความสมดุลและเกื้อกูลกัน ก่อให้เกิดทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะปัจจัยสี่ คือ แหล่งอาหาร สมุนไพรซึ่งเป็นยารักษาโรค ที่อยู่อาศัยซึ่งทำมาจากไม้ป่าชนิดต่าง ๆ และตับจาก หญ้าแฝก ใข้มุงหลังคา แม้กระทั่งเครื่องนุ่งห่มจากต้นฝ้าย ล้วนจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านเมืองนี้ทั้งสิ้น

2.4 ของป่า เป็นผลผลิตตามธรรมชาติที่ได้จากพื้นที่ป่า ซึ่งมีได้ผ่านกระบวนการปรุงแต่งหรือกระบวนการผลิตที่ซับซ้อน เช่น พืชพรรณไม้ ไม้ที่มีค่า สมุนไพร พืชสมุนไพร กระวาน กานพลู สัตว์ป่า งาช้าง ครั่ง นอแรด หนังสัตว์ ปีกนก รังนก ตะกั่ว ทองแดง เหล็ก ดินประสิ่ว

เป็นต้น (พิมพ์อูมา โตสินทพ, 2548) ในอดีตของป่าเหล่านี้มีความสำคัญเพราะเป็น “สินค้าของรัฐ” การควบคุมการจัดหาสินค้าของป่าดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นกุญแจนำไปสู่อำนาจทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองของฉะเชิงเทรา

เมืองที่จะเป็นศูนย์กลางของอำนาจครอบคลุมภูมิภาคได้นั้น ผาสุก พงษ์ไพจิตร กล่าวว่า ต้องมีปัจจัยสำคัญสองประการ ปัจจัยแรกก็จะต้องเป็นเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำกว้างใหญ่พอจะผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงประชากรจำนวนมากได้ ซึ่งจำเป็นต่อการมีกองทัพขนาดใหญ่และเพื่อการสร้างเมืองขนาดใหญ่ ซึ่งเมืองฉะเชิงเทรามีชัยภูมิที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง และยังเป็นแหล่งผลิตข้าวขนาดใหญ่ (รายละเอียดจะกล่าวถึงต่อไป) ปัจจัยที่สองคือ จะต้องอยู่บนเส้นทางการค้าสำคัญของภูมิภาค (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าที่สำคัญ (Trading network) และสามารถพัฒนาการค้าจากเมืองเล็ก ๆ ในลุ่มน้ำบางปะกง จนกลายเป็นเมืองศูนย์กลางการค้า (Entrepot) ที่สำคัญของภูมิภาค ทั้งยังเป็นเมืองท่าที่ใช้ระบบส่งผ่าน (Transit system) และเป็นเมืองที่มีความพร้อมในการเข้าสู่อาเซียนด้วย เนื่องจากเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางเซาท์เทิร์นอีโคโนมิกคอร์ริดอร์ (Southern economic corridor) หรือเส้นระเบียงเศรษฐกิจใต้ อันเป็นเส้นทางเชื่อมทะเลอันดามันกับทะเลจีนใต้เข้าด้วยกัน โดยเริ่มจากเมืองทวายผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปสู่ปลายทางที่ทะเลจีนใต้

จะเห็นได้ว่าฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีปัจจัยทั้งสองอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ดังนั้นเมืองนี้จึงกลายมาเป็นศูนย์กลางของมณฑลปราจีนบุรีที่มีอำนาจครอบคลุมเมืองอื่น ๆ ในมณฑลนี้ ตลอดจนเมืองในภูมิภาคตะวันออกและภูมิภาคอื่น ๆ ที่เข้ามามีความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจได้ สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์สินค้าของป่าหลายชนิดที่ส่งลงเรือสำเภาไปขายยังประเทศจีนและประเทศอื่น ๆ บางส่วนเป็นผลผลิตที่ได้ไปจากป่าของเมืองนี้ อีกทั้งการที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองการค้าและเป็นตัวกลางรวบรวมส่วยจากหัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมร (เมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ มณฑลบุรี) หัวเมืองเขมรป่าดง (เมืองสุรินทร์ สังขะ บุรีรัมย์) หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก (เมืองจำปาศักดิ์ สาละวัน เชียงแตง หนองหาร คำทองน้อย คำทองใหญ่ อุบล โขงเจียม ศรีทันดร แส่นบาง) ทั้งยังจัดเก็บส่วยของตัวเองในรูปของไม้มีค่าทางเศรษฐกิจ ทองคำ เครื่องเทศ เร่ว กระวาน ครั่ง ชัน น้ำมันยาง น้ำรัก รง น้ำผึ้ง ขี้ผึ้ง และสัตว์ป่า ฯลฯ ที่กรุงเทพฯ ต้องการเพื่อส่งเป็นสินค้าออกไปขายต่างประเทศ

ฉะเชิงเทรามีสภาพภูมิประเทศเป็นเขตที่ราบสูงและภูเขาครอบคลุมพื้นที่ถึง 1,784,750 ไร่ ซึ่งปกคลุมไปด้วยป่าไม้อยู่ในเขตพื้นที่ของอำเภอสนามชัยเขต อำเภอท่าตะเกียบ อำเภอพนมสารคาม และบางส่วนของอำเภอแปลงยาว พื้นที่เหล่านี้มีชุมชนและหมู่บ้านตั้งกระจายอยู่โดยรอบ ซึ่งชาวบ้านต่างทำมาหากินด้วยการทำนาข้าวไร่ ลำสัตว์ และหาของป่า

ด้วยวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติทั้งน้ำฝน ภูเขา ดิน ป่าไม้ และของป่านี้เอง ดังนั้นในช่วงหน้าร้อน และหน้าหนาวเมื่อว่างจากการทำนาข้าวไร่แล้ว ชาวบ้านจะเดินทางเข้าป่าเพื่อหาของป่านามาเป็น สิ้นค้า และปัจจัยที่จำเป็นต่อการยังชีพ เช่น สมุนไพร เปลือกไม้และสิ่งสกัดจากสัตว์เป็นยา พืช ผัก ผลไม้ การล่าสัตว์เพื่อกินเองและแล่แห้งไว้ขาย (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ของป่าบางอย่างนำไปผลิตสินค้าอื่น ๆ เช่น หนังกัด สีย้อมผ้า ยางไม้มาทำเป็นชันอุดเรือ การทำน้ำมันยางซึ่งชาวบ้านแถบนี้ทำเป็นอาชีพหลัก เพราะน้ำมันยางเป็นของจำเป็นของชาวบ้าน ในท้องที่เมื่อนี้เป็นอย่างมาก เนื่องจากชาวบ้านที่อยู่ตามชายฝั่งทะเลและแม่น้ำลำคลองใช้เรือ เป็นพาหนะสำคัญ จึงต้องใช้น้ำมันยางมาทาเรือเพื่อรักษาเนื้อไม้ กันเรือรั่ว และทำให้เรือคงทนถาวร น้ำมันยางส่วนใหญ่จะได้มาจากป่าต้นน้ำคลองระบบ-ลียัด (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) ของป่าบางชนิด นำไปใช้เป็นวัตถุดิบสำหรับการก่อสร้าง (ไม้) สินค้าประเภทฟุ่มเฟือย (เครื่องเทศ) แร่ธาตุ ไม้หอม และของที่ใช้ในงานพิธี เช่น งาช้าง เป็นต้น

จตุรรมสินค้าจากป่าแถบอำเภอท่าตะเกียบ สนามชัยเขต และพนมสารคาม จะถูกลำเลียงเข้ามาที่ปากคลองม่วง ตลาดเกาะขนุน ตลาดท่าเกวียน อำเภอพนมสารคาม และสินค้าจากหัวเมืองตะวันออก (เมืองปราจีนบุรี กบินทร์บุรี สระแก้ว วัฒนานคร อยุธยาประเทศ) หัวเมืองอีสาน และหัวเมืองเขมรจะขนส่งโดยใช้พาหนะเกวียนมายังบ้านท่าเกวียนแล้วถ่ายลงเรือ (วรรณิ แพลกอินทร์, 2538) ก่อนส่งออกยังปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า เพื่อส่งต่อไปยังเมือง ฉะเชิงเทรา สอดคล้องกับ ศรีศักร วัลลิโภดม กล่าวถึงการตั้งหลักปักฐานของชาวจีนที่เมืองพนม สารคามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) พบว่า ชาวจีนเริ่มอพยพ เข้ามายังพื้นที่ตอนในซึ่งเป็นแหล่งชุมชนทางการค้า การคมนาคม แหล่งรวมของป่านานาชนิด แถบบ้านเกาะขนุนและบ้านท่าเกวียน ที่บ้านท่าเกวียนนี้ยังเป็นแหล่งชุมทางเกวียนที่มาจาก อำเภอโคกปีบ (ปัจจุบันคืออำเภอศรีมโหสถ) เมืองปราจีนบุรี บ้านดงน้อย อำเภอราชสาส์น และอีกทางหนึ่งมาจากเขตอำเภอกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี สินค้าของป่าบางส่วนเป็นส่วย ที่ส่งมาจากหัวเมืองอีสาน บางส่วนมาจากหัวเมืองเขมร โดยส่งบรรณาการเป็นสินค้าของป่า ซึ่งรัฐจะนำไปขายเป็นสินค้าออกอันเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญเพราะได้ผลประโยชน์มากกว่า ส่งเป็นเครื่องราชบรรณาการตามระเบียบพิธี (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

2.5 น้ำ แม่น้ำบางปะกงถือเป็นแหล่งน้ำทางธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงราษฎรในพื้นที่ เมืองฉะเชิงเทรา เป็นแหล่งน้ำใช้เพื่อการอุปโภคบริโภค นอกจากนี้ยังเป็นบริเวณที่มีระบบนิเวศ สมบูรณ์ในระดับหนึ่ง บริเวณริมชายฝั่งแม่น้ำยังมีต้นจากและต้นลำพูขึ้นอยู่ตามธรรมชาติเท่ากับ ช่วยกันค้ำไม่ให้ถูกน้ำกัดเซาะพังทลาย และเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำ ปัจจุบันชาวบ้านยังคง จับสัตว์น้ำในแม่น้ำสายนี้โดยใช้เรือมาด เรือเป็ด มีอุปกรณ์จำพวกแห อวน สัตว์น้ำที่จับได้มี

ทั้งปลากะพง ปลาทราย ปลาช่อน ปลาดุก กุ้งก้ามกราม ฯลฯ (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547)

2.6 สัตว์น้ำ ตามแหล่งน้ำธรรมชาติของเมืองฉะเชิงเทราอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำ มีทั้งสัตว์น้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม เนื่องจากสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองนี้มีพื้นที่บางส่วนติดกับชายฝั่งทะเล ทำให้สามารถทำการประมงน้ำเค็มได้ สัตว์น้ำเค็มที่จับได้มีทั้งปลาทุ ปลาปลิง ปลาแลย ปลาฉลาม ปลากระเบน ปลาเป็ด กุ้ง กุ้ง เคย ปู หอย ปลาหมึก ฯลฯ ส่วนในลำน้ำบางปะกง และคลองต่าง ๆ เช่น คลองท่าลาด คลองบางขนาก คลองสี่ขั้ว คลองระบม คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรี้ง คลองอุดมชลจร คลองท่าถั่ว เป็นต้น ชาวบ้านทำประมงน้ำจืดปลาที่จับได้ เช่น ปลาช่อน ปลาสลิด ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลาสาวย ปลานิล ปลาไน ปลาทราย ปลาฉลาม ปลาชะโด ปลากะดี่ และปลาแรด เป็นต้น (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550) ปัจจุบันนี้ปลามีจำนวนลดลง ทำให้ชาวบ้านเปลี่ยนวิธีการทำกินมาเป็นการเลี้ยงปลาแทน ซึ่งมีทั้งการเลี้ยงปลาน้ำจืดและปลาน้ำเค็ม เมืองฉะเชิงเทรามีพื้นที่เลี้ยงปลาน้ำจืดมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศ รองจากเมืองสมุทรปราการ นอกจากนี้ ยังมีการเลี้ยงกุ้งก้ามกราม กุ้งกุลาดำ กุ้งขาว และกุ้งก้ามแดง ทำรายได้ให้กับเมืองนี้เป็นจำนวนมาก

2.7 แร่ธาตุ ในพื้นที่อำเภอบางคล้า แปลงยาว สนามชัยเขต พนมสารคามและท่าตะเกียบ มีแหล่งแร่เหล็กกระจายอยู่ทั่วไป จากหลักฐานไบบอกร พบว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เมืองพนมสารคามได้มีการตั้งโรงถลุงแร่เหล็กขึ้นที่บ้านหนองแหน เพื่อทำตะปูขนาด 5 นิ้ว จำนวน 5,000 ตัว และตะปูขนาด 6 นิ้ว จำนวน 6,000 ตัว ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ เพื่อนำไปสร้างพระวิหารวัดคำหนัก (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1224 เลขที่ 286) ต่อมาในปี พ.ศ. 2424-2426 มีชาวฝรั่งเศส คือ ออกุสต์ ฌอง ปาวิ ได้เดินทางโดยใช้เรือเป็นพาหนะมาตามลำคลองท่าลาดเพื่อทำการสำรวจหาแหล่งแร่เหล็กจนถึงเมืองพนมสารคาม พบแหล่งแร่เหล็กที่อุดมสมบูรณ์จนมิให้เห็นบนผิวดิน และมีชาวจีนตั้งโรงถลุงแร่เหล็กอยู่ก่อนแล้ว สอดคล้องกับ บาทหลวงอันตน ชมิตต์ ที่เดินทางไปเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในพื้นที่พนมสารคาม ได้กล่าวถึงการทำเหมืองแร่เหล็กของชาวจีนโดยใช้กรรมวิธี “Catalonian” ในการถลุงแร่ และกล่าวถึงโบสถ์คริสต์นักบุญอันตนที่ตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งแร่เหล็กที่พนมสารคามด้วย (รักรักษ์เมืองพนมสารคาม, 2550) เช่นเดียวกับข้อมูลที่ได้จากการสำรวจของกรมทรัพยากรธรณีว่า พบแร่เหล็กที่บ้านหนองบอน อำเภอปลงยาว และบ้านลาดกระทิง อำเภอสนมชัยเขต แต่มีปริมาณไม่มากนักจึงไม่คุ้มค่าต่อการลงทุนทำเหมืองแร่ แต่จากประวัติของตระกูล “นพเกตุ” กลับพบว่า “กึ่งแก่” ผู้เป็นต้นตระกูลนี้ได้รับสัมปทานการขุดแร่เหล็กและถลุงเหล็กที่บ้านหนองบอน ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ถือเป็น “ต้นแบบ” ของผู้ประกอบการอุตสาหกรรมหนักซึ่งเป็นเป้าหมายหนึ่งในการพัฒนาเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราในยุคสมัยต่อมาด้วย ดังนั้น

จะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่ได้รับการสัมปทานเหมืองแร่เหล็กแห่งแรกในประเทศไทย แต่ปัจจุบันหมดสัมปทานและเลิกกิจการไปแล้ว เพราะปริมาณแร่ที่ขุดพบมีน้อยมากจนไม่สามารถผลิตออกมาในเชิงพาณิชย์ได้ (นารี สาริกะภูติ, 2528) และในช่วงระยะเวลานั้นบ้านท่าทราน (ท่าถ่าน: ผู้วิจัย) เป็นชุมชนเดียวในแขวงเมืองจะเชิงเทราที่ทำสวยทองคำ อันเป็นแร่เศรษฐกิจที่สำคัญส่งไปยังกรุงเทพฯ โดยพบแหล่งทองคำที่บริเวณต้นน้ำเขาชะมูน อำเภอท่าตะเกียบสอดคล้องกับที่กรมทรัพยากรธรณีได้เคยทำการสำรวจแหล่งแร่ทองคำในภาคตะวันออก พบว่ามีแหล่งแร่ทองคำในเขตอำเภอพนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต ซึ่งอยู่ไกลจากบ้านท่าถ่านที่ชาวลาวพวนและลาวเวียงเคยตั้งบ้านเรือนอยู่เมื่อครั้งอดีต แม้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ลาวเมืองพนมสารคามก็ยังคงส่งสวยทองคำอยู่ หากแต่เปลี่ยนรูปแบบเป็นต้นไม้ทอง ตามความปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุรายวันของเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ว่า “เห็นต้นไม้ทอง เงินตั้งอยู่บนโต๊ะ ป้าโสมบอกเราว่าเมืองขึ้นของทูนหม่อมบนเขาท่ามาถวายเป็นเมืองอะไรไม่ทราบ ให้ทูลถามทูนหม่อมเองเถิด เสด็จขึ้นมาเราทูลถาม รับสั่งว่า เมืองนางรองกับเมืองพนมสารคาม” (สมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ, 2554, หน้า 142) จะเห็นได้ว่า เมืองพนมสารคามมีการส่งสวยทองคำอย่างสม่ำเสมอ มาแต่ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ในแถบนี้มีแร่ทองคำอยู่มากในช่วงเวลานั้น นอกจากนี้ กรมทรัพยากรธรณียังได้พบแร่ทองแดงตามภูเขาในท้องที่อำเภอสนามชัยเขต และพบศิลาแลงในพื้นที่อำเภอบางคล้าด้วย (รักร้อยเมืองพนมสารคาม, 2550)

ภูมิอากาศเมืองจะเชิงเทรา

จะเชิงเทราที่มีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ติดทะเล ทำให้เมืองนี้ได้รับอิทธิพลจากลมบกและลมทะเลอย่างเต็มที่ ทั้งยังได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันตกเฉียงใต้ด้วย จึงมีภูมิอากาศแบบมรสุมเขตเมืองร้อนหรืออากาศร้อนชื้นแถบเส้นศูนย์สูตร ส่งผลให้อากาศของเมืองนี้ค่อนข้างสบายไม่ร้อนหรือหนาวเกินไป และมีฤดูกาลที่แตกต่างกัน 3 ฤดู (พฤศจิกายน, 2552) ดังนี้

1. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่กลางเดือนพฤษภาคม-กลางเดือนตุลาคม จะเชิงเทราจะมีสภาพภูมิอากาศแบบฝนเมืองร้อนเฉพาะฤดู (Tropical savanna climate) ลักษณะเด่นคือ มีระยะเวลาแห้งแล้งกับระยะเวลาชุ่มชื้นสลับกันปีละประมาณ 6 เดือน โดยมีปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยต่อปีประมาณ 1,200-2,000 มิลลิเมตร ฝนที่ตกในเมืองนี้ แบ่งเป็น 4 ชนิด คือ ฝนพายุร้อน ซึ่งตกมากในช่วงต้นหรือปลายฤดูฝน โดยเฉพาะในช่วงเดือนมีนาคม-ต้นเดือนพฤษภาคม ฝนภูเขา ฝนชนิดนี้จะตกช่วงลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่าน คือ ตั้งแต่ปลายเดือนพฤษภาคม-เดือนตุลาคม ฝนพายุหมุน เป็น

ฝนที่ตกเป็นครั้งคราว ซึ่งปรากฏขึ้นบ่อยครั้งในช่วงปลายฤดูฝน ฝนแนวอากาศ เป็นฝนที่ตกไม่บ่อยครั้ง แต่ปรากฏในช่วงผลัดเปลี่ยนฤดู ส่วนใหญ่ฝนที่ตกลงมาเห็นเด่นชัดมากในช่วงฤดูฝนคือฝนภูเขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะตกหนักบางพื้นที่ ส่วนมากบริเวณเทือกเขาแถบอำเภอสนามชัยเขตและท่าตะเกียบ ฝนตกชุกมากที่สุดในช่วงเดือนสิงหาคม-กันยายน (รายงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2549) อุณหภูมิสูงสุดเฉลี่ย 31-33 องศาเซลเซียส อุณหภูมิต่ำสุดเฉลี่ย 23-25 องศาเซลเซียส ความชื้นสัมพัทธ์มีค่าอยู่ระหว่าง 77-83 เปอร์เซ็นต์ เมืองฉะเชิงเทราจึงชุ่มชื้นด้วยฝนที่ตกต้องตามฤดูกาล จึงเหมาะแก่การทำการปลูกข้าว ซึ่งตามปกติข้าวต้องการปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยประมาณ 1,400-1,600 มิลลิเมตร อุณหภูมิที่ข้าวเจริญงอกงามได้ดีประมาณ 25-35 องศาเซลเซียส ประกอบกับมีแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขาอีกเป็นจำนวนมากทำให้มีน้ำใช้ตลอดทั้งปี ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการเพาะปลูก ดังนั้น ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันราษฎรในเมืองนี้จึงไม่มีปัญหาในเรื่องการขาดแคลนข้าว นอกจากนี้ยังมีผลผลิตข้าวเหลือส่งไปขายยังบริเวณอื่น ๆ ที่ขาดแคลนข้าวอีกด้วย นอกจากการปลูกข้าวแล้วปริมาณน้ำฝนยังเป็นปัจจัยในการเพาะปลูกพืชผักชนิดอื่น ๆ อีก ทำให้เมืองนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพรรณธัญญาหาร (สถิติอุตุนิยมหาวิทยาลัยฉะเชิงเทรา, 2554) การที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในแนวที่มีลมมรสุมพัดผ่านตลอดปี นอกจากจะนำความชุ่มชื้นและน้ำฝนมาช่วยบรรเทาความแห้งแล้งแล้ว ยังเป็นผลดีต่อการเป็นเมืองท่า เพราะในอดีตพ่อค้าชาวต่างประเทศทั้งที่มาจากจีน อินเดีย หรือเปอร์เซีย สามารถแล่นเรือเข้าออกชายฝั่งทะเลด้านนี้โดยอาศัยกระแสลมมรสุมดังกล่าวได้

2. ฤดูหนาว เริ่มตั้งแต่กลางเดือนตุลาคม-กลางเดือนกุมภาพันธ์ โดยได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงนี้ท้องฟ้าโปร่ง อากาศเย็นและแห้ง อุณหภูมิสูงสุดเฉลี่ย 30-32 องศาเซลเซียส อุณหภูมิต่ำสุดในเดือนธันวาคมเฉลี่ย 20-23 องศาเซลเซียส ฝนตกน้อย ปริมาณฝนตกเฉลี่ย 50-100 มิลลิเมตร ซึ่งเป็นฤดูที่เหมาะสมแก่การปลูกพืชผักสวนครัว

3. ฤดูร้อน เริ่มตั้งแต่กลางเดือนกุมภาพันธ์-กลางเดือนพฤษภาคม ค่าเฉลี่ยอุณหภูมิสูงสุดอยู่ในเดือนเมษายน ประมาณ 35-37 องศาเซลเซียส เป็นระยะเวลาที่มีอากาศร้อนจัดและมีอากาศอบอ้าวโดยทั่วไป อุณหภูมิต่ำสุดเฉลี่ย 25-27 องศาเซลเซียส ฝนตกน้อย ความชื้นสัมพัทธ์ในช่วงฤดูร้อนมีค่าอยู่ระหว่าง 60-68 เปอร์เซ็นต์ ปริมาณฝนตกเฉลี่ย 200-300 มิลลิเมตร ซึ่งเป็นฤดูที่เหมาะสมแก่การปลูกพืชไร่ที่มีอายุการเก็บเกี่ยวในระยะสั้น ๆ ในช่วงฤดูกลนี้มีลมตะวันออกเฉียงและลมฝ่ายใต้พัดผ่านทะเลและลำน้ำบางปะกงในฤดูร้อน อีกทั้งยังมีบรรดาพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ ที่ขึ้นเขียวชอุ่มและปกคลุมแผ่ไปเกือบทั่วเมือง จึงช่วยบรรเทาความร้อนของอากาศลงได้ (พรทิพย์ ลัมพะพันธ์, 2541) ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่สงบสุขและ น่าอยู่ เหมาะที่จะไปเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจได้ทุกฤดูกาล

จากสภาพภูมิอากาศที่มีช่วงฤดูฝนยาวนานถึงครึ่งปี จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทรา มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากฝนที่ตกในพื้นที่ต้นน้ำของคลองระบม-สี่ัคไหลไปรวมกันเป็นคลองท่าลาด ที่บ้านปากคลองม่วง ตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม ไหลไปบรรจบกับแม่น้ำบางปะกงที่ปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอ บางคล้า แล้วไหลลงสู่ทะเลเป็นผลให้เกิดที่ราบลุ่มน้ำคลองท่าลาดและแม่น้ำบางปะกง ที่อุดมไปด้วยปุ๋ยธรรมชาติที่น้ำป่าพัดพามา ส่งผลให้ฉะเชิงเทราเป็นเมือง “ดินดำ น้ำชุ่ม” ภูมิอากาศเหมาะแก่การทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรม (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548)

เมืองอู่ข้าวอู่น้ำ

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีสภาพภูมิศาสตร์และระบบนิเวศที่หลากหลาย มีความสัมพันธ์และเกื้อกูลซึ่งกันและกันทั้งที่ราบลุ่มน้ำ ที่ราบ ที่ดอน ที่ราบสูง ภูเขา และที่ราบชายฝั่งทะเล มีภูมิอากาศที่เหมาะสม และดินในลุ่มน้ำบางปะกงเป็นดินร่วนคุณสมบัติเหมาะกับการเพาะปลูกมากที่สุด โดยเฉพาะบริเวณตอนกลางและตอนปลายของลุ่มน้ำซึ่งอยู่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ในอดีตชาวบ้านจะทำการเกษตรแบบผสมผสาน เห็นได้จากมีการปลูกข้าวในร่องสวนเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ปลูกพืชผักสวนครัวและผักพื้นบ้าน ผลไม้ โดยเฉพาะมะม่วงแรดที่มีรสชาติดี หอม มะพร้าว ต้นจาก พลู เลียงเปิด หมู ไก่ กุ้ง และปลา (บุษบงก์ ชาวกันหา, 2549) ดังที่ บาทหลวงปาลเลกัวซ์ นักบวชชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในเมืองนี้ สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ได้บรรยายถึงเมืองฉะเชิงเทราไว้ว่า “เมืองแปดริ้ว...ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยข้าว สวนผลไม้ และไร่อ้อย...” (ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์, 2520, หน้า 74) และในอดีตสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำหรับกองทัพขนาดใหญ่ เห็นได้จากในคราวที่ทรงกรีธาทัพไปตีเขมรเมื่อปี พ.ศ. 2126 อันมีสาเหตุมาจากพระยาละแวกได้ฉวยโอกาสในช่วงที่ไทยทำสงครามกับพม่า ยกกองกำลังเข้ามากวาดต้อนคนไทยแถบหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปเป็นเชลย จะเห็นได้ว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ และเป็นเมือง “อู่ข้าวอู่น้ำ” มาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว เมืองฉะเชิงเทรายังเป็นแหล่งกำเนิดของข้าวหอมมะลิ ซึ่งเคยส่งเข้าประกวดได้รับรางวัลข้าวชั้นดีระดับโลกมาแล้วหลายครั้ง จึงนับได้ว่าเมืองนี้มีความสำคัญทางเศรษฐกิจเมืองหนึ่งของประเทศด้วยความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา เหมือนดังคำพูดที่ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” ปรากฏชัดจากคำบอกเล่าของ กมล สุดประเสริฐ ที่ว่า “มีผักปลาอุดมสมบูรณ์มาก มีปลาช่อน ปลาตุ๊ก ปลาเค้า ปลาเนื้ออ่อน และปลาน้ำจืดอีกมากมาย ยามน้ำหลากจะมีฝูงปลาว่ายมาสมทบกัน

น่าดูยิ่ง ปลาตุ๊กจะออเป็นฝูง ๆ ไล่กินลูกกุ้ง ตามชายลาดและชายเลน ปลาช่อนจะไล่กินลูกปลาชิว ปลาหมอ อยู่ไม่ขาดสาย น้ำสะท้อนกระเพื่อมไปด้วยฝูงปลา ในนาก็มีข้าวเจียวขุ่ม” (วิวัฒน์ พันธุวิธานนท์, 2556, หน้า 70) ชาวบ้านเมืองนี้จึงมีความสุขและหาอยู่หากินกับธรรมชาติด้วยวิธีของคนเมืองลุ่มน้ำ เห็นได้จากคำพูดของ วิวัฒน์ ศัลยกำธร ที่ได้จากการให้สัมภาษณ์ไว้ ดังนี้

“...ในคลองสุดที่จะอุดมสมบูรณ์ ไม่มีที่ไหนสมบูรณ์เท่าคลอง ดำน้ำลงไป
งมได้เลย ผักท้องคลองเยอะมาก ตั้งแต่สายบัว ผักสันตะวา ลากขึ้นมาแล้ว
หันให้หมูกินหมูชอบมาก ถูฝุ่น มีผักเป็ด โสน สะเดาดิน มีผักเยอะมากจน
จำชื่อไม่ได้หมด ผักพวกนี้เป็นยาทุกตัว พอเข้าฤดูแล้งลำคลองจะแห้ง
เดินข้ามได้ ชายคลองจะมีน้ำอยู่นิดหน่อยพื้นที่บ้านผมเป็นที่ราบลุ่ม เป็น
ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ดังนั้นน้ำจะชะดินอุดมหลากลงมา พอเจอ
ที่ราบก็จะตกตะกอนอยู่กับท้องนา ท้องคลองเป็นที่เก็บตะกอนความ
อุดมสมบูรณ์ที่น้ำพามาจากป่ารวมเมล็ดพันธุ์พืชทุกชนิด พันธุ์ปู พันธุ์หอย
พันธุ์ปลา บางปีก็จะเข้ามาด้วย ในป่าจะมีบึงซึ่งเป็นสะสมของปลา กุ้ง หอย
สัตว์น้ำ ที่ตกค้างปีก็จะตัวใหญ่ น้ำหลากมาก็จะมากับน้ำ ตอนนั้นคลองสมบูรณ์
มาก ปลาที่อยู่ในน้ำจืด น้ำกร่อย ปลาสองน้ำจะมาอยู่ตามแม่น้ำ แม้อคลอง
จะแห้งบ้างแต่แม่น้ำจะไม่แห้ง ดังนั้น แมปลาจะมาอยู่ในแม่น้ำ พอฝนตกน้ำ
ก็จะเริ่มไหลลงคลอง พอเต็มคลองอึดเต็มตลิ่ง ถึงท้องนา ปลาเก่าค้างปี
ก็จะว่ายน้ำไปจนถึงท้องนา และไปวางไข่ พื้นที่วางไข่ที่ดีที่สุด คือท้องนา...”
(วิวัฒน์ ศัลยกำธร, สัมภาษณ์, 17 เมษายน 2558)

จากที่กล่าวถึงลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ โดยเฉพาะที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมือง
ฉะเชิงเทราอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง เมืองนี้จึงเป็นเขตนิเวศวิทยา (Ecology) ที่มีความหลากหลาย
ทางชีวภาพ ก่อเกิดภูมิเนเวศที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็น ดิน น้ำ ป่าไม้
ป่าชายเลน ของป่า แร่ธาตุ สภาพแวดล้อมทางด้านกายภาพเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่ดึงดูดให้
ผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยตั้งหลักปักฐานทำมาหากินเป็นชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองนี้มาช้านานแล้ว

ภูมิสังคมหลากหลายชาติพันธุ์

เมืองฉะเชิงเทรามีความสำคัญด้านภูมิรัฐศาสตร์ทั้งทางด้านการเมือง การปกครอง
และเศรษฐกิจ ทำให้รัฐไทยยุคทุกสมัยให้ความสำคัญ พร้อมทั้งมีนโยบายมุ่งกระชับอำนาจและ
รักษาผลประโยชน์อย่างเข้มงวด ดังนั้นการเพิ่มจำนวนประชากรสำหรับเมืองนี้จึงมีความจำเป็น

ทั้งด้านการเมือง คือ เป็นกำลังสำคัญสำหรับกองทัพในยามมีศึกสงคราม และเป็นที่มาของสายสา
 อากรผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดังที่ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามาในประเทศไทย
 สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “...วัตถุประสงค์
 ของการศึกสงครามก็เพียงเพื่อได้มีโอกาสกวาดต้อนผู้คนและเชลยศึก ในกรณีกำลังพลของสยาม
 จึงมิได้กระทำกับพวกทหารที่ถือศาสตราวุธเท่านั้น แต่ยังสามารถกวาดต้อนพวกชาวบ้านทั้งชาย
 และหญิงอีกด้วย รัฐบาลสยามออกคำสั่งห้ามไม่ให้พลเมืองอพยพไปนอกประเทศโดยเด็ดขาด
 เพราะการเสียดคนไปแต่ละคนเท่ากับรัฐบาลเสียรายได้ที่ควรจะต้องอยู่กับรัฐไป...” (ครอว์ฟอร์ด,
 จอห์น, 2515, หน้า 26)

ด้วยเหตุนี้ กำลังคนจึงมีความสำคัญโดยเฉพาะของเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทาง
 ยุทธศาสตร์ เส้นทางการค้า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เมื่อไทยยกกองทัพไปทำสงครามชนะ
 อาณาจักรใกล้เคียงแล้ว ก็จะทำกรยึดทรัพย์สินและกวาดต้อนเชลยศึกกลับมาด้วย เพื่อเป็นการตัด
 กำลังของฝ่ายข้าศึกทั้งยังเป็นการทดแทนจำนวนไพร่พลของไทยที่ต้องสูญเสียไปในการรบแต่ละ
 ครั้งด้วย บางส่วนของเชลยศึกรวมทั้งผู้ที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเหล่านี้ได้เข้ามาตั้ง
 หลักปักฐานทำมาหากินในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา จึงมีทั้งชาวมลายู ชาวเขมร
 ชาวลาว ชาวชอง ชาวตองลู้ (ไทใหญ่) ชาวจีน ชาวมอญ และชาติพันธุ์อื่น ๆ ผลที่ตามมาก็คือ
 เกิดการบุกเบิกในพื้นที่รกร้างว่างเปล่า เกิดชุมชน หมู่บ้านใหม่ ๆ ในเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเท่ากับว่า
 ผู้คนเหล่านี้ได้เข้ามาช่วยสร้างบ้านแปงเมือง ช่วยทำนาผลิตข้าวปลาอาหารและเพิ่มจำนวนผู้คนที่
 จะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน (วรรณิ แพลกอินทร์, 2538) และทำให้เกิดการผสมผสานกันทางชาติ
 พันธุ์ ความหลากหลายของชาติพันธุ์ดังกล่าว เห็นได้จากรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่ว่า “เมืองฉะเชิงเทราไพร่พลเมืองไทย จีน ลาว เขมร สับสนปะปนกันอยู่
 มาก” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2542, หน้า 88)

1. ชาติพันธุ์มลายู อินเดีย ปากีสถาน (ปาตาน)

เอกสารหลักฐานราชการระบุถึงการกวาดต้อนเชลยศึกจากเมืองปัตตานีเข้ามายังพื้นที่
 กรุงเทพฯ และ หัวเมืองใกล้เคียงถึง 2 ครั้ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
 (รัชกาลที่ 1) คือ ในปี พ.ศ. 2329 และในปี พ.ศ. 2334 โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งหลักแหล่งอยู่ใน
 หลายพื้นที่รวมทั้งที่เมืองฉะเชิงเทรา โดยให้มาตั้งบ้านเรือนตามริมฝั่งคลองแสนแสบ จนถึง
 สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เกิดกบฏแขก 7 หัวเมืองอีก ทางกรุงเทพฯ
 จึงต้องส่งกองทัพลงไปปราบปราม ครั้นปราบกบฏได้แล้วจึงทำการกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองปัตตานี
 และไทรบุรีเข้ามาไว้ตามที่ต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ เมืองสมุทรปราการ นครนทบุรี นครนายก กระทั่ง
 ในช่วงปี พ.ศ. 2380-2384 พระองค์ทรงมีพระราชดำริให้โยกย้ายชาวมลายูปัตตานีจากบ้านคร้ว

ไปตั้งถิ่นฐานที่ละแวกตามแนวคลองแสนแสบ (คลองบางขนาก) (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2549) เนื่องจากเป็นช่วงที่มีการขุดคลองแสนแสบเพื่อเป็นเส้นทางลัดในการขนส่งกำลังทหาร อาวุธยุทโธปกรณ์และเสบียงอาหารไปให้กองทัพไทยที่ต้องทำสงครามอาณาจักรขอมใน ประเทศเขมร ต่อมาในภายหลังคลองนี้ได้กลายเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญ (อาณาจักรขอม: ว่า ด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมร และญวน, 2550) ทั้งยังทำให้ละแวกกลายเป็นเมือง ชุมทางที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ และมีทำเลที่ตั้งสามารถเข้าถึงได้อย่างสะดวก จึงได้รับความสนใจ จากผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ (Ethnic) อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินและแสวงหา ผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจตลอดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มุสลิมบางกลุ่มมาอยู่แถบ ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ และตำบลคลองเปิ้ง ตำบลโสม ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง แต่ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยวทั้งที่ตำบลอนานิคมพลี ตำบลคอนเกาะกา ตำบล โยทะกา ตำบลสิงโตทอง ตำบลหมอนทอง และตำบลบางน้ำเปรี้ยว นอกจากนี้ ยังมีชาวอินเดีย เข้ามาตั้งหลักปักฐานสร้างบ้านเรือนอยู่รอบ ๆ มัสยิดกลางละแวกเขมร ซอยโรงลิเก ซอยปัญญา และอื่น ๆ ในตำบลโสม ตำบลหน้าเมือง โดยประกอบอาชีพค้าขายอยู่ในตัวตลาดทรัพย์สิน อำเภอเมือง ส่วนมุสลิมปาตานี อยู่แถบซอยโรงฆ่าสัตว์ อำเภอเมือง ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพค้าขาย ปลูกข้าว ค้าเนื้อวัว เนื้อควาย เป็นเจ้าของกิจการเชิงเนื้อที่ใหญ่ที่สุดของตลาดในตัวเมืองละแวกเขมร (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2549)

2. ชาติพันธุ์เขมร

ชาติพันธุ์เขมรที่นับถือศาสนาอิสลามที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในเมือง ละแวกเขมรคือ มุสลิมเขมร (จาม) พบว่ามีการอพยพเคลื่อนย้ายมาจากชุมชนบ้านครัว กรุงเทพฯ เข้ามาอยู่แถบคลองแสนแสบ (บางขนาก) อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จึงเกิดชุมชนมุสลิมเขมร (จาม) ประปนไปกับมุสลิมมาเลย์ (มลายู) บัตตานี แต่บางส่วนก็อพยพเข้ามาอยู่ละแวกเขมรโดยตรง เนื่องจากเมืองนี้เป็นเส้นทางผ่านของการเดินทางที่พลัดจากเขมรจึงถูกกวาดต้อนเข้ามา แต่บางกลุ่ม ก็อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ดังเอกสารชิ้นต้นที่กล่าวถึงแจกจามว่า “นาแจกกองอาสาจาม เมืองละแวกเขมร” และ “บ้านแจกอาสาจาม คลองบางขนาก แขวงเมืองละแวกเขมร” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2549, หน้า 47) เมื่อมุสลิมเขมร (จาม) เหล่านี้เข้ามาตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ ในเมืองละแวกเขมรได้ถูกปกครองให้อยู่ในระบบไพร่เช่นเดียวกับคนไทย ดังหลักฐานร่างตราที่น้อย ที่กล่าวถึงว่า “ไพร่หลวงกองอาสาจาม บ้านสี่สระไร่ (เกาะไร่: ผู้วิจัย) แขวงเมืองละแวกเขมร” มุสลิมเขมร (จาม) บางกลุ่มจะอยู่แถบตำบลคลองเปิ้ง อำเภอเมือง และตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ (วรรณิ์ แพลกอินทร์, 2538)

ส่วนชาติพันธุ์เขมรที่นับถือศาสนาพุทธและอื่น ๆ มีอีกเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเมืองนี้

มีชาวเขมรตั้งเดิมอาศัยอยู่มานานแล้ว ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงอธิบายไว้ในที่ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปกิณกะ ภาค 1 ว่า “เมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมรไทยเรียกว่าแปดริ้ว คนที่อยู่ในหัวเมืองนี้ก็เป็นไทยบ้าง เขมรบ้าง ปะปนกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ” (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 35) ต่อมาในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ไทยได้ยกทัพไปรบกับญวนในเขมรหลายครั้งคือ ในปี พ.ศ. 2325 และยกทัพเรือไปตีเมืองไซ่ง่อนและรบในเขมรอีกในปี พ.ศ. 2327 และในปี พ.ศ. 2353 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2377 เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ทำการกวาดต้อนครอบครัวชาวเขมรเข้ามาด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โปรดเกล้าฯ ให้ส่งไปตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา และถูกปกครองภายใต้ระบบไพร่เช่นเดียวกับคนไทย ชุมชนหมู่บ้านที่มีชาติพันธุ์เขมรปะปนอยู่เป็นชุมชนขนาดใหญ่ในเมืองฉะเชิงเทราคือ ที่บ้านดงน้อย ตำบลดงน้อย อำเภอราชสาส์น ชาวบ้านที่นี้ยังคงมีการสืบทอดประเพณีและภาษาพูดของชาวเขมรในกลุ่มผู้สูงอายุมาจนถึงทุกวันนี้ (อิงตะวัน แผลงอินทร์, 2542) และยังมีชุมชนของชาวบ้านชาติพันธุ์เขมรกระจัดกระจายทั่วไปในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เช่น บ้านหัวลำโรง บ้านอ่าวช้างไล่ บ้านสระสองตอน อำเภอแปลงยาว บ้านหนองแหน ตำบลหนองแหน อำเภอพนมสารคาม บ้านบางกระดาน ตำบลบางกระเจ็ด บ้านคอน บ้านชวด บ้านหนองตะกูด ตำบลเสม็ดเหนือ อำเภอบางคล้า รวมทั้งที่อำเภอสนามชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบ ดั้งบันทึกของบาทหลวงอันตน ชมิตต์ กล่าวถึง “คลองตะเกียบอีกสาขาหนึ่งของสาขานี้ไปจบที่สารคาม ซึ่งเป็นเขตการปกครองขนาดเล็ก ประชาชนในเขตนี้เกือบจะทั้งหมด ประกอบด้วยชาวเขมรที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่” (รัชเมืองพนมสารคาม, 2550, หน้า 44)

ร่องรอยชาติพันธุ์เขมรเห็นได้จากชื่อบ้านนามเมืองที่เป็นภาษาเขมรทั้งชื่อเมือง “ฉะเชิงเทรา” ที่แปลว่า คลองลึก หรือ บ้านจุกแฉอ ตำบลคลองจุกแฉอ อำเภอเมือง “แฉอ” แปลว่า ต้นไม้ หรือ “บ้านเชื่อม” แปลว่า บ้านไทย หรือ บ้านหนองปรือกันยาง ตำบลท่าตะเกียบ อำเภอท่าตะเกียบ “หนองปรือกันยาง” แปลว่า ป่ายาง หรือ บ้านหนองปรือไม้แก้ว ตำบลวังเย็น อำเภอแปลงยาว “หนองปรือไม้แก้ว” แปลว่า ป่าแก้ว เป็นต้น

3. ชาติพันธุ์ลาว (ลาวเวียง ลาวพวน ลาวเมืองพลาน)

เคลยศึกที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในกลุ่มแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ยังมีชาติพันธุ์ลาวด้วย เห็นได้จากตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในช่วงปี พ.ศ. 2321-2322 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีอาณาจักรล้านช้างได้เมืองเวียงจันทน์และหัวเมืองขึ้นมาเป็นของไทย เมื่อยกทัพกลับจึงได้ทำการกวาดต้อนชาวลาวทั้งเจ้านาย ไพร่พลครอบครัวลาวหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามาด้วย บางส่วนให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา บริเวณอำเภอพนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528) เหตุผล

ที่ต้องส่งไปตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ที่หัวเมืองชั้นใน เพราะเมืองเหล่านี้ อยู่ห่างไกลจากถิ่นที่อยู่อาศัยเดิมของชาวลาว เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้หนีกลับไปประเทศลาว และหัวเมืองชั้นใน โดยเฉพาะจะเชิงเทรายังเป็นเมืองชุมทาง เป็นเมืองทางผ่าน เมืองหน้าด่านป้องกันราชธานี เมื่อข้าศึกยกมาทางนี้จะเป็นด่านกั้นทำให้ข้าศึกเข้าถึงกรุงเทพฯ ได้ช้าลง เพื่อทางเมืองหลวงจะได้มีเวลาเตรียมตัวตั้งรับได้ เมื่อชาวลาวถูกกวาดต้อนเข้ามานั้น ได้ถูกกำหนดให้ตั้งหลักปักฐานที่เมืองพนมसारคาม ชาวลาวเหล่านี้ยังมีความผูกพันกับบ้านเมืองเดิมของตนอยู่ จึงได้นำเอาชื่อบ้านแต่เดิมที่เมืองลาวมาตั้งเป็นชื่อบ้าน วัดและสถานที่สำคัญในถิ่นที่อยู่ใหม่ เช่น บ้านเมืองแมด บ้านเมืองกาย บ้านเตาเหล็ก บ้านเชียงใต้ วัดเมืองแมด วัดเมืองกาย วัดเตาเหล็ก วัดนาเหล่า เป็นต้น

ในปี พ.ศ. 2335 เมืองพวนและเมืองแฉ่ง ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกรุงเวียงจันทน์ก่อการกบฏ เจ้าันทเสนแห่งกรุงเวียงจันทน์จึงทำการแต่งกองทัพขึ้นไปปราบปรามสำเร็จ และได้ทำการกวาดต้อนครอบครัวลาวเมืองพวนส่งมาเป็นบรรณาการให้ไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) โปรดเกล้าฯ ให้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองจะเชิงเทรา แดบอำเภอราชสาส์น อำเภอพนมสารคาม และอำเภอสนามชัยเขตต่อมาปี พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์แห่งกรุงเวียงจันทน์เป็นกบฏต่อไทย เหตุการณ์ครั้งนี้ไทยต้องยกกองทัพขึ้นไปตีเวียงจันทน์ถึง 2 ครั้ง ครั้งหลังคือในปี พ.ศ. 2371 จึงสามารถจับตัวเจ้าอนุวงศ์ได้ หลังเหตุการณ์ปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงมีนโยบายทำลายกรุงเวียงจันทน์ทั้งหมด ดังนั้น เมื่อพระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพกลับจึงได้ทำการกวาดต้อนลาวพวนจากแถบเมืองเชียงขวาง รวมทั้งลาวเวียงจากเมืองเวียงจันทน์ที่มีใจสวามิภักดิ์ และชาวลาวจากหัวเมืองต่าง ๆ จนเมืองเหล่านี้ร้างผู้คน เพื่อป้องกันไม่ให้ลาวฟื้นตัวได้อีกกับทั้งเป็นการป้องกันไม่ให้ไพร่พลลาวต้องตกไปเป็นกำลังของฝ่ายญวนด้วย เส้นทางการกวาดต้อนผู้คนจากฝั่งลาวเข้ามาในแผ่นดินไทยใช้เส้นทาง “ช่องตะโก” ผ่านด่านพระจารึก ด่านพระปรัง ด่าน หนุมาน (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2557) และเดินทางสู่หัวเมืองต่าง ๆ ทั้งในเขตหัวเมืองชั้นในและบริเวณรอบ ๆ ด้านทิศตะวันออก คือตั้งแต่เมืองสระบุรี เมืองนครนายก เมืองกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี เมืองพนัสนิคม เมืองชลบุรี และเมืองจะเชิงเทรา โดยเฉพาะที่เมืองจะเชิงเทราทรงโปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณที่รกร้างว่างเปล่าตามลุ่มน้ำคลองท่าลาดแดบอำเภอสนามชัยเขต และตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม (เพ็ญศรี คุ้ม และนารี สาริกะภูติ, 2529)

ครั้นถึงปี พ.ศ. 2378 ลาวเมืองพวนพากันอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอีกครั้ง เนื่องจากเจ้าน้อยเมืองพวนแจ้งที่อยู่ของเจ้าอนุวงศ์ว่าหลบซ่อนอยู่ที่แม่น้ำโฮ เขิงเขาไก่ให้พระยาราชสุภาวดีรู้ จึงจับเจ้าอนุวงศ์และครอบครัวส่งตัวมายังกรุงเทพฯ ได้ ทำให้ญวนไม่พอใจจึงส่งกองทัพ

มาโจมตีและยึดเมืองพวนได้ในที่สุด ระหว่างเส้นทางการอพยพได้มีชาวลาวหนีกลับบ้าง จับไขได้ป่วยฝากไว้ตามเมืองรายทางที่เดินผ่านมาบ้าง และล้มตายลงบ้าง คงเหลือมาถึงบ้านท่าพราน เมืองจะเขิงเทรา จำนวน 1,488 คน การที่ทางการให้ชาวลาวพวนกลุ่มนี้เข้ามาตั้งหลักปักฐานในแขวงเมืองจะเขิงเทราเพราะเป็นพื้นที่ ๆ มี “ลาวพวนเก่า” อยู่ก่อนแล้ว เพื่อความสะดวกในการควบคุมดูแล ทั้งยังเป็นพระบรมราชาบายให้คนอพยพชาติพันธุ์เดียวกันได้มาอยู่รวมกัน (เพ็ญศรี คุ้ม และนารี สาริกะภูติ, 2529) ต่อมาชาวลาวเหล่านี้ก็ค่อย ๆ ขยายที่ทำกินเข้ามาตั้งหลักปักฐานเป็นหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มสองฝั่งคลองท่าลาด และบริเวณใกล้เคียง เกิดเป็นหมู่บ้านใหม่ ๆ ของชาวลาวและคนไทยสลับกันไปเป็นจำนวนมาก เช่น บ้านท่าถ่าน บ้านท่าลาด บ้านโพธิ์ศรี บ้านเลื้อ บ้านโอง (หมายถึงบ้านเรือนของเจ้านายตั้งแต่เจ้าเมืองขึ้นไป) บ้านนาเหล่า บ้านเมืองกาย บ้านเกาะขุ่น บ้านท่าเกวียน เป็นต้น

ต่อมา ปรากฏหลักฐานว่าในเมืองจะเขิงเทรายังมีชาติพันธุ์ลาวอีกกลุ่มหนึ่ง คือ “ลาวเมืองพลาน” แต่ไม่พบข้อมูลว่าเข้ามาอยู่เมืองนี้ตั้งแต่เมื่อใด มีเพียงการลาวเมืองพลานอยู่ที่คลองท่าไข่ทางการให้ลาวเชลยกลุ่มนี้อยู่ภายใต้การควบคุมของพระยาวิเสศฤาไชย เจ้าเมืองจะเขิงเทรา และภายหลังการสร้างเมืองจะเขิงเทราขึ้นใหม่ที่บ้านท่าไข่ มีการสร้างป้อม เขิงเทิน กำแพงเมืองสำหรับเป็นที่มั่นป้องกันข้าศึกศัตรูเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงมีการนำปืนใหญ่และกระสุนดินดำออกมาไว้ที่เมืองนี้ พร้อมทั้งมีการตั้งกองลาวทหารปืนใหญ่ขึ้นให้มีหน้าที่ดูแลปืนใหญ่และใช้ในราชการป้องกันบ้านเมือง โดยหลวงสำแดงเดชาได้รับการแต่งตั้งให้เป็นนายกอง (หัวหน้า) ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 14 ตำลึง 2 บาท ลาวที่เป็นทหารปืนใหญ่กองนี้จึงน่าจะเป็นลาวเมืองพลานเพราะมีบ้านเรือนอยู่ที่บริเวณคลองท่าไข่ (อำเภอเมือง) ซึ่งเป็นบริเวณพื้นที่ตั้งป้อมและปืนใหญ่นอกจากนี้ยังปรากฏร่องรอยของชาติพันธุ์ลาวอาศัยอยู่ในพื้นที่อำเภอเมืองบริเวณเกาะกะทุม ชาวบ้านมักเรียกว่า “เกาะลาว” และคลองแยกแถบนี้เรียกกันว่า “คลองลาว” บริเวณเกาะลาวและคลองลาวนี้จึงน่าจะเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของลาวเมืองพลานที่กล่าวถึงนั่นเอง (เพ็ญศรี คุ้ม และนารี สาริกะภูติ, 2529) นอกจากนี้ยังมีชาวลาวที่พากันหนีเข้ามาอยู่ในเมืองนี้เพิ่มขึ้นอีกหลังจากฝรั่งเศสเข้าครอบครองประเทศลาวในช่วงจักรวรรดินิยม

การผลิตเพื่อการค้าที่ขยายจากบริเวณปากแม่น้ำบางปะกงเข้ามาสู่พื้นที่ตอนใน ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนที่มีวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมคือแบบพอยังชีพ เห็นได้จากทำนาแบบข้าวหยอด และกลุ่มลาวพวนได้นำความรู้เรื่องการทำนาบนที่โลก ที่ดอนใกล้กับหมู่บ้านเพื่อไว้กินเองในครอบครัว ตลอดจนผลิตเครื่องมือทำนาจำพวกพล ไถ เข้ามาแลกเปลี่ยนกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นในชุมชน (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) และเก็บของป่าไว้ขายมีรายได้บ้างเล็กน้อย ถึงแม้ว่าชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้จะตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมโบราณ อีกทั้งอยู่ในเส้นทางยุทธศาสตร์ เส้นทาง

นายฮ้อย แต่ก็หาได้มีผลเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจอย่างไรแก่ชาวบ้านไม่ จนกระทั่งการผลิตเพื่อการค้า ขยายตัวถึงพื้นที่แถบนี้มีการลงทุนทางด้านเศรษฐกิจจากภายนอกเข้ามาในชุมชน ทำให้แรงงานไพร่ ส่วนหนึ่งปรับตัวโดยเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้าง เช่น บ้านโรงเลื่อย บ้านเกาะขนุน บ้านปากคลองม่วง ตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม ทั้งยังส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูกแห่งใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น แรงงานชาติพันธุ์ลาวเหล่านี้มีส่วนสนับสนุนการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าของเมือง ฉะเชิงเทรา ด้วยการทำหน้าที่ส่งวัตถุดิบให้กับอุตสาหกรรมต่าง ๆ เช่น ไม้เนื้อแข็ง ไม้พิน และ ลินค้าอื่น ๆ โดยเฉพาะลिनค้าของป่าจากอำเภอท่าตะเกียบ แปลงยาว และสนามชัยเขต ถูกลำเลียงเข้าสู่ อำเภอพนมสารคามล่องมาตามคลองท่าลาด ก่อนส่งออกทางปากน้ำเจ้าโล้ที่อำเภอบางคล้า (พิมพ์อุมา โดสินทรพ, 2548) ไปตามลำน้ำบางปะกงกระทั่งออกสู่ทะเลในที่สุด

ด้วยสภาพพื้นที่ของเมืองทางผ่านและความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าเมืองนี้ จึงเป็นปัจจัย ดึงดูดที่สำคัญทำให้ผู้คนพากันอพยพเข้ามาทำมาหากิน ประกอบกับทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ต้องประสบกับปัญหาความแห้งแล้งอยู่บ่อยครั้ง ทำให้ผู้คนต้องออกจากพื้นที่เพื่อแสวงหา พื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า คนจากอีสานพากันเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างเจาะน้ำมันยางในเขตพื้นที่ป่า เมืองฉะเชิงเทรา และทำมาหากิน โดยการหาของป่า ทำให้ เผ่าถ่าน ถางป่าทำไร่ ปลูกข้าว ต่อมาผู้คน ต่างถิ่นอพยพเข้ามาสมทบเป็นระยะ ๆ ส่วนมากเป็นญาติพี่น้องกับคนอีสานกลุ่มแรก หรือไม่ก็เป็น คนในท้องถิ่นเดียวกันกับพวกที่อพยพเข้ามาก่อน การบุกรุกพื้นที่ป่าขยายออกไปเรื่อย ๆ นานวันเข้า กลุ่มคนเหล่านี้ก็ตั้งหลักปักฐานอย่างถาวรในพื้นที่ป่าเมืองนี้กลายเป็นชุมชน หมู่บ้าน ส่วนพื้นที่ราบ ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงรวมทั้งสองฝั่งคลองขุดใหม่อีกหลายแห่ง โดยเฉพาะหลังการทำสนธิสัญญาบา วริงแล้ว การทำนาขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเป็นผลให้ชาวอีสานอพยพลงมารับจ้างทำนาและบางกลุ่ม ได้เช่านาในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเพื่อทำมาหากิน ระยะต่อมาบางคนตั้งหลักปักฐานจับจองที่ดิน ทำมาหากินอยู่อย่างถาวรไม่กลับไปบ้านเดิมอีก จนในที่สุดกลายเป็นหมู่บ้านใหม่ขึ้นอีกหลายแห่ง (อังคณา แสงสว่าง, 2550)

4. ชาติพันธุ์ของ

ในพื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทราพบชาติพันธุ์ของอยู่ร่วมกับชาติพันธุ์อื่น ๆ แถบบ้านท่าคาน บ้านกรอกสะแก อำเภอท่าตะเกียบ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ลึกเข้าไปในพื้นที่ป่า ลักษณะเด่นของกลุ่ม ชาติพันธุ์นี้คือ ผมหยิก ผิวคล้ำ รูปร่างเตี้ยเมื่อเทียบกับคนไทยทั่วไป หน้าตาทรงเหลี่ยม คางสั้น จมูก แบน ไม่ค่อยจะมีดั้งจมูก เบ้าตาดึกมีสันคิ้ว คิ้วหนา ขากรรไกรกว้าง คนของกลุ่มนี้อยู่มานานแล้ว วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ (2548) สันนิษฐานว่าเป็นกลุ่มชนดั้งเดิมและคาดว่าน่าจะมีการอพยพเข้า มาในพื้นที่นี้อีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ระหว่างปี

พ.ศ. 2436-2447 เมื่อฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรีอยู่เป็นเวลา 12 ปี และช่วงเวลานั้นฝรั่งเศสได้ส่งคนเข้ามาขุดหาทองที่เขามหาสดำ ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของคลองระบม-ลียัด และมีการเกณฑ์แรงงานชนพื้นเมืองมาจากจันทบุรีเพื่อเข้ามาขุดหาทองคำ คาดว่าน่าจะมีชาวขอมรวมอยู่ด้วย

คนลาวจะเรียกชาติพันธุ์ของว่า “ไทขอม” คนกลุ่มนี้มักเก็บตัวไม่ชอบคบค้าสมาคมกับคนต่างกลุ่มต่างชาติพันธุ์ มีวิถีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายตั้งบ้านเรือนรวมกันเป็นชุมชนขนาดเล็กเริ่มแรกไม่นิยมตั้งบ้านเรือนอย่างถาวร เพราะต้องเคลื่อนย้ายไปตามความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณในป่า แต่เดิมนั้นชาวขอมไม่นิยมทำการเพาะปลูกแต่ชอบหาของป่า ล่าสัตว์ ทำให้ต้องเคลื่อนย้ายไปตามแหล่งอาหาร ต่อมาจึงได้ทำนาปลูกข้าวไว้กิน แต่ยังคงดำรงชีพด้วยการพึ่งพาธรรมชาติหาอยู่หากินจากป่า โดยอาศัยพืชผักผลไม้ป่า ล่าสัตว์ เจาะน้ำมันยาง ทำให้เก็บของป่าเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่จำเป็นต่อชีวิตซึ่งชาวบ้านผลิตเองไม่ได้ เช่น เกลือ เครื่องมือเครื่องใช้ประเภทที่ทำด้วยเหล็ก เป็นต้น หมู่บ้านแถบคลองลียัดมีทั้งชาติพันธุ์ขอมและลาวอยู่ร่วมกัน จึงเป็นที่เรียกติดปากว่า “ลาวฝั่งซ้าย ขอมฝั่งขวา” ตัวอย่างบุคคลที่เป็นชาติพันธุ์ขอมที่เห็นได้ชัดเจนคือ ขุนจำเมืองกัศ คณะนา เป็นกำนันในพื้นที่ชุมชนบ้านป่าตั้งบ้านเรือนอยู่ปากทางเข้าพื้นที่ป่า แถบบ้านบางมะเฟือง อำเภอสนามชัยเขต (วิบูลย์ เข้มเฉลิม และคณะ, 2548) ปัจจุบันชาติพันธุ์ขอมในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราได้กลายเป็นคนไทยหมดแล้ว แต่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ความเป็นขอมบางอย่างไว้ในวิถีชีวิต เช่น พิธีเซ่นผีและการเลี้ยงผีตอในพิธีการแต่งงาน เป็นต้น

5. ชาติพันธุ์ตองสู้ (ไทใหญ่)

ชาติพันธุ์ตองสู้ (ไทใหญ่) บางทีก็เรียก กุลา (ราชบัณฑิตสถาน, 2556) เป็นชาติพันธุ์ที่มากับการค้าทางไกล โดยจะนำของที่มีค่า เช่น เครื่องประดับประเภททอง สร้อยคอ แหวน เสื้อผ้า เป็นต้น เข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยน ปราบกฏในหลักฐานใบบอกที่กล่าวถึงกลุ่มชาติพันธุ์นี้ว่า “มีอ้ายผู้ร้าย เป็นลาว เขมร ตองสู้ ไทยบ้างที่ปล้นบ้านเรือนเงินห้องไหล เงินจู้ เงินหมง เงินเคยหลงที่บ้านเกาะขนุน” (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538, หน้า 109) บางทีก็เข้ามาพร้อมกับพวกนายฮ้อยค้าวัวค้าควาย ในปัจจุบันนี้ไม่สามารถบอกได้ว่าชาติพันธุ์ตองสู้อยู่บริเวณใด เพราะได้มีการผสมกลมกลืนกับชาติพันธุ์อื่น ๆ จนกลายเป็นราษฎรของสังคมเมืองฉะเชิงเทราไปหมดแล้ว

6. ชาติพันธุ์จีน

การเติบโตทางเศรษฐกิจและการค้าของพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราที่มีมาอย่างต่อเนื่อง จึงเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ดึงดูดให้ชาวจีนพากันอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ดังที่ สกินเนอร์ กล่าวถึงไว้ว่า “... เมื่อต้นคริสตศตวรรษที่ 19 ประชาชนจีนในสยามอยู่กันมาในเขตชายฝั่งทะเลบริเวณที่ริมแถบแม่น้ำสายใหญ่ ๆ มีการตั้งหลักแหล่งชาวจีนในทุกเมือง ... หลักแหล่งชาวจีนตั้งอยู่บริเวณแม่น้ำบางปะกง...” (สกินเนอร์ จี. วิลเลียม., 2529, หน้า

32) และยิ่งเข้ามามากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เนื่องจากความเจริญรุ่งเรืองของการค้าสำเภา ทำให้มีความต้องการชาวจีนมาเป็นลูกเรือสำเภาหลวง การเดินเรือและการต่อเรือ ประกอบกับเป็นช่วงของการฟื้นฟูประเทศ และรัฐมีนโยบายเพิ่มผลผลิตของประเทศ ด้วยเหตุนี้ชาวจีนจึงเป็นกลุ่มคนสำคัญที่ก่อให้เกิดการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจตามหัวเมืองในชนบท โดยเฉพาะการปลูกอ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทรายของชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทรา

ชาวจีนเป็นกลุ่มคนที่ได้รับสิทธิพิเศษจากการเกณฑ์แรงงานไพร่ ในอดีตผู้ชายไทยจะถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 3 เดือน เพื่อทำงานให้หลวง แต่ชาวจีนไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานทุกปีครบกำหนด 3 ปี จึงจะถูกเกณฑ์ 1 ครั้งเท่านั้น ถ้าไม่ยอมถูกเกณฑ์ก็สามารถผูกปีแทนได้ ทำให้ชาวจีนซึ่งมีนิสัยชอบค้าขายจึงนิยมผูกปีมากกว่าถูกเกณฑ์แรงงาน เพื่อที่จะได้ไปประกอบอาชีพค้าขายหรืออาชีพที่อิสระกว่าแล้วนำเงินมาจ่ายค่าผูกปีแทน ส่งผลให้ชาวจีนกลายเป็นแรงงานอิสระที่รัฐนำมาใช้ในกระบวนการผลิตเพื่อการค้า และเป็นแรงงานรับจ้างในกิจการต่าง ๆ (พิมพ์อุมา โดลินทรพ, 2548) เช่น เป็นแรงงานในไร่อ้อย โรงงานหีบอ้อยทำน้ำตาล ค้าขาย ช่างฝีมือ การต่อเรือ การเป็นกสิกรรับจ้างตามท่าเรือ งานก่อสร้างและงานโยธาต่าง ๆ มนตรี เทียนขาว (สัมภาษณ์, 20 มิถุนายน 2559) ได้บอกเล่าถึง คุณพ่อเชียงที่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยตั้งแต่อายุ 7 ขวบ ยึดอาชีพรับต่อเรือ ได้ทุนบ้านใช้เป็นที่เก็บไม้ซุงสำหรับต่อเรือและเป็นโรงเก็บเรือ เพราะคุณพ่อเชียงได้เปิดอู่รับต่อและซ่อมเรือมาตลอดเรือบรรทุกข้าว รวมถึงเรือยนต์ กิจการเฟื่องฟูมากเรียกว่าในสมัยนั้นหากเอ่ยชื่อ “คานเรือฉั่วเหลียงเฮงของเจ้าแก้งเชียง” ตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ แล้วคงไม่มีใครไม่รู้จักการค้าขายของชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทรา ยังก่อให้เกิดประโยชน์ต่อรัฐในการเก็บภาษี ซึ่งเป็นวิธีเพิ่มรายได้ให้รัฐดีกว่าการผูกขาดการค้ากับต่างประเทศตามแบบเดิมด้วย และรัฐได้จ้างชาวจีนให้ทำหน้าที่เก็บภาษีโดยเข้าประมูลเป็น “เจ้าภาษีนายอากร” มากขึ้น จากนั้นนโยบายดังกล่าวจึงเป็นสิ่งดึงดูดให้ชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่ในไทยรวมทั้งที่เมืองฉะเชิงเทรามากขึ้น ระยะต่อมาจึงเห็นชาวจีนตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนปนเปื้อนกับคนไทยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและริมฝั่งคลองขุดใหม่ ดังหลักฐานร่างสารตรากล่าวถึงว่า “...จีนแขวงเมืองฉะเชิงเทรา แต่ก่อนมีอยู่เป็นอันมาก พวกจีนตั้งบ้านเรือน ทำสวนอ้อย ตั้งโรงหีบน้ำตาลทราย จีนเรือจร จีนลูกค้า และจีนหัวเมืองอื่นพากันมาตั้งบ้านเรือนทำมาหากิน ...” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ.1210 เลขที่ 21) ฉะเชิงเทราจึงกลายเป็นเมืองที่ชาวจีนโพ้นทะเลพากันอพยพเข้ามาทำงานอยู่อย่างต่อเนื่องนานนับศตวรรษ สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากหนังสือเรื่อง Memoire sur la Mission de Siam (เล่าเรื่องกรุงสยาม) โดยบาทหลวงปาเลโกซ์ (Pallegoix Jean-Baptiste) ชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาไทย ในปี พ.ศ. 2373 พบว่าบาทหลวงผู้นี้ใช้เรือพายเป็นพาหนะล่องเข้ามาตามลำแม่น้ำบางปะกง เมื่อถึงเมืองฉะเชิงเทราได้

บรรยายให้เห็นถึงสภาพวิถีชีวิตของชาวบ้านเมืองนี้ไว้ว่า “... ราษฎรนั้นอยู่เรียงรายกันไปทั้งสองฝั่ง
 ฟากแม่น้ำ ... ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่ อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้และไร่อ้อย มีโรงหีบอ้อยไม่
 ต่ำกว่า 20 โรง ซึ่งเจ้าของเป็นคนจีน ข้าพเจ้าพักอยู่กับคนจีนคริสตังคนหนึ่ง
 ซึ่งเป็นเจ้าใหญ่โรงน้ำตาล...” (ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์, 2520, หน้า 74) จะเห็นได้ว่า เมือง
 ละเซิงเทราในช่วงเวลานั้น มีโรงหีบอ้อยเป็นจำนวนมาก จากงานวิจัยของ วรฉนิ แพลุกอินทร์
 (2538) รวบรวมได้ถึง 28 โรง และส่วนใหญ่มีเจ้าของเป็นคนจีน สอดคล้องกับหลักฐานสำเนา
 คำให้การการเกิดตัวเหยีย (อั้งยี่) กล่าวถึงโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทรายที่เมืองละเซิงเทราทุกโรงมี
 ชาวจีนอพยพเป็นลูกจ้างอยู่ในโรงหีบแต่ละโรงประมาณ 100-200 คน (ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์,
 2520)

จากข้อมูลข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ชาวจีนได้พากันอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากิน
 ภายในเมืองละเซิงเทรามากขึ้นเรื่อย ๆ ตามความเจริญทางเศรษฐกิจของเมืองนี้ เส้นทางการอพยพ
 ของชาวจีนเข้ามาในประเทศไทยทางเรือ โดยผ่านมาทางทะเลจีนใต้แล้วผ่านเข้าสู่อ่าวไทย ชาวจีน
 เหล่านี้ขึ้นที่เมืองจันทบุรี หรือกรุงเทพฯ แล้วเดินทางต่อมายังเมืองละเซิงเทราโดยทางเรือตาม
 ลำน้ำบางปะกงหรือคลองที่เชื่อมต่อกับกรุงเทพฯ ชาวจีนเหล่านี้มีลักษณะแตกต่างกันตามตระกูล
 ภาษา หรือตามถิ่นที่อยู่เดิม และต่างก็มีประสบการณ์ ความสามารถ ความถนัดในการทำมาหากิน
 แตกต่างกันไป กล่าวคือ

จีนแต้จิ๋ว (Teachiu) มีความชำนาญพิเศษในด้านการค้าขาย นอกจากนี้ยังประกอบอาชีพ
 เป็นกรรมกรในโรงสี ไร่อ้อย โรงงานน้ำตาล ทำเรือ สร้างทางรถไฟ และรับจ้างขุดคลอง

จีนกวางตุ้ง (Cantonese) มีความชำนาญในด้านการช่าง งานเครื่องจักรกล เมื่อเข้ามาอยู่
 ในเมืองละเซิงเทราจึงประกอบอาชีพด้านโรงเลื่อย โรงสี การก่อสร้าง ช่างไม้ งานช่างต่าง ๆ รวมทั้ง
 เป็นกรรมกรในงานก่อสร้าง

จีนไหหลำ (Hainanese) มีความละเอียดถี่ถ้วน ทำงานประณีต ดังนั้นจึงเป็นช่างที่มีฝีมือดี
 และยังเป็นกลุ่มที่มาจากแหล่งอุตสาหกรรมต่อเรือของประเทศจีน เมื่อเข้ามาอยู่ที่เมืองละเซิงเทรา
 จึงประกอบอาชีพเป็นช่างต่อเรือ ช่างไม้ ช่างเหล็ก กรรมกรในอู่ต่อเรือ โรงเลื่อย นอกจากนี้ยัง
 ประกอบอาชีพค้าขาย ทำสวน ปลูกผักและเลี้ยงหมู ซึ่งเป็นอาชีพที่คนไทยไม่นิยม เนื่องจากคนไทย
 ส่วนใหญ่ศรัทธาในศาสนาพุทธ จึงไม่ประสงค์จะเลี้ยงและฆ่าหมู

จีนแคะ (Hakka) มักประกอบอาชีพที่เกี่ยวกับงานฝีมือต่าง ๆ เช่น ช่างไม้ ช่างหนัง
 ช่างตัดเสื้อ ช่างตัดผม ช่างทองและพ่อค้าเร่

จีนฮกเกี้ยน (Fukienese) มักประกอบอาชีพการทำเหมืองแร่ พ่อค้า ทำประมง เป็นนายเรือ และลูกเรือสำเภา ทำสวน เช่น สวนหมาก สวนพลู สวนมะพร้าว สวนมะม่วง สับปะรด ปลูกผัก และเลี้ยงหมู

พวกอื่น ๆ ที่มาจากไต้หวัน เซียงไฮ้และ닝โป แต่มีจำนวนน้อย (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550)

ชาวจีนที่อพยพเข้ามาเมืองฉะเชิงเทราเริ่มแรกจะอยู่ในเขตตัวเมืองก่อน โดยอาศัยอยู่ในเรือนแพเป็นหมู่บ้านและทำมาหากินกันไปตามความถนัดของตนเอง สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ เฮียจวง แซ่ลิ้ม (สัมภาษณ์, 12 เมษายน 2558) เล่าว่า “พ่อกับแม่ นั่งเรือ หอบเสื้อผ้า หมอนใบมาจากเมืองจีน พ่อมารับจ้างเป็นกรรมกร ส่วนแม่ก็นำบุตรภรรยาจากเมืองจีนมาทำขาย” ส่วน มานพ แก้ววงษ์นุกูล (สัมภาษณ์, 30 มีนาคม 2559) เล่าว่า “พ่อกับแม่เดินทางมาจากจีน แผ่นดินใหญ่มาเช่าที่ทำสวนอยู่ที่ตำบลสาวชะโงก เมื่อราวเกือบ 80 ปีก่อน ในวัยเด็กได้เรียนถึงประถมศึกษาปีที่ 4 ที่โรงเรียนวัดสาวชะโงก แล้วช่วยพ่อแม่ทำสวน” และชัยรัตน์ ต้นคงคาร์ตัน (สัมภาษณ์, 21 เมษายน 2558) บอกว่า “เตี้ยนั่งเรือสำเภามาจากเมืองจีน มาอยู่แปดริ้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 มาทำขนมเปียะขาย ความรู้ในการทำได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ” และบรรพบุรุษของ นิคม ไวยัชพานิช อดีตสมาชิกวุฒิสภาจังหวัดฉะเชิงเทรา เตี้ยชื่อเที้ยม แม่ชื่อสีฟ้า แซ่โคว้ เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านปากคลองม่วง ตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม (เศรษฐรัตน์ ต้นงาม, 2551) เมื่อสะสมทุนได้หรือมีญาติพี่น้องหรือคนในกลุ่มตระกูลแซ่เดียวกันอยู่ที่ใดก็จะโยกย้ายเข้าไปตั้งภูมิลำเนากระจายกันอยู่เป็นชุมชนต่าง ๆ ตามริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง ต่อมาชุมชนเหล่านั้นได้พัฒนาขึ้นเป็นชุมชนขนาดใหญ่กลายเป็นย่านการค้า ภายในเมืองฉะเชิงเทราต่อไป (รายละเอียดจะได้กล่าวถึงในบทที่ 3)

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เกิดเหตุการณ์อั้งยี่ขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราในปี พ.ศ. 2391 ชาวจีนได้พากันหลบหนีการจับกุมเข้าไปตั้งหลักปักฐานแถบพื้นที่ชายป่าของอำเภอพนมสารคาม ซึ่ง ศรีศักร วัลลิโภดม (2545) เห็นว่าการอพยพเข้ามาของชาวจีนกลุ่มนี้ทำให้เกิดหมู่บ้านใหม่ ๆ ขึ้น และบางหมู่บ้านกลายเป็นชุมทางการค้า การคมนาคม เช่น ที่บ้านท่าเกวียนกลายเป็น “ตลาดท่าเกวียน” และที่บ้านเกาะขนุนกลายเป็นย่าน “ตลาดเกาะขนุน” ศูนย์กลางในการค้าของป่านานาชนิด ตลาดทั้งสองแห่งนี้จะมีชาวจีนจากตัวเมืองฉะเชิงเทรา นำสินค้าประเภทเสื้อผ้า อาหาร เกือบ กะปิ น้ำปลา เครื่องครัวและของใช้จากตัวเมืองเข้ามาขายให้แก่ชาวบ้าน แล้วแลกข้าวเปลือกและซื้อของป่าทั้งหนังสัตว์ที่ได้จากการล่าสัตว์ เครื่องเทศป่า ไม้หอม ผลเร่ว ถ่านไม้ น้ำมันยาง สมุนไพรต่าง ๆ หรือพืชไร่จากชาวบ้านไปส่งขายในเมือง ตลาดทั้งสองแห่งนี้ต่อมากลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ปัจจุบันคือศูนย์กลางการค้าและธุรกิจที่สำคัญ

ของอำเภอพนมสารคาม

ชาวจีนเหล่านี้ล้วนมีบทบาททางเศรษฐกิจทั้งด้านพาณิชย์กรรม เกษตรกรรม อุตสาหกรรม และบริการของเมืองฉะเชิงเทราเป็นอย่างมาก การที่รัฐมีนโยบายต่อชาวจีนอพยพค่อนข้างจะเป็นพิเศษ และยังเปิดโอกาสให้ชาวจีนผูกขาดการค้ามากขึ้นเรื่อย ๆ ประกอบกับการที่คนไทยนิยมทำการเพาะปลูกและรับราชการมากกว่าการค้าขาย จึงเป็นช่องว่างทางเศรษฐกิจและสังคมทำให้ชาวจีนกลายเป็นพ่อค้าคนกลาง นำผลผลิตทางการเกษตรที่คนไทยประกอบอาชีพทำมาหากินอยู่ หรือสินค้าจากพ่อค้าชาวต่างชาติมาขายให้แก่ชาวบ้านที่อยู่ในหัวเมืองหรือตามท้องถิ่นห่างไกลออกไป ทำให้การค้าขายภายในเมืองฉะเชิงเทราต้องตกอยู่ในมือของชาวจีนในที่สุด (ศรัญญา กันธาชีพ, 2540)

7. ชาติพันธุ์มอญ

ชาวจีนอพยพรุ่นแรก ๆ ไม่ได้นำภรรยาและบุตรออกมาด้วย เหตุนี้ชาวจีนบางคนจึงแต่งงานกับผู้หญิงในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากชาวจีนจะแต่งงานกับผู้หญิงไทยแล้วยังมีผู้หญิงชาติพันธุ์มอญด้วย เห็นได้จากบรรพบุรุษของ สมภพ วงศ์พยัคฆ์ หรือ “ก้านนมด” กำนันตำบลบางกรูด เจ้าของกระยาสารทอาภรณ์อันแสนอร่อยของเมืองฉะเชิงเทราเล่าให้ฟังว่า “อาทังเชียงนุ่น เป็นคนจีนจากแผ่นดินใหญ่ เดิมอพยพเข้ามาอยู่ที่อำเภอพานทอง เมืองชลบุรี ต่อมาแต่งงานกับนางกลิ่นเชื้อสายมอญ แล้วมาตั้งถิ่นฐานที่บางกรูด อำเภอบ้านโพธิ์ เมืองฉะเชิงเทรา ทำการค้าขายเมื่อประมาณ 200 ปีที่แล้ว” (สมภพ วงศ์พยัคฆ์, สัมภาษณ์, 22 มีนาคม 2559) อาทังเชียงนุ่น (จีน) กับนางกลิ่น (มอญ) เป็นต้นตระกูลดั้งแห่งตำบลบางกรูด อำเภอบ้านโพธิ์ ที่แตกสาแหรกออกไปหลายตระกูล อาทิ วัฒนสินธุ์ พงษ์สุวรรณ กัญจนา พงษ์ศิริ ชำนาญเวช เหล่าสินชัยและเจริญรัตน์ ในปี พ.ศ. 2358 ชาวมอญเกือบสามหมื่นคนอพยพเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารกับไทย บางส่วนเข้ามาเมืองฉะเชิงเทรา โดยเข้ามาตั้งหลักปักฐานเป็นหย่อม ๆ ในพื้นที่ตำบลพิมพา อำเภอบางปะกง บรรพบุรุษของชาวมอญเหล่านี้อพยพมาจากเมืองนครเขื่อนขันธ์ หรือบริเวณอำเภอพระประแดง เมืองสมุทรปราการในปัจจุบัน เนื่องจากมีอาณาเขตเชื่อมต่อกัน โดยอพยพเข้ามาตามคลองสำโรง คลองประเวศบุรีรมย์ (พิมพ์อุมา โตสินธพ, 2548) และแถบปากแม่น้ำบางปะกงบริเวณบ้านบางปะกงบนและบ้านบางปะกงกลาง อำเภอบางปะกง หากดูศิลปะการก่อสร้างพระอุโบสถวัดบน (คงคาราม) แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีทั้งชาวไทยและชาวมอญอาศัยปะปนกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว (ศรัญญา กันธาชีพ, 2552)

คนในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นชาวมอญที่อพยพย้ายถิ่นมาจากเมืองชลบุรี เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินโดยยึดอาชีพทำสวน ทำตัดจาก ขุดปลูก ทอดแห วางเบ็ด ตัดฟัน โดยมีการเข้าไปตัดไม้ แสม ไม้โกงกางในพื้นที่ป่าชายเลน ทั้งไม้ที่อยู่ในป่าตามธรรมชาติและไม้ที่ชาวบ้านปลูก เห็นได้

จากหลักฐานร่างสารตราที่กล่าวถึงชาติพันธุ์มอญเมืองนี้ว่า “...การจัดส่งจากที่จัดซื้อจากราษฎรเมือง
ฉะเชิงเทราส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ โดยใช้เรือของชาวมอญ คือเรือของมะโอก บรรทุกจาก 10,800 ตับ
เรือของมะเซา บรรทุกจาก 9,600 ตับ และเรือของมะตุ บรรทุกจาก 10,200 ตับ...” (จดหมายเหตุ
รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 10) ซึ่งสอดคล้องกับที่ ศรีศักร วัลลิโภดม (2545) ได้กล่าวถึง ชาวมอญ
ใช้เรือบรรทุกสินค้าจากกรุงเทพฯ ไปขายตามหมู่บ้านต่าง ๆ ที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง เมื่อขาย
สินค้าหมดก็จะรับซื้อไม้ฟืนที่เรียกว่า “ฟืนหลา” ส่งขายยัง โรงไฟฟ้าวัดเลียบที่กรุงเทพฯ

จากการสัมภาษณ์ สราวุธ ชูทับทิม (สัมภาษณ์, 10 มีนาคม 2559) นายกองกิจการบริหาร
ส่วนตำบลบางพระ จึงทราบว่าแถบวัดทำอิฐ (วัดไชยภูมิธรรมาราม) ตำบลบางพระ อำเภอเมือง เคยเป็น
ชุมชนที่มีชาวมอญอาศัยอยู่มาก กล่าวกันว่าชาวมอญมีความชำนาญในการทำอิฐ วัดนี้จึงได้ชื่อว่า
“วัดทำอิฐ” สอดคล้องกับชื่อผลิตภัณฑ์ “อิฐมอญ” ซึ่ง สราวุธ ชูทับทิม บอกว่าแหล่งกำเนิดของอิฐ
มอญในอดีตอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา คือที่วัดแห่งนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงมีศาลาเก่าตั้งเรียงราย
หลายหลัง ยังคงมีความสวยงามสมบูรณ์อยู่อย่างครบถ้วน ศาลาวัดเป็นศาลาไม้กว้างขวาง สวยงาม
วัดนี้เริ่มสร้างเมื่อไรไม่ปรากฏหลักฐาน แต่พบแผ่นไม้แกะสลักเป็นตัวอักษรมอญบอกว่ามี
การบูรณะปฏิสังขรณ์โบสถ์เก่าในปี พ.ศ. 2427 โดยชาวมอญและชาวบ้านละแวกนี้ร่วมแรงร่วมใจ
กันเรียไรเงินและวัสดุมาซ่อมแซม

8. ชาติพันธุ์ตะวันตก (ฝรั่ง)

การที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์บอกเล่าไว้ในบันทึกการเดินทางมายังเมืองฉะเชิงเทราว่า
ได้พักอาศัยอยู่กับชาวจีนที่นับถือศาสนาคริสต์ แสดงให้เห็นว่าก่อนหน้าที่บาทหลวงผู้นี้จะเข้ามา
ในเมืองนี้ ต้องมีชาวตะวันตกผู้อื่นได้เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในลุ่มน้ำบางปะกง
ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) แล้ว ช่วงสมัยต่อ ๆ มาได้มีบาทหลวง
ชาวตะวันตกพากันเดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์กันมากขึ้น และชาวบ้านเมืองนี้บางกลุ่ม
โดยเฉพาะชาวจีนอพยพได้พากันเข้ารีตนับถือศาสนาคริสต์ด้วย (มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์, 2520)
เนื่องจากในสมัยนั้นผู้ชายจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานทำงานให้หลวง ดังนั้นเพื่อหลบเลี่ยงการต้อง
ทำงานให้หลวงชาวจีนบางส่วนจึงเข้ารีตเป็นคริสตชน เพราะจะได้กลายเป็นคนในบังคับของ
ต่างชาติ ชุมชนชาวจีนที่นับถือศาสนาคริสต์แหล่งใหญ่ของเมืองฉะเชิงเทรา ก็น่าจะก่อตัวขึ้นในช่วง
ระยะเวลาดังกล่าว จนถึงปี พ.ศ. 2383 บาทหลวงอัลบร็อง (Albrand Etienne) จึงได้สร้างวัดด้วยไม้ไผ่
ในบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำบางปะกง เพื่อใช้เป็นที่พักบะของคริสตชน (แผนที่สิ่งแวดล้อม
มรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550) นอกจากนี้
เผยแผ่ศาสนาคริสต์แล้ว ชาวตะวันตกบางคนยังเข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองฉะเชิงเทราประกอบ
อาชีพทำมาหากินเหมือนชาวบ้านทั่ว ๆ ไป ดังหลักฐานตราน้อยที่กล่าวถึงไว้ว่า “... หลวงมงคล

ประชากร ขุนพิทักษ์ชลที่ ออกตรวจตราคนสับเยกต่างประเทศที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในแขวงเมือง
 ละเซิงเทรา ... ตามท้องตราได้ความว่า โรงสวดชาวอเมริกันตั้งอยู่ที่ตำบลสนามจันทร์ หมอเดินซื้อ
 ที่นี้ไว้จากหลวงจุ้หลง เป็นราคา 50 บาท ราชหนึ่ง มงซีเออร์ยวนมาโตตั้งบ้าน โรงซื้อกระบือทำนา
 อยู่ตำบลบางเตยในคลองก๊กสับ มีที่นาประมาณ 150 ไร่ ราชหนึ่ง อันโตเนียวอายุตั้งโรงซื้อโค
 กระบือทำนาอยู่ตำบลสองห้อง ปลายคลองก๊กสับมีที่นาประมาณ 100 ไร่ ราชหนึ่ง มิสเตอร์โกซออัน
 ดิโนตั้งทำนาอยู่ตำบลหัวสวน มีที่นาประมาณ 80 ไร่ ราชหนึ่ง ...บาทหลวงเคโคตั้งทำนาเข้ามาใน
 ทุ่งตลาด ทุ่งสนามจันทร์ ... บาทหลวงอันตนแปสมีตั้งอยู่ปากคลองบางไผ่ ให้ศิษย์ทำนาอยู่ตำบล
 แพรกน้ำเตียน คลองนครเนื่องเขต บาทหลวงวาแซงตั้งวัดอยู่ตำบลท่าเกวียน แขวงเมืองพนมสาร
 คาม ...” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2542, หน้า 114)

การทำสนธิสัญญาบาวริง (Bowring Treaty) กับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ทำให้ไทยต้อง
 มีข้อตกลงในด้านการค้ากับประเทศตะวันตก ส่งผลให้การค้าขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกัน
 ชาวตะวันตกก็เข้ามาอยู่ในเมืองละเซิงเทราเพิ่มมากขึ้น (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม
 เทศบาลเมืองละเซิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดละเซิงเทรา, 2550) และบางคนถึงกับขอโอนสัญชาติ
 มาเป็นคนไทย เช่น บาทหลวงอันตันมายยอมสมัครมาอยู่ในบังคับสยามเป็น ไพร่หลวง (อิงตะวัน
 แพลกอินทร์, 2542) แล้วทำมาหากินอยู่ในเมืองนี้อย่างถาวร

จะเห็นว่าชาวตะวันตก (ฝรั่ง) ที่เข้ามามีทั้งพ่อค้าและพวกสอนศาสนา หนึ่งในนั้นคือ
 บาทหลวงอันตน ชมิตต์ (Antoine Schmitt) ที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ คนเหล่านี้เมื่อเข้ามาอยู่
 เมืองไทยก็ต้องปฏิบัติตามข้อผูกพันที่มีอยู่ในสนธิสัญญาบาวริงในเรื่องขอบเขตที่อยู่อาศัย
 แม้ว่ารัฐจะยินยอมให้ชาวตะวันตกอยู่อาศัยได้ในประเทศไทยก็ตาม แต่ก็มีข้อจำกัด โดยกำหนดให้
 ชาวตะวันตกตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยได้เฉพาะบริเวณที่ห่างกำแพงพระนครออกไปโดยรอบ 200 เส้น
 หรือ 4 ไมล์ หรือภายในระยะเวลาเดินทาง 24 ชั่วโมง ซึ่งได้แก่ บริเวณระยะห่างจากกรุงเทพฯ ไปถึง
 ปากน้ำบางพุทรา ลพบุรี สระบุรี ศรีราชา เพชรบุรี สมุทรสงคราม ราชบุรี สุพรรณบุรี และบางซอก
 (เมืองละเซิงเทรา) เห็นได้จากประกาศกระทรวงเกษตราธิการ เรื่องซ่อมคลองแสนแสบในปี พ.ศ.
 2436 ที่กล่าวถึงราษฎรเมืองละเซิงเทราแถบคลองบางซอก อำเภอบางน้ำเปรี้ยวว่า “นิยมนั่ง
 บ้านเรือนริมน้ำ เมื่อรัฐกำหนดขนาดคลองใหม่ให้กว้าง 8 วา และเหลือที่สองฝั่งทำถนนข้างละ 6
 คอก จึงต้องรื้อถอนบ้านเรือนถึง 683 หลัง แยกเป็นเชื้อสายจีน มลายูในบังคับสยาม 647 ราย บังคับ
 ฝรั่งเศส 38 ราย อังกฤษ 21 ราย ฮอลันดา 5 ราย รวม 711 ราย” (กิตติ ดันไทย, 2520, หน้า 53) และ
 บันทึกรายชื่อของบาทหลวงอันตน ชมิตต์ ได้เขียนไว้ว่า “ปลูกบ้านอยู่ที่แปดริ้ว และบางครั้งยังได้แล่นเรือ
 ไปทางคลองบางซอก” (รักษ์เมืองพนมสารคาม, 2550, หน้า 44)

ต่อมาปี พ.ศ. 2410 บาทหลวงอันตอน ชมิตต์ ได้เรียไ้เงินบริจาคของคริสตชนและนำมาซื้อที่ดินเพื่อสร้างวัดขึ้นในปี พ.ศ. 2416 “วัดเซนต์ปอล” (St. Paul Church) จึงถือกำเนิดขึ้นเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่มีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนชาวจีนที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก (มนัส ตันงาม, 2550) ชุมชนวัดเซนต์ปอล ตั้งอยู่ที่หมู่ 9 ตำบลบางดินเปิดอำเภอเมือง อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง และอยู่ระหว่างปากคลองบางไผ่ทางด้านเหนือกับปากคลองบางดินเปิดทางด้านใต้ นอกจากนี้ในบันทึกของ บาทหลวงอันตอน ชมิตต์ ยังได้กล่าวถึงวัดคริสต์ที่ชุมชนบ้านท่าเกวียน (วัดนักบุญอันตอน) เมืองพนมสารคามด้วย (รัศมีเมืองพนมสารคาม, 2550) ชาวตะวันตกได้เดินทางเข้ามาอยู่ในพื้นที่อำเภอพนมสารคามอีกครั้ง ในช่วงสงครามอินโดจีน ซึ่ง พวงทอง วรณีเวชศิลป์ (สัมภาษณ์, 19 มีนาคม 2559) เจ้าของห้างสรรพสินค้า “พวงทอง” ในตลาดพนมสารคามเล่าว่า “มีแคมป์ฝรั่งมาตั้งที่พนมฯ อยากก้าวหน้า ก็เลยไปทำงานในแคมป์ฝรั่ง เป็น Housegirl คิดว่าจะได้ฝึกภาษาอังกฤษ เพราะเขามีกฎให้ใช้ภาษาอังกฤษ แม้จะพูดกับคนไทยด้วยกันต่อหน้าเขาเราต้องพูดภาษาที่เขาฟังรู้เรื่องเพื่อรักษามารยาท”

จากข้อมูลข้างต้นนั้น อาจกล่าวได้ว่าจะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีลักษณะเป็นสากล คือราษฎรประกอบด้วยคนหลากหลายชาติพันธุ์ มีทั้งชาวไทย เขมร ลาว ชอง ตองสู๊ จีน มอญ ตะวันตก (ฝรั่ง) และกลุ่มคนที่นับถือศาสนาอิสลามมีทั้งชาติพันธุ์มลายู จาม อินเดีย และปากีสถาน โดยเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในเมืองนี้ตั้งแต่ครั้งอดีต ปัจจุบันหลายพื้นที่ของเมืองจะเชิงเทราก็ยังคงมีราษฎรชาติพันธุ์เหล่านี้อยู่ ซึ่งส่วนใหญ่ได้กลายเป็นคนไทยไปเกือบหมดแล้ว ยกเว้นสิ่งที่แต่ละชาติพันธุ์พยายามรักษาไว้คือขนบธรรมเนียมประเพณี เอกลักษณ์ และอัตลักษณ์ตามความเชื่อของบรรพบุรุษตนเอาไว้เป็นอย่างดี

ภูมิวัฒนธรรมแห่งเมืองลุ่มน้ำ

ข้อมูลทางสถิติที่ได้จากการสำรวจเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2554 เมืองจะเชิงเทรา มีประชากรรวมทั้งสิ้น 679,370 คน เป็นชาย 333,151 คน และหญิง 346,219 คน (สถิติจังหวัดจะเชิงเทรา, 2554) ผู้คนส่วนใหญ่ทำมาหากินทางเกษตรกรรมเป็นหลักทั้งทำนา ทำสวน ไม้ผล ไร่ และปลูกผัก ส่วนอาชีพรองลงมาคือ รับจ้างทั้งในภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม ในเขตพื้นที่เมืองจะเชิงเทราและนอกพื้นที่ นอกจากนี้แล้วยังประกอบอาชีพค้าขายและรับราชการ รวมถึงลูกจ้างชั่วคราวในหน่วยงานของรัฐ ราษฎรส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ รองลงไปคือศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ และมีการนับถือผี การนับถือเทพเจ้าของพราหมณ์ การที่ราษฎรเมืองนี้มีความเชื่อการนับถือศาสนาที่ค่อนข้างจะหลากหลาย ส่งผลให้จะเชิงเทราเป็นเมืองที่มี

ภูมิวัฒนธรรม (Cultural landscape) แบบเมืองลุ่มน้ำที่ผสมผสานกันในความเชื่อ ก่อเกิดวัฒนธรรม ประเพณีที่หลากหลายและหลอมรวมกัน เช่น ประเพณีงานบุญเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ (เจ้าพ่อเขากา) พิธีเซ่นผีและการเลี้ยงผีตาร้อต ภาษาพวน ฮีบ้าน บุญข้าวหลาม และงานบุญบั้งไฟ เป็นต้น

1. ศิลปกรรมอันเนื่องมาจากความศรัทธาในศาสนาพุทธ

ชาติพันธุ์ลาวเป็นชาวบ้านส่วนใหญ่ในเขตอำเภอพนมสารคาม และมีบทบาทในการสร้างเสริมวัฒนธรรมท้องถิ่น เห็นได้จากการสร้างวัดวาอารามประจำหมู่บ้าน เพื่อเป็นสถานที่ประกอบศาสนากิจตามศรัทธาในพุทธศาสนา ก็พยายามสร้างตามรูปแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมเหมือนถิ่นเดิมของตนในประเทศลาว เห็นได้จากลักษณะพระสถูปเจดีย์และภาพจิตรกรรมฝาผนังของบรรดาวัดในย่านอำเภอพนมสารคามหลาย ๆ วัด เช่น พระเจดีย์ที่วัดเตาเหล็ก เมื่อครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้กำหนดให้วัดนี้เป็นวัดสำคัญในการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของเมืองพนมสารคาม โบสถ์หลังเก่าของวัดเตาเหล็กยังมีภาพจิตรกรรมฝาผนังเหลือให้เห็นอยู่ รวมทั้งโบสถ์หลังเก่าของวัดเมืองกายซึ่งกรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนแล้ว มีลักษณะคล้ายสิมทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เป็นโบสถ์แบบมหาอุดจ์ มีภาพจิตรกรรมฝาผนังโดยรอบ นอกจากนี้ยังมีวัดเมืองกลาง วัดจอมศรี วัดลาดฮ้าง วัดเชียงใต้ และวัดมหาเจดีย์ (เพ็ญศรี คุ้ม และนารี สาริกะภูติ, 2529) ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของชาวลาวในเมืองนี้มีมาก เห็นได้จากคราวที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการณคณณะสงฆ์แขวงพนมสารคาม ในระหว่างวันที่ 14-16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2459 พบว่ามีวัดที่ได้รับพระบรมราชานุญาตเป็นวิสุงคามสีมาถึง 42 วัด และสำนักสงฆ์อีก 7 แห่ง มีพระสงฆ์จำพรรษา 292 รูป พระสงฆ์เป็นไทยบ้าง เป็นลาวบ้าง การปกครองแยกเป็น 2 คณะ จึงมีพระดำรงสั้งให้รวมเป็นคณะเดียวกัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส: ฉบับกรมการศาสนา, 2510) ทั้งยังได้เห็นการแสดงออกถึงความศรัทธาจากการรับเสด็จที่วัดจอมศรี ว่า “พระครูสารธรรมสุนทร เจ้าคณะแขวงพนมสารคาม เป็นเจ้าอาวาส จัดการรับเสด็จ ปลูกประรำตามทางเดินลาดผ้าขาวโปรยข้าวตอกดอกไม้ตามแบบลาว” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2551, หน้า 172)

นอกจากความเชื่อในศาสนาพุทธของชาติพันธุ์ลาวแล้ว ยังได้เห็นในชาติพันธุ์อื่นด้วย ไม่ว่าจะเป็นไทย เขมร มอญ โดยเฉพาะชาวจีนเห็นได้จากการสร้าง “วัดจีนประชาสโมสร” ชาวจีนเรียกว่า “วัดเล่งฮกยี่” ชาวบ้านแถบนั้นเรียกว่า “วัดเจตตังบน” อยู่ที่บ้านใหม่ ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง เป็นวัดในศาสนาพุทธนิกายมหายานที่มีอายุเก่าแก่มากกว่า 100 ปี ผู้สร้างคือพระคณาจารย์จีนวังส์สมาธิวัตร (สกหนึ่ง) เจ้าอาวาสวัดมังกรกมลาวาส หรือ วัดเล่งเน่ยยี่ (กรุงเทพฯ) วัดนี้จึงมีรูปแบบสถาปัตยกรรมคล้ายกับวัดมังกรกมลาวาส (กรุงเทพฯ) คำว่า “ฮก” ในภาษาจีนเป็นคำมงคลหมายถึง โชคลาภ ความสำเร็จ ความมั่งมีศรีสุข คำว่า “เล่ง” หรือ “เล็ง” ภาษาจีนหมายถึงมังกร เมื่อรวมความหมาย

ของ คำว่า “เล่งฮกยี่” หมายถึง “มังกรวาสนา” หรือ “มังกรแห่งโชค” ดังนั้น ชื่อวัดเล่งฮกยี่จึงเป็นนามที่เป็นสิริมงคลมีความหมายลึกซึ้ง ต่อมาปี พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี เพื่อเปิดเส้นทางรถไฟสายตะวันออก (กรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา และในครั้งนี้ทรงเสร็จฯ เยี่ยมวัดเล่งฮกยี่ด้วย พระองค์ทรงพระราชทานเงินจำนวน 1 ชั่ง (80 บาท) เพื่อทำนุบำรุงวัดพร้อมทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อวัดว่า “วัดจีนประชาสโมสร” อันมีความหมายว่า “วัดแห่งนี้เป็นที่ชุมนุมของคนจีน” โดยแผ่นป้ายชื่อพระราชทานทางวัดยังคงเก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี (ไตรภพ โศตรรวงษา, 2551)

งานศิลปกรรมอันทรงคุณค่าอีกชิ้นหนึ่งคือ การทำปูนปั้นบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการเดินทางไปยังชมพูทวีปของพระถังซำจั๋ง แต่ที่สำคัญที่สุดคือการบอกเล่าสภาพสังคมของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ และวิถีชีวิตตลอดจนการทำมาหากินของชาวบ้านเมืองนี้ไว้ที่เชิงชายอุโบสถวัดสัมปทวน (นอก) ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง อันเป็นสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับตำนานหลวงพ่อโสธรลอยน้ำว่า พระพุทธรูปพี่น้องสามองค์ลอยทวนน้ำอยู่บริเวณหน้าวัดแห่งนี้ จึงเป็นที่มาของชื่อ “สามพระทวน” และกลายเป็น “สัมปทวน” ในที่สุด เขียนก็ แซ่โง้ว เป็นนายช่างปั้นปูนชาวจีน และสีที่ใช้ในงานปูนปั้นนี้ก็เป็นที่สั่งตรงมาจากประเทศจีนด้วย (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2542) มรดกด้านศิลปกรรมนี้ จึงถือเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของเมืองฉะเชิงเทรา

2. ประเพณีงานบุญเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ (เจ้าพ่อเขากา)

หลายหมู่บ้านในพื้นที่ต้นน้ำคลองสี่ัค อำเภอกาตาตะเกียบ มีความเชื่อร่วมกันในเจ้าพ่อเขากาซึ่งเป็นความเชื่อที่มีมานาน จนเกิดตำนานเรื่องเล่าที่กล่าวถึงเจ้าพ่อเขากาหลายกระแส บ้างก็ว่าเป็นศาลของนกกา เนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าบริเวณแถบนี้เป็นเมืองลับแลมีสระน้ำอยู่ คนที่มีบุญจะเห็นอีกาตัวเป็นสีขาวเหมือนนกฝูงใหญ่ ร้อง กา กา กา เมื่อชาวบ้านตั้งศาลขึ้นในบริเวณนี้ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูเขา จึงเรียกรวมกันว่า “ศาลเจ้าพ่อเขากา” ตำนานเรื่องเล่าอีกแง่หนึ่งบอกว่า เจ้าพ่อเขากาเดิมเป็นพระธุดงค์เดินมาจากเมืองจันทบุรี จนถึงบริเวณบ้านท่าคาน อำเภอกาตาตะเกียบ ไม่พบบ้านคนมีแต่ดงหมูและอาพาธเดินต่อไปไม่ไหวจนกระทั่งมรณภาพในที่สุด แต่ประวัติของเจ้าพ่อเขากาที่จารึกลงบนแผ่นหินแกรนิตติดไว้ภายในศาลที่ถูกสร้างขึ้นใหม่แทนศาลเดิม (ริมคลองสี่ัค) ที่ถูกน้ำท่วม ศาลแห่งใหม่ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขาการิมอ่างเก็บน้ำสี่ัคว่า “เจ้าพ่อเขากา เป็นทหารสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช กรุงธนบุรี ไม่ทราบถิ่นกำเนิดว่าอยู่ ณ ที่ใด ในครั้งที่พระเจ้าตากสินมหาราชทรงเดินทัพผ่านมา และตั้งค่ายอยู่ ณ ที่บ้านท่าคาน ได้เกิดเจ็บป่วยขึ้นมา จนกระทั่งเสียชีวิตลงที่บ้านท่าคาน เพื่อนทหารได้สร้างศาลเล็ก ๆ ไว้ใกล้กับที่ฝังศพ” ชาวบ้านแถบนี้เชื่อใน

ความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อเขากา จึงมักมีการกราบไหว้และบนบานอยู่เสมอ ๆ เห็นได้จากของที่ชาวบ้านนำมาแก้บน

“งานบุญเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ” เป็นประเพณีท้องถิ่นที่สืบเนื่องมาช้านานแล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเชื่อถือศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อเจ้าพ่อเขากา ชาวบ้านจะพากันเดินทางไปทำบุญที่ศาลเจ้าพ่อเขากา โดยนำสิ่งของมาเช่น ไหว้ เช่น เหล้า หัวเผือกหัวมันเผา ยอดหวายเผา ไข่และข้าวหลาม ทั้งยังใช้กิ่งไม้ยอดไม้หักวางเพื่อขอพรให้อยู่ดีมีสุขอยู่รอดปลอดภัย ของเช่น ไหว้เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานทางวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ เช่น ข้าวหลามของชาติพันธุ์ลาว หัวเผือกหัวมัน ยอดหวายเผาของชาติพันธุ์ชอง และหัวหมูของชาติพันธุ์จีน งานบุญนี้จะมีเจ้าพิธีกรรมคือ เจ้าจำหรือเจ้าจุ่ม หลังจากเสร็จสิ้นพิธีกรรมแล้วชาวบ้านจะนำอาหารซึ่งเป็นเครื่องเซ่นมากินร่วมกัน (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) พิธีกรรมในงานบุญเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ (เจ้าพ่อเขากา) จึงเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นแห่งนี้ซึ่งปรากฏให้เห็นในคำขวัญประจำอำเภอท่าตะเกียบ ที่ว่า “ดินแดนอ่างใหญ่ไร่ล้มพิษ ผลิตภัณฑ์จักสาน ดำานานเสาชิงช้า เจ้าพ่อเขากาศักดิ์สิทธิ์”

3. พิธีเซ่นผีและการเลี้ยงผีตารोट

ชาวบ้านในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราบางแห่งยังมีความเชื่อผีและทำพิธีเซ่นผี โดยเฉพาะที่ตำบลหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว เนื่องจากมีคนชาติพันธุ์เขมรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก และยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติพันธุ์ตนเองไว้อย่างเหนียวแน่น เช่น ประเพณีแต่งงานจะมีความแตกต่างจากชุมชนอื่น ๆ คือมีการเซ่นไหว้ผีปู่ย่าตายายถือว่าเป็นการบอกกล่าวถึงการมีสมาชิกใหม่ของครอบครัว หรือเป็นการขอขมาและเป็นการขอพรจากบรรพบุรุษเพื่อแสดงความกตัญญู มีการเซ่นด้วยดอกหมาก ซึ่งน่าจะมาจากความเชื่อที่ว่าดอกหมากจะติดผลทุกดอก ดังนั้น หากมีการเซ่นไหว้ขอพรว่าสาวจะโชคดีทำสิ่งใดก็สำเร็จสมดังปรารถนา ด้วยเหตุนี้การแต่งงานของชาวบ้านที่นี้จึงต้องมีการเซ่นผีด้วยดอกหมากทุกครั้ง เพราะมีความเชื่อกันว่าถ้าไม่ทำเช่นนี้ญาติผู้ใหญ่ของเจ้าบ่าวและเจ้าสาวที่เคารพนับถือจะมีอันเป็นไปหรือเจ็บไข้ได้ป่วย พิธีกรรมในการแต่งงานแบบนี้ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน (เบ็ญญา เทพวัลย์, 2556) จะเห็นได้ว่า ความเชื่อที่ดังกล่าวคล้ายคลึงกับชาติพันธุ์ของในหมู่บ้านแถบต้นน้ำคลองสียัดที่ยังคงนับถือผีอย่างเคร่งครัดและยึดมั่นในประเพณีพิธีกรรม โดยเฉพาะในพิธีการแต่งงานของลูกสาวหลานสาว จะต้องมีการเลี้ยง “ผีตารोट” ด้วย เนื่องจากมีความเชื่อว่าหากไม่ทำพิธีดังกล่าว เมื่อท้องแล้วคลอดลูกออกมาเด็กจะตายหรือเลี้ยงไม่รอด (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548)

การแต่งงานของชาวชองจะมีความเชื่ออีกอย่างหนึ่งคือญาติพี่น้องจะไม่แต่งงานกันเอง แต่สามารถแต่งงานกับคนต่างชาติพันธุ์ได้ไม่มีการห้าม หากหนุ่มชองไปแต่งงานกับสาวชาติพันธุ์อื่นก็ไม่ต้องทำพิธีกรรมแบบชอง แต่ถ้าหนุ่มบ้านอื่นมาแต่งงานกับสาวชองต้องทำพิธีกรรมอันเป็น

เอกลักษณ์ของคนชองคือ “เล่นพิตารี้อต” ลูกโย พรหมภบาล อยู่ที่บ้านชมพู่ อำเภอท่าตะเกียบ ผู้รับสืบทอดพิธีกรรมนี้เล่าว่า “คนเฒ่าคนแก่เขาสืบทอดให้ ต้องมีการรับครู มีไก่ตัว เหล้าขวด ลูกปัด แหวน ใช้ในการขึ้นครู เขามอบให้ ไม่มีคาถาอะไร เวลาทำพิธีต้องครอบครู มีดอกไม้ธูปเทียนแล้วมีลูกปัดมาใส่ ร้องอ้อมคู่นางสาว เวียนสามรอบ นึกถึงคุณพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ครูบาอาจารย์เก่าก่อนให้ปกปักรักษา จะร้องเพลงแล้วนะแล้วก็เอาลูกปัดใส่คอผู้หญิง” การเล่นพิตารี้อตมีการร้องเพลงที่เนื้อหาบางคำเป็น “ภาษาป้า” ที่ว่า “กิดแกลัดจะไหว้อกกริด กริดก็กริดก่อน แก่นปะติโก โก่ก้านก้าน ก้านก้านจะมาขาก้านก้าน เอาปิดโดนนัง ระวังโดนนา เอาปิดโดนนัง ระวังโดนนา โอ้วาอินางเอย” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548, หน้า 131-133) มีความหมายว่าเป็นการไหว้ครูบาอาจารย์ เป็นการร้องบอกให้พรหยอกเย้าเจ้าสาวให้อยู่ดีมีแรงมีลูกมีเต้า

4. เอกลักษณ์ภาษาพวน ฮีบ้าน และบุญข้าวหลาม

ชุมชนลาวพวนแถบอำเภอพนมสารคามยังคงรักษาเอกลักษณ์ของชาติพันธุ์คือ “ภาษาพวน” ทุกวันนี้ชาวบ้านยังพูดคุยกันด้วยภาษาพวน ทั้งยังยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรมอีกด้วย (แก้วเกล้า, 2551) เห็นได้จากการทำพิธีที่เรียกว่า “ฮีบ้าน” หรือ “ล้อมบ้าน” ในเดือนมิถุนายนของทุกปี เพื่อป้องกันหมู่บ้านและขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้ายให้ออกไปจากหมู่บ้าน โดยเฉพาะที่หมู่ 5 และ หมู่ 10 บ้านหัวกระสังข์ โดยมียายหม่น อายุ 85 ปี ทำหน้าที่เป็นร่างทรงของพ่อปู่ตา ในหมู่บ้านจึงมีศาลปู่ตาที่ทุกคนให้ความเคารพนับถือ สิ่งที่น่าสนใจให้เห็นว่าชาติพันธุ์ลาวพวนยังคงอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของตนเองไว้ จากคำขวัญประจำอำเภอพนมสารคาม ที่ว่า “คลองท่าลาดทิวทัศน์น่ายล ถนนพระรถเสน อาชีพเด่นเกษตรกรรม วัฒนธรรมไทยพวน สวนพฤกษศาสตร์ล้ำค่า ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาคันทรง”

ประเพณี “บุญข้าวหลาม” เป็นเอกลักษณ์ของลาวพวนอีกอย่างหนึ่งคือ การทำบุญถวายข้าวหลาม ขนมน้ำยาป่าแก่พระสงฆ์ ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกที่วัดหนองบัวและวัดหนองแหน อำเภอพนมสารคาม เหตุที่ถวายข้าวหลามนั้นอาจเป็นเพราะเดือน 3 เป็นฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าว ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาจึงนำข้าวอันเป็นผลผลิตของตนที่ได้จากการเก็บเกี่ยวครั้งแรกเรียกว่า “ข้าวใหม่” ซึ่งมีกลิ่นหอมมารับประทานนำมาประกอบอาหาร กล่าวคือนำข้าวเจ้ามาทำขนมจีนและนำข้าวเหนียวมาหลาม โดยใช้ไม้ไผ่สุกเป็นวัสดุบรรจุข้าวแล้วเผาให้ข้าวสุก เรียกว่า “ข้าวหลาม” การทำบุญข้าวหลามนี้ถือเป็นประเพณีดั้งเดิมของชาวลาว ที่ได้นำมาผสมผสานกับประเพณีไทยคือการปิดทองรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาแดงยาง (วัดสุวรรณคีรี) อำเภอแปลงยาว ในกลางเดือน 3 ชาวบ้านลาวเวียงซึ่งอยู่ห่างจากวัดแดงยางประมาณ 5-6 กิโลเมตร ต้องเดินทางด้วยเท้าไปปิดทอง แม้ต่อมาจะมีการตัดถนนสาย 301 ผ่านเส้นทางในหมู่บ้านทั้งหนองแหนและหัวสำโรงทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้น แต่ชาวบ้านก็ยังคงใช้เส้นทางผ่านบ้านหัวสำโรงไป

วัดเขาดงยาง ซึ่งมีชาวบ้านชาติพันธุ์เขมรตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นจำนวนมาก ประเพณีบุญข้าวหลามจึงแพร่หลายเข้าสู่ชุมชนแห่งนี้จนรับมาเป็นประเพณีของกลุ่มตน เรียกว่าประเพณี “ขึ้นเขาเผาข้าวหลาม” ของชาวหัวลำโรงมาจนถึงทุกวันนี้ (มนัส ตันงาม, 2551) แม้กระทั่งคำขวัญของอำเภอแปลงยาวก็ยังคงกล่าวถึง ดังนี้ “ทุ่งนาบอกนาม เผาข้าวหลามประเพณี ผลไม้รสดี ถิ่นที่อุตสาหกรรม”

5. งานบุญบั้งไฟ

งานบุญบั้งไฟ อีกหนึ่งประเพณีในเขตอำเภอท่าตะเกียบและอำเภอสนามชัยเขต เนื่องจากแถบนี้มีชาวบ้านที่อพยพมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่เป็นจำนวนมาก จึงได้มีการนำวัฒนธรรมพื้นบ้านตามความเชื่อดั้งเดิมของคนอีสานในเรื่องชาดกที่ว่า “เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพญาคันคาก (คางคก) ได้อาสาชาวโลกจัดทัพไปปราบพญาแถนบนสวรรค์ พญาแถนแพ้จึงยอมทำสัญญาสงบศึก 3 ข้อ ได้แก่ หากมวลมนุษย์จุดบั้งไฟขึ้นสู่ท้องฟ้าเมื่อใดให้พญาแถนสั่งให้ฝนตกในโลกมนุษย์ ถ้าได้ยินเสียงกบเสียงเขียดร้องให้รับรู้ว่าฝนตกลงมาแล้ว และถ้าได้ยินเสียงธนู (เสียงธนูควายของว้าว) หรือเสียงโหวดให้สั่งให้ฝนหยุดตก เพราะจะเข้าสู่ฤดูเก็บเกี่ยวข้าว หลังจากสัญญากันแล้ว พญาแถนได้ปฏิบัติตามสัญญาจนบัดนี้” (แก้วสามดวง, 2552, หน้า 30) ดังนั้น ชาวบ้านที่ตำบลคลองตะเกรา อำเภอท่าตะเกียบ จึงมีการจุดบั้งไฟขึ้นไปบนท้องฟ้าเพื่อเป็นการแสดงความคารวะ และเป็นสัญญาอันแจ่มแจ้งให้พญาแถนรู้ว่าใกล้จะถึงฤดูทำไร่ไถนาแล้ว ขอได้โปรดเมตตาให้ฝนตกลงมา ซึ่ง สนั่น แก้วคำ สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2557) นายกองค้ำการบริหารส่วนตำบลคลองตะเกราได้เล่าให้ฟังว่า “เริ่มมีการทำบุญบั้งไฟตั้งแต่ปี พ.ศ. 2519 ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันเพื่อเป็นอนุรักษ์ ส่งเสริม สนับสนุนวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม เพื่อเป็นขวัญกำลังใจในการประกอบอาชีพเกษตรกรรม สร้างความสามัคคีในชุมชน และรวมไปถึงเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวของคลองตะเกรา” (ส่วนที่บ้านนายยาว อำเภอสนามชัยเขต ผู้ใหญ่บุญสรวง โคนาโล เป็นคนแรกที่คิดจัดงานบุญบั้งไฟขึ้นมา เนื่องจากปีนั้นมีความแห้งแล้งกว่าทุกปีก็เลยคิดกันว่าควรจัดบุญบั้งไฟขอฝน และ ฌรงค์ จังพล บอกว่าจุดเริ่มต้นของการจัดงานบุญบั้งไฟนั้น เริ่มจากผู้คนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่ในบ้านนายยาวคิดถึงบ้านที่ถิ่นเกิด (อีสาน) ก็เลยจัดประเพณีบุญบั้งไฟขึ้นให้หายคิดถึงบ้าน แต่ เพิ่ง ปะวะเส เป็นช่างบั้งไฟเอ้เล่าว่า จุดเริ่มต้นของการจัดงานบุญบั้งไฟนั้นเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่มาจากอีสานมีความรู้ความสามารถในการทำบั้งไฟอยู่แล้ว จึงต้องการประกาศศักดาให้ชาวบ้านชาติพันธุ์อื่นได้เห็นถึงความเป็นลูกอีสาน และเพื่ออนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณีจากถิ่นเดิมของตนจึงพร้อมใจกันจัดงานบุญบั้งไฟขึ้น (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2554)

ภูมิวัฒนธรรมในความคิดของ ศรีศักร วัลลิโภดม (2557) คือต้องศึกษาผ่านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติศาสตร์บอกเล่า ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม การละเล่น อาชีพ การตั้งถิ่นฐาน โครงสร้างทางสังคมและเครือญาติ ทรัพยากร ภาษา ภูมิปัญญา เป็นต้น การที่ชุมชนแต่ละแห่งมีความหลากหลายและเป็นสังคมที่แตกต่างแบบพหุลักษณะ เมื่อคนในท้องถิ่นได้เรียนรู้ เข้าใจ ภาควิชาใจในถิ่นเกิด ก็จะนำไปสู่สำนึกในการอยู่ร่วมกันอย่างเข้าใจและสงบสุขภายในท้องถิ่นหรือประเทศชาติ หรือมีสำนึกในชาติภูมิเป็นลำดับต่อไป ซึ่งชาวบ้านเมืองจะเชิงเทรมีสำนึกในการอยู่ร่วมกันอย่างเข้าใจและสงบสุขภายในเมืองนี้ มีตัวอย่างให้เห็นได้ในชุมชนต่าง ๆ เช่น ชุมชนแถบบ้านท่าคาน อำเภอท่าตะเกียบ บ้านนายว อำเภอสนามชัยเขต บ้านหัวกระสังข์ บ้านหนองแหน อำเภอพนมสารคาม บ้านหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว และชุมชนตลาดคลองสวน อำเภอบ้านโพธิ์ ซึ่งชาวบ้านอยู่ร่วมกันแบบ “ชุมชนร่มเย็น สงบสุข” พึ่งพาอาศัยเกื้อกูลกันในทุกด้าน แม้ว่าจะมีผู้คนหลากหลายพันธุ์และมีความเชื่อที่ต่างกันก็ตาม

จะเห็นได้ว่าสังคมของเมืองจะเชิงเทรา ชาวบ้านมีวิถีชีวิตของการอยู่ร่วมบุญร่วมกุศลตามประเพณีต่าง ๆ กันอย่างสม่ำเสมอ จากการสัมภาษณ์คนเฒ่าคนแก่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ มักเล่าให้ฟังว่า “เมื่อมีงานบุญงานกุศลที่วัดในหมู่บ้านเมื่อไหร่ คนจะเต็มวัดไปหมดไม่ว่าเขมร เข็ก ไทย จะมาทำบุญร่วมกันเต็มศาลา” (อารยะ ภูสาหัส, 2531, หน้า 71) ซึ่งเป็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองนี้ ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมที่หลอมรวมระหว่างชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างต่อเนื่องและทรงคุณค่า ส่งผลให้จะเชิงเทรากลายเป็นเมืองสำคัญทางด้านวัฒนธรรมเมืองหนึ่งของไทย ซึ่งเป็นต้นทุนที่สามารถส่งผลไปยังเศรษฐกิจได้ เพราะเมื่อสังคมสงบสุขชาวบ้านก็สามารถทำมาหากินกันอย่างปกติ โดยเฉพาะวิถีทำกินทางด้านพาณิชยกรรมและบริการ อันเนื่องจากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวได้เช่นกัน

ภูมิรัฐภูมิปัญญาที่สะท้อนถึงคุณภาพของชาวเมืองจะเชิงเทรา

ในอดีตการเล่าเรียนหนังสือของคนไทยเน้นการเรียนรู้ที่บ้านและวัด ครูผู้สอนคือ พ่อแม่ พระสงฆ์ ช่างสาขาต่าง ๆ จนถึงนักปราชญ์ ราชบัณฑิต โดยใช้ตำราเกี่ยวกับการอ่านและเขียนภาษาไทยทั้งในด้านโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เรียนโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ เรียนคัมภีร์ทางพุทธศาสนา เช่น คัมภีร์มหาวงศ์ คัมภีร์มูลกัจจายน์ จนกระทั่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงเริ่มใช้หนังสือ “จินตตามณี” เป็นแบบเรียนเล่มแรกและใช้ต่อเนื่องกันมา จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) จึงได้ใช้แบบเรียนสอนอ่านภาษาไทยอีกหลายเล่ม ได้แก่ มูลบทบรรพกิจ วาหนิต์นิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน พิศาลการ์นต์ ไวพจน์ พิจารณ์ อนันตวิภาคย์ เขมรเกษรมาลา (หนังสือขอม) นิตินสารสาธก ปกิริณาพจนานัตต์ พรรณพฤษยา

สัตวาภิธาน แต่งโดยพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) หนังสือเหล่านี้ถือเป็นแบบเรียนหลวงชุดแรกที่ใช้ในโรงเรียนสืบต่อจากหนังสือจินดามณี และใช้ต่อเนื่องมาจนถึงปี พ.ศ. 2431 จึงมีคำสั่งยกเลิกแล้วให้ใช้แบบเรียนเร็วของกรมศึกษาธิการแทน

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ผู้แต่งแบบเรียนหลวง พื้นเพเป็นลูกหลานชาวเมืองฉะเชิงเทราเกิดที่บ้านในคลองโสมร เมื่อปี พ.ศ. 2365 ตรงกับปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตทางด้านภาษาศาสตร์มีความรู้เชี่ยวชาญทั้งภาษาไทย ภาษาขอม บาลีสันสกฤต และการแต่งคำประพันธ์อันล้นหลามเป็นอย่างดี ผลงานมีคุณอนันต์ต่อการศึกษาของชาติ ได้รับใช้เบื้องพระยุคลบาทพระมหากษัตริย์ถึง 3 พระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) และเป็นนักปราชญ์คู่พระบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปะรีว, 2551) ในปี พ.ศ. 2414 ได้คิดแบบสอนอ่านหนังสือไทยขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย กระทั่งปี พ.ศ. 2422 เมื่อมีการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็ได้มีส่วนในการแต่งโคลงรามเกียรติ์เพื่อจารึกที่ระเบียงรอบพระอุโบสถ ต่อมาได้ประพันธ์เนื้อร้องเพลง “จอมราชจงเจริญ” ขึ้นเป็นภาษาไทยโดยใช้ทำนองเพลง “ก๊อดเซฟเดอะควีน” นับได้ว่าเป็นเพลงสรรเสริญพระบารมีฉบับแรกของประเทศสยาม (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2553)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) นับว่าเป็นครูของพ่อพิมพ์แม่พิมพ์ทั้งหลาย เป็นผู้บุกเบิกการศึกษาไทย ดังนั้น ผู้นำหน่วยงานราชการทั้งหลายของเมืองฉะเชิงเทราจึงร่วมกันสร้างอนุสาวรีย์ของท่านขึ้นอยู่ใกล้กับมหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์ เพื่อยกย่องเป็นปูชนียบุคคลของเมืองฉะเชิงเทราและเป็นปราชญ์ภาษาไทยของคนไทยทั้งแผ่นดิน คำขวัญที่ปรากฏในคำขวัญประจำเมืองนี้ว่า “พระยาศรีสุนทรปราชญ์ภาษาไทย”

1. ฉะเชิงเทราเปรียบเสมือนเมืองตักศิลาด้านการศึกษาของไทย

ปรัชญาการศึกษาของไทยแต่เดิมมีพื้นฐานมาจากศาสนาพุทธและวัฒนธรรมประเพณีไทย เพื่อการดำเนินชีวิตอย่างสงบสุขในสังคมและมีปัญญาทำมาหากินเลี้ยงชีวิตได้ ต่อมาจึงค่อย ๆ พัฒนาการจัดการศึกษาให้เหมาะสมกับสภาพสังคมและสิ่งแวดล้อมมากขึ้น จนมาเป็นการศึกษาอย่างมีระบบ (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556) โครงการการศึกษามีใช้เป็นครั้งแรกในประเทศไทย สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เพราะพระองค์ทรงเห็นถึงความสำคัญของการศึกษาหาความรู้ เห็นได้จากครั้งที่เสด็จฯ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเพื่อพระราชทานรางวัลแก่นักเรียนที่สอบไล่ได้ในปี พ.ศ. 2427 ทรงมีพระราชดำรัสว่า “วิชาหนังสือเป็นวิชา

ที่น่านับถือและเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่งนับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้น จนตลอดราชฎรพลเมืองสมควรและจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง โดยการทรงจำรำเรียนและเป็นวิชาที่ทำให้ผู้ได้รู้มีความฉลาดได้เร็ว ใต้ง่ายขึ้น...ฉันจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไปทั้งบ้านทั้งเมืองให้เป็นการรุ่งเรืองเจริญเติบโตขึ้นโดยเร็ว” (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556, หน้า 31) ถือได้ว่ายุคนี้เป็นยุคของการปฏิรูปการศึกษาของไทย และในปี พ.ศ. 2430 ได้มีการจัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเพื่อให้ดูแลจัดการการศึกษาโดยเฉพาะ ภายหลังจากการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินในอีก 5 ปีต่อมา จึงยกฐานะกรมศึกษาธิการขึ้นเป็นกระทรวงธรรมการ (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงศึกษาธิการ) เป็นผลให้เกิดการตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ โดยมีพระสงฆ์ภายในวัดนั้น ๆ เป็นครูผู้สอน และจัดสอนตามหลักสูตรสามัญ การใช้วัดเป็นโรงเรียนและพระเป็นครูผู้สอนถือเป็นความพยายามจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย และเป็นยุทธศาสตร์สำคัญให้คนทุกระดับชั้นได้มีโอกาสเข้าเรียนหนังสือโดยทั่วถึงกัน เพราะวัดมีอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่งคนไทยคุ้นเคยกับการเล่าเรียนในวัดมาแต่เดิม กุศโลบายนี้เท่ากับเป็นการระดมสรรพกำลังทั้งฝ่ายบ้าน วัด โรงเรียนมาช่วยกันรับผิดชอบการจัดการศึกษา (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556)

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจัดการศึกษาให้เป็นแบบแผนเดียวกันทั่วทั้งประเทศ จึงทรงมอบหมายให้กระทรวงศึกษาธิการดำเนินการจัดการศึกษาตาม “โครงการจัดการศึกษาตามแบบอย่างอังกฤษ พ.ศ. 2441” คือแบ่งการศึกษาเป็น 4 ระดับ ได้แก่ ชั้นมูล ชั้นประถม ชั้นมัธยม และชั้นอุดมศึกษา โดยให้จัดการศึกษาในโรงเรียนเพื่อเป็นแบบอย่างเฉพาะในเมืองที่เป็นที่ตั้งมณฑลขึ้นก่อน (มนัส ตันงาม, บรรณาธิการ, 2556) ดังนั้น การพัฒนาการศึกษาจึงเป็นภารกิจหลักอย่างหนึ่งของเมืองศูนย์กลางมณฑลอย่างจะเชิงเตตรา เนื่องจากเมืองนี้เป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรีอยู่ใกล้ การควบคุมของข้าหลวงเทศาภิบาล จึงสามารถจัดการศึกษาได้ดีกว่าที่อื่น ๆ ดังคำปรารภของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์สมุหเทศาภิบาลที่ว่า “จังหวัดนี้ก็เป็นที่ตั้งศาลาามณฑล หากมีสถานศึกษาที่กว้างขวางและมั่นคงแล้วกุลบุตร กุลธิดา ก็จะได้รับการอบรมสั่งสอนแพร่หลายออกไป คู่ควรกับความเจริญของบ้านเมือง” (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปดริ้ว, 2551, หน้า 55) ประกอบกับเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าขายและอยู่ใกล้กรุงเทพฯ จึงอาจได้รับอิทธิพลของการมองเห็นความสำคัญของการศึกษาจากผู้คนในกรุงเทพฯ ด้วย การจัดการศึกษาส่วนภูมิภาคที่เมืองจะเชิงเตตรา ในช่วงเวลานั้นนับได้ว่าเป็นพื้นฐานของการจัดการศึกษาระยะต่อ ๆ มา และถือเป็นการยกระดับการศึกษาของราษฎรเพื่อเป็นพื้นฐานของการพัฒนาทางด้านอื่น ๆ ด้วย (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528)

ด้วยเหตุนี้ กระทรวงธรรมการจึงได้ส่งขุนวิธานดรุณกิจมาจัดการการศึกษาที่เมืองฉะเชิงเทรา พร้อมทั้งได้พิจารณาเลือกโรงเรียนวัดสายชล ณ รังษี (แหลมบน) เป็นโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลปราจีนบุรีเมื่อปี พ.ศ. 2446 โดยแบ่งนักเรียนเป็น 2 ระดับคือชั้นมูลและชั้นประถม นับว่าโรงเรียนแห่งนี้เป็นฐานอันสำคัญต่อการพัฒนาการศึกษาของเมืองฉะเชิงเทรา ในเวลาต่อมา จากนั้นได้สร้างโรงเรียน “เบญจมาชราชูทิศ” ขึ้นในปี พ.ศ. 2456 (ปัจจุบันคือโรงเรียนเบญจมาชราชูสังฆรักษ์) และโรงเรียนสตรีประจำมณฑลปราจีนบุรี “ดัดครุณี” ขึ้นในปี พ.ศ. 2458 (ปัจจุบันคือโรงเรียนดัดครุณี) นามนี้ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) โดยประสงค์ให้เป็นโรงเรียนตัวอย่างจัดการศึกษาแก่เมืองใกล้เคียงที่อยู่ในเขตมณฑลเดียวกันมาดูงาน ซึ่งโรงเรียนทั้งสองแห่งนี้มีส่วนในการบ่มเพาะบุคลากรที่มีคุณภาพให้แก่เมืองฉะเชิงเทรามากมาย (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556)

ต่อมาปี พ.ศ. 2468 กระทรวงศึกษาธิการได้จัดตั้งแผนกฝึกหัดครูสตรีขึ้นในโรงเรียนดัดครุณีอีกแผนกหนึ่ง โดยเปิดรับนักเรียนที่จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 และประถมศึกษาปีที่ 4 เข้าเป็นนักเรียนฝึกหัดครู 3 ปี จบหลักสูตรจะเรียกว่า “ครูประกาศนียบัตรจังหวัด” (ครู ว.) จนถึงปี พ.ศ. 2483 จึงได้ย้ายนักเรียนฝึกหัดครูสตรีไปยังบริเวณที่เคยเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูกสิกรรมชายไกล่กองพันทหารช่างที่ 2 ให้ชื่อ “โรงเรียนฝึกหัดครูประกาศนียบัตรจังหวัด” และในปี พ.ศ. 2494 ได้มีการเปิดสอนหลักสูตรฝึกหัดครูประถม (ป.ป.) ซึ่งนับเป็นการเปิดสอนนักเรียนฝึกหัดครู ป.ป. หญิงแห่งแรกในส่วนภูมิภาค จนถึงปี พ.ศ. 2498 มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องหลักสูตรคือ ประกาศใช้หลักสูตร ป.กศ. แทนหลักสูตร ป.ป. และรับนักเรียนชายเข้าเรียนด้วย ชื่อโรงเรียนจึงเปลี่ยนมาเป็น “โรงเรียนฝึกหัดครูฉะเชิงเทรา (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556)

ประเทศไทยได้เข้าเป็นสมาชิกขององค์การยูเนสโกตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2492 ซึ่ง ฐะปะนีย์ นาครทรรพ อดีตครูใหญ่โรงเรียนดัดครุณีกล่าวถึงองค์กรนี้ไว้ว่า “ยูเนสโกมีความเชื่อว่าการพัฒนาประเทศจะต้องมีรากฐานอยู่ที่การที่พลเมืองมีความรู้และวิชาการใหม่ ๆ เท่าเทียมกัน” (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556, หน้า 63) ด้วยเหตุนี้ ยูเนสโกจึงได้เสนอโครงการให้ความช่วยเหลือปรับปรุงส่งเสริมการศึกษาแก่ประเทศไทย 2 โครงการ หนึ่งในนั้นคือ โครงการปรับปรุงส่งเสริมการศึกษาฉะเชิงเทรา (Chachoengsao education pilot project) โครงการดังกล่าวอยู่ในความรับผิดชอบของ “องค์การปรับปรุงส่งเสริมการศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา” ถือว่าเป็นโครงการนำร่องเพื่อทดลองหาวิธีการที่ดีที่สุดในการปรับปรุงคุณภาพการศึกษาระดับต่าง ๆ มีกำหนดเวลาถึง 10 ปี โดยเริ่มโครงการเมื่อต้นปี พ.ศ. 2494 หากทำได้ผลดีก็จะนำไปเผยแพร่และเป็นแนวทางการปรับปรุงการศึกษาในพื้นที่ส่วนอื่น ๆ ของประเทศ มล. ปิ่น มาลากุล รับผิดชอบการจัดการและพัฒนาการศึกษาในขณะนั้นได้กล่าวถึงเรื่องการปรับปรุงการศึกษาของเมืองฉะเชิงเทราไว้ใน

หนังสือพัฒนาการศึกษาในส่วนภูมิภาคว่า “...ชื่อจังหวัดฉะเชิงเทราปรากฏในบันทึกฉบับนี้ เช่นเดียวกับที่ได้ปรากฏในแผนที่โลก ประเทศไทยเข้าเป็นสมาชิกองค์การเพื่อการศึกษา สหประชาชาติ เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2492 และงานชิ้นแรกที่เราทำร่วมกับองค์การเพื่อการศึกษา สหประชาชาติ คือการปรับปรุงการศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทรา ที่เรียกว่า โครงการฉะเชิงเทราฯ มุ่งหมายที่จะปรับปรุงการศึกษาทุกแขนงในจังหวัดนั้น...” (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556, หน้า 63-64) ทั้งยังได้เล่าความเป็นมาที่กระทรวงศึกษาธิการจะจงเลือกเมืองฉะเชิงเทรา เป็นพื้นที่ทดลอง โครงการระบบการศึกษาที่ทำร่วมกับองค์การยูเนสโกไว้ด้วยว่า “...เมื่อคำนึงถึงการปรับปรุงหรือทดลองเพื่อขยายงานข้างหน้า จังหวัดฉะเชิงเทราเหมาะสมมากเพราะเป็นจังหวัดขนาดปานกลางในเรื่องอาณาเขตและจำนวนพลเมือง และมีทั้งแม่น้ำลำคลอง ถนน รถไฟ ไร่นา สวน ชายทะเล ป่า และภูเขา ประชาชนมีอาชีพต่าง ๆ กันมาก ซ้ำมีโรงเรียนฝึกหัดครูอยู่ที่นั่นด้วย...” (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556, หน้า 64)

จะเห็นได้ว่าการที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ได้รับการคัดเลือกให้มีการทดลองดำเนินงานจัดการศึกษาแผนใหม่ โดยยูเนสโกได้มาตั้งหน่วยทดลองที่เมืองนี้ เพราะเห็นว่าเป็นเมืองที่มีสภาพภูมิศาสตร์และนิเวศหลากหลายทั้งป่าเขา ชายทะเล และหัวใจสำคัญคือที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกง อันอุดมสมบูรณ์เป็นอู่ข้าวอู่น้ำเลี้ยงชีวิต สร้างความมั่งคั่งให้ชาวบ้านเมืองนี้มาช้านาน ชาวบ้านจึงมีสภาพความเป็นอยู่มีวิถีชีวิตการทำมาหากินค่อนข้างสงบสุข ทั้งยังเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ มีการคมนาคมสะดวก ทำให้ผู้เชี่ยวชาญในสาขาวิชาต่าง ๆ จากส่วนกลางสามารถเดินทางไปมาสะดวก และที่สำคัญผู้บริหารการศึกษาหลายยุคหลายสมัยในเมืองนี้มีความกระตือรือร้นที่จะพัฒนาการศึกษา มีจิตใจเพียบพร้อมที่จะรับการเปลี่ยนแปลง เบญจมาราชรังสฤษฎ์เป็นโรงเรียนมัธยมแห่งแรกของประเทศไทยที่ได้รับการปรับปรุงทางด้านการศึกษาโดยองค์การยูเนสโก โรงเรียนที่อยู่ในโครงการฉะเชิงเทราฯ นั้นมีทั้งหมด 19 โรงเรียนประกอบไปด้วยโรงเรียนประถมศึกษา จำนวน 10 โรงเรียน คือ โรงเรียนวัดจุ๊กแจ่ม โรงเรียนวัดเมือง โรงเรียนวัดโสธร โรงเรียนวัดโพธาราม โรงเรียนวัดท่าอิฐ โรงเรียนวัดแหลมใต้ โรงเรียนวัดประตุน้ำท่าใจ โรงเรียนวัดแหลมบน โรงเรียนวัดสัมปทวนและ โรงเรียนวัดเทพนิมิตรซึ่งทั้งหมดอยู่ในเขตอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา โรงเรียนมัธยมวิสามัญอาชีวศึกษา โรงเรียนอาชีวศึกษา โรงเรียนฝึกหัดครูและการศึกษาผู้ใหญ่ (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556)

หัวใจสำคัญของโครงการนี้คือให้เด็กได้คิดและได้ลงมือทำงานจริง สอดคล้องกับที่ มาณี พันธุ์เมือง ได้กล่าวถึงจุดประสงค์ของโครงการนี้ว่า เป็นโครงการที่เข้ามาเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการศึกษาจากแบบ “Chalk and talk” คือครูเขียนกระดานดำแล้วก็พูดไปเรื่อย ๆ มาเป็น “สอนให้

เด็กรู้จักปฏิบัติ คิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น” ครูใช้สื่อการเรียนการสอนมากขึ้น อุปกรณ์ประกอบการเรียนและสื่อการสอนเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษาแผนใหม่ ทำให้เด็กมีความสุขในการเรียนหนังสือ เด็ก ๆ มีความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นมากจะกล้าพูด และกล้าแสดงออก ซึ่งสอดคล้องกับการให้สัมภาษณ์ของ สิทธิชัย วัฒน ไชย อดีตหัวหน้าสำนักงานเขตการศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทราที่ว่าโครงการฉะเชิงเทราฯ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ทั้งต่อครูและนักเรียน ในส่วนของครูนอกจากจะต้องมีงานเพิ่มขึ้นที่โรงเรียนแล้วยังต้องเดินทางไปอบรมเรื่องการศึกษาแผนใหม่ โดยมีศูนย์อบรมอยู่ที่คุรุสภามณฑลการจัดตั้งโดยความร่วมมือของเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยและผู้เชี่ยวชาญชาวอเมริกัน เพื่อเป็นสถานที่ประชุมสัมมนาครูเรียกว่า Teacher’s Seminar House ซึ่งจัดตั้งขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทยที่เมืองฉะเชิงเทรา และมีการใช้งานสืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน ที่โรงเรียนฝึกหัดครูในตัวเมือง (มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์ในปัจจุบัน) มีครูหลายคนได้รับทุนไปดูงานในต่างประเทศ ซึ่งนับว่าเป็น โอกาสที่หาได้ยากในอดีต จนเกิดคำพูดในหมู่นักการศึกษาไทยในสมัยนั้นว่า “ไปขึ้นเครื่องบินที่จะฉะเชิงเทรา” โครงการนี้สิ้นสุดลงในปี พ.ศ. 2503 และทางกระทรวงศึกษาธิการได้มาจัดการประชุมใหญ่เพื่อร่างหลักสูตรการศึกษาขึ้นพื้นฐานฉบับใหม่ พ.ศ. 2503 ที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่ง สิทธิชัย วัฒน ไชย คนเมืองนี้ก็มีส่วนร่วมในการร่างหลักสูตรฉบับนี้ด้วย (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556)

ผู้ที่อยู่ในแวดวงการศึกษาไทยต่างก็รู้ดีว่านักการศึกษาเก่ง ๆ ที่มีบทบาทในการวางรากฐานการศึกษาสมัยใหม่ของประเทศไทยหลายคนนั้นเป็นคนเมืองฉะเชิงเทรา และไม่ว่าจะเป็นเรื่องบังเอิญหรือไม่ก็ตามักการศึกษาเหล่านั้น ล้วนมีส่วนร่วมในโครงการปรับปรุงส่งเสริมการศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทราไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง เช่น กมล สูดประเสริฐ และ โกวิท วรรณพัฒน์ เป็นครูหนุ่มไฟแรงที่มีความรู้ความใส่ใจในงานจนได้รับทุนให้ไปศึกษาต่อต่างประเทศ เมื่อกลับมา ก็กลายเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาการศึกษาของประเทศไทยมาโดยตลอดตั้งแต่เป็นครูโรงเรียนประชาบาลจนมาเป็นข้าราชการระดับสูงในกระทรวงศึกษาธิการ จะเห็นได้ว่ายูเนสโกเลือกทำโครงการนี้ที่ฉะเชิงเทรา ทำให้ผู้หลักผู้ใหญ่ในเมืองนี้รวมทั้งประชาชนทั่วไปมีความรู้และตื่นตัวเรื่องการศึกษามากขึ้น ผลจากความตื่นตัวดังกล่าวบวกกับความเอาใจจริงเอาใจของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา คือ สุบิน พิมพะจันทร์ เป็นผู้เสนอเรื่องการปฏิรูปการศึกษาในปี พ.ศ. 2503 ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นเสมือนเมืองดักศิลาด้านการศึกษาของไทยในยุคนั้น โครงการปรับปรุงส่งเสริมการศึกษาฉะเชิงเทราเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2494 สิ้นสุดปี พ.ศ. 2503 อันเป็นปีเริ่มต้นของยุคสมัยพัฒนาการศึกษาของไทยหรืออาจเรียกว่า “การศึกษาสมัยใหม่”

เป็นปีเดียวกับที่มีการประกาศแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2503 และปีต่อมารัฐบาลไทยจึงเริ่มต้นแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556) นับได้ว่าโครงการนี้เป็นประวัติศาสตร์ที่สำคัญตอนหนึ่งในวิวัฒนาการการศึกษาของไทย ซึ่งเป็นรอยต่อหรือช่วงเปลี่ยนผ่านการศึกษาในอดีตสู่การศึกษาสมัยใหม่

ในวันนี้จะเชิงเทรามีสถานศึกษาเกือบ 400 แห่งและครบถ้วนในทุกระดับตั้งแต่อนุบาล ประถมศึกษา มัธยมศึกษาไปจนถึงอาชีวศึกษาและอุดมศึกษาคือ มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์ (สุพจน์ สุกุลธรรม, 2553) นอกจากนี้ ยังมีโรงเรียนแพทย์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่เมืองนี้ด้วย เนื่องจากกระทรวงสาธารณสุขมีโครงการผลิตแพทย์เพิ่มเพื่อชาวชนบท ศูนย์แพทยศาสตรศึกษา ชั้นคลินิก โรงพยาบาลพุทธโสธร จึงรับนักศึกษาตาม โครงการผลิตแพทย์เพื่อชาวชนบทปีละ 30 คน ในพื้นที่ 3 เมืองคือ เมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี และสระแก้ว โดยแบ่งเป็นนักศึกษาตามโครงการ กระจายแพทย์หนึ่งอำเภอหนึ่งทุน (ODOD) เมืองละ 2 ทุน รวมเป็น 6 ทุน และนักศึกษาตามโครงการผลิตแพทย์เพื่อชาวชนบท (CPIRD) 24 คน เปิดรับนักศึกษาแพทย์ครั้งแรกเมื่อปี การศึกษา 2550 แม้ว่าโครงการนี้จะเปิดรับนักเรียนจากฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี และสระแก้วเข้าเรียน แต่นักเรียนส่วนใหญ่ที่สอบเข้าได้กว่า 80% เป็นนักเรียนของเมืองฉะเชิงเทรา (เศรษฐรัตน์ ตั้งงาม, 2554)

นอกจากนี้ สถานศึกษาในเมืองฉะเชิงเทรียบางแห่งยังจัดให้มีการเรียนการสอน ในลักษณะเฉพาะทางสายอาชีพ เช่น วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีฉะเชิงเทรา สังกัดสำนักงาน คณะกรรมการการอาชีวศึกษาตั้งอยู่เลขที่ 284 หมู่ที่ 2 ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม ในพื้นที่ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สถาบันการศึกษาแห่งนี้ นอกจากการเรียนการสอนตามตำราเรียนแล้ว ยังสอนให้นักศึกษาได้ฝึกปฏิบัติจริง รู้จริงอย่างถ่องแท้ และสอนให้พึ่งตนเองได้ เช่น เพาะเห็ด ไม้ดอก ไม้ประดับ พืชไร่ การปลูกผัก เลี้ยงปลา เลี้ยงหมู เลี้ยงวัว รวมทั้งการเกษตรในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อให้พออยู่ พอกิน และพอเพียง นอกจากนั้นยังได้ ส่งเสริมให้นักศึกษามีรายได้พิเศษระหว่างเรียนด้วย โดยทางวิทยาลัยลงทุนให้ก่อนหลังจาก หักต้นทุนแล้ว ถ้าไรจะเป็นรายได้ของนักศึกษา เช่น การปลูกผักต่าง ๆ การเลี้ยงปลา การเพาะเห็ด เพื่อจำหน่ายให้โรงอาหารของวิทยาลัยและประชาชนทั่วไป (สุพจน์ สุกุลธรรม, 2551 ข)

“กศน.” คือ ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนจังหวัดเป็นหน่วยงานที่สังกัดสำนักงาน บริหารงานการศึกษานอกโรงเรียน ภายใต้การกำกับดูแลของสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ “กศน.” ทำงานโดยใช้แนวจัดการศึกษาตามปรัชญา “คิดเป็น” ของ ดร. โกวิท วรพิพัฒน์ ชาวเมือง ฉะเชิงเทราและเป็นนักการศึกษาคนสำคัญของวงการการศึกษาไทย วิธีการคือจัดให้ผู้เรียนได้นำปัญหา ที่ตนและสังคม สิ่งแวดล้อมของตนหรือที่ตนประสบมา คิดวิจยและแก้ไ้กัน ในระหว่างเรียน

วิธีนี้เป็นการศึกษาการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าและฝึกให้ผู้เรียนแก้ไขปัญหาเป็น คิดเป็น เมื่อเรียนไปช่วงระยะเวลาหนึ่งก็จะเกิดแนวคิดในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะทำนองเดียวกันกับปัญหาที่ตนแก้ไปแล้ว และอาจได้แนวคิดในการแก้ปัญหาอื่น ๆ ต่อไปด้วย “กศน.” เป็นองค์กรหลักในการสร้างสังคมอุดมปัญญาด้วยการจัดการให้เกิดการเรียนรู้ตลอดชีวิตอย่างมีคุณภาพและทั่วถึง (สุพจน์ สกุศลธรรม, 2551 ข)

จากการเก็บข้อมูลของผู้วิจัยพบว่า เด็กรุ่นใหม่ในเมืองจะเชิงเทราจะมีพื้นความรู้ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งจะแตกต่างจากรุ่นพ่อแม่ที่จบเพียงการศึกษาคณะมัธยมศึกษาตอนต้น (ในยุคนี้คือประถมศึกษาปีที่ 4) เนื่องจากมีปัจจัยหลายอย่าง เช่น เป็นการศึกษาภาคบังคับในปัจจุบัน ประกอบกับในระยะหลังพื้นที่ของเมืองจะเชิงเทราหลายอำเภอได้ถูกประกาศเป็นเขตส่งเสริมอุตสาหกรรม มีโรงงานเข้ามาตั้งอยู่หลายแห่งทำให้มีความต้องการทางด้านแรงงานสูง และมักจะรับจากผู้สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น (มัธยมศึกษาปีที่ 3) เป็นหลัก (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) ความสำเร็จทางการศึกษาทำให้ชาวเมืองจะเชิงเทราส่วนใหญ่มีพื้นความรู้ค่อนข้างสูง และพร้อมที่จะเข้าทำงานในทุกสาขาอาชีพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสาขาอุตสาหกรรม ซึ่งกำลังเจริญก้าวหน้าอย่างไม่หยุดยั้งและแม้จะเข้าสู่งานอาชีพแล้ว ชาวเมืองนี้ยังมีโอกาสในการพัฒนาความรู้และยกระดับความสามารถในการทำงานอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีการตั้ง “ศูนย์พัฒนาฝีมือแรงงานจะเชิงเทรา” ขึ้นในปี พ.ศ. 2537 ที่อำเภอแปลงยาว ซึ่งเป็นของกรมพัฒนาฝีมือแรงงาน กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม เป็นสถาบันที่มุ่งพัฒนาทรัพยากรมนุษย์รวมทั้งผู้ใช้แรงงาน ผู้ว่างงาน และผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษาเพื่อเตรียมความพร้อมในการประกอบอาชีพที่สอดคล้องกับความต้องการของตลาดแรงงานอย่างแท้จริง

2. เยาวชนคนคุณภาพกับผลงานช่วยวิธีการทำมาหากิน

สถานศึกษาและแหล่งเรียนรู้ในตัวเมืองจะเชิงเทรามีผลต่อภูมิรู้ของเยาวชนเมืองนี้เห็นตัวอย่างจากนักเรียนโรงเรียนพนมสารคาม “พนมอดุลวิทยา” อำเภอพนมสารคาม ที่สามารถคว้ารางวัลโครงการวิทยาศาสตร์ระดับโลกมาได้ถึง 2 รางวัล จากการประกวดการแข่งขันโครงการวิทยาศาสตร์ Intel International Science and Engineering Fair (Intel ISEF 2010) ณ เมืองซานโฮเซ รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา รางวัลประเภทบุคคลจากโครงการวิทยาศาสตร์ เรื่อง “ผลของสารสกัดจากพืชวงศ์ Euphorbiaceae กำจัดปูนา” และรางวัล GRAND AWARD อันดับ 3 ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ อรอนงค์ มั่นคง เล่าให้ฟังว่า “ชั้นแรกส่งแบบนำเสนอโครงการไปยังสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย และได้รับการคัดเลือกเข้าแข่งระดับประเทศ โดยผ่านการคัดเลือกเข้าแข่งระดับภูมิภาคที่มหาวิทยาลัยบูรพา ชนะเลิศระดับภาค

จึงไปแข่งขันต่อในระดับประเทศได้รางวัลชนะเลิศอีก ทำให้ได้รับการคัดเลือกให้ไปแข่งระดับโลก” (อรอนงค์ มั่นคง, สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2558) สำหรับแนวคิดโครงการนี้ของนักเรียนมีที่มาจากสภาพการทำมาหากินของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นเมืองเกษตรกรรมมีการทำนาเป็นหลัก ปัญหาของชาวนาคือปุ๋นุาชอบกัดกินต้นข้าว ทำให้ต้องใส่สารเคมีเพื่อฆ่าปุ๋นุาซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและชีวิตมนุษย์ นักเรียนจึงมีความคิดว่าจะมีสมุนไพรที่สามารถฆ่าปุ๋นุาได้โดยไม่เป็นอันตรายต่อมนุษย์ โครงการนี้ได้เริ่มดำเนินการด้วยการตั้งสมมติฐานและทำการทดลองตามขั้นตอน ซึ่งนักเรียนใช้สารสกัดจากใบมันสำปะหลังนำมาผสมกับตาลโตนดสามารถใช้กำจัดปุ๋นุาได้

นอกจากนี้ยังมีนักเรียนที่ได้รับรางวัลประเภททีมจากเวทีเดียวกันคือ อภิษฎา พนเลิศ และสายฝน นภนิภา ได้รับรางวัล GRAND AWARD (อันดับ 4) จากโครงการวิทยาศาสตร์ เรื่อง “ผลงานการคัดแปลงสี ธรรมชาติและกลิ่นของเมล็ดพันธุ์ข้าวด้วยสารสกัดจากธรรมชาติต่อการป้องกันนกกินข้าวในนาหว่าน” แนวคิดในการทำโครงการชิ้นนี้มาจากปัญหาของชาวนาเมื่อข้าวออกรวงต้องทำหุ่่นไล่กากปีกไว้ที่ท้องนาเพื่อไล่ไม่ให้นกมากินข้าว แต่นกเกิดความเคยชินทำให้ไม่ได้ผล จึงมีความคิดว่าจะนำสารสกัดที่เป็นสารอินทรีย์มาชุบเมล็ดข้าวเปลือกก่อนหว่านเพื่อป้องกันไม่ให้นกมากินกิน ซึ่งได้ข้อสรุปว่าสีที่นกไม่ชอบคือสีส้มแดง ธรรมชาติที่ไม่ชอบคือ รสขมและกลิ่นที่ไม่ชอบคือ กลิ่นมะกรูด ความสำเร็จของนักเรียนครั้งนี้เท่ากับเป็นการนำชื่อเสียงมาสู่โรงเรียนและประเทศชาติ ทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงการจัดการศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ สอนให้ผู้เรียนคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาได้ ตั้งแต่เด็กทั้งที่ยังเรียนไม่ตลอดหลักสูตร แต่สามารถมีองค์ความรู้สู่ภูมิปัญญาที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อวิถีการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ทั้งยังเป็นผลดีต่อสุขภาพของผู้ที่บริโภคผลผลิตทางการเกษตรด้วย

3. ภูมิปัญญาจากปราชญ์ท้องถิ่น

การให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร อุบัติขึ้นมาท่ามกลางวิกฤตปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เมื่อเห็นว่าระบบการจัดการแก้ปัญหาที่รัฐใช้อยู่ไม่มีข้อบกพร่องหลายด้าน โดยเฉพาะการยึดแบบแผนการจัดการเชิงเดี่ยวที่ใช้ความรู้ที่ลอกเลียนแบบตะวันตก ซึ่งไม่สอดคล้องกับความหลากหลายของระบบนิเวศและวัฒนธรรม ฉลาดชาย รมิตานนท์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นหมายถึง สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอด ประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้นั้นในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ชี้แนะว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมกลืนกับเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง กับป่า กับเขา กับน้ำ กับปลา กับฟ้า กับนก กับดิน กับหญ้า สัตว์ป่า พืช แมลง หรือธรรมชาติรอบตัวนั้นครอบคลุมไปถึงรูปธรรมของการดำรงชีวิต อาทิ แบบแผนของการใช้ทรัพยากร เช่น การทำนา ทำการเกษตรกรรม

ทำประมง แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นแบบแผนการใช้ทรัพยากรดังกล่าวจะต้องกำกับด้วยกฎเกณฑ์ คุณธรรม ที่จะไม่เบียดเบียนธรรมชาติจนเสียสมดุล (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549, หน้า 24)

จะเจียงเทรามีทรัพยากรบุคคลที่สร้างสรรค์ภูมิปัญญาทางด้านการเกษตร และกลายเป็นแหล่งเรียนรู้แก่เกษตรกรทั่วประเทศจนได้ชื่อว่าเป็น “เกษตรกรนักคิดแห่งเอเชีย” คือ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม (สัมภาษณ์, 9 เมษายน 2556) ที่ได้ปรับเปลี่ยนการทำงานโดยมุ่งไปที่ “วนเกษตร” ซึ่งเป็นการเกษตรแบบพึ่งพาตนเองที่ใช้เวลากว่า 10 ปี จนประสบผลสำเร็จและได้รับเกียรติให้เป็นเจ้าของรางวัลคนดีศรีสังคม ในปี พ.ศ. 3532 รางวัลบุคคลดีเด่นแห่งชาติสาขานุรักษ์สิ่งแวดล้อมในปี พ.ศ. 2533 ได้รับเกียรติให้เป็นเกษตรกรดีเด่นแห่งเอเชียแปซิฟิกสาขาการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางธรรมชาติ จากองค์การอาหารและการเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) นับเป็นชาวเอเชียคนที่สามที่ได้รับรางวัลนี้ และในปี พ.ศ. 2539 ได้รับเกียรติให้ดำรงตำแหน่งสมาชิกวุฒิสภาอันทรงเกียรติของเมืองไทย

จรัล ทองนาค (สัมภาษณ์, 20 ธันวาคม 2556) ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้แสวงหาพันธุ์ไม้ผลที่มีลักษณะเด่น และสามารถผลิตไม้ผลนอกฤดูคุณภาพ และขยายพันธุ์โดยการเพาะเมล็ด คัดตา และต่อกิ่ง จรัล ทองนาค คิดค้นการทำปุ๋ยอินทรีย์ขึ้นมาจากการแนะนำของนักวิชาการกรมการเกษตร โดยมีส่วนผสมของปลากระดูกและมูลค้างคาว มีคุณสมบัติสามารถย่อยสลายแร่ธาตุในดินให้เป็นอาหารพืช และยังช่วยให้ดินร่วนซุยสามารถซึมซับและฆ่าเชื้อโรคได้ “ปุ๋ยกสิกรรมสยาม” ของ จรัล ทองนาค มีคุณสมบัติเด่นทำให้พืชเจริญเติบโตได้ดีและให้ผลที่มีรสชาติหวาน ตรงกับความต้องการของตลาด ที่สำคัญปุ๋ยอินทรีย์ชนิดนี้ไม่มีส่วนผสมของสารเคมีใด ๆ ที่ก่อให้เกิดพิษทั้งต่อพืชและคน จุดประสงค์ทำขึ้นมาเพื่อใช้ในสวนผลไม้ของตนเองแล้ว เหลือจำหน่ายให้เพื่อนบ้านในราคาต้นทุน ข้อมูลที่ได้จากการให้สัมภาษณ์ จรัล ทองนาค เกี่ยวกับแนวคิดในการทำปุ๋ยว่า “ถ้าจะทำปุ๋ยขายเกษตรกรทั่วไป โดยมุ่งหวังกำไร ยิ่งขายมากยิ่งขาดทุนมาก ในฐานะคนทำก็จะมีเงินทุนมาหมุน จึงเน้นไปที่การทำขึ้นเพื่อใช้เอง แต่หากเพื่อนบ้านต้องการก็ขายให้ในราคาทุนเพื่อความสบายใจ” ปราชญ์ท้องถิ่นเมืองจะเจียงเทราผู้นี้เป็นผู้ผลิตปุ๋ยอินทรีย์แบบธรรมชาติที่มีประสิทธิภาพ และสิ่งสำคัญคือก่อให้เกิดความสมดุลทางธรรมชาติในทางอ้อม

ขวัญชัย รักษาพันธุ์ (สัมภาษณ์, 28 เมษายน 2557) เป็นชาวตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ สามารถสร้างนวัตกรรมโดยดัดแปลงเครื่องเก็บเกี่ยวข้าวโพดจอห์นเดย์มาเกี่ยวข้าว ซึ่งเครื่องนี้เมื่อเกี่ยวแล้วเก็บข้าวไว้บนรถได้ถึง 1.8 ตัน นับเป็นเรื่องฮือฮาในวงการเครื่องจักรการเกษตรมาก ผู้ผลิตเครื่องจักรการเกษตรที่มาชมการสาธิตของ ขวัญชัย รักษาพันธุ์ กลับไปทำการผลิตเครื่องเกี่ยวข้าวขายดิบ ขายดี ถือเป็นก้าวใหม่อีกก้าวของการพัฒนาเทคโนโลยีการทำนา ขวัญชัย รักษาพันธุ์ เป็นผู้นำพันธุ์ข้าวหอมนครชัยศรีของเพื่อนบัณฑิตเกษตรมาปลูกที่ตำบลเทพราช จนมีชื่อเสียงรู้จัก

กัณฑ์ในนามข้าวมหาเทพราชกับชาวขวัญชัย และเมื่อปลายปี พ.ศ. 2550 ขวัญชัย รักษาพันธุ์ เป็นแกนนำชาวนา 5 จังหวัดภาคกลางปลูก “ข้าวนพวงศ์” บนผืนนาพระราชทาน เมื่อเก็บเกี่ยวแล้วนำข้าวนี้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแสดงกตัญญูต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราชปัจจุบัน ขวัญชัย รักษาพันธุ์ ได้รับการยกย่องจากสำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัดฉะเชิงเทรา “เป็นปราชญ์ชาวบ้าน” และยังได้รับเลือกให้เป็นประธานปราชญ์เกษตร สปก. ดูแลสมาชิกกว่า 60 คนทั่วประเทศด้วย (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ง) ขวัญชัย รักษาพันธุ์ ได้เข้ารับพระราชทานโล่ประกาศเกียรติคุณปราชญ์เกษตรของแผ่นดิน สาขาปราชญ์เกษตรเศรษฐกิจพอเพียง ประจำปี พ.ศ. 2555 จากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ในพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ณ ท้องสนามหลวงเมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2555

4. บุคคลคุณภาพของเมืองฉะเชิงเทรา

ในช่วงปี พ.ศ. 2440 โรงเรียนที่จัดการเรียนการสอนแบบสมัยใหม่มีอยู่ไม่กี่แห่งในประเทศไทย ส่วนใหญ่เป็นโรงเรียนของพวกมิชชันนารี อีกทางหนึ่งคือ ส่งไปเรียนต่างประเทศ ความกระตือรือร้นที่จะพัฒนาประเทศอย่างรวดเร็วได้เพิ่มจำนวนผู้คนที่ได้รับการศึกษาสูงมากขึ้น และจำนวนผู้ที่ไปเรียนต่างประเทศโดยเฉพาะที่สหรัฐอเมริกาเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ลูกหลานของตระกูลร่ำรวยหลายคนไปเรียนต่อที่สหรัฐอเมริกา กลับมามีตำแหน่งสูงในกระทรวงต่าง ๆ เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยหรือเป็นนักบริหาร นักวิชาชีพตามวิสาหกิจเอกชนรวมทั้งข้าราชการกลุ่มแรกมักได้รับการศึกษาจากยุโรป ต่อมาสหรัฐอเมริกาช่วยพัฒนาข้าราชการรุ่นใหม่ที่มีวิธีคิดแบบอเมริกัน ส่งข้าราชการระดับผู้ใหญ่ไปฝึกงานและดูงานที่สหรัฐอเมริกา ระหว่างปี พ.ศ. 2494-2528 โดยให้ทุนไปเรียนที่สหรัฐอเมริกาถึง 1,500 คน (ส่วนมากเป็นทุนฟูลไบรท์) จำนวนนักศึกษาไทยที่จบจากสหรัฐอเมริกาเพิ่มจากไม่กี่ร้อยคนเมื่อปี พ.ศ. 2490 เป็น 7 พันคน ในกลางปี พ.ศ. 2520 (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

การส่งคนไทยไปเรียนต่างประเทศบางครั้งมักเกิดปัญหาที่เรียกว่า สมองไหล ซึ่งฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2556, หน้า 113) พูดให้ได้คิดว่า ภาครัฐมองข้ามความสำคัญของทุนมนุษย์ แต่พุ่งเป้าไปที่ทุนทางวัตถุและโครงสร้างในการพัฒนาประเทศ นักวิทยาศาสตร์ไทยที่ได้เล่าเรียนมาอย่างเข้มข้นจากมหาวิทยาลัยชั้นนำในต่างประเทศซึ่งนับว่าเป็นเมล็ดพันธุ์ที่ดี และมีศักยภาพสูงมากที่จะช่วยพัฒนาประเทศแต่ขาดการบ่มเพาะ รดน้ำ พรวนดิน ให้เจริญงอกงามได้ตามธรรมชาติ ทำให้เราต้องสูญเสียนักวิทยาศาสตร์ที่ดีและมีความสามารถไปจำนวนไม่น้อยและต้องพึ่งพานักวิชาการต่างชาติ ซึ่งคนเมืองฉะเชิงเทราที่ได้ไปศึกษาต่อต่างประเทศได้ถูกบ่มเพาะ ให้เกิดจิตสำนึกรักชาติบ้านเมือง รู้จักตอบแทนบุญคุณแผ่นดิน ยกตัวอย่างเช่น กมล สุดประเสริฐ เกิดที่ตำบลท่าทองกลาง อำเภอบางคล้า ได้รับทุนไปศึกษาต่อปริญญาตรีด้านการประถมศึกษา

และจิตวิทยาที่มหาวิทยาลัยเคนเนดี ประเทศสหรัฐอเมริกา เคยดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมวิชาการและผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการ แม้กระทั่งเกษียณอายุราชการแล้วก็ยังคงคลุกคลีอยู่กับงานด้านการศึกษา รวมถึงเป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ให้กับนักศึกษาระดับปริญญาเอกด้านการศึกษาด้วย

สำหรับ โกวิท วรพิพัฒน์ เป็นตัวอย่างชัดเจนของเมล็ดพันธุ์ที่ดี และเป็นคนเมืองจะเชิงเทราที่ผ่านการบ่มเพาะ รดน้ำ พรุนดิน ให้เจริญงอกงามได้ตามธรรมชาติอย่างที่นักรักบี้ นาดสุภา ประสงค์จะให้คนไทยที่ได้ไปเล่าเรียนจบมาจากต่างประเทศเกิดจิตสำนึกเพื่อให้อีกกลับมาช่วยพัฒนาประเทศชาติ โกวิท วรพิพัฒน์เกิดที่ตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้า ตอนเรียนระดับประถมศึกษาผลการเรียนดีเยี่ยม ระดับมัธยมศึกษาสอบเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎ์ เมื่อเรียนจบที่โรงเรียนแห่งนี้แล้วได้สอบชิงทุนไปเรียนที่โรงเรียนฝึกหัดครูปราจีนบุรี แล้วกลับมาสมัครเป็นครูที่โรงเรียนวัดแหลมใต้ ในปี พ.ศ. 2495 ต่อมาได้รับทุนไปศึกษาในระดับปริญญาโทและปริญญาเอกด้านการบริหารการศึกษาที่มหาวิทยาลัยยูทาห์ เมืองซอลต์เลก ประเทศสหรัฐอเมริกา เมื่อกลับมาประเทศไทยหน้าที่การงานก็เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ เคยดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมวิชาการ อธิบดีกรมการศึกษานอกโรงเรียน อธิบดีกรมวิชาการ อธิบดีกรมสามัญศึกษาและปลัดกระทรวงศึกษาธิการ จนกระทั่งเกษียณราชการในปี พ.ศ. 2537 ผู้ที่อยู่ในแวดวงการศึกษาอาจจะคุ้นเคยกับแนวคิดและโครงการต่าง ๆ ที่ โกวิท วรพิพัฒน์ คิดขึ้นในช่วงที่อยู่กระทรวง ศึกษาธิการ ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดเรื่อง “คนที่พูดไม่ได้” (หมายถึงสภาพแวดล้อมที่ดีในโรงเรียนที่ช่วยกล่อมเกลাজิตใจและความประพฤติของเด็ก) โครงการผักกางมุ้ง (ส่งเสริมให้นักเรียนปลูกผักปลอดสารพิษในโรงเรียน) อุทยานการศึกษา (ทำโรงเรียนให้เป็นแหล่งเรียนรู้ ที่ร่มรื่นน่าอยู่ มีแหล่งน้ำสำหรับใช้ในโรงเรียนและชุมชนใกล้เคียง) การจัดตั้งสำนักงานโครงการอาหารกลางวัน เพื่อให้รัฐบาลจัดตั้งงบประมาณประจำปีเป็นค่าอาหารสำหรับเด็กเพื่อให้แน่ใจว่าเด็กทุกคนมีอาหารกลางวันรับประทาน เป็นต้น โครงการเหล่านี้ล้วนแฝงไปด้วยปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นให้เด็กเป็นศูนย์กลางช่วยเหลือตัวเองได้ ไม่ได้เก่งแต่วิชาการแต่เพียงอย่างเดียว ตลอดจนมีความรักในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์, 2556)

โกวิท วรพิพัฒน์ ไม่เพียงแต่สนใจงานด้านการศึกษา แต่ยังสนใจเรื่องการรักษาสิ่งแวดล้อมเป็นพิเศษด้วย โดยในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการอยู่นั้นได้ริเริ่มโครงการพัฒนาคลองแสนแสบ ซึ่งนับว่าเป็นการร่วมมือกันครั้งใหญ่ของหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน ทั้งกรมชลประทาน สถาบันการศึกษา สื่อมวลชน บริษัทเดินเรือในคลองแสนแสบ ชุมชนริมคลอง ฯลฯ ที่มาร่วมมือกันขุดลอกและอนุรักษ์สภาพแวดล้อมของลำคลองตลอดแนว

ตั้งแต่ต้นคลองที่แม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราไปจนถึงปลายคลองที่แม่น้ำเจ้าพระยา กรุงเทพฯ หลังเกษียณ โกวิท วรพิพัฒน์ ยังคงทำงานด้วยจิตวิญญาณของความเป็นครูไม่เปลี่ยนแปลง นอกจากการเป็นวุฒิสมาชิกและที่ปรึกษาผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครฝ่ายการศึกษาแล้ว ยังเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งและบริหารจัดการ โรงเรียนการทำมาหากิน “วัดโพธิ์เฉลิมรัักษ์” อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ซึ่งมุ่งหวังให้เป็นโรงเรียนรูปแบบใหม่ที่เน้นการปฏิบัติและพึ่งตนเอง โดยจัดสอนตามหลักสูตรสามัญศึกษา แต่เน้นให้นักเรียนนำความรู้มาใช้จริงในกิจกรรมภาคปฏิบัติ ทั้งปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ แปรรูปผลิตภัณฑ์ ฯลฯ แนวคิดของโรงเรียนการทำมาหากิน “วัดโพธิ์เฉลิมรัักษ์” เป็นแนวคิดที่ก่อให้เกิดคุณภาพในตัวบุคคล ให้สามารถอยู่ในโลกปัจจุบันและอนาคตได้อย่างมีความสุข ตามหลักพุทธศาสนาและหลักแห่งความพอเพียง

ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ เกิดที่ตำบลบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เมื่ออายุได้ 8 ขวบ บิดาได้ส่งไปประเทศจีนเพื่อให้ไปเรียนภาษาจีน เนื่องจาก “ภาษาจีน” มีความสำคัญในวงการธุรกิจ เพราะว่าเอกสารทุกอย่างใช้ภาษาจีน (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ เป็นนักอ่านและเป็นผู้ที่ใฝ่ในการศึกษาเล่าเรียนเป็นอย่างยิ่ง จนเป็นผู้มีความรู้ทั้งด้านภาษาไทยและภาษาจีนอย่างแตกฉาน แม้ว่าทางครอบครัวจะมีกิจการค้าขายแต่ ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ กลับมีความใฝ่ฝันที่จะเป็นนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ นักกฎหมาย และนักการเมือง ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2480 จึงได้สมัครเข้าศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งขณะนั้นเป็นมหาวิทยาลัยเปิดและสำเร็จการศึกษา “ธรรมศาสตร์บัณฑิต” ในปี พ.ศ. 2490 ขณะที่กำลังศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ก็สมัครทำงานที่กระทรวงเศรษฐการ (กระทรวงพาณิชย์) ในตำแหน่งเสมียน ทำหน้าที่แปลข่าวสารการค้าจากภาษาจีนเป็นภาษาไทยและจากภาษาไทยเป็นภาษาจีน และทำหน้าที่ออกสื่อบราคาสิณค้าในตลาดด้วย กระทั่งปี พ.ศ. 2485 ได้รับอนุปริญา ธรรมศาสตร์บัณฑิตซึ่งมีสิทธิ์เป็นทนายความชั้นสอง จึงได้ลาออกจากราชการกระทรวงเศรษฐการ มาประกอบอาชีพส่วนตัวคือเป็น “ทนายความ” โดยเป็นเจ้าของสำนักงานทนายความชื่อ “มนูกิจ” รับปรึกษาอรรถคดีทั่วไป และเป็นที่ปรึกษากฎหมายให้กับบุคคลและบริษัทห้างร้านต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีน โพนทะเลในประเทศไทย และยังเป็นเจ้าของบรรณาธิการผู้พิมพ์ผู้โฆษณาหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นชื่อ “ฉะเชิงเทราสาร” ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ประจำเมืองฉะเชิงเทรา และหนังสือพิมพ์ในยุคนั้นได้ให้ฉายา ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ ว่าเป็น “ผู้เปิดประตูเมืองจีน” หรือ “คิตซิงเจอร์แห่งประเทศไทย” และต่อมาได้รับเชิดชูเกียรติเป็น “บุคคลแห่งปี 2514” จากหนังสือเดอะเนชั่นรายวัน ในฐานะผู้เปิดประตูสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับสาธารณรัฐประชาชนจีน มีการลงนามสัญญาทางการทูตต่อกันเมื่อ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2518 (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ฎ)

ด้านเศรษฐกิจที่ ประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ เข้าไปเกี่ยวข้องและประสบผลสำเร็จในหน้าที่ที่รับผิดชอบ เช่น การดำรงตำแหน่งประธานกรรมการธนาคารกรุงเทพฯ ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการกิตติมศักดิ์กลุ่มบริษัทเกษตรรุ่งเรือง และประธานกรรมการบริษัทแอ็ดวานซ์ อะโกร จำกัด (มหาชน) ซึ่งเป็นบริษัทผู้ผลิตเชื้อและกระดาษพิมพ์เขียนที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียอาคเนย์ รวมทั้งเป็นประธานกรรมการกิตติมศักดิ์กลุ่มบริษัทสหพัฒนาพิบูลหรือสหกรูป บริษัทยักษ์ใหญ่ด้านเครื่องอุปโภคบริโภค อีกทั้งยังประสบความสำเร็จทางการเมืองทั้งในด้านสภานิติบัญญัติและในด้านบริหารคือ เคยเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเมืองฉะเชิงเทราหลายสมัย เป็นสมาชิกวุฒิสภา จนกระทั่งดำรงตำแหน่งประมุขของฝ่ายนิติบัญญัติ คือ ประธานสภาผู้แทนราษฎรและประธานรัฐสภา เคยเป็นหัวหน้าพรรคการเมือง เป็นรัฐมนตรีหลายกระทรวง เช่น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสหกรณ์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ (พาณิชย์) รองผู้อำนวยการฝ่ายเศรษฐกิจ การคลังและอุตสาหกรรมของคณะปฏิวัติ โดยการนำของ จอมพลถนอม กิตติขจร และดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงพาณิชย์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม จนกระทั่งเป็นรองนายกรัฐมนตรี

โอกาส เตพละกุล ประธานสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ คนที่ 3 ซึ่ง “สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ” เป็นองค์กรอิสระที่จัดตั้งขึ้นตามรัฐธรรมนูญฉบับพุทธศักราช 2540 เพื่อให้คำปรึกษาและเสนอแนะต่อคณะรัฐมนตรีในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจและสังคม สภาแห่งนี้ดำเนินงานผ่านไปแล้ว 2 วาระ คือวาระที่หนึ่ง นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นประธาน วาระที่สอง นายโคทม อาริยา เป็นประธาน โอกาส เตพละกุล เป็นนักธุรกิจใหญ่ในวงการยานยนต์ภาคตะวันออก เป็นคนเมืองฉะเชิงเทรา เคยดำรงตำแหน่งประธานหอการค้าเมืองฉะเชิงเทราซึ่งมีความคิดริเริ่มเรื่อง “เมืองค้าส่ง” โครงการนี้จะพัฒนาศักยภาพการแข่งขันเรื่องศูนย์ค้าส่งของประเทศไทย (เศรษฐกิจต้นงาม, 2553 ข)

ปัจจุบัน ฉะเชิงเทรายังคงเป็นเมืองดักตักด้านการศึกษาของไทย เมืองแห่งการเรียนรู้ที่ยังคง “ผลิต” คนที่มีคุณภาพเข้ามาร่วมสร้างสรรค์สังคมอย่างต่อเนื่อง บุคคลเหล่านี้ต่างก็มีบทบาทหน้าที่ ตำแหน่ง และผลงานเป็นที่ยอมรับทั้งในระดับประเทศและต่างประเทศอีกมากมายหลายคน เช่น ชลอ วนะภูติ ชูสง่า ฤทธิประศาสน์ พล.ร.อ. อนันต์ เนตรโรจน์ พล.อ.ต. วัชร จุฑยัรศม์ กาญจน์ สัจจพันธุ์ สง่า นาคะเสถียร ฯลฯ ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันว่าฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่พร้อมพรั่งไปด้วยทรัพยากรบุคคลที่จะช่วยกันผลักดันให้เมืองนี้และประเทศชาติไปสู่ความเจริญก้าวหน้าตามที่คาดหวังไว้ในอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเศรษฐกิจที่จะกล่าวถึงต่อไป

ภูมิการเมืองเรื่องนโยบายนำสู่ภูมิทัศน์ของเมืองแห่งการพัฒนา

เมืองฉะเชิงเทรามีความสำคัญต่อราชธานีทั้งเป็นเมืองหน้าด่าน เส้นทางยุทธศาสตร์ เส้นทางการค้าการส่งส่วย ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมุ่งกระชับอำนาจพร้อม ๆ กับมีนโยบายพัฒนาเมืองนี้อย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

1. นโยบายขุดคลองและขยายพื้นที่การเพาะปลูก

ในสมัยอยุธยาสุโขทัยมีนโยบายเกี่ยวกับการขุดคลองเพื่อเชื่อมเส้นทางคมนาคมทางน้ำระหว่างกรุงเทพฯ กับลุ่มแม่น้ำบางปะกง คลองที่ขุดขึ้นตามนโยบายนี้คือ “คลองลำโรง” โดยขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมือง สมุทรปราการ กับแม่น้ำบางปะกงในเขตอำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทราเข้าด้วยกัน (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, 2516) คลองสายนี้มีความสำคัญต่อการค้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งยังมีประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์และการปกครอง ซึ่งรัฐมักใช้เป็นเส้นทางติดต่อกับกัมพูชาหรือพื้นที่ต้นน้ำ ดังที่ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ได้กล่าวถึงการใช้เส้นทางนี้ว่า “...กรุงเทพฯ มีเส้นทางติดต่อกับกัมพูชาทางแม่น้ำบางปะกงและคลองต่าง ๆ อีกหลายสาย การเดินทางใช้เวลาประมาณ 20 วัน อาจเข้ามาตามคลองลำโรงหรือปากแม่น้ำบางปะกง...” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547, หน้า 36) หรือข้อมูลที่ได้จากโคลงนิราศฉะเชิงเทราธิพนธ์โดย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ที่ได้ร่วมขบวนทัพไปตีเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. 2369 โดยใช้เส้นทางเรือจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าสู่คลองลำโรง ออกไปยังแม่น้ำบางปะกงถึงเมืองปราจีนบุรี (กิตติ ตันไทย, 2520) ผลจากการขุดซ่อมคลองลำโรงทำให้ราษฎรที่อาศัยอยู่บริเวณเมืองสมุทรปราการ และฉะเชิงเทราสามารถที่จะเดินทางไปมาติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้น และยังช่วยให้เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้าไปดูแลทุกข์สุขหัวเมืองดังกล่าวได้สะดวกและใกล้ชิดยิ่งขึ้น

ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ประเทศราชของไทยทั้งลาว และเขมรต่างกระด้างกระเดื่องและก่อความวุ่นวายหลายครั้งโดยมีเหตุการณ์สำคัญคือ เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2373) เรื่อยมาจนถึงสงครามอานามสยามยุทธ (พ.ศ. 2376-2390) รัฐประสบปัญหาในการลำเลียงเสบียงอาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์และกำลังไพร่พลเข้าไปในเขมรลำบากและเสียเวลามาก เพราะต้องใช้เส้นทางคลองลำโรงซึ่งตื้นเขินและเป็นเส้นทางอ้อมต้องพายเรือทวนน้ำขึ้นไปยังต้นน้ำ แล้วเดินบกต่อไปยังเขมร ส่วนการใช้เส้นทางเลียบชายฝั่งทะเลเต็มไปด้วยอันตรายจากคลื่นลม รัฐจึงต้องเลือกจุดเชื่อมระหว่างคลองที่มีอยู่แต่เดิมให้ติดต่อกันได้ โดยการขุดคลองแสนแสบขึ้นในปี พ.ศ. 2380 เริ่มตั้งแต่หัวหมากไปจนถึงบางขุนากออกแม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ขุดเสร็จในปี พ.ศ. 2383 (วรณี แพลกอินทร์, 2538) ชาวบ้านเรียกตอนต้นคลองสายนี้ว่า “คลองแสนแสบ” ส่วนปลายคลองที่อยู่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราว่า “คลองบางขุนาก” ดังนั้น คลองสายนี้จึงถูกขุดขึ้นโดยมีจุดประสงค์

ด้านยุทธศาสตร์ ทำให้การเดินทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทรา พนมสารคาม นครนายก และปราจีนบุรีสะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น แต่ผลพลอยได้เป็นประโยชน์ต่อการเพาะปลูก ทำให้ชาวบ้านชาติพันธุ์ต่าง ๆ พากันเข้าไปตั้งหลักปักฐานทำมาหากินเกิดเป็นชุมชนสองฟากฝั่งคลอง ดังนั้น สองฝั่งคลองบางขนากจึงกลายเป็นเรียกสวนไร่นาอันอุดมสมบูรณ์ ภายหลังคลองสายนี้ได้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือไปมาค้าขายที่สำคัญ เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าข้าว อ้อย อีกทั้งในลำคลองยังกลายเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาน้ำจืด โดยเฉพาะปลาช่อน อันเลื่องชื่อของฉะเชิงเทรา อาจกล่าวได้ว่าคลองบางขนากเป็น “คลองชลประทาน” แห่งแรก ที่ทำให้ชาวบ้านรู้จักขุดคลองใช้เป็นเส้นทางบุกเบิกเข้าไปในบริเวณกร้างว่างเปล่า เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกและเป็นต้นแบบของระบบชลประทานรูปแบบต่าง ๆ ในสมัยต่อมา (ศรีบุญญา คันธาธิพ, 2540)

ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงรายได้ส่วนใหญ่ของพระมหากษัตริย์ได้มาจากการผูกขาดการค้าของป่าที่ขึ้นต้องการ แต่หลังการทำสนธิสัญญาบาวริงแล้วเกิดผลทางด้านเศรษฐกิจคือเกิดการผลิตเพื่อการค้าเข้ามาทดแทนการผลิตแบบพอยังชีพโดยเฉพาะการผลิตข้าว หลังจากนั้นไทยก็ส่งข้าวเป็นสินค้าออกอย่างจริงจังส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ทว่า พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรามีลักษณะของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นในเมืองนี้ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว (รายละเอียดจะได้กล่าวถึงต่อไป) ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมีนโยบายให้ความสำคัญกับการขยายพื้นที่เพาะปลูกเข้ามายังลุ่มน้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา เพราะในช่วงเวลานั้นไทยยังไม่สามารถค้นพบเทคนิคการผลิตใหม่ ๆ ได้ ดังนั้น การขุดคลองจึงเป็นวิธีการที่ดีที่สุดสำหรับขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว ดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่ว่า “การขุดคลองเพื่อจะให้เป็นที่มหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัยและเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกไปมาโดยสะดวกซึ่งให้ผลแก่เรือสวนไร่นา ซึ่งได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านเมืองให้วัฒนาเจริญยิ่งขึ้น” (กิตติ ตันไทย, 2520, หน้า 74) จากแนวพระราชดำริดังกล่าวข้างต้น ทำให้การขุดคลองและการซ่อมรักษาคลองเก่ากลายเป็นนโยบายอย่างหนึ่งของรัฐ

คลองที่ขุดในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรารุ่นแรก ๆ เป็นการขุดเพื่อการคมนาคมและการเกษตรควบคู่กันไปคือ คลองนครเนื่องเขต ขุดในปี พ.ศ. 2419-2420 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการขุดคลองสายนี้ไว้ว่า “เส้นทางคลองไปมาแต่กรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา ยังอ้อมไกลอยู่ ราษฎรลูกค้าเดินทางไปมาได้รับความลำบากเนื่อง ๆ เพราะต้องคุดน้ำในคลองแสนแสบ ถ้าจะขุดคลองลัดตัดทางย่นให้สั้นเข้าก็จะเป็นประโยชน์แก่การเดินทางไปเมืองฉะเชิงเทราเป็นอันมาก ประกอบกับพื้นที่ดินริมคลอง

ทั้งสองฝั่งจะได้ทำประโยชน์เป็นเรือสวนไร่นา เป็นที่ทำมาหากินของราษฎร ได้สะดวกสบาย ความเจริญของบ้านเมืองก็จะทวีเพิ่มพูนยิ่งขึ้น” (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2523, หน้า 101) คลองนี้เริ่มตั้งแต่ศาลากลางคลองแสนแสบตรงไปต่อปากคลองท่าไข่ แขวงเมืองจะเชิงเทรา ยาวประมาณ 22 กิโลเมตร ทรงพระราชทานนามคลองนี้ว่า “คลองนครเนื่องเขต” แต่ชาวบ้านเรียกว่า “คลองท่าไข่” คลองสายนี้นอกจากช่วยย่นระยะการเดินทางจากฉะเชิงเทราไปกรุงเทพฯ ให้สั้นเข้าแล้ว ยังได้พื้นที่นาสองฝั่งคลอง อีก 32,400 ไร่ อันเป็นประโยชน์ต่อทางราชการและการค้าขายด้วย เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญขึ้นมาโรงสีข้าวยังไม่ขยายตัวออกมานอกกรุงเทพฯ ตลาดซื้อขายข้าวจึงต้องกระทำกันที่กรุงเทพฯ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2419 จึงมีการขยายโรงสีออกมา ตั้งที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นแห่งแรก (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548)

ในปี พ.ศ. 2420 รัฐก็แสดงท่าทีให้เห็นอย่างชัดเจนที่จะพัฒนาการขุดคลองและการจับจองที่ดินให้เป็นระเบียบรัดกุมยิ่งขึ้น โดยการออกพระราชบัญญัติฉบับหนึ่งเรียกว่า “ประกาศขุดคลอง” หลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้แล้ว รัฐได้ขุดคลองประเวศบุรีรมย์ขึ้นในปี พ.ศ. 2421-2423 เพื่อเชื่อมต่อแม่น้ำบางปะกงกับแม่น้ำเจ้าพระยา โดยพระยาดำรงราชพลขันธ์เป็นแม่กองขุดในระยะเริ่มแรก ต่อมาพระยาประเวศบุรีรมย์ได้สั่งให้ทำการขุดคลองสายนี้โดยใช้วิธีกำหนดแนวคลองด้วยการยิงปืนใหญ่จากปากน้ำทางฝั่งแม่น้ำบางปะกง แล้วเกณฑ์แรงงานคนขุดตามแนวลูกปืน เพื่อให้ได้คลองเป็นเส้นตรงจากฉะเชิงเทราถึงกรุงเทพฯ ตามคลองท่าไข่ไปเชื่อมกับคลองพระโขนง เมืองนครเขื่อนขันธ์ เป็นระยะทางยาว 46 กิโลเมตร ชาวบ้านเรียกคลองนี้ว่า “คลองท่าไข่” (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536) การขุดคลองสายนี้ราษฎรลงชื่อช่วยเหลือค่าขุดคลองด้วยโดยมีอัตราต่างกันคือ ตอนต้นคลองตั้งแต่ปลายคลองพระโขนงตอนหนึ่งค่าคลองไร่ละ 5 สลึง ตอนกลางคลองไร่ละ 1 บาท ตอนแขวงเมืองฉะเชิงเทรา ไร่ละ 6 สลึง ปลายคลองไร่ละ 2 สลึง เป็นที่น่าสังเกตว่าราษฎรมีความต้องการที่ดินทำกินมาก เพราะราคาข้าวสูงขึ้นจึงเป็นที่ดึงดูดใจให้ทำนา และอีกประการหนึ่งเนื่องมาจากสิทธิที่ราษฎรได้รับจากพระราชบัญญัติขุดคลองคือ ได้รับยกเว้นไม่เก็บค่านา 3 ปี และเพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปีเป็น 5 ปี

ด้วยเหตุนี้ ทำให้ที่ดินสองฝั่งคลองประเวศบุรีรมย์มีไม่เพียงพอ หลวงแพ่งจึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองแยกจากคลองประเวศบุรีรมย์อีกรวม 4 คลองด้วยกัน คือ คลอง 1 แยกจากคลองประเวศบุรีรมย์ถึงคลองศิระจรเข้ คลอง 2 จากคลองแพรงศิระจรเข้ขึ้นไปยังคลองประทิว คลอง 3 จากคลองเจ็ดถึงคลองประทิว และคลอง 4 จากคลองชะริถึงคลองประทิว รวมที่ดินที่ได้รับการบุกเบิกจากการขุดคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแยกรวมทั้งสิ้น 92,000 ไร่ (กิตติ ตันไทย, 2520) ความตื่นตัวในการเพาะปลูกส่งผลให้ที่ดินริมคลองซึ่งการคมนาคมสัญจร

ไปมาสะดวกมีราคาแพง และเป็นที่ต้องการของราษฎรเนื่องจากอยู่ในช่วงที่ข้าวราคาดี จนรัฐไม่สามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกได้ทัน จึงเป็นแรงจูงใจให้เอกชนเข้ามาขอสัมปทานขุดคลองเพื่อขายที่ดินบริเวณสองฝั่งคลอง เช่น คลองเปรี้ง คลองหลวงแพ่ง คลองอุดมชลจร เป็นต้น ซึ่ง เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขุด “คลองเปรี้ง” ในปี พ.ศ. 2430 ขุดเริ่มต้นในการขุดจากคลองประเวศบุรีรมย์ เมืองนครเขื่อนขันธ์ไปทะลุอำเภอบางน้ำเปรี้ยวออกคลองบางขนาก ได้พื้นที่ในการเพาะปลูก 19,357 ไร่ 3 งาน 20 ตารางวา และคลองสายนี้ยังช่วยให้การคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับนครเขื่อนขันธ์สะดวกขึ้น นอกจากนี้ยังได้นำน้ำจืดจากคลองบางขนากมาไล่น้ำเค็มออกจากคลองประเวศบุรีรมย์ในฤดูแล้งอีกด้วย (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536) เนื่องจากคลองประเวศบุรีรมย์อยู่ใกล้ปากแม่น้ำ จึงมักประสบปัญหาน้ำเค็มไหลเข้ามาในคลองสร้างความเสียหายแก่พืชผลทางการเกษตรของชาวบ้าน

คลองหลวงแพ่ง (พ.ศ. 2431-2433) คลองสายนี้ หลวงแพ่ง กรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์ เป็นผู้ขุด เริ่มตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ฝั่งเหนือขึ้นไปจนถึงคลองแสนแสบไปบรรจบกับคลองนครเนื่องเขต แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อขุดคลองเสร็จแล้วสามารถเปิดพื้นที่เพาะปลูกได้ถึง 33,750 ไร่ สำหรับคลองอุดมชลจร (พ.ศ. 2431-2433) พระยาสีหราชเดโช ขออนุญาตขุดคลองสายนี้ โดยอ้างว่าราษฎรในกรุงเทพฯ และแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ตลอดจนเมืองฉะเชิงเทราไม่มีพื้นที่ทำนา จึงขอให้ขุดคลองสายนี้ เริ่มขุดตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ไปออกคลองนครเนื่องเขต เมื่อขุดคลองเสร็จแล้วปรากฏว่าพื้นที่นาไม่พอแจกจ่ายให้แก่ราษฎรที่ลงชื่อจับจองเอาไว้ ราษฎรจึงได้ร่วมกันแจ้งความจําจะช่วยออกเงินค่าขุดคลองใหม่ ดังนั้น พระยาสีหราชเดโชจึงต้องขุดคลองแยกอีก 2 คลอง ได้ที่นารวมกันกับที่นาคลองอุดมชลจร 30,525 ไร่ (กิตติ ตันไทย, 2520) การขุดคลองหลวงแพ่งและคลองอุดมชลจร แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่ดินของราษฎรในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรามีแนวโน้มสูงขึ้นเรื่อย ๆ

เมื่อมีการขุดคลองมากขึ้น ชาวบ้านก็สามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเข้าไปทำการเพาะปลูกได้ ทั้งพ่อค้าและชาวบ้านก็สามารถซื้อขายผลผลิตได้สะดวกเกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย เส้นทางคมนาคมและเศรษฐกิจการค้าของฉะเชิงเทรา นอกจากมีแม่น้ำบางปะกงเป็นแม่น้ำสายหลักของเมืองนี้แล้ว ยังมีเส้นทางขนส่งสินค้าจากอำเภอต่าง ๆ เข้ามาที่ตัวเมือง โดยมีคลองสาขาที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกงและใช้เป็นเส้นทางการค้า ดังนี้

อำเภอพนมสารคาม อำเภอราชสาส์น มีคลองท่าลาดไหลผ่านและไปเชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกงที่ปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า

อำเภอบางน้ำเปรี้ยว มีแม่น้ำบางปะกงและคลองบางขนาก คลอง 17 คลอง 18 คลอง 19 คลอง 20 คลอง 21 คลองหกวา และคลองพระองค์เจ้าไชยอนุชิต (คลองเจ้า)

อำเภอบางคล้า อำเภอลองเขื่อน เส้นทางการค้าอาศัยแม่น้ำบางปะกงเป็นหลัก
รวมทั้งมีคลองท่าลาด คลองวัดแจ้ง คลองมะกอก คลองวัดปากน้ำ และคลองลัดบางหว้า

อำเภอเมือง มีแม่น้ำบางปะกงและคลองบางพระ คลองบ้านใหม่ คลองบางดินเป็ด ส่วน
คลองที่ขุดขึ้นมาเพื่อใช้ประโยชน์ในการคมนาคมและการเกษตร เช่น คลองนครเนื่องเขต คลองท่า
ไข่ คลองหลวงแพ่ง คลองอุคมชลจร เป็นต้น

อำเภอบ้านโพธิ์ มีแม่น้ำบางปะกงและคลองสวน คลองสนามจันทร์ คลองหลอดยอ
นอกจากนี้ยังมีคลองขุด ได้แก่ คลองประเวศบุรีรมย์ คลองลาดขวาง คลองแสนภูคาช คลองแขวง
กัลป์ คลองหลวงพินิจางวาง คลองพระยาพระสมุทร คลองพระยาอรรคเดช คลองปึกแก้ว
คลองหม้อข้าวหม้อแกง เป็นต้น

อำเภอบางปะกง มีแม่น้ำบางปะกงรวมทั้งคลองสาขา ได้แก่ คลองลำโม่ และคลอง
ตามโครงการพระองค์เจ้าไชยานุชิต

ดังนั้น การขุดคลองจึงเกิดผลดีและเป็นประโยชน์ทั้งในแง่ราษฎรสามารถเดินเรือ
ในลำคลองได้สะดวก รวมทั้งตอบสนองในเรื่องที่ดินทำกิน โดยรัฐไม่ต้องลงทุนแต่กลับได้
ผลประโยชน์หลายอย่าง ทั้งมีรายได้จากค่าขุดคลอง มีรายได้จากอากรค่าน้ำที่เพิ่มขึ้น และประโยชน์
จากการค้าขายข้าวคือได้ภาษีข้าวเพิ่มขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่ารัฐประสบความสำเร็จในการขยายพื้นที่
การเพาะปลูกให้กว้างขวางออกไปได้ตามนโยบายที่ต้องการ (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536)
โดยเฉพาะในเขตเมืองฉะเชิงเทราเพิ่มขึ้นนับแสนไร่ ส่งผลให้พื้นที่ของเมืองนี้ในแถบฝั่งตะวันตก
ของแม่น้ำบางปะกงกลายเป็นแหล่งเกษตรกรรมขนาดใหญ่ และคลองขุดก็มีส่วนเชื่อมการคมนาคม
ระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับลุ่มแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นแหล่งการผลิตเพื่อการค้าทำให้ฉะเชิงเทรา
กลายเป็นเมืองศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญในลุ่มแม่น้ำบางปะกง (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536)

2. นโยบายการสร้างประตุน้ำ ทำนบระบายน้ำ และอ่างเก็บน้ำ

รัฐยังมีนโยบายเกี่ยวกับการพัฒนาระบบชลประทานเพื่อการเพาะปลูกอื่น ๆ อีก เห็นได้
จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
“กรมคลอง” ขึ้นในปี พ.ศ. 2446 พร้อมกับให้สร้าง “ประตุน้ำ” ขึ้นตามลำคลองที่เชื่อมต่อกับ
แม่น้ำใหญ่ เพื่อประโยชน์ในการทดน้ำและกักเก็บน้ำไว้ใช้สำหรับการเพาะปลูกและเรือที่สัญจร
ไปมา ครั้นต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ราวปี พ.ศ. 2457
ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อกรมคลองเป็น “กรมทดน้ำ” จนกระทั่งสมัย
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) ในราวปี พ.ศ. 2470 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยน
ชื่อจากกรมทดน้ำมาเป็น “กรมชลประทาน” จนถึงทุกวันนี้ (เฉลิมพล จินดาเรือง, 2544)

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในโครงการสนับสนุนส่งเสริมการชลประทานของรัฐ หนึ่งในนโยบายของรัฐเกี่ยวกับการชลประทานที่ได้รับการอนุมัติให้ทำในพื้นที่ของเมืองนี้ คือการ “ทำประตูสำหรับท่อน้ำ” ปรากฏว่ามีถึง 4 แห่ง คือ ประตูน้ำบางขนาก ประตูน้ำท่าถั่ว ประตูน้ำท่าไข่ และประตูน้ำปากตะคลอง การสร้างประตูน้ำที่บางขนากและท่าไข่นั้น เริ่มสร้างมาตั้งแต่เดือน มีนาคม พ.ศ. 2448 แล้วเสร็จในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2449 โดยใช้ศิลาจากอำเภอศรีมหาโพธิ เมืองปราจีนบุรี และใช้ปูนซิเมนต์จากประเทศอินโดนีเซีย ส่วนที่ดินที่ใช้สร้างประตูน้ำท่าไข่ กระทรวงเกษตรธิการ ได้ขอเช่าจากพระคลังข้างที่ ในอัตราเดือนละ 40 บาท “ประตูน้ำท่าไข่” ตั้งอยู่เกือบสุดปลายคลองท่าไข่มีหน้าที่ระบายน้ำที่ผ่านคลองแสนแสบ คลองนครเนื่องเขต และ คลองซอยต่าง ๆ ที่มีชื่อเป็นตัวเลข เช่น คลองสิบหก คลองสิบเก้า ลงแม่น้ำบางปะกง ต่อมาเดือน กันยายน พ.ศ. 2449 มีการเปลี่ยนบานประตูของประตูน้ำท่าไข่ให้เป็นประตูเหล็ก (ฟ้าใส, 2555)

สำหรับประตูน้ำบางขนากไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับที่ดินที่ใช้ก่อสร้าง ที่มาของชื่อ ประตูน้ำ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลขอพระราชทานชื่อ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเห็นว่า “ถึงจะตั้งชื่ออย่างไรก็คงไม่มีใครเรียกตาม ผู้ตั้งชื่อตามคำบลไม่ได้ เช่น ประตูน้ำปทุมวัน ประตูน้ำท่าไข่ ประตูน้ำบางขนาก ถึงแม้จะมี ประตูน้ำมากก็ไม่มีใครลืม” (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536, หน้า 83) ด้วยเหตุนี้ ประตูน้ำในเขตพื้นที่ เมืองฉะเชิงเทราจึงมีชื่อตามคำบลที่ตั้งอยู่ทั้งสิ้น ประตูน้ำท่าถั่วเริ่มสร้างในปี พ.ศ. 2448 แล้วเสร็จ เดือนธันวาคม พ.ศ. 2449 ส่วนประตูน้ำปากตะคลองเริ่มสร้างในปี พ.ศ. 2448 แล้วเสร็จเดือน พฤศจิกายน พ.ศ. 2449 ประตูน้ำเหล่านี้เมื่อสร้างเสร็จแล้วมีบทบาทในการท่อน้ำระบายน้ำจากแม่น้ำ บางปะกงเข้ามาเก็บไว้ในคลอง เป็นประโยชน์ต่อการทำนาปลูกข้าวรวมทั้งเรือบรรทุกข้าว และเรือกลไฟสามารถเดินได้ตลอดปี (มนัส ตั้งงาม, 2554 ง) ส่วนการสร้างประตูน้ำนอกเขตพื้นที่ เมืองฉะเชิงเทรา แต่ส่งผลให้เกิดประโยชน์ต่อเมืองนี้ด้วยคือ ประตูน้ำบางเหี้ย ในเขตพื้นที่เมือง สมุทรปราการ เมื่อปี พ.ศ. 2449 การสร้างประตูน้ำแห่งนี้ก็เพื่อแก้ปัญหาน้ำเค็มที่หนุนเข้า คลองแสนแสบ คลองประเวศบุรีรมย์และคลองลำโรง ซึ่งพื้นที่ในแถบคลองเหล่านี้เป็นพื้นที่ เกษตรกรรมขนาดใหญ่ของเมืองฉะเชิงเทรา ประตูน้ำที่สร้างขึ้นมีทำนบระบายน้ำเฉพาะที่ ประตูน้ำท่าไข่เท่านั้น ต่อมาปี พ.ศ. 2453 รัฐจึงได้อนุมัติให้สร้างทำนบเลื่อนที่ประตูน้ำบางขนาก และที่ประตูน้ำท่าถั่ว (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536)

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ให้ความสำคัญ สนพระทัยค่อนข้างมาก เห็นได้จากในปี พ.ศ. 2445 มีคำสั่งให้ หลวงประเทศขันธการ พนักงานใน กองข้าหลวงเกษตรออกตรวจและสร้างทำนบหลวงให้แก่ราษฎรเมืองนี้ จึงพบว่าในบางพื้นที่ราษฎร ได้สร้างทำนบขึ้นใช้เองอยู่แล้วด้วยวิธีการเอาไม้ปักเสากันแล้วทิ้งดินลงทับถมไว้ ซึ่งหลวงประเทศ

ชั้นราชการเห็นควรว่าจะสร้างทำนบหลวงด้วยวิธีเดียวกันนี้ จึงได้ปรึกษากับผู้ว่าราชการเมืองและ
กรมการเมือง เมื่อตกลงกันแล้วหลวงประเทศชั้นราชการได้เสนอให้สร้างทำนบหลวงขึ้นในพื้นที่อีก
11 แห่ง (สุทธาดา เลขไวยุทธย์, 2536) ดังนี้

1. สร้างทำนบที่ตำบลวัดคันตาล	คลองนครเนื่องเขต
2. สร้างทำนบที่ตำบลริมคลองประเวศบุรีรมย์	คลองหลวงแพ่ง
3. สร้างทำนบที่ตำบลริมคลองประเวศบุรีรมย์	คลองเจ้าพระยาสุริยวงศ์
4. สร้างทำนบที่ตำบลริมคลองประเวศบุรีรมย์	คลองเป็ง
5. สร้างทำนบที่ตำบลคลองสวน	คลองสวน
6. สร้างทำนบที่ตำบลคลองสวน	คลองลัดบางพระ
7. สร้างทำนบที่แยกปลายคลองบางพระ	คลองลำซวด
8. สร้างทำนบทางตะวันตกวัดทอด	ปลายคลองบางไผ่
9. สร้างทำนบที่บ้านโพธิ์	คลองบ้านโพธิ์
10. สร้างทำนบที่บ้านโพธิ์	คลองบางซ່อน
11. สร้างทำนบที่ตำบลลาดน้ำเค็ม	คลองลาดน้ำเค็ม

ซึ่งจุดประสงค์ในการสร้างทำนบหลวง เป็นไปตามพระราชประสงค์ของ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ดังนี้ “...การเพาะปลูกเป็นสิ่งสำคัญของ
บ้านเมือง ซึ่งต้องอาศัยน้ำเป็นสิ่งสำคัญ มีเหตุที่เป็นอันตรายอยู่อย่างหนึ่ง เพราะว่าที่ดินใน
ท้องทุ่งทั่วไปมักจะมีทางน้ำลำบึงทลออกมาประจบกับแม่น้ำลำคลองใหญ่โดยมาก ถ้าปีใดฝน
ไม่บริบูรณ์น้ำน้อย น้ำที่พอจะไหลลงท้องทุ่งได้ก็ไหลลงตามบึงนั้น ๆ มาตกแม่น้ำหรือลำคลองใหญ่
เสีย กระทบทำให้พืชพรรณ การเพาะปลูกในที่นั้น ๆ เสียไป... มีพระราชประสงค์จะอุดหนุน
การเพาะปลูกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ด้วยการปิดทำนบในที่อันควรปิด เพื่อทน้ำไว้แก่เหตุอันตราย
ดังกล่าว...” (สุทธาดา เลขไวยุทธย์, 2536, หน้า 79)

รัฐมีนโยบายพัฒนาแหล่งน้ำในเมืองจะเชิงเทรามาอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ การก่อสร้าง
อ่างเก็บน้ำคลองระบมสร้างกันคลองระบมที่บริเวณเทือกเขาชาระกำ บ้านชำป่างาม ตำบลท่า
กระดาน อำเภอสนามชัยเขต สร้างแล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2538 และอ่างเก็บน้ำคลองสี่ัคสร้างที่
บริเวณบ้านท่าคาน ตำบลท่าตะเกียบ อำเภอท่าตะเกียบ ห่างจากอำเภอเมืองจะเชิงเทราประมาณ
90 กิโลเมตร เป็นหนึ่งในโครงการพัฒนาแหล่งน้ำลุ่มน้ำบางปะกงตอนบน โดยทำการก่อสร้างเขื่อน
ดินปิดช่องเขาขาดกันคลองสี่ัค เริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2539 แล้วเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2542 เพื่อ
ส่งน้ำให้พื้นที่เกษตรกรรมได้ถึง 182,000 ไร่ (จีระจำ, 2551 ก) รวมทั้งอ่างเก็บน้ำห้วยน้ำโจนอยู่ที่
หมู่บ้านชำป่างาม ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม สามารถส่งน้ำให้พื้นที่เกษตรกรรมได้

ประมาณ 1,330 ไร่ (พรทิพย์ ลิ่มพะพันธ์, 2541) อ่างเก็บน้ำเหล่านี้จึงเป็นแหล่งเก็บกักน้ำไว้เป็นแหล่งน้ำต้นทุน เพื่อใช้ประโยชน์ทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมของเมืองฉะเชิงเทรา กับเมืองชลบุรี รวมทั้งกิจการประปาเพื่อการอุปโภคบริโภคของชุมชน และในช่วงหน้าแล้งหากปล่อยน้ำในอ่างออกมา ยังช่วยผลักดันน้ำเค็มที่รุกล้ำเข้ามาในแม่น้ำบางปะกงและคลองท่าลาดได้ด้วย ในหน้าฝนอ่างนี้ช่วยระบายน้ำเพื่อบรรเทาอุทกภัยในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นแหล่งเพาะพันธุ์และเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ชาวบ้านสามารถเข้ามาจับสัตว์น้ำในพื้นที่อ่างเก็บน้ำสำหรับการเลี้ยงชีพได้ และผลพลอยได้ที่สำคัญคืออ่างเก็บน้ำกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจแห่งใหม่ของเมืองฉะเชิงเทราด้วย

การพัฒนาชลประทานตามนโยบายของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นการตั้งหน่วยงานเฉพาะขึ้นมาเพื่อบริหารจัดการเรื่องน้ำ แม้กระทั่งการขุดคลองใหม่ขึ้นหลายคลอง การซ่อมรักษาคล่อง การสร้างทำนบหลวง การสร้างประตูน้ำ ตลอดจนการก่อสร้าง “ฝายท่ากง” (ปัจจุบันคือ ฝายท่าลาด) ซึ่งเป็นฝายขนาดเล็กขึ้นที่บ้านท่ากง ตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ทำให้มองภาพของสังคมเมืองฉะเชิงเทราว่ามีปัญหาสำคัญในเรื่อง “น้ำ” โดยเฉพาะสำหรับใช้ในการเกษตรกรรมจึงจำเป็นต้องสร้างการชลประทานขึ้น ทั้ง ๆ ที่เป็นเมืองแห่งลุ่มน้ำมีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านกลางเมือง ตลอดจนมีคลองสาขาอีกเป็นจำนวนมากนั้น ซึ่งในความเป็นจริงแล้วเมืองนี้ไม่ได้มีปัญหาในเรื่องน้ำแต่อย่างใด หากแต่เป็นขั้นตอนของการพัฒนาเมืองนี้ เพื่อสนองนโยบายและรองรับความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ รวมทั้งความเจริญด้านเทคโนโลยีที่ออกมาจากกรุงเทพฯ หรือเพื่อแก้ปัญหาอันเกิดจากภัยธรรมชาติ เห็นได้จากกรมชลประทานมีแผนพัฒนาลุ่มน้ำปราจีนบุรี โดยจัดสร้างถนนชลประทานกั้นน้ำตลอดแนวฝั่งขวาแม่น้ำบางปะกง พร้อมทั้งสร้างประตูระบายน้ำบริเวณปากคลองทุกแห่ง เริ่มตั้งแต่คลองบางพลวงผ่านอำเภอเมือง อำเภอบ้านสร้าง เมืองปราจีนบุรี มาสิ้นสุดโครงการที่คลองท่าลาด อำเภอบางคล้า เมืองฉะเชิงเทรา เพื่อปิดกั้นลำคลองอันเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำบางปะกง โดยครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของเมืองฉะเชิงเทรา ในลักษณะของโครงการเพื่อบรรเทาอุทกภัย การกักเก็บน้ำในลำคลองและทุ่งราบ (Water conservation) เพื่อการเกษตรกรรมและการอุปโภคบริโภค เริ่มดำเนินการในช่วงปี พ.ศ. 2511-2524 ต่อมารัฐได้อนุมัติงบประมาณให้สร้างประตูระบายน้ำคลองบางกระเจ็ด และสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2533 ต่อจากนั้นจึงมีการใช้เครื่องทุ่นแรงปรับปรุงลำคลองในชุมชน ให้มีประสิทธิภาพในการระบายน้ำและเก็บกักน้ำได้มากขึ้น (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) ถนนชลประทานสายนี้และประตูระบายน้ำล้วนมีอิทธิพลต่อลักษณะทางธรรมชาติและระบบนิเวศของชุมชนในลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา เพราะสามารถป้องกันความเสียหายจากอุทกภัยที่เกิดขึ้นให้ลดน้อยลง ทั้งนี้เนื่องจากมีประตูระบายน้ำทำให้ควบคุมปริมาณน้ำในแต่ละฤดูกาลให้เหมาะสมกับวิถีทำกิน

ด้านเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวให้สามารถทำมาหากินต่อเนื่องได้ตลอดทั้งปี นอกจากนี้ยังช่วยป้องกันน้ำเค็มที่หนุนเข้ามาจากปากอ่าวไทยในช่วงฤดูแล้ง มิให้เข้าไปทำความเสียหายแก่ผลผลิตทางเกษตรกรรมของชาวบ้านในชุมชนเมืองฉะเชิงเทราได้

3. ฉะเชิงเทราเมืองหลวงของมณฑลปราจีนบุรี

ในยุคจักรวรรดินิยม มหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสเข้ามามีอิทธิพลล่าอาณานิคมแถบเอเชีย พหุติการณ์ดังกล่าวสอดคล้องกับกระแสพระราชดำริสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ที่ทรงมีต่อสถานการณ์ต่างประเทศในช่วงที่พระองค์ใกล้สวรรคต ความว่า “การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้คืออย่าให้เสียทีแก่เขาได้” (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) สถานการณ์ยิ่งปรากฏชัดขึ้น เมื่อฝรั่งเศสแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามายังลาวและเขมรซึ่งมีฐานะเป็นประเทศราชของไทย รวมทั้งสิ้นนโยบายรุนแรงกับไทยกรณีดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง (แสง จุละจาริตต์, ม.ป.ป.) ไทยเสียดินแดนครั้งแรกแก่ฝรั่งเศสเมื่อปี พ.ศ. 2410 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) และให้ไทยยอมรับอย่างเป็นทางการว่าได้สูญเสียกัมพูชา (เขมร) ให้เป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสแล้ว โดยสิ้นนโยบายเรือปืนกับไทยคือ ฝรั่งเศสส่งเรือรบมิทราแย (MITRAILLE) เข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยา (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) และในปี พ.ศ. 2428 รัฐสภาฝรั่งเศสก็เร่งเร้าให้รัฐบาลดำเนินการผนวกดินแดนฝั่งซ้ายของไทยตลอดแนวแม่น้ำโขงมาเป็นของฝรั่งเศส

ในที่สุดฝรั่งเศสก็สามารถยึดครองอินโดจีนได้สำเร็จ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสอยู่ในภาวะตึงเครียด เมืองในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงกลายเป็นพรมแดนที่ติดกับอิทธิพลฝรั่งเศส เหตุการณ์นี้ส่งผลกระทบต่อเอกราชของไทยและความปลอดภัยของราษฎร ด้วยเหตุนี้ราษฎรที่อาศัยในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงต่างพากันหวาดกลัวและหันไปพึ่งพาผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นที่ตั้งตนเป็นผู้ปกครอง หรือเข้าไปสังกัดต่างชาติที่มีอิทธิพลเหนือรัฐบาลไทย เพราะจะได้รับการคุ้มครองจาก “สิทธิสภาพนอกอาณาเขต” (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548) อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากสนธิสัญญาบาวริง (Bowring treaty) ก่อให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับระบบการบริหารราชการแผ่นดินของไทย ในเรื่องที่ทำให้อำนาจแก่ผู้ที่อยู่ใต้อาณัติฝรั่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งให้สิทธิไปขึ้นศาลกงสุลของประเทศนั้น ๆ แทนที่จะขึ้นศาลไทย พ่อค้าที่มาจากพม่าซึ่งอังกฤษยึดครองแล้ว หรือมาจากเขตอินโดจีนของฝรั่งเศสก็ใช้สิทธิพิเศษนี้ ไม่เชื่อฟังเจ้าพนักงานไทยหลีกเลี่ยงไม่เสียภาษีและทำธุรกิจผิดกฎหมาย พ่อค้าจีนหลายคนมีสถานะเป็นคนในอาณัติของฝรั่งเศสหรือเป็นคู่ค้ากับคนในอาณัติของฝรั่งเศส เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงกฎหมายและการควบคุมของรัฐไทย ชาวจีนบางคนเข้ารีตเพื่อขอรับความคุ้มครองจากรัฐบาลเจ้าอาณานิคม หากข้าราชการไทยพยายามปราบปรามก็เกรงว่าจะเป็น

ประเด็นความขัดแย้ง ซึ่งฝรั่งเศสเจ้าอาณานิคมอาจจะถือเป็นมูลเหตุเข้ายึดครองไทยได้ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2546)

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) จึงมีพระบรมราโชบายในการที่จะรักษาความมั่นคงในประเทศด้วยการบำรุงเขตแดนให้ปลอดภัยจากอิทธิพลของฝรั่งเศสและอังกฤษ โดยทรงใช้นโยบาย “การเมือง” นำหน้า “การทหาร” คือด้วยวิธีการทูตมากกว่าจะใช้กำลังทหาร เพราะทรงเล็งเห็นแล้วว่ากำลังทหารและอาวุธของไทยไม่สามารถเทียบเท่ากับชาติเหล่านั้นได้ การแสดงท่าทีที่แข็งกร้าวออกไปจะไม่เกิดผลดี และในขณะเดียวกันก็เร่งพัฒนาบ้านเมืองให้ทันสมัยไปพร้อม ๆ กับการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของราษฎรด้วย และทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินอย่างทันที เห็นได้จากพระราชดำรัสของพระองค์ในคราวที่ทรงย้ายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจากกระทรวงธรรมการมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตอนหนึ่งว่า “ในสวนพระองค์เชื่อแน่ว่าเธอ (สมเด็จพระยาดำรง) สามารถจัดกระทรวงธรรมการให้ได้ดี แต่การบ้านเมืองซึ่งสำคัญกว่านั้นยังมีอยู่ด้วยต่างประเทศกำลังตั้งท่าจะลุกเมืองไทยอยู่แล้ว ถ้าเราประมาทไม่จัดการปกครองบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย ปล่อยปละหละหลวมอย่างที่เป็นอยู่ในเวลานี้ ซ้ำไปเห็นจะเป็นภัยแก่บ้านเมือง บางทีอาจถึงเสียอิสรภาพ การรักษาราชอาณาจักรด้วยการปกครองหัวเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยจึงเป็นการสำคัญมากกว่า” (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2521, หน้า 19-20) ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงพยายามดำเนินนโยบายกระชับอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง (Centralization) โดยการเข้าไปควบคุมรายได้ ภาษี งบประมาณ การศึกษา ระบบตุลาการ และกลไกบริหารอื่น ๆ ผ่านข้าหลวงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงแต่งตั้งข้าราชการจากกรุงเทพฯ ออกไปคุมการบริหารตามหัวเมือง (ธงชัย วินิจจะกูล, 2556) เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพของชาติ (National unity) และเอกภาพในการบังคับบัญชา (Unity of command) ให้มีระเบียบแบบแผนเดียวกันในการจัดการปกครองส่วนภูมิภาค โดยให้อยู่ในรูปแบบของ “เทศาภิบาล” คือการปกครองในลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการเป็นลำดับขึ้นไป ซึ่งการปกครองแบบนี้เป็นการดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอย่างแท้จริง ทำให้รัฐบาลสามารถบังคับบัญชาทุกระดับได้โดยตรงสามารถควบคุมได้ทุกท้องที่ในประเทศ (ธงชัย วินิจจะกูล, 2556) การดำเนินการต่าง ๆ จะต้องกระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพื่อมิให้ราษฎรมีความแตกตื่นจากการปฏิรูปครั้งนี้ มิฉะนั้นจะเปิดโอกาสให้ชาติตะวันตกถือโอกาสแทรกแซงกิจการภายในของประเทศได้

จากแนวพระบรมราโชบายในการปฏิรูปการปกครองนั้น ทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงคิดวิธีการจัดตั้ง “มณฑล” ในหัวเมืองชั้นในที่ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยก่อน โดยการรวมหัวเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกัน อาณาเขตของมณฑลมักยึดเอา

ลำน้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลักเป็นเครื่องกำหนด (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2435 การปกครองในระบบเทศาภิบาลจึงได้เริ่มเตรียมการขึ้นที่ “มณฑลปราจีนบุรี” ด้วยการรวมหัวเมืองตามลำน้ำบางปะกงคือ เมืองปราจีนบุรี นครนายก พนมสารคาม และเมืองฉะเชิงเทรา อาจกล่าวได้ว่า แม่น้ำบางปะกงอยู่ในฐานะเป็นเส้นทางกระจายอำนาจการปกครองจากส่วนกลางเข้าสู่ท้องถิ่นภายใต้ระบบมณฑลเทศาภิบาล (พิมพ์อุมา โตสินธพ, 2548) และเมืองฉะเชิงเทราก็ได้ร่วมมีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าครั้งยิ่งใหญ่ด้วย เริ่มต้นตั้งที่ว่าการมณฑลที่เมืองปราจีนบุรี โดยใช้สถานที่ที่เคยเป็นโรงงานทำแร่ทองคำของพระปรีชาภักการ (สำออง อมาตยกุล) เป็นศูนย์บัญชาการชั่วคราว การกำหนดเขตและหัวเมืองรวมเข้าเป็นมณฑลเป็นแต่เพียงการเตรียมการเท่านั้น ยังไม่ได้กำหนดรูปแบบการปกครองหรือตราออกเป็นพระราชบัญญัติบังคับใช้ ไทยก็ต้องประสบกับการรุกรานของฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2436 ที่เรียกเหตุการณ์นี้ว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112” เนื่องจากฝรั่งเศสรุกรานเขตแดนไทยทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพราะต้องการผนวกดินแดนลาวเข้าเป็นอาณานิคม และฝรั่งเศสยังได้แผ่อำนาจเข้ามาในพื้นที่ภาคตะวันออกของไทย ด้วยการส่งกองกำลังทหารเข้ามายึดเมืองจันทบุรีไว้ เหตุการณ์นี้เป็นตัวเร่งสำคัญทำให้รัฐต้องจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรีขึ้นอย่างรีบด่วน เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2436 และมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้ พลตรี พระยาฤทธิรงค์ธรมเฉท (สุข ชูโต) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (คนแรก) ของมณฑลปราจีนบุรี และเป็นแม่ทัพจักราชากรในมณฑลนี้ด้วย (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528)

การจัดราชการทหารของ พลตรี พระยาฤทธิรงค์ธรมเฉทสามารถดำเนินงานตามนโยบายของรัฐบาลได้เป็นอย่างดี ทั้งยังทำให้เกิดความสะดวกและรวดเร็วต่อราชการทหารเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการเตรียมพร้อมรบในการเกณฑ์คนเป็นทหารได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว ดังที่สมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า “พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้าถึง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ไทยก็เกิดวิวาทกับฝรั่งเศส เทศาภิบาลมณฑลปราจีนจัดส่งกำลังและเครื่องยุทธภัณฑ์ไปยังมณฑลชายแดนทางตะวันออกแข็งแรงรวดเร็วกว่าคนทั้งหลายคาด ดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ของการตั้งมณฑลถึงออกปากชมเป็นครั้งแรก” (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) ดังนั้น มณฑลปราจีนบุรีจึงถูกใช้เส้นทางลำเลียงอาวุธยุทธภัณฑ์และกำลังทหาร รวมทั้งเตรียมกำลังสำรองในการรักษาความมั่นคงทางชายแดนด้านตะวันออกของไทยด้วย มณฑลปราจีนบุรียังมีความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากมีพื้นที่บางส่วนติดต่อกับมณฑลบูรพา (เขมร) อันประกอบด้วยเมืองเสียมราฐ พระตะบอง พนมสมก และศรีโสภณ ทำให้มณฑลปราจีนบุรีกลายเป็นหัวเมืองหน้าด่านฝ่ายตะวันออก (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) เนื่องจากดินแดนเขมรในขณะนั้นเป็นเมืองขึ้นของไทยกำลังถูกคุกคามจากฝรั่งเศส และการที่ฝรั่งเศสเข้ายึดเมืองจันทบุรีทำให้มีกองกำลังทหารอยู่ใกล้กรุงเทพฯ มากขึ้น จึงง่ายต่อ

การที่ฝรั่งเศสจะคุกคามและมาถึงเมืองหลวงของไทยได้เร็วที่สุด แต่เหตุการณ์ได้ยุติลงด้วยการทำสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 “อนุสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส ค.ศ. 1904” ซึ่งทางไทยต้องยอมยกดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสและถอนทหารออกจากบริเวณดังกล่าว อีกทั้งต้องยอมให้เมืองพระตะบอง และเสียมราฐ ตลอดจน 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเป็นเขตปลอดทหารด้วย (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2548) จากข้อสัญญานี้ ทำให้มณฑลปราจีนบุรียังมีความสำคัญในด้านการปกครองมากขึ้น เนื่องจากฝรั่งเศสกำหนดให้พระตะบองและเสียมราฐเป็นเขตปลอดทหารและยึดครองเมืองจันทบุรีไว้ ทำให้มณฑลปราจีนบุรีมีอาณาเขตติดต่อกับดินแดนภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส อยู่ในภาวะต้องระมัดระวังเป็นอย่างยิ่งมิให้กระทบกระทั่งกับทหารของฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ที่เมืองจันทบุรี และต้องพยายามปรับปรุงการปกครองในมณฑลนี้ให้ดีกว่าเดิมเพื่อมิให้เกิดการเปรียบเทียบได้

ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2440 รัฐจึงมีนโยบายจัดตั้งกรมตำรวจขึ้น เพื่อเป็นกำลังสำคัญในการปราบปรามโจรผู้ร้ายและรักษาความเรียบร้อยตามหัวเมือง โดยเริ่มที่มณฑลปราจีนบุรีก่อนเป็นมณฑลแรก โดยจัดตั้งกองกำกับการขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา มีอาณาเขตรับผิดชอบคือ เมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี นครนายก และเมืองชลบุรี (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) แต่ท้ายที่สุดไทยก็ต้องยกดินแดนมณฑลบูรพา (เมืองเสียมราฐ พระตะบอง และศรีโสภณ) ให้ฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 เพื่อแลกกับเมืองตราดและเกาะทั้งหลายรวมทั้งเกาะกูดคืน ส่งผลให้ชายแดนกัมพูชาอยู่ใกล้กรุงเทพฯ เข้ามาทุกที ซึ่งมีผลต่อความมั่นคงของชาติ ทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (ในช่วงปี พ.ศ. 2435-2458) ต้องเสด็จออกตรวจราชการในท้องที่มณฑลปราจีนบุรีหลายครั้งด้วยกัน เช่น ในปี พ.ศ. 2443 เสด็จตรวจราชการเมืองชลบุรี และฉะเชิงเทรา ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองมณฑลปราจีนบุรีเป็นต้น จุดประสงค์ก็เพื่อสอดส่องดูแลและติดตามความเคลื่อนไหว การเปลี่ยนแปลงตลอดจนความก้าวหน้าในการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคด้วย (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528)

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) จึงทรงมีพระราชปรารภว่า “เมืองฉะเชิงเทรามีราชการมากกว่าเมืองอื่น ๆ ทั้งยังมีทางรถไฟและเป็นเมืองในท่ามกลางมณฑล สมควรย้ายที่ว่าการมณฑลมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทราจะเป็นการสะดวกแก่การปกครองและการบังคับบัญชา” (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จเมืองแปดริ้ว, 2551, หน้า 53) จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายที่ว่าการมณฑลมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทราตั้งแต่วันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2445 ทำให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองศูนย์กลางของมณฑลปราจีนบุรี (ภายหลังรวมเมืองพนัสนิคม ชลบุรี และบางละมุงเพิ่มเข้ามาด้วย) ส่งผลให้สภาพสังคม และเศรษฐกิจของเมืองนี้เปลี่ยนแปลงไป เห็นได้จากมีการวางผังเมืองอย่างเป็นระบบขึ้นเป็นครั้งแรก มีการก่อสร้างอาคารราชการซึ่งแสดงถึงการเป็น

ศูนย์กลางทางการปกครอง ได้แก่ ที่ว่าการมณฑลปราจีน สร้างแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2449 ปัจจุบันใช้เป็นที่ทำการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ศาลจังหวัด ตำหนักกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ที่ทำการไปรษณีย์ ตลอดจนต้องสร้างบ้านพักให้ข้าราชการที่ต้องย้ายถิ่นที่อยู่จากท้องถิ่นอื่นเข้ามา รับราชการที่เมืองนี้ด้วย (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550)

การที่รัฐหันไปให้ความสำคัญกับเมืองฉะเชิงเทราในการเป็นศูนย์กลางของมณฑล (สถานภาพและบทบาทในความคิดของผู้วิจัยคือ เป็นเมืองหลวงของมณฑลปราจีนบุรี) เพราะมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และด้วยเหตุผลที่จะใช้เป็นศูนย์กลางการค้าขาย ดังรายละเอียดที่ปรากฏอยู่ในหนังสือกราบบังคมทูล (20 มิถุนายน ร.ศ. 121) ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า “... การที่ตั้งที่ว่าการมณฑลปราจีนบุรีอยู่ ณ เมืองปราจีน บัดนี้ไม่เหมาะแก่การปกครองในมณฑลนั้น จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะย้ายที่ว่าการมณฑล ไปตั้งที่เมืองฉะเชิงเทรา เพราะที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นที่ประชุมชน เมืองอยู่ท่ามกลางมณฑลนั้นอย่างหนึ่ง ผลประโยชน์ก็มีมากกว่าเมืองใดในมณฑลนั้นอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่งถ้าเมืองใดมีทางรถไฟในมณฑลนั้น ก็คงจะผ่านไปทางเมืองฉะเชิงเทราด้วยอาไศรย์เหล่านี้จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าได้ตั้งมณฑลที่เมืองฉะเชิงเทราแล้ว จะเป็นที่สุดวกแก่ราชการขึ้นมาก เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตย้ายที่ว่าการมณฑลปราจีนบุรี ไปตั้งที่เมืองฉะเชิงเทราสืบไป ...” (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2521, หน้า 22-23) จากข้อความที่ว่า “ผลประโยชน์ก็มีมากกว่าเมืองใดในมณฑล” นั้นแสดงให้เห็นว่า นอกจากเมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางการบริหารงานของมณฑลแล้ว ยังเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญเมืองหนึ่งของมณฑลและแหล่งรายได้สำคัญของรัฐด้วย (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528) ฉะเชิงเทราเป็นที่ตั้งของที่ว่าการมณฑลปราจีนบุรี จึงเป็นเมืองต้นฉบับของการปกครองที่ก้าวหน้าและมั่นคง ให้มณฑลอื่น ๆ ได้ถือเป็นแบบอย่าง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2475 ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง จึงได้ยุบระบบเทศาภิบาลมาใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2476 ทำให้อำนาจการปกครองเริ่มกระจายตัวออกสู่ส่วนภูมิภาค เปลี่ยนจาก “เมือง” มาเป็น “จังหวัด” โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ดูแลกิจการต่าง ๆ ในพื้นที่ เมืองฉะเชิงเทราจึงกลายมาเป็นจังหวัดฉะเชิงเทรา นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556)

4. นโยบายด้านการคมนาคม

นอกจากรัฐจะมีนโยบายพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางน้ำด้วยการขุดคลองแล้ว ยังมีนโยบายพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกมายังเมืองฉะเชิงเทราด้วย ทั้งการสร้างทางรถไฟและ

ถนนทางรถยนต์

4.1 การสร้างทางรถไฟสายตะวันออก

เมื่อรัฐมีนโยบายเกี่ยวกับการสร้างทางรถไฟในประเทศไทยนั้น ระยะเวลาเริ่มมีเอกชนหลายรายสนใจที่จะขอสัมปทานเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-มณฑลปราจีนบุรีหรือที่เรียกว่า “เส้นทางสายตะวันออก” เพราะเส้นทางนี้เป็นเส้นทางระยะสั้นและตามรายทางมีผู้คนอาศัยอยู่มากตลอดจนเป็นชุมทางการค้าขายที่เชื่อมไปถึงกัมพูชาได้ แต่รัฐไม่อนุญาตให้ผู้ใดรับสัมปทานทำทางรถไฟเส้นทางนี้โดยเด็ดขาด โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงตรัสไว้ว่า “ตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปทางมณฑลตะวันออก ถ้าจะมีผู้ขออนุญาตทำไปทางนี้แล้วเป็นไม่รับพิจารณา เพราะรัฐบาลไม่คิดจะอนุญาตให้ผู้ใดสร้างไปในทางนี้” (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 340) เหตุผลน่าจะเนื่องมาจากเส้นทางนี้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ต่อเนื่องไปยังอาณานิคมของฝรั่งเศสนั่นเอง ในปี พ.ศ. 2443 รัฐจึงเริ่มพิจารณาโครงการนี้ใหม่และทำการสำรวจเส้นทางเพื่อเป็นข้อมูลประกอบการพิจารณา ว่าสมควรจะสร้างทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพฯ ไปถึงหัวเมืองใดในมณฑลปราจีนบุรี เมื่อเจ้ากรมรถไฟได้สำรวจและรายงานว่าควรสร้างทางรถไฟเป็น 4 ระยะ คือ 1. กรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา 2. ฉะเชิงเทรา-พนัสนิคม 3. พนัสนิคม-ชลบุรี 2. ชลบุรี-บางพระ รวมเป็นระยะทางประมาณ 137 กิโลเมตร สาเหตุที่เจ้ากรมรถไฟเสนอเส้นทางนี้เนื่องจากเป็นเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ กับชายทะเล เมื่อสร้างผ่านเมืองฉะเชิงเทราซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขาย มีผู้คนอาศัยอยู่จำนวนมาก (แสง จุลจาริตต์, ม.ป.ป.) และมีแม่น้ำบางปะกงอันเป็นที่ตั้งของโรงสีตลอดจนมีการลำเลียงข้าวเปลือกขึ้นล่องมายังกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ถ้าสร้างทางรถไฟผ่านเมืองฉะเชิงเทราแล้ว คงจะมีการใช้รถไฟในการบรรทุกข้าวเปลือกในอนาคต กระทั่งถึงปี พ.ศ. 2445 รัฐจึงได้มีนโยบายให้สร้างทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจและสังคมมากกว่าทางการเมือง เห็นได้จากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่ว่า “...ในระแวกนี้ ลูกค้ำวานิชทั้งปวงจะเข้ามากรุงเทพฯ นี้ จำเป็นจะต้องอ้อมมาทางทะเล มิฉะนั้นก็ต้องใช้คนหรือกระบือลากมาตามแม่น้ำลำคลองแห่งจวนขอด ถ้ามีทางใดที่พามาให้ถึงกรุงเทพฯ ได้ใน 2 ชั่วโมงคงจะมาทางนี้เป้นแน่ บัดนี้เรือสินค้าที่ไปมาในระหว่างกรุงเทพฯ แลแม่น้ำบางปะกงนั้นเดินอยู่ 3 คลอง คือ คลองแสนแสบ 1 คลอง ประเวศบุรีรมย์ 1 คลองลำโรง 1 แลยังมีคลองอื่น ๆ อีกหลายรายที่แยกจากคลองเหล่านี้ ซึ่งเป็นที่จะให้สร้างทางรถไฟได้โดยเร็วโดยสะดวก...” (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548, หน้า 146) สอดคล้องกับเอกสารรายงานการสร้างทางรถไฟสายตะวันออกที่ว่า “...ทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับฉะเชิงเทรา เคยใช้เส้นทางลำคลองและทะเลอยู่แล้ว ส่วนผลประโยชน์ในการขนส่งสินค้าข้าวโดยทางรถไฟจะไม่มากนัก แต่ก็หวังว่าจะมีผู้โดยสารและพ่อค้ำนำสินค้าเบา ๆ บรรทุกรถไฟเข้า

มายังกรุงเทพฯ ได้ ประกอบกับใช้เวลาเพียง 2 ชั่วโมงเท่านั้น ในการเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึง ฉะเชิงเทราซึ่งแต่ก่อนใช้เวลาถึง 2 วัน...” (ศรีบุญญา คันธชาติพ, 2540, หน้า 45) จากข้อความดังกล่าว สะท้อนให้เห็นสภาพการคมนาคมระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ ที่ต้องใช้เส้นทางน้ำ ในการลำเลียงและขนส่งสินค้าภายใน 2 วัน และแสดงให้เห็นว่าทางรถไฟสายตะวันออกสร้างขึ้น เพื่อใช้ในการขนส่งสินค้า เช่น พืชผัก ผลไม้ และสิ่งอื่น ๆ ตลอดจนการบรรทุกข้าวเข้าไปยัง กรุงเทพฯ และให้ราษฎรได้โดยสารเข้าไปยังกรุงเทพฯ นั้นสามารถเดินทางไปและกลับได้ ภายใน 1 วัน ทำให้การขนส่งเป็นไปได้อย่างรวดเร็วขึ้น (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) และยังเป็น ทางเลือกอีกเส้นทางหนึ่ง นอกเหนือจากเส้นทางน้ำที่เคยใช้อยู่ก่อนแล้ว

ด้วยเหตุนี้ กรมการรถไฟก็เริ่มทำการเวนคืนที่ดินและในปี พ.ศ. 2448 จึงได้เริ่ม การก่อสร้างโดยวางรางรถไฟขนานไประหว่างคลองแสนแสบและคลองนครเนื่องเขตกับคลอง ประเวศบุรีรมย์ การสร้างทางรถไฟสายตะวันออก (กรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา) สายนี้เริ่มตั้งแต่สถานี รถไฟหัวลำโพง และมาแยกจากทางรถไฟสายนครราชสีมาที่สะพานยมราช ไปทางตะวันออกผ่าน อรุณพงษ์-พญาไท-ราชปรารภ-มักกะสัน-อโศก-คลองตัน-สุขุมวิท-หัวหมาก-บ้านทับช้าง- ซอยวัดลานบุญ-ลาดกระบัง-พระจอมเกล้า-หัวตะเข้-คลองหลวงแพ่ง-คลองอุดมชลจร-คลองเปิ้ง- คลองแขวงก่อกัน-คลองบางพระ-บางเตย-ฉะเชิงเทรารวมเป็นระยะทาง 63.4 กิโลเมตร ใช้เวลา เดินทางประมาณ 1 ชั่วโมง 40 นาที และหยุดการก่อสร้างไว้แค่เมืองฉะเชิงเทรา อาจเนื่องมาจาก สถานการณ์ทางตะวันออกที่เป็นเขตติดต่อกับอินโดจีนของฝรั่งเศสเพื่อป้องกันความขัดแย้งกับ ฝรั่งเศส (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548) ดังนั้น สถานีปลายทางที่เมืองฉะเชิงเทราในเวลานั้นคือ “สถานีแปดรี้ว” อยู่บริเวณหลังตลาดบ่อบัว ชาวเมืองนี้มักเรียกว่า “มักกะสันน้อย” เพราะทาง การรถไฟขนถ่ายอุปกรณ์รถไฟมาไว้ที่บริเวณตลาดบ่อบัวเป็นจำนวนมาก (มนัส ตันงาม, 2552) เส้นทางรถไฟสายนี้เมื่อสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงพระราชดำเนิรมาเปิดการเดินทางรถไฟสายตะวันออกจากหัวลำโพงถึงฉะเชิงเทรา เป็นปฐมฤกษ์ ในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2450 และยังมีพระมหากรุณาธิคุณประทับขบวนรถไฟ มายังฉะเชิงเทราอีกด้วย (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปดรี้ว, 2551) โดยทรง ประทับแรมที่เรือนเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรีคือ ตำแหน่งกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์หรือจวนผู้ว่า ราชการจังหวัดฉะเชิงเทราในปัจจุบัน

การพัฒนาเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพฯ มายังเมืองฉะเชิงเทรา เป็นนโยบายของ ผู้นำรัฐมาทุกยุคทุกสมัย เห็นได้จากพระราชดำริสตอบประชาชนในคราวที่พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จเปิดเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 27 มกราคม พ.ศ. 2450 ความว่า “... ซึ่งเราหาโอกาสที่จะมาเยี่ยมในมณฑลนี้ไม่ได้บ่อย ๆ เช่น

มณฑลอื่น เหตุขัดข้องด้านทางไปมาไม่ใคร่สะดวกเหมาะแก่ฤดูกาล แต่ถึงเวลาที่เรามาได้มาเที่ยวในมณฑลนี้ล่วงมาช้านานถึง 30 ปีเศษ แต่ความบริบูรณ์ของภูมิประเทศที่เราได้เห็นนั้นติดตาติดใจอยู่เสมอมิได้ลืมหาย จึงเป็นเหตุให้มีความคิดว่า ประโยชน์อย่างอุดมที่ได้เกิดขึ้นในมณฑลนี้จะสำเร็จเป็นผลแก่ประชาราษฎรทั้งปวงยิ่งขึ้น ด้วยมีทางไปมาแต่ที่นี้ถึงพระนคร โดยสะดวก ความเห็นอันนี้มีใช้ความเห็นใหม่ เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลก่อน ๆ ได้ทรงเห็นประโยชน์อันนี้จึงได้มีการขุดคลองให้เรือไปมาสะดวกขึ้น ในรัชกาลที่ 3 จนถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ แต่ยังมีช่องที่จะเป็นการสะดวกกว่านั้น โดยทางรถไฟอันได้สร้างขึ้นและเป็นอันสำเร็จลงในวันนี้ เรามีความยินดีที่ได้ทำการอันเป็นที่มั่นใจว่าจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินแลอาณาประชาราษฎรทั้งปวง ..." (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปดริ้ว, 2551, หน้า 19)

เมื่อเส้นทางรถไฟมาถึงเมืองฉะเชิงเทราทำให้เกิดย่านการค้า เกิดชุมชนใหม่ย่านสถานีรถไฟ และที่ว่าการมณฑลปราจีนบุรีเริ่มหนาแน่นขึ้น มีการจัดวางผังเมืองใหม่ให้รองรับกับความเจริญของเมืองนี้ด้วย (วิวัฒน์ พันธุฉินยานนท์, 2556) ทั้งยังช่วยให้การเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงปราจีนบุรีซึ่งเคยใช้เวลาถึง 3 วัน เหลือเพียง 1 วันเท่านั้น กล่าวคือเดินทางโดยเรือกลไฟจากเมืองปราจีนบุรีตอนเช้ามาต่อรถไฟที่เมืองฉะเชิงเทรา เวลาบ่ายก็เดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ ถึงสถานีหัวลำโพงประมาณ 5 โมงเย็น ขากลับก็เช่นกัน

ต่อมาปี พ.ศ. 2462 รัฐมีนโยบายที่จะสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเส้นนี้ต่อไปจนถึงอรัญประเทศ โดยผ่านท้องที่อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เข้าไปในเขตอำเภอปากพลี เมืองนครนายก และต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี โดยเปิดการเดินทางรถไฟถึงกบินทร์บุรีเมื่อปี พ.ศ. 2467 ไปสุดทางที่อำเภออรัญประเทศ เมืองสระแก้ว (อดีตยังขึ้นอยู่กับเมืองปราจีนบุรี) และเปิดการเดินทางรถไฟจากกบินทร์บุรีถึงตำบลคลองลึก อำเภออรัญประเทศ เมื่อปี พ.ศ. 2469 ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) รัฐมีนโยบายสร้างทางรถไฟจากอำเภออรัญประเทศไปเชื่อมกับเส้นทางรถไฟของกัมพูชาหรืออินโดจีนฝรั่งเศสในขณะนั้น โดยสุดทางที่เมืองพนมเปญ และสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2485 ทางรถไฟสายนี้ทำให้การคมนาคมขนส่งมีสูงขึ้น เห็นได้จากพ่อค้าแม่ค้าสามารถขนส่งสินค้าเข้ากรุงเทพฯ ได้เป็นจำนวนมาก ทั้งยังให้ความสะดวกในการเดินทางไปมาและขนส่งสินค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับท้องที่อำเภอต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทราได้มากขึ้น (มนัส ตั้งงาม, 2554 จ) ส่งผลให้เกิดการเพิ่มผลผลิตสินค้าเกษตรกรรม การขนส่งสินค้าทางน้ำก็ขยายตัวตามไปด้วย เพื่อบรรทุกสินค้าไปส่งรถไฟและรับสินค้าจากรถไฟกระจายเข้าสู่ชุมชนโดยรอบ ทำให้เศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราขยายตัวอย่างรวดเร็ว

รัฐยังมีนโยบายพัฒนาเส้นทางรถไฟสายนี้โดยมีโครงการรถไฟรางคู่เส้นทางหัวหมาก-ฉะเชิงเทรา-ศรีราชา เป็นระบบทางคู่ขนานตามแผนยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่บริเวณ

ชายฝั่งทะเลตะวันออก เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการรองรับปริมาณความต้องการด้านการขนส่งในอนาคต อันเนื่องมาจากการขยายท่าเรือแหลมฉบังชั้น 2 เส้นทางรถไฟสายนี้จะมีระยะทางรวม 177 กิโลเมตร มีกำหนดระยะเวลาดำเนินการระหว่างปี พ.ศ. 2539-2543 แล้วเสร็จและสามารถเปิดบริการได้ในปี พ.ศ. 2543 จึงเป็นผลพลอยได้ให้ละแวกซึ่งอยู่ระหว่างกลางกลายเป็นเมืองศูนย์กลางเชื่อมโยงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทั้งยังเป็นผลให้เมืองขยายตัวขึ้นด้วย ปัจจุบัน เส้นทางรถไฟสายตะวันออกเที่ยวไปจากกรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา มีเดินวันละ 7 เที่ยว เส้นทางถึงอำเภอรัฐประศาสน์ เมืองสระแก้ว ผ่านเมืองฉะเชิงเทรา วันละ 2 เที่ยว เส้นทางถึงเมืองปราจีนบุรี วันละ 1 เที่ยว เส้นทางถึงอำเภอบึงนารางบุรี เมืองปราจีนบุรี วันละ 2 เที่ยว เส้นทางถึงพลูดาวหลวง เมืองชลบุรี วันละ 1 เที่ยว ส่วนเส้นทางถึงมาบตาพุด โดยแยกเข้าท่าเรือแหลมฉบัง-ท่าเรือสัตหีบ-นิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด เป็นรถขนส่งสินค้า วันละ 28 เที่ยว (ฉัตรชัย แผลกอินทร์, สัมภาษณ์, 3 เมษายน 2558) และล่าสุดรัฐมนตรีมีนโยบายในการพัฒนาระบบรางของรถไฟความเร็วสูงสายตะวันออก (เส้นทางรถไฟสายแก่งคอย-คลอง 19-บางน้ำเปรี้ยว) หากเส้นทางสายนี้สร้างเสร็จเรียบร้อยแล้วเปิดใช้งาน จะส่งผลให้อำเภอบางน้ำเปรี้ยวกลายเป็นย่านอุตสาหกรรมและเมืองฉะเชิงเทราจะกลายเป็นเมืองหน้าด่านหรือประตูเศรษฐกิจในการขนส่งผลผลิตทั้งทางด้านการเกษตรและอุตสาหกรรม จากพื้นที่ตอนในของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณภาคกลางตอนบนและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ไปยังนิคมอุตสาหกรรมในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก และขนถ่ายสินค้าที่ผลิตได้ส่งออกไปสู่ท่าเรือพาณิชย์แหลมฉบัง เพื่อทำการค้ากับนานาชาติได้โดยตรง โดยไม่ต้องผ่านกรุงเทพฯ อีกต่อไป

4.2 การพัฒนาเส้นทางเกวียนและทางรถยนต์

แม้จะมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางน้ำและทางรถไฟอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ไม่สามารถขยายตัวตอบสนองชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองฉะเชิงเทราได้อย่างเพียงพอ เพราะมีข้อจำกัดหลายประการทั้งความล่าช้าในการเดินทาง ต้องพึ่งพิงฤดูกาลและปริมาณน้ำในคลอง เส้นทางน้ำไม่ทั่วถึง ขนาดของเรือก็เป็นอุปสรรคทำให้บรรทุกสินค้าได้น้อย และการขุดคลองต้องลงทุนสูงจึงไม่สามารถขยายเส้นทางให้ทันกับปริมาณของเรือที่มากขึ้น ส่วนทางรถไฟก็ไม่ครอบคลุมทุกพื้นที่ ทำให้ต้องขนถ่ายสินค้าหลายเที่ยวในคราวเดียวกัน ต่างจากทางรถยนต์ซึ่งทวีความสำคัญมากขึ้น เพราะสามารถขนส่งสินค้าจากแหล่งผลิตส่งถึงตลาดได้ในคราวเดียว โดยไม่ต้องขนถ่ายหลายเที่ยว อันอาจทำให้สินค้าเสียหายได้ และดีกว่าการบรรทุกด้วยรถไฟที่ต้องรอเวลาและขนผลผลิตมายังสถานีรถไฟ รัฐจึงหันมาให้ความสนใจในการสร้างถนน (พิมพ์อูมา โตสินธพ, 2548)

ในอดีตเส้นทางการค้าทางบกภายในเมืองฉะเชิงเทราและระหว่างเมือง ราษฎรส่วนใหญ่ยังไม่นิยมมากนักเพราะยังไม่มียอดถนนหนทางที่สะดวก เนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมือง

ที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มในฤดูฝนจึงมีน้ำท่วมขังไม่สามารถเดินทางทางบกได้ และบางแห่งเป็นป่าทึบ เช่น ในเขตท้องที่อำเภอราชสาส์น ท่าตะเียบ สนามชัยเขต แปลงยาว และอำเภอพนมสารคาม เส้นทางการค้าทางบกส่วนใหญ่จึงมีลักษณะเป็นทางเกวียนหรือทางเท้าตามธรรมชาติที่เคยใช้กันมา พาหนะที่ใช้ในการเดินทางนอกจากเกวียนแล้วก็มีช้าง ม้า เส้นทางบกที่ใช้ในการติดต่อค้าขายแม้จะมีอยู่บ้างแต่ไม่สะดวก สุดท้ายชาวบ้าน พ่อค้า แม่ค้าก็มักจะขนถ่ายสินค้าเหล่านั้นลงเรือล่องมาตามแม่น้ำลำคลอง จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) มีการพัฒนาการคมนาคมทางบกโดยปรับปรุงทางเกวียนและสร้างถนนเพื่อเชื่อมระหว่างเมืองกับเมือง และกรุงเทพฯ กับมณฑลเพื่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจ รวมทั้งเป็นการชักชวนให้ราษฎรขึ้นมาตั้งบ้านเรือนบนบกแทนการอยู่ในแพตามริมฝั่งน้ำ ส่งผลให้เกิดการขยายชุมชนและขยายเมือง การสร้างถนนและทางเกวียนนั้นรัฐเลือกเส้นทางดั้งเดิมที่ราษฎรเคยใช้มาก่อน ดังนี้ (พิมพ์อุมา โดสินทรพ, 2548)

เส้นทางแรก คือ เส้นทางการค้าทางเกวียนระหว่างเมืองฉะเชิงเทราไป

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามโครงการทางหลวงจากเมืองนครราชสีมาตัดผ่านช่องตะโกมายังมณฑลปราจีนบุรี ซึ่งกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปราจีนบุรีได้เสนอต่อที่ประชุมเทศาภิบาลประจำปี พ.ศ. 2450 โดยเริ่มตั้งแต่เมืองนครราชสีมา มาทางเมืองนางรอง ละหานทราย อรัญประเทศ วัฒนานคร สระแก้ว กบินทร์บุรี ประจันตคาม ปราจีนบุรีและฉะเชิงเทรา เส้นทางนี้จะผ่านเข้าสู่ที่ราบ “ฉนวนไทย” (Thai corridor) เป็นทุ่งโล่งหรือฉนวนเชื่อมโยงระหว่างที่ราบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปสู่เขตที่ราบของกัมพูชา (เขมร) ซึ่งเส้นทางนี้เคยเป็นเส้นทางการค้ากับเขมรในอดีตนั่นเอง

เส้นทางที่สอง คือ เส้นทางเกวียนจากเมืองฉะเชิงเทราไปเมืองปราจีนบุรี เป็นเส้นทางเดิมที่เคยใช้แต่ปรับปรุงใหม่ให้มีสภาพดีขึ้น เริ่มจากอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา บางคล้า พนมสารคาม ศรีมโหสถ (โคกปีบ) ศรีมหาโพธิ์จนถึงเมืองปราจีนบุรี

เส้นทางที่สาม คือ เส้นทางเกวียนจากเมืองฉะเชิงเทราไปเมืองชลบุรี ใช้เส้นทางจากอำเภอเมืองฉะเชิงเทราไปพนัสนิคม (เส้นทางถนนพระรถ) พานทอง ถึงเมืองชลบุรี

เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทราเป็นเสมือนหนึ่งสะพานที่เชื่อมระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองทางอีสาน และเชื่อมเมืองหลวงกับมณฑลเขมรซึ่งอดีตเคยเป็นเมืองขึ้นของไทย ดังนั้น การคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้จึงจำเป็นต้องใช้เส้นทางผ่านเมืองฉะเชิงเทราเป็นหลัก (พิมพ์อุมา โดสินทรพ, 2548) ด้วยเหตุนี้ ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งในด้านการปกครองและเศรษฐกิจ กล่าวคือ ทางด้านการ

ปกครองนั้นบรรดาคำสั่ง สาราตรา ไบบอก ที่มีไประหว่างเมืองหลวง (กรุงเทพฯ) กับหัวเมืองอีสานและหัวเมืองในมณฑลเขมรก็จะใช้เส้นทางนี้ โดยออกจากเมืองหลวงผ่านขึ้นไปตามลำน้ำบางปะกงไปต่อทางบกอีกทอดหนึ่ง เช่น จากกรุงเทพฯ ไปพระตะบอง ก็จะผ่านเมืองฉะเชิงเทราตามลำแม่น้ำบางปะกงไปขึ้นบกที่เมืองปราจีนบุรี แล้วเดินทางผ่านพื้นที่ป่าไปยังเมืองกบินทร์บุรี วัฒนานคร อรัญประเทศ มงคลบุรี จนถึงพระตะบอง เป็นต้น ส่วนทางด้านเศรษฐกิจ เส้นทางนี้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นเส้นทางขนส่งสินค้า โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง มีการส่งส่วยจากหัวเมืองทางอีสานและหัวเมืองขึ้นจะใช้เส้นทางนี้ทั้งสิ้น ซึ่งจำเป็นต้องแวะพักตามรายทางเพื่อเติมเสบียงอาหารหรือเปลี่ยนยานพาหนะ ตามเมืองที่เป็นทางผ่าน เช่น การส่งส่วยของเมืองสีทันดรในปี พ.ศ. 2381 ส่งเข้ามาทางด้านเมืองปราจีนบุรีแล้วลำเลียงผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ส่วนส่วยที่ส่งมาทางด้านเขมรก็มักจะแวะที่เมืองมงคลบุรี แล้วส่งมาตามลำน้ำบางปะกงผ่านเมืองฉะเชิงเทราเข้าสู่กรุงเทพฯ จากการส่งส่วยของหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) และทางหัวเมืองเขมรนั้นมักจะมาแวะพักที่ปากน้ำเมืองกบินทร์บุรีก่อนเดินทางผ่านเมืองฉะเชิงเทราโดยใช้เส้นทางลำน้ำบางปะกง เข้าสู่กรุงเทพฯ ตามลำดับ (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528)

สำหรับเส้นทางเกวียนหรือถนนภายในตัวเมืองฉะเชิงเทราในอดีตที่ชาวเมืองนี้ใช้ในการเดินทางไปมาติดต่อ หรือเป็นเส้นทางการค้าที่ผู้วิจัยรวบรวมมาได้ เช่น การเดินทางไปตลาดบางคล้าหรือตลาดพนมสารคามของชาวบ้านแถบตำบลหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว เดิมบริเวณนี้เป็นป่าทึบต้องอาศัยการเดินทางด้วยเกวียนและเดินเท้า การขนส่งผลผลิตทางการเกษตรหรือสินค้าต่าง ๆ ต้องใช้การหาบหามเป็นหลัก หากเป็นของหนักก็ต้องเคลื่อนย้ายในฤดูน้ำ เมื่อมีฝนตกชุกน้ำป่าจะไหลบ่าเป็นคลองซอยไปเชื่อมคลองท่าลาด ฤดูแล้งเดินทางจากหัวสำโรงไปบางคล้าด้วยเส้นทางถนนพระรถที่เชื่อมต่อดำบลดงน้อย อำเภอราชสาส์น อำเภอพนมสารคาม อำเภอสนามชัยเขต และอำเภอพนัสนิคม เมืองชลบุรี เส้นทางที่เดินไปตลาดบางคล้าหรือตลาดพนมสารคามจะมีเสาไม้แก่นปักอยู่กลางทุ่งที่โล่งทำเป็นขั้น ๆ เสาสูงนี้ชาวบ้านเรียก “เสาตระโงน” สำหรับใช้ปีนขึ้นคูทางไปข้างหน้าเพื่อให้แน่ใจว่าไม่มีโขลงช้างป่าขวางทางอยู่ และสังเกตฝูงนกแซงแซวที่บินโฉบยุง รื่น เหลือบตามโขลงช้าง ถ้ามีก็ต้องให้โขลงช้างผ่านไปก่อนหรือเปลี่ยนเส้นทางเดินเพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายจากช้างป่า กับเส้นทางจากอำเภอบางคล้าผ่านตำบลหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว ก็จะอาศัยเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งเชื่อกันว่าเส้นทางนี้เป็นเส้นทางที่ใช้สืบเนื่องกันมาแต่โบราณ (พระกฐินพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552)

ในปี พ.ศ. 2377 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงมีนโยบายป้องกันประเทศจากการโจมตีของข้าศึกที่จะเข้ามาทางปากแม่น้ำบางปะกง จึงโปรดเกล้าฯ

ให้กรมหลวงรักษัรณเรศร์เป็นแม่กองออกมาสร้างป้อมและกำแพงเมืองฉะเชิงเทรา ในครั้งนี้ได้ มีการตัดถนนเลียบชายฝั่งขวาของแม่น้ำบางปะกงผ่านหน้ากำแพงเมือง ทำให้การคมนาคมหลัก ภายในตัวเมืองเปลี่ยนมาเป็นทางบก การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองฉะเชิงเทราก็เริ่มย้ายมาเกาะตัวอยู่ ตามแนวถนนซึ่งปัจจุบันคือถนนมรุพงษ์ (ถนนกวรรณพร ภัคมาน, 2551) จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าหัว (รัชกาลที่ 5) ข้อมูลที่ได้จากหลักฐานจารึกแผ่นดินเงินซึ่งพบในเจดีย์ ของวัดพยัคฆอินทราราม ทำให้รู้ว่าถนนมรุพงษ์ถูกพัฒนาขึ้นอีกครั้งในปี พ.ศ. 2416 โดย พระยาวิเสศฤาไชย (ช้าง) เจ้าเมืองฉะเชิงเทราได้ทำการพูนดินเป็นถนนตั้งแต่ตัวเมืองไปจนถึง พระอุโบสถวัดโสธรวรารามวรวิหาร รวมระยะทางยาว 26 เส้น (รัศมีเมืองพนมสารคาม, 2550) ต่อมากรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ได้เสนอโครงการสร้างถนนจากหน้าที่ว่าการเมืองมาถึงสถานีรถไฟ ถนนสายนี้จึงเป็นประโยชน์โดยตรงต่อกิจการรถไฟ ราษฎรก็สามารถบรรทุกทุกสินค้ามาขึ้นรถไฟ เพื่อไปค้าขายยังที่ต่าง ๆ ได้กว้างขวางขึ้น และสร้างถนนจากตัวเมืองไปถึงวัดโสธรวรารามวรวิหาร เมื่อถนนสายนี้สร้างเสร็จเรียบร้อยแล้วส่งผลให้พื้นที่สองข้างทางมีความสำคัญมากขึ้น ในแง่ ของการทำมาหากินทั้งการค้าขายและการเกษตรกรรม การตัดถนนในเขตตัวเมืองฉะเชิงเทรา เกิดขึ้นอีกครั้งในช่วงที่พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ เป็นเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี คือ เริ่มตั้งแต่ตำบลท่าไข่ต่อลงไปท้ายเมืองโดยตัดผ่านกลางตลาดบ่อบัวที่ทำเป็นห้องแถวริมถนน 2 แถว ถนนเส้นนี้ได้ตัดผ่านหน้าเมืองไปจนถึงพื้นที่ที่จะสร้างเมืองใหม่

สำหรับพื้นที่รอบนอกตัวเมือง เช่น แถบอำเภอบางน้ำเปรี้ยว กระทรวงมหาดไทย มีนโยบายประหยัคงบประมาณแผ่นดิน โดยให้เทศาภิบาลเป็นผู้ดำเนินการขอความร่วมมือจาก ข้าราชการและราษฎรช่วยกันลงแรงและเงินช่วยกันสร้างถนนในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว เช่น หลวงอัมทิศพิทักษ์เขตร์ นายอำเภอบางน้ำเปรี้ยวบริจาคทรัพย์จ้างชาวจีนสร้างถนนหน้าที่ว่าการ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ขนาดกว้าง 1 วา ยาว 3 เส้น 6 วา 1 ศอก ถนนด้านเหนือจรดท้ายตลาด ทิศใต้ จรดหน้าโรงพัก และน่าจะเกณฑ์แรงงานนักโทษมาใช้เป็นครั้งคราวด้วย (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548) หรือถ้าเดินทางจากอำเภพนมสารคามไปปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า ชาวบ้านจะใช้ เส้นทางถนนสายพนมสารคาม-บางคล้า (ถนนอุทิศีประศาสน์ ชาวบ้านเรียกว่า ถนนหลวงอุทิศี) (รัศมีเมืองพนมสารคาม, 2550)

ถนนเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญมากขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง เห็นได้จากรัฐบาล สมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม (พ.ศ. 2481-2487) ที่ลงทุนสร้างถนนเข้ามายังพื้นที่แถบนี้ แม้ใน ระยะเวลาของโครงการสร้างถนนจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อการทำสงคราม เนื่องจากในระหว่างปี พ.ศ. 2488-2493 ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์สงครามเย็น สหรัฐอเมริกาต้องการสร้างเสถียรภาพให้เกิดขึ้นในภูมิภาคนี้โดยใช้ประเทศไทยเป็นฐานปฏิบัติการ

ภายใต้การดำเนินนโยบายที่มุ่งกีดกันลัทธิคอมมิวนิสต์และสนับสนุนประเทศที่ต่อต้านคอมมิวนิสต์ เนื่องจากสหรัฐอเมริกาวิตกกังวลต่อการเกิดทฤษฎีโดมิโน เพื่อการป้องกันจึงดึงประเทศไทยเข้ามาเป็นพันธมิตร ประเทศไทยจึงเป็นฐานปฏิบัติการทางทหารของสหรัฐอเมริกาในสงครามอินโดจีน แต่คนไทยมักเรียกกันว่า “สงครามเวียตนาม” ต่อมาปี พ.ศ. 2497 สหรัฐอเมริกาจัดตั้งองค์การสนธิสัญญาป้องกันภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) ขึ้น หลังจากนั้นก็เข้ามาช่วยสร้างถนนเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) และเชื่อมไปยังสนามบินที่เป็นฐานทัพอากาศของสหรัฐอเมริกา (สุมาลี พันธุ์ธูรา, 2543) คือ ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 331 (สายสามแยกหนองปลาตะเพียน-บางคล้า-สัตหีบ) เริ่มต้นจากอำเภอบางคล้าผ่านอำเภอแปลงยาว เมืองฉะเชิงเทราไปยังสนามบินนานาชาติอู่ตะเภาและท่าเรือของกองทัพเรือที่อำเภอสัตหีบ เมืองชลบุรี รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 17 กิโลเมตร และทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 เริ่มต้นจากกรุงเทพฯ-อนุสาวรีย์หลักสี่บางเขน-มีนบุรี-หนองจอก (ถนนสุวินทวงศ์) เข้าสู่เขตเมืองฉะเชิงเทราที่อำเภอเมือง ผ่านอำเภอบางคล้าไปเชื่อมต่อกับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 331 ที่สามแยกหนองปลาตะเพียน อำเภอพนมสารคามตามลำดับ แล้วจึงผ่านไปอำเภอกบินทร์บุรี ปักธงชัย เมืองนครราชสีมา (โคราช) ไปจนถึงเมืองอุบลราชธานี รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 75 กิโลเมตร

ถนนสายนี้ถูกสร้างขึ้นโดยทหารช่างอเมริกันและไทย หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สหรัฐอเมริกามีสภาพเศรษฐกิจที่ดีมาก จึงได้ให้เงินช่วยเหลือแก่ประเทศไทยในการสร้างถนนไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งลำเลียงอาวุธยุทโธปกรณ์และกำลังทหารจากสนามบินอู่ตะเภาไปทำสงคราม โดยเฉพาะเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางการทหารในลาว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2501 เป็นต้นมา (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) จึงเรียกถนนสายนี้ในชื่อว่า “ถนนมิตรภาพไทย-อเมริกัน” และถนนสายนี้ยังเป็นเส้นทางชักนำผู้คนจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เข้ามาเมืองฉะเชิงเทราโดยผ่านมาทางเมืองนครราชสีมา (โคราช) ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2537 ได้มีการขยายเส้นทางหลวงหมายเลข 304 (มีนบุรี-ฉะเชิงเทรา) เป็นถนน 4 เลน และขณะนี้กำลังก่อสร้างขยายเส้นทางเป็น 8 เลน ถนนสายนี้กลายเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากภูมิภาคต่าง ๆ มุ่งตรงไปสู่ท่าเรือน้ำลึกแหลมฉบัง เมืองชลบุรี และท่าเรือมาบตาพุด เมืองระยอง (รักรัษเมืองพนมสารคาม, 2550; มนัส ตันงาม, 2552 ค) ปัจจุบันถนนเส้นนี้ยังคงเป็นถนนสายยุทธศาสตร์ที่สำคัญในด้านเศรษฐกิจเส้นหนึ่งที่เชื่อมโยงระหว่างพื้นที่อุตสาหกรรมชายฝั่งทะเลตะวันออกกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน)

ในปี พ.ศ. 2518 รัฐบาลไทยมีนโยบายสร้างถนนสู่ฐานที่มั่นของกองกำลังพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยมอบหมายให้กองทัพไทยสร้างถนนแยกชอยเชื่อม

ทางหลวงสายต่าง ๆ ต่อกับดินแดนห่างไกลที่ยังเป็นเขตป่าเขาแทบไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ การสร้างถนนเท่ากับเป็นการกรุยทางให้ชาวไร่บุกเบิกเข้าไปถึงพื้นที่ป่าที่ยังไม่มีใครจับจอง หนึ่งในโครงการที่เกิดจากนโยบายนี้คือ การสร้างถนนสายยุทธศาสตร์สนามชัยเขต-หนองคอก-วังน้ำเย็น (ถนนเส้นนี้ช่วงจากอำเภอสนามชัยเขตถึงบ้านหนองคอก อำเภอท่าตะโกเป็นทางลากซุงเก่าเชื่อมระหว่างสนามชัยเขต-ท่าซุง-ทุ่งยายชี-ชมพู-วังวู้ง-ท่ากLOY-ท่าคาน-กรอกสะแก-คลองตะเกรา-ไปจนถึงบ้านหนองคอก) (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ตัดผ่านผืนป่าพนมสารคามซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของป่ารอยต่อห้าจังหวัดในภาคตะวันออก ทำให้ผู้คนเดินทางเข้ามาตั้งหลักปักฐานจับจองที่ดินทำมาหากินได้สะดวกขึ้น มีการแผ้วถางป่าเพื่อปรับเป็นพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเป็นจำนวนมากตลอดสองฟากถนนสายนี้ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) และชาวบ้านบางส่วนเดินทางเข้าสู่ป่าผ่านไปยังหมู่บ้านดั้งเดิมในพื้นที่ตามเส้นทางถนนสายสนามชัยเขต-ชำป่างาม-บ้านนา-หินแร่ หรือเส้นทางถนนสายคลองรัง-ชำป่างามที่ถูกสร้างขึ้น โดยทหารอเมริกันเมื่อคราวเข้ามาสร้างทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 เพื่อหาแหล่งลูกรังไปทำถนนสายดังกล่าว (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) และที่สำคัญคือ การพัฒนาของรัฐตามโครงการแผ่นดินธรรม-แผ่นดินทอง โดยทางอำเภอต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทราได้พยายามจัดตั้งหมู่บ้านราษฎร์-รัฐพัฒนาขึ้นทั่วไป โดยมีจุดเน้นสำคัญอยู่ที่การสร้างถนนเข้าสู่หมู่บ้านทำให้แต่ละชุมชนสามารถเดินทางติดต่อกันได้ ต่อมาในระยะหลังได้มีงบประมาณจากโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบทที่ใช้เงินของสหรัฐอเมริกาสร้างถนนลาดยางในหมู่บ้าน และโครงการสร้างงานในชนบท (กสช.) งบประมาณพัฒนาจังหวัดของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งนักการเมืองท้องถิ่นและบริษัทรับเหมาสถิตสนับสนุนการสร้างถนนไปเรื่อย ๆ กระทั่งประมาณปี พ.ศ. 2533 จึงมีทางถนนลาดยางเข้าถึงหมู่บ้านทุกแห่ง (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

ต่อมาภายหลังการสร้างถนนด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้น เห็นได้จากช่วงของธุรกิจการทำไม้เฟื่องฟูในพื้นที่ป่าพนมสารคามได้มีนายทุนเอกชนเข้ามาตั้งโรงเลื่อยตามลำคลองท่าลาดหลายโรง หนึ่งในนั้นคือ โรงเลื่อยจักรบริษัทเอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด ซึ่งกิจการเลื่อยไม้เจริญรุ่งเรืองถึงกับลงทุนสร้างทางรถไฟใช้หัวรถจักรไอน้ำ จากตลาดเกาะขนุน อำเภอพนมสารคามไปถึงบ้านลาดกระทิง อำเภอสนามชัยเขต โดยใช้รถยนต์และใช้ช้างลากท่อนซุงมากองรวมกันที่บ้านลาดกระทิง แล้วยกขึ้นรถไฟขบวนยังโรงเลื่อยจักรที่อำเภอพนมสารคามเพื่อแปรรูปไม้ และบางส่วนต้องเป็นแพซุงเข้ากรุงเทพฯ จนถึงปี พ.ศ. 2527 โรงเลื่อยจักรแห่งนี้ได้ปิดตัวลงจึงมีการรื้อรางรถไฟขายไป ต่อมาได้มีการสร้างถนนตามแนวทางรถไฟเดิมจากบ้านโรงเลื่อยจักรไปจนถึงบ้านลาดกระทิง เพื่อเชื่อมต่อกับถนนสายยุทธศาสตร์สนามชัยเขต-วังน้ำเย็น (รักษ์เมืองพนมสารคาม, 2550)

เมืองฉะเชิงเทราได้รับการปรับปรุงและพัฒนาโครงข่ายการคมนาคมให้เชื่อมโยงกับกรุงเทพฯ และภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศส่งผลให้การคมนาคมสะดวกยิ่งขึ้น ปัจจุบันเมืองนี้มีความยาวของถนนที่เป็นถนนลาดยางและคอนกรีต รวมทั้งสิ้นประมาณ 1,673,133 กิโลเมตร โดยมีทางหลวงที่สำคัญ ดังนี้

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 (ถนนสุขุมวิท) เป็นเส้นทางที่เชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองต่าง ๆ ทางภาคตะวันออก โดยเริ่มต้นที่กรุงเทพฯ (สถานีขนส่งเอกมัย) ผ่านเมืองสมุทรปราการเข้าสู่เขตเมืองฉะเชิงเทราผ่านพื้นที่อำเภอบางปะกง ถนนสายนี้เริ่มเปิดใช้ในปี พ.ศ. 2485 รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 23 กิโลเมตร ทางสายนี้นับเป็นถนนสายแรกที่เชื่อมกรุงเทพฯ กับลุ่มแม่น้ำบางปะกง เป็นถนนสายหลักที่นำพาการเติบโตทางด้านอุตสาหกรรมกระจายตัวตามแนวถนนออกจากกรุงเทพฯ และเมืองสมุทรปราการมาสู่อำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ต่อมารัฐบาลได้ขยายทางหลวงแผ่นดินสายนี้ผ่านไปยังเมืองชลบุรีออกไปจนถึงระยอง จันทบุรี และตราดเป็นเมืองสุดท้าย เพื่อให้เป็นเส้นทางติดต่อกับหัวเมืองชายทะเลตะวันออก (วิฑูรย์ กิ่งสุวรรณ, 2553)

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 34 (ถนนบางนา-ตราด) เริ่มจากกรุงเทพฯ บริเวณสี่แยกบางนาผ่านเมืองสมุทรปราการมาบรรจบกับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 เข้าสู่อำเภอบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 12 กิโลเมตร เป็นถนนที่ช่วยลดระยะทางจากกรุงเทพฯ ไปภาคตะวันออก จากเดิมที่ต้องผ่านเมืองสมุทรปราการก่อน โดยตัดตรงผ่านพื้นที่อำเภอบางปะกง

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 314 (สายบางนา-บางปะกง-อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา) เป็นถนนที่สร้างขึ้นเพื่อเชื่อมถนนทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 และหมายเลข 34 ที่อำเภอบางปะกง โดยมีเส้นทางผ่านเมืองฉะเชิงเทราที่อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์ และอำเภอบางปะกง รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 25 กิโลเมตร ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2533-2536 ได้มีการพัฒนาถนนสายนี้เป็น 4 เลน เพื่อรองรับการขนส่งทางด้านอุตสาหกรรมภายในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราและเมืองใกล้เคียง จะเห็นได้ว่าการขยายเส้นทางอีกหลายเส้นทาง เช่น บริเวณช่วงบางปะกง-ฉะเชิงเทรา และการสร้างทางด่วนบูรพาวิถีหรือทางด่วนสายบางนา-ชลบุรี เสร็จใช้งานได้ในปี พ.ศ. 2543 และเส้นทางเชื่อมจากถนนสายบางนา-ตราด ไปยังชุมชนบางวัวหรือบางสมัครอำเภอบางปะกง หรือเส้นทางฉะเชิงเทรา-บางปะกง ที่ผ่านชุมชนท่าสะอ้านไปยังตัวอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา ปัจจุบันรัฐบาลได้อนุมัติงบประมาณปรับปรุงขยายเป็นถนน 8 เลน เพื่อความสะดวกและรวดเร็วในการคมนาคมเนื่องจากมีรถบรรทุกทุกสินค้าต่าง ๆ วิ่งเข้า-ออกอยู่เกือบตลอดเวลา (มนัส ตันงาม, 2554 ก)

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 315 (ฉะเชิงเทรา-พนัสนิคม-ชลบุรี) เริ่มต้นจากเมืองฉะเชิงเทราผ่านอำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอพนัสนิคม อำเภอบางปะกงไปยังเมืองชลบุรี รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 49 กิโลเมตร (มนัส ตั้งงาม, 2554) ถนนสายนี้ได้รับการตั้งชื่อว่า “ถนนสุขประยูร” เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2493 ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพื่อเป็นเกียรติแก่หลวงสัมฤทธิ์วิศวกรรม (โกศล สุขประยูร) ต่อมาได้มีการสร้าง “สะพานฉะเชิงเทรา” ข้ามแม่น้ำบางปะกงขึ้นที่ตัวเมืองเพื่อเชื่อมโยงกับถนนสุขประยูรและถนนสาย 304 เริ่มสร้างสะพานเมื่อวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2497 แล้วเสร็จเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2498 ทำให้รถยนต์โดยสารประจำทางจากอำเภอนมสารคาม สนามชัยเขต แปลงยาว บางคล้า บ้านโพธิ์เข้าถึงตัวเมืองฉะเชิงเทราได้ ก่อนที่จะมีการสร้างสะพานแห่งนี้ชาวบ้านต้องนั่งรถโดยสารไปลงฝั่งท่าข้ามแล้วข้ามเรือไปฝั่งตัวเมือง เพื่อต่อรถเข้ากรุงเทพฯ หรือไปยังเมืองอื่น ๆ รวมทั้งการขนส่งสินค้าต้องขนส่งโดยใช้เรือผูกโยงกันและใช้เรือที่มีเครื่องจักรลากเรียกกันว่า “เรือโยง” เมื่อมีรถยนต์และสะพานข้ามแม่น้ำบางปะกง ก็ขนส่งผลิตผลเหล่านี้โดยใช้รถยนต์ส่งยังเมืองต่าง ๆ และกรุงเทพฯ ที่ยวจากกลับก็นำสินค้าจากกรุงเทพฯ มาส่งยังเมืองฉะเชิงเทราและอำเภอรอบนอกอีกด้วย (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2523)

ต่อมาปี พ.ศ. 2534 มีเหตุการณ์สำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของเมืองฉะเชิงเทราคือ มีการสร้างถนนเลียบเมืองกรุงเทพฯ-บางปะกง และมีสะพานข้ามแม่น้ำบางปะกง (เลียบเมือง) เชื่อมต่อไปยังถนนสุขประยูร ทำให้ราษฎรเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ริมสองฝั่งของถนนสุขประยูร ส่งผลให้พื้นที่เกษตรกรรมบริเวณถนนสุขประยูรกลายเป็นพื้นที่ตั้งบ้านเรือน อาคารตึกแถวเพื่ออยู่อาศัยและค้าขายเพิ่มมากขึ้น (สยาม คำสุวรรณ, 2549)

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 319 (สายศรีมโหสถ-พนมสารคาม) เริ่มต้นจากอำเภอนมสารคาม โดยแยกมาจากทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 เชื่อมต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทราประมาณ 10 กิโลเมตร

ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 23 (สายฉะเชิงเทรา-นครราชสีมา) รวมระยะทาง 233 กิโลเมตร (ศิริพรรณ ทองเจิม, 2531)

นอกจากจะมีทางหลวงแผ่นดินสายสำคัญหลายสายตัดผ่านเมืองฉะเชิงเทราแล้ว ยังมีทางหลวงจังหวัดที่เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับเมืองต่าง ๆ และระหว่างอำเภอกับอำเภอภายในเมืองนี้ด้วย โดยมีเส้นทางสายสำคัญ ดังนี้

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3121 เริ่มต้นจากอำเภอบางคล้าผ่านอำเภอแปลงยาว แล้วไปเชื่อมกับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 331 ที่จะเชื่อมต่อไปยังเมืองชลบุรี รวมระยะทางประมาณ 18 กิโลเมตร

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3200 เชื่อมระหว่างเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรากับสุขาภิบาล
บางน้ำเปรี้ยว รวมระยะทางประมาณ 18 กิโลเมตร

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3245 เริ่มต้นที่ตำบลท่าลาด อำเภอพนมสารคาม ผ่าน
ไปยังอำเภอสนามชัยเขต เป็นระยะทางประมาณ 24 กิโลเมตร และสามารถเชื่อมต่อไปยังอำเภอบ่อ
ทอง-เกาะจันทร์-หนองใหญ่-จนถึงอำเภอปลวกแดง เมืองระยอง (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548)

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3259 เริ่มต้นจากอำเภอสนามชัยเขตผ่านหนองคอก อำเภอ
ท่าตะเกียบไปจนถึงอำเภอคลองหาด เมืองสระแก้ว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ถนนสายความมั่นคง
บ้านหนองคอก” ถนนสายนี้ทางเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไนได้กำหนดเวลาปิดถนน
ด้วยหวังว่าจะเป็นการช่วยป้องกันการตายและบาดเจ็บของสัตว์ป่า โดยเริ่มดำเนินการปิดถนนใน
เวลา 21.00 น. ถึง 05.00 น. ของทุกวัน (ตั้งแต่วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2550) (จีระจำ, 2551 ฃ)
ถนนสายนี้เป็นเส้นทางหลักในการคมนาคมติดต่อกับตัวเมืองฉะเชิงเทราของชาวบ้านอำเภอสยาม
ชัยเขตและอำเภอท่าตะเกียบ นอกจากนี้ ยังมีเส้นทางเชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับสองอำเภอนี้คือ
คือ ทางสายลาดกระบัง-ฉะเชิงเทราหรือสายหนองจอก-บางน้ำเปรี้ยว-บ้านสร้าง และทางหลวง
กรุงเทพฯ-ชลบุรี (สายใหม่) หรือชาวบ้านอาจเดินทางไปยังอำเภอสัตหีบ เมืองชลบุรีแล้วเข้าสู่
กรุงเทพฯ และเดินทางต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี เมืองนครราชสีมาเข้าสู่ภาคอีสานตอนบนได้
หรือจากอำเภอท่าตะเกียบไปอำเภอบ่อทอง อำเภอพนสนิมคมเชื่อมต่อไปยังเมืองชลบุรี และยังมี
ทางผ่านเข้าออกระหว่างอำเภอท่าตะเกียบไปเมืองจันทบุรีได้โดยออกไปทางเขตอำเภอวังน้ำเย็น
เมืองสระแก้ว และสามารถเดินทางต่อไปยังอำเภอคลองหาด เมืองสระแก้วซึ่งเชื่อมต่อไป
ยังประเทศกัมพูชาและอีสานตอนใต้ได้ (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548)

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3378 เริ่มต้นจากอำเภอบางคล้า เมืองฉะเชิงเทราไป
เชื่อมกับทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3245 ที่ตำบลท่าลาด อำเภอพนมสารคาม รวมระยะทาง
ประมาณ 10 กิโลเมตร

ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3347 เริ่มต้นจากอำเภอพนมสารคามผ่านบ้านดงน้อย
อำเภอราชสาส์น เมืองฉะเชิงเทราไปยังเมืองปราจีนบุรี รวมระยะทางเฉพาะที่ผ่านฉะเชิงเทรา
ประมาณ 30 กิโลเมตร

นอกจากทางหลวงแผ่นดินและทางหลวงจังหวัดที่ตัดผ่านเมืองฉะเชิงเทราเพื่อเชื่อม
ไปยังเมืองอื่น ๆ และทางหลวงที่เชื่อมต่อระหว่างอำเภอต่าง ๆ ภายในเมืองแล้วนั้น ยังมีเส้นทางที่อยู่
ในเขตเทศบาลซึ่งมีทั้งถนนคอนกรีต ถนนลาดยางและถนนลูกรัง รวมทั้งสิ้นอีก 51 สาย รวม
ระยะทางทั้งสิ้นประมาณ 93 กิโลเมตร อีกทั้งถนนที่อยู่นอกเขตเทศบาลหรือในเขตชนบทอีก
290 สาย ซึ่งมีระยะทางทั้งสิ้นประมาณ 1,129 กิโลเมตร การคมนาคมภายในเมืองฉะเชิงเทรา

หรือรอบ ๆ ตัวเมืองต่างมีถนนสายหลักผ่านไปยังท้องที่ทุกอำเภอและเมืองข้างเคียง มีทั้งรถบรรทุก ลินค้ำ รถยนต์โดยสาร รถยนต์ส่วนตัว และรถรับจ้างอื่น ๆ ใช้ถนนตลอด 24 ชั่วโมง ถนนสายสำคัญในเขตเทศบาลเมืองจะเชิงเทราคือ ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 ทางหลวงแผ่นดิน หมายเลข 314 ทางหลวงจังหวัดหมายเลข 3200 ถนนมหาจักรพรรดิเป็นถนนที่เชื่อมต่อจากทาง หลวงหมายเลข 304 (ถนนจากกรุงเทพฯ) ผ่านบริเวณศูนย์กลางเมืองและข้ามแม่น้ำบางปะกง ไปเชื่อมต่อกับทางหลวงหมายเลข 315 ถนนพระยาศรีสุนทร ถนนประชาสรรค์ ถนนเทพคุณากร ถนนศรีโสธร ถนนศรีโสธรตัดใหม่ ถนนเอมอรอุทิศ 1 ถนนเอมอรอุทิศ 2 ถนนหน้าเมือง ถนนสวน สมเด็จ ถนนเรืองวุฒิ ถนนสุขเกษม ถนนยุทธดำเนิน ถนนจุลละนันทน์ ถนนมรุพงษ์ ถนนนรกกิจ ถนนสุขประยูร ถนนบริเวณหลังเขื่อนหลังวิทยาลัยอาชีวศึกษาจนถึงร้านประดิษฐ์โภชนา ถนนเลียบทางรถไฟจนถึงสะพานข้ามคลองท่าไข่ ถนนชุมพล ถนนสันติราษฎร์ ถนนพานิช ถนนเปรมประชา ถนนศุภกิจ ถนนสรรค์ประศาสน์ ถนนเกื้อกูล ถนนวรรณยิ่ง ถนนสวัสดิ์ ถนนร่วม โปธิ์ ถนนพระยาศรีสุนทร ซอย 7 ถนนพระยาศรีสุนทร ซอย 8 ถนนประชาสรรค์ ซอย 3 ถนนเลียบ ค่ายศรีโสธร (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองจะเชิงเทร่า อำเภอเมือง จังหวัด จะเชิงเทร่า, 2550) ถนนเหล่านี้เป็นถนนสายรองที่เชื่อมโยงระหว่างถนนสายหลักและพื้นที่ใน บริเวณต่าง ๆ ของเมืองเข้าด้วยกัน สำหรับการเดินทางโดยรถโดยสารประจำทางเพื่อมายังเมือง จะเชิงเทรานั้น มีทั้งรถโดยสารปรับอากาศและรถโดยสารธรรมดาให้บริการ รถยนต์โดยสาร ประจำทางจากกรุงเทพฯ-จะเชิงเทร่าจะออกจากสถานีขนส่ง 2 สถานีคือ สถานีขนส่งสายเหนือ (ถนนกำแพงเพชร 2) และสถานีขนส่งสายตะวันออก (เอกมัย) สำหรับสถานีขนส่งในเมือง จะเชิงเทรามี 2 สถานี คือในตัวเมืองและที่อำเภอพนมสารคามอีกแห่งหนึ่ง เพื่อเพิ่มความสะดวกใน การเดินทาง ปัจจุบันมีบริการรถตู้ในทุกเส้นทางและทุกอำเภอของเมืองจะเชิงเทร่า

จะเห็นได้ว่าราษฎรสามารถใช้รถยนต์เป็นพาหนะในการเดินทางและการขนส่งไปยัง เมืองจะเชิงเทร่าหรือเดินทางเข้ากรุงเทพฯ มีหลายเส้นทางให้เลือกแล้วแต่ว่าจะเริ่มต้นจากที่ไหน ทั้ง เส้นทางสายสุขุมวิท สุวินทวงศ์ และทางหลวงพิเศษ (มอเตอร์เวย์) ถนนบางนา-ตราด-ถนนอ่อนนุช -ลาดกระบัง หรือเดินทางไปภาคตะวันออกโดยใช้ทางหลวงสาย 331 ทางหลวงพิเศษ (มอเตอร์เวย์) และถนนสายสุขุมวิท หรือหากจะเดินทางไปยังภาคตะวันตกและภาคใต้โดยใช้เส้นทางวงแหวน รอบนอก ส่วนการเดินทางไปสู่ภาคเหนือหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) โดยใช้ถนนสาย พนมสารคาม-กบินทร์บุรี-นครราชสีมา หรือพนมสารคาม-สระแก้ว-บุรีรัมย์ไปยังเมืองอื่น ๆ หรืออีกเส้นทางหนึ่ง ไปทางเมืองปราจีนบุรี-ผ่านอำเภอบ้านนา-เมืองนครนายก-สระบุรี-ปากช่อง-สู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ(อีสาน) (เศรษฐกิจเริ่มต้นงาม, 2551 จ) ในขณะที่เดียวกันระบบโครงข่าย คมนาคมใหม่ ๆ ที่สร้างเสร็จเรียบร้อยแล้วในเมืองจะเชิงเทร่าและพื้นที่ใกล้เคียงอัน ได้แก่

รถไฟรางคู่บางโครงการไม่ได้เกิดขึ้นภายในตัวเมืองฉะเชิงเทรา แต่เป็นเครือข่ายเชื่อมโยงระหว่างแหล่งความเจริญคือกรุงเทพฯ และชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ซึ่งได้อำนวยประโยชน์ให้แก่ฉะเชิงเทราซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ระหว่างกลางอย่างเต็มที่ เช่น ท่าอากาศยานนานาชาติสุวรรณภูมิ ตำบลราชาเทวะ เมืองสมุทรปราการซึ่งเป็นเขตติดต่อกับฉะเชิงเทรา และฉะเชิงเทรายังเป็นเมืองที่อยู่ในโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก อยู่ใกล้กับท่าเรือพาณิชย์แหลมฉบัง เมืองชลบุรีกับมาบตาพุด เมืองระยอง จึงกลายเป็นเมืองอุตสาหกรรมสมัยใหม่ของประเทศ แม้กระทั่งเมืองจันทร์และตราดซึ่งอยู่สุดแผ่นดินภาคตะวันออกนั้น ยังสามารถเชื่อมมายังเมืองฉะเชิงเทราได้ตามเส้นทางสายสุขุมวิท และอีกเส้นทางหนึ่งคือเส้นทางสายความมั่นคงท่าตะเกียบ-วังน้ำเย็น-จันทร์ ทำให้การติดต่อระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับพื้นที่สำคัญอื่น ๆ ในภูมิภาคสะดวกสบายยิ่งขึ้นไปอีก

สำหรับนโยบายการพัฒนาเส้นทางถนนที่เป็นความร่วมมือขององค์การระหว่างประเทศ ซึ่งมีเป้าหมายเชื่อมโยงไปถึงประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงของไทย ได้แก่ โครงการทางหลวงเชื่อมโยงพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก-ฉะเชิงเทรา-สระแก้ว-มุกดาหาร ซึ่งเป็นโครงการศึกษาขององค์การให้ความร่วมมือระหว่างชาติแห่งประเทศญี่ปุ่น (JICA) มุ่งหมายเพื่อใช้รองรับการพัฒนาเส้นทางไปยังประเทศลาวและเวียดนาม มีระยะทางตลอดสายประมาณ 628 กิโลเมตร และโครงการทางหลวงเชื่อมโยงกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา-สระแก้ว-พนมเปญ-โสมจินต์ซี้-วังเตา ซึ่งเป็นโครงการศึกษาของ Asian Development Bank (ADB) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นโครงการที่กรมทางหลวงขยายไว้เดิมและมีแผนจะขยายเป็นเส้นทาง 4 ช่องจราจรในช่วงกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา-สระแก้ว-อรัญประเทศ ขณะนี้ได้ดำเนินการเสร็จเรียบร้อยแล้วและเปิดใช้ในส่วนเส้นทางใหม่จากพนมสารคาม-สระแก้ว-มีความยาวประมาณ 60 กิโลเมตร ซึ่งเชื่อมต่อกับเส้นทางในประเทศกัมพูชาด้วย นอกจากนี้ยังมีโครงการรถไฟความเร็วสูงสายกรุงเทพฯ-สนามบินสุวรรณภูมิ-ระยอง ซึ่งเป็นโครงการขนส่งขนาดใหญ่ที่สนับสนุนให้ภาคเอกชนเข้าร่วมลงทุนในรูปแบบ BOT (Built-Operate-Transfer) เป็นระบบรถไฟที่ขับเคลื่อนด้วยไฟฟ้าความเร็วประมาณ 160 กิโลเมตรต่อชั่วโมง เริ่มจากสนามบินสุวรรณภูมิผ่านอำเภอบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรา ไปยังชลบุรี พัทยา สัตหีบ มาบตาพุดและสิ้นสุดที่เมืองระยอง เป็นระยะทางประมาณ 200 กิโลเมตร

การสร้างถนนทั้งภายในตัวเมืองฉะเชิงเทราและพื้นที่เขตอำเภอรอบนอก ตลอดจนการสร้างถนนที่เชื่อมต่อไปถึงกรุงเทพฯ กลายเป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญทำให้ชาวเมืองนี้และนายทุนเข้ามาจับจองที่ดินสองฟากฝั่งถนน เพื่อประกอบอาชีพทั้งในด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการ ผลพวงที่เกิดขึ้นเห็นได้จากรถกระบะจำนวนมากขนส่งพืชผลทางเกษตรกรรม จากเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราไปยังกรุงเทพฯ หรือไปยังจุดการค้าสำคัญ ๆ อื่น ๆ ทั่วแห่ง รวมทั้งเกิดการปรับตัวในวิถีการผลิตของชุมชนมากขึ้น เพราะเส้นทางคมนาคมที่สามารถ

ขนส่งได้ทุกฤดูกาลทำให้การซื้อขายผลผลิตเป็นไปอย่างรวดเร็ว และการที่ชาวบ้านมีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้น ทำให้เห็นแบบอย่างและเกิดการเรียนรู้เพื่อนำมาผลิตในชุมชนของตนเองด้วย (ประคอง เอี่ยม สิริ, 2537) จะเห็นว่าการพัฒนาาระบบขนส่งและโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure) ระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ และเมืองต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบ ทั้งยังสามารถเชื่อมโยงไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ลดต้นทุนค่าขนส่งสินค้าค่าใช้จ่ายในการเคลื่อนย้ายทุนและแรงงาน จึงมีผลต่อภาพรวมในเชิงเศรษฐกิจของเมืองนี้ด้วยการที่เมืองฉะเชิงเทรามีทำเลที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ และมีการเข้าถึงได้สะดวกทั้งทางเรือ รถยนต์และรถไฟ ปัจจัยดังกล่าวนับเป็นตัวเร่ง (Catalyst of change) ให้เมืองนี้มีศักยภาพในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ รวมทั้งบทบาทของการเป็นเมืองรองรับการพัฒนาจากกรุงเทพฯ ด้วย (กนกวรรณพร ภัคมาน, 2551)

5. นโยบายด้านการสาธารณสุขปโภค

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่รองรับการพัฒนาจากกรุงเทพฯ ในหลาย ๆ ด้าน เห็นได้จากนโยบายต่าง ๆ ที่กล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้น รวมทั้งนโยบายด้านการสาธารณสุขปโภคด้วย ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาด้านการไปรษณีย์โทรเลข เนื่องจากฝรั่งเศสได้เสนอจะวางสายโทรเลขเข้ามาในไทยทำนองเป็นการช่วยเหลือกิจการลงทุน โดยรัฐบาลไทยต้องลงทุนค่าวัสดุ เช่น เสา ค่าแรง เป็นต้น และในปี พ.ศ. 2425 มองซิเออร์ ออกุสต์ ปาวี (Auguste Pavie) นักสำรวจชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาทำงานวางสายโทรเลขจากกรุงเทพฯ ผ่านไปเมืองฉะเชิงเทรา ปราชินบุรี กบินทร์บุรี อัญประเทศ ข้ามไปศรีโสภณ คลองกำปังปลักในพระตะบอง และต่อสายโทรเลขเข้ากับสายโทรเลขอินโดจีนเชื่อมโยงกับไซ่ง่อน นับเป็นสายโทรเลขสายแรกของไทยที่ใช้ในการติดต่อได้อย่างรวดเร็วและสามารถติดต่อกับต่างประเทศได้ด้วย นอกจากนี้ตามระยะทางดังกล่าวยังสามารถแยกไปทุกเมืองที่อยู่ตามรายทาง สายโทรเลขสายนี้ได้เปิดให้ราษฎรใช้ด้วยตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา (ธงชัย วินิจจะกุล, 2556)

การติดต่อสื่อสารที่สะดวกรวดเร็วขึ้นจึงเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านข่าวสารและเหตุการณ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับความมั่นคงตามแนวชายแดน ทำให้ทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวคราวความเคลื่อนไหวได้รวดเร็วขึ้น ต่อมาได้มีการทำทางสายโทรเลขตั้งแต่ปากคลองบางขนาก เมืองฉะเชิงเทรา ไปเมืองพนัสนิคม เมืองชลบุรี ต่อจากเมืองชลบุรี ไปลงน้ำที่บางพระจนถึงเกาะสีชังเลียบไปตามชายทะเล ตลอดไปจนถึงเมืองจันทบุรี เมืองตราด ตัดจากเมืองตราดต่อไปจนถึงเมืองพระตะบองอีกสายหนึ่ง (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538) จากหลักฐานจดหมายเหตุหอหลวงพบว่า ประมาณกลางปี พ.ศ. 2423 เจ้าหมื่นเสมอใจราช ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ให้ทรงจัดตั้งการไปรษณีย์ขึ้นในประเทศ

ไทยโดยได้กราบบังคมทูลถึงความจำเป็นว่า “การพาณิชย์ค้าขายและบ้านเมืองเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนสมควรที่จะได้จัดการไปรษณีย์ขึ้น” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547, หน้า 132) เนื่องจากก่อนหน้านี้การติดต่อข่าวไปมาถึงกันทางจดหมายเป็นเรื่องที่แต่ละคนต้องพึ่งพาตนเอง หากเป็นเรื่องที่ไม่เร่งด่วนก็ฝากพ่อค้าหรือผู้ที่จะเดินทางผ่านเส้นทางนั้นให้นำไปส่งให้ สำหรับในระบบราชการการส่งหนังสือจากเจ้ากรมในกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมือง จะมีหนังสือหรือ “ท้องตรา” บอกไปยังหัวเมือง เมื่อถึงหัวเมืองหนึ่งก็ให้เป็นหน้าที่ของกรมการเมืองตามรายทางนั้น เชิญ “ท้องตรา” ดังกล่าวส่งต่อ ๆ ไปจนถึงปลายทาง หากเป็นเรื่องสำคัญเร่งด่วนก็จะแต่งตั้งข้าหลวงให้เชิญ “ท้องตรา” ออกไป กรมการเมืองตามรายทางจะต้องจัดพาหนะส่งข้าหลวงไปจนถึงปลายทาง ในกรณีทางฝ่ายหัวเมืองมีหนังสือแจ้งข้อราชการที่เรียกกันว่า “ใบบอก” หรือ “บอก” ก็จะจัดคนนำ “ใบบอก” เข้ามาจนถึงกรุงเทพฯ ส่วนหนังสือราชการที่มีการโต้ตอบกันระหว่างหัวเมืองกับหัวเมือง กรมการเมืองต่าง ๆ ก็จะมีผู้นำหนังสือไปส่งถึงกันโดยตรง ต่อมาเพื่อที่จะให้หนังสือราชการส่งถึงจุดหมายปลายทางโดยเร็ว จึงได้มีการวางระเบียบวิธีการเดินหนังสือราชการขึ้นมาใหม่ โดยทางราชการจัดให้มีคนเดินหนังสือประจำหัวเมืองสำคัญ ๆ คนเดินหนังสือนี้เรียกว่า “คนเร็ว” หรือถ้าจะเรียกว่า “ม้าเร็ว” ก็คงจะได้ (มนัส ตันงาม, 2551 จ) แต่การติดต่อถึงกันก็ยังล่าช้า ส่งผลเสียทั้งในทางการค้าและการปกครองได้

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ทรงจัดตั้งกรมไปรษณีย์ขึ้น โดยมีพิธีเปิดอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2426 ต่อมาบริการไปรษณีย์ได้ขยายออกไปสู่เมืองฉะเชิงเทรา และมีการสร้างที่ทำการไปรษณีย์ฉะเชิงเทราขึ้น เปิดทำการครั้งแรกเมื่อวันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2429 (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปะรีว, 2551) เมื่อกิจการไปรษณีย์แพร่หลายมากขึ้น ก็ได้เปิดดำเนินการในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ระหว่างกรุงเทพฯ ฉะเชิงเทราไปถึงเมืองพนัสนิคม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2429 เป็นต้นมา โดยใช้เรือเมล์ไปรษณีย์ขนส่งจดหมาย 2 ครั้งต่อสัปดาห์ มีกำหนดออกจากกรุงเทพฯ ในเวลาเย็นของวันอังคาร และวันพฤหัสบดี (สำนักงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2544) สิ่งที่เป็นมากในการค้าขายอีกอย่างหนึ่งคือ การขนานัตติ เพราะไม่ต้องพกเงินติดตัวไปเป็นจำนวนมาก อาจจะได้รับอันตรายจากโจรผู้ร้ายหรือสูญหายกลางทางได้ ดังนั้น เพื่อประโยชน์ในทางราชการและการค้าขาย กระทรวงโยธาธิการจึงได้เปิดให้มีการส่งขนานัตติตามสถานไปรษณีย์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นมา ซึ่งในมณฑลปราจีนบุรีก็ได้เปิดที่ทำการส่งไปรษณีย์ขนานัตติที่เมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ศรีราชา นครนายก อ่างศิลา กับหัวเมืองอื่น ๆ อีก 60 แห่งด้วยกัน (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) ปัจจุบันการไปรษณีย์โทรเลขในฉะเชิงเทรามีที่ทำการไปรษณีย์ในทุกอำเภอ รวมทั้งภายในห้างสรรพสินค้า เพื่อให้บริการด้านการสื่อสารไปรษณีย์ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

โทรศัพท์เป็นสาธารณูปโภคอีกอย่างหนึ่งที่ ถูกนำมาใช้เพื่อการสื่อสารในเมือง
 ละเซิงเทรา เพราะมีความสำคัญทางเศรษฐกิจที่ต้องมีการติดต่อธุรกิจภายในตัวเมือง ระหว่างเมือง
 ในมณฑลปราจีนบุรี และกับพ่อค้าชาวต่างประเทศซึ่งต้องมีความคล่องตัวเป็นพิเศษ
 ในการเชื่อมโยงการติดต่อสื่อสารกับกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นทั้งเมืองหลวงและเมืองท่าเรือใหญ่ของ
 ประเทศใน ปี พ.ศ. 2539 ละเซิงเทรามีแผนการที่จะพัฒนาการสื่อสาร โดยเพิ่มบริการโทรศัพท์
 ในเมืองให้เพียงพอและทั่วถึง โดยขยายจนครบทุกหมู่บ้านในปี พ.ศ. 2541 (จังหวัดละเซิงเทรา,
 2539, หน้า 173) จนถึงปี พ.ศ. 2549 มีการบริการด้านโทรศัพท์โดย บริษัท ทศท คอร์ปอเรชั่น จำกัด
 (มหาชน) ที่ศูนย์บริการลูกค้าสาขาละเซิงเทรา ให้บริการโทรศัพท์ภายในเขตเทศบาลเมือง
 ละเซิงเทรามีเลขหมายทั้งสิ้น 40,256 เลขหมาย โดยเลขหมายที่มีผู้เช่ามีทั้งหมด 33,612 เลขหมาย
 และมีตู้โทรศัพท์สาธารณะของบริษัท ทศท คอร์ปอเรชั่น จำกัด (มหาชน) จำนวน 1,609 เลขหมาย
 ในส่วนของบริษัท TT&T จำกัด (มหาชน) ที่ศูนย์บริการลูกค้าคลอนาให้บริการโทรศัพท์ภายใน
 เขตเทศบาลเมืองละเซิงเทรา มีเลขหมายทั้งสิ้น 11,000 เลขหมาย โดยเลขหมายที่มีผู้เช่าทั้งหมด
 6,645 เลขหมาย และมีตู้โทรศัพท์สาธารณะของบริษัท TT&T จำกัด (มหาชน) จำนวน 141
 เลขหมาย ตู้โทรศัพท์สาธารณะของการสื่อสารแห่งประเทศไทย (กสท.) จำนวน 16 เลขหมาย
 (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองละเซิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดละเซิงเทรา,
 2550) ปัจจุบัน โทรศัพท์มือถือทั้งค่ายดีแทค ทรูมูฟ และเอไอเอส ต่างก็เข้ามาตั้งเสาส่งสัญญาณและ
 ศูนย์บริการหลายแห่งภายในเมืองนี้

ในช่วงปี พ.ศ. 2524 สมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี
 ได้กำหนดแนวทางนโยบายให้ภาคตะวันออกเป็นเขตพัฒนาอุตสาหกรรม ตามโครงการพัฒนาพื้นที่
 ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern Seaboard) ที่ต้องการกระจายความเจริญทางเศรษฐกิจและ
 การพาณิชย์ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีเมืองละเซิงเทรา ชลบุรีและระยองเป็นพื้นที่
 ยุทธศาสตร์ของการพัฒนา ต่อเนื่องด้วยการค้นพบก๊าซธรรมชาติในอ่าวไทยเมื่อปี พ.ศ. 2525
 ทำให้ภาคตะวันออกเข้าสู่ยุคที่เรียกว่า “โชติช่วงชัชวาล” โดยภาครัฐพัฒนาโครงข่ายคมนาคมขนส่ง
 และบริการพื้นฐานด้านสาธารณูปโภคต่าง ๆ เพื่อรองรับการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมในเขตเมือง
 เหล่านี้ ละเซิงเทราเป็นเมืองที่เชื่อมไปภาคตะวันออก เนียงหนือ(อีสาน) และเป็นเมืองหนึ่ง
 อยู่ในเขตเศรษฐกิจพิเศษ จึงถูกวางบทบาทไว้เป็นแหล่งสาธารณูปโภคในการจัดหาเงินทุน
 บ่อน แก่ภาคอุตสาหกรรม (บุษบงก์ ชาวกันหา, 2549) ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
 ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) และแผนพัฒนาบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก ละเซิงเทราจึงกลายเป็น
 เมืองรองรับการบริการที่อยู่อาศัย เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่แรงงานและครอบครัว
 อีกทั้งการบริหารราชการที่เกิดจากการกระจายกิจกรรมของกรุงเทพฯ และเมืองต่าง ๆ ใน

แถบชายฝั่งทะเลตะวันออก ทำให้ฉะเชิงเทราถูกพัฒนาเป็นพื้นที่เศรษฐกิจใหม่ที่ต้องพัฒนาระบบสาธารณูปโภคภายในเมือง ซึ่งปัจจุบันเมืองนี้นับว่ามีความพร้อมในปัจจัยพื้นฐานทางด้านสาธารณูปโภค ทั้งการบริการด้านน้ำประปา การประปาส่วนภูมิภาคเมืองฉะเชิงเทราได้จ้างบริษัทประปาฉะเชิงเทรา จำกัด เป็นผู้รับผิดชอบให้บริการน้ำประปาในเขตเทศบาลโดยอาศัยแหล่งน้ำดิบจากคลองชลประทานท่าไข่ สามารถให้บริการน้ำประปาให้แก่ประชาชนในเขตเทศบาลได้อย่างทั่วถึง ส่วนแหล่งน้ำดิบขนาดใหญ่ที่นำมาผลิตน้ำประปาเพื่อแจกจ่ายไปนอกเขตเทศบาลได้มาจากคลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต (คลองเจ้า) (วิทวัส กิ่งสุวรรณ, 2553) ปัจจุบัน เมืองฉะเชิงเทรามีสำนักงานประปาที่อยู่ในพื้นที่จำนวน 4 แห่ง คือ สำนักงานประปาฉะเชิงเทรา สำนักงานประปาบางปะกง สำนักงานประปาบางค้อ และสำนักงานประปาพนมสารคาม (สำนักงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2544)

สำหรับการบริการด้านกระแสไฟฟ้า อยู่ในความรับผิดชอบของการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคเมืองฉะเชิงเทรา โดยได้รับกระแสไฟฟ้าจากสถานีจ่ายไฟย่อยบ้านท่าฉั่ว มีกำลังการผลิตขนาด 80 เมกกะวัตต์ และสถานีไฟฟ้าคลองขวางมีกำลังการผลิตขนาด 100 เมกกะวัตต์ ซึ่งจำหน่ายไฟฟ้าให้กับประชาชนในเขตเทศบาลได้อย่างเพียงพอ และในปี พ.ศ. 2548 เมืองฉะเชิงเทรามีจำนวนการไฟฟ้า สำนักงานบริการผู้ใช้ไฟ จำนวน 14 แห่ง สถานีไฟฟ้า จำนวน 12 แห่ง ประชาชนมีไฟฟ้าใช้ครบทุกหมู่บ้าน

การที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองเป้าหมายแห่งหนึ่งในการพัฒนาเป็นศูนย์กลางความเจริญของภาคตะวันออก ในฐานะฐานอุตสาหกรรมหลักและประตูเศรษฐกิจและการค้าของประเทศที่จะเปิดไปสู่ภูมิภาคใกล้เคียง พื้นที่ตอนในของประเทศและผ่านทางเมืองท่าชายฝั่งทะเลออกไปสู่การค้าระหว่างประเทศ ทำให้ได้รับการส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือระหว่างภาครัฐและภาคเอกชนในการพัฒนาเมืองนี้อย่างเต็มที่ ในขณะที่รัฐบาลเป็นผู้นำแนวทางและให้การสนับสนุนในเรื่องของนโยบาย หลายโครงการ หลายแผน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันทั้งนโยบายขุดคลอง ขยายพื้นที่การเพาะปลูก การสร้างประตูน้ำ ทำนบระบายน้ำ อ่างเก็บน้ำ การปฏิรูปการปกครองแบบเทศาภิบาล ด้วยการจัดตั้งมณฑลปราจีนบุรี การสร้างทางรถไฟ ทางรถยนต์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาระบบสาธารณูปโภค ซึ่งรัฐบาลได้ผลักดันนโยบายทั้งหลายเหล่านี้ไปสู่ความสำเร็จ ส่งผลให้ฉะเชิงเทรา มีพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจที่หลากหลายอาชีพ หลากหลายวิถีการทำมาหากินของชาวเมืองนี้ กระทั่งก้าวไปสู่การเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกงในที่สุด

บทที่ 3

ฉะเชิงเทรา: เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง (พ.ศ. 2398-2554)

เนื่องจากการศึกษาภาพรวมเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา ในช่วงระยะเวลาที่ยาวนานถึง 156 ปี (พ.ศ. 2398-2554) ผู้วิจัยจึงขอเสนอเศรษฐกิจของเมืองนี้ในภาพกว้าง ๆ แต่จะเน้นให้เห็นถึงความสำคัญของวิถีการทำมาหากินที่สะท้อนว่า “ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ในช่วงปี พ.ศ. 2398-2554” การที่เมืองฉะเชิงเทรามีพื้นฐานและปัจจัยส่งเสริมหลายด้าน โดยเฉพาะที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ในลุ่มน้ำบางปะกง ทั้งยังมีลักษณะภูมิประเทศและความหลากหลายทางชีวภาพ ก่อเกิดทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นเมือง ดินดำ น้ำชุ่ม ซึ่งส่งผลต่อวิถีชีวิตและการทำมาหากินของชาวเมืองนี้ ดังที่สุจิตต์ วงษ์เทศ (2551, หน้า 177) กล่าวถึงไว้ว่า ราษฎรในจังหวัดนี้ มีทางหาเลี้ยงชีวิตกว้างกว่าในจังหวัดอื่น ที่อยู่ตอนบนทำนาเป็นพื้น ตอนกลางทำสวนบ้าง ค้าขายบ้าง ตอนล่างทำจากบ้าง ทำการประมงบ้าง จัดว่าเป็นจังหวัดที่สมบูรณ์ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่เหมาะสมแก่การตั้งหลักปักฐานทำมาหากิน ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ได้พากันอพยพเข้ามาอยู่อาศัย โดยใช้ภูมิปัญญาที่สั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษ รวมทั้งที่หาความรู้และประสบการณ์เพิ่มเติมนำมาพัฒนาวิถีชีวิตและวิถีการทำมาหากินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบกับการเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางคมนาคม เส้นทางการค้า และเป็นเมืองศูนย์กลางการค้า การปกครองของมณฑลปราจีนบุรี ทั้งยังเป็นเมืองสำคัญที่ต้องรองรับการพัฒนาจากกรุงเทพฯ ด้วยเหตุนี้ นโยบายของรัฐและผู้นำประเทศในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ล้วนให้ความสำคัญกับเมืองนี้มาโดยตลอด ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีศักยภาพในการพัฒนา จนสามารถก้าวไปสู่การเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ซึ่งพื้นฐานที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง น่าจะมาจากกาที่เมืองนี้เกิดการผลิตเพื่อการค้าก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง (Bowling treaty) ในปี พ.ศ. 2398 แล้ว

การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง

ผลการศึกษาของ วรณี แผลูกอินทร์ (2538, หน้า 129) ซึ่งปรากฏในงานวิจัยเรื่อง “ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง” พบว่า สภาพเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรามีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นแล้ว ก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 โดยอาศัยแม่น้ำบางปะกงเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากแหล่งผลิตตอนในของเมืองออกมาจำหน่ายให้กับพ่อค้า สินค้าสำคัญในช่วงเวลานั้นคือ

น้ำตาลทราย (จะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดต่อไป) และข้าวเป็นสินค้าสำคัญอีกชนิดหนึ่งที่ชาวนาเมืองฉะเชิงเทราไม่ได้ผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น แต่มีส่วนเกินที่นำออกขายให้กับผู้อื่นที่ต้องการซื้อด้วย โดยเฉพาะผู้ที่ไม่ได้ทำนา สอดคล้องกับพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ที่กล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชบัญญัติห้ามปรามมิให้ลูกค้าไทยเงินบรรทุกข้าวออกไปจำหน่ายนอกประเทศ ให้ซื้อขายกันอยู่แต่ในประเทศ และจากหนังสือถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองฉะเชิงเทรา ได้กล่าวถึง “หม่อมบาน หม่อมเจก ราชวงศ์ในกรมหมื่นเทวานุรักษ์ จะออกไปซื้อข้าว ณ เมืองฉะเชิงเทรา”

ก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาวางริ่งข้าวเป็นสินค้าที่รัฐควบคุม ไม่ให้ส่งออกขายต่างประเทศได้โดยเสรี ทำให้การซื้อขายข้าวของชาวนาและพ่อค้าเมืองฉะเชิงเทราอยู่ในขอบเขตจำกัด และส่วนใหญ่เป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยน อันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวนา กับพ่อค้าหรือชาวนา กับชาวนาด้วยกัน พ่อค้าคนกลางส่วนมากเป็นชาวจีนจะนำสินค้าประเภทเสื้อผ้า เครื่องถ้วยชาม หรือของใช้เบ็ดเตล็ด ไปแลกข้าวจากชาวนา หลังจากนั้นก็นำเอาข้าวออกไปสู่ตลาด และผู้บริโภคในที่ต่าง ๆ ชาวนายังแลกเปลี่ยนผลผลิตกันเองภายในหมู่บ้านของตนและหมู่บ้านอื่น ๆ โดยนำเอาข้าวส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนกับผลผลิตอย่างอื่นที่ตนเองผลิตไม่ได้ แต่มีความจำเป็นต้องใช้ เช่น ชาวนาจากอำเภอต่าง ๆ ที่อยู่ตอนในคือ อำเภอสนามชัยเขต อำเภอพนมสารคาม อำเภอราชสาส์น อำเภอบางน้ำเปรี้ยวจะนำเอาข้าวไปแลกเกลือ กับชาวบ้านแถบอำเภอบางปะกง ซึ่งผลิตข้าวไม่ได้หรือได้น้อยไม่พอบริโภค ในอัตราแลกเปลี่ยน ข้าว 1 หน่วยต่อ เกลือ 3 หรือ 4 หน่วย เป็นต้น (ถนอม ตะนา, 2527) ข้อมูลดังกล่าวทำให้รู้ว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งทำนาที่สำคัญของไทย เพราะมีผลผลิตส่วนเกินของชาวนาเมืองนี้ไปเลี้ยงประชากรส่วนอื่นที่ไม่ทำนาหรือทำนาไม่พอบริโภค

รัฐเองก็ส่งเสริมให้ราษฎรปลูกข้าวให้มากที่สุด เพราะข้าวเป็นพืชหลักที่ใช้เลี้ยงผู้คนภายในประเทศ และยังคงเก็บสำรองไว้ใช้ในราชการด้วย ดังนั้น ข้าวจึงเป็นยุทธปัจจัยและวิธีการทำมาหากินที่สำคัญของชาวเมืองฉะเชิงเทรา เศรษฐกิจของเมืองนี้ก่อนการทำสนธิสัญญาวางริ่งจึงเป็นเศรษฐกิจแบบก้ำวกระโดดที่เกิดการผลิตเพื่อการค้า (Market economy) ก่อนพื้นที่อื่น ๆ ในขณะที่ภาพรวมของประเทศเกิดขึ้นภายหลังจากการทำสนธิสัญญาวางริ่งแล้ว แต่ยังคงผสมผสานไปกับการผลิตแบบพอยังชีพ (Subsistence economy) หรือเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเอง (Self-sufficient economy) เห็นได้จากการที่ชาวเมืองนี้ส่วนใหญ่ทำมาหากินเพื่อเลี้ยงตัวเอง โดยผลผลิตที่ได้ส่วนมากจะถูกนำไปใช้เพื่อการบริโภคในครอบครัวหรือร่วมพิธีกรรมของชุมชน บางส่วนต้องเก็บไว้ทำพันธุ์ในฤดูกาลผลิตต่อไป หากมีส่วนเกินก็จะนำไปใช้แลกเปลี่ยนกับเครื่อง

อุปโภคและบริโภคที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต และเหลือส่วนหนึ่งไว้สำหรับเสียดำเนินให้กับรัฐ ในรูปทางข้าวเพื่อไว้ใช้ในราชการ เช่น ใช้ในยามเกิดศึกสงครามหรือสำรองไว้ในยามข้าวขาด หมดแพง เมื่อเกิดภาวะน้ำท่วมหรือฝนแล้ง จึงไม่มีการส่งข้าวออกจำหน่ายต่างประเทศ แต่การซื้อ ขายข้าวกลับมีขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา หากแต่เป็นไปในลักษณะที่ทางราชการบังคับซื้อข้าวเปลือก จากชาวนา ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) มีเมืองที่ถูกบังคับซื้อ ข้าวอยู่ 15 เมือง และหนึ่งในนั้นคือ ฉะเชิงเทรา โดยบังคับซื้อไร่ละ 2 ถัง ในราคาถังละ 2 ไพ ซึ่งวิธีการนี้ได้ถูกยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2376 พร้อมกับเลิกเก็บหางข้าวเป็นค่านาโดยเปลี่ยนมา เป็นเก็บเงินแทน ถึงแม้จะมีนโยบายห้ามส่งออกข้าว แต่จากความต้องการข้าวไทยของตลาด ต่างประเทศกับพ่อค้าส่งออกกลายเป็นแรงผลักดันให้รัฐผ่อนปรน โดยอนุญาตให้ส่งข้าวออกขายได้ ในบางปี เมื่อพิจารณาเห็นว่าการทำงานได้ผลดีมีข้าวมากพอกินไปได้ 3 ปี ขุนนางที่ทำการค้า และ พ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ที่มีบทบาทในการส่งข้าวออกไปขายยังตลาดต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่จะส่ง ไปขายประเทศจีนทำให้การค้าสำเภากับจีนเจริญรุ่งเรืองมาก ในขณะเดียวกันก็เป็นช่วงที่มีชาวจีน อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองฉะเชิงเทราบริเวณริมแม่น้ำบางปะกงเป็นจำนวนมาก (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550)

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ไทยจำเป็นต้องยอมทำ สนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2369 และต้องยอมเก็บภาษีปากเรือในอัตราที่แน่นอน เพียงอย่างเดียว อีกทั้งต้องอนุญาตให้พ่อค้าไทยกับพ่อค้าอังกฤษซื้อขายกันได้โดยเสรี แต่ยังคง สงวนสิทธิ์ในการห้ามจำหน่ายข้าวให้แก่ต่างประเทศ (กิตติ ตันไทย, 2520) เนื่องจากไม่เห็น ผลประโยชน์ในการส่งออกข้าว กลับเห็นว่าถ้าส่งออกข้าวโดยเสรีจะเกิดผลเสีย

ดังนั้น ไทยก็ยังคงไม่อนุญาตเปิดการค้าขายข้าวให้แก่พ่อค้าชาวยุโรป แต่ที่ เมืองฉะเชิงเทรา มีปรากฏการณ์เกิดขึ้นภายในชุมชนและหมู่บ้านของเมืองนี้ ที่สะท้อนให้ เห็นถึงลักษณะของการเปลี่ยนผ่านจากการผลิตแบบพอยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการค้าที่ ให้ ผลตอบแทนสูง ทำให้ชาวนาเมืองฉะเชิงเทราผลิตข้าวเหลือเป็นส่วนเกินเพื่อขายให้กับผู้ที่ไม่ได้ทำ นาแล้วยังผลิตข้าวขายให้แก่รัฐด้วย ดังหลักฐานสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาวิเสศฤาไชย ในปี พ.ศ. 2386 ที่ได้กล่าวถึงรัฐส่งเงินมาซื้อข้าวจากเมืองฉะเชิงเทราติดต่อกันเป็นเวลา 6 ปี เป็นข้าวถึง 1,647 เกวียน 29 สัด 13 ถัง คิดเป็นเงินจำนวน 149 ชั่ง 1 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง การจัดซื้อ ข้าวของรัฐนี้อาจถือเป็นปัจจัยหนึ่งที่เร่งให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เห็น ได้ จากในปี พ.ศ. 2383 ภายในเมืองนี้มีการขยายพื้นที่ทำนาถึง 26,201 ไร่ 3 งาน และเพิ่มจำนวนขึ้น มา เป็น 47,704 ไร่ 1 งาน ในปี พ.ศ. 2386 ซึ่งสอดคล้องกับบันทึกของ บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ที่ว่า

เมืองแปดริ้วอุดมสมบูรณ์ไปด้วยนาข้าว และ สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล (2544) ที่กล่าวถึงว่า เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญที่สุดของไทยในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (ศรีบุญาคันธาธิพ, 2540) การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ทำนาที่สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองนี้ได้อีกอย่างหนึ่ง จึงนับได้ว่าฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งยังเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจเมืองหนึ่งในลุ่มน้ำบางปะกง เพราะการผลิตเพื่อการค้าเป็นที่มาของรายได้ราษฎรและยังเป็นแหล่งรายได้ของรัฐด้วย

เนื่องจากข้าวเป็นหนึ่งในสินค้าต้องห้ามจะส่งไปขายต่างประเทศได้ก็ต่อเมื่อมีปริมาณสำรองอย่างเพียงพอในประเทศ ด้วยเหตุนี้การเก็บภาษีข้าวขาออกจึงสูงมาก ดังที่ เบอร์นี กล่าวว่ามีกรเก็บภาษีข้าวขาออกถึง 8 บาทต่อเกวียน ในขณะที่ราคาข้าวในขณะนั้นราคาเกวียนละ 149 ชั่ง 1 ตำลึง 2 บาท คิดเฉลี่ยแล้วตกเกวียนละ 7 บาทกว่า แต่กำไรจากการขายข้าวในช่วงระยะเวลานั้นมีมากมาย จึงเป็นเหตุล่อใจให้เกิดตลาดมืดลักลอบค้าขายข้าวขึ้น ดังหนังสือถึงพระยาเพชรบุรีให้หมื่นจำเนียรวาริมาตรวจภาษีข้าวที่เมืองชลบุรี ได้กล่าวถึงการลักลอบขนข้าวใส่เรือมาซื้อขายกันที่ปากแม่น้ำบางปะกง โดยนำออกไปขายกันที่ทะเลอีกทอดหนึ่ง (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) ส่งผลให้รัฐต้องสูญเสียรายได้จากภาษีข้าว ตลาดมืดค้าขายข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งคือ ปากแม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทรานั้นเอง ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมีมาตรการควบคุมการลักลอบซื้อขายข้าว โดยตั้งสินบนสำหรับผู้ที่แจ้งให้ทางการทราบว่ามีการลักลอบซื้อขายข้าวที่ใด ถ้าจับกุมได้ข้าวจำนวน 1 ถึง 10 เกวียนก็จะให้สินบนนำจับเป็นเงิน 2 ชั่ง หากข้าวที่จับได้มากกว่า 10 เกวียนขึ้นไปให้สินบนนำจับเป็นเงิน 3 ชั่ง และรัฐยังห้ามตั้งโรงสีข้าวบริเวณชายทะเล ส่วนราษฎรชาวไทยและชาวจีนที่อยู่แถบชายทะเลก็มีมาตรการควบคุมเกี่ยวกับการซื้อขายข้าว ถ้าจะเข้ามาซื้อข้าวเปลือกข้าวสารออกไปนั้น ให้กินซื้อข้าวเปลือกได้ 2 เกวียน ข้าวสาร 1 เกวียนลงมา หากบรรทุกรวมกันไปทั้งข้าวเปลือกและข้าวสารในเรือลำเดียวถึง 3 เกวียน ถ้าเจ้าหน้าที่ด่านปากแม่น้ำบางปะกงเห็นว่เกินกำหนดที่จะเอาไปกินให้ชักภาษีไว้ ข้าวที่ขนออกไปแต่ละครั้งถ้ากินหมดแล้วให้กลับมาซื้ออีก โดยให้เจ้าภาษีทำบัญชีไว้ว่า คนจีนที่บรรทุกข้าวออกไปแต่ละคนมีลูกจ้างอยู่คนละเท่าไร ซื้อข้าวออกไปกินแต่ละครั้งกี่วัน หมดแล้วจะต้องกลับมาซื้อข้าวอีกถ้าเห็นว่าพอเหมาะสมก็แล้วไป แต่ถ้าเห็นว่าขนข้าวออกไปบ่อย ๆ จนตีผิดสังเกตก็ให้สืบดู ถ้าเอาข้าวไปขายให้กับลูกค้าในท้องทะเลก็ให้จับตัวส่งเข้าไปจะให้สินบนแก่ผู้นำจับ ส่วนตัวผู้กระทำผิดก็จะโดนลงโทษเพื่อให้เจ็ดหลาบ

ดังนั้น เมื่อไทยเปิดประเทศภายหลังที่ลงนามในสนธิสัญญาบาวริงแล้ว สภาพเศรษฐกิจทั่วประเทศส่วนใหญ่เปลี่ยนจากการผลิตแบบพอยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า แต่สภาพเศรษฐกิจท้องถิ่นของเมืองฉะเชิงเทราในช่วงระยะเวลารอคอยต่อดังกล่าว กลายเป็นช่วงของ

การเปลี่ยนผ่านที่มีการพัฒนาจากการผลิตเพื่อการค้าในบางพื้นที่ของเมือง เป็นการผลิตเพื่อการค้าทั่วไปภายในเมืองนี้ เห็นได้จากมีการขยายพื้นที่ทำนาเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น หากเปรียบเทียบกับเมืองอื่น ๆ ก็อาจกล่าวได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีการพัฒนาทางเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดดนั่นเอง

วิถิเกษตรกรรมของชาวเมืองฉะเชิงเทรา

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองเกษตรกรรมมาแต่อดีต เป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญ เพราะนอกจากจะเลี้ยงราษฎรของเมืองนี้เองแล้ว ยังสามารถเลี้ยงราษฎรในหัวเมืองใกล้เคียง หัวเมืองในภูมิภาคตะวันออกและกรุงเทพฯ ด้วย เนื่องจากชาวเมืองนี้ส่วนใหญ่ทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรม ได้แก่ การทำนา เพาะปลูกพืชไร่ซึ่งพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ อ้อย ยางพารา ยูคาลิปตัส เป็นต้น สำหรับพืชสวนมีทั้งสวนผลไม้และพืชยืนต้น ได้แก่ มะม่วง หนาม มะพร้าว และปศุสัตว์ ได้แก่ ไก่ เป็ด วัว ควาย และหมู นอกจากนี้ยังมีวิธีการทำมาหากินที่สำคัญอีกอาชีพหนึ่งคือ การทำประมงและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ โดยการขุดบ่อเลี้ยงปลาและเลี้ยงกุ้ง ผลผลิตที่ได้สามารถสร้างรายได้เป็นจำนวนมาก (สำนักงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2544) แม้ว่าปัจจุบันจะมีโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาตั้งในพื้นที่ของเมืองนี้มากขึ้นก็ตาม แต่การเกษตรกรรมก็ยังคงความสำคัญอยู่ เห็นได้จากในปี พ.ศ. 2547 ฉะเชิงเทรามีพื้นที่ทำการเกษตร ประมาณ 2,247,240 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ทำนา 1,239,105 ไร่ พื้นที่ปลูกพืชไร่ 731,301 ไร่ พื้นที่สวนผลไม้และพืชยืนต้น 198,653 ไร่ พื้นที่ปลูกพืชและไม้ดอก 10,732 ไร่ และอื่น ๆ 67,449 ไร่ ซึ่งผลิตผลจากเกษตรกรรมที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักไปทั่วประเทศและทั่วโลก มีทั้งมะม่วงน้ำดอกไม้ มะพร้าวหอม ไข่ไก่ หมู (ย่านาง, 2553 ก) และที่สำคัญเมืองนี้ยังเป็นถิ่นกำเนิดของข้าวหอมมะลิพันธุ์ 105 ที่มีชื่อเสียงไปทั่วโลก

1. การทำนาปลูกข้าวรากฐานเศรษฐกิจของสังคมเมืองฉะเชิงเทรา

ภายหลังการทำสนธิสัญญาวีรากับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 แล้ว (และทำสัญญากับชาติอื่น ๆ ต่อมา) ตามข้อตกลงในสนธิสัญญานี้กำหนดให้ไทยเปิดการค้าข้าว เพื่อส่งเป็นสินค้าออกได้โดยเสรี เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงเล็งเห็นภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังทวีความรุนแรงมากขึ้น พระองค์จึงทรงค่อย ๆ ผ่อนผันตามความต้องการของประเทศตะวันตกในบางเรื่องที่ควรจะผ่อนผันได้ รวมทั้งในเรื่องการเปิดค้าขายข้าว แต่มีข้อตกลงว่าให้ไทยสงวนสิทธิซึ่งการส่งออกข้าวได้ หากพบว่าการขาดแคลนข้าวเพื่อการบริโภคภายในประเทศ ประกอบกับขึ้นเชิงทางการทูตของ เซอร์จอห์น บาวริง ที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงเห็นว่า ก่อนหน้านั้นคนไทยปลูกข้าว

แค่พอยังชีพเท่านั้น ถ้าชาวนาซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศขายข้าวได้มากขึ้น ก็จะมีเงินและมีกำลังซื้อสูง สามารถซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคได้ เงินจะสะพัดเศรษฐกิจก็จะขยายตัวขึ้นทันที เงินในท้องพระคลังก็จะไม่ขาดแคลนแถมเพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ ราชสำนักก็จะร่ำรวยขึ้นและมีเงินไว้สำหรับซื้ออาวุธหรือเอาไว้สร้างกองทัพ ซึ่งทั้งหมดจะสำเร็จได้โดยเร็วก็ด้วยนโยบายเปิดประเทศและเปิดการค้าเสรีนั่นเอง (ไกรฤกษ์ นานา, 2555, หน้า 22)

ภาพที่ 4 การทำนาปลูกข้าวในเมืองฉะเชิงเทรา (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2560)

ข้าวเป็นสินค้าที่ตลาดโลกต้องการมาก เห็นได้จากในปี พ.ศ. 2393 ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง ปริมาณการส่งออกนอกประเทศเพียง 10,000-15,200 ตันเท่านั้น แต่ในปี พ.ศ. 2400 ปริมาณข้าวที่ส่งออกถึง 60,000 ตัน ปี พ.ศ. 2401 ส่งออก 70,000 ตัน ซึ่งมีปริมาณมากขึ้น 6-7 เท่าตัว อาจเป็นเพราะในปี พ.ศ. 2401 นี้ รัฐบาลใจให้ราษฎรหักรังธางพงเพิ่มพื้นที่ทำนาได้มากขึ้น ด้วยการออกประกาศยกเลิกเงินทางข้าวค่านาปีแรกของการเพาะปลูก และลดอัตราอากรค่านาในปีต่อมา (พิมพ์อูมา ไตสินธพ, 2548) วิธีการนี้สามารถกระตุ้นให้ราษฎรขยายพื้นที่ทำนาปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวางและเพิ่มสูงขึ้นถึง 25 เท่าตัว ในช่วงระยะเวลาเพียง 50 ปี คือเพิ่มขึ้นจาก 5% ในปี พ.ศ. 2393 เป็น 50% ในปี พ.ศ. 2443 (ถนอม ตนะนา, 2527) เนื่องจากข้าวเป็นสิ่งที่ประเทศอังกฤษต้องการมาก และจำเป็นสำหรับใช้เลี้ยงประชากรของบรรดาเมืองขึ้นทั้งหลายของอังกฤษ เช่น อินเดีย แอฟริกา จีน เป็นต้น โดยเฉพาะในประเทศจีน และอินเดีย ที่มีประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งคนในอาณานิคมเหล่านี้บริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก เช่นเดียวกับคนไทย ข้าวจึงขาดแคลนอยู่เสมอ ที่สำคัญคือเอาไว้เลี้ยงกองทัพอังกฤษซึ่งมากกว่า

90% เป็นชาวอินเดีย และในช่วงระยะนั้น ไทยเป็นประเทศที่ผลิตข้าวได้มากที่สุดแถบทวีปเอเชีย (ไกรฤกษ์ นานา, 2555, หน้า 22) ดังนั้น จะเขิงเทราจึงเป็นเมืองหนึ่งทีนอกจากผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงคนในท้องถิ่น ในภูมิภาคและในประเทศแล้ว ยังกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวสำหรับเลี้ยงประชากรในแถบเอเชียด้วย

ส่วนสาเหตุสำคัญของความต้องการบริโภคข้าวภายในเมืองจะเขิงเทราก็ือ การอพยพเข้ามาของชาวจีนและชาติพันธุ์อื่น ๆ ชาวจีนเมื่อเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองจะเขิงเทรา ส่วนใหญ่ไม่ได้ทำนาเป็นอาชีพหลัก ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ อาจารย์ เขียรประมุข เล่าว่า ปู่เป็นชาวจีนอพยพเดินทางจากประเทศจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองจะเขิงเทรา ช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางแก้ว อำเภอมือง ทำมาหากินด้วยการทำสวนเป็นอาชีพหลัก สำหรับการทำนานั้นเพียงแต่ทำเสริมในท้องร่องสวน ด้วยวิธีเพาะต้นกล้าที่แปลงดินก่อนเมื่อต้นโตพอที่จะนำมาปลูกได้ จะถอนต้นกล้าแล้วนำมาดำบริเวณชายขอบของท้องร่องสวน ในพื้นที่ 50 ไร่ จะได้ข้าวเปลือกประมาณ 100 ถัง ข้าวเปลือกที่ได้ก็นำไปสีหรือแลกเปลี่ยนเป็นข้าวขาวที่โรงสีกงไให้ลิ่ง แต่ผลผลิตข้าวที่ได้ไม่เพียงพอจึงต้องซื้อเพิ่มเติมบ้าง เนื่องจากมีสมาชิกในครอบครัวหลายคน ด้วยเหตุนี้ ความต้องการข้าวเพื่อการบริโภคของชาวจีนที่เพิ่มขึ้นจึงมีส่วนกระตุ้นให้ชาวนาผลิตข้าวมากขึ้น (ศรัญญา คันธาศิพ, 2540) และในเวลาต่อมาตลาดข้าวไทยได้ขยายตัวไปยังยุโรป ทำให้ราคาข้าวภายในประเทศซึ่งเดิมรัฐเป็นผู้ควบคุม เปลี่ยนมาเป็นการถูกควบคุมโดยกลไกของราคาในตลาดโลก ราคาข้าวที่ถีบตัวสูงขึ้นจึงเป็นสิ่งล่อใจให้ชาวนาเร่งการผลิต จากปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวถึงข้างต้นส่งผลให้เกิดการขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้าในกลุ่มน้ำบางปะกงเมืองจะเขิงเทรา

หลังปี พ.ศ. 2410 ข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญของประเทศ เพราะเป็นสินค้าส่งออกอันดับ 1 ขายไปยังประเทศอาณานิคมของฝรั่งเศสรอบ ๆ ไทยที่ถูกบังคับให้ปลูกพืชเศรษฐกิจที่ไม่ใช่อาหาร ทำให้ความต้องการข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประกอบกับค่าขนส่งทางเรือที่ลดลงจากการใช้เรือกลไฟ ทำให้ต้นทุนการขนส่งข้าวลดลงเป็นอย่างมาก (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) การขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าวเพื่อส่งออกเพิ่มความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ เห็นได้จากปริมาณการส่งข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศที่สูงขึ้นทุกปี เช่น ในปี พ.ศ. 2410 ปริมาณข้าวส่งออก จำนวน 1,830,000 หาบ ปี พ.ศ. 2411 ปริมาณข้าวส่งออก จำนวน 2,090,000 และปี พ.ศ. 2412 ปริมาณข้าวส่งออก จำนวน 2,710,000 หาบ ด้วยเหตุนี้ การทำนาจึงเป็นอาชีพที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของท้องถิ่น และเป็นวิถีเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของเมืองจะเขิงเทรา ทำให้เมืองนี้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ แต่โรงสีข้าวยังไม่ขยายตัวออกมานอกกรุงเทพฯ ดังนั้น ตลาดซื้อขายข้าวจึงกระทำกันที่กรุงเทพฯ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2419 จึงมีการขยายโรงสีออกมา

ตั้งนอกกรุงเทพฯ เป็นแห่งแรกที่เมืองฉะเชิงเทรา (พิมพ์อุมา โตสินทพ, 2548) ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดี ทั้งยังสอดคล้องกับข้อมูลของปริมาณข้าวที่ชาวนาขายจากท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราที่ว่า “พระยาจักรีได้ส่งสารตราถึงพระยาวิเศษฤๅษย์ เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2420 สั่งการว่าให้ตรวจสอบจำนวนข้าวที่พ่อค้าได้ซื้อไว้จากฉะเชิงเทรา เพื่อส่งออกให้ตรงกับจำนวนที่พ่อค้าได้แจ้งไว้กับกรมท่า คือ ข้าวเปลือก 1,128 เกวียน หรือ 2,490 หาบ และข้าวกล้องอีก 10,490 หาบ” (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536) ในช่วงปี พ.ศ. 2423-2427 ปริมาณการส่งข้าวออกขายต่างประเทศของไทย จำนวน 3,580,000 หาบ ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2428-2432 ก็เพิ่มขึ้นเป็น 5,320,000 หาบ เมื่อความต้องการข้าวมีมากขึ้นเช่นนี้และขายได้ราคาสูงด้วยจึงเป็นแรงจูงใจที่สำคัญ ประกอบกับเป็นวิธีการทำมาหากินที่ชาวนาเมืองนี้มีความชำนาญมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำมาหากินมาสู่ลูกหลาน ความต้องการข้าวเพื่อการส่งออกที่มากขึ้น แต่เทคนิคการผลิตยังไม่เปลี่ยนแปลง ทำให้ชาวนาเมืองนี้ต้องใช้วิธีการขยายพื้นที่ทำนาเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น

เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงตระหนักถึงความสำคัญในเรื่องนี้ จึงทรงพยายามที่จะหาหนทางเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น ทั้งการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการจัดหาน้ำให้ราษฎรใช้ ทั้งสองประการนี้กระทำได้โดยการขุดคลอง ด้วยเหตุนี้จึงมีการขุดคลองเข้ามายังพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411-2440 รวมเวลาที่ห่างกัน 29 ปี มีการขุดคลองมากถึง 13 คลอง (ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงแล้ว) พื้นที่การปลูกข้าวในเมืองนี้จึงขยายตัวมากขึ้นเรื่อย ๆ (ถนนม टना, 2527) หลังปี พ.ศ. 2440 “ข้าว” ยังคงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดและเป็นแหล่งรายได้หลักของรัฐ ด้วยเหตุนี้ ทั้งรัฐ เจ้าของโรงสี และพ่อค้าต่างพากันส่งเสริมให้ชาวนาเพิ่มผลผลิตข้าว เพื่อให้มีปริมาณข้าวส่วนเกินขายออกมา (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ให้ความสนพระทัยค่อนข้างมาก เห็นได้จากทรงมีคำสั่งให้หลวงประเทศขันธการ (พนักงานในกองข้าหลวงเกษตร) ออกตรวจตราและสร้างทำนบหลวงขึ้นในเมืองนี้ เมื่อปี พ.ศ. 2445 เพื่ออุดหนุนการทำนาของราษฎร และในปี พ.ศ. 2446 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาล ลำเจียรนาคกรมณฑลปราจีนบุรี ได้รายงานกราบบังคมทูลให้ทรงทราบถึงการทำนาของราษฎรเมืองนี้ ว่า “ในเขตอำเภอเมืองตอนนี้ เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) เกล็ดฯ ได้ออกไปตรวจดูภูมิลำเนาเข้าทางคลองประเวศบุรีรมย์ ในคลองนี้มีบ้านเรือนราษฎรเป็นผู้มีทรัพย์สมบัติมากมาย ได้ประกอบการเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นพื้น” (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ม.ป.ป., หน้า 55) ชาวนาแถบคลองประเวศบุรีรมย์สามารถเพิ่มผลผลิตข้าวได้มาก ปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า 8,000-9,000 เกวียน

มีเรือต่าง ๆ เข้าออกเพื่อซื้อข้าวเปลือกในคลองนี้ทุกวัน (ส่วนใหญ่จะใช้เรือกระแชงบรรทุกข้าวเปลือก) ในฤดูแล้งวันหนึ่งไม่ต่ำกว่า 50-60 ลำ และในฤดูน้ำวันละไม่ต่ำกว่า 80-90 ลำ (สุทธาคา เลขไวฑูรย์, 2536) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของเมืองฉะเชิงเทรา และยังสามารถช่วยเหลือราษฎรของเมืองอื่น ๆ ในลุ่มน้ำบางปะกงอีกด้วย เห็นได้จากในปี พ.ศ. 2462 เมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำบางปะกงประสบกับภาวะฝนแล้ง ทำให้ข้าวที่ชาวนาปลูกกลายเป็น “ข้าวผ่าน” (ข้าวดิบ มีแต่รวงไม่มีเมล็ด) ชาวบ้านในเมืองปราจีนบุรีพากันอดข้าว ต้องเอาฟักทอง ฟักเขียว ถั่ว ไปแลกข้าวที่อำเภอพนมสารคาม เนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ประสบปัญหาภัยแล้งน้อยกว่าเมืองอื่น ๆ ในลุ่มน้ำบางปะกง (ศรีัญญา คันธาชิว, 2540) ทั้งยังมีบทบาทเป็น “ครัวโลก” ด้วย เนื่องจากหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ประเทศต่าง ๆ มีความต้องการข้าวเป็นอย่างมากและหันมาซื้อข้าวจากไทยมากขึ้น ไทยจึงส่งข้าวออกมากกว่าปกติโดยเฉพาะเดือนมกราคม-มีนาคม พ.ศ. 2461 ไทยส่งข้าวออกถึง 6,254,214 หาบและได้ราคาดี พวกพ่อค้าจึงกว้านซื้อข้าวจากชาวนาในราคาที่สูงขึ้น

ด้วยเหตุนี้ เมืองฉะเชิงเทราจึงมีการขยายพื้นที่ทำนาปลูกข้าวเพิ่มขึ้น ในปี พ.ศ. 2438 มีพื้นที่นา 393,502 ไร่ ในปี พ.ศ. 2460 มีจำนวน 662,638 ไร่ ปี พ.ศ. 2464 มีจำนวน 706,532 ไร่ ปี พ.ศ. 2471 มีจำนวน 784,319 ไร่ และปี พ.ศ. 2474 เพิ่มขึ้นเป็นจำนวน 1,841,501 ไร่ เมื่อเปรียบเทียบพื้นที่เพาะปลูกข้าวทั่วประเทศพบว่า ลุ่มน้ำบางปะกงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่มีพื้นที่เพาะปลูกมากเป็นอันดับที่ 2 ของประเทศรองจากมณฑลกรุงเก่าเท่านั้น (ถนอม ตะนา, 2527) และช่วงปี พ.ศ. 2473-2477 ปริมาณการส่งออกข้าวเพิ่มขึ้นจาก 1.8 ล้านหาบ (ของในช่วงปี พ.ศ. 2403-2417) มาเป็น 25.7 ล้านหาบ (มนัส ตันงาม, 2554 ฉ) การเพิ่มขึ้นของปริมาณข้าวที่ส่งออกนี้ ทำให้ข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่มีความสำคัญต่อสังคมเมืองฉะเชิงเทราเป็นอย่างมาก ในระหว่างปี พ.ศ. 2500-2523 ชาวนาส่วนใหญ่เขตภาคกลางจะทำนาเพียงครั้งเดียว แต่ชาวนาเมืองนี้สามารถทำนาปลูกข้าวได้ปีละสองและสามครั้ง เพราะพื้นที่โดยทั่วไปอยู่ในเขตชลประทานทำให้ปลูกข้าวได้ผลดี อีกทั้งการคมนาคมขนส่งระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ ตลอดจนหัวเมืองใกล้เคียงมีความสะดวกรวดเร็ว และยังมีหน่วยงานส่งเสริมการเกษตรของกระทรวงเกษตรฯ มาดำเนินการช่วยชาวนาโดยแนะนำให้ใช้เมล็ดพันธุ์ ก.ข. สำหรับทำนาปรัง ด้วยเหตุนี้ ชาวเมืองฉะเชิงเทราจึงทำมาหากินด้วยการทำนาปลูกข้าวกันอย่างเป็นลำเป็นสัน จากสถิติข้อมูล ในปี พ.ศ. 2539 เมืองนี้มีพื้นที่ปลูกข้าว 335,286 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 737 กิโลกรัม/ไร่ ผลผลิตรวมทั้งเมือง 629,062 ตัน มูลค่า 2,267.02 ล้านบาท (สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2540, หน้า 16) ข้าวจึงกลายเป็นสินค้าที่สำคัญที่สุดของเมืองนี้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าการทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราเป็นอย่างมาก และเป็นรากฐานเศรษฐกิจท้องถิ่นของเมืองนี้ด้วย

การทำนาปลูกข้าวเป็นวิธีการทำมาหากินที่เก่าแก่ของชาวนาเมืองฉะเชิงเทรา และในแต่ละพื้นที่จะมีวิธีการทำนาต่างกันบ้าง เช่น แถบอำเภอพนมสารคาม อำเภอสนามชัยเขต อำเภอท่าตะเกียบ อำเภอบางน้ำเปรี้ยวเขตตำบลบางขนาก ตำบลคอนเกาะกา และตำบลหมอนทอง ซึ่งเป็นที่ราบสูงอยู่ห่างจากแม่น้ำ ลำคลอง น้ำท่วมไม่ถึงจะทำนาดอนหรือข้าวนาไร่ ซึ่งการทำนาประเภทนี้ในอดีตจะอาศัยน้ำฝนแท้ ๆ ใช้พันธุ์ข้าวกลางและข้าวเบา การปลูกข้าวต้องลงมือปลูกก่อนฤดูฝน พอถึงฤดูฝนข้าวก็จะงอกงามขึ้นเอง ดังนั้น ถ้าปีใดฝนแล้งการทำนาก็จะไม่ได้ผล จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านแถบอำเภอสนามชัยเขตและอำเภอท่าตะเกียบได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า ในช่วงแรกที่หักนาใหม่ ๆ ยังมีตอไม้มากในพื้นที่ ก็จะใช้วิธีทำนาด้วยการหยอดข้าวตามหลุมเรียก “หยอดข้าว” คือใช้ไม้สักครึ่งสักคินให้เป็นหลุมแล้วตัดกระบอกไม้ไผ่ยาว ๆ เทข้าวใส่ลงไปนในกระบอก คนสักครึ่งก็สักล่งหน้าไปก่อนทิ้งระยะห่างระหว่างหลุมพอประมาณ ใช้มือซ้ายหยอดมือขวาคอยถือกระบอกกลบดินเพื่อป้องกันไม้ไผ่ขึ้น หนุมากิน และไม่ใช้ทำกลบดินถือว่าบาปไม่เคารพแม่โพสพ การทำนาด้วยวิธีนี้เรียกว่า “การปลูกข้าวนาไร่” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ซึ่งชาติพันธุ์ลาวในเมืองฉะเชิงเทราจะสันตมากกว่านาหว่าน ส่วนพื้นที่แถบตำบลท่าไข่ ตำบลนครเนื่องเขต อำเภอเมือง ตำบลโพรงอากาศ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอบ้านโพธิ์ ซึ่งมีสภาพพื้นที่เอื้ออำนวยต่อการทำนาลุ่ม เนื่องจากมีพื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำบางปะกงและคลองสาขาไหลผ่านพาโคลนตมมาทับถมอยู่ตลอดเวลา ทำให้ดินตะกอนสูงหนาและเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว พื้นดินเป็นดินเหนียวปนทรายเล็กน้อยสามารถเก็บกักน้ำได้อย่างดี จึงเหมาะในการปลูกข้าวแบบนาลุ่ม (ประภัสสร อิมน้อย, 2542) และใช้พันธุ์ข้าวหนักปลูกเป็นลักษณะของข้าวเหนียว คือเมื่อมีน้ำท่วมหลากมาต้นข้าวก็สามารถเจริญเติบโตพื้่นน้ำได้ในเวลาไม่นานนัก พันธุ์ข้าวที่ปลูก เช่น ขาวตาแห้ง ขาวตามน ขาวโบลด ข้าวตาเจือ พวงหนัก หอมมะลิ เป็นต้น

สำหรับการทำนาค่าจะปลูกกันแถบอำเภอเมือง ข้าวที่ได้จะมีคุณภาพดีกว่าข้าวนาหว่าน เมื่อดงมีน้ำหนักดีและไม่ไหลกปน ดังนั้น หลังปี พ.ศ. 2470 ชาวนาเมืองฉะเชิงเทราเริ่มทำนาค่าทดแทนนาหว่านในหลายพื้นที่ ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้นและชาวนาก็มีข้าวส่วนเกินที่จะขายได้มากขึ้น (ผาสูก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ในช่วงเวลาที่ผ่านมาชาวนาเมืองนี้พยายามปรับเปลี่ยนการทำนาจากปีละครั้งมาเป็นปีละ 2 ครั้ง และ 3 ครั้ง (นาปรัง) ซึ่งเน้นผลิตเพื่อการจำหน่ายเป็นสำคัญ ต่อมาได้มีการปรับเปลี่ยนมาทำนาแบบหว่านน้ำตม ถือเป็นจุดเปลี่ยนผ่านครั้งสำคัญทีเดียว เพราะจากการทำนาค่าจะต้องใช้เวลานานถึง 45 วัน กว่าข้าวจะเจริญแตกออก ส่วนการทำนาแบบหว่านน้ำตมใช้เวลาเพียง 30 วันเท่านั้น ประกอบกับการทำนาค่าต้องใช้แรงงานเป็นจำนวนมาก การทำนาปีแบบหว่านน้ำตมจึงเป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานได้ และยังทำให้ระยะเวลาในการเพาะปลูกข้าวสั้นลง อีกทั้ง ชาวนาเมืองนี้บางส่วนยังปรับตัวเข้าสู่

การทำนาปรัง อันเป็นการใช้ประโยชน์จากที่ดิน เพื่อให้เกิดผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงสุด โดยการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ที่เรียกกันว่า พันธุ์ลูกผสม ที่เกิดจากการคัดเลือกสายพันธุ์ของทางราชการ ข้าวพันธุ์ใหม่นี้ชาวนาจะซื้อมาจากราชการ บริษัทเอกชนหรือจากเพื่อนบ้านในท้องถิ่นใกล้เคียงที่มีการทำนาปรังกันอยู่แล้ว ได้แก่ พันธุ์ข้าวมะลิ 105 ชาวนาส่วนใหญ่จะใช้ข้าวพันธุ์นี้มากที่สุด เนื่องจากมีคุณภาพของเมล็ดดี มีกลิ่นหอม สามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นได้ดี จึงเป็นที่นิยมปลูกกันอย่างแพร่หลายในเมืองฉะเชิงเทรา ทั้งยังพบว่าเป็นข้าวที่มีต้นกำเนิดและสายพันธุ์มาจากอำเภอบางคล้าเมืองนี้เอง แต่ปัจจุบันเป็นพันธุ์ที่แพร่หลายไปปลูกในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ข้าวพันธุ์นี้มีชื่อแท้จริงว่าข้าวดอกมะลิ 4-2-105 แต่ชาวบ้านเรียกว่าข้าวหอมมะลิ ปลูกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2502 ดังนั้น พื้นที่อำเภอบางคล้า เมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นแหล่งกำเนิดสายพันธุ์ข้าวดอกมะลิ 4-2-105 ที่มีคุณภาพดีจนแพร่หลายไปทั่ว รองลงมาคือ พันธุ์โพธิ์เงิน โพธิ์ทอง พันธุ์ขวัญชัย พันธุ์สุพรรณบุรี 60 และพันธุ์ กข. 21 (หินซ้อน) พันธุ์ กข. 23 (ทรายทอง) และข้าวพวง 123 ตามลำดับ (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537; ประภัสสร อิ่มน้อย, 2542)

ข้าวแต่ละประเภทจะมีลักษณะทางธรรมชาติที่แตกต่างกันออกไป ฉะนั้นการเพาะปลูกข้าวจึงต้องมีการคัดเลือกพันธุ์ให้เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศของท้องถิ่น ตลอดจนการระบาดของโรค แมลงศัตรูพืช และภัยธรรมชาติต่าง ๆ จะเห็นได้ว่าชาวนาเมืองฉะเชิงเทรามีภูมิปัญญาในการที่จะคัดเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับพื้นที่ภูมิประเทศ สภาพแวดล้อม แข็งแรงทนทานต่อโรคต่าง ๆ ชาวนาเมืองนี้บางกลุ่มอพยพย้ายถิ่นมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในพื้นที่แถบอำเภอพนมสารคาม อำเภอสนมชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบ การทำนาจึงใช้พันธุ์ข้าวเหนียวที่นำมาจากถิ่นเดิม คือ ข้าวเจ้าแตก ข้าวบักหม่วย ข้าวแดงน้อย ข้าวห้าว ข้าวม้า ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้าคือ ข้าวมะลิน้อย ข้าวหอมดง และจะมีพันธุ์ข้าวดอก (ข้าวที่ขึ้นเร็ว) คือ ข้าวป้อมแก้วเป็นข้าวที่ขึ้นง่าย ออกรวงเร็วปลูก 3 เดือนก็สามารถเก็บเกี่ยวได้เลย (พฤติพร จินา, 2552)

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา รัฐบาลมีแนวนโยบายที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย (Modernization) ตามรูปแบบการพัฒนาของประเทศตะวันตก โดยเน้นการขยายบริการขั้นพื้นฐานของรัฐออกไปอย่างกว้างขวาง มีการกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2504 จึงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการพัฒนากระบวนการทำนาปลูกข้าวให้มีความหลากหลายยิ่งขึ้น เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณและคุณภาพมากขึ้น อันเป็นการตอบสนองต่อการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรและเศรษฐกิจแบบการค้า (Market economy) ในรูปแบบของทุนนิยมเสรี มีการเคลื่อนไหวและการปรับตัวที่หลากหลายรูปแบบ ได้แก่ การขยายพื้นที่เพื่อทำนาปลูกข้าวให้มากขึ้น การใช้เครื่องจักรกล ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช การใช้พันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับ

ฤดูกาล ตลาด และสภาพของท้องถิ่น เช่น ข้าวพันธุ์หอมมะลิ ข้าวพันธุ์ ก.ข. แทนพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เป็นต้น การทดน้ำแบบฝายและระบบชลประทานแผนใหม่ เพื่อการปลูกข้าวนาปีและนาปรัง ให้ได้ผลผลิตมากขึ้น หรือมีการจ้างแรงงานในชุมชนหรือระหว่างชุมชนแทนการลงแขกถือแรง ดังที่เคยปฏิบัติกันมา ทั้งยังพบว่าการเปลี่ยนแปลงจากการพึ่งตนเองได้สูงมาเป็นการพึ่งพาภายนอกมากขึ้น (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) (รายละเอียดจะกล่าวถึงต่อไปในบทที่ 4)

แต่ปัจจัยเอื้อที่สำคัญของการทำนา คือพื้นที่ชลประทานที่สามารถควบคุมปริมาณของน้ำท่า และน้ำชลประทานได้อย่างเพียงพอตลอดฤดูกาลผลิต จึงจะทำให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ พื้นที่เมืองจะเชิงเทราจึงมีการพัฒนาทางด้านกายภาพ โดยการสร้างระบบชลประทาน ซึ่งครอบคลุมตลอดพื้นที่ มีการสร้างประตูระบายน้ำเพื่อป้องกันน้ำเค็มและควบคุมปริมาณน้ำให้เหมาะสมกับวิถีเกษตรกรรม ด้วยปัจจัยเกื้อหนุนดังกล่าวทำให้ชาวนาเมืองนี้สามารถปลูกข้าวได้ ทั้งข้าวนาปีและข้าวนาปรังปีละ 3 ครั้ง ส่งผลให้เมืองนี้มีผลผลิตข้าวมากยิ่งขึ้น (ประภัสสร อิ่มน้อย, 2542) จากการสำรวจของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรกรรม พบว่าในฤดูกาลผลิตปี พ.ศ. 2547 ที่เมืองจะเชิงเทรามีพื้นที่ปลูกข้าวนาปี 877,705 ไร่ และเกี่ยวเกี่ยวจำนวน 747,936 ไร่ ผลผลิตรวม 440,608 ตัน ผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 589 กิโลกรัม มีการทำนาปลูกข้าวทุกอำเภอ ส่วนข้าวนาปรังมีพื้นที่ปลูกจำนวน 319,671 ไร่ พื้นที่เกี่ยวเกี่ยว 316,155 ไร่ ผลผลิตรวม 224,981 ตัน แหล่งผลิตที่สำคัญ คือ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอเมือง อำเภอลองเขื่อนและอำเภอบางคล้า (ชูชัย ศรีธานี, 2553) ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าเมืองจะเชิงเทราเป็นเมืองมหาอำนาจด้าน “ข้าว” แห่งลุ่มน้ำบางปะกง ทั้งการปลูกและการพัฒนาสายพันธุ์ที่มีความหลากหลายทางพันธุกรรมและชนิดพันธุ์ รวมทั้งเป็นแหล่งการส่งออกผลผลิตข้าวที่สำคัญ เมืองจะเชิงเทราจึงเปรียบเสมือน “ครัวแห่งลุ่มน้ำบางปะกง” มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

2. การปลูกพืชไร่ในเมืองจะเชิงเทรา

จะเชิงเทรามีพื้นที่ติดกับเทือกเขาและพื้นที่สูงต่อเนื่องมาจากเทือกเขาจันทบุรี ส่งผลให้เมืองนี้มีสภาพภูมิประเทศบางส่วนเป็นพื้นที่ดอน มีอยู่ในเขตท้องที่อำเภอพนมสารคาม อำเภอแปลงยาว บางส่วนของอำเภอสนามชัยเขต และอำเภอท่าตะโกกับ กับลักษณะพื้นที่ราบลูกฟูก และภูเขา อยู่ในเขตท้องที่อำเภอสนามชัยเขต อำเภอท่าตะโก บางส่วนของอำเภอพนมสารคาม และอำเภอแปลงยาว พื้นที่ลักษณะนี้มีประมาณ 1,748,750 ไร่ ซึ่งไม่ติดกับแม่น้ำบางปะกง ถึงแม้จะมีแหล่งน้ำตามธรรมชาติแต่ไม่มีทางส่งน้ำให้พื้นที่ทำการเกษตรกรรมอย่างเพียงพอ จึงต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ทั้งดินยังมีสภาพเป็นดินปนทรายไม่เหมาะต่อการทำนาแต่ระบายน้ำได้ดี ดังนั้น วิธีการทำมาหากินของชาวบ้านในพื้นที่นี้ส่วนใหญ่จึงเหมาะต่อการปลูกพืชไร่ (มนัส ตันงาม,

2554 ก) จากการศึกษาของ บุญบงก์ ชาวกันหา (2549) เรื่องยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรน้ำ พบว่า เศรษฐกิจการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรา มีพัฒนาการตามลักษณะของรูปแบบการผลิตหลัก ๆ คือ ช่วงแรก (พ.ศ. 2494-2510) เป็นช่วงการขยายตัวของการเกษตรที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Mono cropping) พืชที่สำคัญคือข้าว ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วข้างต้น ช่วงที่สอง (พ.ศ. 2511-2521) เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงมาปลูกพืชไร่เพื่อการส่งออกมากขึ้น (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549) เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยูคาลิปตัส และยางพารา เป็นต้น

การที่ชาวบ้านเข้าไปบุกเบิกพื้นที่ป่าแถบอำเภอแปลงยาว พนมสารคาม สนาบชัยเขต และท่าตะเกียบ เนื่องจากราคาพืชไร่ที่ถีบตัวสูงขึ้นในตลาดโลกเป็นแรงกระตุ้น และจากการตัดถนนเข้าไปในเขตพื้นที่ป่า โดยเฉพาะเมื่อมีการสร้างถนนสายพนมสารคาม-เกาะขนุน-สนาบชัยเขต ต่อมา มีการสร้างถนนเพิ่มอีกหลายเส้นทาง ทำให้เชื่อมหมู่บ้านที่เกิดใหม่ในพื้นที่ป่ากับตลาดรับซื้อพืชไร่ได้มากขึ้น ทำให้รถสามารถวิ่งเข้าไปรับซื้อพืชไร่ได้สะดวกขึ้น จึงเกิดการจับจองที่ดินใหม่ ๆ แถมนำคนหนึ่งที่เข้าไปบุกเบิกพื้นที่ป่า คือ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ซึ่งเป็นทั้งเกษตรกรและพ่อค้าคนกลางรับซื้อผลผลิต รวมทั้งยังเป็นนายหน้าเงินกู้ให้กับชาวบ้านด้วย (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515-2519) ที่เน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยเร่งการพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า รัฐเป็นผู้ลงทุนก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานด้วยการกู้เงินจากต่างประเทศ และหาทางชำระหนี้สินด้วยการเร่งการส่งออกสินค้าเกษตร นี่คือเหตุผลสำคัญที่ทำให้รัฐบาลส่งเสริมการปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา ดังนั้นหลังจากปี พ.ศ. 2520 ขบวนการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกพืชไร่ในรูปแบบธุรกิจเกษตรขนาดใหญ่ จึงเกิดขึ้นอย่างมากมายภายในเมืองนี้ และเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) มีการปลูกพืชเศรษฐกิจมานาน ทำให้ที่ดินขาดความสมบูรณ์ ผลผลิตน้อยลงต้องประสบกับภาวะขาดทุน ส่งผลให้ชาวบ้านบางส่วนต้องสูญเสียที่ดินทำกินให้กับนายทุนเงินกู้ จึงต้องพากันอพยพเคลื่อนย้ายไปหาที่ดินทำกินแห่งใหม่ ประกอบกับมีการบอกเล่าจากปากต่อปากของกลุ่มคนที่เคยเข้ามารับจ้างตัดไม้ในพื้นที่ป่าคลองระบม-สียัด (แถบอำเภอสนมชัยเขตและอำเภอท่าตะเกียบ) ว่าเป็นป่าผืนใหญ่และดินมีสภาพที่อุดมสมบูรณ์ ผู้คนจากต่างถิ่นจึงพากันอพยพหลั่งไหลเข้ามา บางวันมีรถขนคนเข้ามาเป็นคันรถสิบล้อทั้งอพยพมากันเป็นครอบครัวเป็นกลุ่ม และหลายกลุ่ม กระทั่งสามารถจัดตั้งเป็นหมู่บ้านได้ เช่น บ้านชัยขนุน บ้านสามพราน และบ้านเขาแหลม เป็นต้น ชาวบ้านเหล่านี้ทำมาหากินด้วยการปลูกพืชไร่เพื่อขายเป็นรายได้ของครอบครัว เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยูคาลิปตัส เป็นต้น ส่วนข้าวจะปลูกไว้สำหรับกินกันภายในครอบครัวเท่านั้น แต่ชาวบ้านบางคนจะทำมาหากินด้วยการค้าขายและรับจ้างทั่วไป

ชาวบ้านบางคนบางกลุ่มเข้ามาจับจ้างตัดไม้อยู่ในพื้นที่ป่าเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อไม้ขนาดที่ต้องการหมดไปก็ปรับเปลี่ยนอาชีพมาปลูกพืชไร่แทน รวมทั้งนายทุนหน้าใหม่ที่เข้ามาแสวงหาที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจตามกระแสการพัฒนาของประเทศ ผืนป่าบางส่วนจึงถูกถากถางกลายเป็นพื้นที่โล่งเตียนเพื่อปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะมันสำปะหลังซึ่งมีราคาแพง เส้นทางที่เคยใช้ในการซักรากไม้จึงเปลี่ยนไปเป็นเส้นทางขนส่งผลผลิตพืชไร่แทน ผลผลิตพืชไร่เพื่อการส่งออกจากเขตพื้นที่ป่าของเมืองนี้มีความหลากหลายมากขึ้น (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ส่งผลให้ภูมิทัศน์ทางด้านเกษตรกรรมของเมืองฉะเชิงเทราเปลี่ยนไปภายในระยะเวลาอันสั้น

จากการสัมภาษณ์ สวัสดิ์ เข็มเฉลิม พบว่า ก่อนปี พ.ศ. 2490 พื้นที่ปลูกพืชไร่ในเมืองฉะเชิงเทราจะอยู่บริเวณตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคามเป็นส่วนใหญ่ ต่อมาได้มีการขยายพื้นที่ปลูกเข้าไปยังพื้นที่ป่ามากขึ้น ตั้งแต่บ้านไร่คอน บ้านปากคง บึงยายจันทร์ ม่วงโพง ชำขวาง เขาหินซ้อน หนองปูน บ้านกระบกเตี้ย บ้านนาโพธิ์ บ้านท่ากระดาน บ้านชำปางาม บ้านนาหนองกะพง ซึ่งอยู่ในพื้นที่ของอำเภอสนามชัยเขตยังไม่ได้ขยายเข้าไปถึงพื้นที่ป่าของอำเภอท่าตะเกียบ ในช่วงนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นผู้ปลูกพืชไร่โดยมากเป็นนายทุนที่มาจากเกาะขนุน (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) และพืชไร่ที่นำเข้ามาปลูกในเชิงการค้าชนิดแรก ๆ คือ ถั่วลิสง แดงโม แพงและฟักทอง ฟักทองเป็นพืชไร่ที่เข้ามาในพื้นที่ป่าก่อนมันสำปะหลังและข้าวโพด ปลูกกันมากในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปี พ.ศ. 2500 บรรดาเจ้าเก่าหรือนายทุนจะเข้าไปถางป่าเพื่อปลูกฟักทองเมื่อได้ผลผลิตก็บรรทุกฟักทองโดยใช้เกวียน รถยนต์ หรือรถจี๊ปญี่ปุ่นเข้ามาขายที่ตลาดเกาะขนุน พวกเรื่อก็จะมารับเอาไปส่งขายแถบอำเภอบางคล้าหรือที่ตัวเมืองฉะเชิงเทรา หรือเล่นต่อไปยังกรุงเทพฯ เป็นลำ ๆ เรือที่ใช้ในการบรรทุกส่วนใหญ่เป็นเรือกระแซง สอดคล้องกับคำบอกเล่าของวิบูลย์ เข็มเฉลิม ที่ว่า “สมัยก่อนปี พ.ศ. 2500 นั้น เดือนพฤษภาคมเป็นหน้าฟักทอง จะมีกองฟักทองเต็มตลาด ตรงไหนที่เกวียนเข้าถึงได้ ฟักทองกองเต็มไปหมด เดินไปตรงไหนก็มีแต่ฟักทอง เรียกได้ว่า คนต้องเดินหลีกเลี่ยงฟักทอง วันหนึ่ง ๆ มีเกวียนเงินฟักทองมาเป็นร้อยเล่ม” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม, และคณะ, 2548, หน้า 195) ดังนั้น ฟักทองจึงเป็นพืชไร่ที่นิยมปลูกกันมากในช่วงแรกของการบุกเบิกพื้นที่ป่า หลังจากเก็บฟักทองแล้วชาวบ้านจะเริ่มปลูกถั่วเหลืองลงไปในพื้นที่เดิม เมื่อเก็บเกี่ยวถั่วเหลืองเสร็จแล้วถือว่าเป็นสิ้นสุดการทำไร่ในรอบปี จะเห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราในเรื่องการปลูกพืชหมุนเวียน

หลังปี พ.ศ. 2500 การปลูกฟักทองเริ่มมีปัญหาทั้งเรื่องการปลูกและราคาขาย ชาวบ้านจึงนำมันสำปะหลัง ข้าวโพดและอ้อยเข้ามาปลูกแทน แต่มันสำปะหลังได้รับความนิยมมากกว่าเพราะส่วนใหญ่เป็นการผลิตเพื่อการส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ เนื่องจากเป็นพืชเศรษฐกิจที่ตลาดยุโรปต้องการนำไปใช้ป็นวัตถุดิบอาหารสัตว์ (สุริย์รัตน์ มะลิซ้อน, 2541) มันสำปะหลังเป็นพืชที่

ทนต่อสภาพความแห้งแล้งได้ดีสามารถปลูกซ้ำในที่เดิมได้ ไม่ต้องใช้เงินทุนมาก ปลูกง่าย ไม่มีโรคแมลงรบกวน ผลผลิตขายได้ราคา ประกอบกับมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจที่ได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐ ตั้งแต่เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ครั้นหลังปี พ.ศ. 2510 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเพิ่มเป็นแปดแสนไร่และเพิ่มเป็นแปดล้านไร่ในระยะเวลา 10 ปี ต่อมา การส่งออกมัน (มันอัดเม็ด หรือตากแห้ง) มีมูลค่ามากกว่าข้าว และในเวลาไม่ช้าไม่นานก็กลายเป็นสินค้าออกที่มีมูลค่ามากที่สุด (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างรวดเร็ว จนแพร่เข้าสู่เขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

ช่วงประมาณปี พ.ศ. 2514-2515 ประยงค์ ส่งเสริม และสมปอง ฉัตรชัยศิริ เป็นผู้นำมันสำปะหลังเข้ามาปลูกในท้องที่ของอำเภอท่าตะเียบเป็นกลุ่มแรก โดยเริ่มปลูกที่บ้านทุ่งยายชี บ้านชมพู บ้านวังวุ้ง และบ้านท่ากลอย แต่ยังไม่กระจายมากนักปลูกกันคนละไม่กี่ไร่ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ใช้จอบขุดหลุมฝังต้นมันสำปะหลัง เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวผลผลิตใช้จอบขุดหัวมันขึ้นมาใส่เกวียนเงิน ไปขายที่ตลาดเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม ด้วยสภาพของดินอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่ป่าเปิดใหม่ต้นมันสำปะหลังจึงเจริญเติบโตได้ดี หัวมันมีขนาดใหญ่ผลผลิตที่ได้ไม่ต่ำกว่า 4-5 ตันต่อไร่ ประกอบกับในช่วงปี พ.ศ. 2515-2516 มันสำปะหลังมีราคาแพงขึ้นจึงขายได้ราคาดี พื้นที่ในการเพาะปลูกจึงเริ่มขยายตัวตามแรงและกำลังของคนในครอบครัว (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ต่อมาปี พ.ศ. 2518 ภาครัฐมีนโยบายเปิดโอกาสให้ชาวบ้านบุกรุกถางป่าทำการเกษตรได้โดยไม่ผิดกฎหมาย ส่งผลต่อการขยายพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังของชาวบ้านเป็นไปอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งปี พ.ศ. 2532 รัฐบาลได้ประกาศปิดป่าบริษัทที่ได้รับสัมปทานทำไม้ถูกยกเลิก นายทุนรายย่อยที่ตัดไม้เถื่อนมาขายบางส่วนต้องเลิกไป ประกอบกับขณะนั้นกระแสการปลูกพืชไร่โดยเฉพาะมันสำปะหลังมีราคาแพง นายทุนบางกลุ่มเปลี่ยนอาชีพมาปลูกมันสำปะหลังแทนการทำไม้ (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ในที่สุดมันสำปะหลังจึงกลายเป็นพืชไร่อันดับหนึ่งที่น่ารายได้สู่เมืองฉะเชิงเทรา มีพื้นที่ปลูก 366,332 ไร่ พื้นที่เก็บเกี่ยว 363,634 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 5,722 กิโลกรัม ผลผลิตรวมประมาณ 1,287,922 ตัน แหล่งผลิตที่สำคัญ คือ อำเภอพนมสารคาม สนามชัยเขต ท่าตะเียบและอำเภอแปลงยาว ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งที่ปลูกมันสำปะหลังมากเป็นอันดับที่ 2 ของประเทศรองจากเมืองราชบุรี (สุริย์รัตน์ มะลิซ้อน, 2541)

ต่อมาเกิดการแข่งขันกันอย่างรุนแรงของสินค้าเกษตรในตลาดโลก มีการใช้นโยบายการเกษตรร่วมของประชาคมเศรษฐกิจยุโรป ทำให้ราคาสินค้าเกษตรหลายอย่างลดต่ำลงจึงส่งผลกระทบต่อราคามันสำปะหลังของไทย และปริมาณการส่งออกมันสำปะหลังเข้าสู่ตลาดประชาคมยุโรปลดลง ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องลดพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังลง (กรองกาญจน์ โพธิ์เงิน, 2546) ด้วยการเปลี่ยนไปปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นแทน เพื่อก่อให้เกิดรายได้เพิ่มแก่เกษตรกรและ

ก่อให้เกิดการกระจายรายได้ แต่การที่จะลดพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังนั้นยังต้องคงไว้ซึ่งปริมาณผลผลิตมันสำปะหลัง เนื่องจากมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญชนิดหนึ่งที่น่าไปแปรรูปเป็นอาหารสัตว์ คือ มันอัดเม็ด มันเส้น 70% ส่วนอีกประมาณ 27% นำไปแปรรูปเป็นมันสำปะหลังและผลิตภัณฑ์ต่อเนื่อง เช่น ทำเป็นแอลกอฮอล์ ผงชูรส กาว อุตสาหกรรมและอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้วิธีการที่ดีที่สุด คือ หาวิธีเพิ่มผลผลิตมันสำปะหลังต่อไร่ให้ได้มากที่สุด ดังนั้น รัฐบาลจึงต้องมีมาตรการหรือนโยบายปรับโครงสร้างการผลิต โดยการใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ โดยเฉพาะการใช้มันสำปะหลังพันธุ์ใหม่ที่มีคุณสมบัติให้ผลผลิตต่อหน่วยที่สูงกว่าเดิม การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้เครื่องจักรและสารเคมีที่มีคุณภาพสูงกว่าเดิม อันเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตมันสำปะหลังหรือผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ให้มากที่สุด ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาคเรื่อง “ทฤษฎีการผลิต” ที่ตั้งอยู่บนข้อสมมติฐานการผลิตเพื่อให้ได้กำไรสูงสุด (Maximizing profits) (สุริย์รัตน์ มะลิซ้อน, 2541)

อ้อยเป็นพืชไร่อีกชนิดหนึ่งที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรามาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ซึ่งชาวจีนแต่จิวที่อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองนี้ ได้นำเอาอ้อยเข้ามาเป็นพืชการค้าเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2335 และในเวลาต่อมาอ้อยได้กลายเป็นสินค้าสำคัญของเมืองฉะเชิงเทรา ชาวจีนจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเพาะปลูกอ้อยตั้งหลักฐานร่างสารตราถึงเมืองฉะเชิงเทรา ที่กล่าวว่า “พวกจีนก็ตั้งบ้านเรือนทำสวนใหญ่ไร่อ้อยชุกชุม” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1210 เลขที่ 21) รวมทั้งเป็นผู้ที่ริเริ่มบุกเบิกอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายในเมืองนี้ด้วย แหล่งเพาะปลูกอ้อยในช่วงเวลานั้นคือ สองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง จากข้อความที่ว่า “ชาวจีนเข้ามารับจ้างเป็นแรงงานในไร่อ้อยและทำงานในโรงหีบอ้อย ซึ่งมีมากมายสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง” (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรมเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550) สอดคล้องกับรูปปูนปั้นวัดสัมปทวน ช่วงเสาที่ 2 ที่แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวจีนเมืองฉะเชิงเทราที่มีการทำไร่อ้อยและโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทราย ซึ่งเอกสารของ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ได้ระบุถึงแหล่งปลูกอ้อยที่สำคัญได้แก่ บริเวณบางปลาสร้อย (เมืองชลบุรี) นครไชยศรีและบางปะกง (เมืองฉะเชิงเทรา) ทั้งยังสอดคล้องกับบันทึกของ บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ที่ว่า “ถึงเมืองแปดริ้ว...ทั้งจังหวัดเป็นที่ราบใหญ่อุดมไปด้วยนาข้าว สวนผลไม้ และไร่อ้อย” (ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์, 2520) และจากหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พบว่ามีการเก็บผลประโยชน์จากอากรสมัตตสรของเมืองฉะเชิงเทราในปี พ.ศ. 2398 จากพื้นที่ปลูกอ้อยได้ถึง 7,360 ไร่

เมื่อรัฐได้ผลประโยชน์จากการทำไร่อ้อยดังกล่าวข้างต้น จึงได้มีการส่งเสริมและสนับสนุนโดยสั่งการให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทราส่งเจ้าหน้าที่ออกไปตรวจตราดูแลไร่อ้อยทั้งเก่า

และที่ปลูกใหม่ภายในเขตพื้นที่เมืองอยู่เสมอ ๆ แล้วต้องรายงานเข้าไปให้ทางกรุงเทพฯ ทราบ หากเจ้าเมืองละเลยไม่รายงานทางเมืองหลวงก็จะทวงถามถึงการสำรวจเหล่านี้ เพื่อจะรู้ว่าในแต่ละปีพื้นที่เพาะปลูกอ้อยของเมืองจะเชิงเทราเพิ่มขึ้นหรือลดลงเท่าไร เพื่อจะได้ปรับปรุงหรือส่งเสริมได้อย่างถูกต้อง ดังข้อความตอนหนึ่ง ที่ว่า “...มีตราโปรดเกล้าฯ ออกมาว่าราษฎรไทยจีน ในแขวงเมืองละเชิงเทรา ผู้ใดจะทำสวนอ้อยหรือตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายขึ้นอีก ให้พระวิเสศฯ ไซยเจ้าเมืองละเชิงเทรา และกรรมการเมืองจัดแจงหาที่ให้ตั้งโรงหีบอ้อยหรือทำไร่อ้อยขึ้นให้ได้มาก...” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1207 เลขที่ 281) และหลักฐานร่างสารตรา ที่ว่า “...ให้พระยาวิเสศฯ ไซยคิดอ่านจัดแจงให้ราษฎรไทยจีน ลาวและเขมร ทำไร่อ้อยขึ้นให้มาก ถ้าที่แห่งใดตำบลใดควรจะทำไร่อ้อยได้ หากที่ดินบริเวณนั้นมีผู้จับจองไว้ก่อนแล้ว ... หากเกินกำลังที่จะทำได้ก็อย่าให้หวังที่ไว้ให้พระยาวิเสศฯ ไซยจัดแจงให้ราษฎรคนอื่นทำไร่อ้อยให้เต็มพื้นที่นั้น...” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1210 เลขที่ 21)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ช่วงปี พ.ศ. 2380-2382 รัชองค์ได้ลงทุนตั้งโรงหีบอ้อยของหลวงขนาดใหญ่ขึ้นที่เมืองละเชิงเทรา โดยใช้เงินลงทุนถึง 30,712 บาท ใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกอ้อย จำนวน 223 ไร่ มีการจ้างชาวจีนปลูกอ้อยและเป็นแรงงานในโรงหีบอ้อย สอดคล้องกับบันทึกของ บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ ที่กล่าวถึงโรงหีบอ้อยในเมืองนี้ว่ามีไม่ต่ำกว่า 20 โรง ซึ่งมีชาวจีนเป็นเจ้าของและแต่ละโรงมีแรงงานชาวจีนไม่ต่ำกว่าโรงละ 200-300 คน (ปาลเลอกัวซ์, มงเซญัวร์, 2520) จากที่กล่าวข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าจะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีการปลูกอ้อยเป็นจำนวนมาก เพื่อนำมาผลิตน้ำตาลทรายส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของเมืองนี้ และเจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2391 เกิดเหตุการณ์กบฏอั้งยี่ขึ้นในเมืองละเชิงเทรา การปราบปรามได้มีการเผาโรงหีบอ้อย เนื่องจากแรงงานชาวจีนใช้เป็นที่หลบซุกซ่อนตัวอยู่ ประกอบกับน้ำตาลจากชวาเข้ามาตีตลาดเพราะมีราคาถูกกว่าน้ำตาลของไทย ทำให้พื้นที่ปลูกอ้อยและวิธีการทำมาหากินในอาชีพนี้ของชาวเมืองละเชิงเทราลดลงไป ต่อมาเมื่อข้าวเข้ามามีบทบาทมากขึ้นรัฐจึงได้ส่งเสริมการผลิตข้าวมากกว่าน้ำตาล ทำให้ชาวบ้านหันไปทำนาปลูกข้าวมากกว่า การปลูกอ้อยเนื่องจากข้าวมีราคาดี ด้วยเหตุนี้ พื้นที่ในการเพาะปลูกอ้อยแถบสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง จึงเปลี่ยนสภาพเป็นพื้นที่ทำนาปลูกข้าวไปในที่สุด (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528)

ต่อมาในช่วงปลายปี พ.ศ. 2490 รัฐบาลได้หันมาส่งเสริมการปลูกอ้อยและทำน้ำตาลอีกครั้ง เนื่องจาก รัฐบาลลงทุนสร้างโรงงานน้ำตาลขึ้นเอง พร้อมทั้งห้ามนำเข้าน้ำตาลทรายจากต่างประเทศและเก็บภาษีน้ำตาลในอัตราสูง นอกจากนี้ยังมีบริษัทเอกชนสองสามรายสร้างโรงงานน้ำตาลขึ้นด้วย ดังนั้น พื้นที่ปลูกอ้อยในเขตเมืองละเชิงเทราจึงเพิ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมกับนำระบบโคเวต้าในการปลูกอ้อยเข้ามา และใช้เครื่องจักรกลการเกษตร เทคโนโลยีสมัยใหม่ทดแทน

แรงงานคน มีเงินทุนเข้ามาหมุนเวียนทั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) พ่อค้าและนายทุนเงินกู้ การใช้จ่ายลงทุนก่อให้เกิดการจ้างแรงงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน ประกอบกับการกระตุ้นในเรื่องราคาผลผลิต ส่งผลให้พื้นที่ปลูกอ้อยขยายตัวอย่างรวดเร็ว ผู้ที่มีบทบาทผลักดันให้เพิ่มพื้นที่ปลูกอ้อย ได้แก่ เจ้าของโรงงานผลิตน้ำตาลและเครือข่ายของพ่อค้าคนกลางที่เกี่ยวข้องกันอยู่ในเมืองชลบุรี เจ้าของโรงงานน้ำตาลและผู้ผลิตอ้อยรายใหญ่ในเขตอำเภอบ้านบึง ใช้ลูกไร่แผ้วถางบุกเบิกพื้นที่ปลูกอ้อยเข้าไปในพื้นที่เมืองจะเชิงเทรา โดยร่วมมือใกล้ชิดกับพ่อค้าไม้และแรงงานที่จ้างมา โดยทำสัญญากันหนึ่งถึงสองปีให้มาเตรียมดินแล้วก็จ้างลูกไร่มาปลูกและดูแลอ้อย เป็นการจ้างเหมาเป็นปี ๆ ไปโดยเงินค่าตอบแทนจะคิดกันเป็นเงินก้อน พอถึงหน้าตัดอ้อยก็จะส่งตัวแทนไปทำสัญญาจ้างคนงานจากที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) และพาคนงานมาเป็นคันรถเพื่อตัดอ้อยในแถบอำเภอท่าตะเกียบ แปรลงยาว สนามชัยเขต และอำเภอนมสารคาม เมื่อถึงฤดูตัดอ้อยแต่ละครั้ง ด้วยระบบการผลิตดังกล่าวพื้นที่ที่บุกเบิกเพื่อปลูกอ้อยก็ขยายออกไปเรื่อย ๆ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2548) โรงงานน้ำตาลสร้างเครือข่ายของตัวแทนเพื่อช่วยบริหารการปลูกอ้อยโดยชาวไร่รายย่อยหลายราย ทั้งนี้เพื่อให้มีผลผลิตอ้อยป้อนโรงงานได้ตามจำนวนและเวลาที่ต้องการ ตัวแทนเหล่านี้ให้เครดิตที่ได้มาจากโรงงานกับชาวไร่ช่วยจัดหาแรงงานมาตัดอ้อยเมื่อถึงฤดูกาล ต่อรองราคาซื้อและขนส่งอ้อยให้ถึงโรงงาน ด้วยปัจจัยเหล่านี้จึงส่งผลให้ผู้คนยังคงอพยพเข้ามาบุกเบิกหาที่ทำกินในเมืองจะเชิงเทราอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะช่วงหลังปี พ.ศ. 2500 และทำการแผ้วถางพื้นที่ป่าของเมืองนี้ลึกเข้าไปเรื่อย ๆ

ก่อนปี พ.ศ. 2525 การปลูกอ้อยกระจายอยู่หลายพื้นที่แถบบ้านลาดกระทิง อำเภอสนามชัยเขต บ้านหลุมมะขาม อำเภอแปรลงยาว และตำบลเขาหินซ้อน อำเภอนมสารคาม หลังจากนั้นอ้อยได้ขยายเข้ามาตามถนนสายพนัสนิคม-เกาะจันทร์-เกาะโพธิ์-หนองไม้แก่น-บ้านหนองคอก อำเภอท่าตะเกียบ (วิบูลย์ เข้มเฉลิม และคณะ, 2548) ปัจจุบัน พื้นที่ปลูกอ้อยในเขตเมืองจะเชิงเทรา มีประมาณ 72,915 ไร่ ผลผลิตรวมประมาณ 662,317 ตัน โดยมีผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 9,083 กิโลกรัม ซึ่งปลูกมากที่สุดเขตอำเภوتاตะเกียบรองลงมาได้แก่ อำเภอสนามชัยเขต อำเภอแปรลงยาว และอำเภอนมสารคาม เนื่องจากอ้อยเป็นพืชไร่ที่มีระบบการผูกขาดราคาค่อนข้างตายตัว จะได้กำไรมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับผลผลิตที่ได้และต้นทุนที่ใช้ในการผลิต ประมาณปี พ.ศ. 2526 ราคาน้ำตาลในตลาดโลกตกต่ำลงอย่างมาก ทำให้เกษตรกรชาวไร่อ้อยต้องประสบกับภาวะขาดทุน เป็นหนี้สินนายทุนและโรงงานน้ำตาล หลายคนต้องสูญเสียที่ดินให้กับนายทุนและโรงงานน้ำตาลไปเป็นจำนวนมาก บางรายต้องหันกลับไปปลูกมันสำปะหลังเหมือนเดิมยกเว้นคนที่มีเงินทุนมาก และมีพื้นที่ขนาดใหญ่จึงสามารถปลูกอ้อยได้มาจนถึงทุกวันนี้ ประกอบกับโรงงานผลิตน้ำตาล

ที่เคียงอยู่แถบภาคตะวันออกเฉียงใต้ขยับโยกย้ายขึ้นไปตั้งอยู่ที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) เป็นเหตุให้การปลูกอ้อยในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราลดลง

สับปะรดก็เป็นพืชเศรษฐกิจที่ปลูกกันมากในเขตเมืองนี้ ดังหลักฐานพระราชหัตถเลขา (ฉบับที่ 2) ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเขียนถึงเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร โดยเล่าเรื่องเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงทอดพระเนตรในคราวเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทรา ในวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2442 ที่ว่า “...แวะเข้าปากน้ำโจ้โล้ ซึ่งเป็นลำน้ำไปเมืองพนมสารคามและเมืองสนามไชยเขตร ตอนข้างนอกจะราวกับแม่น้ำนครนายก ต่อเข้าไปจึงแคบลง เป็นที่สวนไร่นาบริบูรณ์ดีมาก ไร่สับปะรดแลสดุดาทั้งสองฟาก... แต่มีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเจ้าของไร่สับปะรดเหล่านี้เป็นเจ๊กมาก มีไทยที่เป็นปึกแผ่นอยู่ก็หม่อมหลวงศิริลูกพระยาอิศรพันธุ์ เป็นไร่สับปะรดเล็กมาก ครั้นเมื่อเข้าไปถึงข้างในยังมีที่ว่างเป็นตอน ยังจะจับทำไร่ได้อีกมาก...” (พระกฐินพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552, หน้า 150) พื้นที่ดินริมคลองท่าลาดในเขตอำเภอบางคล้า จนถึงอำเภอพนมสารคาม เป็นแหล่งปลูกสับปะรดพันธุ์ดีมีรสหวานอร่อย จนมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันในชื่อ “สับปะรดท่าลาด” และราคาสับปะรดที่ซื้อขายกันในช่วงระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จประพาสคือ ร้อยผลต่อ 1 บาท เมื่อผลผลิตออกมาก ๆ จะมียาการค้าลดลงถึงสองสามร้อยผลต่อ 1 บาท การค้าขายสับปะรดจะมีพ่อค้าไปรับซื้อแบบเหมาไว้หมดแล้วและจะนำไปขายต่อที่อื่น ๆ ส่วนใหญ่จะส่งไปขายที่กรุงเทพฯ

การทำไร่สับปะรดของชาวเมืองฉะเชิงเทรายังขยายตัวมากขึ้น เห็นได้จากหลักฐานรายงานการเพาะปลูกสำหรับเมืองฉะเชิงเทรา ประจำปีพุทธศักราช 2455 ของขุนไผทพยุหรัถย์ ว่าที่ข้าหลวงเกษตรมณฑลปราจีนบุรี ต่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลปราจีนบุรี ทำให้ทราบว่าในปี พ.ศ. 2455 มีการปลูกสับปะรดในพื้นที่ของเมืองนี้ จำนวน 6,700 ไร่ และจากบัญชีการปลูกสับปะรด มีจำนวน 8,040,000 ต้น ได้ผลผลิต 4,020,000 ผล เป็นเงิน 160,800 บาท และยังมีพื้นที่ที่กำลังจะปลูกอีกเป็นจำนวนมาก เนื่องจากมีโรงงานทำสับปะรดกระป๋องเข้ามาตั้งคอยรับซื้อผลผลิตของราษฎรเพื่อส่งขายไปยังประเทศสิงคโปร์ ดังนั้น การปลูกสับปะรดจึงเป็นอาชีพที่ก่อให้เกิดรายได้แก่ชาวบ้านเมืองนี้ และยังเป็นแหล่งที่มาของรายได้รัฐอีกทางหนึ่งด้วย สอดคล้องกับรูปปูนปั้นวัดสัมปทวนในช่วงเสาที 5 เป็นรูปที่แสดงให้เห็นถึงวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราที่กำลังทำไร่สับปะรด มีคนกำลังพายเรือขายสับปะรด และมีชาวจีนกำลังหาบสับปะรดไปเก็บที่โรงซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง (พระกฐินพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง

อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552) หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นวิถีการทำไร่
สับปะรดของชาวเมืองฉะเชิงเทรา

หลังปี พ.ศ. 2510 สับปะรดเป็นพืชไร่ชนิดใหม่ที่ชาวบ้านนำเข้ามาปลูกมากที่สุดในพื้นที่บุกเบิกใหม่ ๆ แถบอำเภอท่าตะเกียบ รองลงมาคืออำเภอสนามชัยเขต อำเภอแปลงยาวและอำเภอบางคล้า เช่น การทำไร่สับปะรดของ อรสา ตุ่มประเสริฐ ในพื้นที่หมู่ 10 บ้านแปลงแปด ตำบลลาดกระทิง อำเภอสนามชัยเขต ซึ่งเป็นประธานกลุ่มผู้ปลูกสับปะรดบ้านแปลงแปด จากข้อมูลที่ได้ทำให้ทราบว่าในพื้นที่ตำบลลาดกระทิงมีชาวบ้านที่ประกอบอาชีพทำไร่สับปะรดมานานแล้ว โดยสมัยก่อนจะทำเป็นแปลงเดี่ยว ๆ คือ ปลูกสับปะรดอย่างเดียว แต่ตอนหลังสับปะรดล้นตลาดมีราคาไม่แน่นอน จึงมีการปลูกทั้งสับปะรดเดี่ยวและปลูกแบบผสม คือการปลูกสับปะรดในสวนยางพารา ซึ่งจะปลูกได้ในแปลงที่ต้นยางอายุไม่เกิน 7 ปี เพราะหากเกินไปกว่านี้ต้นยางจะสูงและมีใบครึ้มทำให้สับปะรดไม่ได้รับแดดเพียงพอ หากปลูกเป็นแปลงเดี่ยว ๆ ผลผลิตที่ได้ประมาณ 700-7,500 ต้นต่อไร่ จะได้ผลผลิต 7-10 ตัน ผลผลิตจะนำส่งโรงงานแปรรูปสับปะรดทั้งหมด โดยแยกราคาตามน้ำหนัก 1-1.5 กิโลกรัม ราคา กิโลกรัมละ 2 บาท ส่วนลูกที่หนัก 2.5 กิโลกรัมขึ้นไป ราคา กิโลกรัมละ 4.50 บาท สาเหตุที่ต้องส่งโรงงาน เนื่องจากผลผลิตมากเกินความต้องการของตลาด และสับปะรดเมื่อสุกแล้วจะเน่าเร็วเก็บไว้นานไม่ได้ เมื่อเก็บแล้วจึงต้องรีบขายให้หมด นอกจากจำหน่ายผลแล้วหน่อสับปะรดก็ขายได้ในราคา หน่อละ 80 สตางค์ ซึ่งจะขายกันเป็นมัด ๆ ละ 10 หน่อ ราคา 8 บาท และเหง้าสับปะรดก็สามารถขายได้โดยผู้ซื้อจะมาขุดเองเพื่อนำไปขายให้โรงงานสกัดเป็นวัตถุดิบในการผลิตสบู ราคาเหมา 1,000 บาท ต่อพื้นที่ 10 ถึง 20 ไร่ ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่จะให้ขุดเหง้าฟรีโดยอาศัยให้ผู้มาขุดเก็บหน่อไว้ให้ (จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์, 2552 จ) ปัจจุบันเมืองฉะเชิงเทรามีพื้นที่ปลูกสับปะรด ประมาณ 19,299 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 5,722 กิโลกรัม ดังนั้น สับปะรดจึงเป็นพืชไร่ที่มีความสำคัญต่อวิถีการทำมาหากินของชาวบ้าน ทั้งยังเป็นแหล่งรายได้ของเมืองฉะเชิงเทราและรัฐด้วย

ข้าวโพดเป็นพืชไร่อีกชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านเข้ามาแผ้วถางพื้นที่ป่าเมืองฉะเชิงเทรา หรือย้ายเข้ามาอยู่ในพื้นที่ที่พ่อค้าไม้เพิ่งเข้ามาตัดไม้แล้วทิ้งเป็นทุ่งโล่งไว้ จะเริ่มต้นปลูกข้าวไร่ไว้กินภายในครอบครัวสลับกับการปลูกข้าวโพดหรือพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2519 รัฐบาลเน้นส่งเสริมบริษัทธุรกิจเกษตร หนึ่งในนั้นคือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ (ซีพี) ซึ่งผลิตอาหารสัตว์ในระยะเริ่มแรก โดยใช้วัตถุดิบจากข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ การปลูกข้าวโพดพันธุ์นี้สามารถปลูกในที่โล่งที่แผ้วถางไว้กลางป่าหรือตามเชิงเขาก็ได้ เนื่องจากเคยเป็นพื้นที่ป่าอันอุดมสมบูรณ์มาก่อน การทำไร่แบบนี้ในตอนแรก ๆ ด้วยสภาพของหน้าดินที่ยังคืออยู่จึงได้ผลผลิตดีติดต่อกันเป็นเวลาหลายปี (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเคอร์, 2546) ในระยะแรก ๆ ราคาข้าวโพดในตลาดโลกสูง ชาวไร่

จึงเร่งขยายการผลิตเพื่อขาย แต่หลังจากการบุกเบิกทำไร่ข้าวโพดในเขตพื้นที่เมืองนี้เกิดได้ไม่นาน ปรากฏว่าผู้ที่ควบคุมกระบวนการผลิตที่สำคัญกลับไม่ใช่ชาวไร่รายย่อย แต่กลายเป็นผู้ประกอบการ หรือชาวไร่ธุรกิจขนาดใหญ่ เหตุผลคือการทำไร่ข้าวโพดให้ได้ผลต้องใช้ทุนรอนมากพอสมควร ต้นทุนจึงแพงเกินกว่าที่ชาวไร่รายย่อยส่วนมากจะทำได้ด้วยตนเอง การปลูกข้าวโพดให้ได้ผลดี ต่อเนื่องหลาย ๆ ปีจะต้องมีเงินเช่ารถแทรกเตอร์มาปรับดิน ต้องซื้อปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์ สารเคมี เป็นต้น จะต้องจ้างคนมาค้ายหญ้าในช่วงที่ข้าวโพดกำลังเติบโตและเพื่อเก็บเกี่ยวให้ทันเวลา ขาย ชาวไร่รายย่อยส่วนมากไม่มีแรงงานพอที่จะตกแรงกันเอง ดังนั้นจึงต้องจ้างแรงงานและต้องมีเงินสดเพื่อเป็นทุนมาใช้จ่าย ถ้าไม่มีก็จะต้องไปหามาอาจไปยืมมาจากเจ้าของรถแทรกเตอร์ซึ่งเป็นพ่อค้าขายเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย และสารเคมีในพื้นที่ เพราะพ่อค้าพวกนี้มีทุนรอนและพร้อมจะจ่ายเงินสดล่วงหน้าให้กับชาวไร่ที่ต้องการเงิน ภายใต้อำนาจซื้อพืชผลเมื่อเก็บเกี่ยวได้โดยตกลงราคากันแล้ว มาหักลบกลบหนี้กันนในภายหลัง

การทำไร่ข้าวโพดบางครั้งก็ประสบกับปัญหาหญ้าคา ภาวะฝนแล้งหรืออะไรก็ตาม จะทำให้ขาดทุน เจ้าของเงินกู้ก็จะยึดพื้นที่ทำกิน แล้วส่งต่อให้ชาวไร่คนอื่นทำต่อไปภายใต้ข้อ สัญญาตกลงระหว่างกัน โดยพ่อค้าจะออกค่าปัจจัยการผลิตให้แล้วรับซื้อผลผลิตในภายหลัง ในการตกลงกันนั้น พ่อค้าคำนวณดอกเบี้ยและผลกำไรไว้แล้ว ซึ่งผลประโยชน์ส่วนมากก็ตกอยู่กับ พ่อค้านั่นเอง ดังนั้น จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่าเจ้าของรถแทรกเตอร์ผู้ซึ่งเป็นพ่อค้าและเจ้านี่ด้วย ท้ายที่สุดกลายเป็นผู้ควบคุมกระบวนการบุกเบิกในเขตพื้นที่ป่าเมืองจะเขิงเทราเพื่อปลูกข้าวโพด ในเวลาต่อมา ปัจจุบันแหล่งปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ของเมืองนี้ปลูกมากที่อำเภอสนามชัยเขต รองลงมาได้แก่ อำเภอท่าตะเกียบและอำเภอแปลงยาว มีพื้นที่เพาะปลูกอยู่ประมาณ 66,787 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 612 กิโลกรัม

รัฐบาลส่งเสริมธุรกิจเกษตรขนาดใหญ่ เพื่อเร่งอัตราการขยายตัวของสินค้าพืชไร่ เพื่อส่งออก และเร่งการขนถ่ายส่วนเกินจากภาคเกษตรสู่เมือง นำมาใช้สร้างเศรษฐกิจอุตสาหกรรม และความเป็นเมือง ธุรกิจเมืองนำส่วนเกินจากภาคเกษตรมาสร้างโรงงานต่าง ๆ เกิดเป็น โรงงานผลิตอาหารสัตว์ ลานมัน ฟาร์มเลี้ยงวัว และโรงงานเยื่อกระดาษ (ผาสูก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ยุคาลิปดัสเป็นพืชไร่ที่เข้ามาในช่วงจังหวัดที่มันสำปะหลังและอ้อย ประสบปัญหาเรื่องราคา และผลผลิตตกต่ำเกิดภาวะขาดทุนเป็นหนี้สิน จึงมีการนำยุคาลิปดัส เข้ามาปลูกในพื้นที่เมืองจะเขิงเทราโดยกระบวนการส่งเสริมของภาครัฐและบริษัทเอกชนในปี พ.ศ. 2522 โดยมีบริษัทต่าง ๆ ที่เข้าร่วมคือ บริษัท เกษตรรุ่งเรือง จำกัด บริษัท สวนป่ากิตติ จำกัด บริษัท เสริมสมบัติวนา จำกัด บริษัทสวนป่านานาภัณฑ์ จำกัด บริษัทสวนป่าสยามภัณฑ์ จำกัด บริษัท สวนป่าหย่วนเฮงลี จำกัด บริษัท สยามวนา จำกัด บริษัท สวนป่าไทย-สวีเดน จำกัด

บริษัท วิริยะเกษตรอุตสาหกรรม จำกัด บริษัท แซมยูทิลิตี้เกษตรอุตสาหกรรม จำกัด และบริษัท ยูภาพนาสรร จำกัด (กิตติ ประทุมแก้ว, 2532, หน้า 51) ยูคาลิปตัสเป็นไม้โตเร็วที่ทางบริษัทเอกชนได้นำเข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกเพื่อใช้เป็นวัตถุดิบในการทำกระดาษ

ในช่วงปี พ.ศ. 2526-2527 การปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นลักษณะของความร่วมมือระหว่างบริษัทเอกชนกับชาวบ้านผู้ปลูก มีการประกันราคาและมีโรงงานมารับซื้อผลผลิตถึงที่ ทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกยูคาลิปตัสเป็นพื้นที่หลายหมื่นไร่ ส่วนกล้าไม้ยูคาลิปตัสชาวบ้านได้รับมาจากรัฐบาลหรือหน่วยงานเอกชนที่นำมาแจกให้ นอกจากนี้ หากมีการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสในปริมาณมาก ก็สามารถสมัครเป็นสมาชิกกลุ่มและซื้อกล้าไม้ได้ในราคาต่ำ ต่อมาปี พ.ศ. 2528 รัฐบาลประกาศนโยบายป่าไม้แห่งชาติสนับสนุนการปลูกป่ายูคาลิปตัส (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ส่วนใหญ่จะปลูกในพื้นที่แถบอำเภอพนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต เนื่องจากเป็นพื้นที่เชื่อมต่อกับพื้นที่ของบริษัทสวนป่ากิตติ จำกัด อีกทั้งยังมีเส้นทางขนส่งผลผลิตสะดวกตามเส้นทางบ้านนา-เขาหินซ้อน ส่วนพื้นที่แถบอำเภอท่าตะโกเคยมีการปลูกยูคาลิปตัสไม่มากนัก

ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) รัฐบาลได้กำหนดนโยบายในการเพิ่มพื้นที่ป่าไม้เป็นร้อยละ 40 ของประเทศ โดยให้มีพื้นที่ป่าอนุรักษ์ร้อยละ 15 ของพื้นที่ประเทศ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ สืบเนื่องไปถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) ให้เพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์เป็นร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายดังกล่าวจึงมีการณรงค์และส่งเสริมให้มีการปลูกสร้างสวนป่าทั้งในภาครัฐและภาคเอกชน โดยเน้นบทบาทและให้ความสำคัญต่อการมีส่วนร่วมของภาคเอกชน เพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าทดแทนป่าไม้ที่ถูกทำลายไปและเพิ่มผลผลิตไม้เพื่อใช้สอย การปลูกสร้างสวนป่าในขณะนั้นมักนิยมใช้ไม้โตเร็ว ได้แก่ กระถินณรงค์ กระถินเทพา และยูคาลิปตัส สำหรับในประเทศไทยไม้ยูคาลิปตัสถูกนำมาปลูกอย่างเป็นล่ำเป็นสัน เพราะให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเร็วกว่าไม้ชนิดอื่น และสามารถเจริญเติบโตได้แทบทุกสภาพพื้นที่ ปัจจุบันมีการปลูกในหลายรูปแบบ เช่น ปลูกตามหัวไร่ปลายนา ปลูกด้วยระบบวนเกษตร ปลูกเป็นสวนป่าทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ปลูกริมถนน ริมรั้วและปลูกในรูปแบบของป่าชุมชนเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน ทำให้พื้นที่ปลูกไม้ยูคาลิปตัสเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

การที่บริษัทเอกชนต่าง ๆ ได้เข้ามาตั้งโรงงานอุตสาหกรรมผลิตกระดาษในเขตอำเภอรอบนอกของตัวเมืองฉะเชิงเทรา ทำให้คนมีงานทำก่อให้เกิดการสร้างงานในเขตพื้นที่ของเมืองนี้ โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อยที่ปลูกยูคาลิปตัส จะมีแหล่งตลาดรองรับผลผลิตอย่างต่อเนื่องส่งผลให้เกิดความมั่นคงในอาชีพและรายได้ เกิดการสร้างสวนป่าเชิงพาณิชย์อย่างครบวงจร ช่วยให้

ประหยัดเงินลดปริมาณเงินตราที่ออกไปต่างประเทศ จากการที่ต้องสั่งซื้อ ไม้ท่อนและวัตถุดิบเยื่อกระดาษเข้าประเทศ ทั้งยังช่วยฟื้นฟูและเพิ่มพื้นที่ป่าไม้เพื่อเศรษฐกิจในเขตเมืองนี้ได้มากขึ้น ตามเป้าหมายของรัฐบาล ยางพาราเป็นพืชไร่นาชนิดใหม่ที่ได้รับการส่งเสริมให้ปลูกในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา แหล่งปลูกที่สำคัญคือ อำเภอสนามชัยเขต อำเภอบ้านค่าย อำเภอแปลงยาวและอำเภอนวมสารคาม มีพื้นที่ปลูก 62,915 ไร่ พื้นที่เก็บเกี่ยว 38,629 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 249 กิโลกรัม ผลผลิตรวม 9,621 ตัน การปลูกยางพาราของเมืองนี้พบว่า ได้ยงที่มีคุณภาพดี อีกทั้งเป็นการช่วยเพิ่มพื้นที่สีเขียวของเมืองได้อีกด้วย

จากการส่งเสริมการทำการเกษตรเพื่อการค้าตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ทำให้วิถีการทำมาหากินและระบบการผลิตของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราเปลี่ยนแปลงไป จากอดีตที่ระบบการผลิตทางการเกษตรมีความหลากหลายน้อย มีพื้นที่หลายแสนไร่แต่ปลูกพืชไร่ไม่กี่ชนิด เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยูคาลิปตัส และยางพารา เป็นต้น ส่วนมากจะทำเหมือน ๆ กันเป็นแปลงขนาดใหญ่ แต่หลังจากปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา วิถีการทำมาหากินของชาวบ้านด้านเกษตรกรรมเริ่มมีการเพาะปลูกพืชไร่ที่มีความหลากหลายมากขึ้น และยังนำภูมิปัญญาด้านการทำเกษตรแบบผสมผสานเข้ามาใช้มากขึ้นด้วย

3. การปลูกพืชสวนในเมืองฉะเชิงเทรา

ชาวเมืองฉะเชิงเทราโดยเฉพาะชาติพันธุ์จีนจะมีวิถีการทำมาหากินในการปลูกพืชสวนเป็นหลัก พืชสวนที่ขึ้นชื่อของเมืองนี้มีหลากหลายชนิด และเป็นพืชเศรษฐกิจที่ทำรายได้ให้กับเมืองนี้และรัฐมาตั้งแต่อดีต เห็นได้จากในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้มีการส่งข้าหลวงมาเดินสวนเพื่อ

ทำบัญชีสำรวจสวนผลไม้ในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา ที่จะต้องเรียกอากรสวนใหญ่เมื่อปี พ.ศ. 2396 โดยมีหนังสือประกาศสั่งให้ข้าหลวงลงเส้นเชือกรั้ววัดสวนราษฎร ให้รู้กว้างยาวลงไว้ในหน้าโฉนดทุกสวนและบันทึกไม้ผลยืนต้นที่จะต้องเสียอากร 8 ชนิดคือ หมาก มะพร้าว พลู มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด และลางสาด แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านเมืองนี้ได้ทำการปลูกพืชผักผลไม้จนรัฐสามารถจัดเก็บผลประโยชน์ในรูปแบบของอากรสมพัตรและอากรสวนใหญ่จากพืชผลไม้ดังกล่าว (ศรีบุญญา คันธาชิต, 2540) แหล่งที่ทำการปลูกไม้ผลและผักมากที่สุดก็คือ บริเวณสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงในเขตเมืองฉะเชิงเทราและขยายออกไปตามบริเวณสองฝั่งคลองสาขา ซึ่งสอดคล้องกับพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เมื่อคราวเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทรา พระองค์ทรงบรรยายให้เห็นภาพความอุดมสมบูรณ์ของพืชสวนไม่ว่าจะเป็นสวนจากหรือมะม่วง (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528) สอดคล้องกับรูปปั้นวัดสัมปทวนในช่วงเสาที่ 4 เป็นรูปที่แสดงให้เห็นวิถีชีวิตของชาวจีนกำลังทำสวนผัก บ้างก็กำลังพรวนดิน

มีเรือ 2 ลำ ในแม่น้ำและมีคนอาศัยอยู่ในเรือด้วย มีเรือนไทยใต้ถุนสูงและเรือนของชาวจีน มีสวนหมาก สวนมะพร้าว ชาวบ้านกำลังสอยหมาก และหลักฐานจดหมายเหตุในการเสด็จไปเปิดโรงทำทองที่เมืองปราจีนบุรีของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี ที่กล่าวถึงการเฝ้ารอรับเสด็จของเจ้าเมือง กรมการเมืองจะเชิงเทราพร้อมสิ่งของที่มีผู้ถวาย เช่น มะพร้าวอ่อน หมากดิบ หมากสง พลู ผักกาด กุยช่าย มะพร้าวแก่ เป็นต้น (สุจิตต์ วงศ์เทศ, 2546, หน้า 105-106) จะเห็นได้ว่า มีรายการพืชสวนของเมืองจะเชิงเทราถวายอยู่หลายชนิด สะท้อนให้เห็นถึงวิถีการทำมาหากินของชาวเมืองนี้ได้เป็นอย่างดี แม้กระทั่งหลวงเทศาภิตรพิจารณา หรือพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะศิริ) ได้กล่าวถึงการทำสวนของราษฎรเมืองจะเชิงเทราไว้ในหนังสือว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม ว่า “...ล่องตามแม่น้ำบางปะกงลงมาถึงคลองท่าถั่ว ... ลำน้ำตอนนี้ ริมน้ำมักเป็นสวนหมาก มะพร้าว สวนถั่ว สวนฝ้าย สวนยาสูบต่าง ๆ หลังบ้านออกไปก็เป็นไร่นา หุ้งสิ้น...” (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 288)

ชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในเมืองจะเชิงเทรา จะนำภูมิปัญญาแต่ดั้งเดิมมาใช้ บุกเบิกป่าชายเลน โดยการขกร่องให้เป็นสวนในพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง (แผนที่มรดกทางวัฒนธรรมชุมชนวัดเซนต์ปอล, 2550) ซึ่งการทำสวนถือเป็นแหล่งอาหารที่ใกล้ตัวชาวบ้านมากที่สุด พืชผักสวนครัวที่ปลูกจะเป็นประเภทไม้ล้มลุกจำพวก ผัก ไม้ผล และไม้ดอกไม้บริเวณรอบบ้านที่สามารถนำมาประกอบอาหารได้ง่าย เช่น พริก มะเขือ จิง ข่า ตะไคร้ มะละกอ พลู จาก ผือก ถั่วฝักยาว ถั่วพู บวบหอม มะระจีน กแตงโม สาระแหน่ กะเพรา ผักชี ผักชีฝรั่ง ชะอม ผักเสี้ยน ผักบั้ง มันเทศ มันฝรั่ง ข้าวโพด สับปะรด ขึ้นฉ่าย ใบบวบก ต้นหอม ผักกาด กลัวยน้ำว่า กลัวยหอม มีทั้งชนิดหอมเขียวและหอมทอง อ้อย เป็นต้น (พฤติพร จินา, 2552) ส่วนบริเวณหลังบ้านจะปลูกพืชหลัก คือมะพร้าวและหมาก ทั้งยังมีการใช้พื้นที่ว่างระหว่างแถวในการปลูกไม้ที่มีทรงพุ่มเตี้ย เช่น มะม่วง มะกรูด มะนาว ชะพลู เป็นต้น ซึ่งเป็นการใช้พื้นที่อย่างคุ้มค่าและเห็นถึงภูมิปัญญาในการทำเกษตรแบบผสมผสาน นอกจากนี้ชาวบ้านยังอาศัยพืชผักที่ขึ้นตามธรรมชาติในพื้นที่สวนมาบริโภค ได้แก่ ดอกแค ดอกโสน ขี้เหล็ก สายบัว ผักบุ้ง ฯลฯ ผลผลิตจากสวนจะเก็บกินในครัวเรือนเป็นหลัก เมื่อมีเหลือก็จะนำไปแบ่งปันเพื่อนบ้านและนำไปขายในหมู่บ้าน หรือแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่น ๆ ตามตลาดนัดหรือนำไปแปรรูปเก็บไว้กินได้นาน ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิถีพอเพียงของชาวบ้านเมืองนี้

ภูมิปัญญาในวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านที่เห็นชัดอีกอย่างหนึ่งคือ การกักเก็บน้ำไว้ในร่องสวนเพื่อให้มีน้ำใช้ได้ตลอดปี คู คลอง และร่องสวนยังมีสัตว์น้ำต่าง ๆ ได้แก่ ปลาช่อน ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลากะตี่ ปลานิล และกุ้งก้ามกราม ในสมัยก่อนนอกเหนือจากการปลูกหมาก มะพร้าวและพืชผักต่าง ๆ แล้ว ยังมีการปลูกทุเรียนเทศ (ซึ่งมีรสหวานอมเปรี้ยว) มันแกว รวมทั้ง

การปลูกข้าวนาสวน (นาดำ) ริมร่องสวนอีกด้วย (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550) สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ อาภรณ์ เขียวประมุข ได้บอกเล่าให้ฟังถึงวิธีการทำสวนของพ่อ (ชาติพันธุ์จีน) เกี่ยวกับการปลูกพืชผักหลายชนิดในพื้นที่ เช่น ในร่องสวนปลูกพืชผัก ไม้ล้มลุก และปลูกต้นหมากไว้ริมร่องห่างกันต้นละประมาณ 1 เมตร ส่วนร่องน้ำรอบสวนนั้นจะกักเก็บน้ำไว้ใช้บริโภคและใช้รดพืชผักต่าง ๆ ที่ปลูกไว้ในร่องน้ำนี้มีปลา กุ้งชุกชุมมากสามารถจับมาบริโภคอย่างง่ายดาย นอกจากนั้นร่องน้ำภายในพื้นที่สวนยังมีการปลูกบัว สำหรับ กระจับ ผักกะเฉด และในฤดูทำนาพ่อจะปลูกข้าวในร่องสวนด้วย รอบสวนเป็นถนนดินทำไว้เพื่อเป็นคันกั้นน้ำเวลาหน้าน้ำหลาก ประมาณเดือนสิบเอ็ดและเดือนสิบสองน้ำจะไหลมาจากแม่น้ำปราจีนบุรี แม่น้ำนครนายก โดยยกดินให้สูงมีความกว้างประมาณหนึ่งเมตรหรือหนึ่งเมตรครึ่งใช้สำหรับดินและคันระหว่างสวน ด้านข้างคันถนนปลูกมะพร้าวตลอดแนว พื้นที่บริเวณรอบสวนปลูกไม้ยืนต้น เช่น มะพร้าว มะม่วง หมาก เป็นต้น พ่อและครอบครัวเป็นคนขยันมากทำมาหากินด้วยความมานะอดุสาหะ ตั้งแต่เช้าประมาณตีห้าไปปลูกพืชผักหลายชนิดตามฤดูกาล เช่น ผักคะน้า ข้าวโพด ขึ้นฉ่าย พริก มะเขือ ผักกาดขาว ผักชี หัว ผักกาด พริกเขียว แตงกวา หัวไชเท้า พลู ถั่วฝักยาว มะเขือพวง มะกรูด มะนาว จิง ข่า ตะไคร้ ผักกะเฉด เป็นต้น เพื่อประกอบอาหาร ผลผลิตที่เหลือนำไปขายที่ตลาดท้องถิ่นปากคลองบางไผ่ ชาวสวนส่วนใหญ่ในเมืองฉะเชิงเทรามีฐานะดี เพราะมีผลผลิตออกขายทุกวันและมีผลผลิตให้เก็บกินสำหรับเป็นอาหารในชีวิตประจำวัน เมื่อพิจารณาวิถีชีวิตของชาวสวนอาจกล่าวได้ว่าในอีกด้านหนึ่งของชุมชนแถบนี้ ยังคงสภาพของเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง (Self - sufficiency) โดยอาศัยทรัพยากรในชุมชนเพื่อการยังชีพได้ในระดับหนึ่ง ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเพาะปลูกพืชผักที่สำคัญอีกเมืองหนึ่งรองจากเมืองปทุมธานีและนนทบุรี (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) มีทั้งการปลูกเป็นแปลงขนาดใหญ่และขร่องปลูก พื้นที่ที่มีการปลูกพืชผักมาก ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอราชสาส์น และอำเภอกองเขื่อนมีพื้นที่ปลูกประมาณ 9,254 ไร่ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) ฉะเชิงเทรามีพืชเศรษฐกิจอีกหลายชนิดที่สามารถทำรายได้เข้าสู่เมืองนี้ เช่น มะม่วง มะพร้าวน้ำหอม มะพร้าวแก่ หมากพลู และพืชผักสวนครัว เป็นต้น

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีการปลูกมะม่วงมากที่สุดเป็นอันดับ 1 ของประเทศและเป็นแหล่งผลิตมะม่วงชื่อดัง มีผลผลิตมะม่วงสูงทั้งปริมาณและคุณภาพมาแต่ดั้งเดิม มะม่วงที่ปลูกมีหลากหลายพันธุ์ทั้งมะม่วงแรด น้ำดอกไม้และทองดำ นอกจากนี้ยังมีพันธุ์พื้นบ้าน เช่น อกร่องเขียวไข่กา พิมเสนและหัวช้าง เป็นต้น ต่อมาชาวสวนพยายามปรับปรุงพันธุ์มะม่วงให้ตอบสนองต่อความต้องการของตลาดมากยิ่งขึ้น โดยเลือกปลูกพันธุ์ที่มีราคาและให้ผลผลิตสูง เช่น เขียวเสวย มั่นหนองแขง น้ำดอกไม้แรด หนังกกลางวัน เป็นต้น บางคล้าเป็นอำเภอที่ปลูกมะม่วงมากที่สุด คิดเป็น

ร้อยละ 32.20 หรือประมาณ 26,270 ไร่ ของพื้นที่ปลูกมะม่วงทั้งเมืองซึ่งมีประมาณ 104,854 ไร่ คุณสมบัติของดินแถบอำเภอบางคล้าเหมาะสมที่สุดในการปลูกมะม่วง พันธุ์ที่นิยมปลูกมากที่สุดคือ มะม่วงแสด มีพื้นที่ปลูกประมาณ 22,983 ไร่ รองลงมาเป็นเขียวเสวย น้ำดอกไม้ และทองคำ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) การที่ชาวสวนเมืองนี้เลือกปลูกมะม่วงเป็นส่วนใหญ่เนื่องจากผลผลิตขายง่าย (พรทิพย์ ลิ้มพะพันธ์, 2541) สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ มาณพ แก้ววงษ์นุกูล (สัมภาษณ์, 30 มีนาคม 2559) เล่าให้ฟังถึงพ่อแม่ของตนเองว่าเดินทางมาจากจีนแผ่นดินใหญ่แล้วเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทรา โดยมาเช่าที่ทำสวนอยู่ที่ตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้า เมื่อราวเกือบ 80 ปีก่อน ในวัยเด็กได้ช่วยพ่อแม่ทำสวนจนกระทั่งมีครอบครัวจึงได้เช่าที่ดินใกล้เคียงทำสวนของตนเองปลูกทั้งมะม่วง หอม และมะพร้าว ซึ่งสมัยก่อนจะนำผลผลิตไปขายที่ตลาดมหานาค กรุงเทพฯ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ก)

ชาวสวนจะเก็บมะม่วงในช่วงเวลาประมาณตีสองถึงตีสาม จากนั้นก็เอามาคัดขนาด แล้วบรรจุลงแข่งที่สานด้วยไม้ไผ่กรุด้วยใบตองเพื่อป้องกันผิวมะม่วงถลอกแล้วปิดทับปากแข่งด้วยใบตอง หลังจากนั้นก็ใช้กระสอบป่านปิดทับ แล้วใช้ลวดเย็บกระสอบป่านติดกับขอบแข่ง และติดป้ายชื่อร้านที่จะนำมะม่วงไปส่ง จากนั้นก็จะนำแข่งที่บรรจุมะม่วงลงเรือเพื่อที่จะนำไปขึ้นรถบรรทุกเข้ากรุงเทพฯ อีกทอดหนึ่ง โดยรถบรรทุกสิบล้อจะมาจอดรอรับอยู่สองสามที่คือที่ทำใหญ่ ที่ตลาดริมน้ำในตัวเมืองฉะเชิงเทรา และที่ทำวัดจุกแฉอ โดยจะมีผู้ประกอบการจัดบริการรถและเก็บค่าขนส่งตามขนาด (เบอร์) ของแข่งที่ใส่มะม่วง ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้แข่งเบอร์ 3 เป็นหลัก มีเบอร์ 4 บ้างกรณีที่มีมะม่วงน้อยในวันหนึ่ง ๆ เจ้าของสวนมะม่วงแต่ละรายจะนำมะม่วงไปขายที่ตลาดมหานาคประมาณ 3-5 แข่ง ในสมัยนั้นใช้วิธีนับลูกขายไม่ชั่งกิโลเหมือนสมัยนี้ การบรรจุมะม่วงลงแข่งจึงต้องคัดขนาดก่อนโดยทั่วไปก็จะคัดเป็นสามขนาดคือ มะม่วงใหญ่เรียกว่ามะม่วงหัว ถัดมาเป็นมะม่วงกลางและมะม่วงเล็กตามลำดับ รถขนส่งมะม่วงจะออกจากท่าประมาณ 7-8 โมงเช้าถึงตลาดมหานาคก็ราว ๆ 11 โมงหรือเที่ยงวัน เมื่อไปถึงจะมีคนงานมาเข็นมะม่วงไปตามชื่อร้านที่คิดไว้ที่แข่ง การซื้อขายจะเริ่มขึ้นทันทีที่มะม่วงไปถึง พ่อค้าส่วนมากเป็นชาวจีนที่สำคัญถ้าเป็นเจ้าของมะม่วงหน้าใหม่ พ่อค้าไม้คุ้นเคย คำถามแรกของพ่อค้าที่มาซื้อมะม่วงจะถามว่า “ไอ้แสดสวนหอมมากแปดริ้วหรือเปล่า” เพราะพ่อค้าจะให้ราคามะม่วงแสดสวนหอมเมืองฉะเชิงเทราสูงกว่ามะม่วงที่ไม่ใช่สวนหอม เพราะมะม่วงที่ปลูกอยู่ในร่องที่ปลูกหมากขนานสองข้าง จะมีรสชาติดีกว่าที่ปลูกโดยไม่มีหมากขนาน

ชาวสวนเมืองนี้ได้ใช้ภูมิปัญญาพัฒนาพันธุ์มะม่วงที่ใช้ปลูก จากการเพาะเมล็ดมาเป็นการตอนกิ่งที่ไม่มีรากแก้ว แต่ปัญหาที่ตามมาคือเมื่อต้นมะม่วงโตขึ้นจะล้มง่าย ต่อมาชาวสวนคิดแก้ปัญหาโดยใช้วิธีการเสริมราก ด้วยวิธีการปลูกเมล็ดลงไป 3 ต้นเอาพันธุ์ดีมาปลูกตรงกลาง

แล้วมัดติดกัน ทำให้มะม่วงแข็งแรงผลใหญ่เพราะหากินเก่ง (สุรเดช วรรณศิริ, 2555 ค) จากการสัมภาษณ์ สมพร กิจนุกูล ผู้ทำสวนมะม่วงแบบดั้งเดิมในพื้นที่ 23 ไร่ มีทั้งมะม่วงแระด เขียวเสวยและน้ำดอกไม้ ในระยะหลังได้ขยายการผลิตมะม่วงพันธุ์ชายตึกอย่างเป็นทางการเป็นลำเป็นต้น โดยใช้ภูมิปัญญาปลูกมะม่วงกะล่อนก่อนพอขึ้นปีที่ 2 จึงนำกิ่งพันธุ์มะม่วงชายตึกมาเสียบ อีก 2 ปีก็ได้ลูกเก็บผลผลิตขายได้กิโลกรัมละ 30 บาท ถ้าห่อให้ผิวสวยก็จะได้ถึงกิโลกรัมละ 50 บาท มะม่วงชายตึกมีจุดเด่นตรงที่กินดิบก็มัน กินสุกก็หวาน ลักษณะของดินแถบตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้าปลูกมะม่วงชายตึกได้อร่อยมากซึ่งดินที่อื่นสู้ไม่ได้ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ค)

เมื่อตลาดมะม่วงต่างประเทศขยายตัวแบบก้าวกระโดด มานพ แก้ววงษ์นุกูล เป็นชาวสวนที่สามารถ “ปรับตัว” รองรับความต้องการแบบก้าวกระโดดของตลาดได้ โดยเป็นผู้บุกเบิกการผลิตมะม่วงเพื่อการส่งออกครั้งแรก ๆ ของไทย จนได้ชื่อว่า “ปลูกเอง ส่งออกเอง” (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ก) มีพื้นที่ปลูกมะม่วงของตนเองกว่า 2,000 ไร่ ให้ผลผลิตปีละ 4-5 รุ่น ส่งออกปีละเกือบพันตัน โดยส่งไปขายที่ประเทศญี่ปุ่นซึ่งเป็นประเทศที่เข้มงวดเรื่องของคุณภาพและสารเคมีตกค้างมาก ด้วยเหตุนี้ มานพ แก้ววงษ์นุกูล จึงต้องตั้งเกณฑ์ในการเก็บผลมะม่วงแก่ 85% ขึ้นไป ความหวานต้องวัดค่าได้ไม่ต่ำกว่า 17 องศาบริกซ์ แต่มะม่วงที่สวนแห่งนี้ทำได้สูงสุดถึง 22 องศาบริกซ์ ทุกวันนี้ตลาดของกลุ่มวิสาหกิจผู้ผลิตมะม่วงเพื่อการส่งออกจังหวัดฉะเชิงเทรา คือส่งออกไปยังประเทศญี่ปุ่น 70% ส่งออกสหภาพยุโรป 10% และขายภายในประเทศประมาณ 20% ธุรกิจของวิสาหกิจ นอกจากสร้างรายได้ให้แก่สมาชิกแล้ว ยังทำให้เกิดการจ้างงานคัดมะม่วง แพงคั้นมะม่วงอีก โดยมีชาวบ้านมาทำงานวันละ 20 คน ทำงานวันละ 2 ผลัด กลางคืนทำถึง 5 ทุ่ม ส่วนตลาดในประเทศจะส่งที่ท็อปส์ จัสโก้ บิ๊กซี และโลตัส แต่ถ้าห้างที่เขาเป็นคู่แข่งกันจะต้องใช้แบรนด์อื่นให้ต่างกัน ดังนั้น มานพ แก้ววงษ์นุกูล จึงต้องสร้างแบรนด์ “เพชรบางคล้า” ขึ้นมาใหม่ โดยทำการพัฒนามะม่วงน้ำดอกไม้ดั้งเดิม กลายเป็นมะม่วง “น้ำดอกไม้สีทอง” ที่มีสีสวยรสชาติอร่อย ถือเป็นแบรนด์ของมะม่วงฉะเชิงเทราอย่างแท้จริง (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ค) จะเห็นได้ว่า มานพ แก้ววงษ์นุกูล เป็นผู้ใฝ่เรียนรู้กระทั่งก่อเกิดเป็นภูมิปัญญาเกี่ยวกับผลผลิตมะม่วงแก่วงการเกษตรกรรมของประเทศไทย ทุกวันนี้ มานพ แก้ววงษ์นุกูล ยังเป็นต้นแบบของชาวสวนมะม่วงทั่วประเทศ เพราะเป็นผู้นำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในวงการมะม่วงนั่นเอง

จุดเปลี่ยนแหล่งผลิตมะม่วงของเมืองฉะเชิงเทราจาก “สวน” มาเป็น “ไร่” อันเนื่องมาจากในช่วงเวลา 20 ปีที่ผ่านมา ความต้องการบริโภคมะม่วงของ “ตลาดโลก” เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ประเทศที่ผลิตมะม่วงได้ดีที่สุดในโลกและขายมะม่วงได้มากที่สุดในโลกคือ ประเทศไทย ซึ่งแต่เดิมเกษตรกรชาวสวนมักใช้พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขาต่าง ๆ เป็นพื้นที่

ปลูกมะม่วง โดยการขุดท้องร่องทำ “สวนมะม่วง” ขึ้น แต่เดิมผู้บริโภครู้จักว่ามะม่วงสวนนั้นรสชาติดีคุณภาพดีกว่ามะม่วงไร่ ปัจจุบันเมื่อความต้องการบริโภคมะม่วงมีมากขึ้นแต่พื้นที่สวนมีจำกัด ขยายอีกไม่ได้ เกษตรกรจึงต้องหาพื้นที่อื่นเพื่อปลูกมะม่วง ซึ่งพื้นที่ที่มีต้นทุนต่ำเหมาะแก่การเลือกทำเกษตรกรรมก็คือที่ค่อนนั่นเอง ที่ค่อนจึงถูกนำมาใช้ประโยชน์ในการปลูกมะม่วง เรียกว่า “ไร่มะม่วง” การปลูกเพื่อจำหน่ายทำให้เกษตรกรใส่ใจดูแลทำนุบำรุง นำเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาใช้ เพื่อให้ได้ผลผลิตดีผลผลิตที่ได้จึงมีคุณภาพไม่ต่างกับมะม่วงสวน

ภาพที่ 5 ผลผลิตมะม่วงน้ำดอกไม้สีทองของเมืองฉะเชิงเทรา (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2560)

ต่อมาชาวสวนมะม่วงเมืองฉะเชิงเทราได้รวมตัวกันจัดตั้งสหกรณ์ชมรมชาวสวนมะม่วง จังหวัดฉะเชิงเทรา จำกัด ตั้งอยู่ที่ 97/5 หมู่ 1 ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม เพื่อบริหารจัดการเกี่ยวกับการส่งออกมะม่วงไปจำหน่ายยังที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศให้เป็นที่ยอมรับ โดยศึกษาค้นคว้านวัตกรรมในด้านตรวจสอบข้อมูลมะม่วงย้อนกลับด้วยการติดบาร์โค้ดบันทึกผลไว้ที่มะม่วง ซึ่งเป็นการพัฒนาระบบการตรวจสอบข้อมูลย้อนกลับถึงเกษตรกรชาวสวนผู้ผลิตว่ามะม่วงผลนี้มีประวัติความเป็นมาอย่างไร ใครคือผู้ผลิต แหล่งผลิตอยู่ที่ไหน วิธีการผลิต การใส่ปุ๋ยและสารเคมีเป็นอย่างไร ผู้บริโภคสามารถตรวจสอบแหล่งผลิตได้จากสติ๊กเกอร์

ที่มีหมายเลขรหัสสมาชิกที่ติดอยู่บนผลมะม่วง โดยนำรหัสนี้พิมพ์ตรวจสอบบนเว็บไซต์ www.coopthai.com/mangoccs ซึ่งทางสหกรณ์ฯ ได้พัฒนาให้มีข้อมูลทั้งภาษาไทยและภาษาญี่ปุ่น เป็นระบบข้อมูลสาธารณะตรวจสอบได้ทั่วโลก และล่าสุดนี้ทางสหกรณ์ฯ ยังได้ร่วมกับ Cat จัดทำระบบ E-smart farm ขึ้น สามารถใช้โทรศัพท์มือถือสแกน QR โค้ดจากสติ๊กเกอร์ที่ติดมากับผลมะม่วงจะมีข้อมูลมีรูปภาพแปลงปลูกมะม่วงให้เห็นด้วย การส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศนั้น หากเกิดปัญหาทำให้ผู้บริโภคต้องเสียหรือได้รับสารพิษตกค้างในมะม่วงแล้ว จะเสียหายมากอาจไม่ได้รับการสั่งซื้ออีกรวมทั้งเสียชื่อเสียงหรือได้รับการร้องเรียนอีกด้วย นวัตกรรมนี้สามารถนำมาใช้แก้ปัญหาได้

นอกจากนี้ ทางสหกรณ์ฯ ยังได้คิดค้นสติ๊กเกอร์เทียบสีผิวมะม่วงขึ้น เพื่อให้ผู้บริโภคทราบว่ามีมะม่วงนั้นสุกพร้อมที่จะรับประทานได้แล้ว ในหนึ่งแผ่นของสติ๊กเกอร์จะมีสองสีคือ สีเหลืองนวลและสีเหลืองส้ม โดยคิดไว้ที่ผลมะม่วงทุกผล ถ้าต้องการรับประทานรสชาติหอมเปรี้ยวหอมหวานหรือซื้อเป็นของฝาก ให้เลือกผิวมะม่วงสีเหลืองนวล ถ้าต้องการรับประทานทันทีให้เลือกผลที่นุ่มมือและสีผิวเป็นสีเหลืองส้มตามสติ๊กเกอร์ที่ติดไว้ อีกทั้งยังได้มีการพัฒนาบรรจุภัณฑ์ใหม่ ๆ ขึ้น เพื่อเพิ่มมูลค่าให้กับมะม่วงเป็นลักษณะกล่องกระดาษที่สวยงามและแข็งแรง มะม่วงแต่ละผลจะหุ้มด้วยตาข่ายโฟมกันกระแทก เหมาะที่จะซื้อเป็นของขวัญของฝากที่มีค่า (สุรเดช วรรณศิริ, 2555ค) ซึ่งต่างจากในอดีตที่การซื้อขายมะม่วงจะใช้วิธีชั่งกิโลขาย แล้วใส่ถุงหรือใส่แข่งขึ้นอยู่กับปริมาณของมะม่วงที่ซื้อ

ละเซิงเทราเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วย “มะม่วง” นานาพันธุ์และเป็นเจ้าของตำนานอันเรื่องชื่อของ “มะม่วงแรด” และ “มะม่วงน้ำดอกไม้สีทอง” แน่นนอนย่อมต้องมีตลาดเพื่อตอบสนองผู้ค้ามะม่วงทุกฝ่ายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ “ล้ง” ภาษาจีนคำนี้ หมายถึงแหล่งรับซื้อสินค้า สถานที่รวบรวมสินค้าจากผู้ผลิตมาขาย เพื่อให้ผู้ขายมารับซื้อไปขายอีกทอดหนึ่ง หากมีสินค้าเหลือตกค้างอยู่เจ้าของล้งต้องรับผิดชอบเอง ดังนั้น ล้งจึงทำหน้าที่คล้ายตลาดนัดเกษตรกรนั่นเอง ก่อนถึงตลาดบางคล้าประมาณ 1 กิโลเมตรจะมี “ล้งมะม่วง” อยู่สองแห่งตั้งอยู่ห่างกันไม่กี่ร้อยเมตร ในหน้ามะม่วงช่วงเดือนมกราคมถึงเดือนพฤษภาคม ล้งทั้งสองแห่งนี้จะมีบรรยากาศคึกคักมากโดยเฉพาะในยามค่ำคืน ล้งแห่งแรกคือ “ล้งเจ้าหมวย” ที่ตั้งของล้งเป็นที่ดินโล่งมีโรงเรือนหลังคาสูงพื้นซีเมนต์ง่าย ๆ แต่มั่นคง เจ้าหมวย หรือ อำไพ ช่างคิด เป็นเจ้าของล้งแห่งนี้ ชาวสวนที่นำมะม่วงเข้ามาขายที่ล้งนี้มีทั้งชาวสวนในแถบอำเภอบางคล้า อำเภอบางพลาย และแถบอำเภอเมืองสระแก้ว อำเภออรัญประเทศ เมืองสระแก้ว หรือมาจากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เช่น จากเมืองชัยภูมิ ศรีสะเกษ เป็นต้น แม้กระทั่งเจ้าหมวยเองก็มีไร่มะม่วงอยู่ที่อำเภอเมืองสระแก้ว อำเภอลำน้ำเย็น รวม 200 กว่าไร่ปลูกมะม่วงหลากหลายพันธุ์ (เศรษฐรัตน์ ตั้งงาม, 2551 ก) สำหรับ

ผู้ที่เข้ามาซื้อมะม่วงในล้งแห่งนี้มีทั้งพ่อค้าแม่ค้าขายส่งทั่วไป แม่ค้าขายข้าวเหนียวมะม่วงและพ่อค้าแม่ค้ารายใหญ่จากตลาดไท ตลาดสี่มุมเมือง ปากคลองตลาด นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าต่างชาติจากประเทศมาเลเซีย สิงคโปร์ อินโดนีเซียนำรถคอนเทนเนอร์มาซื้อมะม่วงถึงที่นี่ด้วย (โดยมีล่ามเจรจาค้าขาย) นอกจากนี้เจ้ห้วยยังส่งมะม่วงแก้ว มะม่วงโชคอนันต์และมะม่วงพิมเสนให้กับโรงงานแปรรูปมะม่วงของบริษัท ผลไม้แปรรูปวพร จำกัด ที่อำเภอแปลงยาวด้วย หากมีมะม่วงตกค้างอยู่ในล้งระบายออกไม่หมดก็จะขายเหมาให้กับโรงงานมะม่วงกวนที่ตั้งอยู่ในอำเภอบางคล้า และที่หนองมน เมืองชลบุรี จากการสัมภาษณ์ อำไพ ช่างคิด (เจ้ห้วย) ว่าในบรรดามะม่วงที่ชาวสวนจากที่ต่าง ๆ นำเข้ามาขายนั้นมะม่วงจากแหล่งไหนดีที่สุด เจ้ห้วยตอบหนักแน่นว่า “ต้องของบางคล้าลิ้นชื่อมานาน ทั้งหวาน ทั้งผิวดี มาตรฐานแน่นอน” (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ฉ, หน้า 30)

ล้งเจ้เอ็ง หรือ วนิดา เกษมสวัสดิ์ ได้เล่าถึงจุดเริ่มต้นของการทำล้งมะม่วงว่า “เดิมทำสวนมะม่วงที่ทำทองกลาง อำเภอบางคล้ามาตั้งแต่แต่งงานใหม่ ๆ และยังเข้าไปรับจ้างสอยมะม่วงตามสวนต่าง ๆ ไปขายส่งที่ตลาดมหานาค และปากคลองตลาดกรุงเทพฯ ด้วย การรับซื้อมะม่วงยุคนั้นต้องเข้าไปสอยเอง สอยค้างคืนก็ไม่ได้ต้องจุดตะเกียงเจ้าพายุเข้าไปสอยมะม่วงกลางดึกทำงานแข่งกับเวลาเพื่อให้ทันรถบรรทุกรับจ้างขนมะม่วงเข้ากรุงเทพฯ เทียว 7 โมงเช้า ล้งพลาสติกก็ไม่มีเหมือนเดี๋ยวนี้ต้องใช้แข่ง สอยมะม่วงไปเย็บกระสอบปิดแข่งไป ขนแข่งขึ้นรถไปขายถึงกรุงเทพฯ สมัยนั้นเหนื่อยมาก ๆ โทรศัพท์ที่จะส่งของล่วงหน้าก็ไม่มี รถก็ไม่มีเอง ตอนนี้สบายมากมีล้งอยู่กับที่ ชาวสวนเก็บมะม่วงมา คัดมา ชั่งน้ำหนักมาเองเสร็จ มาถึงเราก็รวมน้ำหนัก คิดราคา ลงบัญชี หลาย ๆ วัน ชาวสวนก็มาคิดเงินที่ ใช้โทรศัพท์คุยกันทั้งกับชาวสวนมะม่วง พ่อค้าแม่ค้าที่ค้าส่ง ใครอยากได้มะม่วงอะไรก็รับคำสั่งซื้อล่วงหน้าได้ ค้าขายกันจนเป็นขาประจำไว้ใจกันได้ เขาซึ่งมาเท่าไรหรือเท่าไรนั้นมาถึงเราก็คูของ ตีราคา บางครั้งเราก็ต้องช่วยชาวสวนด้วย ถึงจะรู้ว่าวันนี้ของมาก รับไว้ก็ตาย (หมายถึง ระบายไม่ทัน) ก็ต้องซื้อไว้ ถ้าเหลือก็ขายโรงงานแปรรูปไปกวนกิโกลรัมละ 2-3 บาท บางทีก็แจกคนงาน แจกลูกค้า แจกคนขับรถไปช่วยกันกิน.... น้ำดอกไม้ที่ผิวไม่สวยโรงงานก็ซื้อไปคั่ววันเนื้อแช่แข็งส่งนอก” (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ฉ, หน้า 31-32)

ลูกค้าของล้งเจ้เอ็งมีทั้งชาวสวนในเมืองฉะเชิงเทราเองและใกล้เคียงอย่างเมืองชลบุรี เมืองสระแก้ว หรือ โกล ๆ อย่างเมืองนครราชสีมา (โคราช) และอุบลราชธานี ส่วนผู้ซื้อก็มาจากตลาดไท ตลาดสี่มุมเมือง นอกจากนี้แม่ค้าจากปากคลองตลาดที่ค้าขายกันมาแต่ดั้งเดิมก็อาศัยให้เจ้เอ็งจัดการเช่ารถไปส่งมะม่วงให้โดยโทรศัพท์มาสั่งของ ประหยัดแรงและเวลาไม่ต้องมาเอง ธุรกิจของล้งเจ้เอ็งนั้นมีความหลากหลาย นอกจากรับซื้อ-ขายมะม่วงแล้วยังรับออเดอร์เฉพาะอีกด้วย เช่น ลูกค้าจะนำล้งนำสต็อกเกอร์มาให้เจ้เอ็งแพคมะม่วงที่ต้องการไว้ให้ แล้วนำขึ้น

รถบรรทุกไปส่งยังปลายทางเลย โดยไม่ต้องไปจัดการคัดมะม่วงหรือแพคอีกให้เสียเวลา นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านจากอำเภอสุโขทัย โกลก เมืองนราธิวาส มาเช่าพื้นที่ฝั่งถนนตรงข้ามสี่แยกเจ็๊ง เมื่อซื้อมะม่วงจากเจ็๊งแล้วก็ขนข้ามถนนไปแพคติดสติ๊กเกอร์ขนใส่รถบรรทุกลงใต้ไปเลย หรือลูกค้าทางภาคใต้บางที่ก็สั่งซื้อแบบเต็มคอนเทนเนอร์เลย เพื่อส่งออกไปทางประเทศมาเลเซียอีกที เวลาทำการของเจ็๊งคือประมาณตี 5 ถึงเที่ยงคืนหรือบางที่ก็สว่าง โดยผลิตกันนอนพักกับลูก ๆ เมื่อพื้หน้ามะม่วงไปแล้วก็พาลูกน้องเข้าไร่เข้าสวน ไปดูแลมะม่วงรุ่นต่อไปของตนเองที่อำเภอสนามชัยเขต และที่ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม จำนวน 200 ไร่ มะม่วงที่ปลูกไว้มีทั้งพันธุ์เขียวเสวยและน้ำดอกไม้ ซึ่ง ดิเรก เกษมสวัสดิ์ ผู้เป็นสามีจะทำหน้าที่ดูแลสวนมะม่วง

มะม่วงเป็นผลไม้เมืองร้อนถ้ามะม่วงสุกจนกินไม่ทันหรือเหลือจากการขายแล้ว ในอดีตชาวสวนมีภูมิปัญญาในการนำไปแปรรูปโดยการทำมะม่วงดองหรือมะม่วงกวน เพื่อให้สามารถยืดอายุการเก็บไว้บริโภคได้นานขึ้น มะม่วงแปรรูปของชาวสวนเมืองฉะเชิงเทราจะได้เปรียบมะม่วงแปรรูปจากที่อื่น เพราะมะม่วงที่ปลูกในเมืองนี้ให้ผลผลิตที่มีคุณภาพสูงจึงทำให้ได้เปรียบตั้งแต่ยังไม่แปรรูป การที่มะม่วงแปรรูปจะอร่อยได้นั้นต้องใช้มะม่วงที่มีคุณภาพสูง สด หวาน กรอบ อร่อย ปัจจุบัน ผู้ประกอบการธุรกิจเมืองฉะเชิงเทราได้ทำออกขายมีหลากหลายแบรนด์ เช่น เนรัญชลา วรพร เป็นต้น ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ชัยรัตน์ โสธรนพบุตร เจ้าของกิจการบริษัท ผลไม้แปรรูปวรพร จำกัด จึงได้ทราบว่าบริษัทนี้เป็นผู้ผลิตมะม่วงดองและมะม่วงกวนรายใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ทั้งยังเป็นรายแรกที่ทำมะม่วงดองอย่างไม่ต้องจิ้มพริกเกลือ มะม่วงดองของบริษัทนี้ขายในราคาลูกละ 10 บาท ในขณะที่รถเข็นขายในราคาลูกละ 5 บาท ซึ่งถ้าเปรียบเทียบเช่นนี้จะเห็นว่าแพงกว่ากันถึงเท่าตัวจึงไม่น่าที่จะขายได้ แต่ปรากฏว่าทางบริษัทเตรียมผลิตภัณฑ์มะม่วงไว้ขาย 1 ปีแต่ขายจริง 3-4 เดือนก็หมดแล้ว ร้านที่ส่งขายแรก ๆ เป็นร้านของฝากในท้องถิ่นซึ่งขายให้กับนักท่องเที่ยว เช่น คิงส์สโตร์ ตั้งเซ่งจิว ร้านริน เป็นต้น กิจการของบริษัทเติบโตเรื่อยมา ก้าวต่อไปคือบุกเบิกสู่ตลาดภายนอกเมืองฉะเชิงเทรา โดยติดต่อเอเยนต์ขายของฝากแต่ละภาคและเข้าวางจำหน่ายในร้านเซเว่นอีเลฟเว่น ทำให้ผลผลิตกระจายไปทั่วประเทศ และเริ่มนำสินค้าไปออกบูธขายตามงานแสดงสินค้าร่วมกับกรมส่งเสริมการส่งออกในประเทศใกล้เคียงอย่างจีน สิงคโปร์ เวียดนามปีละหลายครั้ง ซึ่งได้การตอบรับดีมากทำให้ยอดการขายเติบโตอย่างรวดเร็ว จากนั้นจึงขยายตลาดไปยังยุโรปและอเมริกาในที่สุด (ชัยรัตน์ โสธรนพบุตร, 2551) จนกระทั่งปัจจุบันมีการส่งออกไปขายต่างประเทศถึง 40% ของปริมาณการผลิต ประเทศที่ส่งไปขายมากที่สุดคือจีน ซึ่งเป็นตลาดที่เติบโตเร็วมาก จนกระทั่งบริษัท ผลไม้แปรรูปวรพร จำกัด ตั้งอยู่ที่ 20/5 หมู่ 6 ตำบลวังเย็น อำเภอแปลงยาวทำการผลิตไม่ทัน

ชัยรัตน์ โสธรณพบุตร วิเคราะห์ว่า การที่กิจการของตนประสบความสำเร็จและเจริญรุ่งเรืองในเวลาอันรวดเร็ว นั้น ส่วนหนึ่งอาจจะอยู่ในช่วงของเศรษฐกิจเฟื่องฟู ซึ่งช่วงนั้นใครทำธุรกิจอะไรก็มักประสบความสำเร็จขายอะไรก็ขายได้ เพราะคนมีเงินที่จะจับจ่ายใช้สอยและเป็นความโชคดีที่ทางบริษัทได้รับการสนับสนุนจาก ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ เขียนบทความลงหนังสือพิมพ์มติชน ทำให้ผลิตภัณฑ์มะม่วงของบริษัท ผลไม้แปรรูปวรวพร จำกัด ได้แบรนด์ “เชลล์ชวนชิม” และช่วงนั้นเจ้าหน้าที่ของเชลล์ชวนชิมกำลังเปิดร้านขายของในปั้มน้ำมัน สินค้าที่ได้แบรนด์เชลล์ชวนชิมจึงได้รับการสนับสนุนด้วย อีกทั้ง มะม่วงแปรรูปสามารถตอบสนองตลาดได้อย่างสม่ำเสมอว่ามะม่วงสดเพราะมีขายได้ทั้งปี ดังนั้น ถ้าผลผลิตมะม่วงล้นตลาดเพราะตกเกินไปหรือขายไม่ออกเพราะผิวลาย โรงงานแปรรูปผลไม้แห่งนี้ก็สามารถช่วยแก้ปัญหาให้กับเกษตรกรชาวสวนมะม่วงได้ จะเห็นได้ว่าการแปรรูปมะม่วงพัฒนาการผลิตจากในครัวเรือนมาเป็นผลิตในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นอาหารที่ได้มาตรฐานและสามารถต่อยอดตลาดจากที่เคยผลิตขายในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา จนขยายออกไปทั่วประเทศและออกสู่ตลาดโลก นับเป็นความภาคภูมิใจของคนเมืองฉะเชิงเทราที่ทำให้ชาวโลกรู้จักประเทศไทย รู้จักเมืองฉะเชิงเทราและรู้จัก “มะม่วง” อันเป็นผลผลิตสำคัญของเมืองนี้ (ชัยรัตน์ โสธรณพบุตร, 2551)

“เนรัญชลา” เป็นผลิตภัณฑ์ผลไม้แปรรูปประเภทมะม่วงกวนอีกแบรนด์หนึ่งของเมืองนี้ที่เริ่มต้นกิจการมาจากกลุ่มอาชีพสตรีเล็ก ๆ ในอำเภอบางคล้า นำโดย วาสิณา แจ่มสุคนธ์ เป็นผู้บริหารกลุ่ม ตั้งแต่มีการกินมะม่วงกวนจะมีปัญหากับผู้บริโภครู้สึกกินแล้วติดฟัน แต่ภูมิปัญญาที่แบรนด์เนรัญชลาใช้แก้ปัญหาได้ด้วยวิธีการการนำเอามะม่วง 3 สายพันธุ์ ได้แก่ น้ำดอกไม้ พิมเสนและเขียวสวย มาผสมกันในสัดส่วนที่ลงตัวก็จะได้มะม่วงกวนที่ไม่ติดฟัน (สุรเดช วรรณศิริ, 2555 ค) ปัจจุบันได้จดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนแล้ว ผลิตภัณฑ์และบรรจุภัณฑ์ได้รับการยอมรับในท้องตลาดอย่างกว้างขวาง เป็นที่นิยมของผู้บริโภค นอกจากนี้ได้รับมาตรฐานรับรองผลิตภัณฑ์จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในประเทศไทยแล้ว ยังได้รับมาตรฐาน “ฮาลาล” จากประเทศมาเลเซียอีกด้วย (หม่อมเกษตร, 2557) และภูมิปัญญาล้ำสุดคือ การทำขนมเปียะใส่มะม่วงออกวางขายในท้องตลาด

มะม่วงถือเป็นพืชเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา โดยมีการจัดงานวันมะม่วงขึ้นทุกปี ในช่วงเดือนมีนาคมถึงเดือนเมษายน ซึ่งเป็นช่วงที่มะม่วงให้ผลผลิตออกสู่ตลาดสูงสุด สถานที่จัดงานมีทั้งในตัวเมืองและอำเภอรอบนอก เช่น วันมะม่วงและของดีเมืองแปดริ้ว เทศกาลท่องเที่ยวมะม่วง อาหาร และของดีอำเภอบางคล้า เป็นต้น บรรยากาศภายในงานจะคึกคักและคละคลุ้งไปด้วยพ่อค้าแม่ค้าตลอดจนนักท่องเที่ยวที่มาเดินจับจ่ายหาซื้อมะม่วง และกิ่งพันธุ์ต้นมะม่วง ความต้องการมะม่วงคุณภาพ รสชาติดีจากเมืองฉะเชิงเทราทั้งนำไปกินและนำกิ่งพันธุ์ไปปลูกนี้ แสดง

ให้เห็นถึงความสำคัญของมะม่วงที่มีต่อวิถีการทำมาหากินของชาวสวนและมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของเมืองนี้ จนเป็นที่มาของอดีตคำขวัญประจำเมืองนี้ว่า “เมืองธรรมะ พระศักดิ์สิทธิ์ ชิดเมืองหลวง มะม่วงหวาน ข้าวสารขาว มะพร้าวน้ำหอม” ก่อนที่จะเปลี่ยนมาใช้คำขวัญในปัจจุบัน

จากอดีตคำขวัญข้างต้นนั้นทำให้ทราบว่า มะพร้าวเป็นพืชสวนอีกชนิดหนึ่งที่ทำรายได้ให้กับชาวสวนเมืองฉะเชิงเทรา การทำสวนมะพร้าวในเมืองนี้ทำกันเป็นลำเป็นสันทั้งมะพร้าวแก่และมะพร้าวอ่อน จนสามารถส่งเป็นสินค้าออกไปขายยังที่ต่าง ๆ และส่งออกต่างประเทศด้วย บริเวณที่ปลูกมะพร้าวแก่มากคือแถบสองฝั่งของแม่น้ำบางปะกงในเขตอำเภอบางคล้า อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอแปลงยาว และอำเภอคลองเขื่อน มีพื้นที่ปลูกประมาณ 28,907 ไร่ ส่วนมะพร้าวอ่อน ปลูกมากในเขตอำเภอเมือง อำเภอบางคล้าและอำเภอคลองเขื่อน มีพื้นที่ปลูกประมาณ 8,456 ไร่ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) พื้นที่เหล่านี้จะมีน้ำเค็มไหลผ่านเข้ามาในช่วงฤดูแล้งซึ่งมะพร้าวขึ้นได้งอกงามดี ชาวสวนมักปลูกมะพร้าวบนคันถนนรอบสวนมะม่วงและสวนหมาก ซึ่งสอดคล้องกับรายงานเรื่องการทำสวนมะพร้าวของขุนไศทยุทธักษ์ ว่าที่ข้าหลวงเกษตรมณฑลปราจีนบุรีต่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลปราจีนบุรี ที่ว่า “...มะพร้าวในท้องที่เมืองฉะเชิงเทรา พระพุทธศักราช 2455 นี้ เจ้าหน้าที่สรรพากรได้สำรวจจำนวนจริงมี 70,649 ต้น ถัดต้นหนึ่งเก็บผลได้ 10 ผลต่อปี รวมผลที่เก็บได้ 716,490 ผล ราคาขายในพื้นที่เมือง 100 ผล ต่อ 12 บาท รวมเป็นเงิน 84,778 บาท 80 สตางค์ การทำสวนมะพร้าวในเมืองนี้ ในชนิดหนึ่งไม่ได้ปลูกแต่ต้นอย่างเดียว เหมือนอย่างทางบางซ้างเมืองราชบุรี คือ ผู้ทำสวนได้ปลูกต้นมะพร้าวบนถนนรอบสวน ระยะต้นห่างกันประมาณ 4 วา ฉะนั้น ในจำนวนมะพร้าวเจ็ดหมื่นหกร้อยสี่สิบเก้าต้น จึงเป็นเนื้อที่ 706 ไร่ หรือในเนื้อที่ 1 ไร่ ปลูกมะพร้าวได้ 100 ต้น จำนวนผลมีพอจำหน่ายในพื้นที่เมือง ไม่ต้องซื้อจากเมืองอื่นมาบริโภค ... ที่จริงมะพร้าวก็เป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่ง สำหรับเป็นเครื่องบริโภค แลทำวัตถุอย่างอื่น ๆ ใช้สอย ควรที่รัฐบาลจะอุดหนุนให้เจริญยิ่งขึ้น พื้นที่ดินในแขวงเมืองฉะเชิงเทราตามลำแม่น้ำบางปะกง ฝั่งตะวันออก มีอยู่มากซึ่งเหมาะแก่การปลูกมะพร้าว แลเป็นที่ที่น้ำเค็มไหลขึ้นมาถึงได้ด้วย เพราะธรรมชาติของต้นมะพร้าวชอบอากาศแลอาหารที่เจือเกลือ...” (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 288)

จากรายงานดังกล่าวข้างต้น ทำให้ทราบว่ามะพร้าวเป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่งของเมืองนี้มาตั้งแต่อดีต และรัฐให้การสนับสนุนในการเพาะปลูกด้วย

ปัจจุบันภาคตะวันออกของประเทศไทยเป็นแหล่งปลูกมะพร้าวอ่อนแหล่งใหญ่ที่สุด โดยปลูกมากที่สุดในเมืองฉะเชิงเทรา จากสถิติข้อมูลในปี พ.ศ. 2539 มูลค่าการจำหน่ายผลมะพร้าวอ่อนในเมืองนี้ คิดเป็นเงินรายได้ 17,454,498 ล้านบาท การที่เมืองฉะเชิงเทราปลูกมะพร้าวอ่อน (มะพร้าว น้ำหอม) มากเนื่องจากเป็นไม้ผลที่รัฐสนับสนุนให้เกษตรกรหันมาปลูกทดแทน

มันสำปะหลังที่มีปัญหาาราคาคต่ำ และมะพร้าวอ่อนเป็นที่ต้องการทั้งตลาดภายในประเทศและตลาดต่างประเทศ ทำให้เกษตรกรเมืองนี้สนใจที่จะทำการปลูกมะพร้าวเพื่อการค้า ดังนั้นในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) กรมส่งเสริมการเกษตรกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ จึงมีภารกิจหลักที่เกี่ยวข้องกับเมืองฉะเชิงเทรายุ่ 2 ประการ คือ ประการที่ 1 มุ่งพัฒนาฉะเชิงเทราให้เป็นเมืองอุตสาหกรรม ซึ่งมีวัตถุประสงค์พัฒนาอุตสาหกรรมเกษตร โดยส่งเสริมวัตถุดิบทางการเกษตร เพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปทางการเกษตร ด้านไก่ไข่ วัวเนื้อ หมู กุ้งกุลาดำ ข้าวพันธุ์ดี มะม่วง มะพร้าว และขนุน ประการที่ 2 มุ่งฟื้นฟูเกษตรกรและพัฒนาชนบท โดยมีวัตถุประสงค์พัฒนาผลผลิตทางการเกษตรเพื่อการส่งออก เช่น มะม่วง ขนุน และมะพร้าวน้ำหอม ด้วยเหตุนี้ แผนพัฒนาของเมืองฉะเชิงเทราในช่วงระยะเวลานี้จึงมีโครงการส่งเสริมการปลูกมะพร้าวอ่อน (มะพร้าวน้ำหอม) (วศิน พรหมพิทักษ์กุล, 2541)

มะพร้าวอ่อนที่ปลูกในพื้นที่ของเมืองนี้ มีทั้งมะพร้าวต้นสูงและมะพร้าวต้นเตี้ย พันธุ์ที่ชาวสวนมักนำมาใช้ปลูกคือ มะพร้าวหมูสีเขียวซึ่งพบมากที่สุด มีลำต้นบางแข็งแรงตกลูกเร็วในปีที่ 3 หรือปีที่ 4 หลังการปลูกในขณะที่ลำต้นสูงเพียง 1.5 เมตร มีผลตกประมาณ 22-25 ผลต่อทะลาย และมะพร้าวน้ำหอม เป็นมะพร้าวที่มีน้ำรสหวานและมีกลิ่นหอมมีผลสีเขียวกลายพันธุ์มาจากมะพร้าวหมูสีเขียว หากเป็นมะพร้าวน้ำหอมพันธุ์แท้้นอกจากน้ำมีรสหวานและมีกลิ่นหอมแล้ว สามารถพิสูจน์ได้โดยการตัดรากอ่อนมาดมกลิ่นรากจะมีกลิ่นหอมด้วย สภาพทั่วไปของสวนมะพร้าวอ่อน แยกตามลักษณะการจัดพื้นที่ปลูกคือ สวนเดี่ยวเป็นสวนที่ยกร่องปลูกเฉพาะมะพร้าวอ่อนเพียงชนิดเดียว และสวนผสมเป็นสวนที่ยกร่องปลูกไม้ผล เช่น มะม่วง และหมากปลูกรวมกันเป็นส่วนใหญ่ ส่วนมะพร้าวอ่อนมักปลูกตามคันร่องสวนโดยรอบเพื่อกันน้ำท่วม เนื่องจากต้นมะพร้าวอ่อนสามารถทนทานต่อน้ำท่วมในระยะสั้นได้ ประกอบกับเมื่อขาดแคลนน้ำจืดก็สามารถใช้น้ำเค็มหรือน้ำกร่อยแทนได้ ซึ่งนอกจากจะให้ผลผลิตแล้วชาวสวนยังมีวัตถุประสงค์อาศัยต้นมะพร้าวอ่อนบังลมให้ไม้ผลอื่น ๆ ภายในสวน และอาศัยรากต้นมะพร้าวอ่อนยึดดินคันร่องไม่ให้พังได้ง่ายอีกด้วย (วศิน พรหมพิทักษ์กุล, 2541)

ผลผลิตมะพร้าวอ่อนจะมีพ่อค้ามารับซื้อถึงสวน ทั้งนี้ ผลผลิตส่วนใหญ่จะขายให้กับพ่อค้าขายส่งและปลีกลงในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา บางส่วนขายให้กับพ่อค้าในต่างเมือง เช่น เมืองนครนายก อูขุขลา ลพบุรี สระบุรี นครราชสีมา กาฬสินธุ์ เป็นต้น มีส่วนน้อยมากที่ชาวสวนจะขายถึงผู้บริโภคโดยตรง แหล่งขายมะพร้าวน้ำหอมของเมืองนี้ที่ผู้บริโภคสามารถหาซื้อได้คือ ข้างทางถนนสุวินทวงศ์และถนนศิริโสธรฝั่งขาออกจากฉะเชิงเทรา ส่วนมากขายเป็นผลสดและมีเผาบ้างต้มบ้าง สำหรับการแปรรูปมะพร้าวน้ำหอมพร้อมดื่มในเชิงพาณิชย์ภายใต้แบรนด์ “ฉะฉินทรน้ำมะพร้าวน้ำหอม” ของ ฉะฉิน ธรรมชาติ เจ้าของผลิตภัณฑ์ดังกล่าวที่มีการพัฒนาผลิตภัณฑ์

บรรจุกัญท์ และทำการตลาดอย่างจริงจังจนได้ขึ้นทะเบียนเป็นสินค้า OTOP ของเมืองฉะเชิงเทรา มะพร้าวอ่อนที่จะนำมาแปรรูปนี้มักใช้มะพร้าวอ่อนจากอำเภอบางคล้าและอำเภอกลองเขื่อน เนื่องจากมะพร้าวอ่อนในสองอำเภอนี้มีความหวานมากกว่ามะพร้าวอ่อนจากที่อื่น ๆ เช่น มะพร้าวอ่อนจากเมืองราชบุรี วัดความหวานน้ำตาลได้ที่ 8.5 สำหรับมะพร้าวอ่อนจาก อำเภอบางคล้าและอำเภอกลองเขื่อน มีความหวานของน้ำตาลอยู่ที่ 9.5 ซึ่งสูงกว่า จึงเป็นที่นิยม ของตลาดการแปรรูปเป็นมะพร้าวบรรจุถุงหรือกระป๋อง (วศิน พรหมพิทักษ์กุล, 2541)

แม้มะพร้าวน้ำหอมของอำเภอบางคล้าจะมีชื่อเสียงแต่ในหน้าฝนชาวสวนรายเล็ก จะขายไม่ได้ และในหน้าแล้งก็ไม่มีคนเข้าไปตัด ด้วยเหตุนี้ในปี พ.ศ. 2547 วรพจน์ กุศลสงเคราะห์ กุล จึงเป็นแกนนำจัดตั้งชมรมมะพร้าวอ่อนน้ำหอมบางคล้าขึ้นและมีตำแหน่งเป็นประธานชมรมฯ สมาชิกจะเป็นชาวสวนมะพร้าวที่อยู่ในตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้าเป็นส่วนใหญ่ ชมรมตั้งขึ้น เพื่อแก้ปัญหาหาคาผลผลิต หากชาวสวนรายใดมีตลาดเองก็สามารถขายได้ แต่ถ้ารายใดไม่มีตลาด ก็นำมาขายให้ชมรมซึ่งทางชมรมจะรับซื้อทั้งหมด ตลาดหลักของชมรมคือ ร้านโกลดันเพลส กลุ่มห้างสรรพสินค้าเดอะมอลล์ สยามพารากอนและดิเอ็มโพเรียม โดยขายในโสมเฟรชมาร์ท สำหรับเมืองฉะเชิงเทรามีขายที่ร้านอาหารน้องปู กลุ่มเดอะมอลล์ส่งสัปดาห์ละ 2,000 กว่าผล ทางชมรมจะตัดหัวตัดท้ายติดสติ๊กเกอร์ซีลพลาสติกหุ้มทั้งผล โดยจะจัดส่งสัปดาห์ละ 2 ครั้ง สำหรับผลผลิตที่ไม่เข้าเกรดส่งห้างคืออาจจะแก่เกินไปหรือไม่ได้นขนาดก็จะขายส่งให้โรงงาน ไทยอะกรีฟู้ด ทางโรงงานจะนำไปทำน้ำมะพร้าวอ่อนบรรจุกระป๋องส่งขายออกต่างประเทศ โดยมีประเทศจีน ได้หวัน ฮองกงเป็นตลาดรองรับรายใหญ่ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ค)

จากเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งของเมืองฉะเชิงเทรา ขึ้นในบริเวณป่าชายเลนริมฝั่ง แม่น้ำบางปะกงพบมากแถบอำเภอบางคล้า อำเภอกลองเขื่อน อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์และ อำเภอบางปะกง ต้นจากมีประโยชน์ต่อวิถีชีวิตของชาวเมืองนี้หลายอย่าง ทั้งยังทำรายได้ให้กับ ชาวบ้านด้วย เช่น ใบจากที่ค่อนข้างแก่ชาวบ้านจะนำมาเรียงเย็บเป็นตับถือเป็นงานหัตถกรรม ในครัวเรือน เพื่อนำไปมุงหลังคาบ้าน ดังคำกล่าวของ ชัย เรื่องศิลป์ ที่ว่า “ราษฎรส่วนใหญ่จะ ปลุกบ้านโดยใช้จากมุงหลังคาบ้าน” (ชัย เรื่องศิลป์, 2527, หน้า 121) หรือทำฝ้ายบ้านหรือศาลาต่าง ๆ โดยทั่วไปเรียกว่า “หลังคาใบจาก” หรือนำใบจากมาห่อขนมที่เรียกกันว่า “ขนมจาก” นอกจากนี้ยังสามารถนำใบจากอ่อนมาฝัดแคะให้แห้งแล้วนำมาผายตากแดดจนแห้งแล้วนำมาต้มน้ำพริก และ ลูกจากนำมาทำขนมหวานโดยรับประทานกับน้ำเชื่อมได้อีกด้วย

แม้กระทั้งงานพระเมรุทางกรุงเทพฯ ยังได้สั่งซื้อจากของเมืองฉะเชิงเทราเข้าไปใช้ใน พระราชพิธีด้วย ดังหลักฐานใบบอก ที่ว่า “...ทรงพระกรุณา ตรัสเหนือเกล้าสั่งว่าให้หลวง ยกกระบัตร กรมการ ขุนทิพนายอากรจาก จัดซื้อจากแก่ราษฎรเจ้าของจาก ณ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา

เพื่อใช้มุ่งพระเมรุ ราคาหกร้อยตัวต่อบาทให้ได้จากสามแสนตัว จัดกรรมการส่งไปให้ถึง
 กรุงเทพมหานคร...” (พระกฐินพระราชทาน ณ วัด โสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง
 อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552, หน้า 146) จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่าชาวเมือง
 ฉะเชิงเทรา มีวิธีการทำมาหากินด้วยการปลูกต้นจาก และนำไปมาเย็บเป็นตับจากเพื่อขาย นอกจากนี้
 คนไทยแล้วชาวจีนก็นิยมประกอบอาชีพนี้เช่นกัน เนื่องจากได้ผลผลิตเร็วใช้พื้นที่น้อยและที่สำคัญ
 สามารถทำรายได้สูงกว่าการทำนา ทั้งยังเป็นรายได้เข้าสู่รัฐมาแต่ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ซึ่งมีหลักฐานการเก็บอากรจากเป็นรายได้เข้ารัฐ ดังนี้ “...ขุนทิพได้รับ
 การแต่งตั้งเป็นนายอากรจาก เก็บอากรจากราชภูมิจังหวัดฉะเชิงเทราที่ปลูกจาก ดังนี้ พื้นที่ปลูกต้นจาก
 1 งาน ถึง 3 ไร่ เสียอากร 1 สลึง 600 เบี้ย พื้นที่ปลูกจาก 3 ไร่ ขึ้นไป เสียอากรไร่ละ 1 เฟื้อง ถ้าเดิม
 ปลูกต้นจากอยู่ 3-5 ไร่ แล้วปลูกต้นจากเพิ่มอีก 2-3 ไร่ เสียอากรไร่ละ 1 เฟื้อง ถ้าปลูกต้นจากไม่ถึง 1
 ไร่ คือ ปลูกต้นจากเพียง 1-2 งาน เสียอากรงานละ 200 เบี้ย...” (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538, หน้า 136)
 และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ตรงกับปี พ.ศ. 2402 มีการแต่งตั้ง
 จีนดำ (ขุนวิเสฎฐอากร) เป็นนายอากรจากออกมาเรียกเก็บผลประโยชน์ให้รัฐ ข้อมูลเหล่านี้ล้วนแสดง
 ให้เห็นว่าจากเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญอีกชนิดหนึ่งที่สามารถทำรายได้ให้แก่ชาวบ้านที่ปลูกต้นจาก
 ในเมืองฉะเชิงเทรา และเป็นแหล่งรายได้ให้กับรัฐด้วย

หมากเป็นพืชสวนอีกชนิดหนึ่งของเมืองฉะเชิงเทรา และเป็นหมากที่มีชื่อเสียงด้วย
 เนื่องจากชาวไทยทั้งชายและหญิงในสมัยรัตน โกสินทร์นิยมกินหมาก และหมากที่นิยมซื้อกินกัน
 คือ หมากเมืองฉะเชิงเทรา ดังคำกล่าวของ ชัย เรื่องศิลป์ ที่ว่า “หมากที่ไหนก็ไม่อร่อยและมีปริมาณ
 มากเหมือนหมากแปดริ้ว” (ชัย เรื่องศิลป์, ม.ป.ป., หน้า 258) ปัจจุบันผู้ที่มียุ 60 ปีขึ้นไปบางกลุ่ม
 ยังนิยมกินหมากกันอยู่ แต่มีอยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่งที่เกิดผลกระทบต่องานวิถีชีวิตชาวสวนหมากเมืองนี้
 รวมทั้งคนกินหมากอันเนื่องมาจากนโยบายของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ห้ามชาวบ้าน
 กินหมาก ผู้วิจัยออกเก็บข้อมูล โดยสัมภาษณ์คนเฒ่าคนแก่ในบางหมู่บ้านได้เล่าให้ฟังว่า “คนแถวนี้
 เขากินหมากกินพลุกกันมานานแล้ว ฉันเกิดมาก็กินแล้วก็ได้ ปีนั่นเขาตัดเอาพลูหมดเลย เขาห้าม
 ไม่ให้กินหมาก” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) บริเวณพื้นที่ปลูกหมากของเมืองฉะเชิงเทราจะ
 อยู่แถบสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา ดังที่หลวงเทศาจิตรพิจารณา หรือพระยามหาอำ
 มาตยาธิบดี (เล็ง วิริยสิริ) กล่าวถึงไว้ในหนังสือว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศสยาม ว่า “ล่องแม่น้ำบาง
 ปะกงมาถึงคลองท่าถั่ว...ลำน้ำตอนนี้นักเป็นสวนหมาก” (พระกฐินพระราชทาน ณ วัด โสธรวราราม
 วรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2552, หน้า 147) สำหรับพลูมีปลูก
 มากเป็นแห่ง ๆ โดยมากมักจะพบว่าสวนหมากจะมีพลูปลูกไว้ด้วย รวมทั้งปลูกพืชล้มลุกหมุนเวียน
 ไว้ตลอดปี เพราะต้นหมากกินพื้นที่น้อยและไม่บังแสงแดดมากเหมือนสวนมะพร้าว นอกจากนี้

หมากยังไม่ต้องการน้ำมากเหมือนมะพร้าว ดังนั้นในเขตอำเภอเมือง อำเภอบางคล้า และอำเภอคลองเขื่อน ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนชาวจีนมักมีส่วนหมากอยู่ทั่วไป หมากที่เก็บได้ส่วนมากจะจัดส่งไปขายที่กรุงเทพฯ เพื่อทำเป็นหมากแห้งแล้วส่งออกขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

ดังหลักฐานที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ “The Bangkok recorder” พบว่ามีหมากแห้งรวมอยู่ในรายการสินค้าออกด้วย ราคาขายหาบละ 3 บาท 6 เฟื้อง และรายการสินค้าออกของไทยไปประเทศจีน ในปี พ.ศ. 2353-2359 ที่คุชแมน รวบรวมไว้ในตารางก็มีหมากอยู่ในรายการของสินค้าออก รวมทั้งหลักฐานบัญชีสินค้าที่ไทยบรรทุกสำเภาไปขายยังประเทศจีนก็มีหมากแห้งรวมอยู่ด้วยเช่นเดียวกัน จึงเป็นไปได้ว่าหมากที่ส่งเป็นสินค้าออกไปต่างประเทศเหล่านี้ บางส่วนน่าจะเป็นผลผลิตที่ได้ไปจากเมืองฉะเชิงเทรา เพราะมีหลักฐานใบบอกเมืองฉะเชิงเทราว่า ในปี พ.ศ. 2383 รัฐได้เกณฑ์ให้เมืองฉะเชิงเทราส่งหมากเข้ากรุงเทพฯ เป็นจำนวน 380 ถัง แม้กระทั่งหลังสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ. 2398) หมากเมืองฉะเชิงเทราก็ยังคงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญอยู่จนถึงปัจจุบันตลาดหมากที่สำคัญของไทยคือ ได้หวัน และหมากเมืองนี้ยังเป็นพืชที่ทำรายได้ให้แก่รัฐในรูปของอากร โดยรัฐจะส่งเจ้าหน้าที่ (ข้าหลวง) ออกมาเดินสำรวจต้นไม้ที่จะต้องเรียกอากรสวนใหญ่ และหนึ่งในนั้นมีหมากรวมอยู่ด้วย ซึ่งรัฐได้กำหนดพิกัดอัตราอากรหมากไว้ ดังนี้

- ต้นสูงขนาด 3-4 วา เรียกอากรต้นละ 50 เบี้ย หรืออากรร้อยละ 3 สลึง 200 เบี้ย
- ต้นสูงขนาด 5-6 วา เรียกอากรต้นละ 40 เบี้ย หรือเรียกอากรร้อยละ 2 สลึง 1 เฟื้อง
- ต้นสูงขนาด 7-8 วา เรียกเก็บอากรต้นละ 30 เบี้ย หรือเรียกอากรร้อยละ 1 สลึง 1 เฟื้อง

600 เบี้ย (วรรณิ แพลกอินทร์, 2538, หน้า 137)

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ภาคย์ ภัสราเยียงยงค์ ทำให้ทราบว่า บริเวณที่มีการปลูกหมากเป็นจำนวนมากอยู่ในเขตตำบลบางดินเป็ด ตำบลบางไผ่ ตำบลจุกฉะ อำเภอมือง และตำบลหัวสวน ตำบลสาวชะโงก ตำบลบางแก้ว ตำบลเกาะลัด อำเภอบางคล้า อำเภอคลองเขื่อน อำเภอบางน้ำเปรี้ยวและอำเภอบ้านโพธิ์ มีพื้นที่ปลูกประมาณ 12,995 ไร่ หมากที่ชาวเมืองนี้นิยมปลูกเป็นหมากคิบพันธุ์ต้นสูง เพราะหมากพันธุ์นี้มีรสชาติเข้มข้น คือ ฝาด ขม กินแล้วไม่่วงนอน ส่วนหมากพันธุ์เตี้ยไม่เป็นที่นิยมเนื่องจากไม่อร่อย รสชาติจืด โดยชาวสวนจะปลูกต้นหมากไว้ริมร่องสวน (ภาคย์ ภัสราเยียงยงค์, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2557) รายได้จากการค้าหมาก คำพลูยังคงอยู่กับเมืองฉะเชิงเทราตลอดมาซึ่ง สลิล สิริมงคล บอกว่า “วิถีการฉะหมาก นาบพลูเป็นอาชีพที่ไม่ค่อยเหมือนชุมชนอื่น เมื่อ 50 ปีก่อนการค้าหมาก คำพลูกับอินเดีย ได้หวัน ยังเฟื่องฟู บ้านเฮียคือ (ปัจจุบันอยู่ตรงศาลอำมา ศาลาบ้านใหม่) จะทำธุรกิจส่งหมากทั้งในรูปของหมากสด และหมากแห้ง” (มนัส ตันงาม, 2553 ข, หน้า 18) ดังนั้น หมากจึงเป็นสินค้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมืองนี้ ทั้งยังเป็นแหล่งรายได้ของรัฐและวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านมาตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ผู้ที่มี

บทบาทสำคัญในการผลิตคือชาวจีนในเมืองนี้นั่นเอง ข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการทำมาหากินของชาวมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวถึงข้างต้น ไม่ว่าจะเป็นการปลูกอ้อย การทำน้ำตาลทราย การปลูกข้าว การปลูกต้นจาก และการปลูกต้นหมาก ล้วนแสดงให้เห็นว่าเมืองฉะเชิงเทราเกิดการผลิตเพื่อการค้ามาก่อน การทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว ซึ่งเป็นพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่อาจพูดได้ว่า “แบบก้าวกระโดด” ในขณะที่เมืองอื่น ๆ เกิดการผลิตเพื่อการค้าภายหลังสนธิสัญญาบาวริง

นอกจากอาชีพทำสวนมะม่วง สวนมะพร้าว สวนจาก สวนหมากแล้ว ชาวมืองฉะเชิงเทรายังทำมาหากินด้วยการปลูกพืชผักชนิดอื่น ๆ อีก ซึ่งผลผลิตของพืชผักในอดีตนอกจากจะบริโภคกันภายในท้องถิ่นเมืองนี้แล้ว ยังมีการส่งไปขายที่กรุงเทพฯ ด้วย ดังปรากฏในรายชื่อสินค้าที่ผ่านด่านชลบุรีและด่านบางปะกงเข้าไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ ว่า มีพวกผัก แดง เผือก มัน ผักกาด และถั่วต่าง ๆ เนื่องจากสภาพการคมนาคมระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ ในอดีตจะใช้เส้นทางน้ำในการลำเลียงและขนส่งสินค้าได้ภายในเวลา 1-2 วัน เมื่อมีการทำทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเมืองฉะเชิงเทรา ก็ยิ่งช่วยให้การขนส่งเป็นไปได้อย่างสะดวกรวดเร็วขึ้น เพราะสามารถเดินทางไปและกลับได้ภายใน 1 วัน (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528) ในอดีตการเก็บเมล็ดพันธุ์ผักของชาวบ้านจะคัดเมล็ดพันธุ์ที่สมบูรณ์ที่สุดเก็บไว้ใช้ปลูกในครั้งต่อไป เช่น การเก็บไว้ทั้งฝักเป็นพืชจำพวกถั่วปี บวบ ถั่วฝักยาว ถั่วพู เป็นต้น โดยจะเก็บมัดเป็นพวงแล้วแขวนไว้เหนือเตาไฟให้ควั่นลมเพื่อป้องกันแมลงเจาะหรือใส่ถุงรัดไว้อย่างดี การตากแห้ง เช่น เมล็ดพริกทอง พริกเขียว มะระจีนก กระเจี๊ยบ โดยจะตากทั้งไว้พ้อแห้งแล้วใส่ถุงรัดเก็บไว้ในตะกร้า แต่บางชนิดต้องตากให้แห้งสนิทประมาณ 4-5 แดดแล้วใส่ขวดปิดฝาให้แน่น ส่วนถั่งลิสงและพริกจะเก็บไว้เฉพาะเมล็ด (พฤดิพร จินา, 2552) ปัจจุบัน พืชผักจากเมืองนี้ส่งออกขายทั้งในตัวเมืองหรือเมืองที่อยู่โดยรอบรวมทั้งกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นตลาดรับซื้อที่ใหญ่ที่สุด ชาวนเมืองฉะเชิงเทราทำการเพาะปลูกพืชผักหลากหลายชนิดมีทั้งขึ้นง่าย มะนาว ผักไฮโดรโปนิคส์ ฯลฯ

ขึ้นง่ายเป็นผักที่ชาวบ้านแทบทุกหลังคาเรือนในตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้า ปลูกกัน เนื่องจากพื้นที่แถบนี้เป็นดินร่วนซุยมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเจริญเติบโตของผักชนิดนี้ ซึ่งเป็นผักที่ต้องการน้ำเยอะ ขึ้นง่ายที่ปลูกแถบนี้จะมีต้นอวบ ยาวถึงประมาณ 40-50 เซนติเมตรหรือฟุตครึ่ง ทำให้เป็นที่ต้องการของภัตตาคารและร้านอาหาร ซึ่งขายได้ราคาดีมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงสวน จากการสัมภาษณ์ ชูศักดิ์ ชาญสมิง (สมาชิก อบต.สาวชะโงก) จึงได้ข้อมูลว่าทำสวนมาตั้งแต่รุ่นนุมนับถึงวันนี้ได้ 30 ปีแล้ว ปัจจุบันเช่าสวนทำอยู่ทั้งหมด 40 ไร่ โดยปลูกหมาก พลูเป็นหลักมีมะพร้าวและมะม่วงบ้าง สำหรับขึ้นง่ายปลูกเสริมในร่องสวนหมากถือเป็นรายได้พิเศษ ชูศักดิ์ ชาญสมิง เล่าให้ฟังว่า “เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวขึ้นง่ายแล้ว ก็จะโทรบอกพ่อค้าคนกลางที่ส่งผักให้ลูกค้าแถบพัทธา เขาก็จะนัดวันให้ถอนผัก ผัก 5 แปลงขนาดกว้าง 1.5 เมตร ยาว 40

เมตร จะใช้เวลาถอน 3 คืบ โดยต้นมาถอนตั้งแต่ตี 2 ตี 3 ถึง 6 โมงเช้า โดยถือแรงชาวสวนข้างเคียง มาช่วยกันถอน บางครั้งก็ถอนช่วงบ่าย 3 โมง พ่อค้ามารับ 1 ทุ่ม ร่องหนึ่งจะได้ขึ้นฉ่ายหนัก ประมาณเกือบ 300 กิโลกรัม ถ้าได้ราคาดีก็จะตกกิโลกรัมละ 110-120 บาท” (ชูศักดิ์ ชาญสมิง, สัมภาษณ์, 27 เมษายน 2556) ชาวสวนสามารถปลูกขึ้นฉ่ายได้ทั้งในหน้าร้อนและหน้าฝน แต่หน้าหนาวราคาขึ้นฉ่ายถูกมากจนไม่คุ้มทุน ข้อได้เปรียบของชาวสวนเมืองฉะเชิงเทราคือท้องร่องสวนสามารถเก็บกักน้ำได้ดี มีน้ำใช้ได้ทั้งปีไม่ขาดเพราะในหน้าฝนจะปล่อยน้ำเต็มร่องสวน แล้วใช้ดินอุดท่อนอย่างหนาแน่นไม่ให้น้ำเต็มเข้ามาได้ (จิรวัดน์ ธีวรรณลักษณ์, 2552ก.)

นอกจากนี้ ชาวเมืองฉะเชิงเทรายังมีการทำสวนมะนาวเป็นอีกหนึ่งวิถีการทำมาหากิน ด้วยหนึ่งในนั้นคือ “สวนมะนาวเป็นลูกสายหยุด” ตั้งอยู่ที่ตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ แยกจากถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกงเข้าไปประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นสวนมะนาวของ สายหยุด น้อยเจริญ ซึ่งมีตำแหน่งเป็นประธานศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรและที่ปรึกษานายกเทศมนตรีตำบลเทพราช สายหยุด น้อยเจริญ ได้บอกเล่าถึง ความเป็นมาของสวนแห่งนี้ว่า “ผมทำเกษตรมาหลายอย่าง เริ่มตั้งแต่เลี้ยงไก่ไข่ เพาะกุ้งกุลาดำ เพาะกุ้งขาวและเพาะเลี้ยงบอนสี ส่วนมะนาวนี่เมื่อ 4 ปีก่อนผมได้ไปเที่ยวพิจิตร ได้ซื้อกิ่งมะนาวพันธุ์พิจิตร 1 มา 10 กิ่ง มาลองปลูกดูและศึกษาหาความรู้เรื่องมะนาวเอง ได้คำแนะนำเป็นอย่างดี จาก สมเกียรติ คุ้มภัย นักวิชาการศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนจนประสบความสำเร็จอย่างนี้” (เบญญา เทพวัลย์, 2556 ก, หน้า 30)

สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ คุณทล ฉลาดถ้อย “เจ้าของสวนยูพิน” ว่าเคยไปดูงานที่ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน แล้วนำความรู้ที่ได้มาต่อยอดกลายเป็นภูมิปัญญาที่เกิดจากการสังเกต คุณทล ฉลาดถ้อย เล่าให้ฟังว่า “แรก ๆ ซื้อพันธุ์ไม่มาปลูกพออายุมา ลมมามันก็ล้ม มันไม่มีรากแก้ว มานึกดูมะม่วง มะขามสมัยก่อนทำไมไม่ล้มเพราะมันมีรากแก้ว จึงคิดทำต้นไม้เสริมรากมาช่วยก็ได้ผลดี นานเข้าจึงคิดทำกิ่งขาย วิธีการคือปลูกเมล็ดลงไป 3 ต้น เอาพันธุ์ดีมาปลูกตรงกลางแล้วทาบติดกัน ซึ่งเป็นการเลียนแบบธรรมชาติ... สำหรับมะนาวเลียบยอดมะขวิดได้ผลดีมาก ก็เสริมรากด้วยเน้นความแข็งแรง เราไม่ปลูกมะนาวเดี่ยว ต้องใช้ต้นเป็นมะขวิด 2-3 ต้น เพราะทนน้ำท่วมทนแล้งมีลูกได้ตลอดเวลา มีน้ำเลี้ยงเหลือเพื่อ หลักรากนี้มาจากตอนเจอน้ำท่วม แต่มะขวิดไม่กลัวน้ำท่วม พายุก็ไม่กลัว” (สุรเดช วรรณศิริ, 2555 ก, หน้า 41) คุณทล ฉลาดถ้อย ยังให้คำแนะนำว่า หากบ้านใดมีมะนาว 100 ต้น ครอบครัวยังจะพอกินพอใช้ โดยใช้มะนาว 90 ต้นเพื่อทำกิ่งพันธุ์ขาย ส่วนอีก 10 ต้นปลูกไว้กิน จากประสบการณ์ของคุณทล ฉลาดถ้อย ที่เคยถูกฟ้องจากสหกรณ์การเกษตรอำเภอแปลงยาว เมื่อปี พ.ศ. 2540 เพราะเป็นหนี้สหกรณ์จากการวางแผนผิด ทำสวนมะม่วงแต่ทำมากเกินไป เงินทุนไม่พอหมุนเวียนและประสบภัยธรรมชาติ จึงขาดทุนและถูกฟ้อง แต่ได้ขอประนอมหนี้และผ่อนชำระเรื่อยมา จนเดี๋ยวนี้ปลดหนี้

ได้สำเร็จแล้ว (สุรเดช วรรณศิริ, 2555 ก) ด้วยอาชีพทำพันธุ์ไม้เสริมรากขาย หนึ่งในพันธุ์ไม้ก็คือมะนาวนั่นเอง และนี่คือภูมิปัญญาของชาวเมืองฉะเชิงเทราที่ทำให้มะนาวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สามารถสร้างรายได้ จนกระทั่งปลดหนี้ได้ในที่สุดและทำให้ทุกวันนี้มีฐานะมั่นคงขึ้น

4. การเลี้ยงปลุสตัดว์ในเมืองฉะเชิงเทรา

การเลี้ยงสัตว์ในอดีตของชาวเมืองฉะเชิงเทรามีทั้งการเลี้ยงสัตว์เพื่อใช้งานและบริโภค โดยจะเลี้ยงสัตว์ควบคู่ไปกับการทำไร่ ทำนา ทำสวน สัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้เป็นแรงงานและใช้เป็นพาหนะ ได้แก่ วัว ควาย และม้า แต่การทำนาในเมืองนี้ใช้แรงงานควายมากกว่าวัว ช่วงที่ใช้แรงงานควายมากที่สุดคือ ช่วงการไถ คราด ช่วงการเก็บเกี่ยว ขนข้าว และนวดข้าวอีกระยะหนึ่ง การเลี้ยงสัตว์มีมากที่เมืองนี้มาแต่อดีตเห็นได้จากหลักฐานรายงานตรวจการของขุนบริรักษ์กสิการ ผู้ช่วยเกษตรมณฑลปราจีนบุรี เรื่องมณฑลปราจีนบุรี ในปี พ.ศ. 2459 จากบัญชีแสดงจำนวนสัตว์พาหนะเพียงอำเภอบางน้ำเปรี้ยวแค่อำเภอเดียวเท่านั้น มีทั้งม้า 1,105 ตัว วัว 3,430 ตัว และควายมีจำนวนถึง 14,454 ตัว (ปราณี เหล่าหะเกียรติ, 2523) แต่ในระยะเวลาหลายปีที่ผ่านมา การเลี้ยงสัตว์บางประเภทเริ่มเป็นวิถีการทำมาหากินที่สำคัญของชาวบ้านเมืองนี้ โดยเฉพาะชาวจีนที่เลี้ยงสัตว์ไว้เพื่อบริโภคและส่งขาย เช่น เป็ด ไก่ หมู เป็นต้น ดังนั้น การเลี้ยงสัตว์จึงเป็นอาชีพที่ควบคู่ไปกับการเพาะปลูก เพราะเมืองฉะเชิงเทรามีปัจจัยที่เอื้อต่อการเลี้ยงสัตว์ ทั้งยังมีหน่วยงานของรัฐและเอกชนที่สนับสนุนส่งเสริมในเรื่องปลุสตัดว์ เช่น “กรป. กลาง” เป็นหน่วยงานของรัฐที่เข้ามาตั้งในพื้นที่อำเภอพนมสารคาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2508 ต่อมาปี พ.ศ. 2540 กรป. กลาง ได้เปลี่ยนชื่อเป็น กองสนับสนุนและขยายพันธุ์สัตว์ สำนักงานทหารพัฒนาหน่วยบัญชาการทหารพัฒนา กองบัญชาการกองทัพไทย หรือเรียกย่อ ๆ ว่า “กสข.สพท.นทพ.” (เบ็ญจาท เพทวัลย์, 2555 ข) ปัจจุบันหน่วยงานนี้ยังเป็นแหล่งเรียนรู้เชิงเกษตร โดยเน้นทางด้านปลุสตัดว์ เปิดให้องค์กร หน่วยงานและผู้สนใจทั่วไปเข้ามาศึกษาดูงานได้ รวมทั้งปัจจัยที่เมืองนี้มีทำเลที่ตั้งสะดวกต่อการคมนาคม และใกล้แหล่งวัตถุดิบพืชผลการเกษตรที่ใช้ผลิตเป็นอาหารสัตว์ รวมทั้งอยู่ใกล้แหล่งจำหน่ายคือ ตลาดในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ประกอบกับพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่โครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ในการพัฒนาเพื่อรองรับนโยบายการกระจายความเจริญ และเป็นการส่งเสริมพื้นที่เกษตรกรรมที่มีศักยภาพในการพัฒนา ด้านการเลี้ยงสัตว์ อันมีผลกระทบทำให้เกิดการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตรและการส่งออกของประเทศ

ตามแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) มีนโยบายกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ ไปสู่พื้นที่ใกล้เคียง โดยเฉพาะการกระจายแหล่งที่ตั้งอุตสาหกรรมออกไปเพื่อสกัดการอพยพของผู้คนจากชนบทเข้าสู่กรุงเทพฯ และเป็นแหล่งรองรับแรงงานใหม่

ในอนาคต สำหรับเมืองฉะเชิงเทรานั้นเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งที่จะช่วยแก้ไขปัญหาด้านนโยบายดังกล่าวข้างต้น อีกทั้งมีทำเลที่ตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ โดยมีบทบาทเชื่อมโยงในด้านการเป็นแหล่งทรัพยากรทางการผลิตอาหารตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา รวมถึงแนวโน้มและศักยภาพในอนาคตด้วย อย่างไรก็ตาม จากอดีตจนถึงปัจจุบันถือได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญในการผลิตอาหารและวัตถุดิบให้แก่กรุงเทพฯ และอีกหลายเมืองในประเทศรวมทั้งต่างประเทศ เมื่อพิจารณามูลค่าการผลิตด้านปศุสัตว์ในปี พ.ศ. 2525 พบว่า เป็นอันดับ 1 ของภาคตะวันออก (ศิริพรรณ ทองเจิม, 2531)

ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราจึงเลี้ยงปศุสัตว์เพื่อการค้าหรือการเลี้ยงแบบอุตสาหกรรม โดยเฉพาะสัตว์เศรษฐกิจซึ่งมีการเลี้ยงอยู่ในระดับมาตรฐานของประเทศ มีการจัดระบบเป็นฟาร์ม โดยอาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการเพิ่มผลผลิต และสามารถควบคุมการผลิตเพื่อสนองต่อความต้องการของตลาดการบริโภคได้ ตลอดจนควบคุมผลผลิตให้มีคุณภาพดีถูกสุขลักษณะ ปศุสัตว์สามารถทำรายได้เข้าสู่เมืองนี้ได้เป็นจำนวนมาก และสามารถส่งเป็นสินค้าออกนอกรายได้เข้าสู่ประเทศได้อีกทางหนึ่ง แต่มีในบางพื้นที่ยังเลี้ยงแบบพื้นบ้านเพื่อใช้เป็นอาหารในครอบครัว และจำหน่ายบ้างเป็นครั้งคราว สำหรับสัตว์ที่นิยมเลี้ยงกันมาก ได้แก่ ไก่ (ไก่เนื้อ ไก่ไข่) หมู เป็ด วัว (วัวเนื้อ วัวนม) ควาย และสัตว์อื่น ๆ อีกหลายชนิด

ไก่เป็นสัตว์ที่นิยมเลี้ยงกันมากที่สุดมีทั้งไก่ไข่และไก่เนื้อ การเลี้ยงไก่ไข่เพื่อนำผลผลิตมาบริโภคภายในเมืองฉะเชิงเทรามีมานานแล้ว ซึ่งไข่ไก่เป็นแหล่งอาหารโปรตีนที่มีความสำคัญในชีวิตประจำวันของคนไทย เพราะสะดวกและง่ายต่อการนำไปประกอบอาหาร และยังเป็นอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการสูง สามารถนำไปดัดแปลงเป็นอาหารคาวและหวานได้หลายชนิด ที่สำคัญคือราคาถูกเมื่อเปรียบเทียบกับอาหารที่ให้โปรตีนจากแหล่งอื่น ๆ จึงมีการส่งเสริมให้ชาวบ้านเลี้ยงไก่ไข่ในเชิงอุตสาหกรรม เพื่อบริโภคในครัวเรือนและส่งไปยังตลาดภายนอกตามเมืองต่าง ๆ รวมทั้งป้อนตลาดต่างประเทศ โดยเฉพาะในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราซึ่งเป็นแหล่งที่มีการเลี้ยงไก่ไข่มากที่สุดในประเทศไทย คือ ถึงครึ่งหนึ่งของผลผลิตทั้งประเทศ ทำรายได้ให้กับเมืองนี้กว่า 4,000 ล้านบาทต่อปี ฟาร์มเลี้ยงไก่ไข่ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์ นอกจากนี้ก็มีที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางปะกง อำเภอบางคล้า อำเภอพนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต (ไกรสอน ขุนคล้าย, 2546) ดังนั้น การเลี้ยงไก่ไข่ของชาวเมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นวิธีการทำมาหากินที่สร้างรายได้ให้กับชาวบ้านผู้เลี้ยง และยังเป็นแหล่งสร้างรายได้ที่เป็นเงินตราต่างประเทศเข้าประเทศปีละหลายล้านบาทด้วย

การเลี้ยงไก่ไข่ของชาวบ้านมีทั้งฟาร์มแบบโรงเรือนระบบเปิดและโรงเรือนระบบปิดที่สามารถปรับลดอุณหภูมิภายในโรงเรือนให้ลดต่ำลงได้ ทำให้เพิ่มจำนวนไก่ต่อหนึ่งพื้นที่ได้

มากขึ้น และโรงเรือนระบบปิดมีการนำเครื่องจักรเข้ามาช่วยในกระบวนการผลิต ทำให้สามารถลดจำนวนแรงงานคนได้เป็นจำนวนมาก เช่น การเก็บไข่ การผสมอาหาร ซึ่งแรงงานคนส่วนใหญ่จะคอยควบคุมการทำงานของเครื่องจักร ในส่วนของชาวบ้านที่ทำฟาร์มในโรงเรือนระบบเปิดจะมีการจ้างแรงงานน้อยกว่าในกรณีของโรงเรือนระบบปิด เนื่องจากโรงเรือนระบบเปิดปริมาณการเลี้ยงไก่ไม่มากเหมือนกับการเลี้ยงในระบบปิด ดังนั้น จึงใช้แรงงานในครัวเรือนได้โดยไม่ต้องมีการจ้างแรงงาน (ไกรสอน ขุนคล้าย, 2546) ไก่ที่เลี้ยงในฟาร์มใหญ่ ๆ มีประมาณตั้งแต่ 1 หมื่นตัวขึ้นไป ส่วนมากที่ตั้งของฟาร์มจะอยู่ใกล้เส้นทางคมนาคม เพราะสะดวกต่อการส่งผลผลิตออกไปขายยังตลาด การเลี้ยงจะเป็นการเลี้ยงแบบขึ้นขังกรงค้ำเนื่องจากสะดวกและง่ายต่อการจัดการฟาร์มสำหรับแหล่งที่มา รวมถึงความรู้ในการใช้ปัจจัยการผลิตจะมาจากบริษัทเอกชน เพราะไม่เพียงจะมานำเสนอปัจจัยการผลิตแก่ชาวบ้านถึงฟาร์ม แต่ยังมีคำแนะนำวิธีการใช้และเทคนิคให้แก่ชาวบ้านผู้เลี้ยง ไก่ด้วย รวมทั้งการฟักลูกไก่ ผสมพันธุ์ไก่ ขายไข่ไก่ และผลิตเนื้อไก่ส่งออกไปยังตลาดกรุงเทพฯ เป็นส่วนมาก

การซื้อขายไข่ไก่โดยทั่วไปในเขตเมืองจะเชิงตรา ส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าคนกลางในท้องถิ่นจะซื้อไข่คละ เนื่องจากชาวบ้านผู้เลี้ยงไก่ส่วนมากเป็นเกษตรกรรายย่อย ไม่มีเครื่องคัดขนาด แต่ถ้าเป็นเกษตรกรรายใหญ่จะมีเครื่องคัดไข่และขายไข่ตามขนาด การซื้อขายจะมีพ่อค้าแม่ค้ามารับซื้อถึงฟาร์มและส่วนใหญ่ชาวบ้านจะนำผลผลิตไปจำหน่ายที่ตลาดเอง ทั้งตลาดขายปลีกและตลาดขายส่ง (ไกรสอน ขุนคล้าย, 2546) นอกจากนี้ยังมีสหกรณ์ผู้เลี้ยงไก่ไข่แปดริ้ว จำกัด ทำหน้าที่เป็นผู้รวบรวมไข่จากชาวบ้านและพ่อค้าส่งในตัวเมืองนี้ เพื่อนำไปจำหน่ายต่อยังตลาดต่างประเทศ เป็นศูนย์รวบรวมแลกเปลี่ยนข่าวสารเพื่อไม่ให้สมาชิกถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลางด้วย

ผลตอบแทนจากการเลี้ยงไก่ไข่ คือ รายได้หลักจากการขายไข่ไก่ และจากการปลดไก่แก่ขายเมื่อสิ้นสุดระยะเวลาการเลี้ยงทั้งหมด และจากการขายกระสอบหรือถุงอาหารเป็นรายได้ที่ได้รับตลอดเวลาในการเลี้ยงไก่ ถ้าชาวบ้านใช้อาหารสำเร็จรูปเลี้ยงไก่ก็จะมีถุงอาหารไว้ขายมากกว่าชาวบ้านที่ใช้การผสมอาหารเอง เนื่องจากการใช้อาหารที่ผสมเองนั้น กระสอบที่บรรจุวัตถุดิบจะมีการนำไปเปลี่ยนคืนกับพ่อค้าอาหารสัตว์ที่นำวัตถุดิบชุดใหม่มาส่ง รายได้จากการขายมูลไก่ซึ่งจะมีตลอดระยะเวลาในการเลี้ยง ราคาจะขึ้นอยู่กับคุณภาพของมูลไก่คือถ้ามูลไก่ค่อนข้างแห้งและไม่ปนมากนักจะได้ราคาดีกว่ามูลไก่ที่มีลักษณะเป็นน้ำเหลวและปน (ไกรสอน ขุนคล้าย, 2546) นอกจากการทำฟาร์มเลี้ยงไก่ไข่แล้ว ชาวบ้านบางกลุ่มยังทำฟาร์มเลี้ยงไก่เนื้อและไก่พื้นบ้านด้วย ซึ่งเลี้ยงกันมากในเขตอำเภอพนมสารคาม อำเภอแปลงยาว อำเภอบ้านโพธิ์และอำเภอบางคล้า เช่น ฟาร์มบ้านสวนทวีพิบูล ของ บุญยงค์ มหาวิเศษศิลป์ ตั้งอยู่เลขที่ 9 หมู่ 17 ถนนศาลาแดง 8 อำเภอบางน้ำเปรี้ยว

เป็นฟาร์มแห่งแรกที่เพาะเลี้ยงไก่เบตงในเมืองฉะเชิงเทรา ไก่เบตงเป็นไก่พื้นเมืองพันธุ์ลีซานจากประเทศจีน ซึ่งสมัยก่อนชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทางภาคใต้ของไทยได้นำไก่พันธุ์นี้เข้ามาเลี้ยง จนเป็นผลผลิตที่มีชื่อเสียงของอำเภอเบตง เมืองยะลา ผลผลิตไก่เบตงจะมีเกษตรกรจากทั่วประเทศมาซื้อไปเลี้ยง สำหรับราคาจำหน่าย ลูกไก่อายุ 7 วัน ตัวละ 40 บาท อายุ 1 เดือน ตัวละ 90 บาท พ่อพันธุ์ แม่พันธุ์ ตัวละ 500 บาท (จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์, 2554) ที่ฟาร์มแห่งนี้ทำการเกษตรภายใต้แนวคิดโครงการเกษตรสุนทรีย์หรือ Happy Farm ทำเกษตรกรรมด้วยรูปลักษณะฟาร์มริมคลองที่สวยงาม รมรื่นด้วยต้นไม้และบ่อน้ำ ในวันนี้ผลผลิตของฟาร์มบ้านสวนทวีพิศกุลยังมีไม่เพียงพอต่อความต้องการของตลาด นอกจากขายพ่อพันธุ์แม่พันธุ์และลูกไก่แล้ว ยังเปิดร้านข้าวมันไก่ “จีฟั่น” หน้าวัดโสธรวรารามวรวิหาร ซึ่งมีทั้งข้าวมันไก่ธรรมดา ข้าวมันไก่เบตงและไก่สับเป็นจานขาย อันเป็นช่องทางจำหน่ายผลผลิตจากฟาร์มเองด้วย

ปัจจุบันการเลี้ยงไก่ไข่ในเมืองฉะเชิงเทราเริ่มประสบกับปัญหาการขยายตัวของชุมชนเมือง ทำให้ราคาที่ดินที่จะใช้ตั้งฟาร์มเลี้ยงไก่สูงขึ้นไม่คุ้มค่ากับการลงทุน ทั้งที่ความต้องการของตลาดในการบริโภคไข่ไก่มีสูงมากขึ้นเรื่อย ๆ รวมทั้งปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วยโดยเฉพาะเรื่องกลิ่นเหม็น (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) อีกทั้งธุรกิจเลี้ยงไก่ไม่ว่าจะเป็นไก่ไข่หรือไก่เนื้อ ปัจจุบันบริษัทเอกชนเข้ามามีบทบาทสูงต่อเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่ในเมืองนี้ ที่ต้องเข้าสู่ระบบการทำฟาร์มไก่แบบมีสัญญาข้อตกลง (Contract farming) โดยเป็นระบบที่ว่า บริษัทเอกชนจัดหาพันธุ์ไก่ อาหาร ยา ให้ชาวบ้าน โดยไม่ต้องจ่ายเงิน แต่มีสัญญาว่าชาวบ้านจะต้องเลี้ยงไก่ตามวิธีที่บริษัทเอกชนกำหนด แล้วขายที่สุดต้องขายไก่ที่โตแล้วให้แก่บริษัทในราคาที่ตกลงกันได้ล่วงหน้า

หมูเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่สำคัญรองจากไก่ไข่ ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีการเลี้ยงหมูมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศรองจากเมืองนครปฐม โดยในปี พ.ศ. 2549 มีจำนวนหมูที่เลี้ยงประมาณ 508,046 ตัว มูลค่า 2,440 บาท (ปศุสัตว์จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2549) โดยเลี้ยงกันมากที่สุดในเขตอำเภอเมือง แถบตำบลจุกเฉอม ตำบลบางแก้ว ตำบลบางตีนเป็ด รองลงมาคืออำเภอบางคล้า แถบตำบลสาวชะโงก ตำบลเสม็ดเหนือ ตำบลเสม็ดใต้ ตำบลคลองสวนใหญ่ และอำเภอพนมสารคาม ต่อมามีการขยายพื้นที่เลี้ยงไปสู่พื้นที่รอบนอกของตัวเมือง ได้แก่ อำเภอสนามชัยเขตและอำเภอแปลงยาว อาจกล่าวได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากมีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่าน และมีพื้นที่เพาะปลูกถึง 2,247,000 ไร่ หรือ 66.19% ของพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงทั้งหมด จึงสามารถเป็นแหล่งผลิตอาหารสัตว์ประเภทวัตถุดิบต่าง ๆ เช่น รำ ข้าวโพด ข้าวเปลือก เป็นต้น ผู้ที่ประกอบอาชีพเลี้ยงหมูในเมืองนี้ส่วนมากจะเป็นชาวจีน เริ่มตั้งแต่อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองนี้ การเลี้ยงหมูจึงมีอยู่ทั่ว ๆ ไปในแถบที่ทำสวนโดยเลี้ยงหมูกันบ้านละ 2-10 ตัว (ศิริพรรณ ทองเจิม,

2531) ในอดีตชาวบ้านนิยมเลี้ยงหมูไว้ได้ขุนบ้านหรือหลังบ้านเช่นเดียวกับไก่ จะเลี้ยงหมูขนาดเล็กแบบพื้นบ้านปล่อยให้หากินตามธรรมชาติหรือขังรวมไว้ในคอกบนพื้นดินหรือพื้นไม้ ถ้าเลี้ยงจำนวนมากมักทำเป็นโรงเรือนไว้ใกล้บ้าน มีการลงทุนต่ำโรงเรือนใช้เศษไม้ที่หาได้ตามบ้าน การเลี้ยงแบบนี้ถือเป็นการออมทรัพย์ ไม่ค่อยคำนึงถึงต้นทุนการเลี้ยง (ถนนวงษ์ แต่ไพสิฐพงษ์, 2523) อาหารที่ใช้เลี้ยงหมูส่วนใหญ่ ได้แก่ รำผสมด้วยปลายข้าวเป็นหลักแล้วผสมเศษผัก หยวกกล้วย น้ำข้าว เศษอาหารต่าง ๆ แล้วแต่จะหาได้ในท้องถิ่น สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ปราณี วรศิลป์ (สัมภาษณ์, 12 มีนาคม 2555) ที่ประกอบอาชีพเลี้ยงหมูมาตั้งแต่รุ่นปู่ เลี้ยงหมูประเภทหมูขุน (หมูเนื้อ) “อาหารที่ใช้เลี้ยงหมู คือ ส่วนผสมของรำหรือปลายข้าว ผัก พวกกกล้วย ผักตบชวาหั่นให้ละเอียดผสมกับน้ำ” นอกจากนี้บางรายก็ใช้หัวอาหารผสมด้วย หมูพื้นบ้านมีการเจริญเติบโตช้า เมื่อมีคุณภาพต่ำ เนื้อแดงน้อย มันมาก แต่ความต้องการบริโภคในขณะนั้นต้องการมัน(น้ำมันหมู) สำหรับปรุงอาหารกันเป็นส่วนใหญ่ ต่อมาชาวบ้านก็หันมาเลี้ยงหมูพันธุ์ผสมมากขึ้น สำหรับการเลี้ยงหมูขุน(หมูเนื้อ) ชาวบ้านจะไปซื้อลูกหมูมาแล้วนำไปตอน หลังจากนั้นขุนอาหารประมาณ 5 เดือน ถึง 1 ปี ให้ได้น้ำหนักประมาณ 100 กิโลกรัมขึ้นไปจึงส่งขาย การขายมีพ่อค้าคนกลางซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนมารับซื้อเพื่อนำไปยังโรงฆ่าสัตว์ที่อยู่ในตัวเมือง ถ้ามีหมูขายเป็นจำนวนมากหรือประมาณ 1 คันรถเท่ากับ 60 ตัว จึงส่งไปขายกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นตลาดการบริโภคที่ใหญ่ที่สุด ต่อมาการเลี้ยงหมูได้มีการพัฒนาและปรับปรุงให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น โดยมีทั้งหน่วยราชการและเอกชนได้นำหมูพันธุ์แท้จากต่างประเทศเข้ามาขายพันธุ์ และปรับปรุงให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของประเทศ การเลี้ยงหมูจึงมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นมาก ชาวบ้านเริ่มหันมาเลี้ยงในลักษณะของฟาร์มเพื่อการค้ามากขึ้น เพราะจะทำให้สามารถควบคุมปริมาณการผลิต และคุณภาพได้ตามความต้องการของตลาด การเลี้ยงลักษณะนี้ชาวบ้านลงทุนด้าน โรงเรือนและวัสดุอุปกรณ์สูง มีการใช้เทคนิคการเลี้ยงตามหลักวิชาการที่ทันสมัย เช่น การใช้หมูพันธุ์ดี พันธุ์หมูที่ใช้เลี้ยงมักเป็นพันธุ์ผสม 2 หรือ 3 สายเลือด จากพันธุ์ Large white, Landrace และ Duroc ฟาร์มใหญ่ ๆ บางฟาร์มเลี้ยงพ่อพันธุ์ แม่พันธุ์เพื่อเพาะลูกหมูเอง หรือวางแผนจำหน่าย กล่าวคือ ในช่วงที่หมูขุนมีราคาดีลูกหมูย่อมมีราคาดีตามไปด้วย การให้อาหารหมูอย่างเพียงพอมีทั้งใช้หัวอาหารและวัตถุดิบต่าง ๆ ที่ผสมขึ้นใช้เองในฟาร์ม ทำให้หมูโตเร็วและซากมีคุณภาพดี การป้องกันและรักษาโรค การจัดโรงเรือนที่ถูกต้องลักษณะ ระยะเวลาในการเลี้ยงจะสั้นกว่าการเลี้ยงแบบพื้นบ้าน จากที่กล่าวถึงข้างต้นนั้นแสดงให้เห็นว่า หมูเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่สำคัญมีผลตอบแทนเป็นรายได้ที่ดีมาก ทำให้ชาวบ้านผู้เลี้ยงมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ค่อนข้างจะมั่นคง (ศิริพรรณ ทองเจิม, 2531) และยังก่อให้เกิดอุตสาหกรรมต่อเนื่องมากมาย เช่น โรงงานอาหารสัตว์ โรงงานปลาป่น โรงงานทำผลิตภัณฑ์จากเนื้อสัตว์ เป็นต้น

นอกจากนี้ อาชีพเลี้ยงหมูยังก่อให้เกิดผลทางด้านเศรษฐกิจและวิถีการทำมาหากินกับชาวบ้านกลุ่มอื่น ๆ ด้วย กล่าวคือจากชาวบ้านผู้เลี้ยงหมูจนถึงผู้บริโภคนกกลางหลายระดับ พ่อค้าเป็นบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้รับผลประโยชน์ทั้งจากการซื้อหมูจากชาวบ้านผู้เลี้ยง และขายหมูให้แก่ผู้บริโภคนก ผู้เลี้ยงถึงแม้จะมีกำไรแต่ก็ยังน้อยมากเมื่อเทียบกับพ่อค้า เช่น พ่อค้าในระดับท้องที่ พ่อค้ารวบรวมในท้องถิ่น พ่อค้าส่งชำแหละในท้องถิ่น พ่อค้าปลีกชำแหละในท้องถิ่น พ่อค้ารวบรวมในกรุงเทพฯ และพ่อค้าส่งชำแหละในกรุงเทพฯ ซึ่งรวมทั้งชาวบ้านผู้เลี้ยงอิสระและที่รวมเป็นกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้เลี้ยงหมูหรือสหกรณ์การเกษตรต่าง ๆ พ่อค้าคนกลางมีทั้งประเภทขจรและขาประจำ จะมีการซื้อขายกันที่ฟาร์มเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากการนำหมูไปขายยังตลาดด้วยตัวเองของชาวบ้านผู้เลี้ยงต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง (ศิริพรรณ ทองเจิม, 2531)

การเลี้ยงหมูของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น เป็นพัฒนาการเกี่ยวกับการเลี้ยงหมูตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะล่าสุดในปี พ.ศ. 2520 ได้เกิด “หมู่บ้านเกษตรกรรมหนองหว้า” ตั้งอยู่ที่บ้านหนองหว้า ตำบลบ้านช่อง อำเภอพนมสารคาม เป็นชุมชนเลี้ยงหมูขนาดใหญ่และทันสมัยที่สุดในประเทศไทย หมู่บ้านแห่งนี้เป็นตัวอย่งที่แสดงถึงความร่วมมือระหว่างรัฐและเอกชน เพื่อจัดสรรที่ดินให้กับราษฎรผู้ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ใช้ปลูกพืชเศรษฐกิจและเลี้ยงหมู มีการลงทุนจัดหาพันธุ์สัตว์และเส้าสัตว์ให้เปล่า รับประกันรายได้ขั้นต่ำและจัดหาสวัสดิการต่าง ๆ ให้ โดยมีเป้าหมายเมื่อครบกำหนดโครงการ 7 ปี และชำระหนี้สินคืนธนาคารหมดแล้ว ชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการจะได้รับที่ดินจำนวน 25 ไร่ พร้อมบ้านและโรงเรือนเลี้ยงหมูเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง (ถนอมวงศ์ แต่ไพจิฐพงษ์, 2523) หมู่บ้านแห่งนี้เกิดจากแนวคิดของธนิษฐ์ เจียรวนนท์ ประธานกรรมการและประธานคณะผู้บริหารเครือข่ายเครือซีพีเครือเจริญโภคภัณฑ์ (CPF) ได้รวบรวมที่ดินแปลงใหญ่ จำนวน 1,253 ไร่ มาจัดสรรให้เป็นพื้นที่ทำกิน และนำเทคโนโลยีมาถ่ายทอดสู่ชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการจำนวน 50 ครอบครัว จากระดับง่ายสู่ระดับก้าวหน้าและทันสมัย ชาวบ้านแต่ละครอบครัวจะได้รับโรงเรือนบรรจุแม่พันธุ์ขนาด 30 แม่ เลี้ยงหมูจนอายุครบ 18 วัน ทางเครือเจริญโภคภัณฑ์จะรับซื้อลูกหมูที่ได้มาตรฐานในราคาประกัน

โครงการหมู่บ้านเกษตรกรรมหนองหว้าเป็นแนวความคิดใหม่ ดำเนินการเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ครั้งหนึ่งเคยเป็นหมู่บ้านที่ยากจนแห่งแล้ง ในวันนี้ได้พลิกฟื้นมาเป็นชุมชนเลี้ยงหมูที่ทันสมัยที่สุดในประเทศไทย กลายเป็นแหล่งเรียนรู้และถ่ายทอดเทคโนโลยีการเลี้ยงหมูที่ทันสมัย เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม ให้กับหน่วยงานทั้งในและต่างประเทศ ในแต่ละวันฟาร์มแต่ละแห่งในโครงการจะมีมูลหมูเป็นจำนวนมากส่งกลิ่นเหม็นรบกวน แอมยังมีแมลงวันอีกด้วย นับว่าเป็นปัญหาสำคัญของชาวบ้านที่นี่ ปัญหานี้ถูกแก้โดยการนำมูลหมูมาผลิตพลังงานทดแทนที่เรียกว่า ก๊าซชีวภาพ (ถนอมวงศ์ แต่ไพจิฐพงษ์, 2523) เป็นส่วนหนึ่งในการช่วยลดภาวะโลกร้อนจากก๊าซ

มีเทน หากถูกปล่อยไปในธรรมชาติจะสร้างภาวะเรือนกระจก ซึ่งจะเกิดขึ้นในช่วงการย่อยสลาย มูลหมู โดยนำก๊าซที่เกิดขึ้นเก็บกักไว้ในบ่อหมักและนำก๊าซที่ได้มาเป็นพลังงานทดแทนไฟฟ้า ทำให้ลดรายจ่ายค่าไฟฟ้าได้ถึง 50% นอกจากนี้ น้ำและกากที่เหลือยังมีประโยชน์เพราะผ่านการบำบัดแล้วทำให้ไม่เค็มสามารถนำน้ำมารดต้นไม้ได้ ส่วนกากก็หมูนำมาตากแห้งใส่ถุง ๆ ละ 20 กิโลกรัม ขายให้กับบริษัทหมูบ้านฯ ในราคาถุงละ 22 บาท ทางบริษัทหมูบ้านฯ จะนำไปทำเป็นปุ๋ยอัดเม็ดขายให้ชาวบ้านในชุมชนและละแวกใกล้เคียงอีกทีหนึ่ง อีกทั้งยังมีการปลูก ต้นลิลาวดีและต้นไม้ต่าง ๆ ที่มีความสามารถพิเศษในการดูดกลิ่น เพราะฉะนั้น เมื่อเข้ามาใน หมูบ้านจะไม่ได้กลิ่นมูลหมู หมูบ้านแห่งนี้จึงเป็นชุมชนเลี้ยงหมูที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม มีการใช้ประโยชน์ที่ดินเต็มประสิทธิภาพและสร้างรายได้หมุนเวียน โดยสนับสนุนให้ชาวบ้าน ในโครงการประกอบอาชีพตามความถนัด เช่น เลี้ยงไก่พื้นเมือง ปลูกยางพารา ปลูกมะม่วง น้ำดอกไม้ ปลูกไผ่หวาน เป็นต้น (จิรวัดน์ ชีววรรณลักษณ์, 2553 ก)

จากการสัมภาษณ์ สุทิน ศรีเกษม (สัมภาษณ์, 16 ตุลาคม 2558) วัย 61 ปี เป็นชาวบ้าน รุ่นแรกที่เข้าเป็นสมาชิกของหมูบ้านแห่งนี้ได้เล่าให้ฟังว่า “ทุกวันนี้มีรายได้เพิ่มขึ้นมาจากการปลูก ไผ่หวานเป็นอาชีพเสริม นอกจากเลี้ยงหมู ที่เลือกทำไผ่หวานเพราะปลูกง่าย การดูแลไม่ยุ่งยาก และได้ผลผลิตแทบทุกวัน จะมีพ่อค้าแม่ค้ามารับซื้อผลผลิตถึงสวนทุกวัน สามารถเก็บขายได้ตลอด ปี ราคาประมาณกิโลกรัมละ 8-30 บาท หรือบางครั้งอาจขึ้นสูงถึงกิโลกรัมละ 40-50 บาท ในหน้าแล้ง ทำให้มีรายได้จากการขายหน่อ ไผ่ประมาณ 600-700 บาทต่อวัน” หมูบ้านแห่งนี้มี ภูมิทัศน์ที่สวยงาม สะอาด ร่มรื่น เป็นระเบียบและเปิดเป็น “ฟาร์มสเตย์” ให้คนทั่วไปเข้าไป ท่องเที่ยวด้วย

เปิดเป็นสัตว์เศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านนิยมเลี้ยงกัน ในอดีตชาวจีนนิยมเลี้ยงเป็ด ไก่ไว้ได้ขุนบ้านหรือปล่อยให้หากินตามบริเวณบ้าน ปัจจุบันชาวบ้านที่มีเชื้อสายชาติพันธุ์จีนของ เมืองฉะเชิงเทราก็ยังคงทำมาหากินในอาชีพนี้อยู่ ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จาก เฉลิม (เสี่ยเหล็ง) และวรรณิ (ซ้อเป้า) จูจาร์ส เจ้าของกิจการฟาร์มเป็ดพันธุ์พื้นเมืองที่ใหญ่ที่สุดในฉะเชิงเทรา ได้เล่าว่า “...ผมเป็นคนบางน้ำเปรี้ยว เรียนน้อย ทำงานช่วยพ่อแม่มาตั้งแต่อายุไม่ถึงสิบขวบ พ่อแม่ ขายหมูอยู่ที่ตลาดบางน้ำเปรี้ยว ผมเองถีบซาเล้งออกขายหมูอีกแรงในระหว่างนั้นพ่อแม่เลี้ยงเป็ด ไล่ทุ่งไปด้วย ผมจึงมีประสบการณ์ด้านการเลี้ยงเป็ดค่อนข้างมาก พอโตมาผมเป็นพ่อค้าคนกลาง ออกซื้อเป็ดไล่ทุ่งขายส่งให้ฟาร์มขุนทำให้พบกับภรรยา ตอนอายุได้ 22 ปีก็แต่งงานย้ายมา ตั้งถิ่นฐานอยู่ทำไข่...” (จิรวัดน์ ชีววรรณลักษณ์, 2556, หน้า 26) การเลี้ยงเป็ดแบบไล่ทุ่ง คือ การปล่อยเป็ดให้หากินตามธรรมชาติไปตามนาข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้ว วิธีนี้ไม่เปลืองค่าอาหาร ต่อมา เฉลิม จูจาร์ส ได้ผันตัวเองจากการเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อเป็ดไล่ทุ่งจากชาวบ้านไปขายส่งต่อ

ฟาร์มขุน มาสู่อาชีพเพาะเลี้ยงเป็ดและเชือดเป็ดขายแบบครบวงจรเนื่องจากเดิมที่ไปรับซื้อเป็ดมาส่ง ฟาร์มขุน บางครั้งถูกกดราคาจนขาดทุนจึงคิดเลี้ยงเป็ดเอง โดยรับซื้อลูกเป็ดจากเมืองชลบุรีมาเลี้ยง แบบไล่ทุ่งเหมือนเดิม แต่เป็นช่วงขาดแคลนลูกเป็ดหายากมีราคาแพงและไม่ได้ตามจำนวนที่ตั้ง ก็คิดว่าน่าจะลองฝึกลูกเป็ดเองจึงตัดสินใจทำโรงเพาะพันธุ์ลูกเป็ด ส่งอุปกรณ์เข้ามาโดยอาศัย ประสบการณ์ที่คลุกคลีกับเป็ดมานาน ทำให้สามารถฝึกลูกเป็ดได้สำเร็จ แต่การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง มักมีปัญหาที่ควบคุมไม่ได้ จึงคิดมาทำเป็นฟาร์มสร้างโรงเรือนเลี้ยง เป็ดที่เลี้ยงเป็นเป็ด พันธุ์กาก็พื้นเมืองมีทั้งเป็ดเนื้อและเป็ดไข่

ส่วนการตั้งโรงฆ่าเป็ดนั้น เฉลิม จูจรัส บอกว่า ช่วงที่เกิดโรคไข้หวัดนกระบาด คนกลัวไม่กล้ากินสัตว์ปีก ความต้องการของตลาดน้อยลงทำให้ส่งโรงฆ่าไม่ได้ ต้องเลี้ยงเป็ดขุน นานขึ้น ค่าอาหารเพิ่มตาม จึงตัดสินใจทำโรงฆ่าขึ้นมาเพื่อเชือดขายเอง และส่วนหนึ่งก็แช่เย็น รอออกขายเมื่อตลาดต้องการเป็นการตัดภาระเรื่องค่าอาหารไปได้ ทุกวันนี้โรงฆ่าของ เฉลิม จูจรัส เป็นโรงฆ่าที่ได้มาตรฐานได้รับใบอนุญาตเรียบร้อย อีกทั้งฟาร์มทั้งหมดก็ได้รับการดูแลจาก สำนักงานปศุสัตว์เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งจะมาดูแลอยู่เป็นประจำจึงรับรองในเรื่องคุณภาพได้ รายได้ของฟาร์มมาจากการเพาะฝึกลูกเป็ดขาย จำหน่ายไข่เป็ด และส่งเป็ดเนื้อตามเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ นอกจากนี้ยังมีผลพลอยได้อื่น ๆ อีก เช่น ขนเป็ดยังนำไปตากแห้งส่งขายที่ประเทศจีน ในราคากิโลกรัมละ 90 บาท เพื่อนำไปทำเสื้อและหมอนขนเป็ดซึ่งจะมีพ่อค้ามารับซื้อถึงที่ ไข่เป็ด ก็ใช้เป็นอาหารเลี้ยงปลาเบญจพรรณในบ่อได้ ถือเป็นรายได้เสริมที่ดีมากอีกทางหนึ่ง เฉลิม จูจรัส เป็นตัวอย่างของชาวบ้านที่เลี้ยงเป็ดครบวงจรมีทั้งโรงเพาะพันธุ์เอง ตั้งฟาร์มเองและสร้าง โรงเชือดเอง จากเดิมเลี้ยงในที่ดิน 5 ไร่ ปัจจุบันขยายเพิ่มกว่า 100 ไร่ มีโรงเรือนที่เลี้ยงเป็ดได้หลาย หมื่นตัว มีรายได้สามารถที่จะเลี้ยงครอบครัวและลูกน้องอีกกว่าสามสิบคนได้อย่างมั่นคง (จิรวัดน์ ชีววรรณลักษณ์, 2556) ปัจจุบันจะมีกลุ่มผู้ประกอบการ องค์กรต่าง ๆ เข้ามาศึกษาดูงานที่ ฟาร์มเป็ดแห่งนี้อยู่เสมอ นอกจากนี้ ยังมีชาวบ้านรายอื่น ๆ ที่ทำมาหากินโดยการเลี้ยงเป็ดกันมากคือ แถบอำเภอพนมสารคาม อำเภอเมืองและอำเภอบางคล้า โดยในปี พ.ศ. 2549 มีชาวบ้านเลี้ยงเป็ดเนื้อ และเป็ดเทศ 1,363 ราย มีปริมาณ 523,464 ตัว มูลค่า 75 ล้านบาท และเป็ดไข่ 1,307 ราย ปริมาณ 143,517 ตัว ผลผลิต 30.74 ล้านฟอง/ปี มูลค่า 61.48 ล้านบาท ทำรายได้ให้แก่เมืองฉะเชิงเทรา ในอันดับที่ 3 ของการปศุสัตว์

วัวเป็นสัตว์ที่ชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรานิยมเลี้ยงกันมากในเขตอำเภอแปลงยาว อำเภอบางน้ำเปรี้ยวและอำเภอพนมสารคาม สถิติในปี พ.ศ. 2539 มีการเลี้ยงประมาณ 54,586 ตัว แต่ปัจจุบันกำลังประสบกับภาวะการนำวัวจากต่างประเทศเข้ามาแบ่งตลาดวัวในประเทศ ดังนั้น ทางกองสนับสนุนและขยายพันธุ์สัตว์ สำนักงานทหารพัฒนาหน่วยบัญชาการทหารพัฒนา

กองบัญชาการกองทัพไทย หรือ “กสข.สพท.นทพ.” ที่อำเภอพนมสารคามใช้พื้นที่ 600 ไร่ มีกำลังทั้งสิ้น 100 นาย แบ่งเป็นแผนกต่าง ๆ เช่น แผนกเตรียมการ แผนกส่งกำลัง แผนกส่งเสริม และขยายพันธุ์สัตว์ และแผนกผลิตน้ำเชื้อ ซึ่งมีภารกิจหลักคือ ศึกษา ทดลอง วิจัยการผลิตน้ำเชื้อ จากพ่อพันธุ์วัวที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ เช่น พันธุ์ซาร์โรเล่ส์ พันธุ์อเมริกันบราห์มัน พันธุ์ซาฮิวาล และทำการแปรรูปเป็นน้ำเชื้อแช่แข็งแห่งแรกในประเทศไทย สามารถเก็บไว้ใช้ได้นานเป็นสิบปี เพื่อทำการผสมเทียมให้กับวัวแม่พันธุ์ของชาวบ้านที่เลี้ยงวัวเนื้อทั่วประเทศ โดยไม่เสียค่าใช้จ่าย ใด ๆ ทั้งสิ้น (เบญญา เทพวัลย์, 2555 ข)

ปัจจุบันชาวบ้านในเมืองฉะเชิงเทราส่วนใหญ่ยังคงเลี้ยงวัวเพียงเพื่อการขายเนื้อ เมื่อถึงเวลาที่จะส่งวัวเหล่านั้นเข้าโรงเชือดในราคาเพียงตัวละ ประมาณ 7,000-8,000 บาท ดังนั้น วุฒิชัย พ่วงสวัสดิ์ เจ้าของฟาร์มพรเพลงบารมั้นท์แรนซ์ ตั้งอยู่ใกล้วัดราษฎร์ศรัทธาธรรม ตำบลคลองขุด อำเภอบ้านโพธิ์ หนึ่งในสมาชิกสมาคมส่งเสริมวัวบรามันท์ เห็นว่าควรมีการพัฒนา สายพันธุ์วัวให้ดียิ่งขึ้นจึงพยายามผลิตวัวเล็คร้อย เพื่อส่งเข้าประกวด มุ่งหวังให้วัวมีคุณค่ามากกว่า ถูกเลี้ยงเพียงเพื่อขายเนื้อ เมื่อวัวพื้นบ้านถูกพัฒนาสายพันธุ์ให้เป็นวัวเล็คร้อยทำให้ราคาสูงขึ้น อีกหลายเท่าตัว (จิรวัดณ์ ธีววรรณลักษณ์, 2552 ก) นอกจากนี้ ยังมีการเลี้ยงวัวนมในพื้นที่เมืองนี้ด้วย เช่น ที่ “ฟาร์มช่วยณรงค์” ของ อาทร ช่วยณรงค์ กำนันตำบลบางพระ อำเภอเมือง ได้บอกเล่าถึง ที่มาของการทำฟาร์มวัวนมแห่งนี้ว่า “...จุดเริ่มต้นมาจากสมัยที่ นายกิตติ ประทุมแก้ว ผู้ว่าราชการ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ย้ายมาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา ประมาณ 27 ปีที่แล้ว เห็นว่าจังหวัดฉะเชิงเทรามีการทำนาข้าว มีฟางข้าวจำนวนมากถูกเผาทิ้ง ท่านบอกว่าแปดริ้วก็มีฟางข้าวมากเหมือนกับอยุธยา คิดว่าน่าจะเลี้ยงวัวนมโดยใช้ฟางข้าวได้เหมือน ๆ กัน จึงจัดให้มีการส่งเสริมการเลี้ยงวัวนมขึ้น โดยประสานงานผ่านกำนันโชคชัยพี่ชายผมเอง กำนันโชคชัยได้ดำเนินการรวมกลุ่มเกษตรกรขึ้น 20 ราย ตั้งสหกรณ์วัวนมแปดริ้ว ได้ไปศึกษาดูงานที่ฟาร์มวัวนมหนองโพ จังหวัดราชบุรี ได้ส่งวัวแม่พันธุ์ 100% จากประเทศออสเตรเลียเข้ามา 50 ตัว แจกจ่ายกันไปในกลุ่มสมาชิก นำนมที่ผลิตได้นำมาแปรรูปเป็นนมพาสเจอร์ไรซ์บรรจุขวดวางขายที่ห้าง ขณะนั้นมีอยู่ห้างเดียวคือตะวันออกพลาซ่า ในชื่อแบรนด์ นมสดแปดริ้ว และบรรจุใส่ถุงส่งตามโรงเรียนต่าง ๆ ในแปดริ้ว...” (ศิลาสวัสดิ์ ชุนรัตน์, 2555, หน้า 30) โดยช่วงนั้นกลุ่มสหกรณ์ฯ ได้รับการสนับสนุนเงินกู้จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร มีปศุสัตว์จังหวัด เป็นพี่เลี้ยงดูแลเรื่องการตรวจโรค การตรวจสุขภาพรวมถึงการฉีดน้ำเชื้อผสมเทียม และได้ความรู้ ด้านวิชาการจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ อาหารของวัวนมจะมี 2 ประเภทคือ อาหารข้นเป็นอาหารที่ใช้วัตถุดิบหลายอย่าง เช่น ข้าวโพด รำ กากถั่ว มันสำปะหลังผสมกันในอัตราส่วนที่เหมาะสม เป็นอาหารที่มีความเข้มข้นสูง ส่วนอาหารหยาบใช้ฟางข้าวที่ซื้อมาจากชานา

หมักด้วยกากน้ำตาล (โมราส) และบูเรีย 1 เดือน เพื่อเพิ่มคุณค่าทางโภชนาการให้สูงขึ้น

ผลผลิตที่ได้จากเลี้ยงวัวนมคือน้ำนมดิบ ซึ่งในแต่ละวันน้ำนมดิบที่ได้จะถูกรวบรวมไปไว้ที่ศูนย์รวบรวมน้ำนม (อยู่บนถนนเลียบเมืองฉะเชิงเทรา) จากนั้นกลุ่มร้านค้านมสดทั่วเมืองนี้รวมถึงจากตลาดกระบุง กรุงเทพฯ จะมารับซื้อไปเฉลี่ยต่อรายจะอยู่ที่ 10-20 กิโลกรัม ในราคา กิโลกรัมละ 25-30 บาท ขึ้นอยู่กับปริมาณการซื้อด้วย เช่น ถ้าซื้อปริมาณมากและเป็นเจ้าประจำก็ลดราคาให้ แต่ถ้าเป็นลูกค้าซื้อปลีกจะอยู่ที่ 30 บาทต่อกิโลกรัม พบว่า ที่ฉะเชิงเทรามีการผลิตนมพร้อมดื่มพาสเจอร์ไรซ์ขายในท้องถิ่น ทำให้มีตลาดที่รองรับแน่นอน นอกจากนี้ยังมีรายได้จากการขายวัวคัดทิ้งอีกด้วย จะเห็นได้ว่า การเลี้ยงวัวนมของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจได้ดี

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองเกษตรกรรม ควายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวนาที่มีความผูกพันกันมาเป็นเวลานาน เนื่องจากควายมีประโยชน์ต่อชาวบ้านผู้เลี้ยงหลายด้าน เช่น ควายเป็นแรงงานในการทำนา ขายเป็นรายได้ของผู้เลี้ยง ช่วยกำจัดวัชพืชในไร่นา มูลควายเป็นปุ๋ยคอกปุ๋ยหมักอย่างดี ใช้เป็นแรงงานขนส่งพืชผลทางการเกษตร นอกจากนี้การเลี้ยงควายยังถือเป็นการออมทรัพย์ในครอบครัวอีกด้วย ดังนั้น ควายจึงเป็นสัตว์ที่ชาวบ้านเมืองนี้เลี้ยงไว้ใช้งานมากกว่าเลี้ยงไว้เพื่อกินเนื้อ ชาวบ้านจะเลี้ยงควายเฉลี่ยรายละ 2-4 ตัว และเลี้ยงตามธรรมชาติแบบดั้งเดิม (นิพนธ์ คิวดาวเรือง, 2548)

ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์เศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดโดยเฉพาะเกิดการขยายตัวในการผลิตข้าว ทำให้ควายเป็นสัตว์ที่มีความจำเป็นและมีปริมาณความต้องการเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 แล้ว เกิดการขยายตัวของพื้นที่ทำนาปลูกข้าว และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2419 เป็นต้นมา การซื้อขายควายที่เมืองนี้ยิ่งขยายตัวมากขึ้น ทำให้รัฐต้องตั้งเมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางตลาดซื้อขายวัว ควาย จึงเป็นช่องทางให้กลุ่มคนต่าง ๆ เข้ามาเมืองนี้เพื่อแสวงหาผลประโยชน์จากการซื้อขายควาย เช่น กลุ่มพ่อค้าวัวควาย (นายฮ้อย) จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) จะพากันด้อนฝูงวัวควายเข้ามาขายในช่วงฤดูแล้ง โดยใช้เส้นทางผ่านช่องเขาตะโกออกไปกบินทร์บุรี ต่อไปยังเมืองนครนายก พนมสารคาม จนถึงฉะเชิงเทราและบางกลุ่มเลยไปถึงเมืองพนัสนิคม หรือเข้ามาทางนครราชสีมา(โคราช) ผ่านช่องเขาสะแกกราดแล้วทะลุออกวังน้ำเขียว บุพราหมณ์ เมืองปราจีนบุรี แยกไปทางอรัญประเทศเข้าสู่กบินทร์บุรี สระแก้ว พนมสารคามจนถึงเมืองฉะเชิงเทรา (สุมาลี พันธุ์ธูรา, 2543) เมื่อผ่านชุมชนใดก็จะมี การซื้อขายแลกเปลี่ยนวัวควายหรือสินค้าที่บรรทุกมา แม้แต่เกวียนที่ใช้บรรทุกสินค้ามาก็พร้อมที่จะขายไปด้วย สำหรับสัตว์และสินค้าที่เหลือจากการซื้อขายในชุมชน บรรดากลุ่มนายฮ้อยจะด้อนฝูงวัว ควายข้ามแม่น้ำบางปะกงเพื่อเดินทางต่อไปยัง

อำเภอบางน้ำเปรี้ยว มีนบุรี หรือ ไปทางรังสิต สำหรับการตอนฝูงสัตว์มาจำหน่ายในลักษณะเช่นนี้ มายุติลง เมื่อมีการสร้างถนนขึ้นไปถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เพราะส่งผลให้การขนส่ง ทำได้ง่ายและสะดวกขึ้น

ความนิยมในการซื้อขายควายเป็น ไปอย่างกว้างขวาง เนื่องจากการค้าควายนำมาสู่ กำไรที่งดงาม สะท้อนให้เห็นได้จากราคาซื้อขายที่เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ แม้ว่าไม่มีตัวเลข บ่งบอกถึงราคาของควาย ในปี พ.ศ. 2419-2433 แต่ภายหลังปี พ.ศ. 2433 มีตัวเลขแสดงให้เห็นว่า ราคาควายสูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ในปี พ.ศ. 2436 ราคาควาย ซื้อขายตัวละ 40-50 บาท ในปี พ.ศ. 2443 ราคาควาย ซื้อขายตัวละ 50-100 บาท ในปี พ.ศ. 2448 ราคาควาย ซื้อขายตัวละ 70-120 บาท และในปี พ.ศ. 2453 ราคาควาย ซื้อขายตัวละ 90-150 บาท จนนำไปสู่การเลี้ยงควายให้เป็น สัตว์เศรษฐกิจ ซึ่งชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราจะนิยมเลี้ยงกันมากในเขตอำเภอแปลงยาว สนามชัยเขต ท่าตะเกียบและพนมสารคามมีอยู่ประมาณ 14,864 ตัว เช่น ฟาร์มควายเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม แสดงให้เห็นถึงการเลี้ยงควายในเชิงธุรกิจการค้า พันธุ์ควายที่เลี้ยงในฟาร์มนี้ เป็นควายปลักพื้นเมืองหรือควายบ้านของไทย เป็นควายที่เลี้ยงง่าย เชื่อง เติบโตได้ดีใน ทุกภูมิภาคประเทศ เป้าหมายการเลี้ยงควายของฟาร์มแห่งนี้ก็เพื่อจำหน่ายควายขุนตัวผู้ที่มีคุณภาพ และคัดควายแม่พันธุ์สาวไว้ใช้ในฟาร์ม ส่วนที่เกินก็จำหน่ายออก

ฟาร์มควายเขาหินซ้อนมีพื้นที่ทำแปลงหญ้าอาหารสัตว์จำนวน 140 ไร่ จึงสามารถเลี้ยง ควายวัยเจริญพันธุ์ได้ 280 ตัวต่อปี ควายเป็นสัตว์กินหญ้าเป็นอาหารหลักและชอบบิสระไม่ชอบ ให้อีกขัง ดังนั้นจะต้องมีทำเลที่จะปล่อยให้ควายแทะเล็มหญ้าเพื่อออกกำลังกายและมีหญ้าเพียงพอ ควายต้องการหญ้าสดวันละประมาณ 10 % ของน้ำหนักตัว หรือหญ้าแห้ง ฟางแห้ง หญ้าหมัก และ ยังได้จัดซื้อเปลือกสับปะรดและเปลือกข้าวโพดมาเป็นอาหารเสริมให้ควายกิน เพื่อเพิ่มแบคทีเรีย ในกระเพาะอาหารเดือนละ 1-2 ครั้ง (นิพนธ์ คิวดาวเรือง, 2548) ฟาร์มแห่งนี้จะมีสัตวแพทย์ มาตรวจเป็นประจำ ทำเลที่ตั้งของฟาร์มอยู่ใกล้โรงฆ่าสัตว์ทั้งของภาครัฐและเอกชน จะมีพ่อค้า มาซื้อควายไปฆ่าชำแหละอยู่แทบทุกหมู่บ้าน โดยผลัดกันเข้ามาจองควายพร้อมแจกเบอร์โทรศัพท์ เพื่อให้ติดต่อกลับได้ทันทีหากต้องการจะขายควาย ในอดีตราคาควายจะขึ้นลงตามฤดูกาล โดยใกล้ หน้าฝนราคาควายจะขึ้นราคา หลังหว่านข้าวแล้วควายจะราคาดลดลงและราคาจะกลับสูงขึ้นอีกครั้งใน หน้าเก็บเกี่ยว แต่ปัจจุบันราคาควายไม่มีฤดูกาลราคาค่อนข้างคงที่ตลอดปีและมีแนวโน้มสูงขึ้นด้วย เนื่องจากควายลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว เพราะภาคอุตสาหกรรมได้พัฒนาขึ้นจึงมีการดึงแรงงาน จากภาคเกษตรเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม และได้มีการพัฒนานำรถไถเดินตามรวมทั้งเครื่องจักร ทางการเกษตรมาใช้ทดแทนแรงงานคนและควาย ส่งผลให้ควายลดจำนวนลงและ จำนวนควายก็ลดลงอย่างรวดเร็ว (นิพนธ์ คิวดาวเรือง, 2548)

นอกจากผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจที่ได้จากการเลี้ยงควายที่กล่าวถึงข้างต้นแล้วนั้น ยังมีหนังควายซึ่งเป็นผลพลอยได้ หนังควายมีน้ำหนักประมาณ 7-10% ของน้ำหนักควายมีชีวิต หนังที่ชำแหละจากตัวควายโดยไม่ผ่านกรรมวิธีการเก็บรักษา เรียกว่า “หนังสด” (คนในวงการธุรกิจซื้อขายหนัง เรียกว่า หนังเลือด) หนังสดจะคงคุณภาพอยู่ได้ 24 ชั่วโมงโดยไม่เน่าเสีย ผู้ค้าหนังจึงมีวิธีการเก็บรักษาคุณภาพหนังไว้ให้นานขึ้น โดยการหมักเกลือ เรียกว่า “หนังเค็ม” หนังเค็มเมื่อผ่านกระบวนการฟอกหนังเป็นหนังฝืน จะถูกนำมาใช้เป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมเฟอร์นิเจอร์ กระเป๋าและรองเท้าหนัง อุตสาหกรรมแปรรูปเป็นของเล่นสุนัข ตลอดจนแปรรูปเป็นอาหารเรียกว่า “หนังฟองลักษณะคล้ายแคบหมู” (นิพนธ์ คิ้วดาวเรือง, 2548) จะเห็นได้ว่า การเลี้ยงควายเป็นธุรกิจพื้นฐานที่นำไปสู่อุตสาหกรรมแปรรูปอย่างมากมาย แต่สถานการณ์ปัจจุบันหนังควายภายในประเทศได้ลดลงตามจำนวนควายที่ลดลงไปด้วย

ละเซิงเทรายังเป็นเมืองที่ตั้งของ “มูร์ราห์ฟาร์ม” ซึ่งเป็นฟาร์มเลี้ยงควายนมพันธุ์มูร์ราห์แห่งแรกในประเทศไทย (มูร์ราห์ (Murrah) คือ ชื่อสายพันธุ์ควายนมที่นิยมเลี้ยงกันมากในแถบทวีปยุโรป เช่น อิตาลี บัลแกเรียและทางอเมริกาใต้ เพราะเป็นสายพันธุ์ที่ให้น้ำนมดีและมีคุณภาพสูงสุดในบรรดาควายแม่น้ำ (Riverine Buffalo) ทั้งหมด) ฟาร์มแห่งนี้เป็นของ ราชวงเฮงตระกูลสิน ตั้งอยู่บนพื้นที่กว่า 400 ไร่ บ้านหนองไม้แก่น อำเภอบึงสามพัน เริ่มเปิดดำเนินการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2546 โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะทำให้ฟาร์มแห่งนี้เป็นฟาร์มปศุสัตว์อินทรีย์ (Organic Farm) ต้นแบบการเลี้ยงควายนมพันธุ์มูร์ราห์และเป็นต้นแบบของธุรกิจเกษตรกรรมแบบครบวงจรที่ยั่งยืน โดยเริ่มกระบวนการจัดการตั้งแต่การเพาะปลูกพืชเพื่อใช้เป็นอาหารสัตว์ จนถึงขั้นตอนการเลี้ยง ริดนม และแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เพื่อพร้อมจำหน่ายให้กับผู้บริโภคโดยไม่ใช้สารเคมี ยาฆ่าแมลง สารกระตุ้นการเร่งน้ำนมหรือฮอร์โมนต่าง ๆ ในกระบวนการผลิตเลย น้ำนมที่ได้จึงมีคุณภาพสูงสุดตามมาตรฐานคุณสมบัติของนมอินทรีย์สากล (Organic milk) ข้อดีของมูร์ราห์คือ เลี้ยงง่ายเนื่องจากเป็นสัตว์ที่ทนต่อทุกสภาพแวดล้อม ตั้งแต่อากาศที่ร้อนชื้น ไปถึงหนาวจัด ทำให้ง่ายต่อการจัดการและไม่จำเป็นจะต้องให้ฮอร์โมนหรือยาที่เกินความจำเป็น เพราะอาจเกิดสารตกค้างอยู่ในน้ำนมได้ มูร์ราห์สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมรอบข้างได้ง่ายและที่สำคัญควายพันธุ์มูร์ราห์ถูกจัดอยู่ในสายพันธุ์สัตว์คนละชนิดกับวัว จึงรับประกันได้ว่าไม่เป็นโรควัวบ้า น้ำนมจะอุดมไปด้วยโปรตีน แร่ธาตุ วิตามิน แคลเซียมที่สูงมากเป็นพิเศษ คลอเลสเตอรอลต่ำและมีสารต้านอนุมูลอิสระ (สุรเดช วรรณศิริ, 2555 ข) เมื่อเปรียบเทียบคุณภาพและสารอาหารในน้ำนมมูร์ราห์กับน้ำนมสัตว์ชนิดอื่น ๆ แล้ว ถือได้ว่าน้ำนมจากแม่พันธุ์มูร์ราห์คือ น้ำนมที่ดีที่สุดเหมาะสำหรับเด็กและผู้สูงอายุที่ต้องการแคลเซียมเป็นพิเศษ

ปัจจุบันฟาร์มแห่งนี้มีควายนมมากกว่า 200 ตัว พื้นที่ในฟาร์มกั้นเป็นคอกเพื่อแยกควายตามอายุ และล้อมรั้วให้ควายอยู่ใกล้ชีวิตธรรมชาติ มีทั้งควายมูร่าห์พันธุ์แท้และควายที่ขายยพันธุ์ด้วยการผสมเทียม โดยซื้อน้ำเชื้อพ่อพันธุ์แท้จากประเทศบัลแกเรียมาผสมกับควายที่มีอยู่ การรีดนมควายจะทำในเวลา 06.00 น. และ 15.00 น. ของทุกวัน ผลผลิตน้ำนมควายที่ได้จะนำมาแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย เช่น เนยสดจากครีมนมมูร่าห์ น้ำมันเนยอินเดีย นมข้นหวาน ไอศกรีม กี๋หร่านนมมูร่าห์พร้อมดื่มพาสเจอร์ไรส์ ชีสมอชซาเรลล่าเป็นชีสสดสายพันธุ์อิตาลี ริคอตต้าชีสเป็นชีสที่ทำจากน้ำเวย์หรือน้ำที่แยกออกมาจากการทำชีสมอชซาเรลล่า และ โยเกิร์ต ซึ่งขณะนี้ มีโยเกิร์ตรสสับปะรด บลูเบอร์รี่ สตอเบอร์รี่และรสธรรมชาติ โยเกิร์ตนมมูร่าห์เป็นแหล่งอาหารสำคัญเช่นแคลเซียม โปรตีน และจุลินทรีย์โพรไบโอติก น้ำนมดิบของควายจะถูกฆ่าเชื้อไปแยกครีมเพื่อลดเปอร์เซ็นต์ของไขมันก่อน โดยการพาสเจอร์ไรส์แล้วแช่เย็นเพื่อหยุดการเจริญเติบโตของแบคทีเรีย เมื่อครีมลอยสู่ผิวหน้าจะตัดออกไปทำมัสดาร์โพเนชีส นมควายแบ่งขายเป็นกิโลกรัม รสชาติจะหวานน้อยกว่านมวัวและให้ความมันความข้นและหอมมาก ทั้งที่ยังไม่ได้ใส่น้ำตาล อีกทั้งยังมีผลิตภัณฑ์สบู่นมมูร่าห์ธรรมชาติ 100% ด้วย (จิรวัดณ์ ธีววรรณลักษณ์, 2550 ข)

ต่อมา รัญจวน เสงตระกูลสิน ได้เปิดร้านอาหาร “มูร่าห์เฮ้าส์” ขึ้น โดยนำผลิตผลจากทางฟาร์มที่คัดสรรอย่างมีคุณภาพ มานำเสนอในรูปแบบของอาหารสไตล์อิตาลีหลากหลายรูปแบบไม่ว่าจะเป็นพิซซ่า พาสต้า สลัด ซึ่งล้วนแล้วแต่ใช้ผลิตผลจากฟาร์มมูร่าห์เป็นวัตถุดิบหลัก ในการทำอาหาร นอกจากนี้ทางร้านยังมีกาแฟและเบเกอรี่ที่ใส่ส่วนผสมของน้ำนมมูร่าห์ซึ่งให้รสชาติที่อร่อยและกลมกล่อม ปัจจุบันมูร่าห์เฮ้าส์ได้เปิดสาขา 2 คือ มูร่าห์เฮ้าส์ สาขาจะเชิงทรา ร้านตั้งอยู่ด้านหน้าโรงแรมวิโสตีล ใกล้ศูนย์เอ็มเวย์ตรงข้ามสถานีขนส่งเมืองจะเชิงทรา อีกทั้งเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของการเป็นต้นแบบของธุรกิจเกษตรกรรมแบบครบวงจรและยั่งยืน จึงได้จัดตั้งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงควายนมพันธุ์มูร่าห์ขึ้น เพื่อเป็นการสนับสนุนการเลี้ยงอย่างเป็นระบบและสามารถควบคุมคุณภาพของน้ำนมให้บริสุทธิ์ สะอาดปลอดภัยและเป็นออร์แกนิก 100% จนถึงมือผู้บริโภค นอกจากนี้ ทางฟาร์มยังได้เปิดฟาร์มใหม่ “มินิ มูร่าห์ฟาร์ม” ที่สร้างขึ้นบริเวณใกล้สี่แยกคอนสแตนท์ อำเภอบ้านโพธิ์ ซึ่งเป็นทั้งร้านอาหาร และฟาร์มควายนมให้บริการท่องเที่ยวเชิงเกษตรด้วย (สุรเดช วรรณศิริ, 2555 ข)

นอกจากสัตว์ที่กล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้น ยังมีสัตว์อีกหลายชนิดที่เลี้ยงกันในเมืองจะเชิงทราแต่ยังมีปริมาณน้อย เช่น แพะ แกะ ห่าน เป็นต้น แพะเป็นสัตว์เศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งที่สร้างรายได้ให้กับชาวบ้านผู้เลี้ยง น้ำนมแพะมีประโยชน์ไม่แพ้นมวัวและนมควาย ชาวเมืองนี้

นิยมนำมาคัมกินโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มมุสลิม จากการสัมภาษณ์ ผู้ใหญ่จรัล อาบัส ผู้จัดตั้งกลุ่มแพะนม หมู่ 7 ตำบลคอนนิมพลี อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เล่าถึงแรงบันดาลใจในการเลี้ยงแพะนมว่า ในวัยเด็กเป็นโรคหอบหืด เมื่อนำนมแพะมาให้ดื่มซึ่งมุสลิมถือว่าการดื่มนมแพะช่วยรักษาโรคหอบหืดได้ ฟาร์มแพะนมของผู้ใหญ่จรัล อาบัส ปัจจุบันมีแม่พันธุ์มากกว่า 100 ตัว ลูกแพะมากกว่า 100 ตัว และพ่อพันธุ์จากต่างประเทศ 3 ตัว ที่ฟาร์มแห่งนี้จะรีดน้ำนมแพะวันละหนึ่งครั้ง คือในช่วงเช้าหลังจากแพะกินอาหารเช้าแล้ว ซึ่งในแต่ละวันจะรีดน้ำนมได้ประมาณ 50 กิโลกรัม โดยจะมีพ่อค้ามารับซื้อน้ำนมถึงฟาร์ม ส่วนมากจะเป็นฟาร์มหมูนำไปเป็นอาหารลูกหมู เนื่องจากหมูกินนมวัวแล้วท้องเสียง่าย แต่น้ำนมแพะจะทำให้ลูกหมูแข็งแรงและมีขนาดลำเนื้อใหญ่ ฟาร์มสุนัขดัง ๆ ก็นิยมนำนมแพะไปเลี้ยงสุนัขเช่นกัน แม้กระทั่งชวานาก็นำไปฉีดข้าวที่กำลังตั้งท้องเพื่อให้ข้าวที่ออกรวงมีเมล็ดขาวสวย ที่ฟาร์มของผู้ใหญ่จรัล อาบัส จะผลิตนมพาสเจอร์ไรส์ตาม Order ที่สั่งเข้ามาทุกวันพุธและวันเสาร์ของสัปดาห์ ดังนั้นฟาร์มแพะนมแห่งนี้จึงไม่มีนมแพะค้างสต็อก คุณประโยชน์ของน้ำนมแพะจะช่วยเสริมระบบป้องกันภูมิแพ้ให้ร่างกาย แก้โรคหอบหืด ช่วยลดคอเลสเตอรอล ให้วิตามินเอ วิตามินบี 6 วิตามินซี วิตามินดี วิตามินอี รวมไปถึงแคลเซียมและซีลีเนียมซึ่งมีคุณประโยชน์กว่าน้ำ เริ่มต้นฟาร์มแพะนมแห่งนี้จะผลิตนมพาสเจอร์ไรส์เพียง 2 รส คือ รสจืดและรสหวาน ปัจจุบันได้ผลิตน้ำนมแพะรสช็อกโกแลตและรสสตอเบอรี่ ส่งขายไปยังกรุงเทพฯ (จิววัฒน์ ชีววรรณลักษณ์, 2551 ก) นอกจากนี้จะขายนมแพะแล้วยังขายลูกแพะสำหรับผู้สนใจอยากจะได้เลี้ยงแพะนมอีกด้วย

สำหรับเกาะที่เมืองจะเข็ญเทรามีฟาร์มเลี้ยงเกาะอยู่ 15 ฟาร์ม และหนึ่งในนั้นคือ “ลักษณะฟาร์มเกาะ” ฟาร์มแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ อำเภอแปลงยาว ของชัยศ-ลักษณะ ชาญเตีย สองสามีภรรยาซึ่งเดิมมีอาชีพขายขนมหวานอยู่ที่กรุงเทพฯ มากกว่า 30 ปี จนเกิดความเบื่อหน่าย จึงได้มาขอแบ่งซื้อที่ดินของญาติที่อำเภอแปลงยาว จำนวน 27 ไร่ เมื่อปี พ.ศ. 2548 แล้วปลูกบ้าน ปลูกต้นไม้ ปลูกมะนาว แต่ดินที่นี่เป็นดินปนทรายและมีบ่อน้ำ เพื่อน ๆ แนะนำว่าน่าจะซื้อแพะซื้อเกาะมาเลี้ยงจึงได้ติดต่อขอซื้อแพะกับเกาะจากชาวบ้านแถบนี้มาเลี้ยง โดยที่ยังไม่มีความรู้เลี้ยง ไปเลี้ยงมารู้สึกว่าเกาะเป็นสัตว์ที่อึดเลี้ยงง่ายกว่าแพะ จึงหันมาเลี้ยงเกาะอย่างเดียว วิธีการเลี้ยงต้องสร้างโรงเรือนไว้สำหรับเกาะตัวผู้ที่เป็พ่อพันธุ์ ส่วนเกาะตัวเมียกลางวันเลี้ยงในทุ่งหญ้าโดยทำคอกกันไว้กว้าง ๆ เพื่อให้เกาะเดินเล่นได้อย่างอิสระ ตอนเช้านำอาหารซึ่งประกอบด้วยเปลือกสับปะรดและกากถั่วเหลืองใส่รางไว้พร้อมกับก้อนแร่ธาตุสำหรับให้เกาะเลีย จากนั้นสาย ๆ จึงพาเกาะมากินหญ้าเพราะแสงแดดจะฆ่าพยาธิที่เกาะต้นหญ้าตายแล้ว จากนั้นจะให้อาหารอีกครั้งประมาณสี่โมงเย็น พอค่ำลงก็ต้อนเข้าโรงเรือนโล่ง ๆ หลังคาต่ำ เพื่อไม่ให้อากาศผ่านมากเพราะจะทำให้เกาะปอดชื้น

ปัจจุบันลักษณะฟาร์มมีแกะมากกว่า 200 ตัว มีทั้งแกะสายพันธุ์คอร์เปอร์ พันธุ์ซานต้า พันธุ์ทาคาคิน การซื้อขายในช่วงแรก ชัยยศ แซ่เตีย หาดลาดเองโดยขายเป็นแกะเนื้อแถวมีนบุรี หนองจอก บางน้ำเปรี้ยว ต่อมาปี พ.ศ. 2553 จึงได้มีการรวมตัวฟาร์มต่าง ๆ เป็นสมาคมผู้เลี้ยงแกะไทย เขต 2 (ภาคตะวันออก) ภารกิจของสมาคมคือพัฒนาสายพันธุ์แกะให้ทัดเทียมต่างประเทศ การันตีคุณภาพแกะของสมาชิกและป้องกันการหลอกลวง การซื้อขายมักทำกันในหมู่สมาชิกก่อน วิธีการคือสมาชิกที่ต้องการขายแกะจะประกาศลงในเว็บไซต์ของชมรม www.thaigostsheep.com เมื่อมีผู้สนใจก็จะให้ปศุสัตว์มาเจาะเลือดแกะไปตรวจว่าเป็นโรคอะไรหรือไม่ หากไม่มีโรคก็สามารถขายได้ ลูกค้าของ ชัยยศ แซ่เตีย คือริสอร์ทต่าง ๆ เช่น ที่วังน้ำเขียว เป็นต้น ดังนั้น ชาวบ้านผู้เลี้ยงแกะจึงมีรายได้ทั้งจากการขายลูกแกะซึ่งเป็นที่ต้องการของริสอร์ทและสถานที่ท่องเที่ยวมาก การขายพ่อพันธุ์ แม่พันธุ์ ขายเนื้อแกะหรือแม่แต่มูลของแกะก็ขายได้ นอกจากนี้ยังมีรายได้เสริม นั่นคือ การนำลูกแกะไปออกงานอีเว้นท์ต่าง ๆ ซึ่งมีลูกค้าติดต่อมาเรื่อย ๆ ห่านเป็นสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรานิยมเลี้ยง เพราะเป็นสัตว์ที่เลี้ยงง่ายและโตเร็ว เลี้ยงกันมากในเขต อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอคลองเขื่อน อำเภอแปลงยาว อำเภอสนามชัยเขต อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้าและอำเภอนวมสารคาม

การเลี้ยงปศุสัตว์จึงเป็นวิถีการทำมาหากินอีกหนึ่งอาชีพที่โดดเด่นของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรา ข้อมูลที่ได้จากสำนักงานปศุสัตว์จังหวัดฉะเชิงเทรา ในแต่ละปีแสดงให้เห็นตัวเลขทางเศรษฐกิจอันเป็นรายได้ของชาวบ้านผู้เลี้ยงสัตว์แต่ละชนิด ซึ่งส่งผลต่อรายได้ของเมืองฉะเชิงเทราและต่อประเทศด้วย

วิถีการทำมาหากินในอาชีพประมงของชาวเมืองฉะเชิงเทรา

การประมงทั้งประมงน้ำจืดและประมงน้ำเค็มเป็นอีกอาชีพหนึ่งของชาวเมืองฉะเชิงเทรา เนื่องจากสภาพภูมิประเทศของเมืองนี้เอื้ออำนวย เพราะตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำบางปะกงห่างจากทะเลขึ้นไปประมาณ 24 กิโลเมตร ชุมชนต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทราจะตั้งอยู่บนสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักไหลผ่านทั้งอำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอคลองเขื่อน อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์และไหลลงสู่อ่าวไทยที่อำเภอบางปะกง นอกจากนี้ยังมีลำคลองอีก 500 กว่าคลอง ได้แก่ คลองท่าลาด คลองบางขนาก คลองสีซัด คลองระบม คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรี้ง คลองอุดมชลขจร คลองท่าถั่ว ฯลฯ ตลอดจนหนอง บึงอีกเป็นจำนวนมากและอ่างเก็บน้ำต่าง ๆ แหล่งน้ำต่าง ๆ ที่กล่าวถึงนั้นล้วนเป็นที่ลุ่มต่ำและมีน้ำท่วมขังตลอดทั้งปี ทำให้มีปลาอาศัยอยู่ตามแหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้เป็นจำนวนมาก เช่น ปลาชิว ปลาสร้อย ปลาตะเพียน ปลาดุก ปลาช่อน ปลาทอม เป็นต้น เมืองนี้จึงมีสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ทำให้ชาวบ้านสามารถทำประมงน้ำจืดได้

การจับปลาของชาวบ้านจะใช้วิธีแบบดั้งเดิมที่เคยทำกันมาแต่โบราณ ตั้งแต่ใช้สวิงช้อนตามลำคลองตามลำประโดง (คลองเล็ก ๆ) ซอกไม้ผุ ๆ ซึ่งชาวบ้านจะใช้เครื่องมือหาปลาที่สร้างขึ้นได้เองในท้องถิ่น เช่น ใช้เรือผีหลอกจับปลา โพงดักปลา ลอบ ไซ ตุ่ม ฝือก สุ่ม และเบ็ด เป็นต้น ส่วนเครื่องมือจับปลาจำพวกแห ตาข่าย หรือยอนั้นมักจะต้องซื้อจากภายนอก

การใช้เครื่องมือเหล่านี้จับปลา สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาหาอยู่หากินของชาวบ้านเมื่อนี้ เช่น การทำลอบดักปลามีถึง 4 ชนิดด้วยกัน คือ ลอบนอน ลอบตัวนอน ลอบตุ้ม ลอบตั้ง แล้วแต่การใช้งานของแต่ละประเภท ลอบนอนนิยมใช้ดักปลาไหล ลอบตั้งนิยมใช้ดักปลาน้ำลึก ลอบตุ้มนิยมใช้ดักปลาตามหัวไร่ปลายนา และลอบตัวนอนสามารถใช้ได้กับทุกพื้นที่แล้วแต่ขนาด ไซเครื่องมืออีกชนิดหนึ่งที่ใช้ดักปลาในทางน้ำไหลท่ามาจากไม้ไผ่หาได้ทั่วไปในท้องถิ่น ไซมีหลายขนาดขึ้นอยู่กับการใช้งาน แต่ที่นิยมใช้มี 2 ขนาดคือ ไซเล็กและ ไซใหญ่ ไซเล็กจะใช้ดักปลาในลำห้วยขนาดเล็ก ตามคันนา ตามลำห้วย ดักทางน้ำไหลโดยเฉพาะช่วงทำนาที่เปิดทางน้ำไหลมักนิยมใส่ตุ้มไว้ตอนเย็นหรือช่วงหัวค่ำแล้วไปเก็บตอนเช้า ปลาที่ได้มักจะเป็นจำพวกปลาช่อน ปลาขาว ปลาหลด ปลาสลาด ปลาหมอ ปลาไหลและปูที่มากับทางน้ำไหล ไซใหญ่จะนิยมใช้ดักปลาในช่วงน้ำเยอะประมาณเดือนกรกฎาคม-ตุลาคม ซึ่งเป็นช่วงที่จะมีทางน้ำใหม่ในลำห้วยหรือทางน้ำใหม่ริมอ่างเก็บน้ำหรือปากน้ำที่ใหญ่ ๆ มักจะได้ปลาขนาดใหญ่ เช่น ปลาตะเพียน ปลาเพี้ยหรือปลาอีกา ปลากดและปลานิล (พฤติพร จินา, 2552)

สำหรับการจับปลาโดยใช้เรือผีหลอกนั้น ภาษาจีนว่า “เรือเข้าแป๊ะ” เรือนี้ประกอบขึ้นจากไม้มีรูปร่างเพียวกว้างประมาณ 50-60 เซนติเมตร ยาวประมาณ 9 เมตร หัวเรือเล็ก ท้องเรือแบนราบ จึงแล่นบนน้ำตื้นได้สะดวกและคล่องตัวในการแจวเรือหรือพายทวนน้ำ พื้นตอนท้ายเรือใช้ไม้กรุปิดและเปิดได้ 1 เมตรสำหรับให้คนยืนแจวหรือพายเรือ ภายในมีที่วางสำหรับขังปลาขนาดใหญ่ที่จับได้ ตลอดลำเรือมีกรงห่างเป็นช่วง ๆ ท้องเรือปล่อยโล่งไม่มีไม้ปิด แต่ใช้ทางมะพร้าวตัดปลายใบเล็กน้อยกันมิให้ปลาที่กระโดดเข้ามาหนีออกไปได้ หรือเรือผีหลอกบางลำก็ใช้ตาข่ายขึงดักไว้ที่กราบเรือด้านที่ไม่ได้ติดกระดานสีขาว สาเหตุที่เรียกชื่อว่า “เรือผีหลอก” เพราะด้านข้างลำเรือมีกระดานสีขาวผูกติดไว้กับแคมเรือมีความสูงเรีย ๆ น้ำ เมื่อแล่นผ่านสายน้ำก็จะสะท้อนเป็นเงาวาวมัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลากลางคืน ทำให้ปลาที่หากินอยู่บนผิวน้ำตกใจระโดดลอยสูงและตกลงมาบนแผงไม้เลยเข้าสู่ท้องเรือ ชาวบ้านมักนำเรือชนิดนี้ออกไปหาปลาในช่วงเดือนตุลาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ เพราะเป็นฤดูที่มีน้ำท่าอุดมสมบูรณ์มีปลาชุกชุมมาก ปลาที่เข้าเรือผีหลอกส่วนใหญ่จะเป็นปลาที่หากินน้ำตื้นทั้งปลาตะเพียนขาว ปลาตะเพียนแดง ปลาชิว ปลาสลาด ปลาเนื้ออ่อน และปลากะพง เวลาที่เหมาะสมในการใช้เรือผีหลอกออกจับปลาคือเวลากลางคืนตั้งแต่สามทุ่มไปจนถึงรุ่งสาง ดังนั้นในตอนเช้าเมื่อฟ้าสว่าง ผู้ที่มีบ้านเรือนอยู่ริมน้ำจะได้

เห็นเรือผีหลอกพายกลับมาพร้อม ๆ กันหลายลำ ปลาที่จับได้ส่วนใหญ่จะใช้ประกอบอาหาร บริโภคกันภายในครอบครัวและชุมชน หากชาวบ้านหาปลาได้จำนวนมากก็จะนำไปเลี้ยงไว้ในบ่อภายในบริเวณบ้าน หรือบ่อที่สร้างขึ้นไว้เพื่อสะดวกในการนำมาบริโภค (พฤติพร จินา, 2552) โดยบางส่วนเก็บถนอมไว้ในรูปของปลาร้า ปลาเค็มหรือปลาแห้งเพื่อสำหรับไว้บริโภคในช่วงฤดูการทำนาต่อไป หรือนำไปแลกเปลี่ยนสินค้าหรือแลกเปลี่ยนอาหารประเภทอื่น หากมีส่วนเกินเหลืออีกก็จะขาย วิธีการทำประมงแบบนี้ถือได้ว่าเป็นการประมงเพื่อเลี้ยงชีพ

ต่อมาจำนวนปลาในแม่น้ำลำคลองมีน้อยลงเพราะมีการจับปลากันมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านเริ่มลงมือขุดบ่อเลี้ยงปลาเป็นอาชีพกลายเป็นการประมงเพื่อการค้าขึ้น อำเภอที่มีการทำประมงน้ำจืดในลักษณะนี้มากที่สุดคือ อำเภอพนมสารคาม อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอกลองเชื่อน อำเภอเมือง อำเภอบ้านโพธิ์ และอำเภอบางปะกง ส่วนใหญ่ทำกันในเขตที่ติดกับแม่น้ำลำคลอง เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งประมงน้ำจืดที่สำคัญและมีพื้นที่เลี้ยงปลาน้ำจืดมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539)

พื้นที่บางส่วนของเมืองฉะเชิงเทราติดชายทะเลยาวประมาณ 15 กิโลเมตร ชาวบ้านแถบนี้จึงมีวิธีการทำมาหากินในอาชีพประมงน้ำเค็มเป็นหลัก และที่ทำกันเป็นลำเป็นสันคือในเขตอำเภอบางปะกงบริเวณปากแม่น้ำบางปะกง สัตว์น้ำเค็มที่จับได้มีทั้งปลาทุ ปลาด้ง ปลาเบญจพรรณ ปลาจลาม ปลากระเบน ปลาเลย ปลาเป็ดแก้ว กุ้ง กุ้งเคย ปู หอย ปลาหมึก แมงกะพรุนและสัตว์น้ำอื่น ๆ (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) ทำให้ชาวเมืองนี้หาอาหารทะเลกินได้ไม่ยากนัก การประมงน้ำเค็มใช้วิธีการง่าย ๆ เช่น การทำโป๊ะ การทำโพงพาง การตีวน การใช้เครื่องมือเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ สัตว์น้ำเค็มที่จับได้เมื่อเหลือจากการบริโภคในท้องถิ่นแล้วจึงส่งออกไปขายยังท้องที่อื่น ๆ โดยเฉพาะส่งไปขายในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขายและการส่งออกต่างประเทศ โดยในปี พ.ศ. 2538 มีปริมาณสัตว์น้ำเค็มที่จับได้ประมาณ 47,174,400 กิโลกรัม ดังนั้น สัตว์น้ำเค็มที่จับได้จึงนับเป็นสินค้าสำคัญที่สร้างรายได้ให้กับชาวบ้านแถบปากแม่น้ำบางปะกงที่ทำอาชีพประมง นอกจากนี้ยังมีการแปรรูปผลผลิตจากสัตว์น้ำเค็ม เช่น การทำน้ำปลา กะปิ หอยแมลงภู่ตากแห้ง ปลาเค็ม ปลากระบอกตากแห้ง ปลาหมึกแห้ง เคยใหญ่ตากแห้ง เป็นต้น (บุษบงก์ ชาวกันหา, 2549) นอกจากนี้ ชาวประมงที่หมู่บ้านแสมขาว ตำบลสองคลอง อำเภอบางปะกง ยังมีวิธีการทำมาหากินโดยการเลี้ยงหอยแมลงภู่ด้วย การเลี้ยงจะมี 2 แบบ คือ แบบปักกล้า กล้าเป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านปักไว้ไม่ว่าปักอยู่ข้างในจะมีไม้เล็ก ๆ ไปสวมไว้ไม่ว่าใหญ่ก็ปักล้อมเอาไว้ไม่ว่าไม้เล็ก ๆ ลอยออกมาในกล้าเป็นเหมือนที่อยู่ของสัตว์น้ำทำเหมือนบ้านให้ปลาเล็กปลาน้อยและกุ้งเข้าไปอาศัยหลบคลื่นลม บางครั้งจะมีปลาตุก บางครั้งมีปูทะเล จึงเป็นสาเหตุให้ปลาใหญ่เข้ามากินกุ้งและปลาเล็ก ๆ จนติดอยู่ในกล้าออกไปไม่ได้ เมื่อถึงเวลาชาวบ้านก็จะใช้อวนล้อมจับไป ลินชัย ไทนิยม เล่าให้ฟัง

ถึงวิธีการล้อมกล้าหา กุ้ง เห็ดหัวใหญ่ ๆ ซึ่งเดี๋ยวนี้ชาวบ้านแถบปากแม่น้ำบางปะกงยังคงทำอยู่ ถ้าริมในก็ตื่นหน่อยทำแล้วเอาไม้ขัดล้อมไว้ พอล้อมเสร็จตัวคนก็แทรกเข้าไปเอาทุ่นทุกอันที่อยู่ในนั้นออกแล้วก็ซ่อนสัตว์น้ำที่อยู่ในนั้นออกให้หมด ซ่อนเสร็จก็ปักกลับไปที่เหมือนเดิม (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2553 ก) หอยแมลงภู่เลี้ยงง่าย โต ได้ดีในน้ำทะเลที่มีระดับความสูงต่ำของน้ำ และความเค็มที่ไม่แตกต่างกันมากนัก แหล่งเลี้ยงหอยแมลงภู่ที่เหมาะสมควรเป็นแหล่งน้ำตื้นชายฝั่ง ลึกประมาณ 3-6 เมตร หอยแมลงภู่จะกรองกินพวกแพลงตอนพืชและสัตว์ขนาดเล็กที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ รวมทั้งอินทรีย์วัตถุที่แขวนลอยในน้ำทะเลเป็นอาหาร พันธุ์หอยได้มาจากแหล่งธรรมชาติ ฤดูวางไข่จะมีลูกหอยเกาะจำนวนมากพบในช่วงเดือนเมษายน - กรกฎาคม และอีกช่วงหนึ่งในเดือนตุลาคม-ธันวาคมของทุกปี ในช่วงหลังนี้มีลูกหอยชุกชุมกว่าช่วงแรก ชาวประมงจะปักกล้าโดยใช้ไม้ประเภทไม้ไผ่รวก ไม้ไผ่ทวนและไม้แป้ง ซึ่งมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 3-5 เมตร ยาว 5-6 เมตร โดยจะปักเรียงกันเป็นแถว เพื่อให้แล้วเสร็จก่อนที่ลูกหอยจะเริ่มเกาะประมาณ 1-2 สัปดาห์ หลังจากปักไม้กล้าหอยแล้ว สิ่งมีชีวิตที่เรียกว่าแพลงตอนจะเข้าไปเกาะอาศัยอยู่ตามไม้กล้า จากนั้นก็จะมีเพรียงตัวเล็ก ๆ มาอาศัยเกาะกินแพลงตอนที่มาตามกระแสน้ำ ต่อจากเพรียงเกาะ ลูกหอยก็จะเริ่มมาเกาะตาม การเจริญเติบโตของลูกหอยที่เริ่มเกาะหลักใช้เวลาประมาณ 7 เดือนจะสามารถจับขายได้ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2553 ก)

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ชูเกียรติ ไชยมาก (สัมภาษณ์, 13 กรกฎาคม 2556) เป็นชาวประมงที่เลี้ยงหอยแมลงภู่แบบปักกล้าหรือที่เรียกว่า “นาหอย” ได้เล่าให้ฟังว่าการเลี้ยงหอยแมลงภู่ที่ตรงที่ไม่ต้องดูแลไม่ต้องให้อาหาร ส่วนมากจะเก็บหอยได้ประมาณเดือนกุมภาพันธ์ เป็นต้นไป กรรมวิธีเก็บหอยนั้น ชูเกียรติ ไชยมาก จะออกจากบ้านตั้งแต่ตี 4 โดยจ้างคนงานไปช่วยด้วย เมื่อไปถึงก็จะให้คนงานสวมหน้ากากต่อสายออกซิเจนลงน้ำไปตัดไม้ หอยจะโตจากส่วนบนลงล่าง คนที่ลงไปก็จะดูว่าหอยได้ขนาดถึงส่วนไหนก็จะตัดแค่ส่วนนั้น ส่วนที่เหลือปล่อยให้หอยโตต่อไป เมื่อตัดได้แล้วก็ส่งไม้ให้คนบนเรือ หน้าที่ของคนบนเรือคือแหะตัวหอยออกจากไม้ไผ่ใช้เวลาในการเก็บหอยประมาณ 3-4 ชั่วโมง จากนั้นนำหอยที่ได้ไปขึ้นที่ท่า ผลผลิตจะมี 2 แบบ คือ หอยที่ขายได้ราคาต้องเป็นหอยได้ขนาดจึงจะเก็บ ซึ่งอัตราเลี้ยงสูงกว่าหอยต้ม (นำไปต้มแล้วตากแห้ง) เพราะพ่อค้าคนกลางจะรับซื้อหอยทุกขนาดเพื่อนำไปต้ม

การเลี้ยงหอยแมลงภู่อีกแบบหนึ่งคือแบบโปะ จะปักไม้เป็นวงกลมมีอวนอยู่ก้นหลุม จึงทำให้สามารถที่จะจับปลาได้ด้วย การเลี้ยงหอยแบบนี้หอยที่ได้ขึ้นมาชาวบ้านจึงเรียกว่า “หอยคอก” โปะจะอยู่ในน้ำลึกกว่าแบบปักกล้าต้นทุนสูงกว่าเพราะจะต้องใช้ไม้ยาวกว่า ชาวบ้านที่จะเลี้ยงหอยแมลงภู่แถบปากแม่น้ำบางปะกงจะต้องขออนุญาตจากกรมประมงก่อน และชำระค่าธรรมเนียมเป็นรายปี แบบโปะปีละ 400 บาท แบบปักกล้าปีละ 500 บาท สำหรับไม้ไผ่ที่ใช้เลี้ยงหอยแมลงภู่

สังัด มานะธรรม ชาวประมงพื้นบ้านบอกว่า ในอดีต (ก่อนสร้างเขื่อนทดน้ำบางปะกง) ไม้ที่ใช้ทำกล้าต้องไปหาซื้อจากที่อื่น เช่น จากปราจีนบุรี เขาไปก็นำสินค้าประมงจำพวกหอยแมลงภู่ กะปิ ใส่เรือขึ้นไปขายตอนต้นน้ำ แล้วเอาไม้ที่ซื้อเพื่อทำกล้าหอยนั้นลอยลงมาที่ปากแม่น้ำบางปะกงด้วย แต่ปัจจุบันจะมีนายหน้าจากเมืองน่านมาติดต่อทุกปี โดยบรรทุกไม้ไผ่มาแต่ครั้งเดียวรถเทลเลอร์ประมาณ 10,000 ท่อน ดังนั้น การลงทุนเลี้ยงหอยแมลงภู่แต่ละครั้งเป็นหมื่นเป็นแสนทั้งค่าไม้ไผ่ ค่าจ้างปักไม้ไผ่ต้นละ 1.50-2 บาท ค่าเก็บวันละ 300-350 บาทต่อคน ค่าน้ำมันที่ต้องใช้ในการเวียนไปดูหอยหลายต่อหลายครั้ง การเลี้ยงหอยแมลงภู่ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ หากปีไหนอากาศดี น้ำดี ผลผลิตก็จะดี แต่ถ้าปีไหนน้ำเสีย พายุเข้า คลื่นลมแรง หอยที่ติดก็จะร่วงไปหมด หรือถ้าหอยล้มตลาดราคาไม่ดี กำไรก็น้อยแล้วถ้าไปเก็บไม้ค้ำก็จะปล่อยให้หอยร่วงปีนั้นก็ยอมขาดทุนไป แต่ไม่ว่าจะเจอสภาพไหนชาวบ้านแถบปากแม่น้ำบางปะกงก็คงยังทำอาชีพนี้ต่อไป เพราะเป็นอาชีพที่ทำกันมานานแต่ครั้งปู่ย่าตายายแล้ว อีกทั้งสภาพภูมิศาสตร์ ภูมิประเทศที่ติดทะเลก็เหมาะสำหรับอาชีพประมงน้ำเค็ม และที่ปากแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งที่มีลูกหอยมาเกาะเองโดยธรรมชาติ ในขณะที่ชลบุรีและระยองยังต้องมาซื้อลูกหอยจากชาวประมงเมืองฉะเชิงเทราไปเลี้ยง (จิรวัดน์ ชีวรรณลักษณ์, 2553 ก)

ส่วนการเลี้ยงหอยแครงของชาวบ้านแถบอำเภอบางปะกง มี 2 แบบคือแบบที่เลี้ยงในทะเล คือ เลี้ยงแบบโปะะเหมือนการเลี้ยงหอยแมลงภู่ และแบบที่เลี้ยงในบ่อ ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ลัดดา ปันสุวรรณ ชาวบ้านแถบปากแม่น้ำบางปะกงที่มีอาชีพเลี้ยงหอยแครงในบ่อ เล่าว่าชาวบ้านตั้งแต่สมัยชาวจนจรดพื้นที่บางปู เมืองสมุทรปราการ นิยมเลี้ยงหอยแครงกันมาก เนื่องจากลงทุนน้อยไม่ต้องดูแลมาก เพียงแค่เอาใจใส่เรื่องการเปิดปิดประตูระบายน้ำเท่านั้น ซึ่งการเลี้ยงจะเริ่มด้วยการเตรียมบ่อโดยปล่อยน้ำทะเลเข้าบ่อในระดับสูงครึ่งเข่า จากนั้นก็ซื้อลูกหอยแครงขนาดเท่าเมล็ดถั่วจากชาวประมงชายฝั่งทะเลในราคากิโลละ 10 บาทมาปล่อยในบ่อ บ่อหนึ่งสามารถปล่อยลูกหอยแครงได้หนัก 1,000 กิโลกรัม โดยนำหอยแครงใส่เรือเล็กแล้วตักหวานไปให้ทั่วบ่อ หลังจากนั้นต้องคอยดูระดับน้ำรวมถึงเวลาน้ำขึ้นน้ำลง ในช่วงน้ำขึ้นจะต้องเปิดประตูระบายน้ำให้น้ำทะเลเข้าบ่อ และเมื่อน้ำลงก็เปิดประตูระบายน้ำออกเพื่อให้น้ำได้หมุนเวียนที่สำคัญเวลาเปิดประตูระบายน้ำนั้นจะมีกุ้งทะเล ปูทะเล รวมถึง แมงดาทะเลหลุดเข้ามาในบ่อเป็นผลพลอยได้อีกด้วย ระยะเวลาในการเก็บหอยแครงขายคือเมื่อเลี้ยงหอยแครงไปได้ประมาณ 7 เดือนหากหอยแครงมีขนาดใหญ่มากเกินไปก็จะทำให้แน่นบ่อและทับกันจนหอยไม่กินอาหาร ดังนั้นจึงต้องทยอยเก็บหอยขึ้นมาขาย (จิรวัดน์ ชีวรรณลักษณ์, 2552 ข) ทำให้ชาวบ้านมีรายได้ไม่ขาดมือ

ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมาชาวบ้านได้หันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำกันอย่างแข็งขันในท้องที่อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอเมืองและอำเภอบางคล้า เพราะว่าการลงทุนได้

ผลตอบแทนสูงในระยะเวลาสั้น ๆ พื้นที่ป่าชายเลนและพื้นที่สวน พื้นที่นาหลายแห่งถูกเปลี่ยนไป เป็นนาทุ่งกว่า 15,000 ไร่ มีผลผลิตสูงกว่า 14,000 ตัน และทำรายได้ให้กับเมืองนี้ถึงกว่า 2,000 ล้านบาทต่อปี ต่อมาการเลี้ยงกุ้งกุลาดำก็ไม่ค่อยได้ผล เนื่องจากเป็นโรคตายยกบ่ออยู่บ่อย ๆ ชาวบ้าน จึงหันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “กุ้งขาว” เพราะไม่ค่อยเป็นโรค และกุ้งก้ามกราม ที่ทนต่อโรคได้ดีกว่า ข้อมูลที่ได้จากการมาขึ้นทะเบียนเกษตรกรผู้เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำเมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ. 2548 มีชาวบ้านผู้เลี้ยงกุ้ง จำนวน 13,189 ราย คิดเป็นเนื้อที่ 97,284 ไร่ (อังคณา อาตมียะนันท์, 2530) แต่ล่าสุดมีชาวบ้านบางกลุ่มหันมาเลี้ยงกุ้งก้ามแดงในลักษณะของสัตว์สวยงาม มากกว่า

การที่ฉะเชิงเทราที่ตั้งทางภูมิศาสตร์เป็นเมืองสามน้ำ (มีทั้งน้ำจืด น้ำเค็มและน้ำกร่อย) อันเนื่องจากแม่น้ำบางปะกงไหลลงสู่ทะเลก่อให้เกิดแหล่งน้ำกร่อยอันไพศาล ทำให้ชาวบ้าน บางกลุ่มมีวิถีทำกินในอาชีพประมงน้ำกร่อย สัตว์น้ำที่สำคัญชนิดหนึ่งในแหล่งน้ำกร่อยคือ ปลากระพงขาว ซึ่งชาวบ้านเลี้ยงเป็นอาชีพกันอย่างแพร่หลาย เพราะปลากะพงเป็นปลาที่เลี้ยงง่าย โตเร็วและให้ผลผลิตสูง มีการเลี้ยง 2 แบบคือ การเลี้ยงปลากะพงขาวในบ่อดิน โดยมากจะเลี้ยงอยู่ ใกล้แหล่งน้ำ เช่น คลองต่าง ๆ เพื่อความสะดวกในการถ่ายเทน้ำ การสร้างบ่อดิน ไร่เลี้ยงปลากะพง ขาวต้องคำนึงถึงลักษณะของภูมิประเทศ ลักษณะของดิน ลักษณะของอาหารที่มีในธรรมชาติ แหล่งน้ำและคุณสมบัติของน้ำที่เหมาะสม จากข้อมูลการมาขึ้นทะเบียนเกษตรกรผู้เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ เมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ. 2548 มีชาวบ้านผู้เลี้ยงปลากะพงขาว จำนวน 81 ราย คิดเป็นเนื้อที่ 1,755 ไร่ (อังคณา อาตมียะนันท์, 2530) การเลี้ยงปลากะพงขาวในกระชัง เป็นวิธีที่สามารถ ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำในการเลี้ยงปลาให้ได้ผลผลิตสูง เนื่องจากมีน้ำไหลผ่านตลอดเวลาจึง สามารถปล่อยปลาลงเลี้ยงในกระชังได้ จึงพบเห็นกระชังเลี้ยงปลาเรียงรายอยู่ในบริเวณสองฝั่ง แม่น้ำบางปะกงและปากแม่น้ำ นอกจากนี้ยังมีแถบคลองนครเนื่องเขตและคลองท่าลาด การเลี้ยง ปลาในกระชังทำให้ชาวบ้านผู้เลี้ยงมีรายได้เป็นกอบเป็นกำ เนื่องจากไม่ต้องลงทุนในที่ดิน และปริมาณน้ำที่จะนำมาเลี้ยงปลากะพง เพราะริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลองถือเป็นที่สาธารณะประโยชน์ เพียงแต่ชาวบ้านผู้เลี้ยงจะต้องดำเนินการให้ถูกต้องตามประกาศกรมประมง ลงวันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2531 โดยห้ามวางกระชังกีดขวางการสัญจรทางน้ำ ให้วางกระชังตามที่พนักงานเจ้าหน้าที่ กำหนดวางกระชังได้รายละเอียดไม่เกินพื้นที่ 1 ไร่ ห้ามสร้างคอกหรือกระชังในลักษณะถาวรห่าง จากตลิ่งไม่เกิน 20 เมตร เป็นต้น (สุชาติ เลขไวฑูรย์, 2536)

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ วสันต์ มหาศิริ (สัมภาษณ์, 4 มีนาคม 2560) สมาชิกสภา เทศบาลตำบลบางปะกงเป็นผู้หนึ่งที่มีอาชีพเลี้ยงปลากะพงในกระชัง บริเวณหมู่ที่ 5 ตำบลท่า สะอ้าน อำเภอบางปะกง ซึ่งต้องขออนุญาตจากองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) วสันต์ มหาศิริ

บอกว่า ปลากระพงที่เลี้ยงในกระชังจะมีเนื้อแน่นและอร่อยกว่าปลากระพงในบ่อดินและไม่มีการโคลน พื้นที่ 60 เมตร สามารถวางกระชังปลากระพงได้ถึง 30 กระชัง ใช้ระยะเวลาในการเลี้ยงประมาณ 9-10 เดือน แล้วแต่การเจริญเติบโตของปลา ถ้าโตช้าหน่อยต้องใช้เวลาประมาณ 12 เดือนจึงจับขายได้ ปลาที่เหมาะสมจะจับขายคือมีอายุประมาณ 9 เดือน ซึ่งมีขนาดกำลังพอดีที่ภาษาคนเลี้ยงปลาและแพปลาเรียกว่า “ไซส์ปลาขึ้นโต๊ะจีน” นั่นเอง ก็จะมีน้ำหนักตัวประมาณ 7-8 กิโลกรัม แต่ถึงกระนั้นการเลี้ยงปลากระพงก็ยังมีความเสี่ยงไม่น้อยหากโรงงานปล่อยน้ำเสียลงแม่น้ำ จะสร้างความเสียหายให้กับผู้เลี้ยงปลากระชังเป็นอย่างมากเพราะปลาจะลอยตายหมดทั้งกระชัง นอกจากการเลี้ยงปลาในกระชังแล้ว วสันต์ มหาศิริ ยังมีอาชีพเป็นพ่อค้าคนกลางในการรับซื้อปลาในกระชังไปขายที่แพปลาอีกด้วย ชาวบ้านในแถบตำบลบางปะกงและตำบลท่าสะอ้าน ต่างก็มีอาชีพเลี้ยงปลากระพงในกระชังทั้งสิ้น จากข้อมูลการมาขึ้นทะเบียนเกษตรกรผู้เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ในปี พ.ศ. 2548 มีถึง 180 ราย (อังคณา อาตมียะนันท์, 2530) โดยเช้าตรู่ของทุกวันผู้เลี้ยงจะนำปลามาขายที่ท่าเรือ หมู่ 8 ของเทศบาลตำบลท่าข้าม อำเภอบางปะกง พ่อค้าที่มารับซื้อจะมาจอดครรอกที่ท่าเรือแห่งนี้

ดังนั้น การเพาะเลี้ยงพันธุ์ปลากระพงจึงเป็นอีกอาชีพหนึ่งที่เกิดรายได้ เช่น ฟาร์มเพาะเลี้ยงของ ดำรง ศรีสุข อยู่ที่หมู่ 2 ตำบลท่าสะอ้าน อำเภอบางปะกง ดำรง ศรีสุข เล่าว่าก่อนจะมาเพาะเลี้ยงปลากระพงขายนั้นเคยเลี้ยงกุ้งมาก่อน จึงนำวิธีในการเลี้ยงกุ้งมาปรับใช้กับการเพาะเลี้ยงปลากระพง เมื่อเลี้ยงลูกปลาได้ประมาณ 11-12 วัน ลูกปลาจะมีขนาดเท่าใบมะขามก็สามารถจำหน่ายได้ในราคาตัวละ 12 สตางค์ ซึ่งปัจจุบัน ดำรง ศรีสุข มีรายได้จากการจำหน่ายลูกปลาประมาณ 5 แสนบาทต่อรุ่น เดือนหนึ่งสามารถจำหน่ายลูกปลากระพงได้ 2 รุ่น เมื่อถึงเวลาจะมีลูกค้ามารับถึงฟาร์ม ส่วนใหญ่มาจากตำบลสองคลอง อำเภอบางปะกง นอกจากนี้ยังส่งออกไปขายยังประเทศเพื่อนบ้านด้วย เช่น พม่า เวียดนาม เป็นต้น แต่ในช่วงหน้าหนาวลูกปลากระพงจะมีราคาแพงขึ้นกว่าเดิมมาก เนื่องจากอากาศเย็นทำให้เพาะพันธุ์ยาก แต่ที่ฟาร์มแห่งนี้ไม่มีปัญหาในการเพาะพันธุ์ เนื่องจากมีเทคนิคพิเศษทำให้มีผลผลิตออกจากฟาร์มได้ตลอดทั้งปี และแถบปากแม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทราถือเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลากระพงที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออก (วิฑูรย์ กิ่งสุวรรณ, 2553) การทำประมงชายฝั่งโดยเฉพาะการเลี้ยงปลากระพงขาวในกระชัง ถือเป็นรายได้ที่สำคัญของชาวบ้านแถบอำเภอบางปะกง รวมทั้งการออกเรือหาปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ ใกล้เคียงฝั่งทะเลและใกล้เคียงด้วยเรือใหญ่ ด้วยเหตุนี้บริเวณปากแม่น้ำบางปะกงจึงมีสะพานปลารวม 3 ท่า และมีผลผลิตสัตว์น้ำที่จับได้ในปริมาณสูงเป็นอันดับ 1 ของเมืองฉะเชิงเทรา ทั้งยังส่งผลให้เกิดอาชีพที่เกี่ยวข้องตามมาอีก เช่น โรงน้ำแข็ง ห้องเย็น เขี่ยปลา การขายวัสดุ อุปกรณ์ อู่ซ่อมเรือ บิมน้ำมัน การแปรรูปและการขนส่ง เป็นต้น

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าชาวบ้านในพื้นที่ตำบลหอมศีล ตำบลสองคลอง ตำบลบางสมัครและตำบลบางเกลือ อำเภอบางปะกง ส่วนใหญ่จะทำอาชีพประมงเป็นหลักทั้งเลี้ยง กุ้ง เลี้ยงหอย และการเลี้ยงปลากระพงขาว รวมทั้งการเลี้ยงปลาสลิดซึ่งเป็นปลาที่มีความอดทนสูง ง่ายต่อการเลี้ยง ชาวบ้านใช้วิธีเลี้ยงตามธรรมชาติปล่อยปลาลงบ่อแล้วให้ปลาหาเศษหญ้า หาแพลงก์ ตอนกินเองตามธรรมชาติเมื่อปลาโตได้ขนาดก็จับขาย ชาวบ้านแถบนี้เลี้ยงกันมากจนกระทั่งมีการรวมกลุ่มกันเป็น “กลุ่มสหกรณ์ปลาสลิดและสัตว์น้ำทะเลเชิงเทรา” ขึ้นเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2552 ซึ่งทางสหกรณ์ได้นำโครงการเลี้ยงปลาสลิดแบบบ่อพัฒนาเข้ามาใช้เพื่อให้ได้ผลผลิต เพิ่มขึ้น โดยมีเป้าหมายในการดูแลดิน ปรับปรุงพันธุ์ปลาให้ใช้เวลาเลี้ยงน้อย โตไว มีกำไรมากที่สุด ชาวบ้านสามารถแปรรูปได้เองเพื่อลดการพึ่งพาพ่อค้าคนกลาง ด้านตลาดปลาสลิดมีรองรับทั้งตลาด ภายในคือ กลุ่มสหกรณ์ต่าง ๆ ในเมืองฉะเชิงเทราเอง และห้างสรรพสินค้า เช่น ห้างเซนทรัล บางนา และยังมีตลาดต่างประเทศ เช่น จีน ประเทศแถบยุโรป เป็นต้น (จิรวัดน์ ธีววรรณลักษณ์, 2553 ข)

ในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรายังมีชาวบ้านที่มีวิถีการทำมาหากินในการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ อื่น ๆ อีก ทั้งสัตว์น้ำจืดและสัตว์น้ำเค็ม จากข้อมูลการขึ้นทะเบียนเกษตรกรผู้เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ในปี พ.ศ. 2548 มีผู้เลี้ยงปลาน้ำจืด จำนวน 3,484 ราย คิดเป็นพื้นที่ 36,395 ไร่ และสัตว์น้ำอื่น ๆ อีก จำนวน 150 ราย คิดเป็นพื้นที่ 505 ไร่ (อังคณา อาตมียะนันท์, 2530) หนึ่งในนั้นคือบรรจงฟาร์ม ตั้งอยู่ที่อำเภอบ้านโพธิ์ ฟาร์มแห่งนี้มีพื้นที่ทั้งหมด 100 ไร่ บรรจง นิสกวานิชย์ เป็นเจ้าของฟาร์ม ที่ประสบความสำเร็จในการทำเกษตรแบบผสมผสานและพอเพียง ตามแนวปรัชญาของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช (รัชกาลที่ 9) ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ บรรจง นิสกวานิชย์ บอกว่าหลังจากเรียนจบจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ก็เริ่มต้นการทำงานด้วยการไปเป็นลูกจ้างในฟาร์มอื่น ๆ ก่อนเพื่อหาประสบการณ์ และพัฒนาตนเองในด้านการประมง เรื่อยมา กระทั่งมีฟาร์มเป็นของตนเอง บรรจง นิสกวานิชย์ (สัมภาษณ์, 12 มีนาคม 2560) ได้เล่าถึง ประสบการณ์การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ รวมทั้งเลี้ยงปลากระพงในกระชังในพื้นที่ของบ่อกุ้งด้วย เนื่องจาก ปลากระพงจะกินปลาบดเป็นอาหาร ทำให้ภายในบ่อมีเศษอาหารตกค้างอยู่จำนวนมาก ชาวบ้านราย อื่นจะใช้สารเคมีเพื่อกำจัดเศษอาหาร แต่ที่ฟาร์มนี้ใช้กุ้งทำหน้าที่เก็บเศษปลาหรืออาหารปลากระพงที่ ตกค้างตามข้างกระชังกินเป็นอาหาร เป็นการพึ่งพาอาศัยกันทำให้กุ้งได้แคลเซียมและโตไว ภูมิปัญญาที่เห็นได้อีกอย่างหนึ่งคือ การจัดระบบนิเวศภายในฟาร์มจะมีการปลูกต้นไม้กอจำนวนมากไว้บริเวณรอบ ๆ ฟาร์ม โดยเฉพาะที่บ่อบำบัดน้ำเสียจะปลูกต้นไม้กอไว้เพื่อยึดหน้าดิน ปรับ สภาพอุณหภูมิของน้ำและยังให้ร่มเงา ที่สำคัญเวลามีพายุหรือลมแรงยังช่วยบังลมได้อีกด้วย และที่บ่อบำบัดน้ำเสียของบรรจงฟาร์มไม่เคยสูบน้ำทิ้งนานกว่า 15 ปีแล้ว ส่วนน้ำเค็มในฟาร์ม พบว่าเค็มกว่าน้ำในทะเลถึง 3 เท่า และในช่วงฤดูฝนน้ำเค็มหายากแต่ที่ฟาร์มแห่งนี้มีน้ำเค็มขาย

และได้ราคาแพงถึงคันละ 1,000 บาท

จะเห็นได้ว่า ที่ฟาร์มแห่งนี้จะใช้ระบบธรรมชาติจัดการดูแลทั้งหมดไม่ใช่สารเคมี อย่างเช่นเศษอาหารในบ่อก็จะใช้กุ้งเป็นตัวเก็บกวาดทำความสะอาด มีปลาที่กินอาหารผิวน้ำ และกินกันบ่ออยู่ร่วมกัน แต่ต้องแยกประเภทที่ไม่ทำร้ายหรือกินกันเอง อย่างปลาเก๋าน้ำจืด ที่นำพันธุ์ปลาจากบาหลี ประเทศอินโดนีเซีย ก็เลี้ยงร่วมกับปลาโคมงาม ปลาข้างควายและ ปลาระบอก เป็นต้น ส่วนอาหารของปลาเก๋าน้ำจืดคือ ปลาเป็ดหรือปลาข้างเหลืองจากลูกปลา ขนาด 2-3 นิ้ว เมื่อน้ำหนักประมาณ 6 ชิคขึ้นไป ก็สามารถจับขายได้ ด้านการตลาดที่บรรจงฟาร์ม มีทั้งที่ขายตรงให้กับร้านอาหาร และ โรงแรมแข่งกอล์ฟ ราคาขายปกติตามท้องตลาดตอนนี้อยู่ที่ กิโลกรัมละ 3,000 บาท ลูกค้ากลุ่มนี้จะมาที่ฟาร์มเพื่อคัดปลาด้วยตัวเอง นอกจากขายให้กับโรงแรม และร้านอาหารแล้วยังขายพ่อพันธุ์และแม่พันธุ์ปลาให้กับผู้ที่สนใจด้วย ในราคาตัวละ 5,000 บาท คู่เดียวก็สามารถทำมาหากินไปได้อีกนาน ปลาเก๋าน้ำจืดจึงนับว่าเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่น่าสนใจ มากอีกชนิดหนึ่ง (จิรวัดน์ ธีววรรณลักษณ์, 2550 ก)

การเลี้ยงจระเข้ เป็นอีกอาชีพหนึ่งของชาวบ้านบางกลุ่ม อย่างเช่นที่ “บางคล้าฟาร์ม จระเข้” ตั้งอยู่เลขที่ 4 หมู่ 3 ตำบลบางสวน อำเภอบางคล้า ของ ทวีศักดิ์ ตันทวุฒิโท เล่าว่าเริ่มแรก เลี้ยงจระเข้ไว้แค่ 2 ตัวเป็นพ่อแม่พันธุ์ จากนั้นก็เริ่มทยอยซื้อมาเพิ่มเรื่อย ๆ ปัจจุบันจระเข้ในฟาร์ม แห่งนี้มีจำนวนหลายพันตัวแบ่งเป็นพ่อแม่พันธุ์ จำนวน 500-600 ตัวเป็นตัวผู้ประมาณ 30% เหลือตัวเมีย 7 ตัวต่อตัวผู้ 3 ตัว มีจระเข้หลายขนาดราคาขายแล้วแต่ขนาด ลูกจระเข้แรกเกิดขายราคาตัวละ 600 บาทและที่อายุ 3 ปีจะขายอยู่ราคาประมาณ 4,000 กว่าบาท มีขนาดตัวยาวประมาณเกือบ 2 เมตร ราคานี้ถูกกลงกว่าเมื่อหลายปีก่อนมาก ฟาร์มนี้ส่วนมากจะขายจระเข้เป็น ๆ แต่ถ้ามีออร์เดอร์จาก ลูกค้าที่ต้องการหนังจระเข้ ทางฟาร์มก็จัดทำโดยเก็บเนื้อไว้จำหน่ายต่อให้กับชาวบ้านในละแวก นั้น ขายเพียงกิโลกรัมละ 20 บาท ชาวบ้านจะนำเนื้อจระเข้ไปปรุงอาหารรับประทานกัน เช่น จระเข้ผัดพริก จระเข้ทอดกระเทียม เป็นต้น (แก้วเกล้า, 2551 จ)

ปลากัด เป็นสัตว์เศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่ง แต่ปลาชนิดนี้ไม่ได้เลี้ยงไว้เพื่อกิน หากแต่เลี้ยงไว้เพื่อเกมกีฬาและเป็นปลาสวยงาม ถ้าเอ่ยถึงปลากัดคนก็หลงปลากัดทั่วประเทศจะนึกถึง “ปลากัด แปรริ้ว” ขึ้นมาทันที สอดคล้องกับคำพูดของ สรนันท์ เอื้อสุวรรณ บอกว่า ปลากัดพันธุ์ลูกหม้อ บางคล้านี้มีชื่อเสียงไปทั่วประเทศว่าต่อสู้เก่ง สีสันทสวยงาม เรียกกันว่า ปลากัดลูกทุ่ง หรือที่กรม ประมงตั้งชื่อว่า ปลากัดไทย ปลากัดที่ตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้าส่วนใหญ่กัดเก่ง ซึ่งใน ความคิดของ สรนันท์ เอื้อสุวรรณ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเพราะแร่ธาตุในดินของพื้นที่แถบนี้ ที่เป็นอาหารของปลากัดมีความเหมาะสม จึงทำให้ปลากัด สมยศ โท่เป้า เป็นชาวบ้านอีกคนหนึ่ง ที่เพาะเลี้ยงปลากัดขายอยู่บ้านเลขที่ 18/3 หมู่ 12 ตำบลบางแก้ว อำเภอเมือง เล่าว่าลูกค้าขาประจำ

ส่วนใหญ่อยู่ทางภาคใต้ เช่น เมืองสงขลา ภูเก็ต ยะลา ตรัง เป็นต้น โดยจะส่งขายสัปดาห์ละ 3-4 ครั้ง วิธีการขายของ สรรนันท์ เอื้อสุวรรณ และ สมยศ โท่เป้า เหมือนกันคือลูกค้าจะติดต่อมาทางโทรศัพท์ เมื่อพูดคุยกันและโอนเงินมาให้แล้ว จะทำการส่งปลากัดไปทางไปรษณีย์โดยใส่ถุง ๆ ละตัว อัดออกซิเจนเข้าไปแล้วใช้กระดาษห่อถุงไว้เพื่อไม่ให้ปลาแต่ละถุงมองเห็นกัน บรรจุถุงปลาที่ห่อแล้วลงกล่องพัสดุนำไปชั่งน้ำหนักส่งทางไปรษณีย์ วิธีนี้ปลาจะมีชีวิตอยู่ได้ 7-8 วัน แต่ส่วนมากใช้เวลาไม่เกิน 3 วันปลากัดถึงมือลูกค้าแล้ว ยังมีพ่อค้ามารับซื้อปลากัดถึงบ้านเพื่อนำไปขายที่ตลาดนัดสวนจตุจักรด้วย (จิรวัดน์ ธีวรรณลักษณ์, 2551 ข) จึงได้นับว่าปลากัดเป็นสัตว์เศรษฐกิจพื้นบ้านที่สร้างทั้งรายได้และชื่อเสียงมาสู่เมืองฉะเชิงเทราด้วย

นอกจากนี้ ชาวบ้านบางกลุ่มยังมีวิธีการทำมาหากินด้วยการเลี้ยงกบในกระชัง ซึ่ง เอกลักษณ์ พัฒเจริญ ชาวบ้านหมู่ 10 ตำบลบางไผ่ อำเภอเมือง เป็นผู้เริ่มต้นเลี้ยงกบในกระชังในลวดคลองบางไผ่ สำหรับผลผลิตถ้าเลี้ยงช่วงหน้าฝน กระชังหนึ่งก็จะได้กบถึง 100 กว่ากิโลกรัม แต่ถ้าเป็นในช่วงปลายฝนก็จะเหลือกระชังละ 70-80 กิโลกรัม ด้านการขายจะมีพ่อค้าคนกลางมาจับถึงปากบ่อ แต่ถ้าไปส่งขายกับแม่ค้าที่ตลาดบ่อบัวเองจะได้ราคามากขึ้นถึงเท่าตัวเลยทีเดียว (จิรวัดน์ ธีวรรณลักษณ์, 2551 ค) จะเห็นว่าอาชีพเลี้ยงกบในกระชังของชาวบ้านสามารถสร้างรายได้ทางเศรษฐกิจเช่นเดียวกัน จากวิธีการทำมาหากินของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราในอาชีพประมง ทั้งประมงน้ำจืด ประมงน้ำกร่อยและประมงน้ำเค็มที่กล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้น อาจกล่าวได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตอาหาร โปรตีนที่สำคัญเมืองหนึ่งของภาคตะวันออก รวมทั้งเป็นแหล่งรายได้ในแง่เศรษฐกิจของประเทศด้วย

อุตสาหกรรมเพื่อการค้าในเมืองฉะเชิงเทรา

การประกอบการอุตสาหกรรมเกิดขึ้นในเมืองฉะเชิงเทราก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 แล้ว เนื่องจากมีปัจจัยส่งเสริมคือ ที่ตั้ง ทรัพยากร แรงงาน และทุน กล่าวคือที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทรามีอาณาเขตติดต่อกับเมืองหลวง (กรุงเทพฯ) และหัวเมืองต่าง ๆ โดยมีแม่น้ำบางปะกงและคลองสาขาเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำ นอกจากนี้ทางด้านอำเภอบางปะกงยังมีที่ราบทอดยาวไปถึงแนวชายฝั่งทะเลด้านอ่าวไทย ลักษณะที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวส่งเสริมให้เมืองฉะเชิงเทราสามารถติดต่อค้าขายกับเมืองต่าง ๆ ได้สะดวก ทั้งยังค้าขายกับต่างประเทศ โดยใช้เรือขนส่งสินค้าออกทะเลด้านอ่าวไทยได้

ส่วนความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตทางด้านเกษตรกรรมและทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมจากพืชผลทางการเกษตร เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ของเมืองนี้เป็นที่ราบลุ่มน้ำ ดินจึงเหมาะแก่การเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ ทั้งการทำนา ทำสวน ทำไร่ (ดังรายละเอียด

ที่กล่าวถึงแล้ว) นอกจากนี้ยังมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์และมีค่าในทางเศรษฐกิจ หลากหลายชนิด เช่น ไม้ตะเคียน ประดู่ มะค่า เต็งรัง ไม้แดง เป็นต้น ตลอดจนแร่ธาตุที่สำคัญ ได้แก่ แร่เหล็ก แลทเทอร์ไลท์ (ลูกรัง) และทองคำ อยู่กระจัดกระจายทั่ว ๆ ไป แร่เหล็กมีในพื้นที่ อำเภอแปลงยาว อำเภอพนมสารคาม จากหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 กล่าวถึงชาวจีนที่ ตั้งโรงถลุงแร่เหล็กในพื้นที่เมืองนี้ 2 โรง คือ โรงถลุงเหล็กของหลวงจู้รอดและหลวงจู้ยู่ สอดคล้อง กับเอกสารร่างสารตราน้อยและจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 พบว่า พื้นที่อำเภอพนมสารคามมี แร่เหล็กมากและมีการตั้งโรงถลุงแร่เหล็กขึ้นที่บ้านหนองแหวน เมืองพนมสารคาม ต่อมาสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เจ้าสัว “กึ่งแก่” ได้รับสัมปทานการขุดแร่ เหล็กและถลุงเหล็กที่บ้านหนองบอน อำเภอบางคล้า บริเวณดังกล่าวในระยะเวลาต่อมามีความเจริญ และขยายออกเป็นชุมชนใหญ่ (สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2542, หน้า 103) ปัจจุบัน คือตลาดหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว และในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ทายาทของเจ้าสัว “กึ่งแก่” ดำเนินกิจการต่อมาจนมีความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงและได้รับ พระราชทานนามสกุลว่า “นพเกตุ” อุตสาหกรรมถลุงแร่เหล็กจัดได้ว่ามีบทบาทสำคัญทั้งด้าน เศรษฐกิจและสังคมของเมืองฉะเชิงเทราเมื่อครั้งอดีต และยังเป็นพื้นฐานด้านอุตสาหกรรมต่อมา จนถึงปัจจุบัน

การอุตสาหกรรมในวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทรา แต่ดั้งเดิมมีลักษณะเป็น อุตสาหกรรมในครอบครัว คือเป็นการผลิตกันในบ้านเรือนที่อยู่อาศัย โดยใช้แรงงานของคนใน ครอบครัวเป็นส่วนใหญ่ (Labor intensive) อาจทำเป็นงานอาชีพหรือใช้เวลาว่างจากงานประจำ หรือหลังจากการทำงาน ได้แก่ การจักสาน ซึ่งชาวบ้านนิยมผลิตเครื่องใช้ในครัวเรือนจำพวกเครื่อง จักสานไม้ไผ่ (บุษบก ก. ชวกันหา, 2549) เช่น ตะกร้า กระบุง กระจาด กระด้ง เตื่อ และเครื่องมือ ในการจับสัตว์น้ำประเภท ลอบ ไซ สุ่ม สวิง แห รวมทั้งการทำหมากแห้ง การทำบายาสูป การดักกุ้ง ทำเคย การทำน้ำตาลสดหรือน้ำตาลโตนด น้ำตาลมะพร้าว การทำหัวไซเท้าหวาน การเย็บจาก และ การทำหมวกก๊วยเสี่ย เป็นต้น จะเห็นได้ว่าอุตสาหกรรมในเมืองนี้เริ่มจากลักษณะของอุตสาหกรรมใน ครอบครัว ต่อมาจึงพัฒนาเป็นอุตสาหกรรมเพื่อการค้า อันเนื่องจากการขยายตัวทางการค้าเกิดขึ้น ในแถบลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ทำให้พื้นที่ของเมืองนี้ได้รับความสนใจจากนายทุนทั้ง ชาวไทย ชาวจีนและชาวตะวันตกเข้ามาลงทุนในกิจการต่าง ๆ ทั้งโรงสีข้าว โรงเลื่อย โรงงาน สับปะรดกระป๋อง และโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทราย

1. อุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทราย

จากรายงานของจอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ระบุว่าชาวจีนแต่จิวเป็นผู้ริเริ่ม นำอ้อยมาแปรรูปเป็นน้ำตาลทรายในประเทศไทยและที่เมืองฉะเชิงเทรา เพราะในปี พ.ศ. 2350

มีการตั้งโรงหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทรายขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราแล้ว ซึ่งถือเป็นอุตสาหกรรมขั้นต้น ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญในการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อเป็นสินค้าส่งออก มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) สอดคล้องกับงานวิจัยของ วรณิ ลูกอินทร์ (2538) เรื่อง “การผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาบาวริง (พ.ศ. 2325-2398)” ที่กล่าวถึง การตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา จำนวนหลายโรงเพื่อผลิตน้ำตาลทรายเป็นสินค้าส่งออก และขยายตัวมากขึ้นทำให้อ้อยกลายเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญ รวมทั้งอุตสาหกรรมน้ำตาลที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของเมืองนี้และของประเทศ เห็นได้จากรัฐเข้ามาลงทุนตั้งโรงงานทำน้ำตาลทรายของหลวงขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ในปี พ.ศ. 2380-2382 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ที่รัฐต้องใช้เงินถึง 30,712 บาท ใช้พื้นที่เพาะปลูกอ้อย 223 ไร่ รวมทั้งมีการจ้างชาวจีนปลูกอ้อยและเป็นแรงงานในโรงหีบอ้อย สอดคล้องกับหลักฐานคำให้การของอั้งยี่ที่ก่อการกำเริบขึ้นในเมืองนี้ เมื่อปี พ.ศ. 2391 ที่ว่าชาวจีนระดับหัวหน้าอั้งยี่หลายคนเป็นชาวจีนแต่จิว และประกอบอาชีพเป็นหลงจิวโรงหีบอ้อย และลูกน้องระดับรอง ๆ ลงมาเป็น หัวหน้าคนงาน นายช่าง เสมียน เจ้าหน้าที่การเงิน กรรมการ ฯลฯ (ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, 2524)

แม้ว่าอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทราจะเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว แต่เทคนิคการผลิตที่ใช้อยู่ในโรงหีบอ้อยยังคงใช้เทคนิคการผลิตแบบง่าย ๆ โดยอาศัยแรงงานคนและสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญ ดังที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์ได้กล่าวถึงไว้ ดังนี้ “... ที่ริมฝั่งแม่น้ำเราจะเห็นฟืนกองพะเนินเทินทึก 2-3 กอง สูงตั้ง 15-20 เมตร ใกล้เคียง ๆ กองฟืนนั้น มีโรงหลังคากลม มีควายสองตัวดึงกว้านลูกหีบทำด้วยไม้แข็งสองลูกให้หมุนขบกันเพื่อบดลำอ้อย น้ำอ้อยไหลลงในบ่อซิเมนต์ ด้านหลังโรงหีบก่อเป็นเตาอิฐรูปร่างคล้าย ๆ กับคอกหอย ชั้นบนของเตานี้มีแท่งเหล็กใหญ่ขวางอยู่ 3 ท่อน เป็นที่ตั้งหม้อขนาดมหึมา 3 หม้อ เชื่อมถึงกันด้วยการ โบกปูน เมื่อสุ่มไฟแรงแล้วเคี้ยวลำอ้อยในหม้อเหล่านี้จนงวดแล้วเทลงเก็บไว้ในกรวยดิน วันรุ่งขึ้นเขารินน้ำตาลแดงออกแล้วฟอกด้วยดินเหนียวและ ๆ ได้น้ำตาลซึ่งค่อนข้างขาวมาก การเคี้ยวลำตาลแดงกับฟองของมันอีกครั้งหนึ่ง ก็ยังได้น้ำตาลอีกเป็นจำนวนมาก... โรงใหญ่ ๆ สองโรง กว้างยาวตั้งโรงละ 50 เมตร ยังไม่ค่อยพอที่จะบรรจุเครื่องมือเครื่องใช้ของโรงหีบได้หมดสิ้น ช้ำยังใช้เป็นที่อยู่อาศัยของคนงานตั้ง 200 คนอีกด้วย ...” (ปาลเลกัวซ์, มงเซญูร์, 2520, หน้า 74-75) สอดคล้องกับรูปปูนปั้นวัดสัมปทวน ระหว่างช่วงเสาที่ 2 เป็นรูปที่แสดงให้เห็นถึงชาวจีนกำลังทำไร่อ้อย บางคนกำลังตัดอ้อย บ้างก็กำลังแบกอ้อยไปยังโรงหีบ มีชายชาวจีนกำลังนั่งหีบอ้อยโดยใช้ควายดึงลูกกว้าน บางคนกำลังหามลำอ้อยที่ได้จากการหีบอ้อยเดินไปยังโรงเคี้ยวลำอ้อย บ้างก็กำลังเกี่ยวลำอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทราย

ภาพที่ 6 อุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทรา สมัยต้นรัตนโกสินทร์
(อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2542)

จะเห็นได้ว่าชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญอย่างมากในอุตสาหกรรมการทำน้ำตาลทรายของเมืองฉะเชิงเทรา เนื่องจากในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ต่อเนื่องมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) น้ำตาลทรายของไทยเป็นที่ต้องการของต่างประเทศมาก ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงได้ส่งเสริมให้มีการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อเป็นสินค้าออกมากขึ้น โดยการสนับสนุนในเรื่องการใช้ที่ดินและส่งเสริมให้มีการตั้งโรงหีบอ้อย ดังหลักฐานหนังสือถึงกรมการเมืองฉะเชิงเทราที่ว่า “ให้พระยาวิเสศฤาไชย เจ้าเมืองฉะเชิงเทราและกรมการ จัดแจงหาที่ให้ราษฎรไทยจีนในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา ทำสวนอ้อยและตั้งโรงหีบขึ้นให้ได้มาก” (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2542, หน้า 156) นอกจากนี้ ยังได้ส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกไปตรวจตราดูแลโรงงานน้ำตาลทรายอยู่เสมอ ปรากฏตามหลักฐานสำเนาจดหมายพระยาศรีพิพัฒน์ว่าด้วยเรื่องรบจีนตัวเหี้ยเมืองฉะเชิงเทรา ที่ว่า “...หลวงพิทักษ์ทศกร เจ้าธานีน้ำตาลทรายได้เอาเงินหลวงทศกรองให้กับหลวงจันทรโรจน์ไปใช้สอยทุกโรง..พระยาศรีพิพัทรต้นโกษาจางวางพระคลังสินค้าแต่งให้หลวงวิเศษโกศา หลวงพิทักษ์ทศกร เจ้าธานีถือตราออกมาทำบัญชีตรวจตราดูน้ำตาลทราย สิ่งของในโรงหีบ ณ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา...” (วรณี แพลกอินทร์, 2538,

หน้า 146) รวมทั้งให้เจ้าเมืองฉะเชิงเทราหมั้นสำรวจจำนวนโรงหีบอ้อยเนื่อง ๆ หากเจ้าเมืองละเลยไม่รายงาน รัฐก็จะทวงถามถึงการสำรวจเหล่านี้ต่อไป เพื่อจะรู้ว่าในแต่ละปีโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายที่เมืองฉะเชิงเทรา มีจำนวนเพิ่มขึ้นหรือลดลงอย่างไร จะได้ปรับปรุงหรือส่งเสริมได้อย่างถูกต้อง

จากงานวิจัยของ ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์ (2526, หน้า 20) เรื่อง การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า “เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายที่สำคัญ มีโรงหีบตั้งอยู่กว่า 30 โรง” และงานวิจัยของ วรณี แพลกูอินทร์ (2538, หน้า 149) เรื่อง ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง กล่าวว่า “ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงที่เมืองฉะเชิงเทรามีการตั้งโรงหีบอ้อย ประมาณ 28 โรง” หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนยืนยันว่า ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งอุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลแหล่งใหญ่ และยังคงแสดงให้เห็นถึงการเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง รวมทั้งเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของรัฐด้วย แต่หลังเหตุการณ์กบฏอั้งยี่ปี พ.ศ. 2391 โรงหีบอ้อยเมืองฉะเชิงเทราต้องถูกเผาทำลายไปกับเหตุการณ์ครั้งนี้ด้วย จนกระทั่งไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา รัฐบาลมีนโยบายทั้งส่งเสริมการปลูกพืชส่งออกและเขตอุตสาหกรรมในพื้นที่ภาคตะวันออก โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นจุดเริ่มต้น โดยมีเป้าหมายที่จะให้เมืองนี้เป็นศูนย์กลางความเจริญทางด้านเศรษฐกิจใหม่ ที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเพื่อการส่งออก อีกทั้งในช่วงปี พ.ศ. 2511-2521 ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเพาะปลูกจากพืชเชิงเดี่ยวที่เน้นข้าวในที่ลุ่มอย่างเดิมมาเป็นการปลูกพืชไร่เพื่อการส่งออกมากขึ้น พืชที่สำคัญคือมันสำปะหลังและอ้อย ในวันที่เมืองฉะเชิงเทราจึงเหลือเพียงวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านในการทำไร่อ้อยเพื่อส่งขายโรงงานน้ำตาลที่เมืองชลบุรี และส่งไปยังโรงงานน้ำตาลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน)

2. อุตสาหกรรมโรงสีข้าวในเมืองฉะเชิงเทรา

ฉะเชิงเทราเป็นเมือง “อู่น้ำ” ของภูมิภาคลุ่มน้ำบางปะกงมาตั้งแต่อดีต เพราะเป็นเมืองศูนย์กลางการผลิตข้าวและค้าข้าว โดยเฉพาะหลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 แล้ว อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายและโรงหีบอ้อยของเมืองนี้ไม่มีอีกแล้ว รัฐจึงหันมาส่งเสริมการส่งข้าวเป็นสินค้าออก แต่ในความเป็นจริงแล้วการผลิตข้าวเพื่อการค้า เข้ามามีความสำคัญต่อเศรษฐกิจท้องถิ่นของเมืองนี้มาตั้งแต่ก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษ ด้วยเหตุนี้หลังปี พ.ศ. 2398 การขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้าจึงได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ และกลายเป็นเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดในลุ่มน้ำบางปะกง โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

เห็นได้จากการที่รัฐส่งเสริมให้มีการขุดคลองเพื่อการคมนาคม และเปิดพื้นที่ที่กว้างว่างเปล่าให้เป็นที่นาเพื่อปลูกข้าวตามความต้องการที่สูงขึ้น คลองที่ขุดในเขตเมืองนี้คือ คลองนครเนื่องเขต (พ.ศ. 2419-2420) คลองประเวศบุรีรมย์ (พ.ศ. 2421-2423) คลองเปรี้ง (พ.ศ. 2430-2431) คลองหลวงแพ่งและคลองอุดมชลจร (พ.ศ. 2431) (รายละเอียดได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 2) การขุดคลองเหล่านี้ส่งผลต่อการทำนาปลูกข้าวเป็นอย่างมาก ทั้งการจับจองที่ดินและการขยายพื้นที่ทำนา เมื่อมีการปลูกข้าวเพื่อสนองตอบการค้าข้าวที่ขยายตัวมากขึ้น รัฐจึงได้มีการส่งเสริมอุตสาหกรรมโรงสีข้าวขึ้นภายในเมืองนี้ ข้าวที่นำมาใช้บริโภคในชีวิตประจำวันของคนไทยคือข้าวสารซึ่งแปรรูปมาจากข้าวเปลือก ในอดีตการสีข้าวใช้แรงงานคนทั้งสิ้นและทำการสีข้าวเป็นครั้งคราว เมื่อต้องการข้าวสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น เครื่องมือที่ใช้ในการสีข้าวคือ ครกที่ทำด้วยไม้ (วิธีทำคือ เอาตอไม้มาตัดและกล่อมเกลามาให้ได้รูป แล้วเจาะหน้าด้านหนึ่งตรงกลางให้เป็นหลุมโดยไม่ต้องให้ลึกนัก แล้วเอาไฟแกลบสุมในหลุมไฟก็จะไหม้จนลึกลงไปเมื่อลึกลงและกว้างพอสมควรก็ใช้ได้) เครื่องมือที่ต้องใช้ควบคู่กับครกคือกระเดื่องหรือสากตำข้าว (ทำด้วยไม้มีลักษณะคล้ายไม้ตีพริกสองอันด้ามชนกัน แต่ใหญ่กว่าไม้ตีพริกมากยาวประมาณ 1 วามิที่จับคอดกัตรงกลาง) การตำด้วยครกและสากตำข้าวจะทำให้เมล็ดข้าวที่ดำเสียดสีกัน ตำครั้งแรกได้ข้าวกล้อก่อนคือเป็นข้าวที่มีเยื่อราติดอยู่ ต้องตำอีกครั้งหนึ่งเยื่อราจึงหมดไปเหลือแต่ข้าวขาว ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นครกหินหรือครกปูนซีเมนต์ฝังดินซึ่งมีความทนทานกว่าครกไม้ แต่ยังคงใช้แรงงานคนเช่นเดิม

จากการตำข้าวเป็นครั้งคราว ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นกิจการโรงสีข้าว โรงสีข้าวในระยะแรก ๆ เรียกว่า “โรงสีมือ” ทำด้วยไม้ไผ่จักสานมีดินบรรจุอยู่แน่นแบ่งออกเป็นส่วนบนและส่วนล่าง โดยมีไม้แข็งแรงเป็นซี่ ๆ ตอกไว้ภายในดินด้านตรงที่ส่วนบนและล่างจะประกบกัน ไม้แข็งชนิดนี้เรียกว่า ฟันสี เมื่อใช้มือหมุนส่วนบนฟันสีจะขบเปลือกข้าวที่ใส่ไว้ในส่วนบนแล้วไหลลงส่วนล่างจะได้ข้าวชนิดที่เรียกว่าข้าวกล้อ ซึ่งเป็นข้าวที่เกิดจากการผสมระหว่างข้าวเปลือก 1 ส่วนกับข้าวขาว 4 ส่วน ต้องนำไปสีอีกครั้งหนึ่งจึงได้ข้าวขาวโรงสีมือ มีประสิทธิภาพในการสีต่ำเพราะสีได้เฉพาะที่เป็นข้าวกล้อ ต้องนำมาสีซ้อมอีกครั้งหนึ่งแล้วนำมาฝัดเอาเมล็ดข้าวสารออกจากแกลบจึงนำมาบริโภคได้ อย่างไรก็ตามแม้โรงสีมือ จะผลิตข้าวได้น้อยโรงหนึ่งสามารถสีข้าวได้เพียงวันละ 25 หาบ แต่ก็มีความสำคัญในการสีข้าวภายในเมืองนี้เรื่อยมา (ถนอม ตระนา, 2527) จนกระทั่งความต้องการข้าวจากต่างประเทศมีมากขึ้นเรื่อย ๆ โรงสีมือที่อาศัยแรงงานคนจึงไม่สามารถตอบสนองความต้องการได้เพียงพอ เนื่องจากจะเชิงเทราเป็นเมืองชุมทางการค้าและเป็นเมืองท่าสำคัญในแถบปากแม่น้ำบางปะกงที่มีการส่งข้าวออกขายต่างประเทศ ดังข้อมูลที่ระบุว่า พ่อค้าชาวเมืองจะเชิงเทราเป็นผู้จัดตั้งข้าวเอง โดยส่งลงเรือแม่ลัดที่เกาะสีชังถึงเขื่อนผู้รับทางสิงคโปร์ และ

ฮ่องกง (ศรีอยุธยา คันชาชีพ, 2540, หน้า 116) ดังนั้น การสีข้าวจึงต้องพัฒนาให้สูงขึ้นเพื่อสนองความต้องการของตลาดข้าวในต่างประเทศ

ด้วยเหตุนี้ เมืองฉะเชิงเทราจึงมีกิจการ โรงสีข้าวเครื่องจักรที่เกิดขึ้นนอกกรุงเทพฯ ก่อนเมืองอื่น ๆ ในประเทศ ดังปรากฏในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่ว่า “ทุกวันนี้ลูกข้าก็ได้ไปตั้งโรงสี ณ เมืองฉะเชิงเทราเป็นตัวอย่างขึ้นแล้วต่อไปภายหน้าก็คงจะมีโรงสีเพิ่มเติมขึ้นอีกพอสมควรกันกับเข้าในลำน้ำนั้น เมื่อเข้าแลโรงสีตั้งขึ้นแล้ว เรือลูกข้าก็คงจะไปจอดบรรทุกเข้าที่ปากน้ำบางปะกง” (ถนอม ตนะนา, 2527, หน้า 43-44) การมีโรงสีตั้งอยู่ในท้องถิ่นจึงเป็นการกระตุ้นให้ชาวนาขยายพื้นที่ทำนาปลูกข้าวมากขึ้น เนื่องจากการขนส่งข้าวกระทำได้สะดวกอีกทั้งราคาข้าวได้ปรับตัวสูงขึ้น จึงมีส่วนผลักดันให้ชาวตะวันตก (ฝรั่ง) และชาวจีนเข้ามาลงทุนในธุรกิจโรงสีข้าว โดยเริ่มแรกตั้งขึ้นด้วยเครื่องมือแบบง่าย ๆ และเรียนรู้เครื่องจักรจากโรงสีของชาวตะวันตกมาปรับตั้งในโรงสีของตนเอง เมื่อโอกาสอำนวยจึงลงทุนตั้งโรงสีขึ้นเป็นของตนเองทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ โรงสีข้าวรุ่นแรก ๆ เป็นโรงสีขนาดเล็กกำลังเครื่องตั้งแต่ 10-50 แรงม้า สีข้าวได้ 8-50 ตันต่อวัน หรือประมาณ 1-30 หาบต่อชั่วโมง ใช้ทุนในการสร้างและจำนวนแรงงานน้อย การเคลื่อนย้ายก็สะดวก จนถึงปี พ.ศ. 2442 มีจำนวน 5 โรง ล้วนเป็นโรงสีข้าวขนาดใหญ่ที่ทำหน้าที่ในการสีข้าวขายทั้งในประเทศและส่งออกต่างประเทศ จากหลักฐานบัญชีโรงสีข้าวในพระราชอาณาจักรสยามปี พ.ศ. 2472 จึงทราบว่าโรงสีข้าวที่ตั้งขึ้นในเมืองฉะเชิงเทรา ช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2451-2462 มีจำนวน 8 โรง ครั้นถึงช่วงปี พ.ศ. 2463-2472 มีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 33 โรง (ถนอม ตนะนา, 2527) แต่ข้อมูลในรายงานประจำปีของมณฑลปราจีนบุรี ปี พ.ศ. 2471 โดย มหาอำมาตย์ตรี พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ทองย้อย เสวตศิลา) เทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ปรากฏว่าเมืองฉะเชิงเทรามีโรงสีข้าวเครื่องจักรถึง 37 โรง (มนัส คั่นงาม, 2554 ข) ดังนั้น การตั้งโรงสีข้าวในกลุ่มน้ำบางปะกงพบว่า ในระยะแรกโรงสีจะกระจุกตัวอยู่เฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราก่อนที่จะขยายไปยังเมืองอื่น ๆ ในลุ่มน้ำแห่งนี้ จำนวนโรงสีข้าวที่เพิ่มขึ้นสามารถสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการขยายตัวของการทำงานปลูกข้าวในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราอย่างรวดเร็ว ตลอดจนความสำคัญของเมืองนี้ในด้านอุตสาหกรรม โรงสีข้าวที่เจริญรุ่งเรืองมาถึงปัจจุบัน

โรงสีข้าวส่วนใหญ่ดำเนินกิจการโดยชาวจีน สำหรับบุคลากรที่ทำงานในโรงสีข้าวขนาดใหญ่ประกอบไปด้วยหลงจู๊หรือผู้จัดการ ทำหน้าที่ดูแลและควบคุมงานทั้งหมดภายในโรงสีแทนเจ้าของ จะต้องเป็นผู้ที่ชำนาญในเรื่องโรงสีข้าวและเป็นที่ไว้วางใจของเจ้าของด้วยช่างเครื่องยนต์ (Engineer) มีหน้าที่ตรวจสอบและซ่อมแซมเครื่องจักรเมื่อเกิดขัดข้องหรือชำรุดต้องเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในด้านเครื่องจักรเป็นอย่างดี เสมียนพนักงานต่าง ๆ และกุ๊ก

เป็นกรรมกรที่ต้องทำงานหนักในโรงสีข้าว กุฎีเหล่านี้เดิมจะเป็นชาวจีนล้วน โรงสีแต่ละแห่งจะมี กุฎีชาวจีนจำนวนมากถึง 200 คน ส่วนใหญ่เป็นจีนแต้จิ๋ว ไม่มีคนไทยในขณะนั้นเพราะคนไทย ไม่สนใจงานกุฎีในโรงสีข้าว และทางโรงสีนิยมจ้างชาวจีนมากกว่าเพราะค่าแรงต่ำกว่าจ้างคนไทย ประกอบกับการคมนาคมทางเรือกับจีนสะดวกมีทั้งเรือสำเภาและเรือกำปั่นไปมาบ่อย ๆ ชาวจีน ที่หนีความอดอยากในประเทศจีนจึงได้อพยพออกนอกประเทศ เพื่อไปทำมาหากินในดินแดน ต่าง ๆ โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งชาวจีนอพยพเหล่านี้สามารถหางานทำได้ง่ายเพราะเป็น เมืองที่มีทั้งโรงสีข้าว โรงเลื่อย ทำเรือ การขนส่งลำเลียงสินค้า ตลอดจนงานโยธาต่าง ๆ ของ ทางราชการ (ถนอม ตะนา, 2527) ที่ต้องการแรงงานกรรมกรจำนวนมาก ปัจจุบันก็เช่นเดียวกัน แต่เปลี่ยนไปเป็นแรงงานต่างด้าวคือ ชาวเขมร ลาวและพม่าแทนแรงงานคนไทยนั่นเอง

แม้กระทั่งการหาข้าวเปลือกป้อนโรงสีส่วนใหญ่เป็นชาวจีนที่เข้าไปซื้อขายข้าวตาม แม่น้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ เนื่องจากชาวจีนเป็นตัวเชื่อมโรงสีกับชาวนาตามหมู่บ้านต่าง ๆ เป็นพ่อค้าไปติดต่อซื้อข้าวส่วนเกินจากชาวนาแล้วจัดหาเรือ “เอี่ยมจิ้น” หรือเรือ “กระแซง” ขนข้าวไปส่งขายที่โรงสี บางส่วนโรงสีจะซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาด้วยวิธีการออกเงินล่วงหน้า ให้กับชาวนา วิธีนี้เรียกว่า “การตกข้าว” เป็นการผูกมัดว่าก่อนที่ชาวนาจะขายข้าว ควรให้โรงสี มีโอกาสซื้อก่อนตามราคาท้องตลาดในขณะนั้น โรงสีข้าวไม่เอาเปรียบชาวนาเพราะไม่ได้กตราคา ข้าวที่ซื้อขายในตลาดเหมือนพ่อค้าคนกลาง พวกพ่อค้าคนกลางชาวจีนก็ทำเช่นเดียวกันคือ มักใช้วิธีการตกข้าวกับชาวนา ดังนั้น เมื่อถึงช่วงการเก็บเกี่ยวข้าวพ่อค้าเหล่านี้จึงมีข้าวส่งป้อนเข้า โรงสีเสมอ จากการศึกษาพบว่าชาวนาไม่นิยมนำข้าวไปจำหน่ายแก่โรงสีโดยตรงเพราะจะต้องเสีย ค่าขนส่งเอง รวมทั้งโรงสีต่างก็มีความสัมพันธ์อันดีกับพ่อค้าคนกลางในท้องถิ่น จึงมักกำหนดราคา การรับซื้อให้สูงกว่าที่ชาวนารายย่อยนำไปจำหน่ายเอง เพราะต่างก็ต้องพึ่งพาการซื้อขายข้าวกัน อยู่เสมอ ดังนั้น ชาวนาส่วนใหญ่จึงมักขายข้าวให้แก่พ่อค้าคนกลางหรือโรงสีในท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะ สามารถที่จะหยิบยืมเงินทุนมาใช้ในการผลิตได้ก่อน และเมื่อจำหน่ายผลผลิตแล้วก็นำไปชดใช้กัน ในแต่ละฤดูกาลผลิต อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์หรือการพึ่งพาต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537)

การสร้างโรงสีข้าวขนาดใหญ่หรือขนาดเล็กแต่ละโรงล้วนต้องลงทุนสูง เช่น ค่าใช้จ่าย เกี่ยวกับโรงเครื่องจักรสีข้าว โกดังข้าวเปลือก โกดังข้าวสาร โรงกุฎี ทำเรือขนข้าวขึ้นลงจากโรงสี ที่จอดเรือ บริเวณที่ดินต้องอยู่ในทำเลที่เหมาะสม และสะดวกในการขนส่งข้าวขึ้นโรงสีและ ระบายสิ่งโสโครก กล่าวคือ ต้องอยู่ตามริมแม่น้ำและลำคลอง (ถนอม ตะนา, 2527) ชาวจีน จะมีความสามารถและได้เปรียบในเรื่องเงินทุนมากกว่ากลุ่มทุนอื่น ๆ เนื่องจากพ่อค้าชาวจีนกับ

ชนชั้นสูงของไทยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทำให้มีโอกาสในการลงทุนร่วมกัน พวกที่ไม่มีทุนมากก็เช่าโรงสีของเจ้านายทำ ถ้ามีปัญหาทางการเงินก็สามารถกู้ยืมหรือจำนำกับพระคลังข้างที่ได้ โรงสีข้าวประเภทนี้มักจะเป็นโรงสีข้าวขนาดใหญ่ เช่น โรงสีพระยาสมุทรบุรณารักษ์ (สิน) โรงสีของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ 6) โรงสีหลวงเจริญราชชน โรงสีหลวงประเทศ อีกทั้งชาวจีนมีทุนของตนเองที่สะสมมาจากการเป็นพ่อค้าแร่ พ่อค้าย่อยหรือพ่อค้าคนกลางสามารถขยายกิจการเป็นโรงสีข้าวซึ่งมักเป็นโรงสีขนาดเล็ก

ในราวปี พ.ศ. 2452 โรงสีแห่งหนึ่งในเมืองฉะเชิงเทราประสบผลสำเร็จในการทำข้าวหนึ่ง (Parboiled rice) ซึ่งเป็นภูมิปัญญาเกี่ยวกับการรักษาคุณภาพของข้าวให้มีระยะเวลาเก็บรักษาได้นานกว่าปกติ การทำข้าวหนึ่งมีวิธีการคือ นำข้าวเปลือกไปแช่น้ำระหว่าง 1-3 วัน และอบด้วยไอน้ำจนกระทั่งเปลือกข้าวหลุดออกมาเอง ซึ่งปกติใช้เวลาประมาณ 15 นาที หลังจากนั้นก็ทำให้แห้งก่อนที่จะผ่านเข้าไปในกระบวนการสีตามแบบธรรมดา ข้าวที่สีจากข้าวหนึ่งจะมีลักษณะสวยงามเปลือกสีออกง่ายและมีข้าวหักน้อยกว่าการสีข้าวเปลือกธรรมดาถึง 10% ข้าวหนึ่งที่สีซ้อมแล้วจะเก็บรักษาไว้ได้นาน และข้าวเปลือกที่ได้หนึ่งไว้แล้วยังไม่ซ้อมสีเก็บเอาไว้ได้หลายปีไม่เสียหายแต่อย่างใด ข้าวหนึ่งจะเป็นที่นิยมกันมากในตลาดข้าวทั่วไป (ถนอม ตะนา, 2527) ทั้งในประเทศและต่างประเทศ

เนื่องจากทำเลที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราสามารถเดินทางติดต่อค้าขายทางทะเลได้สะดวกและมีท่าเรือน้ำลึก เช่น ท่าเรือที่เกาะสีชังเป็นแหล่งที่เรือสินค้าของต่างชาติเข้ามาจอดและขนถ่ายสินค้าเข้ามายังกรุงเทพฯ จึงทำให้พ่อค้าโรงสีข้าวในเมืองนี้สามารถค้าข้าวได้โดยตรงกับต่างประเทศที่ฮ่องกงและสิงคโปร์ โดยส่งลงเรือเมล์ที่เกาะสีชังถึงเอเย่นผู้รับทางสิงคโปร์และฮ่องกง ดังหลักฐานพ่อค้าข้าวขออนุญาตส่งข้าวออกนอกประเทศ เมื่อปี พ.ศ. 2462 ว่า "...โรงสีท่าไข่ เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งนายเจียงเก้าเป็นเจ้าของ ได้ตั้งทำการค้าขายกับยี่ห้อต่าง ๆ ทางฮ่องกงและสิงคโปร์มาได้ 7 ปีแล้ว มีสัญญาขายเข้ากับยี่ห้อคุณเฮ้ง แลยี่ห้อซาแจ ซึ่งตั้งสำนักงานในกรุงเทพฯ แต่นอกประเทศไม่ได้ทำสัญญากับใคร เป็นแต่เพียงเคยทำการค้าขายติดต่อกันกับภายนอกประเทศตลอดมาเท่านั้น..." (ศรัญญา คันธาชีพ, 2540, หน้า 113) หรือข้อมูลเกี่ยวกับปริมาณข้าวที่ขายออกต่างประเทศตามบัญชีตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2460 ถึงวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2462 รวม 28 เดือน เอาจำนวนข้าวทั้งหมดรวมกันคิดแล้วเฉลี่ยขายเดือนหนึ่งคือข้าวสารที่ 1 (10-15%) 4,490 หาบ ข้าวสารที่ 2 (16-25%) 527 หาบ ข้าวสารที่ 3 (30-40%) 1,478 หาบ ปลายข้าวที่ 1 จำนวน 6,314 หาบ ปลายข้าวที่ 2 จำนวน 1,638 หาบ ปลายข้าวที่ 3 จำนวน 132 หาบ ข้าวหนึ่งขาว 2,440 หาบ ปลายข้าวหนึ่ง 16 หาบ ปลายข้าวกล้อง 17 หาบ ไร่ข้าวขาว 806 หาบ และไร่ข้าวกล้อง

373 หาบ (ศรัญญา คันธาชีพ, 2540) กิจการโรงสีข้าวในเมืองฉะเชิงเทรา จึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างโรงสีกับชาวนาหรือพ่อค้าข้าวเปลือกที่ไปรับซื้อข้าวจากชาวนาตามหมู่บ้านต่าง ๆ แล้วยังมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับต่างประเทศโดยตรงอีกด้วย

ธุรกิจค้าข้าวกับต่างประเทศมีความไม่แน่นอนสูง เนื่องจากการแข่งขันในเวทีตลาดโลก และความผันผวนของราคาข้าวมากขึ้นทุกปี อีกทั้งประเทศไทยยังต้องเผชิญกับคู่แข่งหลายประเทศ เช่น ประเทศเวียดนาม พม่า เป็นต้น และขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศของประเทศผู้ส่งออกต่าง ๆ ปัญหาเหล่านี้ ส่งผลให้กิจการโรงสีข้าวของนายทุนชาวยุโรปและไทยเริ่มลดลงเรื่อย ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ดังนั้น ช่วงหลังปี พ.ศ. 2450 พ่อค้าชาวจีนต้องการให้ธุรกิจนี้มีความเสี่ยงน้อยที่สุด จึงจัดตั้ง “สมาคมการค้าข้าว” ขึ้นเพื่อกำหนดราคาข้าว และควบคุมการค้าข้าว (ถนอม ตะนา, 2527) ในส่วนของรัฐก็มีนโยบายเพื่อปลดปล่อยชาวนาจากพ่อค้าคนกลางชาวจีน โดยการก่อตั้ง “บริษัทข้าวไทย” ขึ้นและสั่งให้พ่อค้าคนกลางขายข้าวให้กับบริษัทนี้ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2482 ข้าวที่ส่งออกทั้งหมดจึงอยู่ภายใต้การควบคุมของบริษัทข้าวไทย ประมาณ 70-80% และต่อมาได้มีการตั้งบริษัทการค้าข้าวตามหัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นเพื่อทำการรับซื้อข้าวแทนพ่อค้าชาวจีน (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) และหนึ่งในนั้นคือที่เมืองฉะเชิงเทรา

โรงสีไฟแห่งแรกของเมืองฉะเชิงเทรา คือ โรงสีพระยาสมุทร หรือตามที่ชาวบ้าน เรียกว่า โรงสีต่าง แต่คนจีนเรียก โรงสีเม่งเซ็งจัน ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงที่ตำบลท่าพลับ อำเภอบ้านโพธิ์ เจ้าของเดิมมีสามคนด้วยกันคือ หม่อมไกรสร พระปรีชากลการ (ลำออง อมาตยกุล) และพระยาสมุทรบูรานุกรักษ์ (สิน) เมื่อสร้างเสร็จแล้วได้ว่าจ้างฝรั่งมาเป็นผู้จัดการ คือนายห้าง แวกเนอร์ และกัปตันบุช ต่อมาหม่อมไกรสร และพระปรีชากลการต้องหาว่าเป็นกบฏจนถูกประหารชีวิต โรงสีพระยาสมุทรจึงตกเป็นกรรมสิทธิ์ของพระยาสมุทรบูรานุกรักษ์ (สิน) แต่เพียงผู้เดียว (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2523) โรงสีแห่งนี้เดิมทีเคยมีไผ่เป็นโรงสีที่สีข้าวออกมาเป็นข้าวขาว เช่น โรงสีในปัจจุบัน สีได้แต่เพียงทำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวกล้องเท่านั้น ต่อมาจึงได้มีผู้คิดค้นทำหินสำหรับสีข้าวกล้องและข้าวขาวพร้อมการฝัดด้วยแรงเครื่องจักรและการคัดข้าวโดยใช้ตะแกรงกลมแทนกระด้ง

โรงสีพระยาสมุทรในอดีตกิจการเจริญรุ่งเรืองมาก เพราะพระยาสมุทรบูรานุกรักษ์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองถึง 2 เมือง คือเมืองสมุทรปราการและเมืองฉะเชิงเทรา จึงมีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองสามารถที่จะเกณฑ์คนมาทำงานให้ได้ ประกอบกับการค้าขายข้าวในสมัยนั้นเป็นระบบผูกขาดสุดแล้วแต่ทางโรงสีจะกำหนดราคา และไม่มีการแย่งซื้อแย่งขายเหมือนปัจจุบัน อีกทั้งในช่วงเวลานั้นการส่งข้าวเปลือกไปขายในกรุงเทพฯ ก็ไม่สะดวก เพราะยัง

ไม่ได้ขุดคลองประเวศบุรีรมย์กับคลองนครเนื่องเขต และคลองสำโรงก็ตื่นเงินเรือมักติดตื้นเสียเวลา ไม่ปลอดภัย การส่งข้าวเปลือกไปกรุงเทพฯ มีทางเดียวคือเอาลงเรือฉลอมใบแล่นออกปากแม่น้ำ บางปะกงแล้วเข้ากรุงเทพฯ แต่ก็เสี่ยงภัยที่เรือจะถูกพายุพัดล่ม ด้วยเหตุนี้พ่อค้าข้าวจึงนิยมเอา ข้าวเปลือกมาขายให้โรงสีพระยาสมุทร แม้ราคาจะถูกได้กำไรน้อยแต่ก็ปลอดภัย ในไม่ช้า พระยาสมุทรบูรานูรักษ์ (สิน) ก็สามารถขยายกิจการค้า กระทั่งมีเรือโป๊ะจ้ายใช้บรรทุกข้าวถึง 8 ลำ หลังจากพระยาสมุทรบูรานูรักษ์ (สิน) ถึงแก่กรรมแล้ว โรงสีแห่งนี้ก็ได้ตกเป็นของพระยา เจริญราชชน (เม็ง) และเปลี่ยนมือไปอีกหลายทอด ปัจจุบันตัวโรงสีได้ถูกรื้อและขายไปแล้ว คงเหลือแต่ปล่องโรงสีและตัวตลาดโรงสีต่างซึ่งอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรมมาก ชื่อของโรงสีต่างหรือ โรงสีพระยาสมุทรจึงกลายเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองฉะเชิงเทรา (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2523) ส่วนโรงสีที่ตั้งอยู่ตามคลองต่าง ๆ เช่น คลองประเวศบุรีรมย์แถบเทศบาลตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ ซึ่งมีตลาดคลองสวนเป็นศูนย์กลางมีโรงสีประจักษ์ชัยคุณะผล และเยื้องคนละฝั่ง คลองเป็นที่ตั้งของโรงสีดำรงธรรม ส่วนโรงสีเจริญทรัพย์ (เจ้าของข้าวแบรนด์ 999) ตั้งอยู่ริมถนน สายอ่อนนุช-ฉะเชิงเทรา และ โรงสีสหนิคม บริษัทบ้านโพธิ์กสิกรรม จำกัด ตั้งอยู่ริมถนน สายเกาะไร่-ฉะเชิงเทรา

สำหรับโรงสีไฟลำต้นศัพานิช ตั้งอยู่ริมคลองลัดยายหรั่ง อำเภอเมือง ในช่วงที่รัฐมี นโยบายรับจำนำข้าวโรงสีแห่งนี้ก็ได้เข้าร่วมโครงการกับรัฐบาลยุคนั้นด้วย โรงสีอุดมสุข พิษผล จำกัด โรงสีเหรียญทอง และ โรงสีสินรัชดากร ตั้งอยู่ที่ตำบลเป็ริง ส่วนที่ริมฝั่งคลองสำโรง เป็นที่ตั้งของโรงสีชินฮะฮวดและ โรงสีเกษตรรุ่งเรือง ซึ่งข้อมูลที่ได้จาก ชูศักดิ์ ศรีอัญชลี (หลานปู่ของกิ่งหิยม) บอกว่าเมื่อร้อยกว่าปีก่อน นายหิยม แซ่ลี ชาวจีนอพยพเดินทางเข้ามาตั้งหลัก ปักฐานอยู่แถบตำบลบางเกลือ อำเภอบางปะกง ทำมาหากินก่อร่างสร้างตัวจนมีฐานะเป็นปึกแผ่น แล้ว ได้ซื้อที่ดินในตำบลบางเกลือประมาณ 8 ไร่ เมื่อปี พ.ศ. 2491 หลังจากนั้นจึงสร้างโรงสีชิน ฮะฮวดขึ้นบนที่ดินผืนนี้โดยหันหน้าเข้าหาคลองสำโรง กิ่งหิยมมีเรือบรรทุกข้าวหลายลำ โรงสี เกษตรรุ่งเรืองเป็นอีกโรงสีหนึ่งที่ตั้งอยู่ริมคลองสำโรง ในช่วงที่กิจการรุ่งเรืองส่งผลให้พื้นที่รอบ ๆ โรงสีขยายตัวเป็นตลาดบางเกลือ เนื่องจากโรงสีนี้เป็นผู้ส่งออกข้าวรายใหญ่ของประเทศช่วงนั้น มีคนงาน 2,000 ถึง 3,000 คน ซึ่งพักอาศัยอยู่ในตำบลบางสมัคร ตำบลบางวัว ตำบลบางเกลือต้องมา หาซื้ออาหารและของกินของใช้ที่ตลาดแห่งนี้ จนกระทั่งกลุ่มเกษตรรุ่งเรืองหันไปจับธุรกิจผลิต กระดาษดับเบิ้ลเอ จึงค่อย ๆ ลดการค้าข้าวในที่สุดก็เลิกกิจการ โรงสีไป ทำให้คนงานที่เคยอยู่ที่นี้ ต้องพากันไปทำงานที่อื่น (เบ็ญจา เทพวัลย์, 2553 ข) เป็นผลให้ตลาดบางเกลือจากที่เคยคึกคัก ต้องซบเซาลง

ด้านริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงแถบอำเภอบางคล้าในอดีตมีโรงสีตั้งอยู่ 5 โรง แต่ปัจจุบันปรากฏร่องรอยของโรงสีให้เห็นเพียง 2 โรงเท่านั้นคือ โรงสีทวีผลการค้าและโรงสีชัยญูกิจพานิช ในปัจจุบันที่ยังดำเนินกิจการคือ โรงสีบริษัทนาทองไทย จำกัด โรงสีสหทุนไทย โรงสีโชควาริ (เป็นเจ้าของข้าวแบรนด์โชควาริ) บริษัทเกียรติดำรงชัย ส่วนโรงสีเที่ยงพิมล ตั้งอยู่แถบรอยต่ออำเภอบางคล้ากับอำเภอนมสารคาม ส่วนโรงสีวัฒนาพานิชย์ ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง แถบปากคลองท่าถั่ว อำเภอบ้านโพธิ์ ปัจจุบันได้เลิกกิจการไปแล้วโดยถวายไม้หัวัดผาคิตารามไปเหลือเพียงปล่องก่อด้วยอิฐตั้งอยู่ท่ามกลางป่าหญ้า (แก้วเกล้า, 2552) และโรงสีรัตนสมบัติก็ได้เลิกกิจการไปแล้วเช่นกัน การเลิกกิจการของโรงสีแห่งนี้น่าจะเป็นเพราะบริเวณปากคลองท่าถั่วมีประตูน้ำกั้นอยู่ ทำให้ผลผลิตข้าวจากแหล่งผลิตตอนในไม่สามารถส่งออกมายังโรงสีแห่งนี้ได้สะดวกเช่นในอดีต สำหรับโรงสีตั้งชัยญูการของ เจ้าแก้วแจ่มตั้งอยู่ริมคลองนครเนื่องเขต (บริเวณตลาดโบราณนครเนื่องเขตในปัจจุบัน) และโรงสีเจี่ยฮวดของนายฮวดซึ่งอพยพมาจากประเทศจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ที่ตำบลเนื่องเขต ภายหลังได้เปลี่ยนมาใช้นามสกุล “อนันตชัย” (มนัส ตันงาม, 2552 ข) นอกจากนี้ ยังมีโรงสี (บริษัทชุมแสงไทย โกลด์ไรซ์)

สำหรับพื้นที่แถบตำบลศาลาแดง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ก็ได้รับความสนใจจากนายทุนเข้ามาตั้งโรงสีหลายแห่ง เช่น โรงสีวังวนสะหลี และโรงสีชินเฮงหลีของนายฮู้ โรงสีเจี่ยเฮงเต็งของ ม.ร.ว. จวง เป็นต้น แต่การขยายพื้นที่เพาะปลูกบริเวณศาลาแดงที่ดินส่วนใหญ่เป็นของมูลนาย และชาวจีนที่เข้ามาทำไร่เพื่อเก็งกำไร ราษฎรที่อาศัยอยู่ส่วนมากเป็นชาวลาวที่อพยพเข้ามาอยู่ ภายหลังเพื่อเป็นแรงงานรับจ้าง และ แถบบ้านทุ่งช้าง อำเภอบ้านโพธิ์ มีโรงสีวังวนหุยของพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (สิน) และโรงสีเม่งเซ่งจ่าง ของหลวงเจริญราชชน ส่วนที่บ้านทรายมูล อำเภอเมืองเป็นที่ตั้งโรงสีทรายมูล ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และโรงสีกลไฟของพระพิศาลผลพานิช ที่ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมืองเป็นที่ตั้งโรงสีสกอานม้วยของหลวงประเทศ และที่ตำบลท่าไข่ อำเภอเมืองเป็นที่ตั้งของโรงสีข้าวท่าไข่ ของนายเชียงแก้ว แซ่อั่ว (พิมพ์อุมา โตสินธพ, 2548) และโรงสีข้าววิวัฒน์ ซึ่งดำเนินกิจการมายาวนานถึง 54 ปีแล้ว ในยุคแรก “นายเที่ยงเพ็ง แซ่อู๋” เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งของโรงสี เมื่อปี พ.ศ. 2516 ณรงค์ชัย สิทธิเจริญพร บุตรชายของนายเที่ยงเพ็ง ได้ซื้อกิจการโรงสีจากหุ้นส่วนเดิมไว้ทั้งหมดจวบจน ณรงค์ชัย สิทธิเจริญพร เสียชีวิตเมื่อปี พ.ศ. 2535 ธุรกิจโรงสีจึงสืบทอดมายังรุ่นลูกคือ นายวัชชัย สิทธิเจริญพร และนายไชยา สิทธิเจริญพร ที่ได้เตรียมปูพื้นตนเองเพื่อเข้ามาบริหารงานโรงสีต่อบิดา โดย ไชยา สิทธิเจริญพร เลือกที่จะศึกษาด้านบัญชีที่พาณิชยการพระนคร และปริญญาตรี สาขาบริหารธุรกิจทั่วไปที่มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช เมื่อบิดาเสียชีวิตจึงเริ่มเรียนรู้งานด้านการผลิตการขายในโรงสี รวมถึงเรียนรู้การทำงานและซ่อมบำรุงเครื่องจักร กิจการของโรงสี

รุ่นพ่อสีข้าวส่งให้โกดังผู้ส่งออกทางกรุงเทพฯ ทั้งหมด ปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนแนวทางธุรกิจมาสร้างแบรนด์ของตัวเอง จึงผลิตข้าวบรรจุถุงจำหน่ายเองคือ ข้าวหอมมะลิตราไก่ชน และตราม้าบิน ซึ่งสามารถติดตลาดผงาดขึ้นเป็นข้าวหอมมะลิที่มีส่วนแบ่งตลาดในเมืองฉะเชิงเทราถึง 70% แนวคิดในการสร้างแบรนด์ของตัวเองมีหลายประการคือ จากประสบการณ์เห็นว่าการส่งข้าวให้คนอื่นขายนั้นออเดอร์ไม่สม่ำเสมอ เวลาราคาข้าวขึ้นเขาจะตั้งเยอะเพื่อคูณไว้ขาย แต่เวลาข้าวราคาตกออเดอร์จะน้อย การมาทำข้าวบรรจุถุงขายเองเป็นแผนการตลาดของโรงสีแห่งนี้ คือ การสร้างเครือข่ายร้านค้าข้าวให้แก่กระจายแบบรากแขนง ทั้งรายเล็ก-กลาง-ใหญ่ ยี่ปี่ว ชาปี่วต้องดูแลอย่างดี เสมอกันให้โตไปด้วยกัน

สำหรับในด้านของผู้บริโภค ไซยา สิทธิเจริญพร เห็นว่าฉะเชิงเทราเป็นแหล่งการปลูกข้าวแต่คนเมืองนี้ย้อนหลังไปเกือบยี่สิบปีก่อนไม่มีข้าวคุณภาพดีให้กิน ทางโรงสีข้าววิวัฒน์ จึงใช้ข้าวหอมมะลิแท้ 100% ไม่ผสมมาบรรจุถุงขาย โดยเน้นขายในเมืองฉะเชิงเทราเกือบ 100% คนเมืองนี้ต้องได้กินข้าวดี หลังจากนั้นจึงมีการขยายไปยังเมืองใกล้เคียงบ้าง กลยุทธ์การตลาดของแบรนด์ข้าวหอมมะลิตราไก่ชนและตราม้าบิน โดออกไปเองปากต่อปากโดยธรรมชาติ และได้ปรับเปลี่ยนเครื่องจักรแบบเดิมของโรงสีมาเป็นเครื่องจักรทันสมัย เช่น เครื่องคัดเมล็ดข้าว Color Sorter และเครื่องบรรจุถุง สามารถเพิ่มกำลังผลิตขึ้น 2-3 เท่า อีกทั้งยังพึ่งพาแรงงานน้อยลงจนอยู่ในระดับที่สามารถควบคุมได้ ไม่เกิดปัญหาขาดแคลนแรงงาน ทำให้ดูแลคนงานได้ดีทั้งเรื่องสวัสดิการและคุณภาพชีวิตของแรงงาน โรงงานก็สะอาดไม่มีฝุ่นละอองมากแบบในอดีต จากภาวะโลกร้อนในปัจจุบันทำให้ข้าวหอมที่เก็บเกี่ยวแล้วสูญเสียความหอมไป โรงสีข้าววิวัฒน์ จึงมีโครงสร้างโรงงานใหม่เพื่อแก้ปัญหานี้โดยทำถังเก็บข้าวปรับอุณหภูมิ พัดลมเป่า หลังคัดคัดสปีนเกอร์ ออกแบบให้อากาศไฟรีได้สะดวกจะรักษากลิ่นหอมของข้าวไว้ได้เหมือนข้าวใหม่ (วิริยะ โกสุวรรณจินดา, 2552 ข)

พื้นที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยวในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของโรงสีหลายโรง หนึ่งในนั้นคือโรงสีวิวัฒนาพืชผล ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวิจณสุรัตน์ เป็นกิจการของ วิวัฒนา รัตนวงศ์ ที่แยกตัวออกมาจากโรงสีรัตนสมบัตินั่นเอง ธุรกิจค้าข้าวของโรงสีแห่งนี้เริ่มจากการค้าข้าวภายในประเทศก่อน ต่อมาจึงขยายไปส่งออกต่างประเทศด้วย ซึ่งข้อมูลที่ได้จาก วิวัฒนา รัตนวงศ์ บอกว่า “...ในปี พ.ศ. 2523 ได้ไปบุกเบิกตั้งโรงสีของตัวเองที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ชื่อโรงสีวิวัฒนาพืชผล ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวิจณสุรัตน์ จัดเป็นบริษัท กำลังผลิต 300 ตันต่อวัน ทุกวันนี้มีน้อง ๆ ช่วยงานโรงสี 3 คน ในพี่น้อง 7 คน ผมเป็นลูกชายคนโต พี่สาวคนโตเสียไปแล้ว น้องชาย 3 คนนี้เดิมทำงานอื่นกันหมด ทำงานธนาคาร คนหนึ่ง เป็นรองอธิการบดีที่เทคโนโลยีพระจอมเกล้าฯ คนหนึ่ง อีกคนทำชีวิตวิรสอร์ทที่เกาะช้าง ตอนนี้อาจารย์เออร์รี่ไทม์มาช่วยบริหารโรงสีแล้ว มีน้องสาวอีก 2 คน ช่วยงานโรงสีมาตั้งแต่ต้นด้วย

บริหารแบบบริษัทครอบครัว มีหุ้น มีเงินเดือน มีโบนัสกันทุกคนที่เลือกทำเลขาบน้ำเปรี้ยวเพราะ
 บาน้ำเปรี้ยวทำานปีละ 2 ครั้ง เรียกว่าตั้งอยู่ในแหล่งที่มีวัตถุดิบมาก โรงสีผมซื้อข้าวในท้องถิ่นถึง
 70% คำว่าท้องถิ่นคือพื้นที่ลุ่มน้ำภาคกลาง จะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี ปทุมธานี อีก 30%
 ซื้อข้างนอก สายเหนือ สายอีสาน...” (มนัส ตันงาม, 2554 ค, หน้า 5) จะเห็นได้ว่า โรงสีข้าว
 “วิจณสุรัตน์” ไม่ได้รับผลผลิตข้าวเปลือกจากเมืองจะเชิงเทราเท่านั้น แต่รับจากเมืองอื่น ๆ ด้วย ทั้ง
 ในภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เข้ามาสีเป็นข้าวสารเพิ่มมูลค่าของสินค้า
 เกษตรกรรมให้กับเมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคอื่น ๆ ด้วย ดังนั้น โรงสีข้าวแห่งนี้จึงเป็นแหล่งรับซื้อข้าว
 จากชานา ทำให้ชานามีรายได้เท่ากับช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจให้กับเมืองจะเชิงเทราและประเทศ
 ด้วย

สำหรับโรงสีศิริกัญญา เป็นโรงสีขนาดใหญ่อีกหนึ่งแห่งหนึ่งของจะเชิงเทรา ตั้งอยู่ที่คลอง 16
 อำเภอบาน้ำเปรี้ยว และเป็นโรงสีแห่งเดียวที่ขอมยื่นมือไปรับซื้อข้าวเปลือก (เหนียว) จากกลุ่ม
 เกษตรกรในภาคเหนือที่ปิดถนนประท้วงราคาข้าวเหนียวตกต่ำ เมื่อกลางปี พ.ศ. 2551 ในราคาที่
 เกษตรกรพอใจ ตามที่กระทรวงพาณิชย์ขอความช่วยเหลือ แต่ผลจากการอาสาเข้าแก้ปัญหาแทน
 รัฐบาลกลับถูกปัญหาอันเกิดจากความไม่ชัดเจนด้านนโยบายของรัฐและปัญหาการเมืองเข้า
 แทรกแซง จนรัฐบาลไม่สามารถอนุมัติการปล่อยเงินกู้พิเศษให้โรงสี เพื่อนำไปเสริมสภาพคล่อง
 ในการจ่ายเงินค่าข้าวเหนียวให้กับเกษตรกรได้ จนถูกเกษตรกรแจ้งความดำเนินคดีเป็นข่าวใหญ่โต
 แม้ว่าขณะนั้นปัญหานั้นได้คลี่คลายไปแล้วจากการที่คณะรัฐมนตรีมีมติขยายโครงการรับจำนำ
 ข้าวเปลือกนาปรัง ให้ครอบคลุมข้าวเปลือกเหนียวที่โรงสีศิริกัญญาซื้อเข้ามาจากเกษตรกร ทำให้
 โรงสีเบิกงบประมาณมาจ่ายให้เกษตรกรได้ครบถ้วน เมื่อปลายปี พ.ศ. 2551 แล้ว แต่ข้าวเปลือก
 ที่รับซื้อมายังคงค้างอยู่ในสต็อกถึง 26,000 ตัน ต้องรับภาระหนี้แทนรัฐบาลถึง 120 ล้านบาท เป็น
 ปัญหาหนักอึ้งที่ทำทายให้ พิเชษฐ โตนิตวงศ์ ผู้บุกเบิกการทำโปรแกรมบัญชีคอมพิวเตอร์ธุรกิจ
 โรงสีข้าวคนแรกของประเทศไทย ซึ่งเป็นเจ้าของโรงสีแห่งนี้ต้องรีบหาทางแก้ไข พิเชษฐ โตนิตวงศ์
 บอกว่า “แม้เรื่องนี้จะส่งผลกระทบแต่ผมไม่เสียใจที่เข้าไปทำ เพราะผมมีความตั้งใจที่จะตอบแทน
 ชานาที่ทำให้โรงสีของผมเติบโตขึ้นมาได้ และการดำเนินงานนี้เราเป็นแค่เครื่องมือของรัฐใน
 การเข้าไปช่วยเหลือเกษตรกร จากประสบการณ์ที่ผมค้าข้าวเหนียวมานาน เห็นว่าเมื่อปีก่อนราคา
 ข้าวเหนียวตกปีนี้ราคาต้องขึ้นเจ็บตัวก็คงไม่มาก ถ้าจะพังจะเจ็บก็ประมาณแค่ 3-4 หมื่นต้นเท่านั้น”
 (พิเชษฐ โตนิตวงศ์, สัมภาษณ์, 21 พฤษภาคม 2556)

ดังนั้น โรงสีแห่งนี้จึงแก้ปัญหาด้วยการทำเป็นผลิตภัณฑ์ข้าวกล้องเหนียวออกมาจำหน่าย
 ในตราสัญลักษณ์ “ขันทอง” เป็นสินค้าคุณภาพบรรจุแพคเกจทันสมัยวางขายในห้างสรรพสินค้า
 และซูเปอร์มาร์เก็ต เจาะกลุ่มลูกค้าที่ทานข้าวเจ้าขาวหรือข้าวหอมมะลิ แต่ไม่ทานข้าวกล้องเพราะ

ไม่ถูกปาก (วิริยะ โกสุวรรณจินดา, 2552 ก) ข้าวกล้องเหนียวนี้สามารถหุงด้วยหม้อหุงข้าวไฟฟ้าได้ตามปกติโดยไม่ต้องแช่ก่อน เมื่อหุงออกมามีรสชาติคล้ายข้าวญี่ปุ่นผสมข้าวกล้องหอมมะลิเหนียวนุ่มหอมหวานเป็นความอร่อยเฉพาะตัวของข้าวกล้องเหนียว เป็นทางเลือกที่ดีสำหรับผู้รักสุขภาพที่ไม่ชอบความกระด้างและรสฝืดของข้าวกล้องธรรมดา

นอกจากนี้ ยังมีโรงสีสินิบุญ 1 โรงสีสินิบุญ 2 โรงสีเตี้ยใจสง จำกัด โรงสีเตี้ยหลิง จำกัด โรงสีสหกรณ์อำเภอบางน้ำเปรี้ยว โรงสีสิริทรัพย์ โรงสียี่สิบไพบุลย์พืชผล โรงสีเก่งการพานิชพืชผล โรงสีสำเภาทองจำกัด โรงสีคลองเจ้า โรงสีบุญทวีทรัพย์ (ก้านันชา) จำกัด และโรงสีเอส แอนด์ พี

โรงสีข้าววังมงคล ตั้งอยู่ที่นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ อำเภอแปลงยาว โรงสีข้าวแห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราชทรงมีพระราชดำรัสให้จัดสร้างขึ้นตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง อีกทั้งยังทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ จำนวน 6 แสนบาท เพื่อเป็นทุนเริ่มต้นในการก่อสร้างโดยทำการจดทะเบียนบริษัท ข้าววังมงคล จำกัด เมื่อวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2541 จนกระทั่งเริ่มทำการก่อสร้างในวันที่ 20 ธันวาคม ปีเดียวกัน และเปิดดำเนินการในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2542 ในการนี้พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ เป็นประธานประกอบพิธีดำเนินการโรงสีข้าว โดยให้ยึดตามแนวทางของโรงสีสวนจิตรลดาซึ่งรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนามาสีโดยตรง และจำหน่ายในราคาเหมาะสมโดยมิได้มุ่งหวังการค้าเพื่อกำไร แต่ให้คุ้มทุนและสามารถดำรงอยู่ได้อย่างพอเพียง ดังพระราชดำรัสของพระองค์ที่มีต่อโรงสีข้าวแห่งนี้ว่า “ข้าวที่โรงสีนี้เป็นข้าวที่ไปซื้อจากเกษตรกรโดยตรง โดยให้ราคาที่เหมาะสม เกษตรกรก็มีความสุข เพราะขายข้าวในราคาที่เหมาะสมและผู้บริโภคก็ซื้อได้ในราคาที่ถูกลง เพราะไม่ต้องมีการขนส่งมากเกินไป ไม่ต้องมีคนกลางมากเกินไป ตกลงทั้งผู้ผลิต ทั้งผู้บริโภค ก็มีความสุข” (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จเมืองแปดริ้ว, 2551, หน้า 65) ทั้งนี้โดยมีพระราชประสงค์เพื่อเป็นการช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตให้แก่ชาวนาในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราให้ดีขึ้น ด้วยการรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนา และสหกรณ์การเกษตรชุมชนในราคายุติธรรม พร้อมจำหน่ายข้าวสารในราคาเหมาะสมโดยมิได้หวังผลกำไรจากการดำเนินงาน โรงสีข้าวแห่งนี้ตั้งอยู่บนพื้นที่ 5 ไร่ มีกำลังการผลิตเดือนละ 600 ตันข้าวสาร ผลพลอยได้จากการสีข้าวทั้งแกลบ รำ และปลายข้าว ยังนำไปจำหน่ายให้กับเกษตรกรแถบโรงสีในราคาขอมเยาเพื่อนำไปเลี้ยงสัตว์ หรือทำปุ๋ยสำหรับการเพาะปลูกได้อีกทางหนึ่ง (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จเมืองแปดริ้ว, 2551)

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จะเห็นว่าอุตสาหกรรมโรงสีข้าวในเมืองฉะเชิงเทราจะได้ผลประโยชน์ทั้งจากค่าจ้างและยังได้ปลายข้าว รำข้าวขายเป็นอาหารเลี้ยงสัตว์ได้อีกด้วย แต่รายได้

ที่สำคัญจะมาจากการขายข้าวสาร นอกจากรับจ้างสีข้าวแล้วโรงสีข้าวยังรับซื้อข้าวเปลือกสีเป็นข้าวสารขาย ทั้งภายในเมืองนี้และเมืองอื่น รวมทั้งส่งขายต่างประเทศด้วย ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งรายได้ทางเศรษฐกิจที่สำคัญแห่งหนึ่งของลุ่มน้ำบางปะกงและของประเทศ ทั้งยังช่วยรัฐบาลแก้ปัญหาในเรื่องข้าวทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวให้กับชาวนาในภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศด้วย

3. อุตสาหกรรมป่าไม้ในเมืองฉะเชิงเทรา

โรงเลื่อยไม้เป็นกิจการด้านอุตสาหกรรมอีกอย่างหนึ่งในเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งขึ้นโดยชาวจีนในเมืองนี้ช่วงปี พ.ศ. 2420-2430 ซึ่งได้รับสัมปทานเข้าไปตัดไม้และดำเนินการตั้งโรงเลื่อยที่บ้านเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม เช่น หมื่นทิพอากรซึ่งเป็นปู่ของ นริ สาริกภูติ (อดีตอาจารย์วิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา) ได้ให้ข้อมูลไว้ว่า “...กึ่งไปทำโรงเลื่อยที่ปากคลองม่วงในเขตอำเภอพนมสารคาม ทำไม้ขายที่คลองม่วงไม้ที่ทำ ได้แก่ ไม้ซุงและไม้ท่อนส่งไปขายเมืองจีน ประเภทของไม้ ได้แก่ ไม้แดงจีน ไม้เข้ดิ่ง และไม้พยูง...” (นริ สาริกภูติ, 2531, หน้า 6) ดังนั้น ชาวบ้านแถบอำเภอพนมสารคามในยุคนั้น นอกจากจะทำนาแล้วหลังฤดูเก็บเกี่ยวก็รับจ้างเลื่อยไม้ด้วย และแถบอำเภอบางคล้าปากคลองท่าลาด ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมผ่านเข้าไปยังพื้นที่ป่า ได้มีนายทุนเข้ามาตั้งโรงเลื่อยในตลาดบางคล้าถึง 4 โรง โดยจะมีนายหน้าเข้าไปซื้อไม้จากชาวบ้านแถบพนมสารคาม ล่องตามลำคลองท่าลาดออกมาขายยังท่าไม้ของโรงเลื่อย ระยะเวลาใช้เลื่อยมือแปรรูปเป็นไม้กระดาน โดยจ้างแรงงานชาวจีนเป็นส่วนมาก ต่อมารัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมในภาคเอกชน เช่น การเปิดประมูลโครงการสัมปทานป่าไม้เป็นจำนวนมาก ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของอุตสาหกรรมป่าไม้ นโยบายดังกล่าวเปิดโอกาสให้กลุ่มนายทุนเข้ามาทำสัมปทานป่าไม้ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา บริษัทแรกที่ได้รับสัมปทานคือ บริษัทเอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด ซึ่งมีนายห้างใช้ ดักเส็ง เป็นผู้ดำเนินการรุ่นแรกก่อนที่จะตกทอดมาถึง เสี่ยกมล หรือ นายห้างกมล บริษัทเอื้อวิทยาฯ เข้าไปทำไม้ในพื้นที่ป่าคลองระบม-สียัดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2513 โดยตั้งโรงเลื่อยจักรอยู่ที่ตลาดเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม หลังจากนั้นก็มีบริษัทอื่น ๆ ได้รับสัมปทานตามมา เช่น บริษัทพานทองค้าไม้ บริษัทฉะเชิงเทราทำไม้ บริษัทปราจีนทำไม้ เป็นต้น

การทำไม้ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก ทางบริษัทจึงต้องจ้างคนจากภายนอกเข้ามาตัดไม้ในป่า แล้วใช้ช้างชักลากซุงมากองรวมกันเป็นหมอน ไม้ริมคลองท่าลาด ที่บ้านลาดกระทิง อำเภอสนามชัยเขต แล้วล่องเป็นแพซุงมาตามลำคลองเพื่อมาขึ้นสู่โรงเลื่อยที่ตลาดเกาะขนุน แต่การล่องแพซุงทำได้เฉพาะในหน้าน้ำเท่านั้น ส่วนในฤดูแล้งไม่สามารถล่องแพได้ ดังนั้นทางบริษัทเอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด จึงได้ลงทุนสร้างทางรถไฟใช้หัวรถจักรพลังไอน้ำเพื่อเป็นเส้นทางชักลากและลำเลียงไม้ซุงจากลาดกระทิงที่ กม. 1 (จุดเริ่มต้นทางรถไฟ บริเวณหน้าศูนย์วิจัย

ยางพารา) ถึงโรงเลื่อยจักรที่ตลาดเกาะขนุน อำเภอพนมสารคามเพื่อแปรรูปไม้โดยใช้เลื่อยยนต์ขนาดใหญ่ และไม้บางส่วนส่งเป็นแพซุงล่องเข้าไปกรุงเทพฯ ที่โรงเลื่อยจักรมีสะพานรถไฟข้ามคลองท่าลาดตอนกลางสะพานใช้รอกยกขึ้นได้ เพื่อให้เรือบรรทุกสินค้าผ่านสะพานได้ ภายหลังปี พ.ศ. 2518 มีโรงเลื่อยเกิดขึ้นตามลำคลองท่าลาดอีกหลายโรง ได้แก่ โรงเลื่อยมือของโกบู้ยและของเจ๊กฮุย ส่วนโรงเลื่อยของนายเชิดใช้เลื่อยยนต์ โรงเลื่อยเหล่านี้รับซื้อไม้จากชาวบ้านในลักษณะไม้ใช้สอย ซึ่งชาวบ้านจะตัดไม้จากป่าไปขายที่โรงเลื่อยโดยใช้เกวียนเทียมควายชักลากไม้ออกไปขายในหน้าแล้ง ดังที่ สวัสดิ์ เข็มเฉลิม บ้านเกาะขนุนเล่าว่า “หน้าแล้งชาวบ้านในป่าใช้เกวียนบรรทุกซุงมาขาย ซุงท่อนใหญ่เขาก็ถากเป็นสี่เหลี่ยม เอาไม้ไปอยู่ใต้ท้องเกวียนแล้วใช้หนังควายขันชะเนาะให้แน่น เอาควาย 6 ตัวลากออกมาจากป่า” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548, หน้า 160) ตรงกับวิถีทำกินของ วิเชียร-สุภา ต้นเจริญ ที่เคยซื้อไม้เข้มน ไม้แก่น คือ ไม้ที่ยืนต้นตายจากในป่า ล้มแล้วชักลากไม้ออกมาขายโดยใช้เกวียนลากออกมา ส่วนหน้าน้ำเกาะขนุนและปากคลองม่วงคือ จุดหมายปลายทางของการล่องแพซุง เนื่องจากเป็นสถานที่ตั้งของบรรดาโรงเลื่อยไม้ทั้งหลายนั่นเอง

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้มีการนำรถจี๊ปญี่ปุ่นหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “รถสาเล่” เข้ามาทำการชักลากและขนไม้แทนช้างและควาย(เกวียน) มากขึ้น รวมทั้งโรงเลื่อยของ “หลงจู๊ วิเชียร” ตั้งอยู่ที่บ้านสองพี่น้อง อำเภอพนมสารคาม (ใกล้วัดท่าลาดเหนือ) ชาวเมืองฉะเชิงเทรามักเรียกขาน วิเชียร ต้นเจริญ ว่า “หลงจู๊วิเชียร” เป็นเพราะเคยเป็นผู้จัดการ (หลงจู๊) โรงเลื่อยจักรแห่งนี้ สุภา ต้นเจริญ บอกว่าตัดไม้ชักลากไม้ด้วยช้างและด้วยควายเทียมเกวียนมาถึงปี พ.ศ. 2494 จึงได้มีผู้นำรถจี๊ปของทหารเกาหลีที่เขาปลดระวางแล้วมาบอกขายในราคาหนึ่งหมื่นบาท จึงซื้อรถจี๊ปคันดังกล่าวทำไม้มาเรื่อยพอมีรถทุนแรงก็ดีขึ้นเรื่อย ๆ ทำงานได้รถเพิ่มปีละคัน สมัยนั้นถนนหนทางไม่มีใช้รถลากไม้ออกมาก็ต้องใช้แรงคนชุดดินใส่บุงก็มาเทเป็นทางพอรถวิ่งผ่านได้ หลังจากนั้นเริ่มได้สัมปทานป่าที่อำเภอท่าตะเกียบ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ฉ)

บริเวณหน้าโรงเลื่อยจักรของบริษัทเอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด เป็นที่นำลิเกการชนส่งสินค้า โดยเรือจิงสะดวกประกอบกับเป็นท่าเรือแม่ลิเชียว แม่ลิแดงที่รับส่งผู้โดยสารจากฉะเชิงเทรา-บางคล้า-ตลาดท่าเกวียน-โรงเลื่อยจักร และตลาดเกาะขนุน (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) โรงเลื่อยจักรเอื้อวิทยาฯ ได้ถูก พลเอกหาญ ลีลานนท์ ในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ยกเลิกสัมปทานในปี พ.ศ. 2530 เนื่องจากตัดไม้ผิดขนาด (ชาญณรงค์ ทิมถาวร, 2538) ประกอบกับโรงเลื่อยถูกไฟฟ้าหมั้จึงให้บริษัทอื่น ๆ เข้ามารับช่วงสัมปทานต่อทั้งหมด โรงเลื่อยจึงต้องปิดตัวลง โดยมีการรื้อรางรถไฟขายไปด้วย ต่อมาได้มีการสร้างถนนตามแนวทางรถไฟเดิมจากบ้านโรงเลื่อยจักรไปจนถึงบ้านลาดกระทิง ปัจจุบันคือถนนห้วยพลู-โรงเลื่อยจักร การทำไม้ในป่ายังคงมีอยู่ทั้งทำ

ไม้สัมปทานถูกกฎหมายและทำไม้เถื่อน จนกระทั่งรัฐประกาศปิดป่าในปี พ.ศ. 2532 ขบวนการทำไม้สัมปทานจึงหมดไป เหลือแต่การทำไม้เถื่อนและรูปแบบการทำไม้ก็เปลี่ยนแปลงไป จากการขายไม้ซุงมาเป็นการตัดต้นไม้แล้วแปรรูปเป็นไม้แผ่นไม้กระดาน บางส่วนก็เลยไม้สร้างบ้านทิ้งไว้ 2-3 ปี ให้ดูเก่าแล้วจึงขายเป็นบ้านทิ้งหลังแทน เพื่อหลบเลี่ยงกฎหมายให้สามารถขนย้ายออกจากพื้นที่ได้ (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548)

4. อุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋อง

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชาวจีนที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองฉะเชิงเทรา บางกลุ่มจะมีวิธีการทำมาหากินด้วยการเพาะปลูกพืชผักสวนครัว และเลี้ยงสัตว์ไว้บริโภครอบครัว เมื่อชาวจีนเหล่านั้นมีทุนทรัพย์เพิ่มมากขึ้นจึงขยายเป็นการทำสวนและทำไร่ สับปะรดเป็นพืชไร่ชนิดหนึ่งที่นิยมปลูกกันมากในเมืองนี้ แหล่งปลูกที่สำคัญคือ แถบอำเภอเมือง บางคล้า บ้านโพธิ์ พนมสารคามและสนามชัยเขต (ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น) เมื่อมีผลผลิตสับปะรดมากเช่นนี้ จึงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋องขึ้นในเมืองนี้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) คนไทยเริ่มนิยมผลไม้กระป๋องกันบ้างแล้ว เนื่องจากเห็นชาวยุโรปนำเครื่องกระป๋องเข้ามาบริโภคร่วมกัน เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้มีการส่งทูตไปประจำต่างประเทศ โดยเฉพาะที่สิงคโปร์ไทยส่ง นายตันตักเส็งไปเป็นกงสุลประจำ ซึ่งบุคคลผู้นี้มีหน้าที่จัดซื้อสินค้าทุกอย่างที่ต้องพระประสงค์ รวมทั้งผลไม้กระป๋องส่งเข้ามายังราชสำนักด้วย หลังจากนั้นความนิยมเกี่ยวกับผลไม้กระป๋องก็ได้แพร่หลายออกไป จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ตรัสว่า “เวลานี้ใครไม่กินสับปะรดสัก ถิ่นจึกถัก ออกจะไม่เป็นเยเตลแมน” (สุจิต พงศ์กล้า, 2528, หน้า 284) ส่วนสาเหตุที่พระองค์ทรงสนพระทัยเรื่องการทำสับปะรดกระป๋องก็เนื่องจากเมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมาลายู ในปี พ.ศ. 2433 พระองค์ได้เสด็จทอดพระเนตร โรงงานทำสับปะรดกระป๋องที่สิงคโปร์ของ จินตันตัวฮี้ ซึ่งเป็นหลานของพระยาอนุกุล ทำให้ทรงทราบถึงลักษณะของ โรงงาน กรรมวิธีในการผลิตสับปะรดกระป๋อง ความพร้อมและความสามารถในการผลิตสับปะรดกระป๋อง เมื่อพระองค์เสด็จกลับประเทศไทยและได้เสด็จประพาสที่เมืองฉะเชิงเทราพบว่า เมืองนี้มีผลผลิตของสับปะรดเป็นจำนวนมาก และขั้นตอนการผลิตสับปะรดกระป๋องนั้นใช้คนทำอย่างง่าย ๆ ไม่ต้องใช้คนงานมากนัก จึงทรงดำริว่าเมืองนี้น่าจะตั้งโรงงานสับปะรดกระป๋องได้และพระองค์ยังตรัสเกี่ยวกับการทำอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋องไว้ว่า “ถ้าคิดจะตั้ง โรงงานทำสับปะรดแล้วผู้ดำเนินการต้องรู้จักเอาใจและซื่อตรง ไม่คดโกงพวกชาวไร่สับปะรด การดำเนินการควรเป็นไปอย่างประหยัด การลงทุนควรให้เหมาะสมกับฐานะ และต้องเป็นคนกว้างขวางพอสมควร เพื่อจะได้หาตลาดจำหน่ายได้” (สุจิต พงศ์กล้า, 2528, หน้า 285) นอกจากนี้พระองค์ยังทรงแนะ

อีกว่า ผลผลิตที่ได้ไม่จำเป็นต้องส่งออกนอกประเทศ เพียงแต่ส่งไปขายตามหัวเมืองทางเหนือที่ ไม่มีสับประรดรับประทานก็พอแล้ว ตลอดจนได้เสนอแนะถึงการเรียกร้องความสนใจจากผู้ซื้อ โดยการหากระดาษสวย ๆ มาติดข้างกระป๋อง และเมื่อรับประทานเสร็จแล้วกระป๋องก็ยังสามารถไปทำเป็นกระโถนได้อีกด้วย (รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปะรีว, 2551)

ในปี พ.ศ. 2454 จีนตันกะกิ ได้เดินทางจากสิงคโปร์เข้ามาประเทศไทย และทำการสำรวจตลาดรวมทั้งปริมาณสับประรดที่เมืองฉะเชิงเทรา เห็นว่าสามารถที่จะตั้งโรงงานทำสับประรดกระป๋องได้ จึงได้ทำหนังสือขออนุญาตผูกขาดการทำสับประรดกระป๋องเป็นเวลา 20 ปี โดยขอตั้งโรงงานที่ตำบลเตาสุรา อำเภอบางคล้า และขอใช้ชื่อสินค้าว่า “เคี่ยมไถ่” เมื่อทำการผลิตแล้วปีหนึ่งจะได้ประมาณ 480,000 กระป๋อง ถ้าส่งออกไปจำหน่ายในต่างประเทศ จะได้เงินถึง 625,000 บาท และเงินโกออนจ่ายก็ขออนุญาตตั้งโรงงานสับประรดกระป๋องที่ปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า ด้วยอีกโรงหนึ่ง ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงเห็นด้วยกับการลงทุนดังกล่าว แต่ไม่ชอบที่ชาวจีนทั้งสองคนนี้จะขอผูกขาด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ก็ทรงมีพระราชดำริให้มีการแข่งขันกันดีกว่าการผูกขาดแต่เพียงผู้เดียว การขออนุญาตครั้งนั้นไม่ทราบว่าจะออกมาเป็นเช่นไร แต่มาปรากฏหลักฐานอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2455 ได้มีการตั้งโรงงานทำสับประรดกระป๋องขึ้นแล้วที่เมืองฉะเชิงเทรา ทั้งนี้เนื่องจากในคราวพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) เสด็จประพาสสมณชลปราจีนบุรี เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2455 พระองค์เสด็จทอดพระเนตร โรงงานสับประรดกระป๋องที่ตั้งอยู่ใกล้ปากน้ำเจ้าโล และทรงมีพระราชดำรัสไว้ว่า “... จึงมีพวกสิงคโปร์มาตั้งโรงการที่แปะรีว ซึ่งเป็นตำบลที่มีสรรพสมากทำได้วันหนึ่งถึง 2,000 โหล ส่งไปเมืองสิงคโปร์ เป็นสินค้าของเมืองนั้น (Anigahouis hroduce) ไปขายในทวีปยุโรปและเมืองไทยก็มาก สินค้าของเมืองไทยแท้ก็กลายเป็นของเมืองสิงคโปร์ไปได้ สรรพสมที่เมืองไทยมีมากกว่าสิงคโปร์ทั้งถูกด้วย ราคาผลหนึ่งบางที่ไม่ถึงสตางค์ การทำมีกำไรมาก การปลูกสรรพสจึงเจริญทวีมากขึ้นพลเมืองทำมากขึ้นทุกปี การปลูกผลแลทำให้กระป๋องเป็นการเจริญได้แล้วในเมืองและตำบลนั้น...” (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 276) และผู้จัดการโรงงานได้นำสับประรดกระป๋องขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จครั้งนั้นด้วย จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า เกิดอุตสาหกรรมทำสับประรดกระป๋องขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทยแล้วที่เมืองฉะเชิงเทรา

เมื่อมีโรงงานสับประรดกระป๋องก็ทำให้ชาวบ้านซึ่งเคยปลูกสับประรดแค่พอบริโภค และซื้อขายกันตามปกติ เปลี่ยนมาปลูกเพื่อส่งขายโรงงาน นอกจากนี้ยังช่วยแก้ปัญหาเรื่องดินได้ กล่าวคือ ถ้าพื้นที่ใดไม่สามารถทำนาปลูกข้าวได้ก็จะหันมาปลูกสับประรดแทน ตลอดจนพยายามปรับปรุงผลผลิตของตนให้ดียิ่งขึ้นไปอีก และยังช่วยย้ําให้การค้าขายสับประรดได้ราคาดีด้วยคือ ไม่ทำ

ให้ราคาตกต่ำเมื่อมีสินค้าตลาดและเสมือนเป็นการประกันรายได้ของชาวบ้านที่ปลูกสับปะรดด้วย ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเมื่อมีโรงงานสับปะรดกระป๋องเท่ากับช่วยให้ราษฎรมีงานทำด้วยการหันมารับจ้างทำงานในโรงงาน เนื่องจากโรงงานหนึ่งจะต้องใช้แรงงานคนถึง 400 คน ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านในพื้นที่แถบโรงงานเปลี่ยนแปลงไปบ้างไม่มากนักน้อย โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงจากเดิมทำงานอยู่ในสวนในไร่มาเป็นการใช้แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมแทน การเติบโตของชุมชนในพื้นที่รอบ ๆ โรงงาน เกิดการขยายตัวของการค้าภายในท้องถิ่นเมืองนี้และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ สามารถส่งสับปะรดกระป๋องออกไปจำหน่ายต่างประเทศทำให้ได้เงินตราต่างประเทศด้วย (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528) โรงงานสับปะรดกระป๋องที่เกิดขึ้นนี้นับเป็นกิจการที่เจริญก้าวหน้ามากเห็นได้จากปริมาณการส่งออกจำหน่ายต่างประเทศ ซึ่งปรากฏในรายงานของหม่อมเจ้าพร้อมพงษ์อริราช อธิบดีกรมศุลกากรว่ามีการส่งสับปะรดกระป๋องเป็นสินค้าออกในปี พ.ศ. 2455 เป็นจำนวนเงิน 120,000 บาท สะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราเริ่มการทำมาหากินในอาชีพทำไร่สับปะรด และยังแสดงถึงการเป็นแหล่งวัตถุดิบที่มีมากเพียงพอต่อการส่งเข้าโรงงานสับปะรดกระป๋อง ผลผลิตของสับปะรดเหล่านี้คงขายได้ราคาดีพอควร จึงนับเป็นแหล่งรายได้ทางเศรษฐกิจและช่วยให้การค้าทั้งในประเทศและต่างประเทศเจริญรุ่งเรืองอีกด้วย

ดังนั้น จึงอาจสรุปได้ว่า ปัจจัยที่ทำให้เกิดอุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋องขึ้นในเมืองฉะเชิงเทรา เนื่องจากเป็นวิธีการทำมาหากินที่ชาวจีนให้ความสนใจ และสับปะรดกระป๋องกำลังเป็นที่นิยมรับประทานกันในช่วงเวลานั้น ประกอบกับเมืองนี้มีผลผลิตของสับปะรดเป็นจำนวนมาก ทั้งยังได้รับการสนับสนุนจากรัฐด้วย แต่ภายหลังการแปรรูปสับปะรดกระป๋องอาจมีราคาแพง ทำให้ชาวบ้านในยุคนั้นไม่นิยมบริโภค โรงงานจึงเลิกกิจการไปในที่สุด ปัจจุบันมีการตั้งโรงงานสับปะรดกระป๋องขึ้นใหม่ในเขตอำเภอแปลงยาว ซึ่งเป็นแหล่งโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าเกษตรกรรมสำคัญตามแผนพัฒนาชายฝั่งทะเลตะวันออก ส่งผลให้ชาวบ้านที่อาศัยอยู่โดยรอบปลูกสับปะรดขาย และยังเป็นแหล่งทำมาหากินในอาชีพรับจ้างของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราและเมืองใกล้เคียงด้วย

5. ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองอุตสาหกรรม

ในช่วงปี พ.ศ. 2524 เมืองฉะเชิงเทรายังมีภาคอุตสาหกรรมอื่น ๆ เกิดขึ้นอีก เนื่องจากรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เริ่มต้นนโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมส่งออก จึงเกิดโครงการพัฒนาเศรษฐกิจพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern seaboard) ฉะเชิงเทราเป็นหนึ่งในสามเมือง (ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง) ที่อยู่ในเป้าหมายการพัฒนาและถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางการพัฒนา โดยเน้นการพัฒนาและอนุรักษ์ทรัพยากรหลักทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมอุตสาหกรรมและการท่องเที่ยว ส่งเสริมประสิทธิภาพการผลิตด้านการเกษตร พัฒนาชุมชน

ศูนย์กลาง (ตามนโยบายการพัฒนาเมือง) ประกอบกับมีการค้นพบก๊าซธรรมชาติในอ่าวไทย เมื่อปี พ.ศ. 2525 ยิ่งกระตุ้นการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ เพื่อรองรับการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ไม่ว่าจะเป็นการสร้างท่าเรือน้ำลึกและอุตสาหกรรมต่อเนื่องอื่น ๆ นิคมอุตสาหกรรมในภาคตะวันออกเติบโตและกระจายตัวอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้ภาคตะวันออกเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วิถีชีวิตและฐานทรัพยากร (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549) โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราได้รับการพัฒนาตามแผนเพื่อให้เป็นศูนย์กลางการคมนาคมและการพัฒนาอุตสาหกรรมแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร เนื่องจากมีผลผลิตมากและสามารถรับผลผลิตจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ได้สะดวก ทั้งยังเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ จึงเป็นแหล่งผลิตอาหารที่ส่งจำหน่ายภายในประเทศและต่างประเทศอีกด้วย ดังนั้นเมืองฉะเชิงเทราจึงกลายเป็นศูนย์กลางความเจริญแห่งใหม่ และเป็นแหล่งอุตสาหกรรมรองรับการกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ ตลอดจนเป็นประตูเปิดที่จะส่งผลผลิตให้กระจายไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศด้วย (อารยะ ภูสาคัท, 2531)

นอกจากนี้ ฉะเชิงเทรายังเป็นกลุ่มเมืองในภาคตะวันออกที่ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ส่งออกสินค้าอุตสาหกรรม เกษตรกรรมและศูนย์กลางการท่องเที่ยว ตามคำขวัญที่ว่า “หมิ่น โรงงาน ล้านรอยยิ้ม อิ่มทั่วหัวลำ ค้าทั้งโลก” รวมทั้งเป็นช่องทางการค้าสู่ภูมิภาคอินโดจีน โดยมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่สามารถรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจของอนุภูมิภาค เพื่อตอบสนองยุทธศาสตร์สำคัญคือ การพัฒนาภาคอุตสาหกรรมส่งผลให้ปี พ.ศ. 2531 ผลิตภัณฑ์มวลรวมด้านเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราในภาคอุตสาหกรรมสามารถทำรายได้ขึ้นมาเป็นอันดับ 1 สอดคล้องกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศในปีนี้ซึ่งสูงที่สุดแห่งหนึ่งของภูมิภาคเอเชีย จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2532 ไทยได้รับการขนานนามว่าเป็น “ประเทศอุตสาหกรรมใหม่” ฉะเชิงเทราได้รับการส่งเสริมทั้งจากภาครัฐและภาคเอกชน โดยสนับสนุนให้มีปัจจัยพื้นฐานในการลงทุนอย่างพร้อมเพรียง เช่น ระบบสาธารณูปโภคและการบริการไว้รองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในเมือง ประกอบกับเป็นช่วงเวลาที่นักลงทุนในประเทศแถบเอเชียตะวันออก (ญี่ปุ่น เกาหลีใต้ ไต้หวัน) กำลังหาแหล่งลงทุนใหม่ ๆ ที่ต้นทุนในการผลิตต่ำกว่าการผลิตในประเทศของตน การลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศจึงหลั่งไหลเข้าสู่ไทย และมีผลกระตุ้นอัตราความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรมเป็นอย่างมาก (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

การตัดสินใจลงทุนตั้งโรงงานและนิคมอุตสาหกรรมในเมืองฉะเชิงเทรายังสอดคล้องกับทฤษฎีแหล่งที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต้นทุนการผลิตต่ำสุด (Least cost industrial location theory) ของ Weber ที่ได้จากการวิเคราะห์หาที่ตั้งของหน่วยผลิตซึ่งจะทำให้ลดต้นทุนการผลิตให้

ต่ำสุดนั้น Weber สรุปว่าสามารถตั้งขึ้นในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่ง คือ 1. แหล่งวัตถุดิบ
2. ตลาดหรือแหล่งบริ โภค 3. จุดกลางระหว่างแหล่งตลาดกับแหล่งบริ โภค (ศิริพรรณ ทองจิณ,
2531) ซึ่งเมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในจุดทั้ง 3 ตำแหน่ง ด้วยเหตุนี้จึงเกิดการตั้งโรงงานและ
นิคมอุตสาหกรรมขนาดใหญ่หลายแห่ง โดยเฉพาะในเขตอำเภอบางปะกง อำเภอเมือง
อำเภอนมสารตามลำดับ การที่เมืองนี้เป็นเขตติดต่อกับกรุงเทพฯ จึงได้รับอิทธิพลความเจริญ
จากกรุงเทพฯ แทบทุกด้าน ประกอบกับระบบสาธารณูปโภคในเมืองนี้มีศักยภาพเพียงพอ
สามารถรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมได้เป็นอย่างดี (จ.ฉะเชิงเทรา, 2539)

อุตสาหกรรมในฉะเชิงเทรามีความสัมพันธ์กับเกษตรกรรมอย่างใกล้ชิด เพราะเมืองนี้
เป็นแหล่งผลิตพืชผลทางการเกษตรปีละเกือบ 3 ล้านตัน ทั้งยังเป็นแหล่งรับซื้อและแปรรูปสินค้า
เกษตรที่สำคัญอีกด้วย ดังนั้น โรงงานส่วนใหญ่ของเมืองฉะเชิงเทรามีกว่า 250 โรงงาน จึงเป็น
โรงงานแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรประเภท โรงสีข้าวและโรงงานแป้งมัน ได้แก่ โรงงานแป้งมัน
แคชชวา ตั้งอยู่ที่ตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง นอกเหนือไปจากนั้นก็คืออุตสาหกรรมประเภท
มันเม็ด อาหารสัตว์ เส้นไหมและการหีบน้ำมันจากถั่วและมะพร้าว แม้แต่อุตสาหกรรมการสับไม้
ยูคาลิปตัส การผลิตไม้อัด การผลิตแผ่นปาร์ติเคิลบอร์ดและการทำเฟอร์นิเจอร์ซึ่งเจริญขึ้นใน
ระยะหลัง ๆ ก็เป็นผลมาจากการที่ชาวบ้านหันมาปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสเพิ่มมากขึ้น (จ.ฉะเชิงเทรา,
2539) หรือผลิตภัณฑ์ประเภทซอสปรุงรสที่หมักจากถั่วเหลือง สำหรับปรุงอาหารทั้งใช้ต้ม ผัด
แกง ทอด ของบริษัท ชำนาญอาหารจำกัด ตั้งอยู่เลขที่ 106 หมู่ 3 ตำบลหนองดินนกก อำเภอบ้านโพธิ์
เป็นธุรกิจขนาดกลางและขนาดย่อมหรือ SME's และผ่านการลงทะเบียน OTOP เรียบร้อยแล้ว
ข้อมูลที่ได้จาก นิธิภา วนานูวัช ผู้ช่วยผู้จัดการและเป็นลูกสาวของเจ้าของบริษัท ให้ข้อมูลว่าปัจจุบัน
บริษัทมีพนักงาน 8 คน กำลังผลิต 80 ตันต่อเดือน มีผลิตภัณฑ์ 4 อย่างคือ 1. ซีอิ๊วขาวสูตร 1 ตราเชียน
เทา ได้ OTOP ระดับ 4 ดาว 2. ซอสถั่วเหลือง ตราโมริโซย่า 3. ซอสปรุงรส ตราแมคเค
4. ซอสถั่วเหลืองออร์แกนิก ขนาดบรรจุ 200, 300, 700 มิลลิลิตร รวมทั้งบรรจุเกลตลอน 5 กิโลกรัม
และ 30 กิโลกรัม ซึ่งได้รับการรับรองมาตรฐาน อย. GMP และ Pre-HACCP จุดขายผลิตภัณฑ์คือ
หมักแบบธรรมชาติโดยใช้เวลาในการหมักซอส 1 ปี จะนานกว่าที่อื่นทำให้มีกลิ่นหอมกว่าโปรตีน
สูงกว่า ไม่มีสารก่อมะเร็ง (3-MCPD) ใช้วัตถุดิบ Non-GMO's โดยขายประจำที่โรงงานกับ
ซูเปอร์มาร์เก็ตเล็ก ๆ แถวพระราม 3 และออกงานต่าง ๆ ที่ทางราชการและเอกชนจัด (สุรเดช
วรรณศิริ, 2552 ป) อย่างไรก็ตาม ขณะที่อุตสาหกรรมเกษตรเจริญเติบโตได้ดี อุตสาหกรรม
ด้านอื่นก็กำลังก้าวไปข้างหน้าเช่นเดียวกัน ได้แก่ อุตสาหกรรมผลิตชิ้นส่วนโลหะประเภทชิ้นส่วน
รถยนต์ อุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ รองลงมาเป็นอุตสาหกรรมก่อสร้างกับอุตสาหกรรมเกษตร

โรงงานส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ติดกับถนนสายสำคัญที่เชื่อมต่อกับกรุงเทพฯ โดยแบ่งออกเป็นกลุ่ม ๆ ดังนี้

1. ย่านบางนา-ตราด มักเป็นโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่และขนาดกลาง เช่น โรงงานผลิตอุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ โรงงานผลิตโทรทัศน์ โรงงานผลิตเฟอร์นิเจอร์จากไม้ยางพารา โรงงานผลิตเครื่องใช้ไฟฟ้าและอุปกรณ์ไฟฟ้า โรงงานผลิตชิ้นส่วนและประกอบรถยนต์ การอบรักษาพืชด้วยไซโล ผลิตภัณฑ์พลาสติก ผลิตภัณฑ์ลวดแรงดึงสูง ผลิตภัณฑ์ของเด็กเล่นและ โรงงานผลิตอุปกรณ์กีฬา ผลิตภัณฑ์ไม้อัดปาร์ติเกิลบอร์ด ปั้นด้าย เป็นต้น

2. ย่านถนนสุวินทวงศ์ (ฉะเชิงเทรา-มีนบุรี) มักเป็นโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ ได้แก่ โรงงานผลิตอาหารสัตว์ โรงงานผลิตชิ้นส่วนคอมเพรสเซอร์ โรงงานผลิตกระดาษสีน้ำตาล ผลิตชิ้นส่วนอุปกรณ์จากพลาสติก ผลิตซอสมะเขือเทศและซอสปรุงรส ผลิตเฟอร์นิเจอร์ ผลิตกาแฟผง (เนสกาแฟ) ผลิตสายเคเบิล ผลิตชิ้นส่วนอิเล็กทรอนิกส์ ผลิตรองเท้าจากหนังสัตว์ กิจการโรงสีข้าว อุตสาหกรรมทำขนมจีน และ โรงงานผลิตเกลือบริสุทธิ์ เป็นต้น

3. ย่านถนนสายฉะเชิงเทรา-พนมสารคาม เป็นเขตที่มีโรงงานน้อยกว่าย่านถนนสุวินทวงศ์และย่านถนนบางนา-ตราด ทั้งนี้เพราะถนนสายนี้ตั้งอยู่บนเส้นทางภายในตัวเมือง ฉะเชิงเทรา ไม่ได้เชื่อมเส้นทางติดต่อกับกรุงเทพฯ โดยตรง ประกอบกับระบบสาธารณูปโภค ยังไม่พร้อมมากนักจึงมีนักลงทุนมาลงทุนน้อย โรงงานที่พบในย่านนี้ ได้แก่ โรงงานทำเส้นไหม โรงงานแปรรูปผลิตผลทางการเกษตร โรงงานผลิตสายไฟฟ้าชุดสำหรับรถยนต์ โรงงานผลิตถุงมือในการกีฬา และ โรงงานเย็บเสื้อผ้า

นิคมอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ในเมืองฉะเชิงเทราปัจจุบันมีอยู่ 2 แห่งคือ นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ ตั้งอยู่บนถนนสาย 331 ฉะเชิงเทรา-สัตหีบ อยู่ในเขตอำเภอแปลงยาว มีพื้นที่ประมาณ 11,536 ไร่ และนิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ ตั้งอยู่ในช่วงถนนสายบางนา-ตราด กิโลเมตรที่ 36 อำเภอบางปะกง มีเนื้อที่ประมาณ 3,000 ไร่ และ นอกจากนี้ยังมีนิคมอุตสาหกรรมของเอกชน คือ นิคมอุตสาหกรรมบางปะกงอินดัสเทรียลปาร์ค (BIP) ตั้งอยู่บนถนนสายบางนา-ตราด ช่วงกิโลเมตรที่ 52 หมู่ที่ 5 ตำบลท่าข้าม อำเภอบางปะกง มีพื้นที่ดำเนินโครงการประมาณ 300 ไร่ มีโรงงานอุตสาหกรรมทั้งหมด 11 แห่ง และกลุ่มอุตสาหกรรมไทย-ได้หวัน (TTI) ตั้งอยู่ที่ถนนทางเข้าโรงไฟฟ้าบางปะกง หมู่ที่ 5 ตำบลท่าข้าม อำเภอบางปะกง มีพื้นที่ประมาณ 45 ไร่ มีโรงงานอุตสาหกรรมซึ่งดำเนินกิจการแล้ว 12 แห่ง จึงกล่าวได้ว่าเมืองฉะเชิงเทรามีแนวโน้มของการเข้ามาลงทุนทางด้านอุตสาหกรรมมากขึ้น เนื่องจากมีข้อได้เปรียบหลาย ๆ ด้าน อีกทั้งภาครัฐมีนโยบายที่ให้สิทธิประโยชน์ในการลงทุน คือ ได้ลดหย่อนภาษีอากรเครื่องจักรเครื่องหนึ่ง ยกเว้นภาษีเงินได้นิติบุคคล 3 ปี และเพิ่มขึ้นเป็น 7 ปี ในกรณีที่เป็นนิคมอุตสาหกรรมหรืออยู่ในเขต

อุตสาหกรรมและยกเว้นอากรขาเข้าวัตถุดิบหรือวัสดุจำเป็น 1 ปี สำหรับโครงการส่งออกไม่น้อยกว่า 30% ของยอดขาย และภาคเอกชนต่างสนับสนุนให้ฉะเชิงเทราพัฒนาเป็นเมืองอุตสาหกรรมที่ควบคุมมลภาวะได้ต่อไปในภายภาคหน้า (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) เห็นได้จากนิคมอุตสาหกรรมทุกแห่งที่เกิดขึ้นในฉะเชิงเทรา คือตัวอย่างความพยายามที่จะสร้างมาตรฐานสูงสุดให้การพัฒนาอุตสาหกรรมของเมืองนี้ มาตรฐานการผลิตเป็นไปตามแบบแผนของการนิคมอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย ทุกนิคมมีระบบสาธารณูปโภคที่พร้อมเพรียง เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ทำงาน พร้อมด้วยระบบสุขาภิบาลที่จะรับประกันความปลอดภัยและรักษาสภาพแวดล้อมที่ดีให้แก่ชุมชน

ภาพที่ 7 นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2560)

อีกทั้งฉะเชิงเทรายังได้รับการส่งเสริมให้เป็นเมืองรองรับการบริการและที่อยู่อาศัย เพื่อขยายความแออัดของประชากรจากกรุงเทพฯ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นแรงจูงใจที่สามารถดึงดูดให้นักลงทุนหรือผู้ประกอบการเอกชนตัดสินใจเข้ามาลงทุนกิจการใหม่ ๆ ในเมืองนี้ ที่สำคัญคือ โรงงานแปรรูปไม้เพื่อทำเยื่อกระดาษของกลุ่มเกษตรรุ่งเรือง โรงงานผลิตไฟฟ้าพลังชีวมวลของกลุ่มเกษตรรุ่งเรือง คลังน้ำมันพืชของกลุ่มแสงอารีย์ปิโตรเลียม อุโมงค์มรดก และอุตสาหกรรมครัวเรือนเกี่ยวกับการแปรรูปผลิตภัณฑ์สัตว์จากการประมง ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการตั้งนิคมอุตสาหกรรมและการก่อสร้างโรงไฟฟ้าบางปะกงในพื้นที่ รวมทั้งนโยบายการลดจำนวนแรงงานที่จะเข้าไปยังกรุงเทพฯ ด้วย จะเห็นได้ว่าการอุตสาหกรรมในเมืองฉะเชิงเทราเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539)

จากข้อมูลในปี พ.ศ. 2539 เมืองฉะเชิงเทรา มีโรงงานอุตสาหกรรมทั้งสิ้น 877 แห่ง คิดเป็นจำนวนเงินทุนทั้งสิ้นประมาณ 43,042 ล้านบาท แต่ปัจจุบัน บัญชา นิซัง ประธานสภาอุตสาหกรรมจังหวัดฉะเชิงเทราบอกว่า “ขณะนี้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีโรงงานอุตสาหกรรมอยู่เกือบ 1,800 โรง เงินลงทุนรวมหกแสนกว่าล้านบาท มีแรงงานในภาคอุตสาหกรรมอยู่แสนกว่าคน ประเภทของอุตสาหกรรมหลัก ๆ ก็คือ ผลิตภัณฑ์โลหะ อุตสาหกรรมเกษตร และชิ้นส่วนยานยนต์ นอกจากนี้ก็มีชิ้นส่วนอิเล็กทรอนิกส์ อุปกรณ์เครื่องใช้ไฟฟ้า ผลิตภัณฑ์พลาสติกและเฟอร์นิเจอร์” (บัญชา นิซัง, สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2558) หนึ่งในนั้นคือ โรงงานคอมเพรสเซอร์ของ “กลุ่มบริษัทกุลธร” ซึ่งเป็นผู้ผลิตคอมเพรสเซอร์รายแรกและรายใหญ่ของประเทศไทย ตั้งอยู่ริมถนนสุวินทวงศ์ ตำบลศาลาแดง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว โรงงานแรกของที่นี่คือ บริษัท อุตสาหกรรมคอมเพรสเซอร์ไทย จำกัด หรือที่เรียกกันย่อ ๆ ว่า “THACOM” ผลิตโรตารีคอมเพรสเซอร์สำหรับเครื่องปรับอากาศกำลังผลิตปีละ 1.5 ล้านตัว เป็นการผลิตเพื่อส่งออกถึง 90% โรงงานแห่งที่ 2 คือ บริษัท กุลธรเคอร์บี ฟาวนด์รี จำกัด เป็น โรงหล่อทำอุปกรณ์ตู้เย็น และคอมเพรสเซอร์ บริษัท ไทยซินเตอร์ โปรดักส์ จำกัด เป็น โรงงานผลิตเบร้งกับอุปกรณ์ภายในคอมเพรสเซอร์ และผลิตชิ้นส่วนของรถยนต์และรถจักรยานยนต์ บริษัท กุลธรแมทรีเรียลส์ แอนด์ คอนโทรลส์ จำกัด (KMC) ผลิตลวดทองแดง และตัวควบคุมอุณหภูมิ และยังมีบริษัท เค.เค. นากามูระ โมลด์ จำกัด และอื่น ๆ อีกหลายโรง (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 จ)

สำหรับโรงงานผลิตภัณฑ์พลาสติกที่ตำบลศาลาแดง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เป็นของบัญชา นิซัง ประธานสภาอุตสาหกรรมจังหวัดฉะเชิงเทรานั้นเอง บัญชา นิซัง เล่าว่าเป็นลูกหลานชาวจีน ช่าง แซ่โล้ว ที่อพยพมาจากชัวเถาแล้วเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในเมืองนี้ บัญชา นิซัง เกิดอยู่ในครอบครัวชาวนาต่อมาได้ซื้อที่ดินที่ตำบลศาลาแดง สร้างโรงงานผลิตพลาสติกโดยจดทะเบียนเป็นห้างหุ้นส่วนจำกัด ซี.บี. เพนท์ หุ้นส่วนกับชาวญี่ปุ่น พอปี พ.ศ. 2546 ได้ตั้งบริษัท ซี.บี.พลาสติก จำกัด ขึ้นอีกโรงหนึ่งซึ่งโรงงานแห่งใหม่นี้เป็นการลงทุนคนเดียว 100% สำหรับธุรกิจในส่วน of ซี.บี.เพนท์ ผลิตพลาสติกขึ้นรูปคุณภาพสูงเน้นไปทางชิ้นส่วนยานยนต์ โดยส่งโรงประกอบรถทุกค่าย ส่วนโรงงาน ซี.บี.พลาสติก เน้นไปทางชิ้นส่วนเครื่องใช้ไฟฟ้าและของพรีเมียมนำไปพ่นสี ซิลค์สกรีน ฮอทสแตมป์ โดยบริษัท มารูอิ ชัมเป็นฝ่ายขายผลิตภัณฑ์ จากทั้ง 2 โรงงาน ซึ่งยอดการผลิตเป็นไปตามแผนคือได้ยอดขาย 1,000 ล้านบาท นอกจากลูกค้าในประเทศแล้วยังมีการส่งออกไปจีนและญี่ปุ่นด้วย (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2555 ข)

โรงงานทุกโรงในเมืองฉะเชิงเทราต่างมีเป้าหมายในด้านการผลิตระบบ “ควบคุมคุณภาพงาน” ซึ่งถือเป็นภารกิจสูงสุดที่ทุกโรงงานได้ทำการรณรงค์ ให้พนักงานทุกคนมีจิตสำนึกในการควบคุมคุณภาพงานที่ตนเองรับผิดชอบ และเมื่อจบกระบวนการผลิตจะมีหน่วยควบคุมคุณภาพ

งานที่เคร่งครัดรับรองคุณภาพ หรือแก้ไขข้อผิดพลาดก่อนที่สินค้าจะถึงมือผู้บริโภคตามมาตรฐานอุตสาหกรรมสากล ISO 9000 และ 9002 ถือเป็นเป้าหมายสำคัญที่ทุกโรงงานในเมืองนี้ต้องการไปให้ถึง เพื่อให้สินค้าของตนเป็นที่ยอมรับในตลาดทั่วโลก (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) รวมทั้งโรงงาน TOYOTA ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอบ้านโพธิ์ ทำให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นผู้ผลิตชิ้นส่วนยานยนต์ และชิ้นส่วนอิเล็กทรอนิกส์รายใหญ่รายหนึ่งของประเทศ และกำลังพุ่งขึ้นเป็นศูนย์กลางการผลิตรถยนต์ในประเทศ

การที่ภาคอุตสาหกรรมของเมืองฉะเชิงเทราย้ายตัวขึ้นเป็นอย่างมากนี้ สะท้อนให้เห็นว่าฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีศักยภาพด้านอุตสาหกรรมค่อนข้างสูง มีนักลงทุนให้ความสนใจมาลงทุนมาก เพราะข้อได้เปรียบในด้านที่ตั้งของเมืองอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ และมีพื้นที่ติดต่อเชื่อมโยงกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ(อีสาน) ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของแรงงานและวัตถุดิบหลายอย่าง อีกทั้งพื้นที่ของเมืองติดกับอ่าวไทยอันเป็นช่องทางเข้าออกที่สำคัญของสินค้าและเป็นประตูที่จะนำก๊าซธรรมชาติขึ้นบก อยู่ใกล้ท่าเรือแหลมฉบัง ใกล้สนามบินสุวรรณภูมิ ซึ่งมีทางหลวงมอเตอร์เวย์เชื่อมต่อ ขณะนี้มีรถไฟรางคู่และมีโครงการขยายถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกง เป็น 8 เลนส์ ขยายถนนสุวินทวงศ์เป็น 6 เลนส์ก็ยิ่งทำให้การขนส่งสะดวกขึ้น การมีโครงข่ายด้านคมนาคมและสื่อสารเชื่อมโยงที่ดี สิ่งเหล่านี้จึงใจให้เอกชนเข้ามาลงทุนพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างต่อเนื่องทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่หลายประเภท (วิทวัส กิ่งสุวรรณ, 2553) และที่สำคัญจากฉะเชิงเทราสามารถเดินทางไปยังประเทศกัมพูชาได้สะดวก เมืองนี้จึงเป็นแหล่งรวมของโรงงานสมัยใหม่ซึ่งพร้อมไปด้วยระบบสาธารณูปโภคและเครื่องจักรกลอันทันสมัยให้ผลผลิตหลากหลายได้คุณภาพตามมาตรฐานของการนิคมอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย

6. อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในเมืองฉะเชิงเทรา

การท่องเที่ยวเป็นอุตสาหกรรมอีกประเภทหนึ่งของเมืองฉะเชิงเทราที่โดดเด่นขึ้นมาในระยะเวลานับรวดเร็ว เนื่องจากอยู่ในเครือข่ายของการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมด้วย เพราะนอกจากเมืองนี้จะถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมเกษตรแล้ว ยังรวมให้เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวด้วย เนื่องจากเป็นเมืองที่มีต้นทุนทางธรรมชาติและต้นทุนทางวัฒนธรรมที่หลากหลายและประวัติศาสตร์อันยาวนานของเมือง ทำให้ฉะเชิงเทราอุดมไปด้วยโบราณสถาน โบราณวัตถุอันงดงามด้วยศิลปกรรมทรงคุณค่า ที่ได้รับการอนุรักษ์และฟื้นฟูบูรณะอย่างดี เช่น กำแพงเมือง ศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรี ตำหนักกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ (วัดเมือง) เป็นต้น และมีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีเก่าแก่ที่หลากหลายถือเป็นเอกลักษณ์ของเมืองนี้ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) เช่น ประเพณีแห่ธงตะขาบ เป็นประเพณีของชาวบ้านตำบลพิมพา อำเภอบางปะกง จะแห่ธงตะขาบไปถวายวัดในวันที่ 15 เมษายนของทุกปี เพื่อเป็น

การสักการะสิ่งเคารพบูชาทั้งพระพุทธรเจ้า บิดา มารดา ครูบาอาจารย์ หรือชาวบ้านอาจแห่งตะขบ เพื่อการแก้บนด้วย ประเพณีแห่งตะขบนี้แสดงให้เห็นถึงความสามัคคี ร่วมมือ ร่วมใจของชุมชน และเป็นการอนุรักษ์ประเพณีวิถีพื้นบ้านให้อยู่คู่กับตำบลพิมพาดตลอดไป สมดังคำขวัญของอำเภอ บางปะกงที่ว่า “ห้องถิ่นพิมพา รามัญไทย เชื้อสายเดิม เขตส่งเสริมสู่เมืองอุตสาหกรรม แหล่ง เกษตรกรรม นาทุ่งรุ่งเรือง ไกล ยึดมั่นไว้ประเพณีเก่าแก่แห่งตะขบ” (ย่านาง, 2553 ก, หน้า 37)

ประเพณีบุญข้าวหลามเป็นการทำบุญถวายข้าวหลาม ขนมน้ำยาป่าแด่พระสงฆ์ ปรากฏขึ้นในเมืองฉะเชิงเทราเป็นครั้งแรกที่วัดหนองบัว และวัดหนองแหวน อำเภอพนมสารคาม เหตุที่ถวายข้าวหลามนั้นอาจเป็นเพราะเดือน 3 เป็นฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าว ชาวบ้านส่วนใหญ่ ทำมาหากินด้วยการทำนาจึงนำข้าวที่ได้จากการเก็บเกี่ยวครั้งแรก เรียกว่า “ข้าวใหม่” มีกลิ่นหอม นำมารับประทาน นำมาประกอบอาหาร โดยนำข้าวเข้ามาทำขนมจีน และข้าวเหนียวมาหลามโดยใช้ไม้ไผ่สีสุกเป็นวัสดุบรรจุข้าวเหนียวแล้วเผาให้ข้าวสุก เรียกว่า “ข้าวหลาม” ชาวบ้านจึงนำไปทำบุญถวายพระสงฆ์ การทำบุญข้าวหลามนี้ชาวลาวเวียงถือเป็นประเพณีดั้งเดิมมาจากประเทศลาว เมื่อเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทราจึงได้มีการผสมผสานเข้ากับประเพณีไทย คือการปิดทองรอยพระพุทธรูปบาทจำลองที่วัดเขาแดงยาง (วัดสุวรรณคีรี) อำเภอแปลงยาว ในกลางเดือน 3 ชาวลาวเวียงในหมู่บ้านซึ่งอยู่ห่างจากวัดแดงยาง ประมาณ 5-6 กิโลเมตร จะพากันเดินทางด้วยเท้าไปปิดทอง แม้อาจจะมีการตัดถนนสาย 301 ผ่านเส้นทางในหมู่บ้านทั้ง บ้านหนองแหวนและบ้านหัวสำโรงทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้น แต่ชาวบ้านยังคงใช้เส้นทางผ่าน บ้านหัวสำโรงเดินทางไปยังวัดเขาแดงยาง ซึ่งมีชาวบ้านชาติพันธุ์เขมรตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นจำนวนมาก ประเพณีบุญข้าวหลามจึงแพร่เข้าสู่ชุมชนบ้านหัวสำโรงจนรับเป็นประเพณีของกลุ่มชาติพันธุ์ตน เรียกว่าประเพณี ขึ้นเขาเผาข้าวหลาม มาจนถึงทุกวันนี้ กระทั่งนำมากล่าวถึงในคำขวัญของ อำเภอแปลงยาวที่ว่า ทุ่งนาบอกนาม เผาข้าวหลามประเพณี ผลไม้รสดี ถิ่นที่อุตสาหกรรม (มนัส ตันงาม, 2551 ค, หน้า 40-41)

เมืองฉะเชิงเทรายังมีพิธีกรรมอันเนื่องมาจากการทำนา ที่ชาวบ้านถือปฏิบัติกันมาช้านาน จนกลายเป็นประเพณี และมีที่นี้เพียงแห่งเดียวเท่านั้น คือการละเล่น เพลงซางซัก ซางซัก เป็นภาษาเขมร ชาวบ้านที่ตำบลหัวสำโรงสืบเชื้อสายเขมรอยู่มาก จึงมีการละเล่นเพลงซางซัก เป็นลักษณะการร้องเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่มาช่วยกันทำนาจะเล่นในช่วงนวดข้าว จนถือเป็น สัญลักษณ์และเอกลักษณ์ของท้องถิ่นแห่งนี้ การนวดข้าวแต่ก่อนชาวบ้านจะใช้ควายเดินย่ำข้าว ในลาน 2 รอบให้เมล็ดข้าวหลุดจากรวง แล้วจึงใช้ไม้สังรวงข้าวออก เมื่อสงฟางข้าวออกหมดแล้ว จึงใช้ไม้กระดานมาลากข้าวไปกอง ซึ่งภาษาเขมรเรียกว่าซางซักนั่นเอง การลากกระดานจะแบ่งเป็น 2 ฝ่าย หนุ่มสาวจะใช้ช่วงเวลานี้ร้องเพลงเกี่ยวพาราสีกันด้วยความสนุกสนาน การเล่นคล้าย ๆ

กับการเล่นลำตัดเพียงแต่การเล่นเพลงซางซึกไม่ต้องใช้ดนตรี มีเพียงการปรบมือให้จังหวะแทน เนื้อเพลงร้องแก้เกี่ยวกันไปเป็นการด้นกลอนสด ๆ อาศัยไหวพริบปฏิภาณของผู้เล่น (เบ็ญจา เทพวัลย์, 2555 ก) จนสุดท้ายเจ้าภาพนำขนมหวานคือข้าวเหนียวไข่คนมาเลี้ยง ถือเป็นการเสร็จงาน ต่างคนต่างแยกย้ายกันกลับบ้าน

ในต้นปี พ.ศ. 2520 รัฐบาลมีนโยบายในเรื่องเอกลักษณ์ของชาติไทย เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยเน้นนักท่องเที่ยวต่างชาติ จึงได้มีการทำให้ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติ กลายเป็นสินค้าที่ขายได้ (เรย์โนลด์ส, เกรก เจ, 2550) ต่อมาปี พ.ศ. 2530 รัฐบาลส่งเสริมให้เป็น “ปีท่องเที่ยวไทย” มีผลให้จำนวนนักท่องเที่ยวเพิ่มขึ้นถึง 24% จำนวนนักท่องเที่ยวที่เคยเข้ามา ปีละประมาณสองล้านห้าแสนคนเพิ่มเป็นห้าล้านคนในช่วงปี พ.ศ. 2528-2533 เงินรายได้จากการท่องเที่ยวเพิ่มจากประมาณสามหมื่นล้านบาทในปี พ.ศ. 2528 เป็นหนึ่งแสนหนึ่งล้านบาท ในปี พ.ศ. 2533 ประเทศไทยปรับเปลี่ยนจากเศรษฐกิจที่ส่งออกเพียงสินค้าเกษตรมาเป็นเศรษฐกิจที่ส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมและการท่องเที่ยว (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) จนกระทั่งมีการรณรงค์ภายใต้คำขวัญ อะเมซิ่งไทยแลนด์ (Amazing Thailand) เป็นผลให้นักท่องเที่ยวเพิ่มจากเจ็ดล้านสองแสนคน เมื่อปี พ.ศ. 2540 เป็นเก้าล้านหกแสนคน ในปี พ.ศ. 2543 จำนวนนักท่องเที่ยวที่เพิ่มขึ้นนี้เป็นผลมาจากการรณรงค์ภายใต้คำขวัญดังกล่าว โครงการต่าง ๆ ด้านการท่องเที่ยวของเมืองชะเชิงเทรา ภาครัฐจะให้การสนับสนุนและร่วมผลักดัน รวมทั้งเสนอแนวความคิดต่าง ๆ ด้วย เช่น โครงการปีการท่องเที่ยว พ.ศ. 2554-2555 ที่ได้กำหนดขึ้นตามปฏิทินส่งเสริมการท่องเที่ยวของเมืองชะเชิงเทราประจำปี พ.ศ. 2555 ซึ่งขอออกมาเป็น ตัวอย่าง ดังนี้

25-26 มกราคม พ.ศ. 2555 (งานประเพณีของดีท่าตะเียบ สักการะเจ้าพ่อเขากา นำพาท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์) ได้แก่

การประกวดเผาข้าวหลาม

การแข่งขันเรือพาย

การแข่งขันกีฬาพื้นบ้าน

พิธีบวงสรวงเจ้าพ่อเขากา

การแสดงมหรสพบริเวณศาลเจ้าพ่อเขากา และบริเวณอ่างเก็บน้ำคลองสี่ัค

หมู่ที่ 18 ตำบลท่าตะเียบ จัดโดย องค์การบริหารส่วนจังหวัดชะเชิงเทรา องค์การบริหารส่วนตำบลท่าตะเียบ องค์การบริหารส่วนตำบลคลองตะเกรา โทร. 0-3850-8152-5 อำเภอท่าตะเียบ โทร. 0-3850-8254-6

6-7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2555 (งานประเพณีขึ้นเขาเผาข้าวหลาม)

การประกวดสุดยอดข้าวหลาม

การแข่งขันกินข้าวหลาม

ชมการละเล่นพื้นบ้าน (หลุมบ้าน หลุมเมือง) ชมการสีข้าว และตำข้าวสามสาก ฯลฯ

เดินทางไปทอดผ้าป่าและนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทจำลอง ณ วัดเขาสุวรรณคีรี

ณ บริเวณโรงเรียนชุมชนวัดหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว จัดโดย องค์การบริหารส่วนตำบลหัวสำโรง และเทศบาลตำบลหัวสำโรง โทร. 0-3857-5454-5 อำเภอแปลงยาว โทร. 0-3858-9001

ปฏิทินการท่องเที่ยวที่กำหนดขึ้นนี้ หอการค้าเมืองฉะเชิงเทราได้ร่วมขับเคลื่อนโดยแจ้งไปยังสมาชิกที่ดำเนินธุรกิจเกี่ยวเนื่องกับการท่องเที่ยว และยังได้ร่วมกับหอการค้ากลุ่มเบญจบุรพาสุวรรณภูมิซึ่งมีเมืองฉะเชิงเทรา สมุทรปราการ ปราจีนบุรี นครนายกและสระแก้ว จัดทำเอกสารการท่องเที่ยวที่รวบรวมสถานที่ท่องเที่ยวและเทศกาลงานประเพณีในกลุ่มเมือง อีกทั้งในอนาคตจะเชื่อมโยงกับกลุ่มเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกให้ครบถ้วน เพื่อให้เกิดการท่องเที่ยวเป็นวงรอบในภูมิภาคแห่งนี้ (มนัส ตันงาม, 2554 ค)

การที่เมืองฉะเชิงเทรามีราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์ไม่ว่าจะเป็นชาวไทย จีน มอญ ลาว เขก(มุสลิม) ของ และเขมร ส่งผลให้เมืองนี้มีวัฒนธรรมที่หลากหลาย มีความแตกต่างและโดดเด่นจนเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละชาติพันธุ์ที่น่าดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวเข้ามาเที่ยวชมเมืองนี้มากขึ้น และด้วยความร่วมแรงร่วมใจในการประชาสัมพันธ์และเผยแพร่เอกลักษณ์ของเมือง หรือการจัดแผนพัฒนาการท่องเที่ยวของเมืองฉะเชิงเทรา เนื่องจากทุกวันนี้คนทั่วไปรู้จักฉะเชิงเทราก็เพราะหลวงพ่อโสธร จึงมีคำถามอยู่เสมอว่ามาฉะเชิงเทราก็กราบหลวงพ่อโสธรเสร็จแล้วจะไปไหน (หลวงพ่อโสธร เป็นต้นทุนการท่องเที่ยวที่ประมาณค่าไม่ได้) ด้วยเหตุนี้จึงมีแผนพัฒนาการท่องเที่ยวโดยจัดเป็น 8 กลุ่ม คือ 1. การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ด้วยกิจกรรมชมเกาะนก อำเภอบางปะกง เที่ยวเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน อำเภอท่าตะเกียบ ชมหิ้งห้อยที่เกาะลัด อำเภอบางคล้า (เป็นเกาะน้ำจืดแห่งเดียวในลำน้ำบางปะกงพื้นที่กว่า 2,000 ไร่) พักโฮมสเตย์เกาะลัด 2. การท่องเที่ยวเชิงวิถีชีวิต ชมตลาดคลองสวน อำเภอบ้านโพธิ์ ตลาดบ้านใหม่ อำเภอเมือง ตลาดน้ำบางคล้าและคุ้มวิมานดิน อำเภอบางคล้า 3. การท่องเที่ยวทางน้ำ ล่องเรือชมแม่น้ำบางปะกง สัมผัสสายน้ำแห่งมังกร ชมทิวทัศน์สองฝั่งลำน้ำหนึ่งในห้าสายน้ำศักดิ์สิทธิ์เบญจสุทธคงคาของประเทศไทย เที่ยวชมเกาะลัด อำเภอบางคล้า ชมโลมาที่ตำบลท่าข้าม อำเภอบางปะกง 4. การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เที่ยววัดโสธรวรารามวรวิหาร ท่องเที่ยวถนนสายวัฒนธรรม อำเภอมือง ไหว้พระแก้ววัดตามสายธารแห่งท้องมังกร วัดเขาดินและวัดหงส์ทอง 5. การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ ที่เรนโบว์โรคยา อำเภอบางคล้า นวดแผนไทยที่เขาหินซ้อน อำเภพนมสารคาม

6. การท่องเที่ยวเพื่อทัศนศึกษา ศูนย์เศรษฐกิจพอเพียงมหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์
ปราสาททราย ศูนย์แสดงสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ กองพลทหารราบที่ 11 (ค่ายพระนั่งเกล้า)
อำเภอเมือง บ้านหลุมมะขาม อำเภอแปลงยาว ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม
7. การท่องเที่ยวเชิงเกษตร ชมสวนมะม่วง อำเภอบางคล้า มูร่าห์ฟาร์ม อำเภอแปลงยาว สวนปาล์ม
ฟาร์มนก ฟาร์มนกกระจอกเทศ อำเภอลองเขื่อน หมู่บ้านบอนสี หมู่บ้านน้ำตาดสดอำเภอบางคล้า
และ 8. การท่องเที่ยวเทศกาลอาหารอร่อย จัดเทศกาลกินกุ้งแม่น้ำ ปลาช่อนแปดริ้ว และอาหาร
อร่อยของดีเมืองแปดริ้ว อำเภอเมือง (เศรษฐกิจต้น ต้นงาม, 2552 ก)

จะเชิงเตตราเป็นที่รู้จักในฐานะเมืองแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและวัฒนธรรมที่สำคัญ
แห่งหนึ่งของประเทศ มิใช่เป็นเพียง “เมืองทางผ่าน” ไปสู่แหล่งอุตสาหกรรมหรือแหล่งพักผ่อน
หย่อนใจชายทะเลของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ผ่านมา การที่เชิงเตตราเป็นเมืองที่มีความพร้อมมาก
ในเรื่องของการท่องเที่ยวนี้ ตรงกับความคิดเห็นของ กิตติ ทรัพย์วิสุทธิ อดีตผู้ว่าราชการจังหวัด
ฉะเชิงเตตรา ในเรื่องของการท่องเที่ยวว่า ในแต่ละปีมีคนถึง 2 ล้านคนมาไหว้หลวงพ่อโสธร
เฉลี่ยวันละประมาณ 6 พันคน ตัวเลขนี้สำนักพระพุทธศาสนายืนยันแล้วว่าหลวงพ่อโสธรมีคนมา
กราบไหว้สูงสุดในประเทศไทย ชาวบ้านยากดีมีจนหอบกระบี่หอบกระบุงมาจากนครราชสีมา
จากอุดรธานีและเมืองอื่น ๆ มาอุ้มหลวงพ่อโสธรที่สร้างขึ้นมาหลายรุ่นและผ่านพิธีปลุกเสกแล้วไต่
ข้ามกลับบ้านไป หลาย ๆ คนไม่ได้ร่ำรวยเงินทองมากมายแต่เอาเงินมาเช่าพระอุ้มพระขึ้นรถเมล์
กลับบ้านไป (จังหวัดฉะเชิงเตตรา, 2539) ดังนั้น จะทำอย่างไรที่จะมีจุดเชื่อมโยงให้นักท่องเที่ยว
สามารถไปเที่ยวต่อยังสถานที่อื่น ๆ ในเมืองนี้ได้

นอกจากต้นทุนทางธรรมชาติและต้นทุนทางวัฒนธรรมที่เมืองฉะเชิงเตตรามีค่อนข้างมาก
แล้ว ชาวเมืองนี้ยังมีต้นทุนฝีมือในการทำอาหารทำขนมเก่งอีกด้วย เพียงแต่จัดเตรียมความพร้อม
ในเรื่องของการต้อนรับและบริการ เช่น นักท่องเที่ยวมากิน มาใช้ มาซื้อ ต้องพูดจาต้อนรับอย่างมี
มนุษยสัมพันธ์ที่ดี เส้นทางสะดวกมีป้ายบอกให้นักท่องเที่ยวเข้ามาแล้วมีความสบายใจ อยู่แล้ว
มีความสุข รีสอร์ทต้องออกแบบให้มีรูปลักษณ์แปลก ๆ ดึงดูดความสนใจให้อยากค้างคืน
(เบ็ญจา เทพวัลย์, 2555 ง) ตัวอย่างเช่น เควรีสอร์ทที่อยู่ที่อำเภอลองเขื่อน ซึ่งมีจุดต่างที่เป็น
เอกลักษณ์เฉพาะตัวโดยนำเกษตรทฤษฎีใหม่มาประยุกต์เข้ากับธุรกิจโรงแรม เป็นห้องพักสไตล์
รีสอร์ทริมแม่น้ำบางปะกงขนานด้วยแปลงนาข้าวอินทรีย์ และแปลงผักให้นักท่องเที่ยวที่สนใจได้
มีโอกาสเรียนรู้วิถีเกษตรกรรมธรรมชาติไปด้วย

วิสัยทัศน์ของ กิตติ ทรัพย์วิสุทธิ ในเรื่องต้นทุนทางธรรมชาติ ฉะเชิงเตตราเป็นเมืองที่
อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติอันโดดเด่น เช่น เขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน
ซึ่งเป็นป่าสมบูรณ์แหล่งสุดท้ายของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นป่าที่บึงแห่งเดียวในประเทศไทยที่อยู่ใกล้

เมืองหลวงมากที่สุด หรือทัศนียภาพอันงดงามของลำน้ำบางปะกง เช่น บริเวณปากแม่น้ำบางปะกง มีเกาะธรรมชาติซึ่งเป็น “สันดอน” ที่ถูกพัดพาเข้ามาจากปากอ่าวแล้วสะสมตะกอนอยู่บริเวณปากแม่น้ำ ซึ่งรูปลักษณะมีสันดอนปากกว้างกินเรียบแบบตุงกาแพจึงมีสภาพป่าชายเลนสมบูรณ์ แต่ก่อนนักท่องเที่ยวยังไม่รู้จักเกาะนี้ จนเมื่อเทศบาลตำบลท่าข้ามทำการอนุรักษ์โดยนำชาวบ้านกลุ่มต่าง ๆ มาร่วมกันปลูกป่าชายเลน และโรงไฟฟ้าบางปะกงได้มาสร้างสะพานไม้ให้ใช้เดินศึกษาธรรมชาติ เป็นระยะทาง 900 เมตร พร้อมหอชมวิวสูง 36 ฟุต ทำให้เกาะแห่งนี้เป็นที่รู้จักมากขึ้น เกาะนี้มีพื้นที่ 125 ไร่ เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้กลางแจ้งเกี่ยวกับระบบนิเวศป่าชายเลน มีต้นจาก โกงกาง แสม ลำพู ลำแพน ประ และเป็นที่อยู่อาศัยของนกหลายหมื่นตัวมีมากกว่า 50 สายพันธุ์ เช่น นกเอี้ยง นกกาน้ำ นกยางขาว นกยางกอกและนกปากห่างซึ่งถือเป็นนกท้องถิ่น และในช่วงเดือนตุลาคมถึงกุมภาพันธ์ ปิดัดไป โลมาจะย้ายถิ่นฐานมาอาศัยอยู่ในบริเวณนี้เป็นการชั่วคราวแหวกว่ายหาอาหาร คือ ปลาตุ๊กทะเล กุ้งและปลาหมึกกินแถบปากแม่น้ำบางปะกง (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ข) ซึ่งกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้สร้างพิพิธภัณฑ์โลมาขึ้น ที่อำเภอบางปะกงบริเวณถนนบางนา-ตราด ในพื้นที่ประมาณ 7 ไร่ครึ่ง โดยออกแบบท่าเรือริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงใกล้โรงงานแป้งมันตรงท่าข้าม เพื่อทำเชือกให้เรือประมงเข้ามาจอดโดยให้ชาวบ้านเข้ามาขายของด้วย จึงอาจเรียกพื้นที่ตรงจุดนี้ว่า ประตูสู่ภาคตะวันออก ผู้ที่เดินทางผ่านถนนสายนี้จะได้แวะท่องเที่ยว ถือเป็นอีกหนึ่งแหล่งรายได้ทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา

ส่วนแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมของเมืองฉะเชิงเทราเริ่มต้นจาก “ถนนสายวัฒนธรรม” ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองนี้ที่ได้รับการส่งเสริมเป็นเส้นทางที่ถูกกำหนดขึ้นเพื่อให้นักท่องเที่ยวและชาวบ้านทั่วไปได้นั่งรถเที่ยวชมสถานที่สำคัญต่าง ๆ โดยจุดเริ่มต้นจากวัดโสธรวรารามวรวิหารที่ประดิษฐาน “หลวงพ่อโสธร” พระพุทธรูปปางสมาธิฝีมือช่างล้านช้างซึ่งถือเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองฉะเชิงเทรา กับพระอุโบสถที่มีสถาปัตยกรรมที่โดดเด่นร่วมสมัย อนุสาวรีย์พระยาศรีสุนทร โวหาร นักปราชญ์ภาษาไทยคู่บารมีแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) อาคารไม้สัก 100 ปี ศาลศรีโสธร ตำนักรกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ปัจจุบันคือจวนผู้ว่าราชการจังหวัดสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เพื่อเป็นที่พำนักของสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี อันมีพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เป็นสมุหเทศาภิบาลในขณะนั้น สถานที่แห่งนี้ในอดีตเคยเป็นที่ประทับแรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ด้วย

เมื่อขบวนรถสายวัฒนธรรมแล่นต่อไปจะเห็นกำแพงเมืองฉะเชิงเทรา สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เพื่อป้องกันข้าศึกที่จะเข้ามาทางปากแม่น้ำ

บางปะกง ปัจจุบันเทศบาลเมืองฉะเชิงเทราได้ปรับภูมิทัศน์ให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของชาวเมืองนี้ อีกแห่งหนึ่ง (นอกจากสวนสมเด็จพระศรีนครินทร์) เลยจากกำแพงเมืองไปประมาณ 150 เมตร จะถึงศาลหลักเมืองเป็นลักษณะของสถาปัตยกรรมไทย ภายในศาลมีเสาหลักเมือง 2 เสา เสาหนึ่งเป็นเสาหลักเมืองเก่าสร้าง เมื่อปี พ.ศ. 2377 อีกเสาหนึ่งสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2438 จากนั้นผ่านเลยมาถึงวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ (วัดเมือง) สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2377 หลังจากที่สร้างป้อม กำแพงเมืองเสร็จเรียบร้อยแล้ว กรมหลวงรักษัรณเรศร์ได้ทูลขออนุญาตต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) สร้างวัดนี้ถวายจึงเรียกกันว่า วัดเมือง จนถึงปี พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราและได้พระราชทานนามใหม่ว่า “วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์” ซึ่งแปลว่า “วัดที่อาของพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง” และพอเข้ามาในเขตตัวเมืองชั้นในตามเส้นทางถนนชุมพลจะผ่านสถานที่ราชการสำคัญ ๆ เช่น โรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎ์ สถานีตำรวจฉะเชิงเทรา และย่านการค้าสำคัญของเมืองนี้คือ ตลาดบ่อบัว ที่เป็นเสมือนตลาดค้าส่งโดยพ่อค้าแม่ค้าจะนำสินค้ามาลงเตรียมขายกันตั้งแต่สี่ทุ่ม และจะเริ่มการค้าขายตั้งแต่ตี 3 เป็นต้นไป หรือจะเรียกว่าเกือบ 24 ชั่วโมงก็ว่าได้ ตลาดแห่งนี้จะหนาแน่นไปด้วยผู้คน ทั้งผู้ซื้อและผู้ขาย

จากตลาดบ่อบัวเข้าสู่ถนนศุภกิจโดยข้ามสะพานเสริมพิเศษเป็นสะพานคู่ขนานกับสะพานวรรณยิ่ง ถือเป็นสะพานคู่ขวัญของเมืองนี้ เดิมโตมาพร้อมกับตลาดทรัพย์สินเก่าเชื่อมกับตลาดเกือกูต เลยไปจะพบกับสมาคมสงเคราะห์การกุศลเป็นที่ประดิษฐานเจ้าแม่กวนอิมลอยน้ำต่อไปยังวัดอุทัยภาติการาม (วัดซำปอกง) เป็นวัดญวนในลัทธิมหายาน สร้างขึ้น เมื่อปี พ.ศ. 2449 วัดนี้มีวิหารที่มีลักษณะเหมือนศาลเจ้าเป็นที่ประดิษฐานหลวงพ่โตซึ่งเป็นพระประธานองค์ใหญ่ที่สุดในเมืองฉะเชิงเทรา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จพระราชดำเนินมาวัดแห่งนี้แล้วโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามวัดว่า “วัดอุทัยภาติการาม” และพระราชทานนามพระพุทธรูปว่า “พระพุทธรูปไตรรัตนนายก” ชาวจีนเรียกว่า “ซำปอกง” ซึ่งในประเทศไทยมีเพียง 3 องค์เท่านั้น องค์ที่หนึ่งอยู่ที่วัดกัลยาณมิตร กรุงเทพฯ องค์ที่สองอยู่ที่วัดพญางิ้วพระนครศรีอยุธยา และองค์ที่สามอยู่ที่วัดนี้นั่นเอง (มนัส ตันงาม, 2551 ก) ส่วนวัดจีนประชาสโมสร (วัดเล่งฮกยี่) เป็นวัดจีนนิกายมหายาน สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2443 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) พระองค์ได้พระราชทานนามวัดไว้เมื่อครั้งเสด็จเปิดเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา เล่งฮกยี่มีความหมายถึงโชคกลาง เนื่องจากฮวงจุ้ยที่ตั้งเป็นส่วนที่เรียกว่าท้องมังกร กล่าวคือส่วนหัวของมังกรอยู่ที่วัดเล่งฮกยี่กรุงเทพฯ ส่วนหางมังกรอยู่ที่วัดเล่งฮกยี่ จันทบุรี ดังนั้นตำแหน่งที่มังกรพาดผ่าน(ท้องมังกร) อยู่ที่วัดแห่งนี้จึงถือว่าเมืองฉะเชิงเทราเป็นดินแดนแห่งความมั่งคั่งสมบูรณ์ (เบ็ญจา เทพวัลย์, 2555 ค) ตามความเชื่อในหลักฮวงจุ้ยของจีน ถ้ามองใน

เรื่องธุรกิจการทองที่ขวจะเห็นว่าวัดแห่งนี้ถูกทำให้เอกลักษณ์ของเงินกลายเป็นสินค้า (เรย์โนลด์, สเตรก เจ, 2550) วัดนี้ถือเป็นสถานที่สุดท้ายของถนนสายวัฒนธรรม

ก่อนจะวกกลับสู่ตลาดบ้านใหม่ หลังออกจากตลาดบ้านใหม่มุ่งหน้าสู่เส้นทางย่านธุรกิจการค้า ผ่านถนนพานิชซึ่งมีอาคารพาณิชย์ 2 ชั้นทรงโบราณสร้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) อยู่ริม 2 ฟังถนน เป็นอาคารพาณิชย์ยุคแรก ๆ ของไทยที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมใกล้เคียงกับตึกแถวริมถนนเยาวราช ริมถนนท่าเตียนในกรุงเทพฯ ปัจจุบันถนนเส้นนี้ถูกเรียกกันว่า “ถนนสายหอม” เพราะมีคลินิกแพทย์มาเปิดบนเส้นทางสายนี้หลายคลินิก เมื่อนักท่องเที่ยวบนขบวนรถเดินทางต่อมาจนถึงอาคารศาลมณฑลปราจีนบุรี ที่กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานแห่งชาติแล้ว เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2539 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ใช้เป็นสถานที่ตัดสินคดีความ ต่อมาได้กลายมาเป็นศาลจังหวัด ศาลแห่งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (รัชกาลที่ 8) และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช (รัชกาลที่ 9) ขณะทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้เสด็จประทับเป็นองค์ประธานคณะผู้พิพากษา เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2489 ก่อนที่จะมาเป็นอาคารพุทธสมาคมฉะเชิงเทราในปัจจุบัน ถัดไปเป็นศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรี ถูกสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2446 เป็นอาคารทรงยุโรปตามแบบอย่างศิลปะสมัยนีโอคลาสสิก มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาของยุคจักรวรรดินิยม อาคารนี้จึงเป็นสัญลักษณ์ของการปกครองตามระบบเทศาภิบาล และต่อมาใช้เป็นศาลากลางจังหวัดฉะเชิงเทรา เทศบาลเมืองฉะเชิงเทราและห้างถูกใจสตรีตามลำดับ ก่อนที่จะถูกไฟไหม้ไปในปี พ.ศ. 2527 ปัจจุบันได้รับการบูรณะใช้เป็นอาคารของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ (มนัส ตันงาม, 2550 ก) และกรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานแห่งชาติแล้ว เมื่อปี พ.ศ. 2520

นอกจากนี้ ยังมีแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมในเมืองนี้อีกหลายแห่ง เช่น วัดสมานรัตนาราม หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “วัดใหม่ขุนสมาน” เป็นอีกวัดหนึ่งที่ตั้งอยู่ในตำแหน่ง “ฮวงจุ้ยมงคล” มีทำเลดีเหมือนเกาะที่มีแม่น้ำบางปะกงล้อมรอบ ความเชื่อในฮวงจุ้ยของจีนเรียกว่าถุงเงินถุงทอง อยู่ในเขตติดต่อของ 3 อำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอบางคล้าและอำเภอกลองเชื่อน ภายในวัดแห่งนี้มีทั้งหลวงพ่อดำพระประธานของอุโบสถหลังใหม่สร้างด้วยศิลปะแบบจีนใหญ่ที่สุดในฉะเชิงเทรา หลวงพ่อดำประดิษฐานอยู่ตรงข้างพระพิฆเนศเป็นพระพุทธรูปจำลองแบบมาจากอินเดีย พระพุทธมหากษัตริย์ประสิทธิ์เป็นพระปางประทานพรที่ใหญ่ที่สุดในลุ่มน้ำบางปะกง เหมาะแก่การขอโชคลาภและขอให้สุขภาพแข็งแรง และพระพิฆเนศปางเสวยสุขของค์ใหญ่ที่สุดในโลก (เบ็ญจา เทพวัลย์, 2553 ค) ปัจจุบัน ทางวัดได้สร้างศาสนวัตถุและศาสนสถานอีกหลายอย่างทั้ง พระพรหม พระธาตุกลางน้ำ ศาลเจ้าจีน พระธาตุอินแขวน ฯลฯ วัดนี้มีนักท่องเที่ยวจากทั่วทุก

สารทิศหลัง ไหลกันมาไม่ขาดสายเป็นประจำทุกวัน ยิ่งวันเสาร์-อาทิตย์ วันหยุดนักขัตฤกษ์และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาจะมีพุทธศาสนิกชนเข้ามาที่วัดนี้เป็นจำนวนหลายหมื่นคน ปัจจัยที่เป็นแรงดึงดูดผู้คนให้เดินทางมาที่วัดแห่งนี้ นอกจากความศรัทธาในองค์พระพินนุเสแล้ว ยังมีเจ้าแม่กวนอิม องค์ใหญ่ที่สุดในประเทศไทยด้วย ประกอบกับความร่มรื่นความสวยงามของทิวทัศน์ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง รวมทั้งมีการประชาสัมพันธ์อย่างเป็นระบบและการบริหารจัดการที่ดี ทำให้วัดนี้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางภายในระยะเวลาอันสั้น (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2555 ก)

เมืองฉะเชิงเทรายังมีพิพิธภัณฑสถานอีก 4 แห่ง คือ 1. พิพิธภัณฑสถานภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ตั้งอยู่ในโรงเรียนวัดโสธรวรารามวรวิหาร อำเภอเมือง พิพิธภัณฑสถานแห่งนี้เกิดขึ้นจากคำริของพระพรหมคุณาภรณ์ อดีตเจ้าคณะจังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อปี พ.ศ. 2526 ที่จะสร้างอนุสรณ์สถานที่เป็นประโยชน์ต่อคนเฒ่าคนแก่ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช (รัชกาลที่ 9) ในโอกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ 5 รอบ ในวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2530 เมื่อสร้างเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดหอพิพิธภัณฑสถานภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ในวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2531 คราวเดียวกับที่ทรงประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถหลังใหม่วัดโสธรวรารามวรวิหาร โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยเสด็จฯ ในครั้งนี้ด้วย 2. พิพิธภัณฑสถานไทยพวนที่บ้านหัวกระสังข์ ตำบลบ้านช่อง อำเภอพนมสารคาม หมู่บ้านแห่งนี้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวไทยพวนมากกว่า 2,000 คน (สุพจน์ สุกุลธรรม, 2551 ข)

3. มิวเซียมพนมสารคาม ที่โรงเรียนพนมสารคาม “พนมอดุลวิทยา” อำเภอพนมสารคาม

4. พิพิธภัณฑสถานพื้นบ้านตั้งอยู่ที่วัดหนามแดง ตำบลหนามแดง อำเภอเมือง

หน่วยงานราชการในเมืองฉะเชิงเทราเองต่างให้ความสำคัญและสนับสนุนการท่องเที่ยว เช่น กรป. กลาง (ปัจจุบันคือ กองสนับสนุนและขยายพันธุ์สัตว์ สำนักงานทหารพัฒนา หน่วยบัญชาการทหารพัฒนากองบัญชาการ กองทัพไทย หรือเรียกย่อ ๆ ว่า “กสข.สพท.นทพ.”) ที่ได้มีการจัดสภาพภูมิทัศน์ให้สวยงาม มีการทำน้ำตกจำลอง ทำป้ายต่าง ๆ เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ให้ผู้สนใจเข้าชมทั้งยังก่อให้เกิดประโยชน์กับประชาชนทั่วไปได้ เพราะที่นี้มีกิจกรรมต่าง ๆ ด้านปศุสัตว์ไว้รองรับสำหรับผู้ที่มาดูงาน เช่น สาธิตการรดน้ำเชื้อ การทำน้ำเชื้อแช่แข็ง การผสมเทียม การทำหญาหมัก สำหรับด้านเกษตรกรรมมีศูนย์การเรียนรู้อันเนื่องมาจากพระราชดำริฯ ภายในมีการปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ ปลูกสมุนไพร ทำน้ำหมักโดยนำทฤษฎีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราชมาดำเนินการ นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมที่น่าสนใจอีกหลายอย่าง เช่น ด้านหลังของศูนย์เป็นที่โล่งเหมาะสำหรับผู้ชื่นชอบการขี่จักรยานท่องเที่ยว สามารถนำจักรยานมาขี่ชมวิวทิวทัศน์หรือศึกษาระบบนิเวศ เพราะที่นี้มีนกหลากหลายพันธุ์ มีกระรอก มีไก่ป่าให้ชม นอกจากนี้ยังมีที่อบสมุนไพรและลานอาซาหับสำหรับผู้ที่พาลูกหลานมาเที่ยวอีก

ด้วย หลังจากที่ยวชมและเก็บเกี่ยวความรู้กันแล้วสามารถซื้อปั้งของฝากได้จากลานร้านค้าสไตล์
คาบอย รวมทั้งรับประทานอาหารในช่วงเวลาเย็นจนถึงค่ำ จุดเด่นของอาหารที่ “กสข.สพท.นทพ.”
คือ เนื้อโคโพนยางคำอันลือชื่อมีจุดกำเนิดจากที่นั่นนั่นเอง (เบ็ญจา เทพวัลย์, 2555 ข)

สำหรับสถานที่ท่องเที่ยวในเขตอำเภอบางคล้า เทศบาลตำบลบางคล้าได้จัดสร้าง
พระศอุเจดีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นในบริเวณปากน้ำเจ้าโล้ ความเป็นมาของสถานที่
แห่งนี้มีอยู่ว่าหลังจากที่พระยาตาก (สิน) ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกจากกรุงศรีอยุธยาได้เดินทัพ
ผ่านเมืองนครนายก ปราจีนบุรีจนมาถึงเมืองฉะเชิงเทราได้ปะทะกับกองกำลังของพม่าบริเวณ
ปากน้ำเจ้าโล้ ด้วยไหวพริบและความสามารถในเชิงยุทธศาสตร์ของพระยาตาก (สิน) จึงรบชนะ
พม่าซึ่งมีกำลังเหนือกว่า เมื่อขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์จึงให้สร้าง
พระเจดีย์ขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะในการสู้รบกับพม่า แต่พระเจดีย์องค์เดิมได้ถูกกระแสน้ำ
กัดเซาะตลิ่งจนพังทลายลงไปในน้ำ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2491 ต่อมาเทศบาลตำบลบางคล้าจึงได้
สร้างพระศอุเจดีย์ขึ้นใหม่ในบริเวณเดิม แล้วเสร็จเมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2542
(จีระจำ, 2551 ก) นอกจากนี้ ยังมีสถานที่ท่องเที่ยวของเอกชนอีกหลายแห่ง หนึ่งในนั้นคือ สวนปาล์ม
ฟาร์มนกตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2538 ปัจจุบันที่ฟาร์มแห่งนี้มีสายพันธุ์นกแก้วมากที่สุดในประเทศไทย
ฉะเชิงเทรามีความพร้อมที่จะเป็นเมืองศูนย์กลางการท่องเที่ยว เนื่องจากเป็นเมืองที่มีวิถีพื้นบ้าน
อันโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ มีแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ แหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม รวมทั้ง
แหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญทางประวัติศาสตร์อยู่หลายแห่ง ด้วยเหตุนี้ เมืองฉะเชิงเทราจึงมีนโยบาย
ในการอนุรักษ์ลักษณะท้องถิ่นทั้งทางกายภาพและสังคมของชุมชนตลาดเก่าโบราณหลายแห่งไว้
เพื่อผลทางเศรษฐกิจคือให้ชาวบ้านบางส่วนยังคงประกอบอาชีพค้าขายได้ และผลทางการท่องเที่ยว
โดยพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว ทำให้ชุมชนตลาดริมน้ำหลายแห่งต้องเปลี่ยนบทบาทมาเป็นขาย
การท่องเที่ยวด้วย การท่องเที่ยวเป็นภาคเศรษฐกิจที่ทำรายได้มาก ปัจจุบันอัตราการขยายตัวของ
ธุรกิจท่องเที่ยวจึงเพิ่มขึ้นอยู่ตลอดเวลา และการบริการเป็นภาคเศรษฐกิจที่เติบโตมาพร้อมกับ
การขยายตัวทางการท่องเที่ยวและอุตสาหกรรมในเมืองนี้ จึงมีการเปิดกิจการทางด้านบริการต่าง ๆ
เพิ่มมากขึ้น ทั้งบริการทางด้านสาธารณสุขของโรงพยาบาลภาคเอกชน ร้านค้า ร้านอาหาร
สถานบันเทิงและโรงแรม เมืองฉะเชิงเทรามีโรงแรมตั้งแต่ระดับ 4 ดาว เช่น โรงแรมชันธารา
เวลเนสรีสอร์ท แอนด์ โฮเต็ล โรงแรมแกรนด์รอยัลพลาซ่า โรงแรมวิโฮเต็ล และโรงแรมระดับ 2
ดาว ในเขตอำเภอพนมสารคาม อำเภอบางปะกงและอำเภอเมือง ตลอดจนรีสอร์ทที่สามารถรองรับ
ทั้งนักท่องเที่ยว และนักธุรกิจที่เดินทางเข้ามาในเมืองนี้ได้เป็นอย่างดี

การพาณิชย์กรรมและบริการในเมืองฉะเชิงเทรา

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กับท่าเรือพาณิชย์แหลมฉบัง เมืองชลบุรี และท่าเรืออุตสาหกรรมมาบตาพุด เมืองระยอง รวมทั้งมีเส้นทางคมนาคมทางบกที่สามารถติดต่อกับกรุงเทพฯ เมืองแถบปริมณฑล ในภาคตะวันออก และในภูมิภาคอื่น ๆ ได้อย่างสะดวก ทำให้การขนส่งสินค้าต่าง ๆ เป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ฉะเชิงเทราจึงมีสถานประกอบการทางด้านพาณิชย์กรรมเฉพาะในเขตเทศบาลเมือง ได้แก่ สถานีบริการน้ำมันจำนวน 11 แห่ง ศูนย์การค้าจำนวน 6 แห่ง ได้แก่ ห้างตะวันออกพลาซ่า ห้าง BIG C 1 ห้าง BIG C 2 ห้างตะวันออกคอมเพล็กซ์ ห้างโลดส์ และห้างโรบินสัน ตลาดสด จำนวน 6 แห่ง ได้แก่ ตลาดบ่อบัวบริเวณถนนชุมพล ตลาดโสธร บริเวณถนนศรีโสธร ตำบลหน้าเมือง ตลาดขนส่งใหม่บริเวณถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกง และตลาดที่อยู่ในความดูแลของที่ทำการทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ได้แก่ ตลาดทรัพย์สินเก่า บริเวณถนนชุมพล ตำบลหน้าเมือง ตลาดทรัพย์สินใหม่และตลาดศูนย์การค้าเก่า นอกจากนี้ยังมีตลาดขายส่งสินค้าที่สำคัญอยู่อีกหลายแห่ง เช่น ตลาดปองพล ตลาดบ้านใหม่ ตลาดโบราณนครเนื่องเขต ตลาดเกลือในเขตอำเภอเมือง และตลาดสดตามแหล่งชุมชนต่าง ๆ ปริมาณสินค้าส่งออกและสินค้านำเข้าโดยมีการนำเข้าทั้งจากต่างประเทศ กรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียง ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าเพื่อการอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน เช่น เสื้อผ้าสำเร็จรูป อาหารสำเร็จรูป น้ำมันเชื้อเพลิง น้ำมันหล่อลื่น แก๊สหุงต้ม อุปกรณ์การเกษตร เครื่องจักร เครื่องยนต์ อุปกรณ์ก่อสร้าง อาหารสัตว์ ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เป็นต้น และมีสินค้าส่งออกทางเกษตรกรรมที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว ผลิตภัณฑ์มันสำปะหลัง หมู ไก่เนื้อ เป็ดเนื้อ ไข่ไก่ ไข่เป็ด กุ้งกุลาดำ กุ้งขาว มะม่วง มะพร้าว และพืชผัก โดยมีแหล่งใหญ่ที่รับซื้อคือ กรุงเทพฯ (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) อีกทั้งยังมีสินค้าส่งออกทางอุตสาหกรรมที่สำคัญ ได้แก่ ผลิตภัณฑ์อิเล็กทรอนิกส์ อุปกรณ์ไฟฟ้า สายไฟฟ้า ชุดสำหรับรถยนต์ รถยนต์ ผลิตภัณฑ์พลาสติก รองเท้ากีฬา เฟอร์นิเจอร์ กาแฟผง ฯลฯ

สรุปโดยรวมแล้ว ปัจจุบันเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราอยู่ในเกณฑ์ดีและมีแนวโน้มว่าจะขยายตัวสูงขึ้นในอนาคต ถึงแม้จะได้รับผลกระทบจากสถานะเศรษฐกิจอยู่บ้าง แต่จากโครงการต่าง ๆ ที่เมืองนี้จัดเตรียมไว้สำหรับการพัฒนาเมืองตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555-2559) ได้ส่งผลให้สถานะเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรามีอัตราการขยายตัวที่สูงขึ้น ทั้งนี้ด้วยปัจจัยพื้นฐานที่เมืองนี้เกิดการผลิตเพื่อการค้ามาตั้งแต่ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง และความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจการค้าก็มีผลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งข้อได้เปรียบในด้านที่ตั้งอยู่ในเส้นทางเดินเรือไปยังประเทศจีน หรือเป็นเส้นทางการค้าทั้งทางบกและทางทะเลกับกัมพูชากัมพูชา และเวียดนาม (ญวน) ในคาบสมุทรอินโดจีน รวมทั้งสามารถเดินเรือมุ่งหน้าไปสู่ภาคใต้ สู่ไซยา นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี มลายู สิงคโปร์

และอินโดนีเซีย เมื่อนี้จึงเป็นเครือข่ายการค้า (Trading network) ของภูมิภาคด้วย (ศรีสัญญา คันธชาติ, 2540) (ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงแล้วในบทที่ 2)

ส่วนการค้าภายในของกลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ การค้าสำเภหรือการค้าทางเรือกับต่างประเทศเจริญรุ่งเรืองมาก โดยเฉพาะกับจีน ขณะเดียวกัน ก็เป็นช่วงที่มีชาวจีนอพยพจากประเทศจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทรา เป็นจำนวนมาก จนทำให้เกิดการก่อตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดเพื่อค้าเพื่อขาย ซ้อนขึ้นมาใน โครงสร้างของเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ เนื่องจากชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองนี้ บ้างก็ทำมาหากินด้วยการเป็นแรงงานรับจ้าง บ้างก็ทำสวนทำไร่ บ้างก็เป็นพ่อค้า เห็นได้จาก รูปปูนปั้นวัดสัมปทวน ช่วงเสาที่ 2 ที่ปรากฏภาพคนจีนไว้หางเปีย ทำไร่อ้อยและกำลังหีบอ้อยเคี้ยว น้ำตาลภายในโรงหีบ ช่วงเสาที่ 4 ชาวจีนกำลังทำสวนปลูกผัก มีสวนหมาก สวนมะพร้าวและเลี้ยง หมู ช่วงเสาที่ 5 เป็นภาพชาวจีนพายเรือขายสับประรดและพืชผลทางการเกษตรอีกหลายชนิด ชาวจีน กำลังหาบสับประรด จากหลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงวิถีการทำมาหากินของชาวจีน ทั้งทาง ด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และพาณิชยกรรม (การค้า) ผลที่ตามมาคือก่อให้เกิดชุมชนที่เป็น ย่านตลาด ย่านการค้า (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) เช่น ตลาดท้องน้ำ (แปดริ้ว) บริเวณปากคลองบาง ไม้ตรงข้ามวัดแหลมใต้ ตลาดน้ำบางคล้า เป็นต้น หรือตลาดที่มีลักษณะถาวร เช่น ตลาดคลองสวน ตลาดนครเนื่องเขต (ท่าไข่) ตลาดบ้านใหม่ เป็นต้น ผู้ที่ทำการค้านอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาวบ้าน ทั่วไปทั้งชาวไทย เขมร ลาว มอญ ที่มีอาชีพหลักอยู่ที่การทำนาและทำการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นงานเสริมโดยจะทำการค้าขายเฉพาะในหน้าแล้งเท่านั้น แต่ก็มีบ้างที่ทำจนกลายเป็นอาชีพหลัก ไปในที่สุด

จะเห็นได้ว่าสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทราเป็นชุมทางของการขนส่ง ระหว่างทางน้ำและทางบก ดังนั้น การค้าขายภายในกลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งแต่อดีต ส่วนใหญ่จะเป็นวิถีการทำมาหากินของพ่อค้าคนกลางชาวจีนจะรวบรวมสินค้าจากพื้นที่ตอนใน เช่น อำเภอสรีมโหสถ (โคกปีบ) อำเภอกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี และบ้านดงน้อย อำเภอราชสาส์น นอกจากนี้ ยังมีที่มาจากทางมณฑลเขมรและมณฑลลาวกาวซึ่งชาวบ้านจะนำ สินค้าของป่า ได้แก่ หนังสัตว์ เขาสัตว์ เร่ว ครั่ง ไหม ปลาเค็มและปลาอย่างบรรทุกเกวียนมาขาย ที่ตลาดท่าเกวียนและตลาดเกาะขนุน สินค้าต่าง ๆ เหล่านี้พ่อค้าคนกลางจะรวบรวมมาพักไว้แล้ว บรรทุกลงเรือกระแซง เรือเอี่ยมจิ้น เรือกลไฟเดินรับส่งสินค้าล่องตามลำคลองท่าลาดมาขายที่ อำเภอบางคล้า หรือที่เมืองฉะเชิงเทรา หรือออกปากแม่น้ำบางปะกง เพื่อไปยังที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะที่ กรุงเทพฯ หรือส่งขายเป็นสินค้าออกลงเรือสำเภา เรือกำปั่นหรือเรือลอมเดินทะเลขนาดใหญ่ที่ แล่นระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองอื่น ๆ เช่น แถบท่าเรือปากแม่น้ำบางปะกง บางปลาสร้อย บางพระ

บางละมุง ระยอง จันทบุรี ทุ่งใหญ่ และเกาะกง (เขมร) ได้ตลอดทั้งปีโดยไม่ต้องรอลมมรสุม สำหรับสินค้าใหญ่ ๆ ที่ผลิตในกลุ่มแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราแล้วจำหน่ายไปยังต่างเมืองมีหลายอย่าง ได้แก่ ข้าวเปลือก ข้าวกล้อง ปลาน้ำจืด ปลาน้ำเค็ม เกลือ น้ำตาลทราย แดงโม สับปะรด พักเขี้ยว พักทอง หมากแห้ง ไม้แดง ไม้ประดู่ กระดาน ไม้กระยาเลย ไม้หอม แฉว พาย ได้ ชั้นน้ำมันยาง เร่ว เขาหนั๋ง กระดุกสัตว์ต่าง ๆ ถ่าน ถั่ว มัน และเผือก ฯลฯ ส่วนสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ มณฑลราชบุรีและเมืองจันทบุรี เป็นสินค้าจำพวกเครื่องดองเค็มต่าง ๆ เครื่องทองเหลืองทำเป็นรูปพรรณต่าง ๆ เครื่องนุ่งห่ม ผ้าขาว ผ้าแดง ผ้าต่าง ๆ (ศรีบุญญา คันธชาติพ, 2540) การค้าขายดังกล่าวนี้ทำให้ชาวเมืองนี้ส่วนหนึ่งมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีของเศรษฐกิจแบบเงินตรา

การที่ระบบเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราเริ่มเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ เป็นเศรษฐกิจแบบการค้าหรือเศรษฐกิจแบบเงินตรา ก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2398 นั้น เป็นผลมาจากการที่ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองนี้ นั่นเอง เนื่องจากคนไทยยังไม่ชอบค้าขายเพราะถูกปลุกฝังให้นิยมการรับราชการเป็นเจ้าคนนายคน และเห็นว่าการค้าขายเป็นอาชีพที่ไม่มีเกียรติ ไม่กล้าเสี่ยงต่อการขาดทุน อีกทั้งยังต้องมีความอดทน ขยัน เอาใจใส่ลูกค้าเป็นอย่างดี คุณสมบัติเหล่านี้ไม่มีอยู่ในคนไทยแต่ชาวจีนมีอย่างครบถ้วน จึงทำให้ชาวจีนเข้ามามีอิทธิพลทางเศรษฐกิจการค้า (ถนอม ตะนา, 2527) โดยมีพัฒนาการอย่างค่อยเป็นค่อยไปและต่อเนื่อง ทำให้เกิดการค้าภายในเมืองฉะเชิงเทรา การค้าระหว่างเมือง และการค้ากับต่างประเทศ แต่หากมองในภาพรวมเศรษฐกิจของประเทศ เมืองฉะเชิงเทราจะมีลักษณะของเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดดต่างจากเมืองอื่น ๆ

การค้าภายในของเมืองฉะเชิงเทรา เป็นการค้าที่อยู่ภายในตัวเมืองเอง ระหว่างชุมชนต่อชุมชน หมู่บ้านต่อหมู่บ้าน การค้าภายในของเมืองนี้มักจะอยู่ตามชุมชนริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา หากดูจากหลักฐานเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จะเห็นถึงความคึกคักของการค้าขาย ความหลากหลายของชาติพันธุ์จีน และวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรา ดังข้อความที่ว่า “เมืองฉะเชิงเทราเขตแดนกว้างขวาง จีนฮกเกี้ยน จีนแต้จิ๋ว จีนไหหลำ ตั้งโรงหีบเคี้ยว น้ำตาลทราย แลตั้งบ้านทำไร้อ้อย ทำสวน ทำนา ค้าขายสับสนปนกันอยู่หลายพวกหลายภาษา” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225 เลขที่ 37) ส่วนการค้าระหว่างเมืองมักเป็นการค้ากับเมืองที่อยู่ใกล้เคียง เช่น ปราจีนบุรี นครนายก ชลบุรีและกรุงเทพฯ ต่อมาเมื่อมีการทำสนธิสัญญาบาวริงและรัฐส่งเสริมให้มีการปลูกข้าว การค้าจึงขยายตัวมากขึ้นเนื่องจากเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญในกลุ่มน้ำบางปะกง การนำสินค้าจากท้องถิ่นเมืองนี้ออกไปแลกเปลี่ยนหรือค้าขายระหว่างเมืองหรือเข้าสู่ตลาดกลางที่กรุงเทพฯ จำเป็นต้องอาศัยการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วและทั่วถึงกัน ซึ่งการคมนาคมของเมืองนี้มีประสิทธิภาพทั้งทางน้ำ ทางรถไฟ และทางรถยนต์ ในอดีตชาวจีนที่เข้า

มาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราจะเริ่มต้นจากการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วสะสมเงินทุนให้ได้จำนวนหนึ่ง หลังจากนั้นจึงค่อย ๆ พัฒนาตนเองเป็นพ่อค้าคนกลางและนายทุนเจ้าของกิจการต่อไป

ดังนั้น ชาวจีนในเมืองนี้จึงมีทั้งพ่อค้ารายย่อย พ่อค้าเร่ พ่อค้าคนกลางและนายทุนเจ้าของกิจการ เช่น ฮวด แซ่โก้ว เป็นพ่อค้ารายย่อยชาวจีนที่เดินทางมาจากตำบลอีวเกา อำเภอโถ่งโถ้ว จังหวัดเขี้ยวเพ็ง มณฑลทกวางตุง เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทราช่วงต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) โดยเลือกที่คินริมแม่น้ำบางปะกง แล้วตั้งบ้านอยู่ริมน้ำปากคลองบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ซึ่งเป็นจุดเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกง ฮวด แซ่โก้วเปิดร้านค้าของชำหรือร้านโชห่วยขายเครื่องอุปโภคบริโภคที่สั่งซื้อจากเรือฉลอมที่ขนส่งสินค้าจากเมืองชลบุรีมาขายที่ฉะเชิงเทรา โดยล่องเข้ามาตามลำแม่น้ำบางปะกง หรือ ชม เกิดแก้ว คือตัวอย่างของพ่อค้าเร่ บิดาเป็นชาวจีนอพยพชื่อ หลี่ แซ่ซิม เดินทางเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ที่ตำบลหมอนทอง หมู่ 4 อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) และได้แต่งงานกับนางแก้วซึ่งเป็นคนไทย ชม เกิดแก้ว ทำงานที่โรงสีข้าวของหลวงพระพิณพิทักษ์เขต และค้าขาย โดยออกจากบ้านตั้งแต่เช้ามีคประมาณตี 4-5 เดินเท้าตามคันนา แล้วไปลงเรือที่คลองบางน้ำเปรี้ยว พายเรือออกแม่น้ำบางปะกงเพื่อไปซื้อสินค้าจำพวกอาหาร เช่น เนื้อหมู หอยแมลงภู่ กุ้ง ผักต่าง ๆ และขนม ที่ตลาดท้องถิ่นบริเวณปากคลองบางไฟ เพื่อนำกลับไปขายที่ตลาดเก่าบางน้ำเปรี้ยว นอกจากนี้ บางครั้งยังเคยหาบของไปเร่ขายถึงคลอง 18 ตำบลหมอนทองด้วย (อังคณา แสงสว่าง, 2550)

สำหรับพ่อค้าคนกลางส่วนใหญ่ชาวจีนจะมีบทบาทเป็นพ่อค้าคนกลาง ในการค้าขายข้าว คือเป็นตัวกลางเชื่อมระหว่างชาวนากับโรงสีข้าว โดยมีวิธีการและเทคนิคที่จะให้ได้ข้าวหลายวิธีด้วยกันทั้งวิธีแลกข้าว พ่อค้าเหล่านี้จะนำสิ่งของเครื่องใช้เครื่องบริโภคที่จำเป็นต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน ได้แก่ เสื้อผ้า อาหารแห้ง ไม้ขีด น้ำมันก๊าด และเครื่องมือในการทำมาหากิจของเสียม พร้า ฯลฯ ไปเสนอแลกข้าวเปลือกกับชาวนา วันหนึ่งแลกได้ประมาณ 2-3 สัด แล้วนำมาเก็บรวบรวมไว้เมื่อได้ 1 เกวียนหรือมากกว่านั้น จึงนำมาขายให้กับพ่อค้าชาวจีนที่นำเรือใหญ่มาซื้อตามลำคลองอีกชั้นหนึ่ง วิธีนี้ผู้แลกจะได้กำไรมากเพราะซื้อสิ่งของราคาถูกนำไปขายให้ชาวนาซื้อเชื่อและแลกเป็นข้าวเปลือกในราคาแพง หรือเมื่อถึงหน้าเกี่ยว นวด ตวงพ่อค้าแลกข้าวจะนำสิ่งของไปยังลานข้าว โดยแลกสิ่งของกันที่ลานข้าวนั่นเอง เมื่อได้ข้าวแล้วจึงบรรทุกมาไว้ที่บ้านเพื่อขายต่อให้กับพ่อค้าอีกทอดหนึ่ง อีกลักษณะหนึ่งคือ พวกพ่อค้าแลกข้าวจะนำสิ่งของไปให้ชาวนาก่อน ถ้าชาวนาไม่มีเงินให้ก็ตกลงจ่ายเป็นข้าวเปลือกแทนหลังจากเกี่ยวข้าวได้แล้ว โดยคิดข้าวเป็นราคาเงินซึ่งพ่อค้าจะได้กำไรมาก แต่ชาวนาก็ต้องยอมเสียเปรียบเพราะขาดแคลนสิ่งของใช้ที่จำเป็น ถ้าจะไป

ซื้อถึงที่ตลาดหนทางก็ไกลเสียเวลาทำงานจึงจำเป็นต้องยอมเสียเปรียบ นิเวศ รัตนะ โสภณ (แช่ตัน) เล่าว่า บิดาเป็นชาวจีนแต่ใจ เดินทางเข้ามาเมืองฉะเชิงเทราในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) มีอาชีพเป็นพ่อค้าคนกลางค้าข้าวเปลือกที่อำเภอบ้านโพธิ์ โดยซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาในละแวกนั้นหรือบางครั้งก็มีชาวบ้านนำมาขายให้เองถึงบ้าน แล้วนำข้าวเปลือกเก็บไว้ที่ยุ้งฉางที่บ้าน การซื้อขายข้าวจะวางเงินมัดจำกับชาวนาไว้ก่อน อีก 2-3 วัน จึงนำเรือมาตวงเอาข้าวจากชาวนา สำหรับราคาข้าวนั้นจะต้องรู้ราคาข้าวที่โรงสีซื้อขายกันก่อนแล้วจึงหักค่าใช้จ่ายต่าง ๆ รวมทั้งบวกกำไรเอาไว้ด้วย หลังจากนั้นก็จะนำไปขายต่อยังโรงสีที่อำเภอบางคล้าหรือที่อำเภอเมือง บางครั้งก็จะเดินทางไปขายข้าวถึงโรงสีที่กรุงเทพฯ โดยจะบรรทุกใส่เรือที่มีเรือโยงลากจูงจากคลองท่าลาดออกแม่น้ำบางปะกง เข้าคลองท่าไข่ เข้าคลองแสนแสบ บางครั้งล่องเรือไปทางประตูน้ำท่าถั่ว ผ่านคลองประเวศน์บุรีรมย์เข้าสู่กรุงเทพฯ

ด้วยเหตุนี้ พ่อค้าคนกลางจึงต้องมีเงินทุนให้ชาวนากู้ยืมล่วงหน้า โดยสัญญาว่าเมื่อชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวแล้วต้องนำข้าวมาขายให้แก่ผู้ให้กู้เงินตามราคาที่ตกลงกันไว้ โดยผู้ให้กู้จะคิดราคาต่ำกว่าราคาซื้อขายกันในขณะนั้น นอกจากนี้ยังมีการตักหนี่ เช่น ฝู ยาบราบศัตรูพืชโดยจะต้องใช้หนี่เป็นข้าวเปลือก อัมฤทธิ์ วุฒิชยาพิทักษ์ เจ้าของกิจการ โรงสีข้าวและมีฐานะค่อนข้างดี จึงมีเงินให้ชาวนาเพื่อเป็นทุนในการปลูกข้าว ดอกเบี้ยที่ให้ทำสัญญาว่าต้องจ่ายเป็นข้าวเปลือกและมีข้อผูกมัดอีกอย่างคือ ต้องขายข้าวเปลือกให้กับโรงสีข้าวของนายทุนเงินกู้ด้วย วิธีการตักหนี่ทำให้ได้กำไรเป็นจำนวนมาก (อังคณา แสงสว่าง, 2550) ต่อมา เมื่อพ่อค้าคนกลางเหล่านี้ทุนได้เพิ่มขึ้น กระทั่งสามารถขยายกิจการให้ใหญ่โตจนกลายเป็นนายทุนเจ้าของกิจการในที่สุด นับเป็นพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจการค้าของชาวจีนอีกรูปแบบหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ชาวจีนจึงเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจ และอิทธิพลด้านการค้าขายในเมืองฉะเชิงเทรามากยิ่งขึ้น

ส่วนการค้ากับต่างประเทศ ชาวจีนก็ได้เข้ามามีบทบาทเช่นกัน โดยการส่งข้าวออกไปขายยังประเทศฮ่องกงและสิงคโปร์ เช่น นายชีวหิว เจ้าของโรงสีกิมฮั่วเส็ง (ตำบลท่าพลับ อำเภอบ้านโพธิ์) และ นายเซียงเก้า แซ่ฉั่ว เจ้าของโรงสีท่าไข่หรือโรงสีกิมฮั่วจั่ว (อำเภอเมือง) เห็นได้จากหลักฐานสำเนาของ อำมาตย์โท พระเทียรชมาราช ผู้ช่วยเจ้าพนักงานกำกับตรวจตราข้าวเมืองฉะเชิงเทรา ถึงมหาอำมาตย์โท พระยาอินทร์มนตรี เจ้าพนักงานผู้กำกับตรวจตราข้าวในพระราชอาณาจักร ลงวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2462 ว่า นายเซียงเก้า แซ่ฉั่ว เป็นผู้ขออนุญาตทำการค้าขายข้าวออกต่างประเทศ โดยทำการค้ากับบริษัทต่าง ๆ ทางฮ่องกงและสิงคโปร์ มาเป็นเวลา 7 ปีแล้ว ทั้งยังมีสัญญาขายข้าวกับยี่ห้อคุณเส็งและยี่ห้อซาแจ้ ที่มีสำนักงานตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วย การค้าข้าวดังกล่าวทำรายได้ให้กับเมืองฉะเชิงเทราและรัฐมากขึ้น ทั้งจากการจัดเก็บภาษีอากรค่านาและภาษีการค้า (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

ด้วยเหตุนี้ สังคมเมืองฉะเชิงเทราซึ่งมีรากฐานเดิมอยู่ที่ระบบการผลิตแบบพอยังชีพ ต่อมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยพัฒนาเป็นระบบการผลิตเพื่อการค้าและเศรษฐกิจแบบเงินตรา ที่ค่อย ๆ ก่อตัวขึ้น และเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงปัจจุบัน โดยชาวจีนเข้ามามีบทบาททางด้านเศรษฐกิจ และการค้าภายในเมืองนี้เรื่อยมา เห็นได้จากตลาดซึ่งเป็นย่านการค้า ศูนย์กลางการค้าในชุมชน ต่าง ๆ ของเมืองนี้

1. ย่านการค้าภายในเมืองฉะเชิงเทรา

ในอดีตชาวจีนที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา มักจะเลือกตั้ง บ้านอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา เพื่อทำการค้าขายเนื่องจากเป็นทำเลที่ดีสะดวก ในการเดินทางไปมาทั้งผู้ซื้อและผู้ขาย จนถึงปี พ.ศ. 2377 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายที่ว่าการเมืองจากเดิมตั้งอยู่ที่ปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า มาสร้างป้อมและกำแพงเมืองใหม่ที่บ้านท่าไข่ อำเภอเมือง เพื่อเป็นปราการในการป้องกันเมือง หลวงทางด้านตะวันออกและแสดงอาณาเขตของเมืองด้วย ดังนั้น ชุมชนเก่าแก่ที่เกิดขึ้นพร้อม กำแพงเมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นชุมชนที่ค่อย ๆ ขยายตัวออกไปจากชุมชนเดิมที่ปากน้ำเจ้าโลเชื่อม มายังปากคลองบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ลงมาที่แห่งใหม่ที่สร้างขึ้นเชื่อมต่อบริเวณ วัดสายชล ณ รั้งลี อำเภอเมือง

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เริ่มจัดการปกครอง แบบมณฑลเทศาภิบาล โดยเริ่มแรกจัดตั้งที่ว่าการมณฑลอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี จนถึงปี พ.ศ. 2445 จึง ย้ายที่ว่าการมณฑลมาตั้งอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทราแทน ด้วยเหตุผลที่ว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ ระหว่างกลางของเมืองต่าง ๆ ในมณฑล มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจในฐานะเป็นศูนย์กลาง การค้าขาย และรัฐยังได้วางโครงการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเมืองนี้ด้วย ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเห็นด้วยและอนุญาตให้ย้ายได้โดยทรง อธิบายเหตุผลย่ออีกว่า "...แต่เดิมที่ตั้งที่ว่าการมณฑลที่เมืองปราจีนบุรีนั้น ด้วยความจำเป็นตาม สถานการณ์ของสงครามตามชายแดนในปี พ.ศ. 2436 (วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112) แต่ที่จะย้ายมาอยู่ ที่เมืองฉะเชิงเทรานั้น ด้วยเหตุผลที่จะใช้เป็นศูนย์กลางการค้าขาย..." (สุคใจ พงศ์กล้า, 2528, หน้า 147) หลังจากปี พ.ศ. 2499 เป็นต้นมาเมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นที่ตั้งของที่ว่าการมณฑลปราจีนบุรี ด้วยความสำคัญของเมืองศูนย์กลางการค้าขาย การคมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่น ๆ ด้วย ทำให้เกิดการตั้งบ้านเรือนขึ้นในบริเวณใกล้เคียงและโดยรอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือมีการสร้าง บ้านพักข้าราชการขึ้นเป็นจำนวนมาก (กนกวรรณพร ภัคมาน, 2551) จึงมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัย อย่างหนาแน่น มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน เกิดเป็นตลาดขึ้นหลายแห่ง ตลาดเหล่านี้ ต่อมาได้ พัฒนากลายเป็นย่านธุรกิจและการค้าที่สำคัญของเมืองฉะเชิงเทราหลายแห่ง ส่วนใหญ่อยู่ริมแม่น้ำ

บางปะกงเพื่อสะดวกในการคมนาคมติดต่อและค้าขาย ที่สำคัญส่วนใหญ่มีลักษณะของตลาดบก
ริมน้ำ และมีบางแห่งที่เป็นตลาดน้ำ

ตลาดท้องถิ่นปากคลองบางไผ่

ตลาดน้ำเป็นชื่อที่เรียกแหล่งค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน ในท้องถิ่นโดยอาศัยเรือเป็น
พาหนะ แต่เดิมอาจเรียกว่า ตลาดเรือหรือตลาดท้องถิ่น ปัจจุบันเรียกว่า “ตลาดน้ำ” ตลาดน้ำเมือง
ฉะเชิงเทราในอดีตมีอยู่ทั่วไปตามลำน้ำบางปะกงที่สำคัญ ได้แก่ ตลาดท้องถิ่นแปดริ้วหรือตลาดท้อง
น้ำปากคลองบางไผ่ อยู่ในเขตอำเภอเมือง มีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจของเมืองนี้เพราะเป็นตลาด
ที่ชาวสวนสมัยก่อนพายเรือนำผลผลิตในสวนของตนออกมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันที่คู้้งน้ำ
บางปะกง บริเวณตั้งแต่ปากคลองบางไผ่เรื่อยไปจนถึงบริเวณห้วยสะพานของท่าหน้าวัดเซนต
ปอลตรงข้ามวัดแหลมใต้ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีชาวจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่เป็น
จำนวนมาก โดยเฉพาะริมแม่น้ำเคยมีเรือนแพปลูกเรียงรายจำนวนมากกว่า 20 หลัง เปิดเป็นร้านค้า
ย่อยอยู่เป็นแนวยาวและลึกเข้าไปในชุมชนวัดเซนตปอล

ตลาดท้องถิ่นแห่งนี้ยังเป็นที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนระหว่างผลผลิตจากสวนและชายฝั่งทะเล
ได้แก่ มะม่วงจากบางคล้า หรือผลผลิตจากสวน เช่น มะพร้าว หมากรุก ผักต่าง ๆ เรือจากจันทบุรี
มีทุเรียนกวน ระกำ เรือจากกระยองมีกะปิ น้ำปลา เรือจากชลบุรีและปากแม่น้ำบางปะกงนำ
หอยแมลงภู่น้ำจืดมาขาย โดยที่ตลาดท้องถิ่นเริ่มติดตลาดตั้งแต่เช้ามีคจนถึงประมาณเก้าโมงเช้า
ตลาดก็จะเริ่มวาย อย่างไรก็ตามยังมีชาวบ้านพายเรือซื้อของขายของเป็นระยะ ๆ ตลอดทั้งวัน ตลาด
แห่งนี้มีเรือหลากหลายชนิดทั้งเรือมาด เรือสำปั้น เรือใบ เรือกระแซง เรือฉลอม เรือบด เรือแจว
เรือพายของพ่อค้าแม่ค้า ชาวสวนและชาวบ้านจะนำสินค้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันเป็นจำนวนมาก
ประยงค์ ชมถาวร (โกอี) อดีตพ่อค้าแห่งตลาดท้องถิ่นซึ่งปีนี้มีอายุถึง 75 ปีแล้ว บ้านอยู่หน้าวัดสัมปท
วน (นอก) ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง ได้เล่าให้ฟังว่าเริ่มแรกนั้นพายเรือขายของที่ตลาดท้องถิ่นหน้า
วัดแหลมใต้ โดยพายเรือไปซื้อมะพร้าว กุ้ง หมากรุก พืชจากสวนต่าง ๆ ในละแวกตำบลสาวชะโงก
ออกมาขาย ต่อมาได้เปลี่ยนมาขายกาแฟแทนโดยพายเรือขายตามสวนริมแม่น้ำบางปะกงในละแวก
ที่เคยไปซื้อของมาขาย จนอายุ 30 ปี จึงเปลี่ยนมาขายกัวยเดี่ยวกระทั่งถึงทุกวันนี้ โดยขึ้นมาขาย
บนตลาดบกแล้ว (พิมพ์อูมา โตสินธพ, 2548)

ส่วนข้อมูลที่ได้จาก บุญส่ง สังข์สุนทร บอกว่าสมัยที่ตัวเองและพี่ชายยังเด็กแม่มักจะพาย
เรือไปขายของที่ตลาดท้องถิ่น (ตรงข้ามวัดแหลมใต้) ส่วนพ่อเป็นลูกจ้างโรงสี ชีวิตในวัยเด็กจะช่วย
แม่หารายได้ด้วยการพายเรือไปที่ตลาดท้องถิ่น เพื่อขายผลไม้และสินค้าต่าง ๆ ตามฤดูกาลหรือที่หา
ได้ และ สลิล ศิริมงคล ได้เล่าถึงชีวิตในวัยเด็กว่า เคยตามแม่ไปตลาดท้องถิ่นแม่พายเรือข้ามฝั่งก่อน
ไปทางริมป่าจาก จนถึงเรือนแพเรียงรายนับสิบหลังแฉะแฉะโน้นแพนี้ไต้หอม กระเทียม เผือก มัน

แล้วต้องข้ามฝั่งไปทางวัดแหลมใต้ซึ่งอยู่ตรงส่วนโค้งของแม่น้ำบางปะกง (ภาวิณี พัฒนาวิวัฒน์, 2550) บรรดาเรือสินค้าในตลาดท้องน้ำมาจากชาวบ้านที่อยู่ชุมชน หมู่บ้านใกล้เคียง เช่น จากชุมชนบางไผ่ คลองบางดินเป็ด โสธร บางพระ บ้านใหม่ ท่าไข่ จุกแฉกและจากต่างถิ่นที่อยู่ไกลออกไป เช่น อำเภอบางคล้า บางน้ำเปรี้ยว พนมสารคามและต่างเมือง เช่น เมืองปราจีนบุรี นครนายก กรุงเทพฯ ราชบุรี ปทุมธานี เป็นต้น เรือที่มาจากต่างเมืองจะบรรทุกสินค้าใส่เรือกระแจะขนาดใหญ่ เมื่อเข้ามาถึงตลาดท้องน้ำจะจอดเรือและปักไม้ไผ่ลำใหญ่ประมาณ 4-5 ลำ แล้วมัดเรือกับไม้ไผ่ด้วยเชือกมะนิลาป้องกันการไหลของเรือ เนื่องจากต้องจอดเรือขายสินค้าอยู่หลายวัน สินค้าที่นำมาขายเป็นสินค้าจำพวก ไร่ ไร่ ไร่ ถ่าน ข้าว แดงโม มันเทศ มันแกว อ้อย มะพร้าว หมา กุ้ง ปลา จาก ลูกจาก ผักและผลไม้ต่าง ๆ เช่น ผักกาดขาว กวางตุ้ง แดงกวา ต้นหอม ผักชี ผักขึ้นฉ่าย ถั่วฝักยาว พริก มะเขือ มะม่วง มังคุด ส้มโอ กัลฉ่าย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเรือขายพวกของกิน เช่น เรือขายกาแฟ ก้วยเตี่ยว ขนมต่าง ๆ เรือขายของสด เช่น เนื้อหมู ปลา กุ้ง กุ้ง หอย และเรือขายพวกของใช้สำเร็จรูป รวมทั้งมีการล่องแพไม้ไผ่มาขายด้วย เพราะชาวบ้านแถบตลาดท้องน้ำที่อยู่อาศัยในเรือนแพมีความต้องการใช้ไม้ไผ่ในการทำแพลูกบวบและใช้ซ่อมแซมแพ (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรมชุมชนวัดเชนต □ ปอด อำเภอมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550)

จะเห็นได้ว่า ตลาดท้องน้ำแห่งนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง คือเป็นทั้งตลาดรับซื้อ ขายขนถ่ายสินค้าต่อไปยังตลาดอื่น ๆ ภายในเมืองฉะเชิงเทราและระหว่างเมือง และยังเห็นถึงวิถีชีวิตของการเกื้อกูลต่อกันอยู่อาศัยร่วมกันของชาวบ้านเมืองนี้ โดยมีการคมนาคมสัญจรทางเรือและการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างพื้นที่ของกลุ่มคนต่าง ๆ โดยชาวสวนนำเอาผักผลไม้ที่มีมาแลกกับกะปิ น้ำปลาเกลือในบริเวณตลาดท้องน้ำแห่งนี้ และคนจากพื้นที่อื่น ๆ ก็นำผลผลิตที่ตนเองมีมาแลกกับน้ำตาล ผัก ผลไม้อันเป็นสินค้าหลักของชาวบ้านในกลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ดังนั้นตลาดท้องน้ำแห่งนี้จึงมีการหมุนเวียนของเงินตรา ซึ่งมีผลต่อเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราเป็นอย่างมาก

ต่อมาเมื่อมีการสร้างถนนทำให้การเดินทางมีความสะดวกสบายมากขึ้น ประกอบกับการสร้างตลาดบ่อบัว ตลาดเกือกกุล ตลาดทรัพย์สินทยอยเกิดขึ้นมาในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำบางปะกง โดยเฉพาะมีตลาดบ่อบัวรองรับสินค้าทางรถไฟ เมื่อมีตลาดบกถาวรทำให้พ่อค้าแม่ค้าย้ายไปขายของที่ตลาดเหล่านี้ ตลาดท้องน้ำปากคลองบางไผ่จึงค่อย ๆ ชบเซาลงและหายไปในที่สุด (ประมาณปี พ.ศ. 2525) อีกทั้งเรือนแพต่าง ๆ ก็เริ่มหายไปจากแม่น้ำบางปะกง บางหลังก็ยกเรือนแพขึ้นมาก่อสร้างบนฝั่ง นอกจากนี้เรือต่าง ๆ ก็มีจำนวนน้อยลง (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรมชุมชนวัดเชนต □ ปอด อำเภอมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550) ตลาดท้องน้ำที่เคยรุ่งโรจน์เป็นแหล่งทำมาค้าขายของชาวเมืองฉะเชิงเทรา ปัจจุบันเหลือเพียงเรือนแพค้าขายอาหารและที่อยู่อาศัยอายุนับ

ร้อยปีอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง บริเวณทำน้ำของวัดแหลมใต้เพียงหลังเดียว (แก้วเกล้า, 2551 ค) และยังมีร้านค้าสองข้างทางตามแนวสะพานของชุมชนวัดเขนต้อปูลที่ยังเหลืออยู่คือร้านกาแฟโบราณ ร้านขายผัก ผลไม้ ร้านขนม และร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านค้าเหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าในอดีตของชุมชนแห่งนี้

ตลาดบกกริมน้ำภายในเมืองฉะเชิงเทรา

ตลาดบกกริมน้ำเป็นย่านชุมชนที่มีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน มีทั้งลักษณะเป็นตลาดถาวร คือทำการค้าขายกันตลอดวัน และมีการติดตลาดในช่วงเช้าหรือเย็น ร้านค้าสร้างเป็นอาคารโรงเรือนแข็งแรง มั่นคง หรือลักษณะเป็นตลาดชั่วคราวคือขายเฉพาะช่วงเช้าหรือช่วงเย็น ร้านค้าในตลาดจะเป็นแผงลอยที่มักสร้างขึ้นง่าย ๆ เพื่อวางสินค้าเท่านั้น อาคารหรือร้านโรงในย่านตลาดจะตั้งเรียงรายหนาแน่นสองฟากถนนเล็ก ๆ ที่ทำหน้าที่เชื่อมเส้นทางกันไปมาหาสู่กันทั่วทั้งย่านนั้น แต่ละร้านจะค้าขายสินค้าหลากหลายประเภทกัน หรือเป็นช่างฝีมือ เช่น ช่างทำเครื่องทอง ช่างทำรองเท้า เป็นต้น ตลอดทั้งการให้บริการในแง่ของสันตนาการ เช่น โรงหนัง หรือบริการที่ข้องเกี่ยวกับอบายมุข เช่น โรงบ่อน โรงหวย สำนักโคมเขียว เป็นต้น ตลาดที่สำคัญได้แก่ ตลาดบ่อบัว ตลาดบ้านใหม่ ตลาดทรัพย์สินเก่า ตลาดโสธร ตลาดนครเนื่องเขต อำเภอเมือง ตลาดบ้านหมู่ ตลาดบางคล้า หรือตลาดปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า ตลาดสนามจันทร์ ตลาดประตุน้ำท่าถั่ว ตลาดคลองสวน อำเภอบ้านโพธิ์ ตลาดท่าเกวียน ตลาดเกาะขนุน อำเภอนมสารคาม ตลาดท่าสะอ้าน ตลาดบางวัว ตลาดบางปะกง อำเภอบางปะกง ตลาดบางน้ำเปรี้ยว ตลาดบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว เป็นต้น ตลาดเหล่านี้แต่ดั้งเดิมมีลักษณะเป็นตลาดบกกริมน้ำ ต่อมาเมื่อการคมนาคมทางบกเจริญขึ้นทำให้การคมนาคมทางน้ำลดบทบาทลง ส่งผลให้ตลาดเหล่านี้เปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นตลาดบกเช่นทุกวันนี้

ตลาดบ่อบัว ถูกสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เมื่อมีการตัดถนนในเขตตัวเมืองฉะเชิงเทรา เริ่มตั้งแต่ตำบลท่าไข่ต่อลงไปยังท้ายเมืองแล้วทำเป็นตลาด มีการสร้างห้องแถวริมถนนเพื่อการค้าขาย (พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, 2515) โดย พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการกับข้าราชการได้เข้าเป็นหุ้นส่วนกัน ตลาดบ่อบัวเป็นตลาดสดคู่เมืองฉะเชิงเทราอย่างยาวนาน เป็นเสมือนครัวใหญ่เนื่องจากเต็มไปด้วยข้าวปลาอาหารหล่อเลี้ยงชีวิตของชาวเมืองนี้ พื้นที่เดิมเป็นบึงบัวขนาดใหญ่อยู่ใกล้สถานีรถไฟแปดริ้วเมื่อราว 50 ปีก่อน มีการถมบึงแล้วสร้างตลาดสดพร้อมอาคารพาณิชย์ล้อมรอบขึ้นมาจึงเรียกว่า “ตลาดบ่อบัว” ต่อมาราวปี พ.ศ. 2524-2525 การรถไฟได้ยกเลิกและรื้อถอนสถานีแปดริ้วออกไป (แม่ครัว, 2557) ชานชาลารถไฟหลังตลาดบ่อบัวจึงกลายเป็นลานโล่งที่ชาวสวนมาจอดรถส่งผักให้แก่พ่อค้าแม่ค้าในยามค่ำคืน และเป็นลานจอดรถทั้งของพ่อค้าแม่ค้าและลูกค้าตั้งแต่ย่ำรุ่งไปจนได้เวลาตลาดวาย ตลาดบ่อบัวจะเริ่มคึกคักตั้งแต่เวลาเที่ยงคืน แต่จะคึกคักมากในช่วงเวลาตี 5 ถึง 7 โมง

เช้า ค้าขายกันไปจนถึงเที่ยงวันของทุกวัน ตลาดแห่งนี้ไม่เคยมีคำว่าหลับไหล จะมีผู้คนจำนวนมาก มาซื้อมาขายข้าวปลาอาหารรวมถึงร้านขายข้าวแกง ร้านก๋วยเตี๋ยว และร้านชากาแฟโบราณตลอดทั้งวันทั้งคืน นอกจากพ่อค้าแม่ค้าแล้วยังมีกลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญ และสร้างสีสันให้ตลาดได้ไม่น้อย นั่นก็คือ “คนรับจ้างเงินของ” ซึ่งมีอยู่มากมายทั้งเด็ก ผู้หญิงและผู้สูงอายุ (แก้วเกล้า, 2551 ก) สายบัว แซ่เตียว (ป้าซุ่น) วัย 48 ปี เป็นหนึ่งในผู้มีอาชีพรับจ้างเงินของในตลาดบ่อบัว โดยต้องตื่นตั้งแต่ตี 1 เพื่อมารับจ้างเงินของให้กับพ่อค้าแม่ค้าในตลาดบ่อบัว ไปจนถึงเที่ยงวันได้ค่าจ้างเหี่ยวละ 10-20 บาท แล้วแต่น้ำใจที่พ่อค้าแม่ค้าจะมีให้ (แก้วเกล้า, 2551 ก)

ภาพที่ 8 รอยยิ้มของแม่ค้าในตลาดบ่อบัว (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2560)

ตลาดบ้านใหม่ ตั้งอยู่ที่ถนนศุภกิจ ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง เป็นย่านที่ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่อาศัยและทำมาหากิน จนกระทั่งประมาณปี พ.ศ. 2441 ชุมชนแห่งนี้ได้ขยายตัวมีขนาดใหญ่ขึ้น และถูกตั้งเป็นตลาดโดยชุมชนตึก เริ่มแรกสร้างด้วยไม้ลักษณะอาคารชั้นเดียวมีหลังคามุงจาก ฝาซี่ม (ไม้ไผ่สาน) ตัวตลาดแบ่งออกเป็น 2 ฝั่งมีคลองบ้านใหม่คั่นกลางและขนานกับริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงใกล้ปากคลองท่าไข่ (พิมพ์อุมา โตสินทรพ, 2548) บางส่วนทอดยาวไปตามริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง เดิมชาวบ้านเรียกว่า ตลาดริมน้ำ สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ วิตรี จ.คุณ โนปกรณ์ (ป้าเง็ก) เล่าให้ฟังว่า “เป็นชาวบ้านในชุมชนตลาดบ้านใหม่ พ่อชื่อไข่ซี่ แม่ชื่อฮู่ลั้ง แซ่เจี่ย มาจากเมืองจินแบบเสื่อผืนหมอนใบ พ่อมาทำงานที่โรงสีล่าง

อำเภอบ้านโพธิ์ มาพบกับแม่ที่ตลาดบ้านใหม่และได้แต่งงานกัน พอมีลูกก็มาเช่าห้องแถวอยู่ที่นี้ 2 ห้อง ตอนนั้นห้องแถวยังมุงหลังคาจากอยู่เลย” (แก้วเกล้า, 2553 ก) ต่อมาช่วงปี พ.ศ. 2449 เกิดไฟไหม้ตลาดจึงมีการปลูกสร้างอาคารขึ้นมาใหม่ ชาวบ้านจึงเรียกว่า ตลาดบ้านใหม่ ลักษณะเป็นห้องแถวแบบชาวจีน อาคารไม้หลังคามุงกระเบื้องว่าวแทนคันทวยและสังกะสี (บุษบงก์ ชาวักันหา, 2549) ย่านการค้าตลาดบ้านใหม่ประกอบด้วยตลาด 3 ตลาดคือ ตลาดบน ตลาดกลางและตลาดล่าง ตลาดบนเป็นตลาดที่อยู่เหนือคลองบ้านใหม่ มีศาลเจ้าปูนเก่าเป็นที่เคารพและเป็นศูนย์รวมของชุมชนแห่งนี้ ตลาดกลางหรือตลาดบ้านใหม่เป็นตลาดที่อยู่ฝั่งคลองบ้านใหม่ด้านใต้มีศาลเจ้าไท้จื่อเฮี้ยหรือที่เรียกว่า “ศาลเจ้าโกมินทร์” เป็นที่เคารพนับถือของชาวตลาดนี้ และตลาดล่างหรือหัวตลาดซึ่งก็คือทางเข้าตลาดบ้านใหม่ มีศาลเจ้าตระกูลแซ่ไค้ว เป็นศูนย์รวมของชาวตลาดนี้ ตลาดบ้านใหม่เป็นตลาดบกริมน้ำที่คึกคักและเจริญรุ่งเรืองมาก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้เคยเสด็จประพาสตลาดบ้านใหม่แห่งนี้ เมื่อครั้งเสด็จมาเปิดเส้นทางรถไฟสายตะวันออก (กรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา) ในปี พ.ศ. 2450 ดังข้อความ ที่ว่า “...เวลาบ่ายเกือบ 4 โมง เสด็จทรงเรือกลไฟนำเบอร์ 1 แต่ทำตำหนักที่ประทับแรมขึ้นไปเหนือน้ำ เสด็จขึ้นท่าตลาดบ้านใหม่ ทอดพระเนตรตลาดนั้น ไปจนสุดตลาด...” (แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550, หน้า 51)

การคมนาคมมายังตลาดบ้านใหม่ของชาวบ้านจะใช้เรือเป็นพาหนะในการสัญจรไปมา มีท่าเรือรับส่งสินค้าเรียกว่า “ท่าเรือใหญ่” มีท่าเรือรับส่งผู้โดยสารเรียกว่า “ท่าเรือส่ง” นอกจากนี้คลองบ้านใหม่ยังสามารถเชื่อมต่อกับคลองท่าไข่ คลองแสนแสบเข้ากรุงเทพฯ ได้ ทำให้สะดวกต่อการซื้อขายสินค้า (มนัส ตันงาม, 2553 ก) มีชาวสวนพายเรือเข้ามาจอดริมฝั่งแม่น้ำเพื่อนำผลผลิตจากสวนออกมาขายช่วงเช้าตั้งแต่ ตี 3-4 พอดตกสายก็เหลือแต่ร้านค้าริมฝั่งแม่น้ำที่จะเปิดขายตลอดทั้งวัน สินค้ามีหลายชนิดทั้งของสด ของแห้งส่วนใหญ่จะเป็นพวกของกินของใช้จากกรุงเทพฯ และร้านขายยา รวมทั้งอาชีพให้บริการ เช่น ร้านตัดผม ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านตัดรองเท้า ร้านขายทอง เป็นต้น ในอดีตตลาดแห่งนี้จึงเป็นศูนย์กลางทางการค้าของเมืองฉะเชิงเทราอีกแห่งหนึ่ง มีการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชาวบ้านที่มาจากปากแม่น้ำบางปะกงและชาวสวนที่อยู่ตอนในของแม่น้ำบางปะกงแถบอำเภอบางคล้า เลยไปถึงอำเภอบ้านสร้างและกบินทร์บุรี เมืองปราจีนบุรี ตลาดแห่งนี้จึงกลายเป็นศูนย์กลางค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นต่อวิถีการดำรงชีวิตระหว่างชุมชน หมู่บ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา หัวเมืองใกล้เคียง และเป็นที่ตั้งของโรงฝิ่นของรัฐ (ปิดกิจการลง เมื่อปี พ.ศ. 2500) รวมทั้งบ่อนการพนันด้วย ชาวจีนในชุมชนตลาดบ้านใหม่บางคนจะทำมาหากินด้วยการตีเหล็ก ขายผ้า และทำทอง โดยเฉพาะ ธุรกิจค้าทอง ในอดีต

ตลาดแห่งนี้มีความคึกคักไม่แตกต่างจากเยาวราชในกรุงเทพฯ ภายหลักร้านค้าทองเหล่านี้ย้ายไป ตามจุดศูนย์กลางความเจริญของท้องถิ่น โดยไปตั้งในตลาดบ่อบัวบ้าง ตลาดทรัพย์สินบ้าง การค้า ทองรูปพรรณนับเป็นอาชีพที่ทำมานาน จนมีร้านขายทองรูปพรรณหลายแห่งในตัวเมืองนี้ ซึ่งเป็นการทำมาหากินของชาวจีนที่มีความสัมพันธ์กับการอาชีพเกษตรกรรม กล่าวคือเมื่อชาวนาขายข้าว ได้ก็จะหาซื้อทองรูปพรรณเพื่อใช้เป็นเครื่องประดับแต่งตัวให้สังคมทราบว่าตนมีฐานะดีขึ้น และเพื่อเป็นการเก็บออมเงินไว้ในรูปทรัพย์สินมีค่าซึ่งอาจจะนำออกขายเมื่อต้องการใช้เงินได้ ที่ตลาดบ้านใหม่ยังคงมีร้านทอง “แม่ยินดี” ขายอยู่จนถึงทุกวันนี้ นอกจากนี้คนตลาดบ้านใหม่ยังมี ฝีมือในการทำกับข้าว ของคาวของหวานขาย ได้แก่ ฮ้อยจ้อ แฮ่กิ้น ห่อหมก ไส้กรอก ขนมเบื้อง ขนมหั่น ขนมห่มอแกง รวมทั้งร้านกาแฟปากวย เสียคุณ และแป๊ะเอ๊ย สามร้านนี้มีชื่อเสียงพอ ๆ กัน เนื่องจากพื้นฐานของคนในชุมชนตลาดแห่งนี้เป็นชาวจีนนั่นเอง (บุษบงก์ ชาวกันหา, 2549)

ตลาดบ้านใหม่ซบเซาลงหลังจากมีการสร้างประตูน้ำท่าไข่ และท่อน้ำที่กั้นบริเวณปากคลองบ้าน ใหม่ ทำให้เรือจากสวนออกมาลำบาก เมื่อทางการได้สร้างถนนสายฉะเชิงเทรา-บางน้ำเปรี้ยวตัด ผ่านจึงมีรถยนต์เข้ามารับส่งพ่อค้าแม่ค้าเข้าไปขายของที่ตลาดบ่อบัวแทน รวมทั้งการมีน้ำประปาใช้ ส่งผลให้วิถีชีวิตของชาวบ้านในตลาดแห่งนี้ต้องหันหลังให้กับแม่น้ำบางปะกง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2547 ภาครัฐและเอกชนโดยความร่วมมือของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา และชมรมรักษ์ตลาด บ้านใหม่มีความพยายามที่จะฟื้นฟูให้ตลาดแห่งนี้กลับมาเฟื่องฟูอีกครั้ง เพื่อทำเป็นแหล่งท่องเที่ยว จากตลาดที่เคยเงียบเหงาก็กลับมาเป็นตลาดท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ที่คึกคัก (บุษบงก์ ชาวกันหา, 2549)

อีกครั้งในวันเสาร์-อาทิตย์และวันหยุดนักขัตฤกษ์ เพราะความสามัคคีของผู้คนในชุมชนที่อาศัยอยู่ ร่วมกัน และสิ่งหนึ่งที่ยังคงอยู่กับตลาดบ้านใหม่คือประเพณีกินเจ ที่ทำให้เกิดการหลอมรวม ทางวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยและคนจีนในพื้นที่ รวมทั้งสภาพห้องแถวไม้ แบบดั้งเดิมริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง ตลอดจนการค้าขายซึ่งเป็นวิถีการทำมาหากินแบบเก่า ๆ ในตลาดแห่งนี้

ตลาดทรัพย์สินเก่า ที่ตั้งด้านหน้าติดถนนพานิชด้านหลังติดคลองท่าไข่ ช่วงแยกออก แม่น้ำบางปะกงด้านริมคลองมีห้องแถวไม้ยาวตลอดตั้งแต่ด้านเชิงสะพานเสริมพิเศษถึงด้านเชิง สะพานวรรณยิ่ง สมัยเมื่อ 50-60 ปีก่อนนั้นที่หน้าตลาดแห่งนี้เป็นที่จอดรถของคิวรถไปกรุงเทพฯ ถัดไปทางปากคลองท่าไข่เป็นโรงหนังเดิมชื่อ จิตสำนึก ต่อมาเปลี่ยนเป็นชื่อศรีโสธร (เบ็ญญา เทพวัลย์, 2555 ฅ) ที่ตลาดแห่งนี้มีร้านก๋วยเตี๋ยวเจ้าอร่อยของ วัชรพงษ์ สังขมณี ที่เคยได้จัด ก๋วยเตี๋ยวเส้นเล็กน้ำจืด โต้เสวยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อครั้งเสด็จ เปิดสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์เมืองฉะเชิงเทรา ในวันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2549 (แม่ครัว, 2557)

ตลาดโศธร ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงติดแนวรั้ววัดโศธรวรารามวรวิหาร ประมาณ
 ตี 4 ตี 5 แม่ค้าฝั่งสวนคลองบางพระจะพายเรือนำสินค้ามาขึ้นที่ท่าหลวงวางขายกัน ตลาดโศธร
 เป็นตลาดสดยามเช้าขายถึงเวลาประมาณ 08.00 น. ก็เลิก แต่ตอนกลางคืนมีร้านขายผักไทย หอยทอด
 ขนมผลไม้ถึง 3-4 ห่อม ถ้ามีหนังมิลิเก้พากันไปขายที่วัดโศธรวรารามวรวิหารจนเลิกการแสดง
 ต่อมาเมื่อ 30 กว่าปีที่แล้ว มีถนนหนทางเข้าสู่เรือสวนไร่นาพ่อค้าแม่ค้าขับรถเข้าไปซื้อของกันถึง
 ที่ทำให้ตลาดโศธรช่วงเวลาเช้ามีแม่ค้าหายไปถึง 90% เหลือร้านหมู ร้านผักไม่กี่เจ้า แต่มี
 ร้านข้าวแกง ข้าวมันไก่ โจ๊ก ขนมครก แบบรถเข็นมาขายเพิ่ม (สุพจน์ สุกุลธรรม, 2550) พอดก
 ตอนเย็นตลาดโศธรจะเป็นตลาดแห่งแรก ๆ ที่ผู้คนในตัวเมืองจะเชิงเตรจะนึกถึง เมื่อต้องการไป
 จับจ่ายซื้ออาหารสดมาทำกับข้าวมื้อเย็น พร้อมอาหารถุง ขนมถุงที่มีพ่อค้าแม่ค้าพากันมาขาย ดังนั้น
 ในช่วงเย็นที่นี้จึงมีผู้คนแน่นขนัด

แพ้ว แซ่ฮ้อ วัย 74 ปี เป็นชาวสวนได้ยึดอาชีพขายผักผลไม้อยู่ที่ตลาดแห่งนี้มากกว่า 40 ปี
 โดยนำผลผลิตจากสวนของตนเองพายเรือข้ามฟากมาขาย แต่ปัจจุบันอายุมากขึ้นแล้วจึงต้องอาศัย
 เรือรับจ้าง บ่ายสองโมงของทุกวันเป็นเวลาเริ่มมาขายของ โดยจะกลับบ้านประมาณหกโมงครึ่ง
 ขายหมดบ้างไม่หมดบ้าง รายได้เฉลี่ยแต่ละวันประมาณ 200-300 บาท เมื่อขายได้ก็ตั้งใจจ่าย
 ซื้อของกินของใช้กลับเข้าบ้าน อีกส่วนหนึ่งเป็นค่าจ้างเรือจะเหลือเก็บบ้างเล็กน้อย ผลผลิตภายใน
 สวนนำมาขายได้แก่มะพร้าวอ่อน ตำลึง ถั่วฝักยาว หน่อกล้วย กล้วยน้ำว้า หนาก พลูและผักต่าง ๆ (แก้วเกล้า, 2551 ง)
 การที่ไม่ต้องลงทุนมากถึงจะได้กำไรมากบ้างน้อยบ้าง แต่ก็พอใช้จ่ายและเลี้ยงลูกจนประสบ
 ความสำเร็จได้ แพ้ว แซ่ฮ้อ จึงเป็นอีกหนึ่งคนที่มีความสุขและพออยู่พอกินโดยยึดแนวพระราชดำริ
 ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช (รัชกาลที่ 9) ในการดำเนินชีวิตนั่นเอง

ตลาดบ้านหมู ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 1 ตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้า ต.ดิริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง
 และอยู่ห่างจากวัดสาวชะโงกถัดจากเขื่อนบริเวณชายน้ำขึ้นไปราว 200 เมตร จะเห็นตลาดบ้านหมู
 เป็นห้องแถวไม้ริมแม่น้ำและสุดตลาดเป็นโรงเจบันกิมยี่อ้ออี่ตัว เรียกกันสั้น ๆ ว่า “โรงเจบ้านหมู”
 เป็นโรงเจใหญ่และเก่าแก่ เมื่อถึงช่วงกินเจจะมีชาวจีนจากอำเภอต่าง ๆ รอบนอกนั่งเรือมากินเจที่นี้
 ที่ตลาดบ้านหมูมีศาลเจ้าอาม้าอายุมากกว่า 100 ปี เป็นที่นับถือของบุคคลทั้งในท้องถิ่นและต่างถิ่น
 ว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ค)

ตลาดนครเนื่องเขต เป็นตลาดที่เก่าแก่ตั้งขึ้นหลังจากขุดคลองนครเนื่องเขตได้ไม่นานนัก
 ตลาดแห่งนี้เกิดจากการลงทุนร่วมกันสร้างของเพื่อนรักสามคนซึ่งต่างก็พากันอพยพมาจาก
 ประเทศจีนตั้งแต่อายุ 10 กว่าขวบ คือ ไพบูลย์ สายวาณิช (นายมั่ว) เป็นบิดาของ เลอสร
 สายวาณิช นายเทศมนตรีตำบลนครเนื่องเขต นายหมุย ภายหลังมีนามสกุล “ชัยวัฒน์”
 และนายแจ็กเจ้ง ภายหลังมีนามสกุล “หยกอุบล” ถึงแม้จะมาจากประเทศจีนเหมือนกันแต่มา

จากคนละตำบล มารู้จักกันเมื่อต่างคนต่างเข้ามาตั้งหลักปักฐานที่สี่แยกท่าไข่ ต่อมาต่างก็ทำมาหากิน จนมีฐานะมั่นคง จนชาวบ้านพากันเรียกกันว่า “เจ้าแก่” จึงเข้าหุ้กันซื้อที่ดินผืนใหญ่ริมคลองนครเนื่องเขต ภายหลังประมาณปี พ.ศ. 2480 ได้มีการแบ่งแยกที่ดินกันต่างคนต่างปลูกเรือนแถว เจ้าแก่หุ้ปลูกเรือนแถวไม้สองชั้น 8 คูหาของตระกูลชัชวาลน์เพื่อขายของชำ รับซ่อมเครื่องเรือและขายยาแผนโบราณ (ภายหลังเป็นปั้มน้ำมันเชลล์) เจ้าแก่มั้ปลูกเรือนแถวไม้สองชั้นเพื่อเป็นร้านค้าชื่อ “เคี่ยมข่งเซียง” (ภายหลังเป็นปั้มน้ำมันตราม้าบิน) และเจ้าแก่แจ้แจ้งปลูกโรงสีชื่อ “ตั้งธัญญะการ” (มนัส ตันงาม, 2552 ข)

ในอดีตตลาดนครเนื่องเขตเป็นแหล่งการค้าขายทางน้ำที่เจริญมากซึ่ง เลอสรร สายวณิชย์ บอกว่าค้าขายกันตั้งแต่เช้ามีคจนถึง 3-4 ทุ่มยังจุดตะเกียงเจ้าพายุแวนกันสว่างไสว สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จาก อัญชัน อนันตชัย ทำให้ได้รู้ถึงวิถีการเดินทางของชาวบ้านสมัยก่อนตลอดจนวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านแถบนครเนื่องเขต ที่ว่า “...ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2500 ยังคงมีเรือโดยสารวิ่งระหว่างประตูน้ำท่าไข่ที่แปดริ้ว กับประตูน้ำสระปทุมที่กรุงเทพฯ เรือที่วิ่งตอนกลางคืนจะออกจากท่าทั้งแปดริ้วและกรุงเทพฯ ตอน 6 โมงเย็น เรือจากแปดริ้วจะมาถึงสี่แยกท่าไข่ ตลาดนครเนื่องเขตนี้ราว 3 ทุ่ม ชาวบ้านจึงเรียกกันว่าเรือตี 9 เรือแวะให้ผู้โดยสารซื้อของกิน เช่น ข้าวต้ม กาแฟ และเข้าห้องน้ำ แล้วเดินทางต่อไปถึงกรุงเทพฯ เข้าพอดิ ส่วนเรือที่ออกจากกรุงเทพฯ ก็จะมาถึงสี่แยกท่าไข่ ตลาดนครเนื่องเขตเวลาตี 5 ก็พอดิหิว เรือจะแวะให้ผู้โดยสารซื้อปาท่องโก๋ ขนมกรก กาแฟกินรองท้องและเข้าห้องน้ำ แล้วจึงไปต่อถึงแปดริ้วเอา 8-9 โมงเช้า” (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 จ) และหนึ่งในผู้ขายกาแฟคือ จรรย์ ปิยะพันธุ์ (ดาดี) บอกว่าเมื่อก่อนพายเรือขายกาแฟทุกวัน แต่ตอนนี้ขายแค่ 4 วันจากวันพฤหัสบดีถึงวันอาทิตย์ หยุดพักผ่อน 3 วัน ในอดีตสมัยเริ่มขายใหม่ ๆ จะออกขายตั้งแต่ตี 4 เลิกขายตอน 4 ทุ่ม เพราะสมัยก่อนมีผู้คนในคลองและในตลาดนครเนื่องเขตมากมาย มีเรือโดยสารที่วิ่งระหว่างแปดริ้ว (ประตูน้ำท่าไข่) กับกรุงเทพฯ (ประตูน้ำสระปทุม) ผ่านตอนเช้ามีคกับตอนสามทุ่ม เรือจะแวะให้ผู้โดยสารหาซื้อของกินรวมถึงกาแฟของดาดีด้วย โดยขายแก้วละ 30 สตางค์ (เจ้าเอก, 2552)

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จเมืองฉะเชิงเทรา เพื่อทรงเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออก พระองค์ประทับรถไฟจากหัวลำโพงมาแปดริ้วในวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2450 เมื่อพระองค์จะเสด็จกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2450 ทรงเปลี่ยนแผนการเสด็จกลับทางเรือ ด้วยเรือพระที่นั่งยอดไชยา ออกจากตำหนักพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์เข้าทางลำคลองท่าไข่ ผ่านประตูน้ำท่าไข่เข้าคลองนครเนื่องเขต เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหารกลางวันที่ทำน้ำวัดชนะสงคราม แล้วเสด็จผ่าน “ตลาดสี่แยกท่าไข่” (ตลาดโบราณนครเนื่องเขต) ตกเย็นพักที่วัดปากบึง (วัดบึงทองกลาง) ประทับแรมในเรือพระที่นั่งรุ่งขึ้น

เสด็จถึงกรุงเทพฯ (มนัส ตันงาม, 2552 ข) เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่าขานเกี่ยวกับตลาดแห่งนี้เป็รนองค์ประกอบหนึ่งที่ได้รับการส่งเสริมจากสำนักงานพาณิชย์จังหวัดฉะเชิงเทราให้เป็น “ย่านการค้าจังหวัด” (Provincial trade zone) ซึ่งทั่วประเทศมีเพียง 4 แห่งเท่านั้นคือ ย่านการค้าตลาดพลอยเมืองจันทบุรี ย่านการค้าอัญมณีแม่สอด เมืองตาก ย่านการค้าถนนมหาสาร เมืองกระบี่ และที่ตลาดโบราณนครเนื่องเขต เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่ง สุวพรรณ มลิลินา พาณิชยจังหวัดฉะเชิงเทรา บอกว่าจากการที่ภาวะเศรษฐกิจไทยและเศรษฐกิจโลกถดถอย ผู้ประกอบการค้าขายทั่วไปขาดความมั่นใจไม่สามารถขยายธุรกิจได้ การบริโภคของประชาชนก็มีการชะลอตัว กระทรวงพาณิชย์จึงจัดทำโครงการส่งเสริมและพัฒนาย่านการค้าจังหวัดขึ้น เพื่อสร้างโอกาสให้ธุรกิจเดิมที่มีอยู่แล้วเติบโตได้ ซึ่งจะเป็นการสร้างภูมิคุ้มกันให้ระบบเศรษฐกิจ และทำให้ชุมชนย่านการค้าเข้มแข็งอย่างยั่งยืนได้ โดยในช่วงเริ่มต้นนี้กระทรวงพาณิชย์กำหนดให้ฉะเชิงเทราเป็นหนึ่งในเมืองนำร่อง สำนักงานพาณิชย์จังหวัดฯ จึงเสนอตลาดโบราณนครเนื่องเขตเข้าไปให้กระทรวงพิจารณา ด้วยภูมิหลังของตลาดแห่งนี้ในอดีตซึ่งเคยเป็รนองค์ธุรกิจที่มีความรุ่งเรือง แต่ต่อมาซบเซาลงไปเพราะมีถนนตัดผ่าน ทำให้การสัญจรเปลี่ยนเส้นทางจากทางน้ำไปเป็นทางบก กระนั้นร่องรอยของความเจริญรุ่งเรืองในอดีตยังคงมีให้เห็นได้จากร้านรวงห้องแถวเก่าแก่ดั้งเดิม มีเอกลักษณ์ มีเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานมากกว่า 130 ปี มีภูมิทัศน์ริมคลองธรรมชาติ สวยงาม มีสะพานเดินข้ามคลอง และยังมีวิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชนให้ชม ทั้งยังอยู่ใกล้กรุงเทพฯ มาจากมินบุรีแค่ 28 กิโลเมตรและห่างจากตัวเมืองฉะเชิงเทรา 12 กิโลเมตร เหมาะกับการมาท่องเที่ยวพักผ่อน มากินอาหาร มาซื้อผลิตภัณฑ์ท้องถิ่นที่ผลิตโดยคนในชุมชน ตรงกับที่กระทรวงพาณิชย์บอกไว้ในโลโก้ของย่านการค้าจังหวัดว่า Mostly by Thai (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ข) สำนักงานพาณิชย์จังหวัดฉะเชิงเทราจึงรับนโยบายโดยร่วมมือกับ เลอसर สาขพาณิชย์นายกเทศบาลตำบลนครเนื่องเขต เพื่อผลักดันเศรษฐกิจท้องถิ่นโดยการจัดงาน “130 ปี ย่านการค้าตลาดโบราณนครเนื่องเขต” ขึ้น ปัจจุบันชาวบ้านเรียกว่า “ตลาดโบราณนครเนื่องเขต”

ตลาดเกาะขนุน ตั้งอยู่ที่บ้านเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม ในอดีตชาวบ้านจะใช้เรือเป็นพาหนะในการเดินทางไปตามลำคลองระบบและคลองสียัด เพื่อนำสินค้าของป่าออกมาแลกเปลี่ยนค้าขายที่ตลาดเกาะขนุน จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านบอกว่า “มีความลำบากมาก เนื่องจากในช่วงหน้าน้ำกระแสน้ำจะไหลบ่าอย่างรุนแรงและเชี่ยวกราก ทำให้เรือต้องปะทะกับกิ่งไม้ริมตลิ่งอยู่บ่อยครั้ง ส่วนเรือที่ใช้จะเป็นเรือขุดทั้งลำ หากใช้เรือต่อเหมือนคนทางล่ง เรือมันไม่แข็งแรง กระแทกฝั่งจิง ๆ ก็จะแตก หรือเสียหาย แต่เรือขุดมันแข็งแรงกว่ากันมาก” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548, หน้า141-142) ด้วยเหตุนี้ ในอดีตการเดินทางออกนอกหมู่บ้าน ชาวบ้านจำเป็นต้องใช้เส้นทางบก

เป็นส่วนใหญ่ หากเป็นการขนสินค้าก็จะใช้ควายเทียมเกวียน เส้นทางเกวียนของชุมชนคลองสี่ัค นั้นจะเริ่มตั้งแต่บ้านกรอกสะแก ท่าคน ท่ากลอย วังวุ้ง ชมพู่ถึงทุ่งยายชีก็มีคพอดี พักนอน ในหมู่บ้านทุ่งยายชีหนึ่งคืน เช้าขึ้นมาก็พากันเดินทางต่อไปยังบ้านท่าม่วงผ่านบ้านท่าซุงออกไปยังตัวอำเภอสนามชัยเขต ไปทางบางมะเฟือง บางพะเนียงแล้วก็จะถึงตลาดเกาะขนุน ส่วนเส้นทางคลองระบมเริ่มจากบ้านนาหนองกะพงผ่านบ้านชำปางามทะเลที่บ้านท่ากระดาน ไปกะบกเตี้ย บ้านซุง ท่าไทร ตะเข้ปูน แหลมตะคร้อแล้วถึงตลาดเกาะขนุน

สินค้าที่ชาวบ้านนำมาขายให้เจ้าแก้วที่ตลาดเกาะขนุนจะถูกแลกเปลี่ยนด้วยสินค้าที่จำเป็นต่อการยังชีพกลับไปยังหมู่บ้าน มีทั้งเสื้อผ้า เครื่องเหล็ก (จำพวกจอบ เสียม) ดินประสิ่ว กำมะถัน (เอาไปตำรวมกันเป็นดินปืน) ตะกั่วที่ขายเป็นแท่ง ๆ (สำหรับใช้ทำลูกปืน เอาไว้ล่าสัตว์) กะปิ ข้าวสาร หอม กระเทียม พริก เกลือ จะซื้อครั้งละ 4-5 ถัง เพื่อนำไปหมักทำปลาร้าไว้กิน ส่วนน้ำปลาเมื่อก่อนยังไม่มีและชาวบ้านยังไม่รู้จัก ด้วยเหตุนี้จึงมีความจำเป็นต้องใช้เกลือในการปรุงอาหาร และถนอมอาหารมาก ต่อมาภายหลังชาวบ้านในพื้นที่ป่าจึงรู้จักน้ำปลาและกลายเป็นสินค้าที่จำเป็นในช่วงต่อมา สินค้าของป่าที่นำออกไปขายมีทั้งไม้เสาที่ชาวบ้านตัด แล้วค่อย ๆ ทอยชักลากมา กองไว้ที่ริมฝั่งคลอง พอหน้าน้ำก็จะตัด ไม้ไผ่ทำเป็นแพลูกบวบนำเสามามัดร้อยแล้วล่องแพไปขายที่ตลาดเกาะขนุน ไม้ไผ่ที่นำมาทำเป็นแพลูกบวก็ขายได้ค่าละหนึ่งสลึงจะมีคนมาซื้อต่อไปเพื่อเอาไปปักให้หอยแมลงภู่เกาะ นอกจากนี้ น้ำมันยางเป็นสินค้าของป่าที่สำคัญที่สุดเป็นที่ต้องการของพ่อค้าแม่ค้าเป็นอย่างมาก เพราะชาวบ้านจะนำไปทาบ้าน ใช้ทาเครื่องจักสานจำพวกกระบุง กระจาด กระชู กระซอน และกระดิ่ง เพื่อรักษาเนื้อไม้ไผ่ เพื่อความสวยงามรวมทั้งกันมอด และที่สำคัญน้ำมันยางจะถูกนำไปทารักษาเนื้อไม้หรือผสมกับชันเพื่อใช้ในการอุดหรือยาตามรอยร้าวของเรือ ส่วนขี้ไต้เป็นวัตถุดิบสำคัญในการทำไต้จุดไฟ

ทรัพยากรธรรมชาติจากป่า คือ “ของป่า” ได้ดึงดูดให้ชาวจีนพากันอพยพเข้ามาตั้งร้านค้าอยู่ที่ตลาดเกาะขนุนและปากคลองม่วง เช่น เจ๊กตัน เจ๊กหัวทุย กำนันธงชัย ตาเจ็ด แม่ช่วย ป้าสุภา เจ้าแก้วตั้งถั่ว นายฮวด (พ่อกำนันไกรสร นันทมานพ) นายเพ็ง บุญญูไวโรจน์ นอกจากนั้นก็จะเป็นพ่อค้ารายย่อย พ่อค้าแม่ค้าเหล่านี้จะรวบรวมสินค้าของป่าเอาไว้มาก่อนแล้วจะมีพ่อค้า แม่ค้าจากต่างถิ่นนำเรือมาด เรือกระแซงลำใหญ่ ๆ ล่องขึ้นมาที่ปากคลองม่วงและตลาดเกาะขนุนเพื่อบรรทุกสินค้าของป่าออกไปขายต่ออีกทอดหนึ่ง โดยนำไปขายที่ตลาดบางคล้า ตัวเมืองฉะเชิงเทรา มินบุรี หนองจอก สมุทรปราการและกรุงเทพฯ เรือลำใดบรรทุกสินค้าของป่าชนิดใดก็เรียกชื่อตามของป่านั้น ๆ เช่น เรือน้ำมันยาง เรือหวาย เรือถ่าน เป็นต้น จะเห็นว่าตลาดเกาะขนุนเป็นศูนย์กลางการค้าของป่าที่สำคัญแห่งหนึ่ง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2510 มีการสร้างถนนเข้ามาถึงตลาดเกาะขนุน (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ทำให้มีการนำรถยนต์เข้ามาใช้ในการเดินทางและขนส่ง เนื่องจาก

สะดวก รวดเร็ว และปลอดภัยกว่าการใช้เส้นทางน้ำ ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายตัวตลาดเกาะขนุน จากริมคลองท่าลาดขึ้นมาอยู่ริมถนน ซึ่งอยู่ห่างจากที่เดิมประมาณ 200 เมตร ตลาดเก่าริมน้ำซบเซา ลงตลาดใหม่ที่ริมถนนจึงคึกคักขึ้นมาแทนที่ เพราะเป็นท่ารถโดยสารประจำทางและมีการสร้างห้องแถวให้เช่าทำการค้าขายเป็นจำนวนมาก

จะเห็นว่า ตลาดเกาะขนุนในอดีตเป็นตลาดกลางใหญ่ เป็นศูนย์กลางของการพบปะระหว่างชาวบ้านในพื้นที่ป่ากับคนภายนอก เป็นศูนย์กลางในการเดินทางและการขนส่งสินค้า เป็นสถานที่แลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าของป่ากับสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตที่ชาวบ้านในพื้นที่ป่าไม่สามารถผลิตเองได้มาช้านาน โดยมีพ่อค้าคนกลางรวบรวมสินค้าจากป่าเพื่อนำไปขายในเมือง และซื้อสินค้าจากเมืองมาขายต่อให้กับชาวบ้านในป่า พ่อค้าและชาวบ้านจึงมีความสัมพันธ์และไว้เนื้อเชื่อใจกัน นับว่าเป็นการแลกเปลี่ยนกันตามเครือข่ายวัฒนธรรมที่สืบสานกันมาอย่างยาวนาน แม้ว่าปัจจุบันพื้นที่ป่าแถบนี้จะหมดไปแล้วแต่วิถีชีวิตชาวบ้านในท้องถิ่นยังคงอยู่เหมือนตลาดเกาะขนุนในวันนี้ก็ยังคงทำหน้าที่และมีบทบาทอยู่เช่นเดิม แม้สินค้าของป่าจะหายไปแต่มีสินค้าใหม่ ๆ ขึ้นมาแทนที่ เช่น ขนมก้วยซ่าเกาะขนุน เป็นต้น

ตลาดท่าเกวียน ตั้งอยู่ที่บ้านท่าเกวียน อำเภอพนมสารคาม ตลาดแห่งนี้เป็นศูนย์กลางการค้าขายข้าวและของป่า เช่น เร่ว รง จี๊ผึ่ง กระวาน เป็นต้น ระหว่างเมืองปราจีนบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา การขนส่งสินค้าจึงจำเป็นต้องใช้เกวียนเป็นพาหนะโดยขนมาลงริมฝั่งคลองท่าลาด จุดขนสินค้าลงเรียกว่า “ท่าเกวียน” ต่อมาได้พัฒนากลายเป็นย่านการค้าตลาดท่าเกวียน แต่ละวันชาวบ้านในชุมชนแห่งนี้จะได้ยินเสียงล้อเกวียนดังมาก เพราะจะมีคาราวานเกวียนมาลงสินค้า ประมาณ 40-50 เล่ม ส่วนใหญ่จะนำสินค้ามาลงที่ทำเรือขายทองคำ ตลาดแห่งนี้มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักหลักปักฐานทำมาหากินเป็นจำนวนมาก ธรรมเนียม วัฒนธรรม รัตนะ โสภณ เล่าว่า บิดาเป็นจีนแต่ใจชื่อ นิเวศ แซ่ตัน เดินทางมาจากกวางตุ้ง ประเทศจีน เข้ามาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) โดยมีอาชีพค้าขายข้าว และยังมีพ่อค้าแม่ค้าในชุมชนรวมทั้งต่างเมืองนำสินค้าเข้ามาขายเป็นจำนวนมาก ตลาดแห่งนี้เจริญรุ่งเรืองและคึกคักเป็นอย่างยิ่ง (มนัส ตั้งงาม, 2552 ค, หน้า 16) โดยเฉพาะสินค้าที่ขึ้นชื่อในทุกวันนี้คือ “ปากหม้อ” อาหารชนิดนี้มีขึ้นที่อำเภอพนมสารคามเป็นแห่งแรกของประเทศไทย จากการสัมภาษณ์ อรุณรัตน์ เงินประดิษฐ์ ถึงที่มาของก้วยเตี่ยวปากหม้อในอำเภอพนมสารคามว่าเกิดขึ้นตอนไหน ใครเป็นผู้ริเริ่มทำขึ้น ได้รับคำตอบว่า “...รู้สึกละหลังไฟไหม้ ในปี พ.ศ. 2505 คนที่คิดคิดแปลงทำปากหม้อใส่น้ำซุกับเลือดชื่อจำเริญ นื่องเสียดัน ขายอยู่ริมคลองท่าลาดข้างบ้านเจ๊ก แต่ฉันไม่เคยทำแบบใส่น้ำขายนะ ฉันขายแบบแห้ง ๆ เหมือนเดิมแล้วต่อมาอีกไม่นานฉันก็เลิกขาย เจ้าที่ขายก้วยเตี่ยวตอนแรก ๆ มี 3 เจ้า คือจำเริญ (ตายไปนานแล้ว) แล้วก็ขายสังวาล ตอนนี้อยู่ทำต่อร้านเจ๊กมันนั่นแหละ แล้วก็เจ้าเอื้อน ตอนนี

ลูกสาวมาทำขายใหม่หน้าร้านต้นอ้อ ตอนโน้นน้ำซุปลใส่เกลืออย่างเดียว ไม่มีลูกชิ้น กระจุกหมู น่องไก่หรืออกมาเพิ่มทีหลัง ไข่ก็เพิ่มผักอื่น ๆ มากกว่าเมื่อก่อน คนพนมสารคามแท้ ๆ เรียกอาหารชนิดนี้ว่า “ปากหม้อ” เท่านั้น ไม่เรียกขนม ไม่เรียกก๋วยเตี๋ยว ชื่อก๋วยเตี๋ยวปากหม้อเพิ่งมาใช้ในระยะหลังนี่เอง...” (อรพินท์ เงินประดิษฐ์, สัมภาษณ์, 29 เมษายน 2556) ปากหม้อจึงถือเป็นภูมิปัญญาด้านอาหารของชาวเมืองฉะเชิงเทราโดยแท้จริง

ตลาดบางคล้า ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง ใกล้ปากคลองท่าลาด มีชาวจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่เป็นจำนวนมาก จนเกิดเป็นชุมชนและขยายตัวเป็นย่านการค้าต่อมา ดังหลักฐานโคลงนิราศฉะเชิงเทรา บทที่ 108 ได้ระบุถึงแปดริ้ว (แปดริ้วเก่าที่ตั้งอยู่แถบปากน้ำเจ้าโล อำเภอบางคล้า) ว่าเป็นย่านการค้าขายมีแม่ค้ามากมาย ดังนี้

ดลบุรินแปดริ้วร่ำ	แรมสาย สวาทนา
เปลี่ยวิตเปล่าใจหาย	เหี่ยวหิว
เรมิยรหมู่แม่ค้าหลาย	ลับแม่ นะแม่
ใจจะขาดร้อยริ้ว	ระริกิ้ว ระบายลม ๆ

(กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์, 2544, หน้า 55)

ในช่วงระยะเวลาออกฤดูกาลทำนา ชาวบ้านจะเอาผลผลิตที่เหลือใช้หรือสินค้าที่มีคนต้องการไปขายในตลาดของท้องถิ่น หรือนำไปขายให้กับหมู่บ้านใกล้เคียง ซึ่งส่วนใหญ่ผู้หญิงจะเป็นผู้ที่นำสินค้าออกมาขาย ดังนั้น จะพบเรือแม่ค้าได้ตามแม่น้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ ในอดีตการเติบโตของชุมชนตลาดบางคล้าน่าจะมีพื้นฐานมาจากความเจริญของการคมนาคมทางน้ำ เพราะมีทั้งเรือโดยสารและเรือขนข้าวมาจอดพัก จึงเป็นปัจจัยที่ทำให้ตลาดแห่งนี้กลายเป็นศูนย์กลางการซื้อขายสินค้า ที่เต็มไปด้วยอาคารร้านค้า โรงสีข้าว โรงเลื่อย โรงเหล้าและโรงฟืน (พิมพ์อุมา ได้สินธพ, 2548) ต่อมาตลาดแห่งนี้ได้ถูกไฟไหม้ ปัจจุบันอาคารร้านค้าต่าง ๆ ถูกสร้างขึ้นใหม่และอยู่ริมถนน สำหรับตลาดน้ำบางคล้าถูกริเริ่มขึ้นและอยู่ในความดูแลของเทศบาลตำบลบางคล้า โดยเริ่มเปิดอย่างเป็นทางการในงาน “เฉลิมพระเกียรติองค์ราชัน ราลิกวันพระเจ้าตากสิน เยือนถิ่นตลาดน้ำบางคล้า สุขถ้วนหน้าวันขึ้นปีใหม่” เมื่อวันที่ 27-31 ธันวาคม พ.ศ. 2550 และได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากชาวบ้านนำสินค้ามาวางขายกันจนแน่นขนัด ตัวตลาดน้ำประกอบด้วยแพ 3 หลัง มีร้านค้าตั้งเรียงรายขายสินค้าพื้นถิ่น (ประเภทสินค้า OTOP) และมีเรือมาจอดเทียบข้างแพหลายสิบลำ ซึ่งล้วนเป็นเรือจำหน่ายอาหารขึ้นชื่อของอำเภอบางคล้าทั้งสิ้น เช่น ก๋วยเตี๋ยวเรือ ก๋วยจั๊บ ขนมจาก กุ้งช่าย ฉะก๋วยโบราณ ขนมเบื้อง น้ำตาลโตนด ผัดไทยโบราณ ข้าวเหนียวสังขยา ข้าวเกรียบปากหม้อ กระจุกสารท ไข่จ่าง จาวตาล โหม่งจาก มะม่วง มะพร้าว น้ำหอม เป็นต้น (เจ้าจ๊ะ, 255 1ก)

ตลาดบางวัว ตั้งอยู่ริมคลองสำโรงที่ตำบลบางวัว อำเภอบางปะกง สร้างโดยสองพี่น้อง คือ ขุนโควิน นรการ และ ขุนสมักร นรการ ชาวบ้านในชุมชนแถบนี้เป็นชาวไทยเชื้อสายจีนและมอญที่ประกอบอาชีพค้าขาย ตลาดแห่งนี้เป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้าและการคมนาคมทางน้ำที่ใหญ่ที่สุดในเขตอำเภอบางปะกง เป็นแหล่งค้าขายที่รุ่งเรืองในอดีตมีอายุมากกว่า 100 ปี กระทั่งปี พ.ศ. 2512 มีการตัดถนนสายบางนา-ตราดผ่านตำบลบางวัวผู้คนจึงหันไปใช้การสัญจรทางบกแทน ส่งผลให้การคมนาคมทางเรือและตลาดบางวัวซบเซาลงไป ประกอบกับเมื่อวันสารทจีนปี พ.ศ. 2526 เกิดไฟไหม้ตลาดแห่งนี้บ้านเรือนร้านค้าถูกไฟเผาผลาญไปส่วนหนึ่ง ยิ่งทำให้ตลาดบางวัวเงียบเหงาลงไปอีก ปัจจุบันเกิดกระแสย้อนยุคคนรุ่นใหม่วิถีวิถีหาอดีตกลับมาชื่นชมเรือนห้องแถวไม้ไปจนถึงเรือนแพและเรือพาย เรือแจว ตลาดรุ่นเก่าที่ยังคงมีวัดกุฎีเหล็กแห่งนี้หลงเหลืออยู่ จึงกลายเป็นองค์ประกอบสำคัญให้ผู้บริหารท้องถิ่นและชาวบ้านหันมาผลักดันฟื้นฟูตลาดเก่าเหล่านี้ขึ้นมาเพื่อต้อนรับกระแสตลาดท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ตลาดโบราณริมน้ำอย่างตลาดบางวัวจึงได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาภายใต้การนำของ อาทิตย์ สรวายสุวรรณ นายกเทศมนตรีตำบลบางวัว โดยจัดให้มีการเปิดตลาดอย่างไม่เป็นทางการไปเมื่อวันศุกร์ที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2553 ในช่วงแรกมีการโปรโมทให้นักท่องเที่ยวมาเที่ยวชมได้ทุกวันศุกร์ ซึ่งเป็นวันที่มีตลาดนัดอยู่แล้ว ตลาดแห่งนี้อยู่ในพื้นที่ 2 ชุมชน คือ ชุมชนตลาดบางวัว แต่เมื่อเดินข้ามสะพานไม้ไปอีกฝั่งของคลองซอยจะเป็นพื้นที่ชุมชนเจ้าแม่สองพี่น้อง ลักษณะของตลาดเป็นเรือนแถวไม้สองฝั่งหันหน้าเข้าหากัน หันหลังให้คลองสำโรงมีหลังคาคลุมช่องทางเดินตรงกลาง เรือนแถวเหล่านี้เป็นเรือนไม้ชั้นเดียวประตูบานเชื่อม ทำให้ผู้ที่มาเที่ยวชมสามารถชมชัชวบรรยากาศเก่า ๆ ของตลาดบกริมน้ำแบบโบราณได้ (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2553 ฌ)

ตลาดบางเกลือ ตั้งอยู่ริมคลองสำโรง อำเภอบางปะกง จากข้อความที่ปรากฏในนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ เรียกแถบนี้ว่า “วัดบ้านมะพร้าว” ชาวบ้านในชุมชนแถบนี้นอกจากคนไทยแล้วยังมีชาวมอญที่อพยพมาจากพระประแดง และชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานรวมกันอยู่เป็นหมู่บ้านชื่อ “บ้านบางเกลือ” ชื่อนี้ น่าจะมาจากชาวบ้านบางส่วนในพื้นที่ทำมาหากินด้วยการทำนาเกลือตามเส้นทางคลองสำโรง และเกลือเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญอย่างหนึ่งของไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย ต่อมาวัดบ้านมะพร้าวได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นวัดบางเกลือตามชื่อหมู่บ้านด้วย ภายหลังจึงเกิดเป็นตลาดเล็ก ๆ ขึ้นข้างวัดมีทั้งคนไทย จีนและมอญมาค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน ต่อมา หิยม แซ่ลี ชาวจีนอพยพได้ทำงานก่อสร้างตัวจนมีฐานะเป็นปึกแผ่นจึงรวบรวมเงินซื้อที่ดินในตำบลนี้ได้ประมาณ 8 ไร่ และในปี พ.ศ. 2491 จึงสร้างโรงสี “จีนสะอาด” และห้องแถวเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว 20 ห้องหันหน้าเข้าหาคลองสำโรง เพื่อให้ชาวบ้านบางเกลือเช่า

สำหรับเป็นที่อยู่อาศัยและค้าขาย จึงเกิดเป็นตลาดบางเกลือรูปแบบใหม่ขึ้นแทนตลาดเก่าข้างวัด ต่อมามีการสร้างห้องแถวเพิ่มเติมและปรับปรุงเรือนห้องแถวเป็นสองชั้นรวม 60 ห้องดัง ที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

ในอดีตถือว่าตลาดบางเกลือแห่งนี้คือคักรองจากตลาดบางวัว มีเรือเมล์แดงจากท่าสะพานท่าไข่ บางวัวมายังบางเกลือและเลขผ่านบางพลีไปถึงสำโรง หยม แซ่ลี่ มีเรือบรรทุกข้าวสารลากจูง ไปขึ้นที่สำโรง ยุคที่ตลาดบางเกลือคึกคักที่สุดเห็นจะเป็นยุคที่โรงสีเกษตรรุ่งเรืองเฟื่องฟู โรงสีนี้เป็นผู้ส่งออกข้าวรายใหญ่ของประเทศช่วงนั้น โรงสีแห่งนี้มีพนักงานถึง 2,000-3,000 คน ซึ่งกระจายพักอาศัยอยู่ในตำบลบางสมัคร บางวัวและบางเกลือต้องมาหาซื้ออาหารและของกินของใช้ที่ตลาดแห่งนี้ กระทั่งกลุ่มเกษตรรุ่งเรืองหันไปจับธุรกิจผลิตกระดาษดับเบิล จึงค่อย ๆ ลดการค้าข้าวและเลิกกิจการ โรงสีไปในที่สุด ผู้คนที่เคยทำงานที่นี่จึงทยอยกันไปหางานทำที่อื่น ส่งผลให้ตลาดบางเกลือซบเซาร้านค้าส่วนใหญ่ปิดตัวลง (เบ็ญจา เทพวัลย์, 2553 ข) สภาพโดยทั่ว ๆ ไปของตลาดบางเกลือในวันนี้บรรยากาศจึงเงียบสงบ เรือนแถวไม้สองชั้นอยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์มีคนอาศัยเต็มทุกห้อง ร้านรวงเหลือเพียงประมาณ 10 ร้านที่ยังค้าขายอยู่ เช่น ร้านโชห่วย ร้านขายเครื่องมือทำประมงประเภทแห อวน ร้านขายวัสดุจำพวกสี เหล็ก ตะปู และร้านขายยา ส่วนที่ปิดกิจการไปแล้วแต่ยังคงมีสภาพเดิมให้เห็นอยู่คือ โรงไม้ โรงสีและปั้มน้ำมัน แสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองในอดีตของตลาดแห่งนี้ได้เป็นอย่างดี

ตลาดประตูน้ำท่าถั่ว ตั้งอยู่บริเวณประตูน้ำท่าถั่ว บ้านปากคลองท่าถั่ว ตำบลสนามจันทร์ อำเภอบ้านโพธิ์ หรือบริเวณปากคลองประเวศบุรีรมย์นั่นเอง แต่เดิมบริเวณนี้มีราษฎรอาศัยอยู่ไม่มากนักแต่หลังจากการขุดคลองประเวศบุรีรมย์เสร็จแล้ว ได้มีชาวบ้านเข้ามาจับจองที่ดินริมสองฝั่งคลองทำมาหากิน และมีการค้าขายเกิดขึ้นในชุมชนแห่งนี้ มีเรือพ่อค้าแม่ค้านำสินค้าเข้ามาค้าขายกันเป็นจำนวนมาก เป็นศูนย์กลางการติดต่อค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้าของชาวบ้านในย่านบางพระ บางกรูด ประเวศบุรีรมย์ ลาดขวาง โดยติดตลาดในเวลาเช้า ต่อมาตลาดได้ขยายขึ้นมาอยู่บนบก ริมคลองท่าถั่วส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนเปิดร้านค้าขาย ลักษณะตลาดแห่งนี้เป็นอาคารเรือนไม้ชั้นเดียวเป็นห้องแถวติดกัน มีร้านขายของเครื่องใช้ที่จำเป็นต่อชีวิตประจำวันทั้งของสดและของแห้ง ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านตัดผม โรงสีน อีกทั้งยังเป็นตลาดซื้อขายสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ ปราจีนบุรี และนครนายก ก็ต้องผ่านตลาดแห่งนี้ บุญเลื่อน ศรีประสิทธิ์ พนักงานรักษาคองประเวศบุรีรมย์ บอกว่า ที่ตลาดนี้มีเรือจอดอยู่มากตั้งแต่ถนนข้ามคลองประเวศบุรีรมย์ (ทางหลวงหมายเลข 314) จนถึงประตูน้ำท่าถั่ว มีเรือแจว เรือกระแซงและเรือลากจูง เรือเหล่านี้บรรทุกสินค้าประเภทต่าง ๆ มาขาย เช่น เรือขายข้าว มะพร้าว พวกของสด นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียงยังมีโรงสีผลประสิทธิ์ โรงสีปากคลองหรือโรงสีจารุสมบัติ ซึ่งเป็นของตระกูลจารุสมบัติ ทำให้มีเรือบรรทุกข้าวมาจอด

เป็นจำนวนมากเพื่อขนส่งข้าวไปขายต่อที่กรุงเทพฯ (บุญเลื่อน ศรประสิทธิ์, สัมภาษณ์, 8 มกราคม 2555) ตลาดประจวบที่ท่าถั่วในอดีตจึงมีความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าและศึกักไปด้วยผู้คนที่เดินทางไปมาค้าขาย

ตลาดสนามจันทร์ หรือตลาดบ้านโพธิ์ ตั้งอยู่ตำบลสนามจันทร์ อำเภอบ้านโพธิ์ เป็นย่านที่ชาวจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่มาก ข้อมูลที่ได้จาก จู๋ยีน แซ่อิม บอกว่า เมื่ออายุ 26 ปี (ปัจจุบันอายุ 86 ปี) ได้เดินทางมาจากมณฑลกว๋างตุ้งโดยทางเรือใช้เวลาประมาณ 7 วัน 7 คืน ขึ้นเรือที่ท่าเรือกรุงเทพฯ โดยมี ลั่นเฮง แซ่อิม สามิเป็นผู้มารับแล้วเดินทางต่อมายังตลาดสนามจันทร์ ตำบลสนามจันทร์ อำเภอบ้านโพธิ์ สำหรับ ลั่นเฮง แซ่อิม ได้เดินทางมาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินที่ตลาดสนามจันทร์แห่งนี้ตั้งแต่อายุประมาณ 14-15 ปี โดยประกอบอาชีพเป็นช่างตัดเย็บเสื้อผ้า ตอนหลังได้ทำการค้าขายประเภทโซว์ห่วย สำหรับ เช้ากิม แซ่โก้ว เดินทางเข้ามาเมืองฉะเชิงเทรา เมื่ออายุ 16 ปี (ปัจจุบันอายุ 84 ปี) ได้เดินทางมาจากอำเภอบึงกุย มณฑลกว๋างตุ้ง เข้ามาประเทศไทยในปี พ.ศ. 2455 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) โดยกั้งและเตี้ยได้เดินทางเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ก่อนแล้ว ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) อยู่ที่หมู่บ้านโรงสีล่าง ตำบลสนามจันทร์ อำเภอบ้านโพธิ์ ประกอบอาชีพเป็นช่างทอง ต่อมาได้เปิดเป็นกิจการของตนเองที่ตลาดสนามจันทร์ใช้ชื่อร้านว่า “ร้านทองบวน ฮั่ว แซ่จิ่ง” และข้อมูลที่ได้จาก คำ จิ่งประสพ โชค (แซ่จิ่ง) เล่าว่าบิดาคือ ลี แซ่จิ่ง เดินทางมาจากชว่เถาโดยทางเรือใช้เวลาเดินทางประมาณ 15 วัน ขึ้นเรือที่ท่าเรือกรุงเทพฯ แล้วพักอาศัยอยู่กับญาติและทำงานที่กรุงเทพฯ ก่อนเป็นเวลาประมาณครึ่งปี หลังจากนั้นจึงได้เดินทางมาอยู่ที่ตลาดสนามจันทร์กับเพื่อน ๆ โดยครั้งแรกมาเป็นลูกจ้างรับจ้างทำงานทั่วไป ต่อจากนั้นได้ทำมาหากินในอาชีพจับปลาและทำโพงพางดักปลาส่งขายที่ตลาดสนามจันทร์ เนื่องจากที่พักอาศัยอยู่ติดกับแม่น้ำบางปะกง ปัจจุบัน คำ จิ่งประสพ โชค เปลี่ยนอาชีพมาเปิดร้านขายอาหารอยู่ในตลาดสนามจันทร์ ตลาดแห่งนี้มีลักษณะเป็นห้องแถวชั้นเดียวหลังคามุงจากต่อมาเปลี่ยนเป็นสังกะสี มีทั้งร้านค้าขายพวกของกิน ของใช้ พวกเครื่องบวช ยา ร้านขายทอง ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า ตัดรองเท้า ร้านตัดผม เป็นต้น ตลาดแห่งนี้เป็นศูนย์รวมของการค้าขายแลกเปลี่ยนที่สำคัญของชุมชนย่านนี้เป็นอย่างมาก

ตลาดคลองสวน ตั้งอยู่ตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ ริมคลองประเวศบุรีรมย์ เดิมเป็นท่าข้าวมาก่อน โดยบิดาของ สมบูรณ์ แสงเจริญ เข้ามาตั้ง “โรงสีประจักษ์รัญญะผล” เพื่อรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนานำมาสีส่งออกขายที่กรุงเทพฯ โดยขนส่งทางเรือไปตามลำคลองประเวศบุรีรมย์ กิจการเจริญเติบโตขึ้นจึงมีการขยายกิจการ โรงสีออกมาอีก 3 แห่ง จนกลายเป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ (พิมพ์อุมา ได้สินธพ, 2548) กระทั่งปี พ.ศ. 2444 ชาวจีนกลุ่มหนึ่งมีนางเป่า นางเหลียงและ

นางวาลได้ร่วมทุนกันสร้างตลาดขึ้น โดยใช้ชื่อว่า “ตลาดสามพี่น้อง” สภาพตลาดเป็นห้องแถวไม้ ชั้นเดียว หลังคามุงจากเสาทำจากต้นตาลส่วนทางเดินเป็นดิน ต่อมาปี พ.ศ. 2477 ได้เปลี่ยนมาสร้างเป็นห้องแถวไม้ 2 ชั้น ดังที่เห็นในปัจจุบัน (เศรษฐกิจต้น ต้นงาม, 2552 ฉ) ตลาดคลองสวนมีชาวจีนอาศัยอยู่มากส่วนใหญ่ทำการค้าขาย ได้แก่ ร้านขายของชำ ของสด ของแห้ง ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านกาแฟ ร้านเป็ดพะโล้ ร้านตัดผม ตัดเสื้อ ตัดรองเท้า เป็นต้น

ตลาดแห่งนี้ตั้งอยู่ในพื้นที่รอยต่อของเมืองฉะเชิงเทราและสมุทรปราการ บริเวณที่คลองพระยานาคราชตัดกับคลองประเวศบุรีรมย์ เริ่มแรกตลาดแห่งนี้อยู่ฝั่งตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ เมืองฉะเชิงเทราเท่านั้น ส่วนฝั่งตำบลคลองสวน อำเภอบางบ่อ เมืองสมุทรปราการสร้างขึ้นภายหลัง ดังนั้น ตลาดคลองสวนจึงเป็นตลาดที่คร่อมพื้นที่สองเมือง เป็นศูนย์กลางของการติดต่อค้าขาย และแลกเปลี่ยนสินค้า การพบปะสังสรรค์ของผู้คนที่อาศัยอยู่ในย่านเทพราช คลองสวน เปร็ง คลองหลวงแพ่ง ลาดกระบัง บางพลี ลาดขวาง ท่าถั่ว บ้านโพธิ์ บางบ่อ หนามแดงและบางเตย มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โดยใช้เรือเป็นพาหนะหลัก ในการติดต่อค้าขาย เนื่องจากพื้นที่แถบตลาดคลองสวนนี้มีคลองตัดกันไปมาเป็นเครือข่ายอีกหลายสายในบริเวณใกล้เคียง เช่น คลองขุนพิทักษ์ คลองแขวงกลั่น คลองพระยาสมุทร คลองหลวงแพ่ง คลองอุดมชลจร คลองบางเรือน เป็นต้น เล่ากันว่าสมัยก่อนตลาดแห่งนี้คึกคักจนเรือต้องจอดซ้อนลำกันถึง 4 แถว (จะจำ, 2551 ฉ) ภายหลังจึงได้ขนสินค้าขึ้นมาค้าขายและแลกเปลี่ยนกันบนบกทั้งภายในและภายนอกตลาด ดังเช่น แป๊ะหลี แซ่เต้ (ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว) ที่เคยเล่าว่า บิดาชื่อ สะ แซ่เต้ เดินทางมาจากตำบลเต้จิว อำเภอกวางเจา เมืองซัวเถา มณฑลกวางตุ้ง มาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินที่ตลาดแห่งนี้ ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเรือเร่ค้าขายไปตามคลองประเวศบุรีรมย์ สินค้าที่ขายคือแจก๊วยและก๋วยเตี๋ยว เมื่อแป๊ะหลีมีอายุ 12 ปี จึงเริ่มพายเรือขายน้ำแข็งใส น้ำแข็งกดใส น้ำหวานแก้วละ 1 สตางค์ พออายุ 14 ปี เปลี่ยนมาพายเรือขายกาแฟเรื่อยมาจนอายุ 19 ปีก็แต่งงานจึงมาเช่าห้องแถวในตลาดคลองสวน ดังนั้น กาแฟแป๊ะหลีจึงขึ้นมาขายบนบกตั้งแต่แป๊ะหลีแต่งงาน เป็นต้นมา (มะเหมี่ยว, 2551)

ตลาดคลองสวนในอดีตเป็นจุดแวะพักและเป็นท่าเรือที่จอดรับ-ส่งผู้โดยสารของเรือแม่ลัวขาว (นายเลิศ) ซึ่งมีเพียงลำเดียวที่รับคนจากประตูน้ำท่าถั่ว (ฉะเชิงเทรา) ผ่านตลาดคลองสวนก่อนจะแล่นเข้าสู่ประตูน้ำวังสระปทุม (กรุงเทพฯ) โดยมีคลองต้นเชื่อมคลองแสนแสบกับคลองประเวศบุรีรมย์ก่อนถึงประตูน้ำพระ โขนง การที่ปากคลองท่าถั่วเป็นที่ตั้งของบ่อนการพนันจึงมีผู้คนเดินทางผ่านเข้าออกเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้ตลาดแห่งนี้ยิ่งคึกคักกลายเป็นตลาดขนาดใหญ่ของคลองประเวศบุรีรมย์ ตัวตลาดยาวถึง 200 เมตร มีการสร้างสะพานข้ามคลองไว้ 3 แห่ง (พิมพ์อุมา

ใต้ลินทพ, 2548) ตลาดคลองสวนจึงเป็นศูนย์รวมของชุมชน เห็นได้จากสิ่งปลูกสร้างในพื้นที่มีทั้ง โรงเจ วัด และมัสยิดอันเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ทั้งคนไทย จีน ลาว มุสลิม(แขก) ทั้งผู้ที่นับถือศาสนาพุทธและอิสลามได้มาพบปะกันเพื่อประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ และ แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน โดยมีจุดนัดพบกันที่ตลาดหรือเพื่อความรื่นเริงที่โรงมหรสพหรือ ที่เรียกว่า “วิก” นอกจากนี้ยังมีการแสดงงิ้วที่ตลาดแห่งนี้เป็นประจำทุกปี

ต่อมาเมื่อทางการตัดถนนสายอ่อนนุช-ฉะเชิงเทราผ่านด้านหลังของตัวตลาดคลองสวน เชื่อมต่อกับถนนทางหลวงหมายเลข 314 ชาวบ้านจึงหันมาใช้รถยนต์เป็นพาหนะแทนการใช้เรือ เพื่อเข้าสู่ตัวเมืองฉะเชิงเทรา การเดินทางด้วยรถเป็นการลดระยะเวลาและเวลาที่ใช้ในการเดินทาง เข้ากรุงเทพฯ หรือไปชลบุรี ได้สะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น เมื่อการสัญจรทางน้ำถูกลดบทบาทลงทำให้ ตลาดคลองสวนค่อย ๆ เงียบเหงาซบเซาลงไป เหลือเพียงแต่การค้าขายเพื่อคนในชุมชนที่ อุดหนุนร้านค้าใกล้บ้านเป็นหลัก บวกกับการเข้ามาของธุรกิจการค้าปลีกสมัยใหม่ในรูปแบบ ของห้างสรรพสินค้าในปัจจุบัน เช่น ศูนย์การค้าตะวันออกคอมเพล็กซ์ บิ๊กซี 1 บิ๊กซี 2 โลตัส และโรบินสันที่มีส่วนทำให้ตลาดแห่งนี้ซบเซาลงด้วย ชาวบ้านเลือกที่จะไปจับจ่ายใช้สอยกันใน ตัวเมืองฉะเชิงเทรา ชลบุรี และกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น อีกทั้งมีสินค้าให้เลือกมากกว่าและถูกกว่าตลาด คลองสวน ประกอบกับลูกหลานชาวตลาดคลองสวนรุ่นหลัง ๆ มีการศึกษาสูงจึงไปหางานทำที่ กรุงเทพฯ และที่อื่น ๆ ร้านค้าบางร้านไม่มีลูกหลานมาช่วยสานต่อกิจการค้าขายทำให้ต้องปิดกิจการ ลง บ้างก็ให้ผู้อื่นเช่าหรือเช่ากิจการต่อ รวมทั้งการมีไฟฟ้าเข้าถึงหลายครอบครัวมีตู้เย็นใช้ จึงไม่มีความจำเป็นที่จะซื้อข้าวของในตลาดทุกวันเหมือนสมัยก่อน ข้อมูลที่ได้จาก สมศักดิ์ พัฒนะพงศ์พร บอกว่า “...สมัยก่อนนั้นที่ตลาดยังคึกคัก เพราะเรายังไม่มีไฟฟ้าใช้ ไม่เหมือนกับสมัยนี้ที่คนเริ่มมี ทางเลือกในการซื้อของจากห้างต่าง ๆ ที่สามารถซื้อกับข้าวไปตุนไว้ในตู้เย็นได้เยอะ ๆ...” (ฉัตรชัย แผลภูอินทร์, 2554, หน้า 47-48) แม้กระทั่งการเข้ามาของตลาดนัด ซึ่งชาวบ้านในละแวกนี้นิยม ที่จะซื้อกับข้าวตามตลาดนัดมากกว่าที่ตลาดคลองสวน สาเหตุต่าง ๆ เหล่านี้จึงเป็นปัจจัยที่ส่งผล ให้ตลาดคลองสวนเริ่มร้างโรย ซบเซาลง

จนกระทั่ง เอนก นาวิกมูล ได้เขียนบทความเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวตลาดคลองสวนลง ในวารสารสารคดีและหนังสือพิมพ์เคลนิวิสต์ ซึ่งเป็นการประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับการท่องเที่ยวใน ตลาดแห่งนี้ไว้ว่า “การกลับไปหาอดีต ไม่สามารถย้อนเวลาได้ แต่ทำได้ด้วยการเดินไปตามสถานที่ ที่มีบรรยากาศเก่าเหมือนในอดีต” ด้วยจุดเริ่มต้นนี้ทำให้ สุธีร์ อัสวานิชย์ ผู้เป็นเจ้าของตลาดและ ดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรีตำบลคลองสวน เห็นว่าเมื่อคนภายนอกยังเห็นคุณค่าของตลาดแห่งนี้ ประกอบกับกระแสการฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ จึงได้วางแผนการพัฒนาและฟื้นฟูตลาด คลองสวนด้วยความร่วมมือของชาวบ้านในตลาด โดยเริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2545 ด้วยการพัฒนา

ที่มุ่งเน้นให้เห็นวิถีชีวิตของชาวตลาดที่สืบเนื่องมาแต่อดีต และการจัดภูมิทัศน์ให้ดูดีแต่ยังคงรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบเดิม ๆ ไว้ ประกอบกับการขายสินค้าที่มีคุณภาพและบริการที่น่าประทับใจ การที่ตลาดคลองสวนอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ และอยู่ใกล้กับท่าอากาศยานสุวรรณภูมิ ทำให้มีคนไทยและชาวต่างชาติเข้ามาเที่ยวเป็นจำนวนมาก (ฉัตรชัย แพลกอินทร์, 2554) ตลาดคลองสวนเป็นตลาดเก่าแก่มียาวจนถึงวันนี้มากกว่า 100 ปี ปัจจุบันจึงเรียกกันว่า “ตลาดคลองสวน 100 ปี” ถึงแม้จะฟื้นตลาดคลองสวนกลับมาได้อีกครั้ง แต่ก็ไม่คึกคักเท่ายุคที่ยังไม่มีถนนตัดผ่าน สินค้าขึ้นชื่อของตลาดคลองสวนมีหลากหลายโดยเฉพาะอาหารการกิน สินค้าส่วนใหญ่ชาวบ้านจะผลิตขึ้นเองในชุมชนทำให้ต้นทุนไม่สูงมาก จึงขายในราคาที่ไม่แพงและมีคุณภาพ ทำให้นักท่องเที่ยวพากันจับจ่ายซื้อสินค้าเหล่านี้ ส่งผลให้เกิดรายได้ทางเศรษฐกิจมากขึ้น

ปัจจุบันเมืองฉะเชิงเทรามีย่านเศรษฐกิจสำคัญในเขตตัวเมืองคือ ย่านถนนชุมพล เป็นย่านการค้าและศูนย์รวมกิจกรรมทุกชนิดของเทศบาลเมือง ซึ่งมีตลาดสดหลายแห่ง คือ ตลาดสดศูนย์การค้าตะวันออก ตลาดบ่อบัว ตลาดทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์และตลาดเกลือ ศูนย์การค้าส่งและค้าปลีก นอกจากนี้ยังมีโรงพยาบาลศูนย์ โรงแรม ศูนย์การค้า สถาบันการเงินทุกสถาบัน และสถานีตำรวจ มีพื้นที่บริเวณศูนย์กลางประมาณ 90 ไร่ ย่านถนนพานิช เป็นกลุ่มอาคารตึกแถวที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่หลากหลาย มีทั้งรูปแบบดั้งเดิมและสมัยใหม่ปะปนกันไปเกิดเป็นชุมชนที่หนาแน่น ประกอบด้วยอาคารร้านค้าแบบห้องแถว บ้านพักอาศัย ร้านค้าปลีก ร้านค้าส่ง ร้านค้าบริการ เช่น ร้านอาหาร ร้านเสริมสวย ร้านขายสินค้าอุปโภค และทางด้าน การแพทย์มีคลินิกเป็นจำนวนมาก บริเวณสถานีรถไฟฉะเชิงเทรา การค้าบริเวณนี้ขึ้นอยู่กับ ความสำคัญของสถานีรถไฟ ในอนาคตหากมีการใช้บริการรถไฟเพิ่มมากขึ้น การใช้ที่ดินทางพาณิชย์กรรมในบริเวณนี้จะเพิ่มมากขึ้นเช่นเดียวกัน เพราะเป็นพื้นที่ให้บริการลูกค้าซึ่งเป็นผู้ใช้บริการของสถานีรถไฟเป็นหลักและผู้ผ่านเข้า-ออก เนื่องจากอยู่ปากทางเข้าสู่ตัวเมืองฉะเชิงเทรา บริเวณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร บริเวณนี้เป็นการค้าเพื่อบริการนักท่องเที่ยวที่มานมัสการหลวงพ่อโสธร บริเวณวัดสนามรัตนาราม และบริเวณศูนย์ราชการ ลูกค้ามักเป็นผู้ที่มาติดต่อราชการและข้าราชการ เป็นร้านค้าประเภทอาหารประจำวัน และยังมีย่านเศรษฐกิจภายในตัวอำเภอต่าง ๆ รอบนอกของเมืองนี้อีกหลายแห่งด้วยกัน

นอกจากนี้ ยังมีตลาดนัดในตัวเมืองอีกหลายที่ โดยเริ่มตั้งแต่วันจันทร์ที่สถานีขนส่งจังหวัดฉะเชิงเทรา วันอังคาร บริเวณหน้าโดมปาร์ดีแอนด์ มิวสิค หรือที่นักท่องเที่ยวรู้จักกันในนาม “โดม” นั่นเอง วันพุธจะย้ายไปข้างแขวงทางฉะเชิงเทรา วันพฤหัสบดี ตลาดนัดหน้าสนามมวย ซึ่งเป็นตลาดค่อนข้างใหญ่มีสินค้ามากมายหลายประเภทให้เลือกซื้อ วันศุกร์ที่หน้าโดม วันเสาร์

ที่หน้าห้างตะวันออกคอมเพล็กซ์ ซึ่งก็เป็นตลาดนัดขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่ง วันอาทิตย์ที่ข้างแวง การทางฉะเชิงเทรา จะเห็นได้ว่า เมืองนี้มีการติดตลาดนัดกันทั้งสัปดาห์ไม่มีวันว่างกันเลยและถ้าสังเกตให้ดี พ่อค้าแม่ค้าเหล่านี้หน้าตาคุ้น ๆ เนื่องจากพวกเขาจะเวียนไปขายสินค้าตามตลาดนัดแต่ละแห่งบางรายขายครบทุกนัดที่กล่าวมา

ในชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ รอบนอกของตัวเมืองฉะเชิงเทราก็มีตลาดนัดเวียนขายอยู่ทุกที่ ทั้งสัปดาห์เช่นเดียวกัน แม้กระทั่งละแวกบ้านของผู้วิจัยเอง วันจันทร์ (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดปากทาง (ตรงข้ามสวนอาหารบ้านใหญ่) กับตลาดนัดวัดเกาะ วันอังคาร (ช่วงเวลาเช้า) ตลาดนัดวัดบ้านนา และ (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดหน้าบ้านกำนันสัน วันพุธ (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดวัดบางปรุงและตลาดนัดวัดเกาะ วันพฤหัสบดี (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดวัดเกาะและตลาดนัดปากทาง (ตรงข้ามสวนอาหารบ้านใหญ่) วันศุกร์ (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดวัดบางปรุง วันเสาร์ (ช่วงเวลาเช้า) ตลาดนัดวัดเกาะ และ (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดปากทาง (ตรงข้ามสวนอาหารบ้านใหญ่) วันอาทิตย์ (ช่วงเวลาเย็น) ตลาดนัดวัดบางปรุง จะเห็นได้ว่าตลาดนัดเหล่านี้จะมีพ่อค้าแม่ค้ามาขายของ และมักกำหนดวันเวลาที่แน่นอน เช่น ตลาดเช้า ตลาดเย็น การเกิดตลาดนัดแบบนี้แสดงให้เห็นถึงการเติบโตของระบบตลาดภายในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราสมัยใหม่ ซึ่ง ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มองว่าเป็นการกระจายผลผลิตที่ซับซ้อนมากขึ้นบนพื้นฐานของเครือข่ายที่มีอยู่เดิม สรุปว่าการยึดท้องถิ่นเป็นฐานที่มั่นจะช่วยลดความเสี่ยงทางเศรษฐกิจของชุมชนลงไปได้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2556)

นอกจากนี้ ยังมีตลาดเคลื่อนที่ซึ่งตลาดแบบนี้พ่อค้าแม่ค้าจะใช้รถปิคอัพ หรือรถจักรยานยนต์ที่ออกแบบให้แขวนสินค้ามัดถุงเล็ก ๆ ที่ไปปรับมาจากตลาด เข้าไปเวียนขายภายในชุมชนหรือหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งชาวบ้านแถบอำเภอสนามชัยเขตและอำเภอกำแพงแสนจะเรียกว่า “รถพุ่มพวง” นอกจากนี้ยังมีรถขายไข่ รถขายผลไม้ รถขายเสื้อผ้า รถซ่อมอุปกรณ์ไฟฟ้า รถขายหอม กระเทียม ฯลฯ (พลุดิพร จินา, 2552) จะเห็นได้ว่าพ่อค้าแม่ค้าเหล่านี้ทำให้สินค้าเข้าถึงชาวบ้านผู้ซื้อที่อาจจะไม่มีเวลาไปตลาด หรือไม่อยากเสียเงินค่าเดินทางได้

การจัดตลาดนัดนี้ แม้กระทั่งองค์กรของทางราชการก็ให้ความสนใจจัดดำเนินการเหมือนกัน เช่น ตลาดนัดวิสาหกิจชุมชนจังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นตลาดนัดเกษตรที่ตั้งอยู่บริเวณหน้าสนามกีฬาสวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ ขายทุกวันอังคาร สุกร์ และอาทิตย์ ตั้งแต่เวลา 05.00-10.00 น. อยู่ภายใต้การดูแลของสำนักงานเกษตรจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่ง สุดสาคร ภัทรกุลนิษฐ์ เกษตรจังหวัดฉะเชิงเทรา ในฐานะประธานที่ปรึกษาคณะกรรมการตลาดนัดวิสาหกิจชุมชนฯ ให้ข้อมูลว่า “...ตลาดนี้เกิดขึ้นจากการรวมตัวของวิสาหกิจชุมชนในเมืองฉะเชิงเทรา 357 แห่ง ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2552 ... มีวัตถุประสงค์เพื่อหาตลาดรองรับผลผลิตของสมาชิกวิสาหกิจชุมชน ... เพื่อให้กลุ่มสมาชิกรับสินค้าที่ผลิตขึ้นเองมาขายโดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง... ตลาดนี้เป็นตลาด

ปลอดภัยผ่านกระบวนการ GAP เรียบร้อยแล้ว เป็นตลาดสีเขียวโดยให้ทางกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์นำผลิตภัณฑ์มาจำหน่าย เพื่อยกฐานะตลาดให้ดีขึ้นให้มีมาตรฐานมากขึ้น มีการคุ้มครองสารปนเปื้อนในพืชผัก ตรวจไม่ให้มีการใช้น้ำมันทอดซ้ำอยู่ตลอดเวลาโดยเทศบาลและสาธารณสุข...”

(หมอเกษตร, 2557) ปัจจุบันมีสมาชิกนำสินค้าเข้ามาจำหน่าย จำนวน 124 ราย สินค้าเด่น ๆ ของตลาดนัดแห่งนี้ เช่น ผักสด ปลาสด ผลไม้ตามฤดูกาล กับข้าวสำเร็จรูป ขนมหวานและอาหารโบราณที่ไม่ค่อยมีใครทำขายอย่างไส้กรอกปลาเนม ขนมหัวผักกาดกวน เป็นต้น จำหน่ายในราคาข่อมเยาเพราะเป็นฝีมือเกษตรกรหรือชาวบ้านวิสาหกิจชุมชนผลิตเอง

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่าการอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินของชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทรา ก่อให้เกิดการลงทุนทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม มีการผลิตสินค้าสนองความต้องการของตลาด ทั้งตลาดภายในเมืองฉะเชิงเทรา ภายในประเทศ และต่างประเทศ เกิดการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนายอากร เริ่มมีการแบ่งงานกันทำในกิจกรรมการผลิตทำให้ระบบทุนนิยมก่อตัวขึ้นและพัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบการค้า ชาวเมืองนี้ต่างปรับตัวทางการค้า และชาวบ้านบางกลุ่มยังสามารถควบคุมการค้าได้ด้วยตัวเอง ทำให้เติบโตเข้มแข็งมีเครือข่ายกว้างขวาง เกิดตลาดหลายแห่งภายในชุมชน หมู่บ้านซึ่งในอดีตจะเป็นลักษณะของตลาดที่ตั้งอยู่ริมน้ำทั้งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา จนกระทั่งถนนเริ่มเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้น เริ่มต้นจากถนนลูกรังจนกลายเป็นถนนลาดยางและถนนคอนกรีต ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับพื้นที่อื่น ๆ ได้เป็นอย่างดีกว่าทางเรือ ทำให้มีความสะดวกรวดเร็ว มีการขนถ่ายสินค้าเป็นจำนวนมาก เกิดความหลากหลายของสินค้าที่เข้ามาค้าขาย ส่งผลให้เส้นทางคมนาคมทางบกเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย รวมทั้งความต้องการของกลุ่มผู้บริโภคที่อยู่ในตัวเมืองฉะเชิงเทราก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเช่นกัน ทำให้มีการซื้อขายสินค้ามากยิ่งขึ้น ดังนั้น ตลาดหลายแห่งในเมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญในทางเศรษฐกิจ

2. ผลผลิตจากภูมิปัญญาที่ใช้ทรัพยากรของท้องถิ่น

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีพื้นที่บางส่วนอยู่ติดทะเลจึงอุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าชายเลน อันเป็นพื้นที่ที่มีความสมดุลทางระบบนิเวศและยังเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำด้วย ต้นจากเป็นต้นไม้ชนิดหนึ่งที่แตกกอขึ้นอย่างหนาแน่นในป่าชายเลน ใบจากที่ไม่สวยงามนักหรือบางช่วงเป็นรูโหว่แห้วไปบ้าง ใบประเภทนี้จะนำไปเย็บเข้าดับเพื่อขายเป็นจากมุงหลังคา ส่วนใบอ่อนนำมาตากเพื่อใช้ฆวนยาเส้นสูบ สำหรับใบที่ใหญ่สวยงามไม่มีตำหนิ ใบประเภทนี้คนทำ “ขนมจาก” ต้องการมากก็จะคัดแยกไว้ขายอีกราคาหนึ่ง รายได้หลักของชาวบ้านจะอยู่ที่จากเป็นดับสำหรับใช้มุงหลังคา หากคำนวณอย่างคร่าว ๆ สมมติว่าได้จากจำนวน 1,000 ดับ เจ้าของที่ดินจะได้ 500 บาท

ส่วนคนที่ทำจากที่เป็นผู้รับเหมาตัดจะขายได้ในราคาต่บละประมาณ 2 บาท หักให้เจ้าของที่แล้วจะเหลือประมาณ 1,500 บาท สำหรับผู้ทำหน้าที่ตัดจะได้ค่าแรง 15 บาทต่อไปจากหนึ่งมัดใหญ่และผู้เย็บเข้าตัดจะได้ต่บละ 50 สตางค์ ทั้งนี้โดยประมาณในกลุ่มชาวบ้านที่มี 4-5 คน จะมีรายได้ระหว่าง 10,000-15,000 บาทต่อเดือนหรือราวคนละ 2,000-3,000 บาทต่อเดือน (มาลี แดงคอกไม้, 2542)

ขนมจากแปดริ้ว เป็นอีกหนึ่งภูมิปัญญาที่ชาวบ้านเมืองนี้ นำ “ใบจาก” ที่ตัดใบแก่มาใช้ห่อขนมอย่างบนเตาถ่าน เมื่ออย่างเสร็จแล้วจะนำมามัดรวมกันอีกชั้นด้วยกระดาษหนังสือพิมพ์ ราคาซื้อขายจะขึ้นอยู่กับความต้องการระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขายตามแต่ละตกลงกัน อุทุมพร วัฒนแก้วมณี (ป้าตุ้ม) วัย 73 ปี ชาวบ้านตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้า เป็นหนึ่งในแม่ค้าที่ทำขนมจากมาขายที่วัดโสธรวรารามวรวิหารมากกว่า 30 ปีแล้ว (แก้วเกล้า, 2551 ข) จะเห็นได้ว่าผลิตผลจากต้นจากก่อให้เกิดวิถีการทำมาหากินในอาชีพพื้นบ้านที่หลากหลาย ทั้งยังนำรายได้มาสู่ชาวบ้านในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราอีกด้วย

น้ำตาลสดบางคล้าได้มาจากอาชีพขึ้นตาลของชาวบ้าน “หมู่บ้านน้ำตาลสด” ตั้งอยู่ที่หมู่ 11 ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า ซึ่งทางราชการส่งเสริมให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงเกษตร หมู่บ้านแห่งนี้สามารถเดินทางไปเที่ยวชมได้ง่าย ๆ โดยออกจากตัวเมืองฉะเชิงเทราขับรถไปตามถนนสายฉะเชิงเทรา-พนมสารคาม ถึงสี่แยกบางคล้าเลี้ยวซ้ายเข้าอำเภอบางคล้า ผ่านตลาดน้ำบางคล้าจนถึงสามแยกปากน้ำ เลี้ยวซ้ายขับตรงเข้าไปจะเห็นโรงเรือนหลังคาจั่วมุมจากตั้งเรียงรายขายน้ำตาลสดอยู่สองฟากถนน แต่ในระยะหลังการทำน้ำตาลสดลดลงเพราะมีการล้มต้นตาลเพื่อทำนาทุ่งทำสวนหมาก สวนมะพร้าวแทน เนื่องจากระยะนั้นน้ำตาลปี๊บมีราคาถูกลงและคนขึ้นต้นตาลได้ก็มีน้อยลง หนุ่มสาวรุ่นใหม่มักไปทำงานตามโรงงานหรือทำงานอื่นไม่สืบทอดอาชีพขึ้นตาลที่เหลืออยู่คือผู้ทำเพราะใจรักและทำมานานจริง ๆ น้ำตาลสดของที่นี่บรรจุถุงขาย นอกจากขายปลีกแล้วยังมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงที่อีกด้วย โดยนำไปขายต่างเมืองบ้างและขายที่วัดโสธรวรารามวรวิหารบ้าง ถ้าช่วงไหนมีน้ำตาลสดจำนวนมากเกินความต้องการก็จะนำมาแปรรูปเป็นน้ำตาลงบเก็บไว้ขายต่อไป (จิรวัดน์ ชีวรรณลักษณ์, 2553 ข)

ขนมหวานของชาวบ้านคลองศิขุค หมู่ที่ 14 ตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง ชาวบ้านจะใช้เวลาว่างมารวมกลุ่มกันทำขนมไทยโบราณออกขายเพื่อเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว ช่อม ช่อม เจริญ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 14 และเป็นประธานกลุ่มสตรีขนมหวานบ้านคลองศิขุคบอกว่า ตั้งกลุ่มขึ้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2542 โดยจดทะเบียนพาณิชย์และทะเบียนเครื่องหมายการค้า ใช้ชื่อว่า “ทองธารขนมไทย” เหตุผลที่เลือกทำขนมไทยเนื่องจากชาวบ้านแถบนี้มีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สืบทอดวิธีการทำขนมมาจากบรรพบุรุษ และเหตุผลอีกข้อหนึ่งคือ เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตไข่ไก่ที่ใหญ่ที่สุด

ในประเทศ ทำให้หาวัตถุดิบได้ง่าย มีความสดใหม่และได้คุณค่าทางโภชนาการสูง สำหรับขนมไทยโบราณที่ทางกลุ่มเลือกผลิตนั้นจะเน้นขนมที่มีชื่อเป็นมงคล มีคำว่าทองอยู่ด้วยเพราะเชื่อว่าทองเป็นของมีค่า เมื่อทำขึ้นเพื่อใช้ในงานมงคลก็จะทำให้นึกไปถึงความร่ำรวยมั่งคั่งด้วยเงินทอง หากมอบเป็นของขวัญในวันสำคัญก็เปรียบเสมือนให้ของดีของมีค่าคงให้ทองคำแก่กัน เช่น ฝอยทอง ทองหยอด ทองหยิบ ทองเอก เป็นต้น วัตถุดิบที่เหลือจากการทำขนมจะถูกนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ เช่น ไข่ขาวนำไปใช้ทำขนมหม้อแกง หากมีเหลือปริมาณมากก็นำไปผสมอาหารเลี้ยงกุ้ง-ปลา (เพิ่มโปรตีนให้กับอาหารสัตว์) เปลือกไข่ซึ่งเป็นเศษวัสดุเหลือใช้นำไปใส่โคนไม้ผลทำให้ดินร่วนซุยต้นไม้ให้ออกผลดี และไม่กระทบสิ่งแวดล้อม (สุรเดช วรรณศิริ, 2554 ค) จะเห็นได้ว่าคนในชุมชนแห่งนี้จะมาร่วมกันทำไม่ได้มีเฉพาะผู้หญิง แต่มีการแบ่งหน้าที่กันระหว่างหญิง/ชาย เด็ก/ผู้ใหญ่ ตามความถนัดและความสามารถของแต่ละคน สะท้อนให้เห็นถึงความสามัคคีของชาวบ้านในชุมชนแห่งนี้ด้วย ชื่อเสียงขนมไทยโบราณของชาวบ้านคลองฝูชุดนี้ ในอดีตมีการกล่าวขานถึงไว้ว่า “ใครที่นั่งเรือผ่านทางแม่น้ำบางปะกง จะต้องหาขนมหวานทานให้ได้ เพราะคนย่านนี้ทำขนมได้อร่อยมาก” (ช่อม ชุ่มเจริญ, สัมภาษณ์, 8 มกราคม 2556) กลุ่มสตรีขนมหวานบ้านคลองฝูชุดจากที่เริ่มต้นมีสมาชิก 10 คน ปัจจุบันมีสมาชิก 81 คน สมาชิกที่ทำงานกับกลุ่มจะมีรายได้เพิ่มขึ้นจากงานประจำอีกโดยได้ค่าแรงวันละ 200 บาท มีเงินทุนสะสมของกลุ่ม 752,520 บาท และได้มีการต่อยอดผลิตภัณฑ์ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในเวลานี้คือ “ไข่เค็มจากดินฟูนนาเกลือ” ซึ่งเป็นการใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ในท้องถิ่นบางปะกงนี้เอง

กระยาสารท เป็นขนมเกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านสมัยก่อน แต่ชาวเมืองฉะเชิงเทราได้ต่อยอดภูมิปัญญาจนกลายเป็นขนมของฝากเลื่องชื่อของเมืองนี้ คือ “กระยาสารทริน” หนึ่งในตำนานขนมหวานแปดริ้ว ซึ่งมีคุณสมบัติหนึ่งเก็บได้เป็นปี สองกรอบมันเพราะไม่ใช้น้ำตาลแต่ใช้น้ำอ้อยแทน จากการสัมภาษณ์ วรพรณี น้อยใจบุญ ได้เล่าให้ฟังว่า เดิมมีอาชีพเป็นครู ส่วนสามีเลี้ยงไก่ ตอนหลังคิดเปลี่ยนอาชีพมาทำกระยาสารทขาย เพราะปู่ย่าตายายทำขนมเก่ง สาเหตุที่ทำให้กระยาสารทรินเป็นที่รู้จักในเวลาอันรวดเร็ว นั้น วรพรณี น้อยใจบุญ บอกว่า “มีลูกค้าซื้อไปฝาก ม.ร.ว. ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ท่านทิ้งไว้นาน วันหนึ่งทานข้าวเสร็จ หยิบกระยาสารทมาทาน ...แผ่นขนาดกลาง 4 ชั้น ทานหมดเลย ท่านเขียนลงวารสารฟ้าเมืองไทย และทางวารสารขอเครื่องหมาย “เชลล์ชวนชิม” ให้ หลังจากนั้นมาก็ขายดีขึ้นเรื่อย ๆ” (วรพรณี น้อยใจบุญ, สัมภาษณ์, 13 มกราคม 2556) และเริ่มจากกระยาสารทอย่างเดียวต่อมากลุ่มก็บอกว่ามีตัวเลือกน้อย จึงได้ทำขนมหวานอื่น ๆ ขึ้นมาขายด้วยด้วยมีทั้งทองหยิบ ทองหยอด ฝอยทอง ขนมหัวฝักกาด ฯลฯ รินขนมไทยได้ลงทะเบียน OTOP ในนามวิสาหกิจชุมชน โสธรพัฒนาเรียบร้อยแล้ว ปัจจุบันมีขายประจำที่ร้านริน เลขที่ 15/2 บ้านบางพระ หมู่ 3 ตำบลโสธร อำเภอเมือง ซึ่งเปิดขายทุกวัน ตั้งแต่เวลา 07.00-19.00 น.

และอีกร้านหนึ่งตั้งอยู่ที่ถนนเทพคุณากรขาออกจากวัดโสมนัสราชวรวิหาร เปิดขายตั้งแต่เวลา 08.00-18.00 น. ต่างจังหวัดส่งขายที่ร้าน โกลเดินเพลส บางจาก เลมอนฟาร์ม และร้านขายของฝากต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เมืองชลบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา (สุรเดช วรรณศิริ, 2552 ค) กระจายสารที่ขึ้นชื่อของเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากกระจายสารท “ริน” แล้วยังมีห้อยอื่น ๆ อีก เช่น กระจายสารทอาภรณ์ กระจายสารทต้องใจ เป็นต้น

ขนมเป็ยะ เป็นภูมิปัญญาของชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองฉะเชิงเทรา อย่างเช่นบรรพบุรุษของตระกูล “ตันคงคาร์ตัน” เจ้าของขนมเป็ยะตั้งแข่งจิว จากการสัมภาษณ์ พลิต ตันคงคาร์ตัน (สัมภาษณ์, 12 มีนาคม 2560) ได้เล่าให้ฟังว่า เตียนั่งเรือสำเภามาจากบ้านที่ถนนจงชานลู่ อำเภอเหยี่ยวเพ็ง เมืองฉะเชิงเทรา มณฑลทกวางตุ้ง เข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ที่ตลาดบางคล้า อำเภอบางคล้า ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 โดยยึดอาชีพทำขนมเป็ยะขายจากความรู้อันได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ แต่ห้องแถวไม้หลังเดิมที่ “เตี้ยสก แซ่ตั้ง” สร้างไว้ที่ตลาดบางคล้า ถูกไฟไหม้ไปเมื่อ 27 ปีก่อน ลูก ๆ ของเตี้ยจึงพากันมาอยู่ที่บ้านตึกริมถนนบางคล้า-แปลงยาว ซึ่งเป็นที่ตั้งร้านตั้งแข่งจิวทรงเก็งเงินที่ตำบลเสม็ดเหนือ อำเภอบางคล้า โดยมีโรงงานทำงานอยู่ด้านหลัง กิจการขนมเป็ยะเป็นงานหนักต้องอาศัยแรงงานคนในครอบครัวทำให้คน 3 รุ่นได้ใกล้ชิดกัน ผ่านการทำงานและอยู่ร่วมกันในบ้าน บ้านหลังนี้ยังมีกลิ่นอายบ้านไม้หลังแรกที่อาจต้นตระกูลตันคงคาร์ตันสร้างไว้กว่า 70 ปีก่อนในตลาดบางคล้าด้วย เดิมตั้งแข่งจิวเป็นร้านขนมเล็ก ๆ ต่อมา ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิวัฒน์ มอบเครื่องหมายเชลล์ชวนชิมให้จึงทำให้ร้านตั้งแข่งจิวมีชื่อเสียงขึ้นมา สอดคล้องกับ ปิยะพร ตันคงคาร์ตัน (สัมภาษณ์, 12 มีนาคม 2560) ให้ข้อมูลว่า “อาจตั้งร้านตั้งแข่งจิวขึ้นมา ท่านพิถีพิถันกับการทำงานมาก สมัยป่าช่วยทำเคยหมดความอดทนจนโยนไม้พายกวานใส่ขนมทิ้งเดินหนีไปเลย แต่นี่แหละเป็นสิ่งที่ทำให้ขนมของเราแตกต่าง คุณชายถนัดศรีเคยบอกว่า ขนมเราเป็นขนมเป็ยะที่อร่อยที่สุดในโลก จากร้านเล็ก ๆ เรามีโรงงาน มีร้านขนมสวย ๆ หลายร้าน เคยได้รับเสด็จสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ที่ร้านเก็งเงินนั่น” และข้อมูลที่ได้จาก ชัยรัตน์ ตันคงคาร์ตัน ผู้ใช้สโตนแกนว่า ชีวิตผม...รู้เรื่องเดียว ขนมเป็ยะ “ตั้ง-แข่ง-จิว” ได้เล่าถึงการคิดสูตรขนมเป็ยะขึ้นมาเรื่อย ๆ ปีละ 1-2 อย่าง ตอนนี้อยู่ที่ขายดีคือบัวหิมะ ใส้ทุเรียน ถั่วเขียว ถั่วดำ งาคำ มะขาม กว่าจะคิดได้ทำเสียทำทิ้งไปเยอะ ขนมเป็ยะของร้านตั้ง-แข่ง-จิวจึงมีหลากหลาย ใส้ทั้งถั่วไข่เค็ม ถั่วดำ สับปะรด พุทราจีน พัก ทุเรียน ฯลฯ ขนมที่นี้ต้องทำสดทุกวัน ไม่ใส่สารกันบูดเก็บปกติได้ 1 สัปดาห์ เก็บในตู้เย็นได้ 2 สัปดาห์ พัฒนาไม่สิ้นสุดและยังบอกอีกว่า “ขนมดีต้องมีกล่องสวยชื่อฝากใครไม่อายกัน ที่นี้กล่องสวย ฝีมือลูก ๆ หลาน ๆ ออกแบบ ผมมีวิธีลดต้นทุนบรรจุภัณฑ์จะรวมกับที่ขายครั้งละมาก ๆ ราคาถูกลงขนมที่นี้ 90% ขายหน้าร้าน ขายหมดทุกวัน เมื่อก่อนใช้แรงงานคนปั้นไม่ทันขาย ทุกวันนี้ต้องใช้เครื่องมาช่วย มีห้างใหญ่ ๆ ติดต่อให้ไปขาย

สนใจนะ แต่ติดปัญหาเรื่องกำลังการผลิต ขนมเปี้ยะจะรออยู่ทั่วทุกตำบลทุกอย่าง แย่งดี ใ้มีคุณภาพมีความสด ใหม่ ผมเห็นว่าต้องทำให้พอดี ขายหมดวันต่อวัน ต้องเตรียมของให้พอขาย ขายของกินต้องรู้จักสังเกต ต้องเตรียมตัว ช่วงไหนขายดี ช่วงไหนเจียบ ช่วงเจียบอย่าดูเงินจะได้ไม่จ่ม ช่วงขายดี ปีใหม่ ตรุษจีน ไหว้พระจันทร์ ต้องเตรียมให้พอ ซึ่งช่วงปีใหม่จะขายดีมาก” (ชัยรัตน์ ต้นคงคาร์ตัน, สัมภาษณ์, 12 มีนาคม 2560) จากข้อมูลเหล่านี้ทำให้รู้ว่า ชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราส่วนใหญ่ชอบค้าขาย โดยเฉพาะ สก แซ่ตั้ง ต้นตระกูล “ต้นคงคาร์ตัน” จนถึงวันนี้เป็นทายาทรุ่นที่ 3 แล้วยังคงผลิตขนมเปี้ยะด้วยความตั้งใจโดยไม่ลืมคำสอนของบรรพบุรุษที่ว่า “หอปกนี้้ง จิวหอากี้ แปลว่า ทำอะไรดี ๆ เดียวมันก็ดีเอง”

นอกจากนี้ ยังมีการสืบทอดภูมิปัญญาการทำขนมมาจากบรรพบุรุษชาวจีนอีกตระกูลหนึ่ง โดยรุ่นลูกคือ บุญมี ศรีสุข เล่าให้ฟังว่า คุณพ่อเป็นชาวจีนและคุณแม่เป็นชาวไทยเก่งในเรื่องการทำอาหารและขนมไทย ในวัยเด็กครอบครัวก็จะมีการทำขนมเปี้ยะจีนรับประทานกันในครอบครัว ต่อมาเมื่อมีครอบครัวแล้วต้องการหาเงินพิเศษเพื่อเพิ่มรายได้ จึงได้เริ่มกิจการทำขนมปังและขนมอบ “มีเบเกอร์” ขึ้น ต่อมาก็พัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงมาตามลำดับ โดยคงเอกลักษณ์ของความเป็นไทยและจีนไว้ให้มากที่สุด โดยเฉพาะการผลิตขนมเปี้ยะในรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว ปัจจุบันผลิตโดยกลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านบุญมี ที่บ้านเลขที่ 39/5 ถนนปากน้ำหัวไทร หมู่ที่ 1 ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า ภายใต้อัตลักษณ์ “แม่บุญมี” เป็นผลิตภัณฑ์ OTOP ระดับ 5 ดาวของเมืองฉะเชิงเทราและได้รับเครื่องหมาย “เชลล์ชวนชิม” รับรองความอร่อยจาก ม.ร.ว. ถนัดศรี สวัสดิวัฒน์ ผลิตภัณฑ์มีหลากหลายทั้งขนมเปี้ยะกุหลาบ ขนมเปี้ยะมะลิ ขนมเปี้ยะคุณหนู ขนมเปี้ยะนมสด ใ้ถั่ว ใ้รวมรส ใ้ถั่วไข่เค็ม ใ้สังคํา ใ้ซาเขียว ใ้มะพร้าวอ่อน ใ้ทุเรียน ใ้ช็อกโกแลต ใ้กาแฟ ใ้ถั่วใบเตย ใ้พุทราจีน ใ้สตอเบอรี่ และนวัตกรรมล่าสุดคือใ้มะม่วง รูปลักษณะจะมีลักษณะเป็นก้อนกลม ขนาดประมาณพอดีกำรับประทานง่ายหอมกลิ่นเทียนอบแบบไทย ถ้าเป็นเปี้ยะนมสดผิวจะนุ่มนวลชวนรับประทาน หาชื้อได้ที่ร้านขายของฝากขนมบ้านบุญมีริมถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกง ร้านขายของฝากสำคัญ ๆ ในเมืองฉะเชิงเทรา ร้านขายของฝาก ณ จุดพักรถบนถนนมอเตอร์เวย์สายกรุงเทพฯ-ชลบุรี ร้านขายของฝากแหล่งท่องเที่ยวสำคัญ เช่น หนองมน พัทยา และห้างสรรพสินค้าในกรุงเทพฯ เช่น ห้างเดอะมอลล์ ห้างไอออน เป็นต้น

หมูหยองฝอยกรอบ “พรมีคุณ” เป็นผลิตภัณฑ์ของบริษัท อาหารดีมีคุณ จำกัด เจ้าของกิจการคือ คุณสมศักดิ์ คุณลัดดาพร สือสวัสดิ์วิชย์ ตั้งอยู่เลขที่ 492/3 ถนนสุขุมวิท ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง ข้อมูลที่ได้จาก ลัดดาพร สือสวัสดิ์วิชย์ บอกว่า เมื่อก่อนที่บ้านเลี้ยงหมูเป็นหมื่นตัวเลี้ยงแบบกสิ และยังทำการค้าส่งอาหารสัตว์ รำ ปลายข้าว ข้าวโพด ส่งขายให้เล้าหมูด้วย ต่อมาสมศักดิ์ สือสวัสดิ์วิชย์ ได้ไปเรียนการทำอาหารที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จึงคิดว่าจะทำ

เรื่องการแปรรูปอะไรสักอย่างที่ไม่เหมือนงสิ เลยคิดทำกุนเชียงขายแต่สู้ตลาดที่โคราชไม่ได้ เพราะราคาค่อนข้างสูงว่าเนื่องจากใช้หมูดีขาย โลละสี่สิบ ในขณะที่หมูเนื้อแดงตอนนั้น โลละสี่สิบ เข้าไปแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงต้องเปลี่ยนตลาดใหม่หันมาทำแคปหมูขายห่อละ 10 บาท ขายดีที่สุคขายได้ ถึงวันละ 4-5 หมื่นบาท หลังจากนั้นกรมส่งเสริมอุตสาหกรรมเข้ามาสนับสนุนให้ทำกุนเชียง ไม่ให้เหมือนชาวบ้าน ครั้งแรกจึงทำกุนเชียงกระเทียม งามาห่วย ออกบูชที่โรงแรมริเวอร์ซีดีขายดีมาก หลังจากนั้นก็ออกบูชมาตลอดพอขายดีก็ส่งร้านขายฝากค่อย ๆ เพิ่มทีละอย่าง ทุกผลิตภัณฑ์ของ “พรมีคุณ” จะคิดสูตรเองแล้วส่งวิจัยที่กระทรวงวิทยาศาสตร์ สมัยรัฐบาล ชวน หลีกภัย ได้พาไปออกร้านที่ต่างประเทศจึงได้ลูกค้ามาจนถึงทุกวันนี้ ผลิตภัณฑ์ของ “พรมีคุณ” ขายแพรน ไซน์และส่งขายต่างประเทศด้วย ตอนนี้มีขายที่เสรีเซ็นเตอร์ ที่อปชูปเปอร์มาเก็ต บิ๊กซีส่งเดือนละหลายตันแต่จะเป็นแบรนด์ของบิ๊กซีเอง และที่โรงงานขายทุกวัน (อยู่ห่างจากตลาดบ้านใหม่ ประมาณ 100 เมตร) อนาคตทางบริษัทจะเพิ่มโรงงานที่อำเภอบ้านโพธิ์อีก 5 ไร่ ซึ่งอยู่ใกล้โตโยต้าและ จะเปิดเป็นร้านขายของฝากด้วย (สุรเดช วรรณศิริ, 2553 ก)

เครื่องจักสานไม้ไผ่ ในเมืองจะเชิงเทราส่วนมากแหล่งที่มีการผลิต จะอยู่ในถิ่นที่อาศัยของชาวลาวอพยพที่เข้ามาตั้งแต่สมัยต้นรัตน โกสินทร์แถบพื้นที่ของอำเภอพนมสารคาม อำเภอ สนามชัยเขต อำเภอท่าตะเกียบและอำเภอแปลงยาว เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้มีป่าไผ่ขึ้นอยู่ทั่ว ๆ ไป เครื่องจักสานที่ทำการผลิต ได้แก่ เครื่องมือจับปลาจำพวกลอบ ตุ่ม ช้อน อีจู้ ช้อง และเครื่องสี่ข้าวที่ ใ้ช้อยู่แต่ดั้งเดิมตามหมู่บ้านก็ใช้ไม้ไผ่สานแล้วยาดด้วยมูลสัตว์ แม้กระทั่งตาลปัตรพระตามวัดต่าง ๆ ในกลุ่มชาติพันธุ์ลาวเวียงก็จะสานด้วยไม้ไผ่เป็นลายดอกพิกุลอันเป็นลายเก่าแก่ดั้งเดิม เคยมีช่างจัก สานลาวพวน อำเภอพนมสารคาม นำไม้ไผ่มาจักเป็นเส้นดอกเล็ก ๆ สานแล้วเย็บเป็นหมวกไม้ไผ่ ปีกกว้าง นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ (นริ สารีภักดิ์, 2531) ดังนั้น การผลิตเครื่องจักสานจึงเป็นวิถีชีวิตที่สำคัญของชาวบ้านในเมืองนี้ แม้กระทั่งครอบครัวดา กับยายของผู้วิจัยซึ่งอยู่ในอำเภอบ้านโพธิ์ เมื่อว่างจากงานในท้องถิ่นยามหน้าแล้ง ดา ยายและน้ำสาว จะนั่งสานลอบ ไช สุ่ม กันทั้งวันทั้งคืน และเครื่องใช้จำพวกกระบุง ตะกร้า กระด้ง กระจาด เมื่อ ผลิตได้เป็นจำนวนมากแล้วดาจะนำไปส่งขายที่ตลาดพนัสนิคม เมืองชลบุรี ชาวบ้านครอบครัว อื่น ๆ ในแถบนี้ก็ทำเช่นเดียวกัน และข้อมูลที่ได้จาก มานพ เมรสนัด ประธานกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร วังเย็น ตั้งอยู่เลขที่ 1/11 หมู่ 1 ตำบลวังเย็น อำเภอแปลงยาว จึงทราบว่าตั้งกลุ่มขึ้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 เป็นเจ้าของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานชื่อดังของเมืองฉะเชิงเทราที่ได้ส่งออกขาย ต่างประเทศด้วย

จุดเด่นของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานวังเย็นคือมอดไม่กิน สวย ทน ของใช้สอยใน ชีวิตประจำวันมีทั้งฝาชี ตะกร้า กระจาด กระด้ง กระตืบ กระเช้า ผลิตภัณฑ์เหล่านี้ขายดีและยังมี

ของที่ทำตามสั่งเป็นพวกชะลอม กล่อง ตะกร้าเป็นส่วนใหญ่ นอกนั้นก็จะเป็นพวกกระเป๋าหวาย ผักตบชวา ตะกร้ายกดอก และตะกร้าคุณนาย เครื่องจักสานวังเย็น ได้ขึ้นทะเบียน OTOP แล้ว ส่วนผลิตภัณฑ์ตัวใหม่ที่ทำคือ โคมไฟ สีน้าเหล่านี้จะวางขายประจำที่กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรวังเย็น ร้านค้าหน้าอำเภอแปลงยาว ตลาดน้ำบางคล้าทุกเสาร์- อาทิตย์ ตามงานของหน่วยราชการ เอกชนที่ จัดเป็นครั้งคราว ส่งออกตลาดต่างประเทศไปประเทศญี่ปุ่นและเดนมาร์ก ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้า ประเภทตะกร้าไวน์ ตะกร้าขนม ตะกร้ากล่องใส่สมุนไพร ลูกค้าจากต่างประเทศรู้จักจากนามบัตรตอนไป ขายที่เมืองทองธานีและจากอินเทอร์เน็ตด้วย (สุรเดช วรรณศิริ, 2552 ก) แต่การสานหมวกก๊วยเล็ย หรือที่คนไทยนิยมเรียกว่าหมวกเจ๊ก พบในชุมชนที่อยู่อาศัยของชาวจีนดั้งเดิมในบริเวณ ปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า ปัจจุบันยังคงมีการผลิตและอนุรักษ์รูปแบบของหมวกชนิดนี้ สืบทอดต่อกันมา

ยาเป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่ผลิตโดยภูมิปัญญาคนละเชิงเทรา เกษกร ชงชัย สี่มาเอกรัตน์ เจ้าของห้างชงทองโอสถ ตั้งอยู่ที่ 17/3 หมู่ 2 ตำบลวังตะเคียน อำเภอเมือง เดิมเคยรับราชการเป็น เกษกรอยู่ที่โรงพยาบาลบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางน้ำเปรี้ยว และมีความคิดที่ไม่ค่อยมีเกษกร ที่คิดผลิตยาออกมา เนื่องจากอาจมองว่าเป็นการเพิ่มงานและไม่มีความจำเป็น ชงชัย สี่มาเอกรัตน์ จึงเป็นคนบุกเบิกการผลิตยาในชุมชน เช่น ยาโรคกระเพาะ ยาน้ำเคลือบกระเพาะ เมื่อทำงาน ใช้ทุนหมดแล้วจึงลาออกไปอยู่บริษัทขายยาเอกชนและเปิดร้านขายยา “เกษกรชงชัย” อยู่ตรงข้าม ธนาคารออมสิน สาขาละเชิงเทรา เปิดขายยาได้ไม่นานก็เริ่มผลิตยาใช้ภายนอกคือพืมน้ำ จาก ประสบการณ์ที่เคยขายยามาก่อนจึงคิดว่าต้องมีจุดขายแตกต่างจากสินค้าของคนอื่น พืมน้ำใน ตลาดมีกลิ่นเขียวแต่ของห้างชงทองโอสถมีหลายกลิ่นและหลายสี ปัจจุบันพืมน้ำมีแต่ของห้าง ชงทองโอสถกับตราไป๋เซียนเท่านั้น ที่มีจำหน่ายมากในท้องตลาด ผลิตภัณฑ์สมุนไพรไทยที่ห้าง ชงทองโอสถผลิตจำหน่ายมีประมาณ 50 รายการ เช่น กลุ่มยาแคปซูล เช่น เพชรสังฆาต กระเทียม ส้มแขก บอระเพ็ด ฟ้าทะลายโจร ขมิ้นชัน เป็นต้น กลุ่มยาใช้ภายนอก เช่น จี้ผึ้งไพล พืมน้ำ ยาหม่อง น้ำมันไพล เป็นต้น กลุ่มยาน้ำ เช่น ยาแก้ไอน้ำเชื่อมมะขามป้อม ยาธาตุน้ำจิง เป็นต้น กลุ่มยาเม็ด เช่น ยาอมบรรเทาอาการ ไอมะขามป้อม ยาเม็ดจิง เป็นต้น ผลิตภัณฑ์ที่ขายดีที่สุด ตามร้านขายยาคือ ยาแก้ไอน้ำเชื่อมมะขามป้อมและยาอมบรรเทาอาการไอ ส่วนที่ขายดีตาม โรงพยาบาลต่าง ๆ คือ ขมิ้นชันแก้โรคกระเพาะ ขณะนี้ส่งขายทั่วประเทศ โรงพยาบาลสั่งครั้งละ มาก ๆ มีการส่งขายไปยังต่างประเทศบ้าง เช่น ลูกค้าส่งไปที่ประเทศญี่ปุ่น หรือผ่านเซลล์ที่ประเทศ กัมพูชา ชงชัย สี่มาเอกรัตน์บอกว่าอยากให้ชาวบ้านเมืองละเชิงเทราปลูกพืชสมุนไพรมาก ๆ เพื่อนำมาผลิตยาจำหน่าย ซึ่งสามารถขายเป็นรายได้ให้กับครอบครัว (สุรเดช วรรณศิริ, 2552 ข)

นอกจากนี้ยังมีผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรของสวนป่าสมุนไพรศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน ซึ่งจำหน่ายอยู่ที่อาคารจำหน่ายผลิตภัณฑ์ของศูนย์ฯ ร้านเลมอนฟาร์ม และร้านโกลเด้นเพลส ทุกสาขา ผลิตภัณฑ์เหล่านี้ใช้ชื่อว่า “สมุนไพรเขาหินซ้อน” เริ่มต้นจากการขอความร่วมมือจากโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เมืองปราจีนบุรี ที่เป็นผู้นำด้านผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรให้การฝึกอบรมแก่เจ้าหน้าที่ของศูนย์ฯ จนถึงการพัฒนาสตรผลิตภัณฑ์ เมื่อปี พ.ศ. 2541 และเริ่มผลิตนำร่องเมื่อปี พ.ศ. 2544 โดยส่งเสริมให้ชาวบ้านรอบศูนย์ฯ ปลูกพืชสมุนไพรส่งจำหน่ายและทางศูนย์ฯ ก็มีโครงการวิจัยการใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพรมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 ปัจจุบันมีผลิตภัณฑ์ส่งจำหน่าย 18 ชนิด คือ แชมพูและครีมขนาดผดผดอัญชัน แชมพูเทียนกิ่ง แชมพูมะระขี้นก แชมพูว่านหางจระเข้ ครีมขนาดผดผดมะกรูด สบู่เหลวขมิ้นชัน สบู่เหลวบัวบก สบู่ว่านสาวหลง สบู่เปราะหอม ยาหม่องน้ำ ยาหม่องเสลดพังพอน น้ำมันไพล ยาแก้คันขิงข่า ไคร้หอม ยาอบสมุนไพร โลชั่นทาตัวว่านสาวหลง ว่านสาวหลงไวท์ สปา แชมพูอาบน้ำสุนัข และน้ำมันหอมระเหยไพลมีประสิทธิภาพในการกำจัดเห็บสุนัข (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ข)

ผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรอีกยี่ห้อหนึ่งคือน้ำมันไพลตราโกมูทประสานกาย สถานที่ผลิตตั้งอยู่เลขที่ 19 หมู่ที่ 2 ตำบลคลองนา อำเภอเมือง ผลิตโดย กชพรรณ ชอบสวน ผลิตภัณฑ์ที่ทำอยู่มี 3 ชนิด ได้แก่ 1. น้ำมันไพลธรรมชาติหรือน้ำมันเหลือง สรรพคุณช่วยลดอาการอักเสบ ปวดบวม แก้ปวดเมื่อย เคล็ดขัดยอกตามร่างกายใช้กันมาตั้งแต่โบราณซึ่งมีผลวิเคราะห์ทางวิทยาศาสตร์ว่า ไพลมีสารลดการเจ็บปวดของมดก้ามเนื้อได้ดีมาก 2. น้ำมันไพลผสมใบบัวบก สรรพคุณช่วยแก้การเจ็บปวด อักเสบเคล็ดขัดยอก และปวดเมื่อยตามร่างกาย บัวบกจะลดการอักเสบได้เร็วกว่าไพล และคนที่เป็นเบาหวานสามารถใช้ใบบัวบกได้โดยแผลไม่เน่า และ 3. น้ำมันไพลผสมมะรุม มี 2 ขนาด คือ ขนาดบรรจุ 30 ซีซี และขนาดบรรจุ 50 ซีซี สรรพคุณบรรเทาอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย เคล็ดขัดยอก ข้อต่อกระดูกติดขัดหรืออักเสบ มะรุมจะเสริมฤทธิ์ของไพลให้ออกฤทธิ์ไวขึ้น เส้นเอ็นที่มีปัญหาจะดีขึ้น มะรุมจะมีสารตัวหนึ่งที่เข้าไปช่วยได้ ผลิตภัณฑ์น้ำมันไพลตราโกมูทประสานกายผลิตส่งขายทั่วประเทศ การผลิตยาสมุนไพรออกมาขายนี้ก่อให้เกิดการจ้างงาน เช่น จ้างหั่นไพล ครั้งละ 2 ตัน (2,000 กิโลกรัม) แรงงานเป็นชาวบ้านในหมู่บ้านประมาณ 50 คน ให้ค่าจ้างกิโลกรัมละ 7 บาท วันหนึ่งจะได้คนละหลายร้อยบาท (สุรเดช วรรณศิริ, 2556) ถือเป็นอาชีพเสริมที่สร้างรายได้แก่ชาวบ้าน และผลิตภัณฑ์ที่ออกขายก็สามารถสร้างรายได้ให้กับผู้ประกอบการและเป็นภาษีรายได้เข้ารัฐด้วย

3. วิถีมวยไทยจากวัฒนธรรมสู่ธุรกิจ

คนเมืองชะเชิงเทราเจ้าของวลีที่ว่า “มวยไทย มรดกไทย มรดกโลก” คือ ทรงชัย รัตนสุบรรณ หรือ “บ๊องซิ่ง” ฉายาโปรโมเตอร์มือทองสมองเพชร บ้านเกิดอยู่ใกล้วัดแหลมใต้

(ฝั่งตรงข้ามตลาดท้องถิ่นปากคลองบางไผ่) ข้อมูลที่ได้จาก ทรงชัย รัตนสุบรรณ บอกว่า ในอดีตเคยมีอาชีพทอผ้าแล้วก็ผันตัวเองไปเป็น โพรโมเตอร์ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2523 ได้รับเชิญจากประเทศฝรั่งเศสให้นำศิลปะมวยไทยไปเผยแพร่ทันทีที่ถึงสนามบิน “...รู้สึกได้ทันทีว่าคนเอเชียกับฝรั่ง ถูกปฏิบัติต่างกันมาก ผมรู้สึกว่าสายตาฝรั่งบางคนเขาเหยียดเรา ความรู้สึกนั้นทำให้ผมตั้งใจพิสูจน์ให้เขาเห็นคุณค่าของเราด้วยศิลปะแม่ไม้มวยไทย...” (ทรงชัย รัตนสุบรรณ, สัมภาษณ์, 27 มกราคม 2557) และในที่สุด ทรงชัย รัตนสุบรรณ ก็ทำสำเร็จเห็นได้จากทุกวันนี้ฝรั่งตื่นตื่นแห่เรียนมวยไทยกันเป็นแถว แล้วยุโรปมวยไทยกลายเป็นแฟชั่นของลูกผู้ชาย ทั่วโลกนิยมมวยไทย ไครมาเมืองไทยแล้วไม่ได้ดูมวยไทยเหมือนมาไม่ถึง จากกีฬามวยไทยสามารถก้าวไปสู่อาชีพของตัวเอง เจ้าของค่าย ผู้ฝึกซ้อมนักมวย โพรโมเตอร์ ฯลฯ ซึ่งถือเป็นการนำวัฒนธรรมไทยสู่ธุรกิจได้อย่างแท้จริง

อีกคนหนึ่งในวงการหมัดมวยคือ กำนันแก้ว ประมุขโรจนทัศน์ โพรโมเตอร์คนดังเจ้าของค่ายมวย ป.ประมุข ตั้งอยู่หมู่ 4 ตำบลสาวชะโงก อำเภอบางคล้า ซึ่งในอดีตค่ายมวยแห่งนี้เคยเป็นที่รับส่งคนของเรือโดยสารที่วิ่งระหว่างแปดริ้ว-บางคล้า และทำจอดเรือของชาวดำบลสาวชะโงกที่มาหาซื้อของใช้และน้ำมันที่ร้านขายของชำซึ่งเป็นของครอบครัวกำนันแก้วนี้เอง (ร้านชำนี้หยุดขายไปเมื่อราว 10 ปีก่อน เพราะการสัญจรเปลี่ยนไปเป็นทางบกแล้ว) ที่ทำน้ามีเรือนแพที่กำนันแก้วหาซื้อมาจอดเทียบอยู่หลังหนึ่ง ยิ่งเพิ่มความงามให้แก่ทัศนียภาพของค่ายมวยกลางสวนแห่งนี้ยิ่งนัก นับเป็นค่ายมวยที่มีบรรยากาศแสนสบายและสื่อถึงวิถีชีวิตบ้านไทยริมน้ำได้เป็นอย่างดี เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2540 ทายาททั้งสามของกำนันแก้วลูกชายคนโตคือ พรเทพ (เอก) ลูกชายคนกลางคือธีรพัฒน์ (อุ) และลูกสาวคนเล็กคือฉวีฉวี (โรส) ซึ่งคลุกคลีอยู่กับค่ายมวยของพ่อมาตั้งแต่ยังเด็กได้เห็นพัฒนาการของค่ายเรื่อยมา ในช่วงนั้นต่างคนก็ใกล้จบการศึกษาระดับปริญญาตรีกันแล้ว ฉวีฉวี ประมุขโรจนทัศน์ บอกถึงจุดเปลี่ยนของค่ายมวยมาสู่ระบบธุรกิจสมัยใหม่ว่า “ในปี พ.ศ. 2540 ค่ายมวยได้รับผลกระทบจากเศรษฐกิจวิกฤตต้มยำกุ้ง ทำให้เราพี่น้อง 3 คนก็มาคุยกันว่าจะช่วยคุณพ่อคุณแม่ค่ายมวยอย่างไร เพราะคุณพ่อรักมวยไทยมาก คงไม่เลิกทำแน่ เราก็คุยกันว่าถ้าจะทำเราต้องวางระบบแล้วแบ่งหน้าที่กันก็ออกมาในรูปแบบนี้ เซพเป็นบริการ โฮมสเตย์ฝึกมวยไทย โดยคุณเอกดูแลเรื่องการฝึกซ้อม การรับส่งนักมวย คุณอุดูแลเรื่องประสานงานสนามมวยลุมพินี และสปอนเซอร์ ส่วน โรสดูแลเรื่องการจัดทำเว็บไซต์และประสานงานต่างประเทศ ตอบ Mail คุยกับต่างชาติในการจัดมวยไปชก ก็ค่อย ๆ เป็นระบบขึ้นมาตอนนี้คุณพ่อก็ดูแลนักมวยได้เต็มที่ทำหน้าที่โปรโมเตอร์ไม่ต้องกังวลเรื่องอื่น แต่คุณพ่อได้ให้ความสำคัญกับอาหารการกินของนักมวยมากนะคะ ตรงนี้ชอบที่จะทำเองทั้งไปตลาดปรุงอาหาร ถ้าคุณพ่อมีภารกิจอื่น คุณแม่เนี่ยก็จะทำแทนโดยมีนักมวยเป็นลูกมือช่วยล้างช่วยเตรียมอาหาร อยู่กันแบบครอบครัว สมเนียนโฮมสเตย์

ที่ผ่านมาตั้งแต่ทำเว็บไซต์ขึ้นมาชาวต่างชาติก็ติดต่อเดินทางมาพักเพื่อฝึกมวยไทยกันมาก 12 ปี ที่ทำมานี้มีนักมวยมาฝึกมวยไทยที่ค่ายโสมสเคย์แห่งนี้นับพันคนแล้ว มีตั้งแต่มาวันเดียวหรือ 2-3 วัน หรือหนึ่งสัปดาห์ บางคนพักเป็นเดือน เป็นปี สองปีก็มี” (ณัฐณี ประมุขโรจนทัศน์, สัมภาษณ์, 26 มกราคม 2557)

ในช่วงที่ผู้วิจัยไปสัมภาษณ์ กำนันแก้ว ประมุขโรจนทัศน์ บอกว่าขณะนี้ค่ายมวย ป. ประมุข มีนักมวยฝึกซ้อมอยู่ในค่ายรวม 25 คน เป็นมวยสากล 2 คน ในจำนวนนี้เป็นนักมวยต่างชาติ 7 คน มีชาวมองโกเลีย จีน ญี่ปุ่น ออสเตรเลีย ญี่ปุ่น อเมริกา และอิตาลี ที่ผ่าน ๆ มาเมื่อเรียนไปแล้วก็มักจะไปเป็นนักมวยอาชีพประมาณ 50% อีก 50% ไปตั้งยิมหรือไปสอนชกมวยที่ประเทศของตัวเอง เช่น ที่เสฉวน ซึ่งบางครั้งเมื่อกำนันแก้วพานักมวยไปชกก็จะแวะไปเยี่ยมเยียนลูกศิษย์เสมอ ๆ แต่มีบ้างเหมือนกันที่มีอาชีพหลักอยู่แต่มาฝึกมวยไทยเพราะใจรัก อยากเรียนรู้ เช่น มีหมอชาวอเมริกันคนหนึ่งกับนายพลชาวเกาหลีคนหนึ่งมาเรียนไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ ลูกศิษย์ของกำนันแก้วที่มาเรียนที่ค่าย ป.ประมุข นับว่ามาจากทั่วโลกทั้งจากทวีปอเมริกา ยุโรปและเอเชีย ชาติที่มาเรียนก็มีฝรั่งเศส สเปน เยอรมัน และญี่ปุ่น

เมื่อปี พ.ศ. 2547 ค่ายมวยแห่งนี้โด่งดังไปทั่วโลกจากการคว้าแชมป์โลกของ “บัวขาว ป.ประมุข” ในรายการ K-1 World Max 2004 ที่กรุงโตเกียว ประเทศญี่ปุ่น โดยชนะ จอน เวน พาร์ชาวออสเตรเลีย ในปีต่อมา บัวขาว ป.ประมุขเป็นรองแชมป์รายการเดียวกันและเป็นแชมป์อีกครั้งในปี พ.ศ. 2549 (มะเหมี่ยว, 2552 ข) ค่ายมวย ป. ประมุข นับเป็นทั้งสถานที่ทำมาหากินของครอบครัว “ประมุขโรจนทัศน์” ของนักมวยในค่ายและเป็นทั้งสถานที่ท่องเที่ยวที่สามารถดึงดูดชาวโลกได้อย่างเต็มภาคภูมิ ที่นี้มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวเต็มไปด้วยเสน่ห์ทั้งเรื่องของความเป็นผู้บริหาร ท่าเลที่ตั้งของค่ายมวยริมน้ำ เป็นยิมที่นักมวยฝึกซ้อมอยู่ในโรงเรือนริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง เวทีมวยตั้งอยู่บนชานเรือนเวลาน้ำขึ้นก็เหมือนเวทีฟ้าใบนี้อยู่บนผืนน้ำ รวมไปถึงความประทับใจเนื่องจากค่ายแห่งนี้เคยเป็นต้นสังกัดของแชมป์โลก “บัวขาว ป.ประมุข” นั่นเอง ดังนั้นชาวโลกจึงรู้จักที่นี่ในฐานะ “โสมสเคย์ฝึกมวยไทย” มีนักท่องเที่ยวต่างชาติที่สนใจเรื่องกีฬา หรือสนใจหมัดมวย-มวยไทยมาเยี่ยมชมที่นี่ปีละนับพันคน และยังมีผู้สนใจมาฝึกการชกมวยไทยพักค้างคืนอยู่ที่นี่ด้วย

4. บริการด้านการเดินเรือของเมืองฉะเชิงเทรา

การที่เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในเส้นทางการค้าที่สำคัญระหว่างจีนและอินเดีย ทั้งยังเป็นแหล่งรวบรวมและแหล่งผลิตสินค้าที่ตลาดโลกต้องการ เช่น ของป่า ของทะเล ผ้า เครื่องเคลือบจากจีน จึงมีเรือเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายอย่างสม่ำเสมอ ในอดีตที่เทคโนโลยีการเดินทางยังไม่พัฒนาทำให้ต้องอาศัยแล่นเรือเลียบชายฝั่งทะเล อีกทั้งยังต้องอาศัยลมมรสุมในการเดินเรือ ทำให้

การเดินทางเรือต้องใช้เวลานานเพราะต้องรอลมมรสุมซึ่งจะพัดมาเพียงปีละครั้ง ประกอบกับการบุกเบิกพื้นที่ทำกินอย่างกว้างขวางในพื้นที่เมืองนี้ ทำให้การคมนาคมมีความสำคัญมากขึ้นทั้งเพื่อการขนส่งสินค้า ผู้คนจากชุมชนและเมืองต่าง ๆ เข้ามายังศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่ตัวเมือง ในอดีตชาวบ้านใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก เพราะการตั้งบ้านเรือนของชาวเมืองนี้ส่วนมากอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ เรือจึงเป็นพาหนะสำคัญสำหรับการเดินทางไปมาติดต่อกันในชุมชนและต่างชุมชน รวมทั้งตัวเมืองกับระหว่างเมือง มีทั้งเรือพาย เรือแจว และเรือกลไฟ สภาพดังกล่าวจะแตกต่างกันไปตามฐานะทางเศรษฐกิจและจำนวนสมาชิกในครัวเรือน ซึ่ง นารี สาริกะภูติ ได้พูดถึงคุณปู่ว่า “...ท่านไปทำโรงเลื่อยที่ปากคลองม่วง ท่านมีเรือส่วนตัวเป็นเรือไฟสำหรับใช้ไปโรงเลื่อยวันหนึ่งท่านนั่งเรือไฟของท่านไปโรงเลื่อย เรือติดสะพานที่พระพนมสารนรินทร์ นายอำเภอพนมสร้างขวางคลองท่าลาด เรือของท่านแล่นผ่านไปไม่ได้ คุณปู่สั่งให้คนงานโอดลงไปพื้นสะพานออกแล้วขับเรือผ่านไปโรงเลื่อยปากคลองม่วงได้ ต่อมาคุณปู่ย้ายโรงเลื่อยมาสร้างที่หน้าบ้านเพื่อความสะดวกในการควบคุมดูแล.....บ้านมีอยู่เรือนต์ เป็นเรือนต์ชั้นเดียว 1 ลำ เรืออุระหัด 1 ลำ ท่านใช้เป็นพาหนะไปไหนมาไหน...” (นารี สาริกะภูติ, 2531, หน้า 14)

เมื่อเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราขยายตัว การใช้เรือพายหรือเรือแจวตลอดจนเรือรับจ้างของชาวบ้านไม่เพียงพอต่อปริมาณการค้าที่เพิ่มขึ้น ความล่าช้าและปริมาณการบรรทุกสินค้ากระทบต่อการค้าและการกระจายสินค้าจากชาวบ้านผู้ผลิตสู่ตลาด และตลาดสู่ผู้บริโภค เรือกลไฟจึงถูกนำเข้ามาใช้ในลุ่มน้ำบางปะกง เพราะเป็นพาหนะที่สามารถตอบสนองเรื่องความรวดเร็วของการคมนาคมขนส่งได้ และราษฎรนิยมใช้กันมาก หลังจากนั้นมาธุรกิจการเดินทางเรือและจำนวนการใช้เรือกลไฟก็ได้เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ เรือกลไฟที่วิ่งขึ้นล่องตามแม่น้ำบางปะกงและริมชายฝั่งทะเล รับคนโดยสารและบรรทุกสินค้าจากกรุงเทพฯ ผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปถึงเมืองปราจีนบุรี เนื่องจากปากแม่น้ำบางปะกงมีความลึกกว่าแม่น้ำเจ้าพระยา เรือใหญ่จึงสามารถเข้ามาจนถึงเมืองฉะเชิงเทราได้ ดังหลักฐานใบบอกเมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวถึงว่า “...มีเรือกลไฟใหญ่ทำด้วยเหล็กยาว 2 เส้น 15 วา ลำหนึ่งเขามาจอดอยู่ในแม่น้ำหน้าโรงจักรสีไฟบ้านทุ่งช้าง แขวงเมืองฉะเชิงเทรา... เรือกลไฟโตใหญ่ดังนี้ไม่เคยเห็นมีเข้ามาในกรุงเทพฯ ...เรือมีกำลังบรรทุก 6,000 หาบ ...เรือกลไฟลำนี้เข้ามาซื้อสินค้าในแขวงเมืองฉะเชิงเทราเป็นเรือขนาดใหญ่โตถึงเพียงนี้ผิดกับเรือตามธรรมเนียมที่เข้ามาซื้อสินค้าในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา...” (อิงตะวัน แพลุกอินทร์, 2547, หน้า 20)

การขยายตัวของเมืองฉะเชิงเทราส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกง จึงทำให้นายทุนทั้งชาวไทยและชาวจีนเข้ามาลงทุนซื้อเรือเพื่อทำเรือรับจ้าง การลงทุนในกิจการเดินเรือต้องใช้ทุนสูงเพราะเรือมีราคาแพง แต่ผลตอบแทนที่ได้ก็คุ้มค่า ดังที่เจ้าหมื่นศรีสรักษ์ กล่าวไว้ว่า “...ในทุกวันนี้คนไทยก็ได้ตั้งทำการหาผลประโยชน์ในทางเดินเรือมากขึ้น รัฐบาลได้

เปิดโอกาสให้เอกชนที่มีทุนทุกคนเข้ามาลงทุนโดยไม่ให้ผู้ขาดการเดินเรือในเส้นทางต่าง ๆ เพราะถือว่าเป็นสาธารณูปโภคและราษฎรได้รับประโยชน์...” (พิมพ์อุมา ใต้สินธพ, 2548, หน้า 103) การที่จะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจและการค้า จึงปรากฏหลักฐานระบุถึงเรือรับจ้างที่เดินขึ้นล่องระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองนี้และเมืองปราจีนบุรีมีจำนวนหลายลำ ซึ่งมีทั้งเส้นทางที่เดินเทียบชายฝั่งทะเลและเดินในคลองเชื่อม โดยเฉพาะเส้นทางเดินเรือตามลำน้ำบางปะกงเชื่อมต่อกับคลองสำคัญ ๆ ในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งใช้ประโยชน์ทั้งทางด้านเกษตรกรรม การขนส่ง ผลผลิตการเกษตร และวัสดุก่อสร้าง ตลอดจนขนส่งผู้โดยสาร เส้นทางน้ำที่สำคัญจากเมืองฉะเชิงเทราเข้าสู่กรุงเทพฯ ได้แก่

1. ฉะเชิงเทรา-ปากอ่าวบางปะกง-สมุทรปราการ-กรุงเทพฯ
2. แม่น้ำบางปะกง-คลองสำโรง-คลองแสนแสบ-กรุงเทพฯ
3. แม่น้ำบางปะกง-คลองท่าไข่-คลอง 17-คลองหกวา-สะพานใหม่-ดอนเมือง-กรุงเทพฯ
4. แม่น้ำบางปะกง-ประตูน้ำท่าไข่-ประตูน้ำสระปทุม-กรุงเทพฯ
5. แม่น้ำบางปะกง-คลองบางขนาก-คลองประเวศน์บุรีรัมย์-กรุงเทพฯ (ศิริพรรณ

ทองเจิม, 2531)

สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการอ่านหนังสือเรื่อง “เกิดบางคล้า” ของ ชลอ วนะภูติ อดีตปลัดกระทรวงมหาดไทย (ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2551 เมื่ออายุ 91 ปี) เกิดที่ตำบลปากน้ำอำเภอบางคล้า ได้เล่าถึงการเดินทางโดยเรือไว้ ดังนี้ “...หากต้องเดินทางจากบ้านไปอำเภอก็ดิไปตัวเมืองก็ดิ ก็ต้องไปเรือ ถ้าเรือจ้างส่งถึงตัวเมืองคิดค่าจ้างสามบาท เพราะต้องแจวถึงสี่ชั่วโมงเต็ม ถ้าไปกลับก็ห้าบาท ต่อมาเมื่อบ้านเมืองศิวิไลซ์เต็มทีจึงมีเรือกลไฟวิ่ง ตอนนั้นข้าพเจ้าอายุได้ 8 ขวบ จำได้ว่าเรือไฟลำแรกที่วิ่งผ่านบางคล้านั้น คนออกมาดูกันเต็มตลอดลำน้ำคิดว่าสิ่งใดในโลกจะอัศจรรย์เท่าเรือวิ่งได้โดยไม่มีแจวเป็น ไม่มีอีกแล้ว ...จังหวัดเป็นเมืองหลวงของคนบางคล้า ใครก็ตามมาถึงจังหวัดได้ก็นับว่าได้เห็นศิวิไลซ์ขั้นขั้นสูงสุด เพราะจังหวัดมีโรงหนัง โรงยี่เก มีรถลาก มีรถไฟวิ่งไปกรุงเทพฯ ได้...” (มนัส ตันงาม, 2557, หน้า 19)

เรือโดยสารที่วิ่งในแม่น้ำบางปะกงมี 3 ชนิด คือ เรือแดงของรัฐบาลเป็นเรือรับจ้างขนส่งสินค้าวิ่งไปถึงอำเภอบางคล้า เรือเขียวของเอกชน วิ่งระหว่างเมืองปราจีนบุรีผ่านปากคลองท่าลาดเข้าเมืองฉะเชิงเทรา วิ่งวันละ 3-4 เที่ยว เที่ยวแรกเริ่ม 10 โมงเช้า เที่ยวสุดท้ายออกจากท่า 1 ทุ่ม เรือหางและเรือเครื่องเป็นเรือที่ชาวบ้านวิ่งรับจ้างกันเองตามท้องถิ่นเส้นทางในการวิ่งแล้วแต่มีผู้ว่าจ้าง ในปี พ.ศ. 2437-2438 มีเรือกลไฟเดินจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองปราจีนบุรี จำนวน 8 ลำ และในปี พ.ศ. 2452 ได้มีผู้ลงทุนเพิ่มในเส้นทางนี้ถึง 25 ลำ หนึ่งในนั้นคือพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (สิน)

เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา นอกจากจะทำกิจการ โรงสีข้าวแล้วยังทำธุรกิจเดินเรือโดยสารด้วย มีเรือกลไฟเดินระหว่างปราจีนบุรี-ฉะเชิงเทรา-กรุงเทพฯ ถึง 4 ลำด้วยกัน ส่วนท่านปรภิกภรรยาของพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (สิน) ก็มีเรือกลไฟเดินระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองปราจีนบุรีด้วย (กิจจา วัฒนสินธุ์, 2521) เนื่องจากการเดินทางในอดีตใช้เวลาถึง 2 วัน เหตุนี้เรือกลไฟจึงได้รับความนิยมเดินทางและใช้ขนส่งสินค้า เนื่องจากค่าขนส่งทางเรือถูกกว่าและสะดวกกว่าทางรถไฟ เพราะเส้นทางลำเลียงสามารถเข้าถึงแหล่งเพาะปลูกได้มากกว่า (ถนอม ตระนา, 2527) รวมทั้งธุรกิจเรือโยงและเรือไต้รับจ้างบรรทุกสินค้าก็ได้รับความนิยมเช่นกัน เพราะใช้เรือเพียงลำเดียวแต่บรรทุกสินค้าได้เป็นจำนวนมากด้วยการใช้ไต้และแพมาโยงต่อกับเรือกลไฟ

ส่วนเรือเมล์โดยสารเข้ามามีบทบาทในการเดินทางของชาวบ้านในลุ่มน้ำบางปะกง มีทั้งเรือเมล์แดง เป็นเรือที่ทาสีแดงทั้งลำ มีท่าเรืออยู่ที่ปากคลองท่าไข่ วิ่งระหว่างฉะเชิงเทรา อำเภอบางคล้า อำเภอนมสารคาม จนถึงเมืองปราจีนบุรีและท่าชุม เป็นเรือของบริษัท สยาม สติมแป๊กเกิด จำกัด วิ่งอยู่ 7 ลำ เรือเมล์เขียว เป็นเรือของบริษัทมงคลศรีมี จำกัด มี นายวิรัตน์ และนางมณฑา กุทธาพร เป็นเจ้าของ วิ่งระหว่างตัวเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอบางคล้า ตลาดท่าเกวียน และปลายทางอยู่ที่ตลาดเกาะขนุน อำเภอนมสารคาม และวิ่งจากท่าหน้าร้านขายอุปกรณ์หาปลาไปตามเส้นทางท่าอิฐ โรงสีล่าง สนามจันทร์ ท่าสะพาน จนถึงอำเภอบางปะกง วิ่งอยู่ 9 ลำ และเรือเมล์ขาว เป็นเรือโดยสารของ บุญธรรม กาญจนานพร วิ่งจากท่าเรือปากคลองท่าไข่ไปตามเส้นทางจุกเฒ่า บ้านหมู่บางคล้า ปากน้ำเจ้าโล้ ตลาดท่าเกวียนและปลายทางตลาดเกาะขนุน อำเภอนมสารคาม วิ่งวันละ 1 เที่ยว แล้ววิ่งกลับมาที่ปากคลองท่าไข่ มี 2 ลำ และเรือเมล์ขาวของนายเลิศซึ่งวิ่งรับส่งผู้โดยสารจากประตูน้ำท่าถั่ว (ฉะเชิงเทรา) ผ่านตลาดคลองสวนซึ่งเป็นจุดแวะพักและเป็นท่าเรือเมล์ขาว ก่อนจะแล่นเข้าสู่ประตูน้ำ (วังสระปทุม) กรุงเทพฯ (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548)

เรือเมล์นั้นนอกจากบรรทุกผู้โดยสารแล้ว ยังบรรทุกสินค้าอุปโภคบริโภคจากเมืองฉะเชิงเทรา บางคล้า มายังตลาดท่าเกวียนและตลาดเกาะขนุน อำเภอนมสารคาม ทำเรือโดยสารมีทั้งทำเรือเมล์ขาว ทำเรือเมล์แดง และทำเรือใหญ่ที่เรียกว่า “ท่าใหญ่” ในทุกวันนี้ สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จาก สารีกา จิตรประสงค์ ผู้ประกอบการเรือควน “สาธิตานาวา” ผู้ให้บริการเรือสัญจรทางน้ำในยุครอยต่อระหว่างเรือเมล์กับเรือควน ได้เล่าถึงธุรกิจการรับส่งผู้โดยสารทางน้ำว่า “...ตลาดแปดริ้วมีท่าเรืออยู่ 3 ท่า เรียกตามสีของเรือโดยสารเส้นทางต่าง ๆ ของผู้ประกอบการ 3 ราย ได้แก่ กิจการเรือเมล์แดงของบริษัท สยามสติมแป๊กเกิด จำกัด เรือเมล์ขาวของนายบุญธรรม กาญจนานพร และเรือเมล์เขียวของบริษัท มงคลศรีมี จำกัด เรือทั้ง 3 รายวิ่งรับส่งผู้โดยสารในเส้นทางต่าง ๆ ระหว่างแปดริ้วกับบางคล้า พนม บ้านโพธิ์ บางปะกง ปราจีนบุรี โดยเรือเมล์ขาว

มีท่าเรืออยู่ที่ปากคลองท่าไข่ใกล้โรงหนังเก่าชื่อ โรงหนังจิตต์สำเร็จ ศรีโสธรรามา ถัดมาไม่ไกลคือ บริเวณหัวถนนมรุพงษ์ เป็นที่ตั้งของท่าเรือเมล์แดง ซึ่งเมื่อเรือเทียบท่า หัวเรือท้ายเรือของสองท่า แทะจะเกยกัน ส่วนท่าเรือเมล์เขียวอยู่ถัดไปอีกประมาณ 300 เมตร บริเวณนี้ปัจจุบันเป็นร้านขายเครื่องมือจับสัตว์น้ำ...” (เบ็ญญา เทพวัลย์, 2555 ฉ, หน้า 38)

นอกจากนี้ ยังมีเรือยนต์วิ่งรับส่งคนโดยสารไปมาระหว่างตัวเมืองฉะเชิงเทราที่ประตูน้ำท่าไข่กับอำเภอบางน้ำเปรี้ยวอีก 4 ลำ คือเรือของ หมั่น ต้นสิทธิพันธ์ มี 2 ลำ (เป็นเรือลำปั้นใหญ่) กับเรือของ ชิต โนรี มี 2 ลำ (มนัส ตันงาม, 2554จ)

ส่วนเรือฟ่วงของเอกชนที่วิ่งในลำน้ำบางปะกงไปถึงกรุงเทพฯ คือ เรือของบริษัท แผลมทอง จำกัด มี นายประกัน กาญจนวัฒน์ (พี่ชายนายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์) เป็นเจ้าของ วิ่งจากปากคลองท่าไข่ไปเมืองปราจีนบุรี ถึงท่าชุม และวิ่งจากปากคลองท่าไข่ไปถึงประตูน้ำ กรุงเทพฯ กับเรือของบริษัท ประเวศ จำกัด มีบิดาของ นายเจียง อิวดีดีหลี เป็นเจ้าของและผู้จัดการ วิ่งจากปากคลองท่าไข่ ไปสนามจันทร์ แสนภูดาษ ท่าสะพาน ถึงอำเภอบางปะกง และจากปากคลองท่าไข่ เข้าคลองประเวศบุรีรมย์ไปถึงประตูน้ำเฉลิมโลก กรุงเทพฯ สำหรับชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือน อยู่สองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ ก็จะทำเรือข้ามฝั่งไปมาหาสู่กัน ท่าเรือที่สำคัญของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา มีท่าเรือที่ทำใหญ่ ท่าเรือที่ตลาดบ้านใหม่ และท่าเรือที่ประตูน้ำท่าไข่ โดยมีเรือหางยาวที่เริ่มเข้ามาวิ่งรับ-ส่งผู้โดยสารจากท่าเรือปากคลองท่าไข่ไปจุ๊กเฉม ถึงตลาดบ้านหมู มีจำนวนทั้งสิ้น 15 ลำ

เมื่อมีการสร้างสะพานฉะเชิงเทราเพื่อเชื่อมฝั่งตัวเมืองกับฝั่งท่าข้ามแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2497 และต่อมามีการสร้างสะพานในเขตตัวเมืองเพิ่มขึ้นอีก ได้แก่ สะพานเฉลิมพระเกียรติ สะพานบ้านใหม่ (เชื่อมถนนฉะเชิงเทรา-บางน้ำเปรี้ยว) สะพานวรรณขิง สะพานเสริมวิเศษ สะพานศุภกิจ สะพานเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา (สยาม คำสุวรรณ, 2549) ส่งผลให้การคมนาคมทางบกสะดวกและรวดเร็วมากขึ้น ทำให้ความต้องการใช้บริการเรือเมล์ลดน้อยลงต่อมาไม่นานนัก เรือเมล์ก็ค่อย ๆ เลิกกิจการ ไปโดยเริ่มจากเรือเมล์แดง ถัดมาเป็นเรือเมล์ขาวและเรือเมล์เขียว ตามลำดับ ดังนั้นอีกราว 5 ปีต่อมา สาลิกา จิตรประสงค์ จึงได้ต่อเรือค่วนเป็นเรือที่ใช้เครื่องยนต์ คัดแปลงวางกลางลำเรือ ซึ่งเป็นเรือที่มีขนาดใหญ่ขึ้นมาให้บริการรับส่งผู้โดยสารในลำน้ำบางปะกง เพื่อให้การเดินทางด้วยเรือโดยสารเร็วขึ้นกว่าเดิม และสามารถแข่งกับความเร็วของการเดินทางด้วยรถยนต์ได้ วิ่งจากท่าเรือเทศบาลเมืองฉะเชิงเทราถึงตลาดบางคล้า โดยใช้ท่าเรือเมล์ขาวและท่าเรือเมล์แดงที่เลิกกิจการไปแล้วมาเป็นท่าเรือค่วน จนกระทั่งประมาณปี พ.ศ. 2511-2512 ท่าเรือได้ย้ายตามท่ารถไปอยู่ท่าหน้าอาคารสำนักงานเทศบาลเมืองฉะเชิงเทราในขณะนั้น ซึ่งปัจจุบันคือ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ จนถึงปี พ.ศ. 2537 จึงได้เลิกกิจการไป ผลกระทบต่อ

ธุรกิจการวิ่งเรือรับ-ส่งผู้โดยสารเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และในครั้งนี้อ้อได้ว่าแทบจะสูญสิ้นในวิถีทาง การทำมาหากินกับธุรกิจบริการวิ่งเรือ โดยสารในแม่น้ำบางปะกงเลยทีเดียว สาเหตุจากการที่รัฐบาล มีนโยบายและอนุมัติงบประมาณในการสร้างเขื่อนทดน้ำบางปะกง ซึ่งเริ่มสร้างในปี พ.ศ. 2538 ทำให้เรือต้องหยุดวิ่ง ปัจจุบันเหลือวิ่งอยู่เพียงลำเดียวคือ เรือของ แซงกี้ แซงซิม ประกอบกับมี ถนนตัดเข้าถึงทุกหมู่บ้านทำให้ชาวบ้านหันมาใช้รถจักรยานยนต์ และรถยนต์ส่วนตัวรวมทั้งมีรถ สองแถวรับจ้างวิ่งเข้าถึงตามหมู่บ้านด้วย (มนัส ตันงาม, 2551 ข)

จะเห็นได้ว่า การสร้างถนนได้ทำลายธุรกิจการเดินเรือที่เคยทำรายได้มหาศาลให้ กับผู้ประกอบการ เพราะการขนส่งผ่านคลองเชื่อมต่าง ๆ ลดลงจนเหลือเพียงการขนถ่ายสินค้าที่ ผลิตขึ้นภายในคลองที่ทางรถไฟและถนนเข้าไม่ถึงเท่านั้น เรือสินค้าที่เคยเดินระหว่างกรุงเทพฯ กับ เมืองฉะเชิงเทราค่อย ๆ ลดจำนวนลง รวมทั้งชุมชนในคลองเชื่อมค่อย ๆ ถูกลดความสำคัญใน การเป็นท่าเรือและตลาดการค้าลงเช่นกัน และเมื่อการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำบางปะกงแล้วเสร็จ ส่งผลให้ชุมชนการค้าริมน้ำที่เคยรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจเสื่อมความสำคัญลงและถูกแทนที่ด้วยชุมชน ทำรถ แต่ในวันนี้ยังมี เรือจ้างข้ามฟาก ที่เหลือรับจ้างอยู่เพียงลำเดียวคอยให้บริการรับ-ส่งผู้โดยสาร ข้ามแม่น้ำบางปะกงระหว่างท่าน้ำวัดแหลมใต้กับท่าน้ำวัดเขนด์ปอด ซึ่งชาวบ้านเรียกคั้งน้ำช่วงนี้ ว่า “ท้องน้ำ” คือ บริเวณตลาดท้องน้ำปากคลองบางไฟในอดีตนั่นเอง จากการสัมภาษณ์ วิระพงษ์ อยู่สุข บอกว่า “ทุกวันนี้ยังมีผู้ใช้บริการข้ามฟากทางเรืออยู่พอสมควร การข้ามฟากครั้งนี้ระยะทาง มันใกล้ใช้เวลาแค่นาทีสองนาทีก็ถึงแล้วค่าเรือก็ถูก แต่ถ้าใช้รถมันอ้อมใช้เวลาานาน” (วิระพงษ์ อยู่สุข, สัมภาษณ์, 11 กรกฎาคม 2556) ส่วนวิถีการทำมาหากินในอาชีพรับเรือจ้างข้ามฝั่งของ วิระพงษ์ อยู่สุข มีรายได้ที่หักค่าน้ำมันออกแล้ววัน ๆ หนึ่งก็ประมาณ 400-500 บาท

ช่างต่อเรือ ช่างซ่อมเรือ และช่างซ่อมเครื่องเรือ คืออีกหนึ่งวิถีการทำมาหากินที่ต้อง เกี่ยวเนื่องกับเรือ ที่เมืองฉะเชิงเทรามีหลายคนและหลายที่ เช่น “ช่างอ้อม” หรือ อูสมาวงศ์ช่าง เป็น ช่างซ่อมเครื่องเรือที่บรรดาชาวเรือในคลองนครเนื่องเขต คลองท่าไข่ และคลองขวางบน-ล่างรู้จัก กันดี โดยมีอู่ซ่อมเครื่องเรือ อยู่ในตลาดโบราณนครเนื่องเขตเป็นห้องแถวไม้ เลขที่ 19 หมู่ 13 ตำบลคลองนครเนื่องเขต อำเภอเมือง อุ้มตักทอดมาถึงลูกบุญธรรมคือช่างเที่ยง (เที่ยง ธรรมไพศาล) และในปัจจุบันอู่แห่งนี้เป็นที่ของลูกชายคือ “ช่างเทียน” (บุญเทียน ธรรมไพศาล) และช่างเทียนผู้นี้ นี้เองที่เวลา เป็ด (นาคร สีลาชัย) ไปแข่งเจ็ตสกีที่ไหนต้องให้ช่างเทียนตามไปเซอร์วิสไปด้วย แม้กระทั่งไปแข่งขันที่ต่างประเทศ โดยเฉพาะปีที่ได้แชมป์โลกและการแข่งขันครั้งนี้ได้ทำลายสถิติ โลก ในรายการ โนวิท รุ่น 1,200 ซีซี ในปี พ.ศ. 2545 ซึ่งนอกจากจะมีถ้วยรางวัลให้นักแข่งแล้ว ยังมี ประกาศนียบัตรให้คนเซอร์วิสด้วยซึ่งช่างเทียนก็ได้มา (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ข) ส่วน ช่างเซียง หนุมจินที่อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราตั้งแต่อายุ 7 ขวบ ยึดอาชีพ

รับต่อเรืออยู่ที่คลองประเวศบุรีรมย์ บ้านของ ช่างเซียง มีท่าหน้าในอดีตจะตีกักไปด้วยเรือน้อยใหญ่ที่แวะมาจอดเทียบท่า เพราะบ้านหลังนี้ได้เปิดอุ้งรับต่อและซ่อมเรือมาค เรือบรรทุกข้าวรวมถึงเรือยนต์ กิจการเฟื่องฟูมากเรียกว่าในสมัยนั้นหากเอ่ยชื่อ “คานเรือฉั่วเหลียงเฮงของเจ้าแก่เซียง” แล้วคงไม่มีใครไม่รู้จัก แต่พอถนนอ่อนนุช-จะเข้เกรา ตัดเข้ามาถึงละแวกตำบลเทพราช อำเภอบ้านโพธิ์ ความนิยมในเรื่องการใช้เรือลดน้อยลง ประจวบกับช่วงนั้นเจ้าแก่เซียงอายุมากแล้วจึงเลิกกิจการนี้ไป ทุกวันนี้จึงเหลือเพียงโรงเรือนและแผ่นไม้ไว้เป็นร่องรอยบอกเล่าอดีตการเป็นช่างต่อเรือเท่านั้น (แก้วเกล้า, 2556)

5. บริการด้านรถยนต์ในเมืองฉะเชิงเทรา

เมืองฉะเชิงเทรามีบริการด้านรถยนต์ทั้งรถสองแถวก็มีหลายสาย ได้แก่ สายฉะเชิงเทรา-นครเนื่องเขต, สายสถานีขนส่ง-วัดสายชล, สายสถานีขนส่ง-สถานีรถไฟ-โสธร, สายฉะเชิงเทรา-บางปะกง, สายฉะเชิงเทรา-บางคล้า-ราชภัฏ (หัวไทร), สายฉะเชิงเทรา-คลองหลวงแพ่ง, สายฉะเชิงเทรา-คลอง 18, สายฉะเชิงเทรา-บางน้ำเปรี้ยว-คลองหกวา, สายสถานีขนส่ง-เกาะไร่-บ้านเกาะดอน, สายสถานีขนส่ง-เกาะไร่-วัดพิม-ตลาดลาวบางปะกง, สายสถานีขนส่ง-คลองขุดใหม่-อบต. ท่าไข่ ฯลฯ และรถตู้โดยสารวิ่งระหว่างกรุงเทพฯ ไปถึงอำเภอต่าง ๆ ของเมืองนี้ โดยผ่านตัวเมืองทุกสาย รวมทั้งมีรถประจำทางปรับอากาศรอบเมือง ดำเนินงานโดย บริษัท ชุมพลรุ่งเรือง จำกัด เจ้าของธุรกิจนี้คือ ประดิษฐ์ เจริญรุ่งเรือง สำหรับบริการด้านการเดินทางของเอกชนในเมืองนี้เป็นที่รู้จักกันมานานเห็นจะเป็นกิจการของ ชลอ สุดประเสริฐ (หนู) เจ้าของธุรกิจ “หนูบริการ” ข้อมูลที่ได้จาก ชลอ สุดประเสริฐ ทำให้ทราบว่าพ่อคือ เทียบ สุดประเสริฐ เดิมมีอาชีพขับเรือรับจ้าง จนเมื่อปี พ.ศ. 2497 ได้ไปกู้เงินมาซื้อรถยนต์ยี่ห้อพาร์โก้ จากบริษัท ดิสแฮล์ม กรุงเทพฯ ในราคา 42,000 บาท ตอนที่ซื้อมีแต่หัวเก๋งกับคัสซี แล้วมาจ้างต่อโครงตัวถังด้วยไม้มะค่าที่อำเภอพนัสนิคม เมืองชลบุรี นำมาวิ่งรับ-ส่งผู้โดยสารระหว่างอำเภอบ้านโพธิ์กับตัวเมือง พอถึงฉะเชิงเทราต้องจอดส่งผู้โดยสารที่ฝั่งท่าข้ามเหมือนรถสายพนัสนิคมและสายพนมสารคาม เพราะตอนนั้นยังไม่มีสะพานข้ามแม่น้ำบางปะกง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2513 จึงได้จดทะเบียนเป็นบริษัทบ้านโพธิ์ขนส่ง จำกัด ดำเนินธุรกิจเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ขณะนี้บริษัท บ้านโพธิ์ขนส่ง จำกัด มีรถวิ่งให้บริการรับ-ส่งพนักงานบริษัทและโรงงานต่าง ๆ ถึง 110 คัน (มนัส ตั้งงาม, 2554 ง)

เมื่อฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองอุตสาหกรรม ทำให้มีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้นอย่างมากมายแล้วธุรกิจหนึ่งที่เติบโตตามขึ้นมาด้วย คือการให้บริการรถรับ-ส่งพนักงานบริษัทต่าง ๆ หรือที่เรียกกันว่า “ทรานสปอร์ต” นั่นเอง ผู้ประกอบการทรานสปอร์ตรายเดิมที่รู้จักกันดี คือบริษัท บ้านโพธิ์ขนส่ง จำกัด ของ ชลอ สุดประเสริฐ ที่กล่าวถึงแล้ว ยังมีทรานสปอร์ตของนิมิตรบริการ

นรินทร์แอร์บัสของ นรินทร์ งานไมตรีประเสริฐ มหาจักรพรรดิเดินรถของ นพดล พูลสมบัติ และ จิตรอนันต์ ของ ณ์ภูฏ์ กิตติกุล ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 ได้มีผู้ประกอบการหน้าใหม่เกิดขึ้นอีก ในช่วงเช้าและเย็นของทุก ๆ วันจะพบเห็นรถบัสของผู้ประกอบการรายนี้วิ่งรับ-ส่งพนักงานของบริษัทโตโยต้าและบริษัทอื่น ๆ ในเครือคือ บริษัท ประดิษฐ์รุ่งเรืองทัวร์ จำกัด ของ ประดิษฐ์ เจริญรุ่งเรือง และธุรกิจในเครือที่มีสายสัมพันธ์กับโตโยต้า ได้แก่ บริษัท โตโยต้าอะเซิงเทราผู้จำหน่ายโตโยต้า 3 แห่งที่อำเภอเมือง อำเภอพนมสารคามและอำเภอบางปะกง รวมถึงธุรกิจซื้อขายและแลกเปลี่ยนรถยนต์มือสองในสามบริษัท โตโยต้าซัวร์ แม้สายสัมพันธ์กับโตโยต้าจะทำให้กลุ่มธุรกิจนี้มองเห็นช่องทางในอาชีพบริการขนส่ง จนเกิดบริษัทด้านทรานสปอร์ตขึ้นก็ตาม แต่สายสัมพันธ์ก็ไม่ใช่เหตุเดียวที่ทำให้บริษัทแห่งนี้ได้รับการคัดเลือกจากบริษัทชั้นนำด้านอุตสาหกรรมยานยนต์ระดับโลกอย่างบริษัท โตโยต้า มอเตอร์ ประเทศไทย จำกัด ให้เป็นผู้ดูแลและบริการรับ-ส่งพนักงานของบริษัทในเครือโตโยต้าในเมืองฉะเชิงเทราทั้งหมด ต่อเนื่องยาวนานมากกว่า 20 ปี

กนกพันธุ์ เจริญรุ่งเรือง ผู้จัดการบริษัท ประดิษฐ์รุ่งเรืองทัวร์ จำกัด บอกว่าทางบริษัทได้นำเทคโนโลยีทันสมัยมาใช้ในการควบคุมความเร็วของการขับรถ ซึ่งระบบเดิมที่ใช้กันอยู่ทั่วไปจะเป็นแบบการ์ดเสียบและประมวลผลความเร็วออกมาเป็นรูปแบบกราฟซึ่งวิธีนี้โกงได้ถ้ามีเทคนิค ดังนั้นทางบริษัทจึงนำระบบ จีพีอาร์เอส (GPRS) ผ่านดาวเทียมเข้ามาใช้ ถึงแม้ว่าระบบนี้จะลงทุนสูงกว่าระบบการ์ดมาก เพราะต้องเสียทั้งค่าติดตั้ง GPRS ที่ตัวรถทุกคัน ๆ ละประมาณ 20,000 บาท แล้ว ยังต้องเสียค่าใช้จ่ายรายเดือนอีกคันละ 700 บาท แต่ก็มีข้อดีตรงที่สามารถแสดงผลการใช้รถได้หลายรูปแบบและได้ค่าที่ชัดเจนมากขึ้น ทำให้สามารถควบคุมความปลอดภัยในการใช้รถของบริษัทได้อย่างมีประสิทธิภาพ สำคัญที่สุดคือต้องควบคุมพฤติกรรมกรรมการขับรถของพนักงานขับรถ ซึ่งการรับพนักงานขับรถของบริษัทมีการกำหนดว่าต้องได้รับใบอนุญาตขับขี่ขนส่งมาแล้ว 3 ปีขึ้นไป อายุ 28 ปีขึ้นไป เพราะต้องการผู้ที่มีวุฒิภาวะสูง ไม่ก็กะนอง และทดสอบว่าไม่มีสารเสพติด ยาบ้า กัญชา แอลกอฮอล์ทุกครั้ง

นอกจากนี้ ทางบริษัทยังมีรางวัลให้พนักงานขับรถที่ผ่านการตรวจอย่างครบถ้วนคือผ่านการตรวจวัดระดับแอลกอฮอล์ทางลมหายใจ และผ่านการตรวจสารเสพติดทางปัสสาวะ รางวัลเหล่านี้ตั้งไว้ที่ 1,000 บาท ต่อเดือนต่อเกณฑ์ หมายความว่าหากพนักงานขับรถปฏิบัติตามเกณฑ์ที่กำหนดได้ทุกข้อจะได้รับรางวัลถึง 5,000 บาทต่อเดือน และหากทำได้ 3 เดือนติดต่อกันจะมีรางวัลพิเศษอีก 2,000 บาท มาตรการด้านความปลอดภัยอื่น ๆ คือ ในรถทุกคันจะติดเซฟตี้ประตูอัตโนมัติ มีประตูฉุกเฉิน มีค้อนทุบกระจกเพื่อออกจากรถยามฉุกเฉิน และติดกล้องวงจรปิดด้านท้ายรถ เพื่อให้สามารถเห็นภาพขณะรถถอยหลังผ่านทางจอภาพในรถ และยังมีกล้องวงจรปิดในรถ

เพื่อดูแลความปลอดภัยของผู้โดยสารด้วย (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ฉ)

ยังมีอาชีพอื่น ๆ ของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรา เช่น บริการสามล้อถีบของ สงัด ประยูรสุข วัย 84 ปี น่าจะเป็นคนสุดท้ายของเมืองนี้ สงัด ประยูรสุข เล่าว่า “...สมัยหนุ่ม ๆ ลุงทำงานตรงโรงสี โค้งวัดแหลม ตอนนั้นมีลูก 4 คนแล้ว ป้าสายัณห์ภรรยาลุงเลี้ยงหมูอยู่ที่บ้าน 4-5 ตัว ลุงทำงาน โรงสีมาเรื่อย ๆ จนถึงปี พ.ศ. 2500 ที่กรุงเทพฯ เขาให้เลิกใช้สามล้อถีบ ลุงเลยใช้เงินเก็บไปหาซื้อ รถสามล้อถีบจากกรุงเทพฯ มาได้คันหนึ่งราคา 800 บาท ซื้อมาเมื่อปี พ.ศ. 2502 สมัยนั้นสามล้อถีบ ยังมีทะเบียนอยู่ ต่อทะเบียนปีละสามบาทสี่สิบ ตอนนี้อยู่สามล้อหายจากถนนหมดแล้ว...”

(แก้วเกล้า, 2553 ข, หน้า 22) รวมถึงงานซ่อมรองเท้าซึ่งมีอยู่หลายราย หนึ่งในนั้นคือ ไพบูลย์ เอื้อเพื่อ อายุ 61 ปี เล่าย้อนอดีตให้ฟังว่า เดิมเป็นคนเมืองปราจีนบุรีเมื่อแต่งงานแล้วได้พากัน มาอยู่ฉะเชิงเทรา เหตุที่ตัดสินใจมาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินที่เมืองนี้ เพราะมองว่าฉะเชิงเทรา เป็นเมืองศูนย์รวมผู้คน เป็นทางผ่านสัญจรไปมาของผู้คนมากกว่าที่ปราจีนบุรี จึงมาเช่าบ้านอยู่ใกล้ บ้านพักพนักงานรถไฟหลังสถานีตำรวจ โดยเริ่มอาชีพซ่อมรองเท้าอย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจัง รายได้จาก การซ่อมรองเท้าทำให้ ไพบูลย์ เอื้อเพื่อ สามารถซื้อบ้านเช่าหลังนี้เป็นของตัวเองแล้วจนกระทั่ง ทุกวันนี้ก็ไม่ได้ย้ายไปไหน (ตระกุล ก, 2552) จะเห็นได้ว่า เมืองฉะเชิงเทราในอดีตเป็นที่พักพิง ที่ทำมาหากินของผู้คนที่อพยพเข้ามาเช่นไร ปัจจุบันเมืองนี้ก็ยังคงมีบทบาทสำคัญอยู่เหมือนเดิม ถ้าเปรียบได้ก็คงไม่ต่างจากต้นโพธิ์ต้นไทรที่เป็นทั้งที่อยู่อาศัยของนกได้ทำรัง และเป็นแหล่งอาหาร ของนก ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ที่ได้เข้ามาอยู่อาศัยในเมืองนี้ ได้ “กินอิ่ม นอนอุ่น” ส่วนใหญ่ ก็ตั้งหลักปักฐานอยู่อย่างถาวรตลอดไป

ปัจจุบันฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีสถานประกอบการด้านบริการทั้ง โรงแรม ธนาคาร โรงภาพยนตร์ และสถานีขนส่ง แต่เนื่องจากเมืองนี้อยู่ใกล้กรุงเทพฯ การเดินทางโดยรถยนต์ จึงใช้เวลาเพียงราวชั่วโมงเศษก็ถึง เมื่อเป็นเช่นนี้จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างโรงแรมที่ทันสมัย ไว้รับรองคนเดินทาง เพราะสามารถเดินทางกลับมาพักผ่อนในกรุงเทพฯ ได้ ถึงกระนั้นเมืองนี้ก็ยังมีธุรกิจด้านโรงแรมหลายแห่ง ย่านถนนสุขประยูร ได้แก่ โรงแรมแกรนด์รอยัล พลาซ่า โรงแรม โกลด์เด็นอินท์ โรงแรมเจ.อาร์ เฮาส์ ถนนมรุพงษ์ ได้แก่ โรงแรมริเวอร์อินท์ ถนนเกื้อกูล ได้แก่ โรงแรมมิตรสัมพันธ์ ถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกง ได้แก่ โรงแรมวิโฮเทล โรงแรมใจอินท์ ถนนพระยาศรีสุนทร ได้แก่ โรงแรมไดมอนเฮาส์ และถนนศรีโสธรตัดใหม่ ได้แก่ สัมมนาการ บางปะกงปาร์ค ถนนเลียงเมือง ได้แก่ บางพระรีสอร์ท ฯลฯ

สำหรับธนาคาร จำนวน 21 แห่ง แยกเป็นถนนชุมพล ได้แก่ ธนาคารกรุงเทพ ธนาคารกสิกรไทยธนาคารทหารไทย ธนาคารเอเชีย จำกัด ถนนมหาจักรพรรดิ ได้แก่ ธนาคาร กรุงเทพ ธนาคารกรุงไทย ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (สาขามหาจักรพรรดิ) ธนาคารอมสิน

(สาขาถนนมหาจักรพรรดิ) ธนาคารนครหลวงไทย จำกัด ธนาคารทหารไทย จำกัด ถนนพานิช
 ได้แก่ ธนาคารกรุงไทย ถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกง ได้แก่ ธนาคารกสิกรไทย ธนาคารอาคาร
 สงเคราะห์ ธนาคารกรุงเทพ (สาขา BIG C) ธนาคารพัฒนาวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม
 แห่งประเทศไทย ถนนสุขประยูร ได้แก่ ธนาคารกรุงไทย ธนาคารทหารไทย ถนนเปรมประชา
 ได้แก่ ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (สาขาย่อยตลาดบ่อบัว) ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด
 ถนนศรีโสธรตัดใหม่ ได้แก่ ธนาคารไทยธนาคาร จำกัด (มหาชน) ธนาคารกรุงเทพ (สาขาน้ำทิพย์ 2)
 ถนนสันติราษฎร์ ได้แก่ ธนาคารออมสิน ถนนนิคมไทย ได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์
 การเกษตร และโรงพยาบาลจำนวน 3 แห่ง ได้แก่ โรงพยาบาลเมเจอร์ซินิเพล็กซ์ (สาขา
 BIG C 1) โรงพยาบาลกิตติเชียวเตอร์ และโรงพยาบาล SF ซินีมาร์ (สาขาโรบินสัน) ส่วนบริการ
 ด้านร้านอาหารมีเป็นจำนวนมาก เช่น ร้านเรือนลำพู ไก่ย่างน้องปู จิตรลดาปลาเผา ครัวอิมสุข เรือน
 ร่มไทร บุรีมายา เพิ่มบุญ มทรสเรือนแพ รวยเรือนแพ แก้มฉี่ บ้านเบญจ กินลมชมปลา สวนอาหาร
 บ้านใหญ่ กุ้งนาง เอกขนก ปูกรรเชียง แพพวงค์ แพแมนยู บอส บ้านป่าหนู ร่มไม้สายธาร ครัวคุณ
 พัฒน์ เป็นต้น

ท้ายบทนี้ผู้วิจัยขอเสนอให้เห็นว่าตลอดระยะเวลาอันยาวนานกว่า 156 ปี ตั้งแต่ปี
 พ.ศ. 2398-2554 ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง อาศัยจากหลักฐาน
 รายงานประจำปีของมณฑลปราจีนบุรีในปี พ.ศ. 2471 โดย มหาอำมาตย์ตรีพระยาอินทราธิบดีสีหราช
 ครอบเมือง (ทองย้อย เสวตศิลา) เทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ได้กล่าวถึงวิถีชีวิตการทำมาหากินของ
 ชาวเมืองนี้ทั้งด้านการเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการต่าง ๆ ดังนี้

“...โรงมหรสพ โรงสี โรงเลื่อย และอื่น ๆ โรงมหรสพ จังหวัดฉะเชิงเทรา มี 4 โรง
 โรงสีเข้าเครื่องจักรในฉะเชิงเทรา มี 37 โรง (หมายถึงโรงสีข้าว) โรงเลื่อยจักร
 ฉะเชิงเทรา มี 2 โรง โรงเลื่อยมือฉะเชิงเทรา มี 58 โรง โรงทำน้ำแข็ง
 ฉะเชิงเทรา มี 1 โรง โรงพิมพ์รวมทั้งมณฑลมีที่ฉะเชิงเทรา 1 โรง โรงทอผ้าด้วยมือ
 ฉะเชิงเทรา มี 1 โรง อาชีพของพลเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา มีการทำสวนหมาก
 มะพร้าว ทำสวนจาก(ทำเป็นดับมุงหลังคาและทำขนมจากด้วย) การจับสัตว์น้ำ
 และการตัดไม้หาของป่า นับได้ว่าผลดีเป็นปกติ ส่วนการทำสวนในฉะเชิงเทรา
 ได้แนะนำให้พลเมืองอุตสาหกรรม ทำการถากถางเพาะปลูกผลไม้ให้มากขึ้น การอาชีพ
 ของราษฎรประเภทนี้มีมาแต่โบราณ และที่ดินราคาแพงกว่าแต่ก่อน ป่าไม้ใน
 ฉะเชิงเทรา การทำป่าไม้มีในท้องที่อำเภอพนมสารคาม และอำเภอบางคล้าแต่
 จะนับว่าเป็นลำเป็นต้นยังไม่ได้ ด้วยราษฎรที่ตัดไม้หาของป่า โดยมากมีอาชีพ
 ทางทำนายนั่นเอง พอว่างจากการทำนาจึงเข้าป่าตัดไม้เสา หวาย ฯลฯ ส่วนการ

จำหน่ายมีพ่อค้าคอยรับซื้อประจำอยู่ ณ ท้องที่ แล้วส่งไปจำหน่ายตามท้องที่ใกล้เคียงอีกทอดหนึ่ง ซึ่งเป็นการสะดวกอยู่บ้าง แต่ไม่สู้จะได้ราคานัก เวลานี้ทางราชการป่าไม้ได้จัดเจ้าหน้าที่งานป่าไม้ประจำ ณ อำเภอพนมสารคาม และอำเภอบางคล้าเพื่อควบคุมตรวจปราบปรามการอาชัพตัดไม้หาของป่าที่เจริญขึ้น ในอำเภอพนมสารคามได้มีสินค้าใหม่เกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่งคือไม้ที่ใช้ทำก้านไม้ขีด ไม้ชนิดนี้ชาวป่าเรียกว่าไม้มะยมป่า ตัดเป็นท่อน ๆ ขนาด 6 สอก บรรทุกเรือส่งไปกรุงเทพฯ มาก ราคาเวลานี้หาบหนึ่งราว 1 บาท 30 สตางค์ การจับปลาในจังหวัดฉะเชิงเทรามีทำเป็นล้าเป็นสันเฉพาะตำบลบางปะกง ตำบลสองคลองในท้องที่อำเภอบางปะกงเป็นส่วนมาก มีทำโป๊ะบ้าง ทำวนบ้างในท้องที่อำเภอบ้านโพธิ์ และอำเภอเมืองฉะเชิงเทราก็มีราษฎรทำวนบ้างแต่เป็นส่วนเล็กน้อย สัตว์น้ำที่หาได้ก็ซื้อขายจำหน่ายกันในท้องที่และส่งมาจำหน่ายที่จังหวัดฉะเชิงเทรบ้าง...”(มนัส ตันงาม, 2554 ฃ, หน้า18-19)

และหลักฐานจดหมายเหตุในการเสด็จไปเปิดโรงทำทองที่เมืองปราจีนบุรีของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี ได้กล่าวถึงสิ่งของที่ผู้มารอรับเสด็จเตรียมถวาย ดังนี้

“...เรือประพาสอุดรสยามได้ใช้จักรไปจนเวลาเช้า 3 โมง เข้าปากอ่าวบางปะกง แล้วได้ใช้จักรไปเข้าลัดเขาหิน เวลาบ่ายโมงเศษถึงเมืองฉะเชิงเทรา จึงจอดเรือพระที่นั่งประทับทำหน้าพลับพลา พระปรีชาภคการลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง แล้วสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมีเสด็จขึ้นประทับพลับพลา พระยาศรีสุทนต์ไชย ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทราอ่านบาญชีของซึ่งเจ้าเมืองกรมการถวาย คือ มะพร้าวอ่อนทลาย 1 หมากดิบ โต้ะ 1 พลุโต้ะ 1 ผักกาดโต้ะ 1 กุ่ยข่ายโต้ะ 1 สุกรโต้ะ 1 เป็ด 15 ไก่ 20 ปลาสด 100 ของพระยาศรีสุทนต์ไชย น้ำตาลทรายหาบ 1 ฟองเป็ด 1,400 หมากดิบ 5,000 ผล มะพร้าวอ่อนทลาย 1 กุ้งสดโต้ะ 1 ของพระเกรียงไกรขบวรยุทธปลัด หมากสง 2,000 ผล มะพร้าวอ่อน 4 ทะลาย ...ของหลวงมหาดไทย ฟองเป็ด 100 สับปะรด 2 โต้ะ มะพร้าวอ่อน 4 ทะลาย ...ของหลวงคลัง ปลาอย่าง 3 โต้ะ มะพร้าวอ่อน 2 ทะลาย ...ของหมื่นรองวัง ปลาอย่าง 2 โต้ะ ปลาใบไม้ 1 โต้ะ ฟองเป็ด 100 ฟอง หมากดิบ 1,000 ผล...” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2551, หน้า 105-109)

จากหลักฐานข้างต้น สามารถสรุปให้เห็นภาพรวมทางเศรษฐกิจถึงแหล่งที่มาของรายได้ อันเกิดจากวิถีการทำมาหากินของชาวเมืองฉะเชิงเทราที่มีหลากหลายอาชีพ ทั้งยังทำให้เห็นภาพของ

การผลิตเพื่อการค้าอันเนื่องจากอุตสาหกรรมที่เจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงปี พ.ศ. 2398 และมีพัฒนาการสืบเนื่องมาเรื่อยๆ ยั่งยืนมาถึงปัจจุบัน กล่าวคือในภาคอุตสาหกรรมเมืองฉะเชิงเทรามีรายได้จากฐานการผลิตที่มีศักยภาพ เช่น อุตสาหกรรมยานยนต์และชิ้นส่วนยานยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้าและอิเล็กทรอนิกส์ เป็นต้น ส่วนรายได้ในภาคเกษตรกรรมเมืองฉะเชิงเทราก็เป็นแหล่งผลผลิตที่หลากหลายมีทั้งข้าว มันสำปะหลัง ยางพารา มะม่วง มะพร้าว หมู ไก่ ไข่ไก่ ไข่เนื้อ ฯลฯ การประมงมีปลากระพง กุ้งกุลาดำ กุ้งขาว กุ้งก้ามกราม ปลาน้ำจืด ด้านการท่องเที่ยวเมืองนี้มีแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมมากมายหลายแห่ง ทั้งในช่วงระยะที่ผ่านมาฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ทำการค้ากับประเทศเพื่อนบ้าน มีการซื้อขายกันตามปกติ อย่างสินค้าประมงส่งออกกุ้งไปยังประเทศเวียดนาม หรือแม้กระทั่งพันธุ์ปลากะพงขาวก็ส่งไปขายเวียดนามเพราะฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลากะพงขาวที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ ด้านสินค้าอุตสาหกรรมก็ส่งหมูมีชีวิตไปขายที่ประเทศกัมพูชา ลาว และจีนตอนใต้แถบมณฑลยูนนาน ซึ่งพ่อค้าจากจีนจะมารับสินค้าที่อำเภอเชิงทอง จังหวัดฉะเชิงเทรา ด้านการลงทุนคนเมืองฉะเชิงเทราได้ไปลงทุนในประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ไปตั้งโรงสีข้าวที่ประเทศสหภาพเมียนมาร์ ไทยแอโรวีไปลงทุนที่พระตะบอง ประเทศกัมพูชา หรือศิริวัฒนาอินเตอร์พรีนซ์ต้องใช้แรงงานจำนวนมากในการทำหนังสือป๊อปอัพ ก็ไปลงทุนที่กรุงเวียงจันทน์ ประเทศลาวและประเทศกัมพูชา โดยอาศัยจุดเด่นทางกายภาพของเมืองฉะเชิงเทราที่ตั้งอยู่ในชัยภูมิที่เป็นศูนย์กลางการเชื่อมต่อกับประเทศสมาชิกในกลุ่มอาเซียนทั้งแนวเหนือ ใต้ ตะวันออกและตะวันตก

การที่มีโรงงาน บริษัท ห้างร้านทั้งหลายมาเปิดกิจการในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ทำให้วิถีการทำมาหากินของชาวบ้านบางส่วนมีอาชีพเป็นพนักงานในโรงงานหรือบริษัทต่าง ๆ เช่น บริษัทควอลิตี้ คอฟฟี่โปรดักส์ จำกัด (QCP) ซึ่งเป็นบริษัทผลิตกาแฟสำเร็จรูป “เนสกาแฟ” ในเครือเนสเล่ ตั้งอยู่ที่ตำบลศาลาแดง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว มีพนักงานทั้งสิ้น 414 คน ซึ่งในพื้นที่ของอำเภอบางน้ำเปรี้ยวชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม ดังนั้น บริษัทนี้จึงมีพนักงานที่เป็นมุสลิมประมาณ 20% จึงทำให้เกิดชมรมศาสนาเพื่อประสานความสัมพันธ์ในสองวัฒนธรรมที่ผสมกลมกลืน มีกิจกรรมร่วมกัน ก่อให้เกิดมิตรภาพที่ดี และมีการอนุรักษ์เกมกีฬาพื้นบ้านของชาวมุสลิมเรียกว่า กีรอม ซึ่งเป็นกีฬาที่สมาชิกทั้งชาวพุทธและมุสลิมเล่นกันในเวลาพัก ส่งผลให้เกิดความรัก ความสามัคคีที่ดีต่อกัน (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2551 ง)

จะเห็นได้ว่า วิถีการทำมาหากินของชาวเมืองฉะเชิงเทรามีหลากหลายอาชีพทั้งทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการ ในเขตตัวเมืองและเขตตัวอำเภอต่าง ๆ ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพด้านพาณิชยกรรมโดยเฉพาะการค้าส่งและค้าปลีกสินค้าอุปโภค บริโภค ต่าง ๆ รวมไปถึงธุรกิจบริการต่าง ๆ รองลงมาจะเป็นข้าราชการ/พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงาน

ในองค์กรเอกชนและรับจ้างทั่วไป นอกจากนั้นลักษณะของกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะเป็นกิจกรรม การอุตสาหกรรมเกี่ยวกับการผลิตอาหาร การประกอบและการผลิตเครื่องมือเกษตรกรรม อุปกรณ์ การก่อสร้างและของใช้ในครัวเรือน แต่เมื่อพิจารณาโครงสร้างทางเศรษฐกิจของเมืองนี้อาชีพที่ ก่อให้เกิดรายได้เป็นอันดับหนึ่ง ก็ยังคงเป็นอาชีพด้านเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวเมืองนี้ นั่นเอง และไม่ว่าจะมีวิธีการทำมาหากินในอาชีพใดก็ตาม ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถใน การปรับตัวของชาวเมืองนี้ เพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำ บางปะกง อันมีแม่น้ำบางปะกงเป็นแม่น้ำสายหลักเปรียบประดุจเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิต ของชาวเมืองนี้ สมดังคำขวัญของเมือง ที่ว่า แม่น้ำบางปะกงแหล่งชีวิต พระศักดิ์สิทธิ์หลวงพ่อโสธร พระยาศรีสุนทรปราชญ์ภาษาไทย อ่างฤๅไนป่าสมบูรณ์ ทั้งยังแสดงให้เห็นว่า ฉะเชิงเทราเป็น เมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกงอย่างแท้จริงอีกด้วย

บทที่ 4

ผลกระทบอันเกิดจากการเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจ แห่งลุ่มน้ำบางปะกงของฉะเชิงเทรา

การที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกงในช่วงระยะเวลาที่ยาวนานถึง 156 ปี (พ.ศ. 2398-2554) ด้วยวิธีการทำมาหากินของชาวเมืองนี้ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการ อาชีพที่หลากหลายต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้าน เช่น เกิดการลงทุนทางด้านเศรษฐกิจที่เมืองฉะเชิงเทรา เกิดการผลิตเพื่อการค้า การขยายพื้นที่เกษตรกรรมและความสำคัญของที่ดิน เกิดการจ้างแรงงาน การรับวิทยาการจากต่างชาติ การตั้งชุมชนและการขยายตัวของเมือง การเป็นแหล่งรายได้ของรัฐ เมืองฉะเชิงเทราเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจและพัฒนาการจากเมืองขึ้นจตุรพักตรพิมานเมืองรองของกรุงเทพฯ ผลกระทบหรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเหล่านี้เห็นได้ว่าเป็นผลในเชิงบวก แต่มีหลาย ๆ อย่างที่ส่งผลกระทบในเชิงลบ เช่น ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย มลพิษสิ่งแวดล้อม ปัญหาที่เกิดจากแรงงานชาวจีน อิทธิพลของขุนนาง คหบดีท้องถิ่นและความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ ความเสื่อมของอุตสาหกรรมในครัวเรือน สภาพสังคมและวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราเกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ผลกระทบในเชิงบวกเมื่อฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง

1. เกิดการลงทุนทางด้านเศรษฐกิจที่เมืองฉะเชิงเทรา

การที่คนไทยไม่ชอบทำมาหากินทางการค้าขาย เนื่องจากถูกปลูกฝังให้นิยมในอาชีพรับราชการเป็นเจ้าคนนายคน และเห็นว่าการค้าขายเป็นอาชีพที่ไม่มีเกียรติ ทั้งยังเสี่ยงต่อการขาดทุนจากความไม่ชำนาญงาน ประกอบกับอาชีพนี้ต้องใช้ความอดทน ขยัน เอาใจใส่ลูกค้าเป็นอย่างดี ซึ่งคุณสมบัติเหล่านี้ไม่มีอยู่ในคนไทยแต่ชาวจีนสามารถทำได้ จึงทำให้ชาวจีนเข้ามามีอิทธิพลทางเศรษฐกิจการค้า โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา เมื่อรัฐส่งเสริมให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าเพราะเมืองนี้มีชาวจีนอพยพเข้ามาอยู่เป็นจำนวนมาก และเป็นกลุ่มคนที่ไม่ผูกติดอยู่กับระบบไพร่ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2556) จึงเป็นแรงงานอิสระสามารถทำมาหากินอยู่ภายในเมืองนี้และมีโอกาสในการสะสมทุน ต่อมาจึงมักเปลี่ยนสถานะเป็นพ่อค้า เจ้าของกิจการ โรงหีบอ้อย โรงสี โรงเลื่อย และเดินเรือ ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทราเปลี่ยนแปลงไปสู่ลักษณะเศรษฐกิจแบบทุนนิยม นายทุนจีนเหล่านี้จึงมั่งคั่งขึ้นอย่างรวดเร็ว เห็นได้จากการขยายตัวของธุรกิจการผลิตน้ำตาลทรายใน

ช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนปี พ.ศ. 2398

การลงทุนตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทรายในเมืองฉะเชิงเทรามีทั้งนายทุนไทยคือ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่หันมาให้ความสนใจลงทุนในกิจการน้ำตาล ทั้งการในกู้ยืมเงินลงทุน เช่น กรณีจีน โตและหลงจู้ยืมกู้ยืมเงิน ไปให้หลงจู้เอนอบ้านสัมปทวนทำ โรงงานน้ำตาล หรือการเข้ามาลงทุนเองของรัฐ โดยการตั้งโรงน้ำตาลทรายของหลวงขึ้นภายใน เมืองนี้ หรือโรงหีบอ้อยของพระเจ้านั่งยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่บ้านใหม่ และการร่วม ลงทุนของหลวงพิทักษ์ทศกร (นายอากรชาวจีน) กับจีนยี่ตั้งโรงหีบอ้อย บรรดานายทุนที่เข้ามา ลงทุนประกอบการในเมืองฉะเชิงเทราทั้งทางด้านเกษตรกรรม (ทำไร่อ้อย) และอุตสาหกรรม ขึ้นต้น (ตั้งโรงหีบอ้อยผลิตน้ำตาลทราย) ซึ่งเป็นการผลิตสินค้าตามความต้องการของตลาด ทั้ง ภายในและภายนอกประเทศ จนเกิดการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนายอากร การขยายตัวของ เงินตรา การแบ่งงานกันทำในกิจกรรมการผลิต ทำให้ระบบทุนนิยมเข้าสู่เมืองฉะเชิงเทรา (ศรัณญา คันธชาติ, 2540) และพัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้ามากขึ้น

หลังการทำสนธิสัญญาบาวริงระบบการค้าแบบผูกขาดของรัฐได้สิ้นสุดลง ทำให้พวก เจ้านายและขุนนางที่เคยได้รับผลประโยชน์ก็ต้องสิ้นสุดลงด้วย ดังนั้น พวกเจ้านายและขุนนาง ที่มีทุนทรัพย์จึงต้องการแสวงหารายได้ทางอื่นเข้ามาทดแทน ด้วยการพัฒนาโครงสร้างการลงทุน ของราชสำนักในเศรษฐกิจแบบใหม่ที่มีฐานมาจากการค้าข้าว ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงวางฐาน ให้กับพระราชวงศ์ โดยทรงจัดสรรที่ดินแถบคลองที่ขุดขึ้นใหม่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราให้ เช่น ได้พระราชทานที่ดินริมฝั่งคลองเปรี้ง 6,000 ไร่ ให้แก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ พระองค์เจ้าหญิงสุวภักตร์วิไลพรรณ และเจ้าจอมมารดาแพ เป็นต้น (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536) และมีการลงทุนในกิจการ โรงสีข้าวผ่านพระคลังข้างที่ ถึงแม้จะพยายามส่งเสริมและสนับสนุน นายทุนไทย แต่ว่าการค้าขาย การปลูกพืชเศรษฐกิจ และเป็นนายทุนออกเงินกู้ในเมืองนี้ ส่วนใหญ่ จะตกอยู่ในมือของชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจการ โรงสีข้าวและขยายสู่การส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศ ต่อมาพวกพ่อค้าข้าวหรือเจ้าของกิจการ โรงสีบางคนยังได้เข้าไปครอบครองกิจการการขนส่งสินค้าทางเรือ และสามารถสะสมทุนได้มาก ขึ้นเรื่อย ๆ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) กระทั่งบางคนได้กลายมาเป็นนายทุน กิจการเดินเรือในเมืองฉะเชิงเทรา ด้วยเหตุที่เมืองนี้มีการขยายตัวตั้งเป็นชุมชนอยู่ริมแม่น้ำ ลำคลอง และมีความคึกคักเป็นอย่างมาก จึงทำให้ทั้งนายทุนคนไทยและชาวจีนเข้ามาลงทุนซื้อเรือเพื่อทำเรือ รับจ้าง การลงทุนในกิจการเดินเรือ นายทุนหลายรายเข้ามาประกอบกิจการเรือจ้างมีทั้งเรือกลไฟ และเรือแม่ล นอกจากนี้ยังมีการเดินเรือระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทรา เช่น นายเลิศ สมันเตา (พระยาภักดีนรเศรษฐ) เดินเรือระหว่างประตุน้ำปทุมวันกับเมืองฉะเชิงเทรา กิจการเดินเรือ

เพิ่มปริมาณขึ้นอีกหลายลำและขยายกิจการเข้าสู่ธุรกิจอื่น เช่น รับขนส่งข้าวและสินค้าการเกษตร เติมน้ำมันเรือขนส่งบรรทุกสินค้าขนาดใหญ่ในแม่น้ำ นายทุนรายอื่นที่เข้ามาขออนุญาตเดินเรือเพิ่มในเส้นทางเดียวกัน คือ นายถนอมและนายเกาขออนุญาตเดินเรือกลไฟในคลองแสนแสบตั้งแต่ประตูน้ำปทุมวันถึงคลองท่าไข่ และเส้นทางระหว่างเมืองฉะเชิงเทราถึงบางปลาสร้อย เมืองชลบุรี (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) จะเห็นได้ว่าการคมนาคมที่สะดวกเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราขยายตัวมากขึ้น

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีทรัพยากรป่าไม้อุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะแถบป่าคลองระบม-ลียัดที่เต็มไปด้วยไม้มีค่าทางเศรษฐกิจ ทำให้นายทุนต้องการเข้ามาตั้งโรงเลื่อยไม้ เพราะนำมาซึ่งผลประโยชน์อย่างมหาศาล ด้วยเหตุนี้ เหล่านายทุนทั้งหลายจึงพากันมุ่งสู่พื้นที่ป่าของเมืองฉะเชิงเทรา นายทุนที่เข้าไปทำไม้ในเขตพื้นที่คลองระบม คือ เสี่ยอูครซึ่งมาจากกรุงเทพฯ ต่อมาก็มียุครเรือง ครูขาวและครูกลึง เป็นนายทุนที่ไปจากตลาดเกาะขนุน ส่วนป่าในเขตพื้นที่ต้นน้ำคลองลียัดก็มีบริษัทเออีวิทยาพาณิชย์ จำกัด ที่ยังคงตัดไม้อย่างต่อเนื่อง และมีบริษัทศิริพนมมาศที่เริ่มเข้าไปตัดไม้ในช่วงปี พ.ศ. 2503-2504

การที่เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง สภาพภูมิศาสตร์ ภูมิประเทศเช่นนี้ทำให้พื้นที่ส่วนใหญ่เหมาะสำหรับการเกษตรกรรม อีกทั้งพื้นที่บางส่วนเป็นที่ราบลูกฟูกเหมาะสำหรับการปลูกพืชไร่ จึงเป็นที่สนใจของกลุ่มนายทุน เช่น กลุ่มธุรกิจเกษตรไทยรุ่งเรือง กลุ่มธุรกิจเกษตรของเบทาโกร กวางซุ่นหลี และมิตรผล ประกอบกับในช่วงปี พ.ศ. 2510 บริษัทธุรกิจเกษตรได้รับสิทธิพิเศษจากรัฐบาล ด้วยการลดหย่อนภาษีและให้สิทธิพิเศษอื่น ๆ ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน โดยเฉพาะนับจากปี พ.ศ. 2519 รัฐบาลเน้นส่งเสริมบริษัทธุรกิจเกษตร และให้ความสำคัญสูงกว่าธุรกิจอื่น ๆ กิจการแรก ๆ ที่สนองรับนโยบายของรัฐบาลคือ ธุรกิจผลิตมันสำปะหลังอัดเม็ด โรงงานผลิตแป้งมันสำปะหลัง อาหารสัตว์จากข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ น้ำมันถั่วเหลืองและถั่วเหลืองอัดแผ่น และโรงงานผลิตน้ำตาลทราย ซึ่งนักธุรกิจที่ได้รับการสนับสนุนเหล่านี้ต่างมีกำไรสะสมจึงลงทุนในธุรกิจเกษตรใหม่ ๆ ต่อไป เช่น บริษัทเจริญโภคภัณฑ์ (ซีพี) โดยร่วมทุนกับบริษัทอาเบอร์เคอร์ของสหรัฐอเมริกาในการเลี้ยงไก่เป็นอุตสาหกรรม (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

การเข้าร่วมทุนของสหรัฐอเมริกากับบริษัทเจริญโภคภัณฑ์นี้ เท่ากับรัฐบาลไทยยอมรับกระแสการพัฒนาเป็นนโยบายเศรษฐกิจ ที่สนับสนุนระบบทุนนิยมของนายทุนต่างชาติ เป็นผลให้เกิดมีการลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศไหลเข้ามา ในระยะแรก ๆ แหล่งที่มาของการลงทุนคือ สหรัฐอเมริกา ระยะต่อมา รัฐมีนโยบายส่งเสริมการลงทุนจากต่างประเทศทำให้ดึงดูดทุนต่างประเทศเข้ามาเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะญี่ปุ่นที่เศรษฐกิจเจริญเติบโตส่งผลให้ค่าจ้างแรงงานใน

ญี่ปุ่นสูงขึ้น จึงเป็นแรงผลักดันให้นายทุนญี่ปุ่นเคลื่อนย้ายกระบวนการผลิตเข้ามายังประเทศไทย เพราะมีค่าแรงถูกและจะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีความพร้อม มีนิคมอุตสาหกรรมที่สามารถรองรับได้ ทำให้นายทุนจากญี่ปุ่นตัดสินใจเลือก เห็นได้ชัดคือบริษัทผลิตรถยนต์โตโยต้าเข้ามาลงทุนใน นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซีดีที่อำเภอแปลงยาว และที่อำเภอบ้านโพธิ์ เมื่อเศรษฐกิจไทยเปิดมากขึ้น จึงดึงดูดเงินลงทุนจากต่างประเทศได้มากขึ้น แต่ทว่ายังสู้เสี่ยงกับวิกฤตเศรษฐกิจ กระทั่งปี พ.ศ. 2534-2536 รัฐบาลไทยเปิดเสรีระบบการเงินภายใต้แรงสนับสนุนผลักดันของธนาคารโลก โดยคาดหวังว่าจะส่งผลให้เศรษฐกิจไทยพัฒนามากยิ่งขึ้นจนเป็นเสมือนประเทศพัฒนาแล้ว ผลที่ตามมาคือ เงินลงทุนจากต่างประเทศไหลเข้าประเทศไทยอย่างล้นหลาม แคปี พ.ศ. 2538 เพียงปีเดียวเงินลงทุนจากต่างประเทศที่เข้ามาในประเทศไทยมีมูลค่ามากกว่าที่เข้ามาในช่วง สิบปีก่อน นอกจากนี้ องค์ประกอบของเงินลงทุนจากต่างประเทศก็เปลี่ยนไป กล่าวคือ เงินลงทุน โดยตรงจากต่างประเทศมีสัดส่วนลดลง แต่เงินลงทุนที่ให้ธนาคารกู้และการลงทุนในตลาด หลักทรัพย์สัดส่วนเพิ่มขึ้น จนเกิดเป็นภาวะทุนล้นเกิน (Economic shock) อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้น มาก่อน (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

2. เกิดการผลิตเพื่อการค้าขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 รัฐมีนโยบายหารายได้มาเป็นค่าใช้จ่าย ในราชการของแผ่นดิน โดยการส่งเสริมให้มีการค้ากับต่างประเทศ เมื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น ส่วนที่ไพร่ส่งเข้ามาแทนการเกณฑ์แรงงานจึงไม่เพียงพอ รัฐจึงจำเป็นต้องซื้อผลผลิตจากรายจร เพิ่มขึ้นเพื่อบรรเทาเรื่องสำเภาไปค้าขายกับต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดการผลิตสินค้าเพื่อ การส่งออกขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ผู้ที่เข้ามามีบทบาทสำคัญคือ ชาวจีนอพยพที่ได้นำเอาความรู้ และประสบการณ์ต่าง ๆ จากบ้านเกิดเข้ามาทำมาหากินอยู่ในเมืองนี้ด้วย เช่น การทำน้ำตาลทราย จากอ้อย การค้ารูปแบบต่าง ๆ เช่น การค้าแร่ การค้าอ้อย การเป็นพ่อค้าคนกลาง การจัดทำบัญชี ทางการค้า การทำไร่ ทำสวน การประมง กิจการโรงสีข้าว การทำสับปะรดกระป๋อง เป็นต้น ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทราพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจจากการผลิตแบบพออยู่พินิจมาเป็นการผลิต เพื่อการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการขยายตัวของอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ตั้งแต่สมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) และต่อเนื่องถึงสมัยพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) การผลิตเพื่อการค้าที่เกิดขึ้นนี้จึงมีบทบาทสำคัญต่อ เศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราเอง เมืองใกล้เคียง เมืองหลวง และต่อรัฐ ทำให้มีรายได้จากภาษีอากร น้ำตาลทรายที่รัฐเรียกเก็บจากผู้ประกอบการ การค้าขายได้มีส่วนกระตุ้นให้พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทราขยายตัวและเจริญขึ้นเป็นอย่างมาก ส่งผลให้เมืองนี้มีชนิดของสินค้าและตลาด ส่งออกที่มีความหลากหลายมากขึ้น นอกจากน้ำตาลทรายแล้ว ยังมีสินค้าอื่น ๆ อีก โดยเฉพาะข้าว

การผลิตข้าวของชาวนาเมืองฉะเชิงเทราในอดีตนั้นผลผลิตที่ได้อยู่ในลักษณะพอบริโภคนครอบครัว มีส่วนเกินพอแลกเปลี่ยนกับสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นในวิถีการดำรงชีวิต เสียค่านาให้รัฐ ให้เจ้าของที่ดิน (ในกรณีเช่าผู้อื่น) ให้มูลนายที่ตนสังกัด มีชาวนาเพียงบางส่วนเท่านั้นที่ได้ทำนาเพื่อส่งผลผลิตส่วนเกินออกขาย

จนมีคำกล่าวที่ว่า “เห็นน้องจึงจะขาย” ก็ต้องรอจนเห็นผลผลิตในฤดูกาลปัจจุบันก่อนว่าเป็นอย่างใด จึงจะขายส่วนเกินของฤดูที่แล้ว เพราะชาวบ้านเมืองนี้จะให้ความสำคัญกับความมั่นคงด้านอาหารก่อนสิ่งอื่นใด (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) แต่ภายหลังปี พ.ศ. 2398 ชาวนาเมืองนี้กลับถูกระตุ้นให้เปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตข้าว จากการผลิตแบบพอยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเห็นความสำคัญของการผลิตข้าวและการค้าขายกับต่างประเทศมาก จึงได้มีการส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออกให้มากขึ้น การค้าข้าวเจริญขึ้น โดยมีรากฐานมาจากเครือข่ายของพ่อค้าชาวจีนในเมืองนี้ที่ขายข้าวให้พ่อค้าชาวจีนที่กรุงเทพฯ เป็นผู้ส่งต่อให้ตัวแทนการค้าข้าวที่สิงคโปร์และฮ่องกง อีกทั้งพ่อค้าบางราย เช่น เจ้าของโรงสีท่าไข่ อำเภอมะขาม ที่ส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศโดยตรงโดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางที่กรุงเทพฯ ด้วยเครือข่ายการค้าดังกล่าว พ่อค้าชาวจีนในเมืองฉะเชิงเทราจึงครอบงำการค้าข้าว และครอบงำตลาดค้าข้าวที่กรุงเทพฯ ด้วยส่งผลให้ชาวบ้านเมืองนี้มีวิถีการทำมาหากินด้วยการผลิตข้าวเพื่อขายมากขึ้น

แม้กระทั่งปัจจุบัน แผนพัฒนาจังหวัดยังให้การสนับสนุนในเรื่องการผลิตเพื่อการค้าทางด้านเกษตรกรรม โดยเฉพาะส่งเสริมให้มีการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวหอมมะลิ 105 ไว้ไม่ให้หายไปจากเมืองนี้ เพราะข้าวพันธุ์นี้มีถิ่นกำเนิดที่เมืองฉะเชิงเทรา พร้อมกันนี้กิจการโรงสีข้าวก็ได้ขยายตัวขึ้นในพื้นที่ของเมืองนี้จำนวนหลายโรง แสดงให้เห็นถึงความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราที่มีอิทธิพลในการค้าข้าวซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญของประเทศ ในอดีตบริเวณที่ตั้งของโรงสีหลายแห่งในเมืองนี้จะเป็นแหล่งขยายตัวของตลาด โกดังสินค้า โรงเลื่อย และห้างร้าน ตลอดจนธนาคารด้วย ดังนั้น การเกิดร้านค้าและโรงสีข้าวขึ้นในชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ ของเมืองฉะเชิงเทรา จึงเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทั้งโครงสร้างทางกายภาพ และโครงสร้างสังคมของชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าอย่างแท้จริง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) การผลิต “เพื่อค้าเพื่อขาย” เข้ามามีบทบาทเนื่องจากราคาผลผลิตที่สูงขึ้นจึงเป็นปัจจัยที่ทำให้พืชเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็วในพื้นที่เมืองนี้ ซึ่งต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 ที่รัฐมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ฉะเชิงเทราได้รับผลกระทบโดยตรงจากแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ เนื่องจากเป็นเมืองที่อยู่ติดกับกรุงเทพฯ มีชายฝั่งทะเลที่เหมาะสมแก่การขนส่งสินค้า รัฐบาลจึงออกนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชส่งออกและเขตอุตสาหกรรม โดยใช้

เมืองฉะเชิงเทราเป็นจุดเริ่มต้น ที่มีเป้าหมายให้เป็นศูนย์กลางความเจริญในการพัฒนาอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมเพื่อการส่งออก เปลี่ยนแปลงรูปแบบการเพาะปลูกจากพืชเชิงเดี่ยวที่เน้นข้าวใน ที่ลุ่มน้ำอย่างเดียวน มาเป็นการปลูกพืชไร่ทั้งอ้อย มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส ยางพารา ฯลฯ เพื่อการส่งออกต่างประเทศให้มากขึ้น

นายทุนเอกชนที่เข้ามาดำเนินธุรกิจในเมืองฉะเชิงเทราหลายราย หนึ่งในนั้นคือ บริษัท เจริญโภคภัณฑ์ (ซีพี) เริ่มต้นจากเป็นผู้นำเข้าเมล็ดพันธุ์ผัก ปุ๋ยและปัจจัยการผลิตทางการเกษตร อื่น ๆ ต่อมาขยายไปลงทุนผลิตอาหารสัตว์และเข้าสู่ธุรกิจปศุสัตว์ เช่น การเลี้ยงไก่แบบครบวงจร บริษัทเจริญโภคภัณฑ์เป็นบริษัทที่นำเอาระบบการเลี้ยงไก่โดยผู้รับเหมารายย่อย แบบทำสัญญา กับบริษัทรายใหญ่มาใช้เป็นบริษัทแรก (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ภายใต้ระบบนี้ บริษัทเจริญโภคภัณฑ์จัดหาลูกไก่ อาหารไก่ และปัจจัยการผลิตอื่น ๆ ให้แก่ผู้รับเหมาเลี้ยงไก่ และ ต่อมาจะซื้อไก่ที่โตเต็มที่กลับคืนมาจากผู้รับเหมาเลี้ยงในราคาที่ตกลงกันไว้ล่วงหน้า ส่วนการเลี้ยง หมูของชาวบ้านเมืองนี้เดิมเลี้ยงแบบพื้นบ้าน โดยปล่อยให้หาอาหารตามธรรมชาติ ต่อมาสามารถ เลี้ยงแบบการค้า โดยมีปริมาณการเลี้ยงเป็นจำนวนมากในแต่ละฟาร์ม มีการใช้เทคนิคการเลี้ยง ตามหลักวิชาการที่ทันสมัย เช่น หนองหว้าฟาร์ม ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านช่อง อำเภอพนมสารคาม ซึ่งเป็นฟาร์มเลี้ยงหมูในเครือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ ซึ่งเป็น 1 ในจำนวน 6 ฟาร์ม ภายในเมือง ฉะเชิงเทราที่จดทะเบียนได้รับอนุญาตให้เป็นฟาร์มส่งออก ส่วนอีก 5 ฟาร์มคือ พนมสารคามฟาร์ม ตำบลบ้านช่อง อำเภอพนมสารคาม (ในเครือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์) บ้านช่องฟาร์ม ตำบลบ้านช่อง อำเภอพนมสารคาม (ในเครือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์) ห้างหุ้นส่วนจำกัดนครคีไพศาล ตำบลเสม็ดใต้ อำเภอบางคล้า ห้างหุ้นส่วนจำกัดนครคีไพศาล ตำบลท่าไข่ อำเภอเมือง และ พนมฟาร์ม ตำบลท่าถ่าน อำเภอพนมสารคาม (ศิริพรรณ ทองเจิม, 2531) วิถีชีวิตของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทรา ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปเมื่อกระแสการบริโภคเข้ามามากขึ้น รวมทั้งประชากรของเมืองนี้ก็มี จำนวนเพิ่มขึ้น ความต้องการสินค้าจากภายนอกจึงมีมากขึ้นเช่นกัน ในวันนี้ของชาวบ้านเมือง ฉะเชิงเทราสิ่งที่ต้องมีคือ เงินที่เป็นสื่อกลางในการซื้อขาย และเพื่อให้ได้เงินมาจึงต้องทำการเกษตร แขนงใหม่ที่เน้นการเพิ่มผลผลิตเพื่อขายให้ได้เงินมากที่สุด

ต่อมาฉะเชิงเทราเป็นเมืองในโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกที่ต้องรองรับ การกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ จึงมีการพัฒนาแหล่งน้ำและโครงข่ายระบบสาธารณูปโภคขั้น พื้นฐาน ทำให้ธุรกิจอุตสาหกรรมและการบริการจากกรุงเทพฯ กระจายมาถึงเมืองฉะเชิงเทรามาก ขึ้น โดยเฉพาะอุตสาหกรรมส่งออกที่ใช้เทคโนโลยีสูง วันนี้เมืองฉะเชิงเทรามีนิคมอุตสาหกรรม ขนาดใหญ่อยู่ถึง 3 แห่ง คือ นิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ นิคมอุตสาหกรรมบางปะกง อินดัสเตรียลปาร์ค และนิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ ซึ่งเป็นแหล่งรวมของโรงงานสมัยใหม่ที่ฝรั่ง

พร้อมไปด้วยระบบสาธารณูปโภคและเครื่องจักรกลอันทันสมัย ให้ผลผลิตหลากหลายเป็นอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกได้คุณภาพตามมาตรฐานของกรมอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย (จ.ละเชิงเทรา, 2539) จะเห็นได้ว่า การผลิตเพื่อการค้ากลายเป็นธุรกิจที่สำคัญต่อวิถีการทำมาหากินของชาวเมืองละเชิงเทรา และกลายเป็นกิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจของเมืองนี้ รวมทั้งการทำนาปลูกข้าว การปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ เพื่อการค้าของชาวเมืองละเชิงเทราที่เพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

3. การขยายพื้นที่เกษตรกรรมและความสำคัญของที่ดินในเมืองละเชิงเทรา

ก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 มีหลักฐานหลายชิ้นทั้งร่างสารตรา ร้างตราน้อย หนังสือ ตำเนาคำให้การ และตำเนาจดหมายที่ล้วนแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของที่ดินภายในเมืองละเชิงเทรา ที่นายทุนนำมาใช้ประโยชน์ในด้านการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยระบุถึงการตั้งโรงหีบอ้อยตามชุมชนต่าง ๆ เช่น บ้านบางกุ้ง บ้านจุกเฒ่า บ้านบางคล้า บ้านท่าไข่ บ้านใหม่ บ้านสัมปทวน บ้านสนามจันทร์ เป็นต้น ความต้องการที่ดินมีมากขึ้น เนื่องจากการขยายพื้นที่เกษตรกรรมเพื่อนำที่ดินมาเพาะปลูกอ้อยเป็นไร่ขนาดใหญ่ เช่น แถบตำบลบางเฟือง ตำบลคลองน้อย ตำบลท่าพลับ ตำบลพญาจาก ตำบลท่าช้าง ตำบลบางกระเจา ตำบลสองพี่น้อง เป็นต้น (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538) เพื่อใช้เป็นวัตถุดิบในกระบวนการแปรรูปน้ำตาลทราย

ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาบาวริงแล้ว ราคาข้าวปรับตัวสูงขึ้น กระตุ้นให้ชาวเมืองละเชิงเทราหันมาปลูกข้าวเพื่อขาย ปัจจัยการผลิตข้าวที่สำคัญที่สุดคือ ที่ดิน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ชาวนาทำนาในที่ดินโดยมีกรรมสิทธิ์ครอบครองทำกิน เจ้าพนักงานของรัฐจะมาทำการรังวัดออกหนังสือสำคัญแสดงกรรมสิทธิ์ให้เรียกว่า ตราจองและตราแดง เพื่อให้เจ้าของที่ดินมีหลักฐานป้องกันคนอื่นเข้ามาครอบครองทำกินในที่ดินของตนเอง ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเห็นความสำคัญของการผลิตข้าวเพื่อการค้ากับต่างประเทศ จึงได้ส่งเสริมการผลิตด้วยการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยเฉพาะที่เมืองนี้ (สร้อยญา คันธชาติ, 2548) และในปี พ.ศ. 2420 รัฐออกกฎข้อบังคับวางระเบียบการจับจองที่ดินในเขตคลองที่ขุดใหม่ เมื่อที่ดินมีค่ามากขึ้นกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนบุคคลเริ่มได้รับการยอมรับทางกฎหมาย โดยศาลยอมรับว่าใบเสร็จเสียภาษีแสดงความเป็นเจ้าของที่นั่น ๆ คำพิพากษานี้หมายความว่า สิทธิในที่ดินทำกินได้ถูกแปรเปลี่ยนให้เป็นกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน และการขายที่ดิน การจ้างงานที่ดินก็เพิ่มขึ้น ชุมชนใหม่ที่เกิดจากการขุดคลองมีราษฎรอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่ดินเพื่อทำมาหากินและที่ดินมีความสำคัญมากขึ้น และปัจจัยอีกอย่างหนึ่งคือ ช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ชาวบ้านเมืองนี้เพิ่งพ้นจากสภาพไพร่หรือบางส่วนเพิ่งพ้นจากสภาพทาสน้ำเงินทำงานรับใช้นาย เมื่อชาวบ้านกลุ่มนี้เป็นอิสระจึงต้องสร้างสังคมใหม่ขึ้น โดยการขยายพื้นที่เพาะปลูก จึงได้เข้ามาจับจองและ

ถากถางที่ดินใหม่เพื่อทำนาปลูกข้าว เริ่มจากเขตริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา แล้วขยายเข้าไปเรื่อย ๆ ในเขตชายป่าเป็นการบุกเบิกที่ดินใหม่ทั้งสิ้น ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงการปลูกพืชไร่และข้าวแผ่ขยายอย่างรวดเร็ว เนื่องจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าสู่เมืองฉะเชิงเทรามาแล้ว (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

หลังจากขุนนางและเจ้านายจำนวนหนึ่งเห็นชาวบ้านต้องการเข้ามาจับจองหรือเช่าที่ดินเพิ่มขึ้น ต่างพากันขออนุญาตรัฐขุดคลองด้วยหวังจะได้ที่ดินสองฝั่งคลองเป็นกรรมสิทธิ์ ปัจจัยเหล่านี้ชักจูงให้นายทุนเอกชนเข้ามาลงทุนขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เกษตรกรรมหลายรายในพื้นที่เมืองนี้ เพราะเป็นที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำสวน ทำนาปลูกข้าว เช่น เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ขอบพระบรมราชานุญาตขุดคลองเปรี้ง (พ.ศ. 2430)

หลวงแพ่งกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์ขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองหลวงแพ่ง (พ.ศ. 2431-2433) พระยาศีหราชเดโชขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองอุดมชลจร (พ.ศ. 2431-2433) เป็นต้น การที่รัฐเปิดโอกาสให้บรรดานายทุนเข้ามาขุดคลองในช่วงเวลานี้ เพราะเห็นว่าหากรัฐจะดำเนินการขุดคลองเองคงไม่ทันกับความต้องการที่ดินในช่วงที่ข้าวราคาดี จึงเปิดโอกาสให้นายทุนเข้ามารับสัมปทานขุดคลอง แม้แต่พระบรมวงศานุวงศ์ก็มาขอพระราชทานที่ดินในพื้นที่เมืองนี้หลายพระองค์ (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536) ที่ดินแถบอำเภอบางน้ำเปรี้ยว โดยเฉพาะบริเวณตำบลศาลาแดงได้รับความสนใจจากนายทุนเข้ามาตั้งโรงสีกี่หลายแห่ง

เมื่อมีการขยายพื้นที่ทำนามากขึ้น รัฐจึงจัดระบบที่ดินใหม่เพื่อป้องกันการพิพาทแย่งที่ดิน โดยรัฐออกพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) ให้ผู้เป็นเจ้าของที่ดินมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินอย่างถาวร การซื้อขาย จำนอง จำนำที่ดินเป็นที่ยอมรับและทำกันอย่างกว้างขวาง ทั้งยังมีราคาสูงขึ้น โดยเฉพาะบริเวณสองฝั่งคลองขุดใหม่ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2452 การจับจองที่ดินใหม่แผ่ขยายไปเร็วมากจนรัฐต้องออกกฎหมายที่ดินฉบับใหม่ขึ้นกำหนดวิธีการให้เป็นระบบ กล่าวคือ กำหนดให้ชาวนาขอใบเหยียบย่ำเพื่อจองที่ดินที่ต้องการทำนา ต่อจากนั้นสามารถขอโฉนดที่ดินได้ภายในเวลาหนึ่งปี ต่อมารัฐได้กำหนดวิธีปฏิบัติไว้ในกฎหมายที่ดินว่าให้ชาวนาจับจองที่ดินก่อนแล้วขอใบตราจองทีหลัง ปรากฏว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ได้รับความสนใจในการแก้ปัญหาที่ดินในลำดับแรก ๆ เพราะในปี พ.ศ. 2450 กรมทะเบียนที่ดินได้มีการจัดตั้งหอทะเบียนที่ดินได้เพียง 6 แห่งเท่านั้น ซึ่งฉะเชิงเทราเป็นเมือง 1 ใน 6 แห่งนี้ด้วย คือ หอทะเบียนกรุงเทพฯ นครชัยศรี ชลบุรี พิษณุโลก และฉะเชิงเทรา ซึ่งอำเภอที่กองข้าหลวงเกษตรได้ดำเนินการออกโฉนดที่ดินให้แก่ชาวบ้านคืออำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอสนามจันทร์ (ปัจจุบันคืออำเภอบ้านโพธิ์) และอำเภอพนมสารคาม (สุทธาดา เลขไวฑูรย์, 2536)

ดังนั้น ชาวนารุ่นบุกเบิกจึงกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการขยายพื้นที่ทำนาปลูกข้าว ที่ดินตามสองฝั่งแม่น้ำ ลำคลองที่ว่างเปล่านั้นถูกจับจองจนหมดสิ้น หลังจากนั้นพื้นที่เป้าหมายในการบุกเบิกของชาวบ้านค่อย ๆ ไกลออกไป คือพื้นที่ป่าจึงสอดรับกับนโยบายของรัฐที่เปิดสัมปทานป่าไม้ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2513 (ชาวบ้านเรียกว่า สัมปทานล้างป่า) หลังจากนั้นประมาณ 3-4 ปี ป่าไม้ในเขตพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราลดลงอย่างรวดเร็ว เปิดโอกาสให้นายทุนเข้ามาจับจองที่ดินเพื่อขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ รวมทั้งชาวบ้านกลุ่มต่าง ๆ จนสามารถตั้งเป็นชุมชน หมู่บ้านแห่งใหม่ ซึ่งหมู่บ้านเหล่านี้เข้าสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเต็มตัว ประกอบกับมีความพยายามจากหน่วยงานของรัฐที่ส่งเสริมให้ชาวบ้านขยายการปลูกอ้อย มันสำปะหลัง ข้าวโพด และยางพารา ฯลฯ โดยทำการเพาะปลูกบนพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่ (Plantation) (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ส่งผลให้พื้นที่การปลูกข้าวลดลง และยังพบว่าได้มีการปรับเปลี่ยนพื้นที่ดินจากการทำนาข้าวมาเป็นการทำนาถั่ว ทำสวน ขุดบ่อเลี้ยงปลา ทำไร่นาสวนผสมหรือทำเกษตรกรรมแบบครบวงจร การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีผลทำให้ชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ ในเมืองนี้ จำเป็นต้องพึ่งพาตลาดแรงงาน และทุนจากภายนอกมากขึ้น โดยมีชาวจีนเป็นพ่อค้าคนกลางขายพืชผลเกษตรระหว่างชาวบ้านกับลานมัน โรงน้ำตาล โรงสีหรือท่าเรือด้วย นับเป็นการเชื่อมโยงชุมชน หมู่บ้านในท้องถิ่นเข้ากับเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจากสังคมเมืองและส่วนกลาง (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) จึงเป็นตัวเร่งให้เกิดการขยายพื้นที่เพื่อทำเกษตรกรรมมากยิ่งขึ้น

ความสำคัญของที่ดินในเมืองฉะเชิงเทรายิ่งทวีมากขึ้นในช่วงเวลาต่อมา เนื่องจากเป็นพื้นที่ในกลุ่มน้ำบางปะกงที่มีน้ำท่าและน้ำชลประทานอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชาวนาเมืองนี้สามารถปลูกข้าวได้ถึงปีละสามครั้ง นอกจากใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมแล้ว ยังใช้ประโยชน์ในด้านอุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการด้วย ปัจจุบันพื้นที่ในเขตอำเภอต่าง ๆ ของเมืองนี้จะถูกนายทุนกว้านซื้อ (อารยะ ภูสาศิต, 2531) เพื่อนำไปดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ฟาร์มเลี้ยงสัตว์ขนาดใหญ่ ไร่มะม่วง หรือที่ตั้งโรงงาน บางรายซื้อที่ดินไว้เพื่อเก็งกำไร นอกจากนั้นในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2534-2537 มีกระแสข่าวลือเรื่องการสร้างศูนย์ราชการ (เมืองหลวงใหม่) ขึ้นในพื้นที่ป่าคลองระบม-สีียด ด้วยกระแสดังกล่าวรวมทั้งการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ส่งผลให้ที่ดินมีราคาสูงขึ้น (วิบูลย์ เข้มเฉลิม และคณะ, 2548) มีกลุ่มนายทุนและกลุ่มผู้มีอิทธิพลเข้ามากว้านซื้อที่ดินและจับจองพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมเป็นจำนวนมาก

เมื่อโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ได้เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2539 จึงมีการขยายเส้นทางคมนาคมในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราให้สะดวกยิ่งขึ้น รวมทั้งสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น ถนน โรงไฟฟ้า การประปา ฯลฯ มีการลงทุนจากภาคอุตสาหกรรมเข้ามาในพื้นที่เมืองนี้เกิดนิคมอุตสาหกรรมหลายแห่ง ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่ดินเพื่อใช้ในด้านอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น

ปรากฏว่าที่ดินแถบอำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอแปลงยาว อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอพนมสารคาม และอำเภอบางคล้าซึ่งเคยเป็นแหล่งทำนาปลูกข้าวดั้งเดิมในช่วงเศรษฐกิจข้าวเฟื่องฟูกลายเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม ชุมชนคนงาน บ้านจัดสรร รีสอร์ท แม้กระทั่งสนามกอล์ฟก็ผุดขึ้นหลายแห่ง แต่ละแห่งกินเนื้อที่เกือบพันไร่กระจายไปทั่ว ๆ ในหลายอำเภอของเมืองนี้

4. เกิดการจ้างแรงงานขึ้นภายในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

การผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นในเมืองฉะเชิงเทราก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริงนั้นเท่ากับส่งเสริมให้ไพร่เมืองนี้กลายเป็นแรงงานอิสระมากขึ้น เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงยอมให้ไพร่จ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน ค่าธรรมเนียมดังกล่าวมีอัตราสูงแต่ไพร่หลายคนก็พร้อมที่จะจ่าย เห็นได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เป็นช่วงของการเปลี่ยนผ่านที่ไพร่และทาสได้รับการปลดปล่อยกลายเป็นชาวนาชาวไร่อิสระ แต่ยังคงมีพันธะผูกพันกับรัฐต้องจ่ายภาษีต่าง ๆ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537) ซึ่งทางราชการได้ใช้เงินส่วนนี้เพื่อจ้างแรงงานชาวจีนทำงานโยธาแทนไพร่ เช่น การขุดคลองประเวศบุรีรมย์ที่มีพระยาดำรงราชพลขันธ์

เป็นแม่กองจ้างชาวจีนขุด โดยใช้เงินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จำนวน 80,000 บาทเศษ และการขุดคลองเปรี้ง สิ้นพระราชทรัพย์จ้างชาวจีนขุด เป็นเงิน 40,733 บาท 32 อัฐ (กิตติ ดันไทย, 2527) การที่ไพร่ยอมจ่ายเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานนี้ถือเป็นรายได้สำคัญของรัฐอีกอย่างหนึ่ง

เมืองฉะเชิงเทรามีการจ้างแรงงานชาวจีนมาตั้งแต่ช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว เนื่องจากมีการสร้างเมืองใหม่ทั้งการสร้างกำแพงเมือง ป้อม เืองเทิน และวัดพิตุลาธิราชวังศฤง์ (วัดเมือง) รวมทั้งการขุดคลองแสนแสบ (คลองบางขนาก) ซึ่งเป็นคลองยุทธศาสตร์เพื่อใช้ในการทำสงคราม “อานามสยามยุทธ” และนับจากการทำสนธิสัญญาบาวริงปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมาเป็นช่วงที่รัฐมีนโยบายพัฒนาประเทศให้เจริญรุ่งเรืองทัดเทียมกับประเทศตะวันตก ทำให้เกิดความต้องการแรงงานมากขึ้น ชาวจีนเป็นกลุ่มแรงงานที่มีประสิทธิภาพในการทำงานสูงแต่ค่าจ้างต่ำและมีความชำนาญดีกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ดังนั้น แรงงานชาวจีนจึงเป็นที่ต้องการของนายจ้างมากเห็นได้จากในอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลทรายแรงงานส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ส่วนลูกจ้างในไร่ที่ปลูกและตัดอ้อยมักมีชาวลาวและคนไทยร่วมด้วย ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา จึงกลายเป็นแหล่งแรงงานสำคัญในการสร้างสาธารณูปโภคของทางราชการและเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไปในเมืองนี้ เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) รัฐจ้างแรงงานชาวจีนก่อสร้างทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพฯ มายังเมืองฉะเชิงเทรา และในพื้นที่ของเมืองนี้ยังมีธุรกิจโรงเลื่อย บ่อนการพนัน โรงฝึน ทำเรือสินค้า และโรงสีข้าว ซึ่งส่วนใหญ่จ้างแรงงานชาวจีนทำงานเป็นจับกัง กูลิแบกหามงานหนัก ๆ ทั้งสิ้น โดยเฉพาะตามโรงสีข้าวภายในเมืองนี้แรงงานส่วนใหญ่เป็นชาวจีนทั้งหลังจู้ (ผู้จัดการ) ช่างเครื่องยนต์ (จะเป็นชาวจีนกวางตุ้ง)

เสมียน พนักงาน กูลี (ทำหน้าที่สีข้าว ควบคุมการสีข้าว แยกกระสอบข้าวหน้าโรงสี ตวงข้าว และหาบข้าวจากเรือข้าว มีทั้งคนโกยข้าวเปลือก ตวงข้าว คนหิวถัง และคนหิวบั้งก็) แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เริ่มมีแรงงานไทยและจีนทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปภายในโรงสีข้าว (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีประชากรหลากหลายชาติพันธุ์ ทำให้แรงงานในเมืองนี้ นอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาวไทย มอญ ของ แยก(มุสลิม) เขมร และลาวโดยเฉพาะแรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) จะมีมากกว่าแรงงานชาติพันธุ์อื่น ๆ ทั้งนี้เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงมีที่ตั้งติดต่อกับอีสานตอนใต้ทำให้ง่ายต่อการอพยพลงมาจากแรงงานเหล่านี้ ซึ่งทำงานได้ดีกว่าแรงงานคนท้องถิ่น การกินอยู่ตลอดจนค่าจ้างก็ถูกกว่าและง่ายต่อการควบคุม จึงทำให้เป็นที่ต้องการ ซึ่งต่างจากแรงงานในท้องถิ่นของเมืองฉะเชิงเทราเองที่เรียกค่าจ้างสูง และเรียกเงินล่วงหน้าคราวละมาก ๆ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) ชาวบ้านจากอีสานอพยพลงมาเป็นแรงงานรับจ้างทำนา โดยจะอยู่ทำงานครั้งละแปดถึงเก้าเดือนช่วงหน้านานแล้วกลับไปบ้านเดิม เมื่อมีการสร้างทางรถไฟไปภาคตะวันออกเฉียงเหนือ(อีสาน) ทำให้แรงงานเหล่านี้เดินทางได้สะดวกขึ้น ดังนั้น ในช่วงปี พ.ศ. 2448-2500 จึงมีแรงงานจากอีสานเข้ามารับจ้างทำนาในเมืองฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะแถบพื้นที่ที่ปลูกข้าวได้สองถึงสามครั้งต่อปี ทำไร่อ้อย ไร่มันสำปะหลัง ทำงานในโรงสี ตัดไม้ในผืนป่าและแรงงานในโรงเลื่อยไม้เป็นจำนวนมาก แรงงานบางคนเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่อย่างถาวร เนื่องจากได้แต่งงานกับหญิงสาวชาวบ้านเมืองนี้ บางคนก็กลับไปผาครอบครัวมาอยู่ด้วยทำให้เกิดการผสมผสานกันทางด้านชาติพันธุ์ และวัฒนธรรม ประเพณีไปในที่สุด (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) แรงงานแต่ละชาติพันธุ์ต่างก็รับจ้างและทำมาหากินตามที่ตนถนัด เช่น ชาวลาว ถนัดในการทำนา ทำไร่ หางของป่า เลี้ยงสัตว์ รับจ้างชุดคลอง รับจ้างตัดฟันส่งโรงหีบอ้อยเพื่อเอียน้ำตาล ชาวมอญ มีความถนัดและความสามารถในการทำอิฐ ส่วนชาวจีน มีทั้งที่เป็นแรงงานและช่างฝีมือ ดังนั้น ในการดำเนินกิจการทั้งด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการในเมืองนี้ จึงมีแรงงานหลายกลุ่มที่สามารถสนับสนุนให้การทำมาหากินในอาชีพต่าง ๆ เจริญรุ่งเรือง ส่งผลให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกงในที่สุด

เมื่อเมืองฉะเชิงเทราเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเต็มตัว ประกอบกับระบบการศึกษาสมัยใหม่เข้ามา ทำให้เด็กรุ่นใหม่ที่มีการศึกษานิยมทำงานตามโรงงานอุตสาหกรรม หรือย้ายไปทำงานในเมืองกันเป็นส่วนใหญ่ แม้กระทั่งชาวบ้านในแถบอำเภอรอบนอกบางกลุ่ม ก็มีวิธีการทำมาหากินเป็นแรงงานรับจ้างด้วย เช่น อำเภอแปลงยาว พนมสารคาม สนาบชัยเขต และท่าตะเกียบ จะเห็นว่าในช่วงฤดูฝน อาชีพหลักของชาวบ้านคือ ทำนา ทำไร่ และรับจ้าง ในช่วงฤดู

หนาว อาชีพหลักคือ ทำไร่มันสำปะหลัง ไร่อ้อยและรับจ้าง ในช่วงฤดูแล้งอาชีพหลักคือ ทำไร่มันสำปะหลัง ไร่อ้อย เผาถ่าน หาของป่า และรับจ้าง หลังฤดูเก็บเกี่ยวมีการออกไปเป็นแรงงานรับจ้าง ทั้งในและนอกพื้นที่ (พฤติพร จินา, 2552) โดยไปหางานทำที่ย่านอื่น ๆ ของเมืองจะเชิงเทรา และอีกจำนวนหนึ่งเดินทางไปกรุงเทพฯ หรือเมืองอื่น ๆ หรือต่างประเทศ โดยชวานาชาวไร่เหล่านี้มุ่งไปทำงานในภาคเศรษฐกิจนอกระบบ เช่น ไปทำงานเป็นคนรับใช้ในบ้าน เป็นคนสวน คนงาน ร้านอาหาร ขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ หาบเร่ ทำงานตัดเย็บเสื้อผ้า เป็นต้น หรือทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กและขนาดใหญ่ หรือธุรกิจขนาดเล็กมักเป็นการทำงานชั่วคราว งานอื่น ๆ ที่ทำได้อีกก็คือ งานก่อสร้าง ขับรถแท็กซี่ ขายของหน้าร้าน เป็นลูกมือร้านเสริมสวย ฯลฯ แต่ชาวบ้านเมืองจะเชิงเทราบางคนต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างไปตลอดชีวิตเนื่องจากไร้ที่ดินทำกิน อันเนื่องจากการเป็นหนี้จึงต้องรับจ้างเป็นอาชีพเสริมเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว จะเห็นได้ว่าการทำมาหากินด้วยการเป็นแรงงานรับจ้างนี้เป็นอาชีพที่คงอยู่ตลอดทั้งปี (วิวัฒน์ กิ่งสุวรรณ, 2553) ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านที่เป็นเกษตรกรนอกจากมีรายได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตรแล้ว ยังมีรายได้จากการเป็นแรงงานรับจ้างอีกทางหนึ่งด้วย

จากปลายปี พ.ศ. 2510 มาจนถึงปลายปี พ.ศ. 2520 รัฐบาลมีนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นการส่งออกทั้งทางด้านบริการและสินค้าอุตสาหกรรม บริษัทข้ามชาติหลายแห่งย้ายเข้ามาลงทุนในประเทศไทย เพื่อแสวงหาประโยชน์จากต้นทุนที่ต่ำกว่าโดยเฉพาะจากแรงงานราคาถูก เห็นได้ชัดในปี พ.ศ. 2529 จำนวนแรงงานภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) หลังจากมีนิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ และนิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซีทีตั้งขึ้นในพื้นที่เมืองจะเชิงเทราแล้ว วิถีชีวิตของชาวเมืองนี้ก็เปลี่ยนไปอย่างชัดเจนคือ มีสภาพเหมือนเมืองที่มีอุตสาหกรรมทั่วไป จะเห็นคนรุ่นหนุ่มสาวในท้องถิ่นที่มีความรู้ในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ถึงมัธยมศึกษาปีที่ 6 หันหน้าจากภาคเกษตรเข้าสู่การเป็นแรงงานในโรงงานซึ่งเป็นการจ้างงานแบบต่อเนื่องที่มั่นคงกว่า (วิบูลย์ เข้มเฉลิม และคณะ, 2548) ทำให้แรงงานภาคการเกษตรลดน้อยลงลงไปเพิ่มในภาคอุตสาหกรรมและบริการแทน

แต่หลังจากสถานการณ์ทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากวิกฤติต้มยำกุ้ง ในปี พ.ศ. 2540 แรงงานพากันตกงานเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้แรงงานเหล่านี้ต้องกลับคืนสู่ภาคเกษตรหรือทำงานในท้องถิ่นมากขึ้น แต่ในช่วงสิบปีที่ผ่านมาภาคเกษตรไม่ต้องการแรงงานมากเหมือนเช่นอดีตอีกแล้ว เนื่องจากเกษตรกรได้หันไปใช้กระบวนการผลิตที่ลดจำนวนคนงาน และเทคนิคการผลิตที่ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนแล้ว งานและรายได้จากภาคอุตสาหกรรมจึงจะเป็นส่วนสำคัญต่อ

ระบบเศรษฐกิจของเมืองนี้ไปแล้ว เพราะฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ถูกกำหนดให้เป็นเขตนิคมอุตสาหกรรม และเป็นเมืองที่อยู่ในเขตส่งเสริมการลงทุน ได้รับสิทธิประโยชน์ในการลงทุนจากรัฐบาล อุตสาหกรรมที่ได้รับการส่งเสริมหลายประเภทเป็นอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก ด้วยเหตุนี้ ชาวเมืองฉะเชิงเทราจึงก้าวเข้าสู่งานในภาคอุตสาหกรรมมากขึ้นเป็นลำดับ จากระดับการศึกษาที่สูงขึ้นประกอบกับการขยายตัวอย่างรวดเร็วทางด้านอุตสาหกรรม ทำให้มีการจ้างงานในภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539) นอกจากนี้ ยังมีแรงงานอพยพเข้ามาอาศัยโดยเช่าบ้านอยู่ในพื้นที่แล้วเดินทางไปทำงานตามโรงงานต่าง ๆ ภายในตัวเมืองและพื้นที่อำเภอรอบนอก ซึ่งเป็นที่ตั้งของนิคมอุตสาหกรรม โรงงาน และบริษัทต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก เมื่อเข้าสู่ประชาคมอาเซียนแล้วภาคอุตสาหกรรมของเมืองนี้จะต้องขยายตัวเพิ่มขึ้นอีกมาก ผลกระทบที่จะตามมาคือการขาดแคลนแรงงานจึงต้องจ้างแรงงานต่างชาตินำเข้ามากขึ้น ในเรื่องนี้เห็นได้ว่ารัฐบาลให้การสนับสนุน โดยการเปิดชายแดนยอมให้แรงงานอพยพจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาทำงานได้ โดยเฉพาะคนงานประเภทวิชาชีพและคนงานทักษะสูง แรงงานอพยพเดินทางข้ามชายแดนจากประเทศเพื่อนบ้านเข้าสู่ประเทศไทยสะดวกขึ้น ครั้นปี พ.ศ. 2537 ประมาณการว่ามีคนงานอพยพข้ามแดนเข้ามาเกือบสี่แสนคน สมาคมธนาคาร การค้า และอุตสาหกรรม สนับสนุนให้รัฐบาลอนุญาตให้แรงงานอพยพเข้ามาได้ โดยถูกกฎหมาย เมื่อเดือนมิถุนายนปี พ.ศ. 2538 รัฐบาลยินยอมทำตามคำเรียกร้องโดยประกาศให้นายจ้างในเขต 43 เมือง (รวมเมืองฉะเชิงเทราด้วย) สามารถจดทะเบียนลูกจ้าง (แรงงานต่างด้าว) ที่จ้างงานอยู่แล้วและได้รับใบอนุญาตให้ทำงานได้เป็นเวลาสองปี กฎเกณฑ์ที่กำหนดอย่างเป็นทางการคือยอมรับคนงานที่อพยพเข้ามาก่อนวันประกาศเท่านั้น และมีข้อจำกัดต่อแรงงานอพยพเดิมอื่น ๆ อีก แต่ในทางปฏิบัติเท่ากับว่าไทยเปิดชายแดนรับแรงงานอพยพ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) จุดประสงค์ก็เพื่อผ่อนปรนสภาวะขาดแคลนแรงงานนั่นเอง

การสนับสนุนของภาครัฐในเรื่องแรงงานต่างชาติดีปรากฏชัดขึ้น โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา เห็นได้จากการตั้งสำนักงานตรวจคนเข้าเมือง หรือ “ตม.” ขึ้นที่เมืองนี้ ปกติแล้วหน่วยงานนี้จะตั้งอยู่ในเมืองที่มีเขตติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน เมืองที่มีท่าอากาศยานหรือท่าเรือ เพื่อให้บริการกับคนต่างด้าวที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทย ซึ่งมีความจำเป็นหรือมีความประสงค์ขออนุญาตเพื่ออยู่ในประเทศไทยเป็นการชั่วคราวต่อไปอีก โดยไม่ต้องเดินทางไปติดต่อราชการที่กรุงเทพฯ โดยรับผิดชอบพื้นที่ 3 เมืองคือ ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี และนครนายก (พันตำรวจโท เรืองเดช ธรรมนันท์, สัมภาษณ์, 25 เมษายน 2556)

5. การรับวิทยาการจากต่างชาติเข้าสู่เมืองฉะเชิงเทรา

ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ส่วนหนึ่งก็ด้วยวิทยาการที่ได้รับจากภายนอก หลังการทำสนธิสัญญาบาวริงก้อให้เกิดการค้าเสรีขึ้น เป็นผลให้ชาวตะวันตกเกิดความรู้สึที่ดีต่อไทย ทำให้ไทยปลอดภัยจากการคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตก เกิดการคบหาสมาคมกันมากขึ้นคนไทยจึงสนิทสนมกับฝรั่ง (ชาวตะวันตก) เพราะมีความเข้าใจกัน ชาวตะวันตกก็ยอมรับคนไทยทำให้เกิดการถ่ายทอดความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ซึ่งไทยนำมาใช้ในการปรับปรุงและปฏิรูปบ้านเมืองให้เจริญขึ้น (ไกรฤกษ์ นานา, 2555, หน้า 22) ส่วนชาติพันธุ์อื่น ๆ ก็ได้นำเอาความเชื่อ ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี ภูมิปัญญาและเทคโนโลยีในการประกอบอาชีพเข้ามาด้วย เช่น ชาวจีนเข้ามาพร้อมภาษา (โรงเรียนสอนภาษาจีน) วิทยาการในการต่อเรือประมง เรือสำเภาของชาวจีนเป็นที่ยอมรับเนื่องจากเป็นอาชีพที่ชาวจีนมีความชำนาญทำให้ชาวจีนที่อาศัยอยู่บริเวณปากแม่น้ำบางปะกงนำไม้จากพื้นที่ตอนในซึ่งมีความทนทาน คุณภาพดี ราคาถูกมาแปรรูปเป็นเรือสำเภาและชิ้นส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพังงา สมอเรือ จำหน่ายไปยังตลาดต่างประเทศสร้างรายได้เข้าเมืองฉะเชิงเทรารวมทั้งให้รัฐด้วยเนื่องจากราคาถูกกว่าที่อื่นแม้กระทั่งในระยะเวลาต่อมาการคมนาคมทางน้ำโดยใช้เรือเป็นพาหนะในลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราเริ่มพัฒนาขึ้น จึงมีชาวจีนเข้ามาลงทุนในกิจการเดินเรือรับจ้างที่ต้องใช้ทุนสูงเพราะเรือมีราคาแพง (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) รวมถึงผู้ขับเรือต้องมีความชำนาญในการควบคุมเครื่องจักรและมีทักษะในการเดินเรือ ทั้งเรือโดยสาร เรือหาง เรือเครื่อง และเรือกลไฟ

เทคนิคการเกษตรใหม่ ๆ ที่ชาวจีนนำมาปรับใช้ในวิถีการทำมาหากินภายในเมืองนี้ คือการทำสวนขร่องในเขตที่มีอิทธิพลของน้ำทะเลหนุน เข้ามาใช้ทำการปลูกหมาก พลู ผัก ผลไม้ มะพร้าว มะม่วง รวมทั้งการเลี้ยงเป็ด ไก่ และหมูด้วย ผลผลิตทางการเกษตรที่ขึ้นชื่อและส่งเป็นสินค้าออกอย่างหนึ่งของเมืองฉะเชิงเทราคือ ข้าว ซึ่งส่วนใหญ่วิถีชีวิตของชาวบ้านเมืองนี้จะทำมาหากินด้วยการทำนาปลูกข้าว (แผนที่สิ่งแวดล้อม มรดกทางวัฒนธรรมชุมชนวัดเขตนคร □ ปอด อำเภอเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา, 2550) ต่อมาอาชีพนี้ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องทั้งในด้านเทคโนโลยีและระบบการตลาด การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวจากพันธุ์พื้นเมืองเป็นพันธุ์ลูกผสมไม่ไวต่อแสง การเปลี่ยนจากควายไถนาเป็นรถไถนา เปลี่ยนจากการปักดำหรือหว่านไปเป็นนาหว่านน้ำตาม มีการใช้ยากำจัดวัชพืชแทนแรงงานคน การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตดังกล่าวบางอย่างเป็นเทคโนโลยีจากต่างชาติไม่ว่าจะเป็นยาฆ่าแมลง หรือการนำเครื่องทุ่นแรงอย่างรถไถขนาดใหญ่และรถไถนาเดินตามแบบมีเกียร์เข้ามาในพื้นที่ของเมืองนี้ ซึ่งสามารถกระตุ้นให้เกิดความพยายามในการผลิตข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดได้อย่างกว้างขวางขึ้น (กรองกาญจน์ โพธิ์เงิน, 2546) ชาวนา ชาวไร่เมืองนี้ต่างก็มีรถไถใช้กันทั่วไป ประกอบกับประสิทธิภาพและการใช้

ประโยชน์สามารถทำได้หลายอย่างทั้งใด คราด และเมื่อเปลี่ยนอุปกรณ์ส่วนควบคุมขึ้นก็สามารถใช้กับเครื่องสูบน้ำ ปั่นไฟ หรือใช้เป็นรถบรรทุกผลผลิตในไร่มาได้ดี (ชาวบ้านเรียกรถอีแต๋น หรือรถอีแต๊ก)

การค้าเป็นรากฐานของความมั่งคั่งในเมืองฉะเชิงเทรา โดยมีพ่อค้าชาวจีนช่วยขยายตลาดใหม่ ๆ และนำเทคนิคการค้าใหม่ ๆ เข้ามาใช้ในการซื้อขายข้าวโดยใช้ระบบการดวงข้าวด้วยถัง ต่อมาจึงเปลี่ยนเป็นใช้การชั่งน้ำหนักแทน ชาวจีนเข้ามาลงทุนในธุรกิจโรงสีข้าวโดยเริ่มแรกตั้งขึ้นด้วยเครื่องมือแบบง่าย ๆ และเรียนรู้เครื่องจักรจากโรงสีของฝรั่ง (ชาวตะวันตก) มาปรับตั้งในโรงสีของตนเอง เมื่อโอกาสอำนวยจึงลงทุนตั้งโรงสีขึ้นเป็นของตนเองทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่กิจการโรงสีข้าวที่เข้าสู่เมืองฉะเชิงเทราในระยะแรกมีบริษัทฝรั่งเป็นใหญ่ในธุรกิจค้าข้าว แต่ก็อยู่ได้ไม่นานเพราะชาวจีนในเมืองนี้พบว่า ไม่เป็นการยากเลยที่จะหาซื้อเครื่องจักรและจ้างวิศวกรชาวสก็อตหรือเยอรมันเข้ามาดูแลกิจการโรงสีข้าวในที่สุด (พิมพ์อุมา โดสินธพ, 2548)

ยุคเริ่มต้นของการปลูกพืชไร่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา โดยกลุ่มนายทุนชาวจีนจากเมืองชลบุรีได้นำเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาจำพวกเครื่องจักรประเภท รถไถ รถแทรกเตอร์ และรถบรรทุกทำให้เกิดการปฏิวัติรูปแบบการปลูกมันสำปะหลังขึ้น จากเดิมชาวบ้านใช้จอบและแรงงานคนเป็นหลัก ต่อมาเริ่มมีการใช้ควายไถแทนแรงงานคน แต่พอนายทุนพวกนี้เข้ามา ก็เปลี่ยนมาใช้รถแทรกเตอร์ไถจะทิ้งแปลงแล้วกร่องปลูกต้นมันสำปะหลัง ทำให้สามารถปลูกมันสำปะหลังได้รวดเร็วขึ้นและใช้แรงงานคนน้อยลง มันสำปะหลังที่ใช้ปลูกช่วงแรก ๆ เป็นพันธุ์พื้นเมืองที่ให้ผลผลิตน้อย มีคุณภาพต่ำ ต่อมากลุ่มนายทุนชาวจีนเหล่านี้ได้นำพันธุ์ชนิดใหม่ ๆ เข้ามาแทนหลายพันธุ์ เช่น พันธุ์ระยอง พันธุ์เคยู เป็นต้น (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ชาวจีนได้ถ่ายทอดเทคโนโลยีในการทำอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่เมืองฉะเชิงเทราเป็นจำนวนมาก ในระยะเริ่มแรกชาวจีนเหล่านี้จะมีวิถีการทำมาหากินโดยเป็นแรงงานรับจ้างปลูกอ้อยและทำงานในโรงน้ำตาล ชาวจีนมีความเชี่ยวชาญการผลิตน้ำตาลทุกขั้นตอน และสามารถผลิตเครื่องมือที่ใช้ในอุตสาหกรรมน้ำตาลได้ เช่น เครื่องหีบอ้อย พลั่วจอบ เสียม กระทะ เป็นต้น

สำหรับวิทยาการที่เมืองฉะเชิงเทราได้รับจากฝรั่ง (ชาวตะวันตก) อีกช่วงหนึ่งคือหลังจากที่ประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 มีเงินลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศไหลเข้ามาเป็นจำนวนมาก ระยะแรก ๆ ส่วนใหญ่มาจากสหรัฐอเมริกา ระยะหลังต่อมากลุ่มบริษัทในประเทศแถบเอเชียตะวันออก เช่น ญี่ปุ่น ได้หันเป็นต้น ต้องการหนีภาวะต้นทุนสูงและปัญหาค่าเงินสูงในประเทศของตน จึงเริ่มขยับขยายเข้ามาลงทุนในประเทศไทย นักลงทุนเหล่านี้นำเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาด้วย นักธุรกิจในประเทศไทยจึงเข้าถึงเงินทุนมากขึ้น จากการร่วมทุนกับต่างชาติและมีโอกาสได้เรียนรู้เทคโนโลยี

และทักษะการจัดการสมัยใหม่ เช่น โรงสีข้าววิวัฒน์ใช้เครื่องจักรที่ทันสมัยมาใช้คัดเมล็ดข้าว Color Sorter และเครื่องบรรจุถุง ถังเก็บข้าวปรับอุณหภูมิ หลังคาติดสปริงเกอร์ หรือโรงสีศิริภิญโญ ใช้โปรแกรมบัญชีคอมพิวเตอร์ หรือสหกรณ์ชมรมชาวสวนมะม่วงจังหวัดฉะเชิงเทราใช้ระบบ E-smart Farm และการคิดบาร์โค้ดมะม่วง หรือการแปรรูปน้ำเชื้อแช่แข็งเพื่อการผสมเทียมให้กับวัวแม่พันธุ์ทั่วไป ของกองสนับสนุนและขยายพันธุ์สัตว์ หรือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ร่วมทุนกับบริษัทอเมริกันเพื่อเข้าถึงเทคโนโลยีการผลิตไก่พันธุ์ดี และการผลิตอาหารสัตว์ที่เหมาะสม หรือการลงทุนและเทคโนโลยีจากไต้หวันทำให้บ่อเลี้ยงปลาและนากุ้งขยายตัวไปทั่วพื้นที่ชายฝั่งทะเล ชายฝั่งแม่น้ำบางปะกง และลำคลองสาขา กลุ่มทุนเหล่านี้มีบทบาทผนวกเศรษฐกิจไทยเข้าสู่เครือข่ายของการผลิตระหว่างประเทศต่อไปอีก จากปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมาทำให้เมืองฉะเชิงเทรากลายเป็นแหล่งประกอบชิ้นส่วนนำเข้าเพื่อผลิตรถยนต์ อุตสาหกรรมเครื่องใช้ไฟฟ้า คอมพิวเตอร์ ฯลฯ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2546)

ดังนั้น การที่เมืองฉะเชิงเทรามีพัฒนาการจนกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง จึงต้องอาศัยเทคโนโลยีและความรู้ทางวิทยาศาสตร์เป็นฐาน เป็นตัวแกนกลางที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมภายในเมืองนี้ให้เจริญขึ้น การรับเอาศิลปะและวิทยาการต่าง ๆ รวมทั้งประเพณีและพิธีกรรมของชาวจีน ลาว เขมร แขก (มุสลิม) ฝรั่งเศส (ชาวตะวันตก) และมอญถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและประโยชน์อย่างมหาศาลต่อการดำเนินชีวิตของชาวเมืองนี้ ทำให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

6. การตั้งชุมชนและการขยายตัวของเมืองฉะเชิงเทรา

เมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง จึงมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการเกษตรกรรมทั้งทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และการประมง จนขึ้นชื่อว่าเป็นเมืองอู่ข้าวอู่น้ำ อีกทั้งแม่น้ำบางปะกงยังเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในอดีตเชื่อมโยงการไปมาติดต่อกันระหว่างชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ เมืองที่อยู่รายรอบ และเป็นเส้นทางออกทะเล สภาพแวดล้อมของเมืองนี้ไม่ว่าจะเป็นในด้านที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ลักษณะภูมิประเทศ ความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำ และทรัพยากรธรรมชาติ ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญในการดึงดูดผู้คนให้เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากิน ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย จนกลายเป็นชุมชน หมู่บ้านของราษฎรตั้งอยู่เรียงรายไปตลอดทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา

เมืองนี้ยังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์การเมือง การปกครองต่อรัฐมาทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่ถูกตั้งขึ้นเป็นเมืองเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีการสร้างกรุงเทพฯ ขึ้นเป็นเมืองหลวง ในปี พ.ศ. 2325 เมื่อคูพัฒนาการของการตั้งเมืองฉะเชิงเทราตลอดจนชุมชนต่าง ๆ ภายในพื้นที่ของเมืองนี้ พบว่า สอดคล้องกับทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานที่ว่า สภาพ

ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและเส้นทางการค้าได้เป็นปัจจัยสำคัญในการเลือกทำเลตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ของเมือง (อารยะ ปรีชาเมตตา, 2548) มีทั้งปัจจัยด้านยุทธศาสตร์ การสงครามและการป้องกันประเทศ ล้วนเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญในการกำหนดที่ตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากความต้องการของรัฐในการขยายอิทธิพลทางการเมืองและการตั้งเมืองหน้าด่าน รัฐจึงต้องเสริมกำลังให้เมืองนี้มีความเข้มแข็งเพื่อเป็นเมืองหน้าด่านสามารถสกัดกองทัพของข้าศึกได้ก่อนที่จะเข้าไปถึงกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังมีการขยายอำนาจเพื่อครอบครองพื้นที่อันเป็นแหล่งที่มาของแรงงานเกณฑ์ในการป้องกันประเทศและสินค้า โดยเฉพาะสินค้าของป่า ไทยต้องทำศึกสงครามกับประเทศข้างเคียงทางฟากตะวันออก คือ ลาว และรบกับญวนในเขมรเป็นเวลานานกว่า 14 ปี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เมื่อชนะศึกก็ทำการกวาดต้อนครอบครัวชาวลาวจากเมืองเวียงจันทน์ หลวงพระบาง รวมทั้งเมืองขึ้นของเวียงจันทน์เข้ามาตั้งหลักปักฐานในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราและพนมสารคาม ตั้งเป็นชุมชนหลายแห่งริมฝั่งคลองท่าลาด เช่น บ้านเลื้อ บ้านนาเหล่าน้ำ บ้านนาเหล่านก บ้านเมืองกาย บ้านเตาเหล็ก บ้านเชียงใต้ บ้านเมืองแมด บ้านท่าเกวียน เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีชาวเขมรทั้งที่ถูกกวาดต้อนและอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ตั้งชุมชนอยู่แถบบ้านดงน้อย อำเภอราชสาส์น และที่บ้านหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว เป็นต้น (วรรณิ แผลูกอินทร์, 2538) ดังนั้น การกวาดต้อนผู้คนเข้ามาตั้งหลักปักฐานในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ จึงเป็นนโยบายของรัฐที่มีจุดมุ่งหมายสร้างความเข้มแข็งให้กับเมืองนี้ เพื่อให้เป็นที่ระดมพลในยามมีศึกสงครามและเป็นด่านป้องกันภัยจากข้าศึกด้านทิศตะวันออกของกรุงเทพฯ เป็นแหล่งผลิตในยามสงบเพื่อเลี้ยงพลเมืองและเป็นเสบียงให้กับกองทัพในยามมีศึกสงคราม

ชาวจีนเป็นชาติพันธุ์ที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานในตัวเมืองฉะเชิงเทราก่อน หลังจากนั้นจึงค่อย ๆ อพยพเข้าไปทำมาหากินยังพื้นที่ตอนใน ตั้งเป็นชุมชน เช่น บ้านท่าเกวียน บ้านเกาะขุ่น ต่อมาชุมชนทั้งสองแห่งนี้กลายเป็นแหล่งชุมทางการค้าของป่าและการคมนาคม และชุมชนอื่น ๆ ในพื้นที่พนมสารคามและสนามชัยเขตต่อมาได้ขยายตัวกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่รัฐสามารถตั้งขึ้นเป็นเมืองได้ เห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) โปรดเกล้าฯ ให้ ยกบ้านท่าด่านเป็นเมืองพนมสารคาม และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ยกบ้านชำป่างามตั้งขึ้นเป็นเมืองสนามไชยเขต โดยให้ขึ้นกับเมืองฉะเชิงเทรา และทั้งสองเมืองนั้นนอกจากมีสภาพเป็นเมืองหน้าด่านแล้ว ยังเป็นเมืองที่มีผลผลิตข้าวที่สามารถเป็นเสบียง และสร้างผลประโยชน์ให้กับรัฐในเรื่องอากรค่านาและสินค้าของป่าด้วย

การที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายซึ่งเป็นสินค้าส่งออกสำคัญในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้เมืองนี้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว เช่น ชุมชนการผลิตน้ำตาลทรายที่

บ้านบางคล้า บ้านท่าไข่ บ้านสัมปทวน บ้านใหม่ บ้านสนามจันทร์ บ้านทรายมูล เป็นต้น ชุมชน และปริมาณความหนาแน่นของประชากรเมืองนี้ ส่วนใหญ่จะกระจุกตัวอยู่บริเวณริมฝั่ง แม่น้ำบางปะกง การเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายทำให้ชาวจีนพากันอพยพเข้ามาอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นแรงงานในโรงงานน้ำตาล ดังนั้น ชุมชนในเมืองนี้จึงมีพัฒนาการมาจากชุมชนเกษตรกรรม ที่เป็นแหล่งเพาะปลูกพืชผักและผลไม้ ทั้งข้าว อ้อย สับปะรด ผักกานาชนิด กระทั่งเข้าสู่ อุตสาหกรรมการเกษตรขั้นต้นมาตั้งแต่ก่อนทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว พัฒนาการทางเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว สืบเนื่องมาจากภายหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงยิ่งขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่รัฐมีนโยบายกำหนดให้ เมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางการบริหารราชการของมณฑลปราจีนบุรี ทำให้เมืองนี้เกิดการพัฒนา ในหลาย ๆ ด้านทั้งการค้าและบริการ มีการขยายตัวของเมือง มีการสร้างถนนเป็นเส้นทางคมนาคม ทางบกไม่ว่าจะเป็นทางรถยนต์หรือรถไฟ เมื่อเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทราเปิด ใช้งานแล้ว ส่งผลให้เกิดชุมชนจากบริเวณสถานีรถไฟเดิม (ตลาดบ่อบัว) ลงมาทางใต้ คำนิยมของ ชาวบ้านเปลี่ยนมาใช้รถยนต์แทนการเดินทางโดยเรือมากขึ้น ถนนสามารถดึงดูดการตั้งถิ่นฐาน จากพื้นที่แหล่งเกษตรกรรมออกมาเกาะกลุ่มกันอยู่บริเวณสองข้างถนน เพราะเป็นเส้นทางคมนาคม ที่สะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ ชาวเมืองฉะเชิงเทราเริ่มย้ายมาตั้งบ้านเรือนเกาะตัวอยู่ตาม แนวถนนมรุพงษ์ และช่วงเวลาต่อมา มีการสร้างถนนสายหลักเพิ่มมากขึ้น (สยาม คำสุวรรณ, 2549) จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ดึงดูดให้มีการตั้งหลักปักฐานหนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ เป็นย่านที่อยู่อาศัยจนถึง บริเวณวัดโสธรวรารามวรวิหาร และบริเวณร้านค้าที่มีการก่อสร้างขึ้นตามแนวยาวของ ถนนมหาจักรพรรดิซึ่งเป็นถนนสายหลักภายในชุมชนเมือง บริเวณศูนย์กลางของชุมชนเมือง ประกอบด้วยอาคารห้องแถว ตลาดสด สถานที่ราชการและสถานศึกษาเกาะตัวอยู่ทางฝั่งขวา ของแม่น้ำบางปะกง จนกลายเป็นชุมชนใหญ่และกลายเป็นตัวเมืองฉะเชิงเทราในที่สุด

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ท่ามกลางเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำบางปะกง เป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการปกครองโดยเป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรี และมีความสำคัญ ทางเศรษฐกิจในฐานะศูนย์กลางการค้าของมณฑลแห่งนี้ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองนี้ อย่างสำคัญคือเกิดจากการขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้า ทำให้มีการขยายพื้นที่ในการทำนา ปลูกข้าวโดยการขุดคลองเข้าไปในพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่า จึงเป็นการชักจูงให้ราษฎรกลุ่มชาติพันธุ์ ต่าง ๆ อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานเพื่อทำนาปลูกข้าวมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงมีชุมชน หมู่บ้านใหม่ ๆ ก่อตัวขึ้นตามแนวชายคลองขุดใหม่ เช่น ในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยวมีการตั้งชุมชนแถบตำบลบางน้ำเปรี้ยว โพรงอากาศ บางขนาก คลอง 17 คลอง 18 คลอง 19 คลอง 20 คลอง 21 คลองหกวา และ คลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต (คลองเจ้า) ในเขตอำเภอบ้านโพธิ์ ได้แก่ ชุมชนสนามจันทร์ บ้านโพธิ์

ท่าพลับ เทพราช มีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านและมีคลองสาขา เช่น คลองสวน คลองสนามจันทร์ คลองหลอดยอ เป็นต้น ต่อมาได้มีการขุดคลองขึ้นอีกในพื้นที่ของอำเภอบ้านโพธิ์สมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้แก่ คลองประเวศบุรีรมย์ คลองลาดขวาง คลองแสนญาติ คลองแขวงกลั่น คลองหลวงพินิจจางวาง คลองพระยาพระสมุทร คลองพระยา อรรถเดช คลองปีกแก้ว และคลองหม้อข้าวหม้อแกง จึงถือว่าการตั้งหลักปักฐานเป็นชุมชนใหม่ ๆ ขึ้นอีก เช่น ชุมชนปากคลองขุนพิทักษ์ ชุมชนเทพราช ชุมชนปากคลองแขวงกลั่น ชุมชนปากคลอง พระยาสมุทร ชุมชนสุเหร่าจรเข้ร้อย และชุมชนคลองสวน บางชุมชนโดยเฉพาะในคลองท่าถั่ว หรือคลองประเวศบุรีรมย์ พื้นที่นี้มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นเพราะเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญ ที่สามารถติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้สะดวกที่สุดและใช้เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้า จึงมีการตั้งเป็นตลาด เพื่อทำการค้าในท้องถิ่นอยู่หลายแห่ง เช่น ตลาดปากคลองหลวงแพ่ง ตลาดปากคลองเปรี้ง ตลาดคลองสวน ตลาดปากคลองท่าถั่ว เป็นต้น

ในเขตอำเภอบางคล้า บริเวณที่ชาวบ้านตั้งหลักปักฐานเป็นชุมชนแถบตำบลบางคล้า ปากน้ำ สาวชะ โงก ตามลำคลองท่าลาด คลองวัดแจ้ง คลองมะกอก คลองวัดปากน้ำ และคลองลัดบางหว้า ชุมชนแถบบางคล้าตั้งอยู่บนทำเลที่มีเส้นทางคมนาคมทางน้ำเชื่อมกัน ระหว่างเมืองฉะเชิงเทรา เมืองปราจีนบุรีและเมืองพนมสารคาม ติดต่อกับพื้นที่ป่าทางด้าน ตะวันออกซึ่งมีไม้มีค่าทางเศรษฐกิจนานาชนิดอย่างอุดมสมบูรณ์ จึงมีผู้คน โดยเฉพาะชาวจีน เข้ามาตั้งร้านค้า โรงสีข้าว โรงเลื่อย โรงเหล้า โรงฝั้นจนกลายเป็นตลาดและชุมชนขนาดใหญ่ รวมทั้งมีเรือโดยสารและเรือขนข้าวที่เข้ามาจอดพักทำให้เศรษฐกิจของชุมชนแห่งนี้ดีกว่าชุมชน อื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง

การที่ชุมชนเมืองขยายตัวออกไปเกิดชุมชนที่ผลิตข้าวเพื่อการส่งออก รวมทั้งชุมชน บริเวณท่าเรือขนถ่ายสินค้าแถบปากแม่น้ำบางปะกง และการขุดคลองเชื่อมโยงกับคลองต่าง ๆ ทำให้ชาวจีนสามารถล่องเรือเข้ามาตามลำน้ำเพื่อซื้อข้าวจากชาวบ้าน บ้างก็เข้ามาทำการค้าขาย สินค้าจำเป็นอื่น ๆ ได้สะดวกยิ่งขึ้น บ้างก็เข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ร่วมกับชาวบ้านในหมู่บ้านด้วย โดยเฉพาะบริเวณที่คลองสาขามาพบกับแม่น้ำบางปะกงจะมีชาวบ้านมาตั้งหลักปักฐานสร้าง บ้านเรือนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นมากกว่าที่อื่น ๆ โดยมีรูปแบบการปลูกบ้านเรือนจากชายน้ำ และริมตลิ่งแล้วค่อย ๆ ขยายเข้าสู่พื้นที่ตอนใน เช่น บริเวณปากน้ำเจ้าโล้ (คลองท่าลาด) อำเภอบางคล้า ปากคลองม่วง อำเภพนมสารคาม ปากคลองบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ปากคลองบางไผ่ ปากคลองท่าไข่ อำเภอเมือง ปากคลองท่าถั่ว (ประเวศบุรีรมย์) อำเภอบ้านโพธิ์ เป็นต้น การที่ชุมชนเหล่านี้มีที่ตั้งอยู่ปากคลองที่เป็นทาง 3 แพร่งหรือทางแยก บางชุมชนมี

พัฒนาการโดยสร้างตลาดคร่อมบริเวณปากคลอง เช่น ตลาดบ้านใหม่ อำเภอเมือง ตลาดสนามจันทร์ ตลาดท่าถั่ว ตลาดคลองสวน ในเขตอำเภอบ้านโพธิ์ ตลาดบางคล้า ในเขตอำเภอบางคล้า ตลาดเกาะขนุน ในเขตเมืองพนมสารคาม ตลาดเหล่านี้กลายเป็นย่านการค้าที่มีโรงสี ทำเรือ โรงเลื่อย โรงฝั้น และบ่อนการพนัน (พิมพ์อุมา โดลินธพ, 2548) บางชุมชนเป็นที่ตั้งของ โรงเรียนและสถานที่ราชการอีกด้วย แม้ว่าจะมีการขุดคลองเชื่อมขึ้นหลายสายอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของชุมชนที่ขยายตัวและปริมาณการค้าที่เพิ่มขึ้น

เมื่อสภาพการคมนาคมของเมืองจะเชิงเทราเปลี่ยนจากทางน้ำมาเป็นทางบก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในเมืองนี้ กล่าวคือมีการตัดถนนเป็นทางหลวงแผ่นดินหลายเส้นทาง ได้แก่ ถนนทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 (สุวินทวงศ์) ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 314 (บางปะกง-ฉะเชิงเทรา) ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3200 ที่ผ่านเข้ามาในอำเภอเมืองและผ่านไปยังอำเภอใกล้เคียง นอกจากนั้น ยังมีถนนสายรองในเขตเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา ได้แก่ ถนนมหาจักรพรรดิ ถนนมรุพงษ์ ถนนชุมพล ถนนสุภกิจ ถนนพานิช ถนนสรรพศาสตร์ ถนนเกือกกุล ถนนหน้าเมือง ถนนศรีโสธร ถนนศรีโสธรตัดใหม่ ถนนเรืองวุฒิ ถนนเทพคุณากร ถนนประชาสรรค์ ถนนพระยาศรีสุนทรและถนนสุขประยูร ส่งผลให้เกิดการตั้งชุมชนขึ้นตามเส้นทางถนนเหล่านี้ (สยาม คำสุวรรณ, 2549)

บางชุมชนกลายเป็นย่านการค้าที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งชาวเมืองมีวิถีการทำมาหากินทางด้านพาณิชยกรรม (การค้าขาย) และบริการเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ ชุมชนแถบถนนชุมพล เป็นย่านการค้าและศูนย์รวมกิจกรรมทุกชนิดของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา ได้แก่ ตลาดสด 4 แห่ง คือ ตลาดสดศูนย์การค้าตะวันออก ตลาดบ่อบัว ตลาดทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และตลาดเกือกกุล ศูนย์การค้าส่งและค้าปลีก นอกจากนี้ยังมีโรงพยาบาลนครินทร์ โรงแรม ศูนย์การค้า สถาบันการเงินทุกสถาบัน สถานีตำรวจ รวมทั้งสถานีจอครบประจำทางทั้งรถเมล์และรถสองแถวภายในเทศบาล ชุมชนแถบสถานีรถไฟฉะเชิงเทรา เป็นพื้นที่ให้บริการลูกค้า ซึ่งเป็นผู้ใช้บริการของสถานีรถไฟเป็นหลักและผู้ผ่านเข้า-ออก เนื่องจากอยู่ปากทางเข้าสู่เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา ชุมชนแถบวัดโสธรวรารามวรวิหาร ชาวบ้านในแถบนี้มีวิถีการทำมาหากินในทางการค้าเพื่อบริการนักท่องเที่ยวที่มานมัสการหลวงพ่อโสธร และชุมชนแถบศูนย์ราชการ

ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2535 เหตุการณ์สำคัญที่มีผลต่อการตั้งชุมชนภายในเมืองฉะเชิงเทรา คือ มีเส้นทางรถไฟสายตะวันออก (ฉะเชิงเทรา-พลูตาหลวง) เพิ่มขึ้น และมีการสร้างถนนภายในเขตเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา ได้แก่ ถนนพานิช ถนนประชาสรรค์ ถนนหน้าเมือง ถนนพระยาศรีสุนทร ถนนไปยังอำเภอเมืองบางปะกง ถนนเลียบเมืองกรุงเทพฯ-บางปะกง และมีสะพานข้ามแม่น้ำบางปะกงไปยังถนนสุขประยูร ทำให้ชาวบ้านเข้ามาตั้งหลักปักฐานทั้งสองฝั่งของบริเวณริม

ถนนสุขประยูร และต่อมาในปี พ.ศ. 2542 มีการสร้างทางยกระดับที่เชื่อมต่อระหว่างทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304 กับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 314 เพื่อเชื่อมต่อกัน ส่งผลให้ชาวบ้านเริ่มเข้ามาตั้งหลักปักฐานเกิดเป็นชุมชนใหม่ขึ้นอีก (สยาม คำสุวรรณ, 2549) และการปรับปรุงสะพานข้ามแม่น้ำบางปะกงเป็นสะพานฉะเชิงเทราเฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษา ไปยังถนนสุขประยูร ทำให้ชุมชนบริเวณถนนสุขประยูรกลายเป็นพื้นที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น

นอกจากนี้ ยังมีบริเวณย่านการค้าและกิจกรรมที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนเมืองซึ่งพัฒนาขึ้นมาภายหลัง ได้แก่ บริเวณทางแยกถนนมหาจักรพรรดิและถนนเลี้ยวเมืองด้านตะวันตก (ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 304) ซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีขนส่งผู้โดยสารแห่งใหม่ ตลาดสดห้างสรรพสินค้า (ห้าง Big c 1 และห้าง โรบินสัน) ส่วนที่อยู่อาศัยมีกระจายตัวอยู่โดยรอบบริเวณที่เป็นย่านศูนย์กลางเมือง โดยอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำบางปะกงเป็นส่วนใหญ่ และรวมตัวหนาแน่นอยู่ทางด้านทิศเหนือของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทราบริเวณริมคลองท่าไข่ซึ่งเป็นชุมชนเดิม สำหรับทางด้านใต้ส่วนใหญ่เป็นที่พักอาศัยของข้าราชการในเมืองนี้ นอกนั้นกระจายอยู่ 2 ฝากของถนนมหาจักรพรรดิและถนนสุขประยูร ลักษณะอาคารทั่วไปเป็นบ้านเดี่ยว 1-2 ชั้น เป็นศูนย์การค้า เครื่องมือเกษตรกรรม เช่น เครื่องสูบน้ำ รถไถ ธุรกิจการเงิน การบริการ ร้านอาหาร ร้านซ่อมรถยนต์ และร้านค้าทั่วไปจนถึงบริเวณสถานีรถไฟ

ส่วนชุมชนอื่น ๆ ในเขตอำเภอเมือง ได้แก่ ชุมชนตลาดบ้านใหม่ สัมปทวน หน้าเมือง โสธร บางพระ บางดินเป็ด ฯลฯ มีคลองที่ใช้เป็นเส้นทางการค้าภายในเขตรอบ ๆ ตัวเมือง เช่น คลองบางพระ คลองบ้านใหม่ คลองบางไผ่ คลองบางดินเป็ด เป็นต้น และเกิดชุมชนตามแนวคลองเหล่านี้ อาทิ ชุมชนวัดเขนด์ปอด ตำบลบางดินเป็ด อำเภอเมือง ตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำบางปะกง ซึ่งอยู่ระหว่างปากคลองบางไผ่และปากคลองบางดินเป็ด ส่วนเขตที่ลึกเข้าไปในพื้นที่ป่าแถบอำเภอแปลงยาว พนมสารคาม สนาบชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบนั้น การตั้งถิ่นฐานมักเริ่มจากพื้นที่ใหม่ ๆ ที่มีทางหลวงหรือถนนตัดผ่าน โดยมีกลุ่มพ่อค้าแม่ค้าตั้งร้านค้าอยู่ริม 2 ฝั่งถนน บ้างก็ขายของชำ ขายเครื่องมือและสิ่งของจำเป็นสำหรับการเพาะปลูกจำพวกปุ๋ย ยาฆ่าแมลง บ้างก็ตั้งร้านให้เช่าแทรกเตอร์ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2546) ชาวบ้านที่เข้ามารุ่นหลังก็จะขยายออกจากเขตใกล้ทางหลวงหรือถนนไปตามแนวป่า โดยตั้งบ้านที่สร้างขึ้นหยาบ ๆ อยู่เป็นระยะ ๆ

การตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนในยุคแรกบริเวณปากแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเริ่มจากชุมชนประมง ริมน้ำและชายฝั่งทะเล ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งด่านทางน้ำที่บางปะกงเพื่อเก็บภาษีอากรจากเรือพ่อค้าวานิชต่าง ๆ ที่เดินทางเข้ามาค้าขาย ในระยะหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) ที่กำหนดให้

พื้นที่แถบชุมชนบางปะกงเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรมการเกษตร รวมทั้งเป็นศูนย์กลางการค้าและบริการระดับอำเภอ จนถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) พื้นที่อำเภอบางปะกงเป็นส่วนหนึ่งของเขตเศรษฐกิจใหม่ตามโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern seaboard) เมื่อมีเส้นทางคมนาคมทางบก (ถนนสายบางนา-บางปะกง) ตัดผ่านส่งผลให้การคมนาคมสะดวกขึ้น ชุมชนแห่งนี้จึงกลายเป็นชุมชนศูนย์กลางอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร และเป็นชุมชนที่มีกิจกรรมทางการค้า การบริการและการพัฒนาที่อยู่อาศัยเพื่อรองรับแรงงานจากภายนอกที่เข้ามารับจ้างเกี่ยวกับการประมง การเป็นแรงงานรับจ้างตามโรงงานแป้งมันสำปะหลัง รับจ้างขนส่งข้าวจากเรือ แรงงานในโรงสี โรงงานต่าง ๆ ในนิคมอุตสาหกรรม ทำให้มีผู้คนพากันเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนแห่งนี้มากขึ้น พบว่ามีตึกแถวหรืออพาร์ทเมนต์ตั้งอยู่บริเวณริมถนนเป็นจำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านบางส่วนในชุมชนมีการปรับเปลี่ยนจากการทำมาหากินที่เคยเป็นชาวประมง มาทำการเพาะเลี้ยงปลากระชังแทน หรือปรับเปลี่ยนมาเป็นร้านขายของชำเล็ก ๆ เพื่อรองรับผู้คนในชุมชน อาจเป็นเพราะชุมชนแถบนี้เคยมีบทบาทเป็นศูนย์กลางการค้าและบริการมาก่อน และไม่ได้เป็นเพียงบริการเฉพาะคนในชุมชนบางปะกงเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงชุมชนข้างเคียงด้วย เช่น ชุมชนบางวัว ชุมชนท่าสะพาน และชุมชนท่าข้าม เป็นต้น จากการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นด้านโครงสร้างพื้นฐาน การคมนาคม หรือการเกิดขึ้นของโรงงานอุตสาหกรรมล้วนส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและเกิดการตั้งชุมชนใหม่ ๆ ขึ้น ขยายออกไปโดยรอบ เช่น ชุมชนท่าสะพาน ชุมชนตลาดบางวัว ชุมชนตลาดบางเกลือ ชุมชนท่าข้าม เป็นต้น (วิทวัส กิ่งสุวรรณ, 2553)

จะเห็นได้ว่า การเติบโตของชุมชนในเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ มีพัฒนาการและได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยมีปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจที่มีชาวจีนเป็นผู้ส่งเสริมให้เกิดชุมชน จนพัฒนากลายเป็นตลาดและเป็นศูนย์กลางการค้าขึ้น ความหนาแน่นของการตั้งชุมชนบริเวณสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา เนื่องจากมีสภาพ “ดินดำ น้ำขุ่น” อยู่ในพื้นที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ซึ่งเป็นแหล่งรวมของตะกอนแร่ธาตุที่ทับถมกันมานาน ทำให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการทำเกษตรกรรม อันเป็นวิถีการทำมาหากินของชาวบ้านในเมืองนี้มาแต่อดีต จนมาถึงยุคของการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ซึ่งภาครัฐได้มีแผนที่จะเพิ่มบทบาทอุตสาหกรรมในพื้นที่เมืองนี้ ในที่สุดจึงเกิดนิคมอุตสาหกรรมขึ้นหลายแห่ง ทำให้มีการถ่ายโอนแรงงานจากภาคเกษตรกรรมในเขตชนบทเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมในเขตพื้นที่โดยรอบนิคมอุตสาหกรรม การเข้ามาของแรงงานทำให้ความต้องการด้านที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้นและขยายตัวอย่างต่อเนื่อง จึงต้องมีการพัฒนาด้านที่อยู่อาศัยทั้งในลักษณะของห้องแถว ห้องเช่า

อพาร์ทเมนต์ คอนโดมีเนียม โครงการบ้านจัดสรร หอพักต่าง ๆ อาคารสำนักงานและอาคารพาณิชย์ ถูกสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองและรองรับแรงงานที่เข้ามาอยู่อาศัย ความต้องการดังกล่าวกระจายตัวไปทั่วทุกพื้นที่ของชุมชน ส่งผลให้เกิดชุมชน หมู่บ้านและเมืองชะเชิงเทราย้ายตัวขึ้นเรื่อย ๆ

7. เมืองชะเชิงเทร่าเป็นแหล่งรายได้ของรัฐและเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ

ด้วยทำเลที่ตั้งของเมืองชะเชิงเทร่าอยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง จึงมีบทบาทในฐานะเมืองที่ถูกใช้เป็นเส้นทางขนส่งช่วยสินค้าออกสำคัญไปยังกรุงเทพฯ ได้แก่ กระจวาน พริกไทย ผลแร่ ฯลฯ การลำเลียงส่งจากเมืองต้นทางหัวเมืองลาว หัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมร หัวเมืองตะวันออก ผ่านเมืองมณฑลบุรี กบินทร์บุรี ปราจีนบุรีเข้ามายังแม่น้ำบางปะกงเมืองชะเชิงเทร่า แล้วส่งต่อไปกรุงเทพฯ ทำให้เส้นทางผ่านลุ่มแม่น้ำบางปะกงเส้นนี้มีความสำคัญเป็นอย่างมาก ดังนั้น ชะเชิงเทร่าจึงเป็นเมืองชุมทางที่มีความสำคัญต่อรัฐทั้งในแง่การเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจ เพราะในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงแหล่งรายได้ที่สำคัญของรัฐคือ สินค้าออกที่ได้จากส่วนนั่นเอง รวมทั้งผลผลิตจากป่าของเมืองชะเชิงเทร่า เช่น ไม้ซุงที่นำมาแปรรูปในโรงเลื่อยต่าง ๆ แล้วนำไม้ ถ่าน ฟืน น้ำมันยาง ขี้ได้ และแร่ใส่เรือหรือทำเป็นแพนำไปขายที่กรุงเทพฯ และหัวเมืองโดยรอบ เกิดเป็นรายได้ให้แก่ผู้ประกอบการทั้งยังเป็นภาษีอากรรายได้ของรัฐด้วย และที่สำคัญคือ รายได้จากการค้ากับต่างประเทศ (สุมาลี พันธุ์ยุธธา, 2543)

ชะเชิงเทร่าเป็นเมืองท่าสำคัญจึงมีพ่อค้าและเรือสินค้าเข้ามาติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นจำนวนมาก การเดินทางเข้ามาของบรรดาพ่อค้าเหล่านี้เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความรุ่งเรืองทางการค้าของเมืองนี้ จนรัฐต้องพัฒนาเส้นทางคมนาคมภายในลุ่มแม่น้ำบางปะกงให้สามารถรองรับการค้าสินค้าจากเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ตอนในเข้าสู่กรุงเทพฯ ได้เร็วขึ้น และหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ตอนในลุ่มน้ำบางปะกงก็เป็นแหล่งระบายสินค้าจากภายนอก โดยมีพ่อค้าชาวจีนเป็นกำลังหลักในการกระจายสินค้า ชะเชิงเทร่าเป็นเมืองที่มีสินค้าอันเป็นที่ต้องการของต่างประเทศมากในเวลานั้น ได้แก่ น้ำตาลทราย ของป่า ไม้ และข้าว ด้วยเหตุนี้รัฐจึงจำเป็นต้องควบคุมเมืองนี้ไว้ให้ได้มากที่สุด อันเนื่องจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจหลายอย่างที่รัฐได้ หนึ่งในนั้นคือช่วยสาอากรที่เมืองชะเชิงเทร่าต้องส่งขึ้นพระคลังหลวง และพื้นที่ปากแม่น้ำบางปะกงนอกจากเป็นที่ตั้งของท่าเรือขนถ่ายสินค้าแล้ว ยังเป็นที่ตั้งด่านเก็บภาษีซึ่งมีเพียงแห่งเดียวในประเทศไทยช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์

ความอุดมสมบูรณ์ของเมืองชะเชิงเทร่าทั้งจากทรัพยากรดินและน้ำ จึงเหมาะแก่การเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก ชาวบ้านเมืองนี้ส่วนใหญ่ทำมาหากินแบบเกษตรผสมผสานทั้งทำนาปลูกข้าว ผัก ผลไม้ หนาม พืชจาก เลี้ยงเป็ด หมู ไก่ กุ้ง และปลา ด้วยวิธีการทำมาหากินหลากหลายอาชีพดังกล่าว ทำให้มีผลผลิตเป็นสินค้าหลากหลายชนิดก่อเกิดรายได้เพื่อเลี้ยงตนเอง ครอบครัว

และเสียภาษีอากรให้รัฐ เช่น รายได้จากภาษีน้ำตาลทราย รายได้จากการขุดคลอง รายได้จากค่าธรรมเนียมเรือผ่านเข้า-ออกประตูน้ำ รายได้จากอากรตลาด รายได้จากอากรบ่อนเบี้ยและฝิ่น รายได้จากอากรต้นจาก รายได้จากอากรค่าน้ำ รายได้จากการทำป่าไม้

รายได้จากอากรค่าน้ำ รายได้จากภาษีศุลกากร รายได้จากการรังวัดที่ดิน รายได้จากการค้าขายวัวควาย รายได้จากโรงฆ่าสัตว์ และที่สำคัญคือละแฉงเทร่าเป็น 1 ใน 3 เมืองแรก ของโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern sea board) และเป็นเมืองที่มี นิคมอุตสาหกรรมเกิดขึ้นหลายแห่ง มีการลงทุนใหม่ ๆ โดยนักลงทุนจากต่างชาติเข้ามาตั้งโรงงาน อุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดรายได้เข้ารัฐในรูปของภาษีเป็นจำนวนมาก

8. ละแฉงเทร่าจากเมืองชั้นจัตวาพัฒนาสู่การเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ

ละแฉงเทร่าถูกตั้งขึ้นเป็นเมืองในสมัยอยุธยา ก็ด้วยเหตุผลเพื่อเป็นเมืองด่านและระดม ไพร่พลในยามมีศึกสงคราม รวมทั้งเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำหรับบ้านเมืองทั้งในยามสงบ และยามสงคราม เมืองนี้แรกตั้งอยู่แถบปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า ซึ่งมีความสำคัญทาง ยุทธศาสตร์เพราะเป็นจุดสบกันของแม่น้ำบางปะกงและคลองท่าลาด ที่สามารถเชื่อมต่อไป ยังหัวเมืองเขมรและลาว เป็นบริเวณที่มีผู้คนอาศัยตั้งหลักปักฐานอยู่อย่างหนาแน่นมาแต่ครั้งสมัย อยุธยาแล้ว ต่อมาปี พ.ศ. 2377 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โปรดฯ ให้ย้าย ศูนย์กลางเมืองมาตั้งที่บ้านท่าไข่ อำเภอเมือง ท่าเลที่ตั้งใหม่อยู่ห่างจากทะเลเข้ามาตามลำน้ำ บางปะกงประมาณ 24 กิโลเมตร ซึ่งยังคงเป็นที่ตั้งที่เหมาะสมกับจุดยุทธศาสตร์ด้านทหาร และการค้า

เมื่อแรกตั้งกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวง ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองละแฉงเทร่ากับกรุงเทพฯ เป็นไปในลักษณะของหัวเมืองชั้นในที่อยู่ติดกับกรุงเทพฯ ทางทิศตะวันออก จึงถูกจัดให้เป็น แคหัวเมืองชั้นจัตวาและผู้ปกครองเป็นได้แค่เพียง “ผู้รั้ง” ต่อมาละแฉงเทร่าต้องมืบทบาทเป็นเมือง หน้าด่านสกัดกั้นข้าศึกก่อนที่จะเข้าไปถึงเมืองหลวง ต่อมาได้มีการตั้งเมืองพนมสารคาม เมือง สนมไชยเขตร์ขึ้นป็นเมืองด่านอีกชั้นหนึ่ง และทั้งสองเมืองนี้ต้องขึ้นตรงกับเมืองละแฉงเทร่า (อิงตะวัน แพลกอินทร์, 2547) ดังนั้น เมืองละแฉงเทร่าและเมืองบริวารทั้งสองนี้ล้วนมีความสำคัญ ต่อเมืองหลวง เพราะตั้งอยู่ในเส้นทางเดินทัพของไทยเพื่อเข้าไปยังประเทศกัมพูชาและลาว ผลพลอยได้ที่รัฐได้รับคือการเก็บส่วยจากบรรดาเมืองเหล่านี้ นอกจากการเป็นเมืองหน้าด่านใน การป้องกันภัยทางด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ แล้ว เมืองละแฉงเทร่ายังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ การค้าทั้งการค้าภายในประเทศและการค้ากับต่างประเทศ รวมทั้งการส่งส่วยและผลิตสินค้าส่ง ให้เมืองหลวง หน้าที่ต่าง ๆ ของเมืองละแฉงเทร่าคือ 1. เริงรัดส่วยจากเมืองพนมสารคามและเมือง สนมไชยเขตร์ 2. จัดหาอาหารให้แก่ผู้ที่คุมส่วยจากหัวเมืองต่าง ๆ มาส่ง 3. จัดหาวัสดุสำหรับ

บรรจุก่อสร้าง เช่น กระสอบ เป็นต้น 4. จัดหาเรือสำหรับบรรทุกส่วไปส่งกรุงเทพฯ 5. จัดหาวัว ควาย ช้างขึ้นไปรับส่วจากเมืองต่าง ๆ ที่ยังคงค้างอยู่ ทำให้เมืองฉะเชิงเทราถูกปกครองอย่างใกล้ชิด จากกรุงเทพฯ ในบทบาทของเมืองที่ถูกใช้เป็นเส้นทางขนสินค้าไปยังเมืองหลวง โดยขนส่งผ่านไป ตามลำน้ำบางปะกงเพราะสะดวกกว่าเส้นทางอื่น เนื่องจากหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ไม่มีแม่น้ำที่ติดต่อโดยตรงกับกรุงเทพฯ นั่นเอง

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เป็นยุคที่มีการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัย ด้วยการปฏิรูประบบบริหารที่รวมศูนย์อำนาจเพื่อตั้งรับ กับอิทธิพลตะวันตกที่แผ่ขยายเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมืองฉะเชิงเทราเป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรี ด้วยเหตุนี้ สังคมเมืองนี้จึงต้องปรับเปลี่ยนเพื่อรับกับบทบาท ใหม่คือ การเป็นเมืองหลวงของมณฑลปราจีนบุรี ส่งผลให้รัฐมีรายได้ที่ ได้รับจากเมืองนี้มากขึ้น และอำนาจรัฐจากส่วนกลางแผ่กระจายออกมาครอบงำเมืองฉะเชิงเทรามากขึ้นด้วยเช่นกัน เห็นได้จากการแต่งตั้งสมุหเทศาภิบาล และเจ้าเมืองมาจากส่วนกลางนั่นเอง

การที่รัฐมีนโยบายในการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเพื่อการส่งออก ตาม แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-4 (พ.ศ. 2504-2524) โดยใช้พื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นจุดเริ่มต้น ทำให้เมืองนี้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับอุตสาหกรรม และได้รับการ พัฒนาไปสู่ความเป็นเมืองที่มีความทันสมัยมากขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและ สังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) เกิดโครงการสำคัญคือ โครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเล ตะวันออก (Eastern Seaboard) และได้กำหนดให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรม และอุตสาหกรรมเกษตร รวมทั้งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การค้า บริการและสังคม ซึ่งเป็น นโยบายกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ มาสู่เมืองนี้ โดยให้มีลักษณะเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ เพื่อสกัดการอพยพจากชนบทเข้าสู่กรุงเทพฯ และให้ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งรองรับแรงงานใหม่ใน อนาคต

กระทั่งมาถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) กำหนดให้ฉะเชิงเทราเป็นพื้นที่เป้าหมายสำคัญของการพัฒนาเมืองหลักและเมืองศูนย์กลาง ความเจริญ จึงได้มีการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ขึ้นมาในปี พ.ศ. 2532 และในแผนพัฒนา เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) พื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นส่วนหนึ่ง ของเขตเศรษฐกิจใหม่ของประเทศ และเป็นแหล่งอุตสาหกรรมรองรับการกระจายความเจริญ จากกรุงเทพฯ ตลอดจนเป็นประตูเปิดที่จะนำผลการพัฒนาเชื่อมโยงไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) หลังจากที่โครงการ Eastern seaboard ดำเนินการมาแล้วกว่า 30 ปี ส่งผลให้ฉะเชิงเทรา กลายเป็นย่านอุตสาหกรรม ชุมชนเมือง การบริการและที่อยู่อาศัย ประกอบกับอยู่ใกล้สนามบิน

สุวรรณภูมิจึงเป็นตัวเร่งขยายความเจริญเติบโตของเมืองนี้ ประกอบกับเป็นเมืองที่มีพื้นฐานทางด้านเกษตรกรรม ทำให้ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงประชากรในกลุ่มน้ำบางปะกง ในภูมิภาคและกรุงเทพฯ และส่งออกต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองอู่ข้าวอู่น้ำที่มีความมั่นคงทางด้านอาหาร มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีลักษณะของพัฒนาการที่มีความต่อเนื่องในตัวเอง (Intrinsic continuity) เห็นได้จากเมืองนี้มีอายุมากกว่าราชธานีกรุงเทพฯ แสดงถึงพัฒนาการที่มีมาอย่างยาวนานตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา มีประชากรหลากหลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่มาช้านาน จึงมีภูมิสังคมที่ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมและความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น เริ่มจากเมืองยุทธศาสตร์แห่งการระดมไพร่พลเพื่อเป็นกำลังให้แก่กองทัพ มาสู่บทบาทของเมืองหน้าด่านชั้นจัตวาที่มีเมืองบริวารถึง 2 เมือง ก้าวมาเป็นเมืองศูนย์กลางของมณฑลปราจีนบุรี เมืองท่า เมืองศูนย์กลางการค้าและเศรษฐกิจแห่งกลุ่มน้ำบางปะกง จนถึงช่วงของการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เมืองนี้มีการพัฒนาระบบขนส่งและโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure) เช่น การตัดถนนเข้าไปในพื้นที่อำเภอรอบนอกของเมืองนี้เท่ากับช่วยเชื่อมต่อพื้นที่ห่างไกลเข้ากับ “ศูนย์กลางความเจริญ” ของตัวเมืองฉะเชิงเทราเอง และกรุงเทพฯ ตลอดจนหัวเมืองใกล้เคียง ทำให้การเคลื่อนย้ายแรงงานและสินค้าสะดวกเร็วขึ้น อันเนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองทางผ่านของเส้นทางลำเลียงสินค้าจากเมืองในภูมิภาคตะวันออก และภูมิภาคอื่น ๆ เข้าสู่กรุงเทพฯ และส่งออกไปยังต่างประเทศ ในอดีตคือออกอ่าวไทยที่ปากแม่น้ำบางปะกง ปัจจุบันส่งไปลงที่ท่าเรือแหลมฉบัง เมืองชลบุรี ท่าเรือมาตาพุด เมืองระยอง และท่าเรือคลองเตย กรุงเทพฯ อีกทั้งถนนสุขุมวิท ถนนบางนา-ตราด ถนนสุวินทวงศ์ ถนนอ่อนนุช-ลาดกระบัง-คลองสวน ฯลฯ ล้วนเป็นเส้นทางที่เชื่อมต่อเมืองฉะเชิงเทราเข้ากับกรุงเทพฯ และฉะเชิงเทราอยู่ใกล้สนามบินสุวรรณภูมิเพียง 20 กิโลเมตร จนเปรียบเสมือนชานกรุงเทพฯ มีการนำ “ความเจริญ” แบบเมืองหลวงมาสู่เมืองฉะเชิงเทราตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (มนัส ตันงาม, 2554 ก)

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีศักยภาพแห่งการพัฒนา จึงอาจกล่าวได้ว่าถนนทุกสายที่ตัดผ่านเมืองนี้ล้วนมุ่งหน้าเข้าสู่กรุงเทพฯ ทำให้เมืองนี้เชื่อมต่อกับเมืองหลวงมากขึ้น การเดินทางระหว่างฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ สะดวกขึ้น มีการเชื่อมโยงกันอย่างมีประสิทธิภาพตอบสนองต่อความต้องการของผู้คนทั้งในท้องถิ่นเมืองนี้และคนกรุงเทพฯ ได้ การเดินทางที่ไม่ต้องอ้อมไปตามถนนสายหลักทำให้ลดต้นทุนค่าใช้จ่ายในการเคลื่อนย้ายทุน แรงงาน และสิ่งของ อีกทั้งยังใช้เวลาน้อยลง ส่งผลให้มีการยกระดับการผลิตในเมืองฉะเชิงเทรามากพอที่จะเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ สังคม การค้า และบริการ ทั้งยังเป็นเมืองที่รองรับการกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ

อย่างต่อเนื่องตลอดมา แม้กระทั่งปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จาก ปรเมธี วิมลศิริ เลขาธิการ คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) เปิดเผยว่า สศช. กำลังศึกษาแผน การจัดตั้งเมืองศูนย์กลางราชการแห่งใหม่ที่เมืองฉะเชิงเทรา เพื่อรองรับการขยายตัวของโครงการพัฒนา ระเบียงเศรษฐกิจพิเศษภาคตะวันออก หรือ EEC และรองรับการขยายตัวของกรุงเทพฯ ที่เพิ่ม มากขึ้นในอนาคต เบื้องต้นได้ข้อสรุป 2 แนวทางคือ จัดตั้งเป็นเมืองศูนย์กลางราชการระดับภาคหรือเป็น เมืองศูนย์กลางราชการระดับประเทศ พร้อมกับย้ายที่ตั้งของส่วนราชการสำคัญมาอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา โดยใช้รูปแบบของเมืองปทุมธานี ประเทศมาเลเซีย เป็นตัวอย่างในการศึกษา ("ฉะเชิงเทรา"เมือง ศูนย์ราชการใหม่, 2559) ด้วยเหตุนี้ ฉะเชิงเทราจึงพร้อมแล้วสำหรับการเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ

ผลกระทบในเชิงลบเมื่อฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง

1. ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย

ป่าไม้ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราอุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้มีค่าทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ไม้ตะเคียน ไม้แดง ไม้พะยุง ไม้ประดู่ ไม้มะค่า ฯลฯ เนื่องจากสภาพภูมิประเทศและที่ตั้งของเมืองนี้ เอื้อต่อการค้าและการลำเลียงไม้ จึงเป็นเหตุจูงใจให้นายทุนและชาวบ้านบางกลุ่มเข้ามาแสวงหา ผลประโยชน์ ทั้งพวกที่เข้ามาลักลอบตัดไม้และแสวงหาช่องทางเพื่อให้ได้สัมปทานป่าไม้ เพราะอุตสาหกรรมป่าไม้ก่อให้เกิดรายได้มหาศาล การลดลงอย่างรวดเร็วของพื้นที่ป่าไม้ในเมือง ฉะเชิงเทราเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ เช่น การลักลอบตัดไม้ทำลายป่า การถางป่าเพื่อทำไร่ การเพิ่มขึ้น ของจำนวนประชากรทำให้มีความต้องการที่ดินในการทำมาหากิน และปลูกบ้านเพื่ออยู่อาศัย ตลอดจนการใช้พื้นที่ป่าเพื่อการพัฒนาต่าง ๆ อันเนื่องมาจากนโยบายของรัฐ ได้แก่ นโยบายส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ นโยบายด้านความมั่นคง นโยบายการให้สัมปทานตัดไม้ในเขตป่า สงวน นโยบายการปลูกป่าภาคเอกชน และความไม่แน่นอนของนโยบายเกี่ยวกับผู้บุกรุก (ชาญณรงค์ ทิมถาวร, 2538) เหตุปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนส่งผลให้ทรัพยากรป่าไม้ในเมือง ฉะเชิงเทราลดลงทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ

นโยบายส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ เมื่อประเทศไทยมีการพัฒนาเศรษฐกิจเข้าสู่ระบบตลาด มากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังการปฏิวัติเขียว (Green revolution) ในราวปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา พร้อมทั้งเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ระบบการผลิต เพื่อการค้าได้เข้ามามีบทบาทแทนที่การผลิตแบบพอยังชีพในครัวเรือน และมีการปลูกพืชในเชิง การค้ามากขึ้น โดยมีเป้าหมายของการผลิตเพื่อแสวงหากำไรสูงสุดจากพืชชนิดเดียวหรือพืชไม่กี่ชนิด การผลิตของชาวบ้านขึ้นอยู่กับกระแสความต้องการทั้งจากภายในประเทศและต่างประเทศ ทำให้มีผลผลิตเป็นจำนวนมากเพื่อสนองตอบความต้องการของตลาดที่เพิ่มขึ้น ส่งผลให้มี

การบุกรุกพื้นที่ป่าเพื่อใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตร (กรองกาญจน์ โพธิ์เงิน, 2546) เมืองฉะเชิงเทรา จึงได้รับผลกระทบจากแผนพัฒนาฯ โดยตรง เนื่องจากเป็นเมืองที่อยู่ติดกับกรุงเทพฯ และมีชายฝั่งทะเลเหมาะกับการขนส่งสินค้า ประกอบกับรัฐบาลมีนโยบายให้การส่งเสริมการปลูกพืชส่งออก และอุตสาหกรรมในพื้นที่ภาคตะวันออกเป็นจุดเริ่มต้น โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราซึ่งมีเป้าหมายจะให้ป็นศูนย์กลางความเจริญทางด้านเศรษฐกิจใหม่ ที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมเพื่อการส่งออก ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินและการบุกรุกแผ้วถางป่าเป็นอย่างมาก

ด้วยเหตุนี้ จึงมีกลุ่มชาวบ้านอพยพเข้ามาหาที่ทำกินเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยเข้ามาบุกรุกถากถางป่าเพื่อจับจองที่ดิน ทำให้ช่วงเวลาต่อมาป่าไม้แถบอำเภอพนมสารคาม สนาบชัยเขต และท่าตะเกียบลดลงเป็นอย่างมาก เนื่องจากมีการใช้เทคโนโลยีในการตัดไม้ ชักลากไม้และทำกันทั้งวันทั้งคืน เมื่อไม้ขนาดที่ต้องการหมดไปจากป่า กลุ่มนายทุนและชาวบ้านบางส่วนได้ปรับเปลี่ยนอาชีพมาปลูกพืชไร่ นายทุนเริ่มเข้ามาจับจองที่ดินเพื่อขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ตามกระแสความต้องการและการส่งเสริมการปลูกพืชไร่ของภาครัฐที่เผยแพร่ไปตามสื่อต่าง ๆ ทั้งวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์และหน่วยงานรัฐ นอกจากนี้ยังมีการบอกเล่าจากปากต่อปากของกลุ่มคนที่เคยเข้ามารับจ้างในพื้นที่ ถึงความอุดมสมบูรณ์และความกว้างใหญ่ของผืนป่าต้นน้ำเมืองนี้ ยิ่งทำให้ชาวบ้านต่างพากันอพยพเข้ามาจับจองพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม ชูด ล้าง ถาง เผา เพื่อปลูกพืชไร่เชิงเดี่ยวและตั้งเป็นชุมชนแห่งใหม่กระจายกันอยู่เป็นกลุ่มทั่วผืนป่า ตามนโยบายเปิดกว้างของภาครัฐในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515-2519) ที่เน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยเร่งการพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า รัฐบาลเป็นผู้ลงทุนก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานด้วยการกู้เงินจากต่างประเทศ และหาทางชำระหนี้สินด้วยการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ทำให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้พื้นที่ป่าในเมืองฉะเชิงเทราลดลงอย่างรวดเร็ว (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) พื้นที่ป่าที่เคยเป็นป่าต้นน้ำกลายเป็นพื้นที่โล่งเตียนสำหรับปลูกพืชไร่ไปในที่สุด

นโยบายด้านความมั่นคง หลังปี พ.ศ. 2500 กองทัพอากาศได้นำนโยบายตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ป่า เพื่อเป็นการป้องกันมิให้ฝ่ายคอมมิวนิสต์เข้ายึดเป็นที่มั่นได้ กองทัพอากาศกับกรมป่าไม้ยินยอมให้ชาวบ้านกลุ่มบุกเบิกเข้าไปตั้งบ้านเรือนและทำมาหากินในพื้นที่ป่าสองข้างทางที่ถนนตัดผ่าน ห่างจากถนนในระยะหนึ่งกิโลเมตร โดยกองทัพอากาศให้การคุ้มครองและส่งเสริมให้ชาวบ้านรวมตัวกันก่อตั้งเป็นหมู่บ้านใหม่ ๆ ขึ้น แต่กฎเกณฑ์ดังกล่าวจะควบคุม การตั้งหมู่บ้านข้างถนน โดยนโยบายนี้ต่อมาแปรเปลี่ยนเป็นกระบวนการบุกเบิกเขตป่าลึกเข้าไปกินหนึ่งกิโลเมตร แต่กองทัพก็มีได้ขัดขวางกลับปล่อยให้เกิดขึ้นเพราะเท่ากับเป็นการลดแนวคืบหน้าของคอมมิวนิสต์

(ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) นอกจากนี้ รัฐบาลยังมีมาตรการอื่น ๆ อีกที่จะทำให้ พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยไม่มีป่าที่จะตั้งเป็นฐานที่มั่น ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2511 รัฐบาล จึงอนุญาตให้เอกชนยื่นขอสัมปทานตัดไม้ได้เป็นเวลา 30 ปี โดยมีข้อแม้ว่าบริษัทที่ได้สัมปทาน จะต้องปลูกป่าทดแทน (แต่ไม่ได้ดูแลให้ปลูกป่าจริง ๆ) สหรัฐอเมริกาช่วยลงทุนสร้างถนนให้ไทย แม้แต่ในพื้นที่ป่าของเมืองฉะเชิงเทราก็มีการสร้างถนนเข้าไปหลายเส้นทาง ส่วนมากเป็นถนนที่เกิดจากแนวทางการชักรากซุงเดิม โดยเฉพาะถนนสายยุทธศาสตร์จากสนามชัยเขต-ท่าซุง-ทุ่งยายชี-ชมพู่-วังวุ้ง-ท่ากLOY-ท่าคาน-กรอกสะแก-คลองตะเกรา-หนองคอกจนถึงอำเภอวังน้ำเย็น เมืองสระแก้ว ในปี พ.ศ. 2506 มีการสร้างถนนสายนครราชสีมา (โคราช)-กบินทร์บุรี-พนมสารคาม-อุตะเภา ซึ่งแบ่งแยกป่าภาคตะวันออกกับป่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ออกจากกัน ตามด้วยเส้นทางจากสระแก้วไปโป่งน้ำร้อนซึ่งตัดพื้นที่ป่าไทยออกจากป่ากัมพูชา เมื่อเส้นทางสายนี้สร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2511 ยิ่งส่งผลดึงดูดให้ชาวบ้านจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานและถางป่าเผาป่าในเขตป่าแควระบบ-สียัดเพิ่มมากขึ้น เพื่อทำมาหากิน ปลูกพืชมีทั้งข้าว ข้าวไร่ ปอ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยางพารา สับปะรด และยูคาลิปตัส (ชาญณรงค์ ทิมถาวร, 2538) ส่งผลให้ต้องสูญเสียผืนป่าเพิ่มขึ้นไปอีกเป็นจำนวนมาก

หลังปี พ.ศ. 2519 เป็นช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยมีความเข้มแข็งมากเป็นพิเศษ ด้วยเหตุนี้ กองทัพภาคที่ 1 จึงได้เปิดป่าให้ราษฎรหลังไหลเข้าไปหักล้างถางพงหาที่ดินทำกินในพื้นที่ป่า เนื่องจากเป็นช่วงที่รัฐบาลต้องทำสงครามแย่งชิงประชาชนกับพรรคคอมมิวนิสต์อย่างหนักหน่วง ส่งผลให้บริเวณป่าสงวนแควระบบ-สียัดมีจำนวนหมู่บ้านเพิ่มขึ้นและราษฎรเพิ่มขึ้นเป็นระยะ ๆ จะเห็นว่าการบุกรุกป่าสงวนเนื่องจากราษฎรต้องการที่ดินทำกิน เพราะพื้นที่อื่น ๆ มีเจ้าของแล้วและชาวบ้านไม่มีเงินทุนพอที่จะซื้อ จึงพากันอพยพเข้ามาบุกรุกป่าเพื่อหาที่ดินทำกินใหม่มากขึ้น ที่ร้ายยิ่งไปกว่านั้นคือพื้นที่ป่าเมืองฉะเชิงเทราได้รับสัมปทานทำไม้เป็นเวลานาน จนผืนป่าที่เคยเป็นป่าดงดิบหนาที่บนนั้นกลายเป็นป่าเสื่อมโทรมขยายวงกว้างเข้าไปเรื่อย ๆ

นโยบายการให้สัมปทานตัดไม้ในเขตป่าสงวน หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 พื้นที่ประมาณ 2 ใน 3 ของประเทศไทยยังคงมีป่าไม้ปกคลุมอยู่ กระทั่งในช่วงปี พ.ศ. 2470-2490 มีบริษัทเอกชนได้สัมปทานเข้ามาทำไม้ในเขตป่าแต่ส่วนใหญ่เป็นธุรกิจขนาดเล็ก บริษัทที่ได้สัมปทานป่าไม้ มักตัดเฉพาะไม้ใหญ่มีค่าไม่ได้ตัดไม้เล็ก ไม้่น้อย ดังนั้นป่าจึงยังไม่ถูกทำลายไปมากนัก แต่หลังปี พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ธุรกิจค้าไม้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเพราะมีความต้องการไม้สูงมาก ทั้งจากโรงงานไม้อัด โรงงานไม้ขีด โรงงานพาราฟู้ด โรงงานทำเส้นใยสังเคราะห์ โรงงานเยื่อกระดาษและโรงงานกระดาษ พ่อค้าไม้มักจะชักชวนให้ชาวไร่ร่นบุกเบิกช่วยตัดไม้ในเขตป่า บริษัทเอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด เป็นบริษัทเอกชนที่ได้สัมปทานเข้ามาทำไม้ในเขตป่าเมืองฉะเชิงเทรา และได้

ทำการตัดโค่นเฉพาะต้นไม้ขนาดใหญ่เท่านั้น โดยหมดสัมปทานครั้งที่ 1 ไปในปี พ.ศ. 2500 ต่อมาปี พ.ศ. 2501-2515 มีกลุ่มบริษัททำไม้อีกหลายบริษัทเข้ามาตัดไม้ในรูปของการขอไม้ใช้สอย เป็นผลให้ป่าขนาดใหญ่หายไปจากผืนป่าแถบนี้ และยังมีกลุ่มนายทุนอีกหลายกลุ่มที่เข้ามารวบรวบขวบการทำไม้ มีการแบ่งพื้นที่เป็นแปลงในการทำไม้อย่างชัดเจน ไม่มีการข้ามเขตกัน เช่น ยายจูไปทางเขานินฮ้อน ลำพระชัย ขึ้นไปถึงปรือหวาย เขาทับมอญ ส่วนปู่กลิ้งไปทางแหลมเขา ท่ากระดาน บ้านนา ซำปางาม หินแร่ นายจำลอง ไปทางยางแดง ดอนท่านา สุ่งเจริญ ไปรวมอยู่ ปลายทางที่เขาตะกรับแถบนายาว วิเชียร ต้นเจริญ (หลงจิววิเชียร) ไปทางหนองยาง อ่างตาดั้ง หนองกระทิงขึ้นไปถึงเกาะกลาง ส่วนบริษัทเอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด ไปทางคลองตะเกรา (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ 2548)

ต่อมาปี พ.ศ. 2527 รัฐบาลได้เปิดโอกาสให้บริษัทเอกชนขอสัมปทานทำไม้ในเขตป่าได้ อีก นโยบายดังกล่าวของรัฐเปิดโอกาสให้ชาวบ้านอพยพเข้ามาอยู่ในพื้นที่ป่าแควระบบ-สียัด โดยมีกลุ่มนายทุนสัมปทานป่าไม้เป็นเสมือนผู้เปิดประตูให้ (ชาตณรงค์ ทิมถาวร, 2538) และในปี พ.ศ. 2530 บริษัทค้าไม้ใช้กระบวนการทางศาลบีบให้รัฐบาลยอมให้พวกเขาได้รับสัมปทานทำไม้ ในเขตสัมปทานเก่า ซึ่งขณะนั้นอยู่ในเขตป่าสงวนหรือเขตสงวนพันธุ์สัตว์ป่า สัมปทานครั้งนี้ใช้ เทคโนโลยีเข้ามาช่วย ตั้งแต่การตัดไม้ไปจนถึงการแปรรูปไม้และสามารถทำได้ทั้งวันทั้งคืน จนได้ชื่อว่า “สัมปทานล้างป่า” หลังจากการเปิดสัมปทานป่าประมาณ 3-4 ปี พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งปี พ.ศ. 2532 รัฐบาลได้ประกาศปิดป่า บริษัทที่ได้รับสัมปทานจึงถูกยกเลิก ถึงแม้ขบวนการทำไม้สัมปทานจะหมดไปแต่การตัดไม้ในพื้นที่ป่ายังคงอยู่แต่กลายเป็นธุรกิจที่ผิดกฎหมาย มีการลักลอบตัดไม้หรือที่เรียกว่าทำไม้เถื่อน และรูปแบบการทำไม้ก็เปลี่ยนแปลงไป กลุ่มคนทำไม้เปลี่ยนรูปแบบจากการขายไม้ซุงมาเป็นการตัดต้นไม้แล้วแปรรูปเป็นไม้แผ่น ไม้กระดาน บางส่วนก็เลื่อยไม้สร้างบ้านทิ้งไว้ 2-3 ปี ให้ดูเก่า แล้วจึงขายเป็นบ้านทิ้งหลังแทน เพื่อหลบเลี่ยงกฎหมายให้สามารถขนย้ายออกจากพื้นที่ได้ (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) ด้วยเหตุนี้ ทรัพยากรป่าไม้ของเมืองจะเชิงเทราที่เคยอุดมสมบูรณ์จึงถูกทำลายทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงไปเรื่อย ๆ

นโยบายการปลูกป่าภาคเอกชน หลังปี พ.ศ. 2520 กรมป่าไม้เริ่มโยกย้ายชาวบ้านออกจากเขตป่าเสื่อมโทรมเพื่อปลูกป่าตามนโยบายรักษาป่า ซึ่งกรมป่าไม้ได้ทำการทดลองและประกาศผลสรุปว่า ไม้โตเร็วที่เหมาะสมกับการทำป่าเศรษฐกิจคือยูคาลิปตัส หลังจากนั้นกรมป่าไม้ก็ปลูกป่ายูคาลิปตัสและให้สัมปทานป่าเสื่อมโทรมแก่ธุรกิจการเกษตรของเอกชน นโยบายนี้ทำให้เอกชนสามารถเช่าพื้นที่ป่าจากรัฐบาลได้ในราคาถูกเพื่อทำธุรกิจ คือให้ทำป่าเศรษฐกิจหรือ

สวนป่าโดยปลูกยูคาลิปตัส ซึ่งเป็นไม้โตเร็วเป็นวัตถุประสงค์ป้อนโรงงานเยื่อกระดาษ โรงงานกระดาษ และโรงงานใยสังเคราะห์ กรมป่าไม้เห็นด้วยกับนโยบายนี้ เนื่องจากสามารถบรรลุจุดมุ่งหมายของการปลูกป่าโดยไม่ต้องลงทุนเอง แถมยังได้ผลตอบแทนทั้งในรูปรายได้อย่างเป็นทางการของรัฐบาล รายได้ทางอ้อมต่อเจ้าหน้าที่บางคนเป็นส่วนตัวจากผู้ประกอบการธุรกิจปลูกป่าของเอกชน ขณะเดียวกันรัฐบาลได้ให้ออกสิทธิ์แก่โรงงานอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ โรงงานกระดาษ และธุรกิจทำป่าเศรษฐกิจไปพร้อม ๆ กัน (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) แต่การดูแลให้บริษัทเอกชนเหล่านี้ปลูกป่าทดแทนตามข้อตกลงทำได้ยาก เอกชนที่ได้สัมปทานบางรายหากำไรต่อหลังจากตัดไม้แล้วโดยลงทุนทำสวนหรือทำไร่พืชเศรษฐกิจ บางแห่งกลายเป็นที่เพาะปลูกพืชไร่ต่าง ๆ ของชาวบ้าน

จากการส่งเสริมดังกล่าวของรัฐบาลก่อให้เกิดแรงจูงใจในการลงทุนมากขึ้น ผลที่ตามมาก็คือ การต้องหาพื้นที่จำนวนมากสำหรับปลูกยูคาลิปตัส ซึ่งส่วนใหญ่จะต้องใช้พื้นที่ในเขตป่าสงวน โดยการทำให้พื้นที่ป่าที่ยังสมบูรณ์อยู่กลายเป็นป่าเสื่อมโทรม เพื่อจะได้นำมาปลูกยูคาลิปตัสได้ ตัวอย่าง กรณีสวนป่ากิตติซึ่งเป็นบริษัทสาขาของบริษัทเกษตรรุ่งเรือง กลายเป็นข่าวครึกโครมขึ้นมาในปี พ.ศ. 2533 สมัยรัฐบาล พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ว่าได้มีการตัดไม้ในพื้นที่ป่าสมบูรณ์และฝั่งกลบ เพื่อให้ป่าแถบนั้นกลายเป็นป่าเสื่อมโทรมและปลูกป่ายูคาลิปตัสขึ้นมาทดแทน การสืบสวนสาวไปถึงคนในระดับผู้นำของธุรกิจเป็นผู้สนับสนุนทางการเงินให้กับพรรคการเมืองที่มี ส.ส. เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ และประธานกรรมการของบริษัทเป็นอดีตรัฐมนตรีตำรวจ อีกทั้งบริษัทนี้ยังได้รับสัมปทานทำป่าเศรษฐกิจในเขตป่าสงวนที่ถูกจัดว่าเป็น “ป่าเสื่อมโทรม” เป็นจำนวนมาก ความต้องการพื้นที่มาก ๆ เช่นนี้บางครั้งต้องใช้นายหน้าเพื่อกว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้านที่บุกรุกป่าสงวน แต่ถ้าที่ดินราคาสูงบางครั้งนายทุนก็จ้างคนงานให้ถางหรือใช้รถแทรกเตอร์บุกให้เป็นป่าหมดสภาพหรือเป็นป่าเสื่อมโทรม หลังจากนั้นจะเข้าขายที่ทางกรมป่าไม้อนุญาตให้ปลูกยูคาลิปตัสได้ (ชาญณรงค์ ทิมถาวร, 2538)

นโยบายเกี่ยวกับผู้บุกรุก รัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมป่าไม้ แต่ไม่สามารถควบคุมการดำเนินกิจการ โรงเลื่อยของเอกชนได้อย่างทั่วถึง จึงเปิดโอกาสให้เกิดการลักลอบตัดไม้เป็นจำนวนมาก ในระหว่างปี พ.ศ. 2503-2510 รัฐบาลจึงเร่งรัดสำรวจที่ดินเพื่อจัดตั้งป่าสงวน โดยพื้นที่ป่าของเมืองฉะเชิงเทราได้ถูกกำหนดให้เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติคือ ป่าแควระบม-สียัด อยู่ในเขตท้องที่อำเภอพนมสารคาม อำเภอสนมชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบ แม้ว่ารัฐบาลได้กำหนดเขตป่าสงวนและจัดสรรที่ดินแล้ว แต่ปรากฏว่ายังมีกลุ่มคนจำนวนหนึ่งได้บุกรุกพื้นที่ป่าเพื่อตัดไม้นำไปแปรรูปในโรงเลื่อยอยู่

หลังปี พ.ศ. 2510 รัฐบาลกำหนดกฎเกณฑ์แบ่งพื้นที่ป่าที่เรียกว่า “ป่าเสื่อมโทรม”

คือไม่อาจจะทำให้ฟื้นคืนเป็นป่าได้ และยอมให้เอกชนเข้ามาขอสัมปทานเช่าพื้นที่ดังกล่าว เพื่อเพาะปลูก พืชและนักธุรกิจต่างใช้กฎหมายที่รัฐบาลตั้งขึ้นมาเป็นจุดนำไปสู่การทำ การออกเอกสารสิทธิที่ดินที่มีการถางที่จับจองโดยชาวไร่บุกเบิกหรือลูกไร่ที่พวกตนเป็น นายทุนอยู่เบื้องหลัง หลายหมู่บ้านในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมของเมืองฉะเชิงเทราที่ได้รับอนุญาตให้ตั้ง หลักปักฐานและทำมาหากินได้ (สทก.) สค. 1 และ ภบท. 5 ยังไม่มีการออกเอกสารสิทธิโฉนดที่ดิน นอกจากนั้นรัฐยังให้สิทธิในการถือครองที่ดินตามกฎหมายแก่ชาวบ้านในบางพื้นที่ที่ไม่ต้องใช้ปลูก ป่าโดยขอยกใบ พ.ท.บ.6 ให้ การที่รัฐบาลไม่ได้มีความตั้งใจจริงหรือมีความสามารถในการบังคับใช้ กฎหมายให้มีการคุ้มครองเขตป่าอย่างจริงจัง ทำให้มีการบุกรุกป่าต่อไปอย่างเงียบ ๆ ต่อมากรมป่า ไม้เริ่มเห็นความสำคัญของป่าต้นน้ำ เมื่อเห็นผลกระทบจากการที่ป่าไม้ถูกทำลายซึ่งมีผลต่อระบบ นิเวศบริเวณนี้ ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพลดลง และเรื่องของ carbon trade ปัจจุบันมี การพูดคุยกันมากในระดับโลก ที่ผ่านมามองเห็นว่าประเทศพัฒนาแล้วผลิตก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ ก๊าซเรือนกระจกออกมาทำลายชั้นบรรยากาศเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการที่เมืองฉะเชิงเทราเอง บางปีมีน้ำท่วมบางปีฝนแล้ง และความเดือดร้อนจากการขาดแคลนน้ำจืดสำหรับใช้ในการอุปโภค บริโภคทั้ง ๆ ที่มีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านหรือการที่อากาศร้อนมากขึ้นทุกปี เมื่อพิจารณาแล้ว จะพบว่า สาเหตุใหญ่ที่ทำให้เกิดความเสียหายและความเดือดร้อนนี้มาจากการทำลายป่าตนเอง

ด้วยเหตุนี้ ในปี พ.ศ. 2512 รัฐบาลจึงเข้ามาใช้อำนาจในการจัดการกับพื้นที่ป่ามากขึ้น มีการกำหนดเขตป่าอนุรักษ์จำนวนหลายพื้นที่ รวมทั้งพื้นที่ป่าในเขตเมืองฉะเชิงเทราถูกประกาศ ให้เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติแควระบบ-สี่ัค มีเนื้อที่ประมาณ 1,753,125 ไร่ ต่อมาวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2520 รัฐบาลได้กั้นพื้นที่ป่าทึบในอำเภอท่าตะเกียบซึ่งแบ่งแยกออกจากอำเภอสนามชัยเขต ไว้เป็นป่าอนุรักษ์และประกาศให้เป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในชื่อว่า “เข่าอ่างฤๅไน” ซึ่งคนภายนอก ที่เข้าไปเดินป่ามักเรียกว่า “ผืนป่าตะวันออก” ในระหว่างปี พ.ศ. 2523-2524 เป็นช่วงที่ราคาสินค้า เกษตรตกต่ำทั่วโลกเป็นเวลานาน ทำให้กระแสพืชเศรษฐกิจของประเทศไทยซบเซาอยู่ช่วงหนึ่ง ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) มีการปลูกพืชเศรษฐกิจมานาน ทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ผลผลิตน้อยลงประสบกับภาวะขาดทุน ส่งผลให้ชาวบ้านบางส่วน สูญเสียที่ดินทำกินให้กับนายทุนเงินกู๊ จึงต้องมีการอพยพเคลื่อนย้ายไปหาที่ดินทำกินแห่งใหม่ โดยเฉพาะในพื้นที่ป่าคลองระบบ-สี่ัคเมืองฉะเชิงเทราซึ่งเป็นป่าผืนใหญ่ที่เป็นเป้าหมายของ การบุกรุก ประกอบกับมีการตัดเส้นทางรถยนต์มาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) สู่อีสเทอร์นซีบอร์ด และมีถนนอีกสายหนึ่ง (ถนนสายความมั่นคงของทหาร) ตัดผ่านเชื่อมระหว่าง อำเภอวังน้ำเย็น เมืองสระแก้ว กับอำเภอสนามชัยเขต เมืองฉะเชิงเทรา โดยพาดผ่านบริเวณ ป่าแควระบบ-สี่ัค ทำให้ป่าแถบอำเภอนมสารคาม อำเภอสนามชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบ

หมดไปอย่างรวดเร็ว หลังจากนั้นก็กลายเป็นไร่มันสำปะหลังขึ้นมาแทนที่

ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2525 กองทัพอากาศที่ 1 จึงได้ประกาศเป็นป่าปิดห้ามเข้าหรืออยู่อาศัย โดยกำหนดพื้นที่เป็นเขตหวงห้ามแต่สถานการณ์การบุกรุกกลับสูงขึ้น จากสถานการณ์ดังกล่าว กรมป่าไม้จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องอนุรักษ์พื้นที่บริเวณป่าแห่งนี้ไว้ และจัดหาพื้นที่รองรับราษฎรเหล่านี้เพื่อให้เข้าอยู่อาศัยและทำกินทดแทน ด้วยเหตุนี้ในปี พ.ศ. 2530 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์จึงได้จัดตั้งศูนย์พิทักษ์ป่าเพื่ออพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ป่า และในปี พ.ศ. 2531 ได้ประกาศพื้นที่ป่ารอยต่อ 5 จังหวัดที่มีขนาดใหญ่ที่สุดและสมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทยเป็นป่าคุ้มครองต้นสนพันธุ์หายากของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้ประกาศปิดป่าถาวรเมื่อปี พ.ศ. 2532 ห้ามคนเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า ฝ่ายกองทัพจึงมีโครงการวางแผนเคลื่อนย้ายชาวบ้านออกไป โดยหน่วยงานในท้องที่เมืองชะเชิงเทราของกองทัพคือกองกำลังทหารพรานทำการเคลื่อนย้ายชาวบ้านในเขตป่าออกไปอยู่ในพื้นที่ที่กองทัพร่วมมือกับกรมป่าไม้จัดไว้ให้ในรูปแบบหมู่บ้านป่าไม้ สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จาก พันเอกสุรินทร์ เจริญชีพ อดีตผู้บังคับกองร้อยทหารพรานที่ 1306 กรมทหารพรานที่ 13 บอกว่า “...ในช่วงปี พ.ศ. 2532 ได้อพยพราษฎรบ้านชาติภูไท กลุ่มบ้านกระต่ายขาวที่บุกรุกพื้นที่ป่าออกมาจากป่า และทางรัฐได้มอบหมายให้กรมป่าไม้หาพื้นที่จัดสรรให้ชาวบ้านที่อพยพมาได้อาศัย และทำกินในรูปแบบจัดสรรหมู่บ้าน โครงการโดยพื้นที่เมืองชะเชิงเทรา มี 2 หมู่บ้าน คือหมู่บ้านป่าแควระบมสียัด 1 ตั้งอยู่ที่หมู่ 25 ตำบลคลองตะเกรา อำเภอกำแพงสะเทิน ต่อมาได้มีการออกประกาศของจังหวัดชะเชิงเทรา ฉบับลงวันที่ 15 มกราคม 2535 แจ้งให้ราษฎรทำการรื้อถอนพืชผลที่ปลูกไว้ออกให้หมดภายในวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2535 และให้ทำการอพยพราษฎรจาก 3 หมู่บ้านคือ ชับขนุน สามพรานบน และเขาแหลม ออกจากป่าโดยให้เข้าไปอยู่ในพื้นที่หมู่บ้านป่าแควระบมสียัด 2 ...” (พันเอกสุรินทร์ เจริญชีพ, สัมภาษณ์, 1 มิถุนายน 2558)

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงทราบถึงความเสื่อมโทรมของป่า รอยต่อ 5 จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ. 2535 ได้ประกาศผนวกเพิ่มพื้นที่ บางส่วนที่เหลือเข้าไปรวมอยู่ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน) จึงทรงรับไว้เป็นโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตั้งแต่วันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2536 โดยสำนักพระราชพิธีได้มีหนังสือแจ้งกรมป่าไม้ว่า สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ได้มีพระราชดำริให้ทำการอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่า ให้มีความสมบูรณ์เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารและรักษา สภาพแวดล้อม ตลอดจนพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวบ้านในชุมชนที่อพยพออกจากป่า และชุมชนที่อาศัยอยู่ติดแนวเขตป่าอนุรักษ์ให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดังนั้นในปี พ.ศ. 2537 คณะรัฐมนตรีจึงมี

มติอนุมติให้กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยกรมป่าไม้ดำเนินการจัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่าในพื้นที่ป่ารอยต่อ 5 จังหวัด ในระยะเวลา 5 ปี ดำเนินการด้านอนุรักษ์ป่าไม้และสาธารณสุขปศุสัตว์ และในวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2537 พระองค์ทรงเสด็จมาที่เข่าอ่างฤๅไน และทรงรับเป็นหมู่บ้านโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ แต่ในสภาพปัจจุบันก็ยังมีลักลอบตัดไม้ทำลายป่าและล่าสัตว์ในพื้นที่อยู่ โดยเฉพาะปัญหาไม้พะยุง ปัจจุบันมีความต้องการสูงราคาแพงมากจึงมีขบวนการเข้าไปลักลอบตัด เพราะในพื้นที่เข่าอ่างฤๅไนมีไม้พะยุงเป็นจำนวนมาก เจ้าหน้าที่ทหารพรานและเจ้าหน้าที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเข่าอ่างฤๅไนจับกุมได้บ่อยครั้ง เป็นกลุ่มชาวบ้านในหมู่บ้านชายป่านั้นเองที่เข้าไปลักลอบตัดเพราะราคาค่าจ้างแพงมาก ดังข่าวที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ที่ว่า “...พันเอกสุรินทร์ เจริญชีพ หัวหน้าชุดปฏิบัติการพิเศษจังหวัดฉะเชิงเทรา และตำรวจชุดสืบสวนจังหวัดฉะเชิงเทรา เข้าตรวจค้นบ้าน นายหนุ อุดิตเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ตรวจสอบบริเวณบ้านพบไม้พะยุง ไม้มะค่าไม้ประคู้ ไม้ชิงชัน และไม้ท่อนมูลค่าหลายล้านบาท...” (บุกค้นบ้านอดีตจนท.ป่าไม้ เจอไม้พะยุงซุกซ่อนอื้อ แคมพบซากวัวแดง-ตัวนี้มัดด้วย, 2560)

ภาพที่ 9 การจับกุมไม้พะยุงจากป่าเข่าอ่างฤๅไน

พื้นที่ป่าไม้เข่าอ่างฤๅไนในวันนี้มีเนื้อที่เหลืออยู่ประมาณ 643,750 ไร่ ไม้ส่วนใหญ่เป็นไม้ตะแบกใหญ่ซึ่งเมื่อถึงฤดูกาลก็จะออกดอกสีส้มสดใสสวยสะพรั่งไปทั้งป่า นอกจากความงดงามและประโยชน์ทางนิเวศวิทยาแล้ว เข่าอ่างฤๅไนยังมีคุณค่าในฐานะที่เป็นธนาคารสายพันธุ์อย่างดี ในป่าแห่งนี้มีพันธุ์พืชเศรษฐกิจหลายชนิด เช่น ลำไย ลางสาด ลิ้นจี่ มะไฟ กระท้อน มะม่วง ระกำ เป็นต้น ซึ่งเป็นพันธุ์ที่แข็งแรงทนทานต่อโรคและแมลง เมื่อใดที่พืชเศรษฐกิจอ่อนแอลงก็อาจนำ

สายพันธุ์จากป่ามาปรับปรุงพืชเศรษฐกิจให้ดีขึ้นได้ ในขณะที่เดียวกันป่าแห่งนี้ยังมีประชากรสัตว์ป่ามากมายและหลากหลายชนิด สามารถนำมาปรับปรุงสายพันธุ์ของสัตว์เศรษฐกิจให้ดีขึ้นได้ด้วย เช่น นำวัวแดงมาผสมพันธุ์กับวัวบ้าน และนำหมูป่ามาผสมกับหมูบ้าน เพื่อให้ลูกผสมที่เกิดมาโตเร็ว และมีความต้านทานต่อโรคมมากขึ้น เขาอ่างฤๅไนยังเป็นแหล่งค้นคว้าวิจัยทางวิชาการหรือห้องทดลองขนาดใหญ่ เริ่มก่อตั้งในปี พ.ศ. 2538 โดยมีจุดเริ่มต้นมาจากโครงการศึกษาพรรณพฤษชาติและการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้ในป่าตะวันออกอย่างยั่งยืน ซึ่งเป็นโครงการวิจัยจากสภากาชาดแห่งประเทศไทย (สภาก.) มีวัตถุประสงค์หลัก 3 อย่างคือ การศึกษาพรรณพฤษชาติในเขตป่าตะวันออก การศึกษาการใช้ประโยชน์พืชสมุนไพรและผืนป่าของชุมชน การศึกษากระบวนการเรียนรู้และการจัดองค์กรของชุมชนเพื่อการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน และเป็นที่ตั้งของสถานีวิจัยสัตว์ป่าแห่งแรกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและแห่งที่สองของประเทศไทย ต่อจากสถานีวิจัยสัตว์ป่านางรำที่ห้วยขาแข้ง ขณะนี้ได้มีการวิจัยด้านชีววิทยาเกี่ยวกับบนกุนทองและไก่ฟ้าพญาลอ ซึ่งเป็นสัตว์สำคัญของป่าแห่งนี้ เพื่อทำการเพาะเลี้ยงและอนุรักษ์ไว้ไม่ให้สูญพันธุ์ ความสำคัญของผืนป่าเขาอ่างฤๅไนที่มีต่อเมืองฉะเชิงเทรา ต่อภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือและต่อประเทศ สะท้อนให้เห็นได้จากคำขวัญของเมืองนี้ที่ว่า แม่น้ำบางปะกงแหล่งชีวิต พระศักดิ์สิทธิ์หลวงพ่อโสธร พระยาศรีสุนทรปราชญ์ภาษาไทย อ่างฤๅไนป่าสมบูรณ์

พัฒนาการทางเศรษฐกิจของฉะเชิงเทรา จนกระทั่งกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ส่งผลให้เกิดการบุกรุกที่ดินและสภาพดินเสื่อมโทรมจากการทำมาหากินของชาวบ้านในเมืองนี้ ซึ่งเห็นได้จากลักษณะการใช้ที่ดิน สามารถแบ่งออกเป็น 3 ช่วง ตามรูปแบบการผลิตหลัก ๆ คือช่วงแรก (พ.ศ. 2398-2510) เป็นช่วงการขยายตัวของการเกษตรที่เน้นการปลูกข้าว ช่วงที่สอง (พ.ศ. 2511-2521) เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Mono cropping) จากเดิมที่เน้นทำนาปลูกข้าวอย่างเดียวมาปลูกพืชไร่เพื่อการส่งออกมากขึ้น เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด เป็นต้น ด้วยเหตุนี้พื้นที่ดินสำหรับใช้ในการปลูกข้าวจึงลดลง และเมืองนี้ยังเป็นพื้นที่สำคัญของการขยายตัวของสวนผลไม้ การส่งเสริมการปลูกพืชไร่มีส่วนทำให้การถือครองที่ดินเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพของผู้คนจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) เข้ามาในพื้นที่ป่าของเมืองฉะเชิงเทรา เริ่มตั้งแต่ช่วงสัมปทานป่าไม้จนถึงยุคการแย่งชิงมวลชนจากนโยบายสกัดกั้นการขยายตัวของคอมมิวนิสต์ ทำให้ไม่สามารถบังคับใช้กฎหมายได้อย่างจริงจัง รวมทั้งขาดการบริหารจัดการที่ดี จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ป่าไม้ถูกทำลาย สัตว์ป่าและความหลากหลายทางชีวภาพลดลงในพื้นที่ป่าแถบอำเภอท่าตะเกียบ อำเภอสนามชัยเขต อำเภอนมสารคามและอำเภอแปลงยาว จนส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศป่าไม้ที่เปลี่ยนแปลงไป ขาดน้ำต้นทุนไปหล่อเลี้ยงพื้นที่ด้านล่างของเมือง โดยเฉพาะสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง รวมทั้งปัญหาดินตะกอนไหลลงสู่

พื้นที่ด้านล่าง การปลูกพืชเชิงเดี่ยวโดยนำปัจจัยภายนอกเข้ามาใช้ในระบบการผลิต เช่น เครื่องจักรกล สารเคมี ยาปราบศัตรูพืช และการปลูกพืชซ้ำ ๆ กันเป็นระยะเวลาสั้น มีการใช้ปุ๋ยเคมีในปริมาณมากส่งผลทำให้ดินมีลักษณะแน่น แข็งและความอุดมสมบูรณ์ต่ำลง หากสภาพดินเสื่อมโทรมมาก ๆ ก็จะทำให้การเพาะปลูกไม่ได้ผลในระยะยาว (พรทิพย์ ลี้มพะพันธ์, 2541)

ช่วงที่สาม (พ.ศ. 2522-2555) รูปแบบการใช้ที่ดินที่เปลี่ยนไปโดยจะถูกใช้เพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจมากขึ้น เช่น การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ กุ้งกุลาดำ กุ้งก้ามกราม และปลากะพง เป็นต้น การเลี้ยงกุ้งตั้งแต่ระยะเริ่มต้นนับวันพื้นที่การเลี้ยงกุ้งจะขยายออกไปเรื่อย ๆ ก่อให้เกิดปัญหาในเรื่องน้ำคือทำให้ระบบนิเวศของน้ำเปลี่ยนแปลง ดังนั้น การเลี้ยงกุ้งกุลาดำที่จัดการกับระบบบำบัดน้ำไม่ดีพอ ทำให้น้ำเน่าเสียจากน้ำที่ถูกปล่อยลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติและในระยะยาวทำให้เกิดปัญหาดินเค็ม (บุษบงก์ ชาวกันหา, 2549) อีกทั้งการทำบ้านจัดสรรและบ้านพักตากอากาศแถบพื้นที่ป่าชายเลนซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของสัตว์น้ำนานาชนิดทั้งปลา กุ้ง หอย ปู ถูกบุกรุกจนพื้นที่ลดลงอย่างรวดเร็ว รวมทั้งการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ เพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ไม่ว่าจะเป็นการสร้างท่าเรือที่อำเภอบ้านโพธิ์และอุตสาหกรรมต่อเนื่องอื่น ๆ นิคมอุตสาหกรรมในเมืองฉะเชิงเทราเติบโตและกระจายตัวอย่างรวดเร็ว ตลอดจนที่อยู่อาศัย รวมทั้งการตั้งหลักปักฐานของผู้คน ทำให้เกิดปัญหาขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติทั้งที่ดินและแหล่งน้ำ

การที่ชาวบ้านเริ่มตั้งหลักปักฐานตามพื้นที่ชายฝั่งทะเล สองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา ต่อมาได้รุกเข้าไปทำการเพาะปลูกในแผ่นดินตอนในมากขึ้นเรื่อย ๆ การบุกเบิกเข้าไปในพื้นที่ป่า ทั้งการสัมปทานไม้ การขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่เศรษฐกิจ โครงการพัฒนาของรัฐ เช่น ฝ่าย อ่างเก็บน้ำ การสร้างถนน เป็นต้น ทำให้พื้นที่ป่าในเขตเมืองนี้ลดลงอย่างรวดเร็ว และที่นาบางส่วนได้ถูกเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยและโรงงานอุตสาหกรรมทำให้พื้นที่การเพาะปลูกลดลง แนวโน้มการใช้น้ำเพื่อการอุปโภค บริโภคเพิ่มขึ้น ส่งผลให้ปริมาณการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกไม่ค่อยเพียงพอตามความต้องการ (ประภัสสร อิ่มน้อย, 2542) นอกจากนี้ ยังมีประเด็นเรื่องการกว้านซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไร ซึ่งนำมาสู่ปัญหาการบุกรุกป่าและความขัดแย้งในเรื่องที่ดินระหว่างชาวบ้าน นายทุนและโครงการพัฒนาต่าง ๆ รวมทั้งวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราในปัจจุบันที่เข้าสู่ยุคโรงงานอุตสาหกรรม ที่ดินที่เคยเป็นของตนเองก็ลดน้อยถอยลงกลายเป็นของนายทุนที่มาจับจองเพื่อทำระบบโลจิสติกส์ (Logistic) และที่อยู่อาศัยในการที่จะรองรับบทบาทการเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ นั่นเอง

2. ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมภายในเมืองฉะเชิงเทรา

การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่ชาวเมืองฉะเชิงเทราต้องเผชิญ ด้วยนโยบายการพัฒนาประเทศจากการพลิกพื้นที่ที่เคยอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ให้กลายเป็นแหล่งอุตสาหกรรมขนาดใหญ่อย่างเต็มรูปแบบ เห็นได้จากเมื่อมีการสร้างถนนสายสุขุมวิท และบางนา-ตราดทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้น นำมาซึ่งโรงงานอุตสาหกรรมที่เข้ามาตั้งอยู่ในพื้นที่โดยเฉพาะแถบปากแม่น้ำบางปะกง เริ่มมีเรือสินค้าขนาดใหญ่วิ่งเข้ามาเพื่อรับส่งสินค้าให้กับโรงงานเป็งมัน (วิทวัส กิ่งสุวรรณ, 2553) ส่งผลให้เกิดปัญหาเรือสินค้าบางส่วนไปชนโพงพางสร้างความเสียหายให้กับชาวประมง การทิ้งน้ำเสียจากแหล่งชุมชน ทั้งชุมชนขนาดใหญ่และขนาดย่อม โรงแรม สถานบริการ สถานที่ราชการ ตลาดสด ตลอดจนบ้านเรือนราษฎรที่สร้างรูก้ำเข้าไปในคลอง และโรงพยาบาลที่ระบายน้ำทิ้งลงสู่แม่น้ำบางปะกง น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมกระดาษที่กระจายตัวตามแหล่งต่าง ๆ เช่น บริเวณถนนบางนา-ตราด ถนนฉะเชิงเทรา-พนมสารคาม ถนนฉะเชิงเทรา-บางปะกง และบริเวณถนนสุวินทวงศ์ น้ำเสียจากการเกษตรกรรม ซึ่งเป็นน้ำเสียจากฟาร์มปศุสัตว์ทั้งเป็ด ไก่ หมู วัว ควาย การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ กุ้งขาว กุ้งก้ามกราม และปลากะพง ส่วนใหญ่ระบายน้ำเสียลงสู่แม่น้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ โดยไม่ได้รับการบำบัดให้กลายเป็นน้ำดีก่อนที่จะปล่อยทิ้ง รวมทั้งการตั้งโรงไฟฟ้าบางปะกงทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยน เนื่องจากการระบายน้ำหล่อเย็นจากระบบไฟฟ้าลงสู่แม่น้ำ ทำให้เกิดมลพิษทำลายความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำลดน้อยลง น้ำในแม่น้ำเกิดการเน่าเสียบ่อยครั้ง ส่งผลกระทบต่อแหล่งอาหารที่อยู่ใกล้โรงงานอุตสาหกรรม เช่น การเลี้ยงปลากะพงในกระชังของชาวบ้านแถบปากแม่น้ำบางปะกง เมื่อคุณภาพน้ำมีปัญหาครั้งใดก็มักทำให้ปลาในกระชังลอยขึ้นมาตายเป็นจำนวนมาก (วสันต์ มหาศิริ, สัมภาษณ์, 4 มีนาคม 2560) รวมทั้งจากเกษตรกรที่ใช้สารเคมีและวัตถุมีพิษ ซึ่งเกิดจาก 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ใช้ในบ้านเรือน เช่น สารเคมีฆ่ายุง แมลง สัตว์นำโรคต่าง ๆ และกลุ่มที่ใช้ในการเกษตรกรรมซึ่งเกษตรกรได้ทิ้งของเสียที่เป็นผลผลิตจากปุ๋ยเคมี และสารเคมีในการกำจัดศัตรูพืชและวัชพืชจำนวนมาก ทำให้เกิดการปนเปื้อนของปริมาณธาตุอาหารพืช โดยเฉพาะสารเคมีที่ปนเปื้อนลงสู่แม่น้ำก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในพื้นที่นอกภาคการเกษตรแถบลุ่มแม่น้ำบางปะกงเป็นอย่างมาก

นอกจากนั้น ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราสภาพถนน ซอย และตรอกส่วนใหญ่จะไม่มีท่อระบายน้ำ จึงทำให้การระบายน้ำมีสภาพไม่ดีเท่าที่ควร ซึ่งรวมถึงสภาพน้ำเสียจากแหล่งอื่น ๆ ไหลมารวมกัน น้ำเสียจึงไม่สามารถระบายได้ทำให้เกิดน้ำขังกลายเป็นน้ำเน่าเสีย ส่งกลิ่นเหม็นสร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรในเขตตัวอำเภอ เทศบาล และตัวเมืองฉะเชิงเทรา ผนวกกับผู้ประกอบการหลายรายได้ปล่อยน้ำเสียที่เกิดจากกระบวนการผลิตลงสู่ทางระบายน้ำสาธารณะ

รวมทั้งปัญหาการขาดพื้นที่สำหรับการขยายตัวของเมือง ทำให้มีการรุกกล้าที่ดินจากการปลูกสร้างอาคารที่พักอาศัย การบุกรุกที่ดินสาธารณะ เช่น พื้นที่ที่เคยเป็นคลองซอยถูกถมเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม หรือการถมพื้นที่ทำถนนและที่อยู่อาศัยขวางทางน้ำธรรมชาติ (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549) ทำให้เกิดสภาพน้ำไหลช้ามาก หรือน้ำนิ่งวัชพืชขึ้นเป็นจำนวนมากทั้งผักตบชวาและอื่น ๆ ทำให้ทางน้ำแหล่งน้ำตื้นเขิน ปัญหาเหล่านี้จึงส่งผลให้เกิดมลพิษทางน้ำ

เมื่อบริษัทอีสต์วอเตอร์ได้สัมปทานการจัดการน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อปี พ.ศ. 2535 เพื่อป้องกันภาคอุตสาหกรรม การดำเนินนโยบายพัฒนาของรัฐ โดยไม่ได้คำนึงถึงความจำกัดของทรัพยากรน้ำและศักยภาพของกลุ่มน้ำบางปะกง ทำให้เกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำ ซึ่งพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราต้องประสบกับปัญหานี้มานานแล้ว นับตั้งแต่ดำเนินการตามนโยบาย Eastern Seaboard และกลายเป็นความขัดแย้งที่ขยายตัวรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ บวกกับสถานการณ์ภัยแล้ง ส่งผลให้เกิดวิกฤตการณ์ขาดแคลนน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อปี พ.ศ. 2548 โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งรัฐแก้ปัญหาโดยให้กรมชลประทานดำเนินการตามแผนการจัดการน้ำด้วยโครงการขุดลอก เสริมสันและสร้างอาคารบังคับน้ำเพื่อให้สามารถเก็บกักน้ำได้มากขึ้น เช่น โครงการวางท่อส่งน้ำคลองท่าลาด-ท่อส่งน้ำดิบฉะเชิงเทรา เป็นต้น และยังได้มอบหมายให้กรมชลประทานศึกษาโครงการผันน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าสู่คลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต เพื่อส่งน้ำต่อเข้าระบบน้ำของบริษัทอีสต์วอเตอร์ที่เมืองฉะเชิงเทรา เพื่อกระจายน้ำไปสู่เมืองชลบุรีและระยองต่อไป แต่โครงการวางท่อส่งน้ำจากแม่น้ำบางปะกงไปยังอ่างเก็บน้ำบางพระ เมืองชลบุรี เท่ากับแย่งน้ำในพื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทราส่งไปยังเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นการดำเนินงานของบริษัทอีสต์วอเตอร์ โครงการเหล่านี้เป็นกลไกของภาครัฐในการเข้ามาจัดการทรัพยากรน้ำ เพื่อรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมตามยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศ มาตรการแก้ปัญหาในลักษณะมุ่งจัดหาหนี้อุตสาหกรรมเป็นหลักเหล่านี้ ส่งผลกระทบต่อราษฎรในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นอย่างมาก

ปัญหาสิ่งแวดล้อมอีกอย่างหนึ่งของเมืองฉะเชิงเทราคือ เรื่องของปัญหาน้ำเค็มหนุน ซึ่งน้ำเค็มจากทะเลจะหนุนขึ้นมาในช่วงประมาณเดือนธันวาคม-พฤษภาคมของทุกปี อันเนื่องมาจากอิทธิพลของน้ำขึ้นน้ำลง โดยเฉพาะในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน การที่ปากแม่น้ำบางปะกงไม่มีสันดอนกั้นน้ำเค็มเหมือนแม่น้ำสายอื่น ๆ ทำให้น้ำเค็มไหลจากปากแม่น้ำเข้าสู่พื้นที่เกษตรกรรมและพื้นที่ตอนใน ซึ่งบางปีขึ้นสูงจนถึงอำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอพนมสารคาม และบางปีถึงอำเภอบ้านสร้าง เมืองปราจีนบุรี (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549) ปัญหาเหล่านี้กระทบถึงการเพาะปลูกของราษฎรในพื้นที่กลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศ โดยเฉพาะแถบคลองประเวศบุรีรัมย์ซึ่งเป็นพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่

ประสบปัญหาน้ำเค็มไหลเข้าคลองมากที่สุด เป็นเหตุให้ชาวนาทิ้งที่นานับหมื่นไร่ ในอดีตรัฐแก้ไขปัญหานี้ด้วยการอนุญาตให้ขุดคลองเปรี้งเพื่อช่วยระบายน้ำจืดเข้ามาไล่น้ำเค็มในฤดูแล้ง และสร้างประตูน้ำในคลองต่าง ๆ ได้แก่ ประตูน้ำในคลองประเวศบุรีรมย์ มี 2 แห่ง คือประตูน้ำพระโขนง และประตูน้ำท่าถั่ว เริ่มลงมือก่อสร้างในปี พ.ศ. 2449 ประตูน้ำในคลองสำโรง มี 2 แห่ง คือประตูน้ำสำโรงและประตูน้ำปากตะคลองแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2449 ส่วนประตูน้ำบางเหี้ย สร้างในปี พ.ศ. 2449 ประตูน้ำเหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อแก้ปัญหาหน้าเค็มหนุนเข้าคลองแสนแสบ คลองประเวศบุรีรมย์และคลองสำโรง ซึ่งพื้นที่ในคลองเหล่านี้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่ที่ประสบกับปัญหาน้ำเค็มหนุนเข้าคลองเป็นประจำทุกปี (พิมพ์อูมา โตสินทพ, 2548) ส่งผลกระทบต่อชาวบ้านที่ต้องใช้น้ำในการเกษตรเป็นอย่างมาก แม้กระทั่งน้ำบริโภคเพราะแม่น้ำบางปะกงเชื่อมต่อกับลำคลองท่าลาด และคลองนครเนื่องเขตซึ่งเป็นแหล่งน้ำดิบที่นำมาใช้ผลิตเป็นน้ำประปาเลี้ยงชาวเมืองนี้ ถ้าเขื่อนขุนด่านปราการชล (ที่เมืองนครนายก) ไม่มีน้ำจืดเพียงพอที่จะปล่อยมาไล่น้ำเค็มลงทะเล ก็จะส่งผลกระทบต่อชาวบ้านที่อยู่อาศัยสองฟากฝั่งแม่น้ำรวมถึงลำคลองสาขา แม้กระทั่งผู้ที่อยู่ในตัวเมืองด้วยเนื่องจากต้องใช้น้ำดิบมาทำน้ำประปาก็จะไม่มีน้ำในการอุปโภคบริโภค

การแก้ปัญหาน้ำเค็มด้วยภูมิปัญญาของชาวบ้านวิธีหนึ่งคือ การเก็บกักน้ำจืดไว้ในท้องร่องสวนด้วยการขกคันดิน หรือเก็บไว้ในบ่อน้ำในช่วงฤดูฝนให้มีปริมาณเพียงพอ สำหรับไว้ใช้ในระยะเวลาที่แล้ง 5-6 เดือน ส่วนชาวบ้านในตัวเมืองมีการกักเก็บน้ำโดยใช้ตุ่มน้ำหรือบ่อน้ำถึงกระนั้นทางอำเภอและจังหวัดต้องให้ความช่วยเหลือแก่ชาวบ้านที่ประสบความเดือดร้อน โดยการแจกจ่ายน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคเป็นประจำเกือบทุกปี (มนัส ตั้งงาม, 2553 ข) ด้วยเหตุนี้ ในยามหน้าแล้งน้ำจืดจากตอนบนของแม่น้ำบางปะกงจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ถ้ามีไม่เพียงพอหรือมีปริมาณน้อยก็ยิ่งเป็นผลให้น้ำเค็มรุกล้ำเข้ามายังพื้นที่ตอนในของแม่น้ำบางปะกงลึกมากยิ่งขึ้น แต่การรุกร้าของน้ำทะเล (น้ำเค็ม) เข้าไปตามลำน้ำบางปะกงเช่นนี้ก็จะเป็นผลลบไปทั้งหมด เพราะมีชาวบ้านบางส่วนสามารถทำมาหากินได้ อย่างกรณีของบรรจจพาร์มซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอบ้านโพธิ์ และชาวบ้านแถบนี้ก็ได้สูบน้ำเค็มจากแม่น้ำบางปะกงเข้าไปใช้เลี้ยงกุ้งกุลาดำและเพาะเลี้ยงลูกกุ้งได้ โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการไปซื้อน้ำเค็มจากปากแม่น้ำบางปะกง และในช่วงฤดูฝนซึ่งเป็นช่วงของการขาดแคลนน้ำเค็ม เกิดผลกระทบต่อชาวบ้านที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำ เลี้ยงปลากระพง รายอื่น ๆ แต่กลับเป็นผลดีของบรรจจพาร์มที่สามารถขายน้ำเค็มได้ถึงคันละ 1,000 บาท ทั้งยังช่วยเหลือกุลชาวบ้านที่อยู่โดยรอบบรรจจพาร์มที่เคยได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้จาก บรรจจนิสทวานิชย์ (สัมภาษณ์, 12 มีนาคม 2560) ในเรื่องระบบการจัดการคุณภาพน้ำเค็มสำหรับ

การเลี้ยงกุ้งได้มีน้ำเค็มขายเช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า การที่ทะเลเชิงเทรมีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์เป็นเมืองลุ่มน้ำ ที่มีแม่น้ำบางปะกงเป็นแม่น้ำสายหลักไหลลงสู่ทะเล ส่งผลให้เมืองนี้กลายเป็นเมือง 3 น้ำ (น้ำจืด น้ำกร่อย น้ำเค็ม) ประกอบกับคุณภาพของคนเมืองนี้ที่มีภูมิปัญญาพลิกวิกฤติน้ำเค็มให้กลายเป็นโอกาสที่สามารถก่อเกิดเป็นรายได้ทางเศรษฐกิจในที่สุด

การที่เมืองทะเลเชิงเทรากล่าวขานมาไว้เป็นแหล่งสาธารณูปโภคและเป็นเมืองที่เชื่อมโยงไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ(อีสาน) ซึ่งเป็นส่วนขยายของโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลตะวันออก ระยะที่ 2 ทั้งยังเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในเขตเศรษฐกิจพิเศษ ตลอดจนเป็นพื้นที่เป้าหมายในการจัดหาน้ำต้นทุนป้อนให้แก่ภาคอุตสาหกรรม ในขณะที่สถานการณ์ด้านทรัพยากรน้ำของกลุ่มน้ำบางปะกงตกอยู่ในสถานะที่ค่อนข้างวิกฤติเช่นนี้ จึงจำเป็นจะต้องได้รับการแก้ไขอย่างเร่งด่วน และต้องร่วมกันอนุรักษ์แม่น้ำบางปะกงรวมทั้งลำคลองสาขา เพื่อที่มีปัญหาทวีความรุนแรงมากขึ้น เพราะต่อไปอนาคตของทะเลเชิงเทรจะต้องเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ ทำให้ความเจริญเข้ามาทั้งโรงงานอุตสาหกรรม บ้านจัดสรรต้องเกิดขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เนื่องจากประชากรย้ายถิ่นเข้ามาอยู่อาศัยทั้งมาซื้อ มาเช่า และปลูกที่อยู่อาศัย ด้วยเหตุนี้น้ำสำหรับการอุปโภคและบริโภคจะยิ่งเป็นปัญหาที่รุนแรงขึ้น เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ของเมืองนี้ไม่สามารถเจาะน้ำบาดาลได้ เพราะว่ามีน้ำใต้ดินใช้ไม่ได้มักกร่อยและเค็มต้องใช้น้ำผิวดินอย่างเดียว (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ค) และน้ำฝนในพื้นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมไม่สามารถบริโภคได้เพราะคราบน้ำมันจับเต็มไปหมด

ด้วยเหตุนี้ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของประชาชนจึงเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับท้องถิ่น เพราะการพัฒนาที่แท้จริงนั้นประชาชนจะต้องเข้าไปมีบทบาท แต่ปัญหาสิ่งแวดล้อมในเมืองทะเลเชิงเทราก็ไม่ได้ลดลง

ดังนั้น ชาวเมืองนี้ที่เป็นปวงชนบุคคลจึงได้เป็นผู้นำในบทบาทของการอนุรักษ์น้ำอย่างเป็นรูปธรรมแล้วคือ การกำเนิดของวันอนุรักษ์และพัฒนาแม่น้ำ คูคลองแห่งชาติ ในทุกวันที่ 20 กันยายน (ของทุกปี) วันสำคัญวันนี้มีจุดเริ่มต้นจากการที่บุคคลกลุ่มหนึ่งต้องการที่จะพลิกฟื้นสภาพน้ำเน่าดำในคลองแสนแสบให้กลับคืนสภาพดีดังเดิม จึงรวมตัวกันก่อตั้งชมรม “รวมใจภักดิ์รักคลองแสนแสบ” ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2537 บุคคลสำคัญในกลุ่มนี้มีชาวเมืองทะเลเชิงเทรอยู่ด้วย 2 ท่านคือ พลเอกเชษฐา ฐานะจาโร ขณะนั้นท่านดำรงตำแหน่งแม่ทัพภาคที่ 1 และ ดร. โกวิท วรพิพัฒน์ ขณะนั้นท่านดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการ โดยรับหน้าที่เป็นประธานชมรมที่ตั้งขึ้นและเป็นแม่งานระดมความร่วมมือจากฝ่ายต่าง ๆ ทั้งกรุงเทพฯ กองทัพบก ภาคการศึกษา และแกนนำประชาชนริมคลองแสนแสบณรงค์ทำความสะอาดคลองแสนแสบ เก็บขยะ กำจัดผักตบชวา

พงอ้อ พงแถม เมื่อวันที่ 12 สิงหาคมของปีนั้นจนลำคลองโล่งเตียนจากวัชพืช เรือสามารถผ่านได้ตลอดลำคลอง แล้วจึงกราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเสด็จประพาสคลองแสนแสบทางเรือ จากท่าน้ำสะพานผ่านฟ้าลีลาศ กรุงเทพฯ ผ่านคลองนครเนื่องเขตมาสิ้นสุดที่คลองท่าไข่ บริเวณสำนักงานชลประทาน โครงการพระองค์เจ้าไชยานุชิต เมืองฉะเชิงเทราเมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2537

จนกระทั่งเดือนสิงหาคมในปีต่อมา โดย บรรหาร ศิลปอาชา นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น เป็นประธานการสัมมนา ซึ่งการประชุมครั้งนี้ที่ประชุมมีมติและประกาศให้กำหนดวันที่ 20 กันยายนของทุกปี เป็นวันอนุรักษ์และพัฒนาแม่น้ำ คูคลองแห่งชาติ นับตั้งแต่นั้นมา ด้วยเหตุนี้จึงสรุปว่าทั้งคนเมืองฉะเชิงเทราและคลองในเมืองนี้คือ คลองนครเนื่องเขตกับคลองท่าไข่ซึ่งต่อเนื่องกับคลองแสนแสบ มีส่วนสำคัญเป็นอย่างมากกับการกำเนิดเกิดขึ้นของวันดังกล่าว และทางเมืองฉะเชิงเทราได้กำหนดให้วันนี้เป็นวันรณรงค์ตามโครงการรณรงค์ 39 วันรักษาลุ่มแม่น้ำบางปะกง เพื่อเทิดพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ โดยทางเมืองฉะเชิงเทรา รับเป็นแม่ข่าย เริ่มโครงการตั้งแต่วันที่ 12 สิงหาคม ถือเป็นกิจกรรมต่อเนื่องไม่มีการปิดโครงการ และเชิญทั้งผู้ว่าราชการจังหวัด ข้าราชการที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำบางปะกงทั้งหมดมาร่วมงานที่สถาบันเศรษฐกิจพอเพียงของมหาวิทยาลัยราชภัฏราชชนครินทร์ คือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ตั้งแต่ต้นน้ำบางปะกงทั้งเมืองสระแก้ว นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา รวมทั้งการรณรงค์การรักษาหลุ่มแม่น้ำบางปะกงโดยมีนโยบายสำคัญคือการรณรงค์ไม่ให้มีการปล่อยสารพิษ และให้ช่วยกันทำให้สะอาดในพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงนั่นเอง (เศรษฐรัตน์ ตันงาม, 2552 ช)

ดังนั้น ชาวเมืองฉะเชิงเทราจึงต้องมึบบทบาทในการอนุรักษ์น้ำ เนื่องจากใช้แม่น้ำสายนี้ในการดำรงชีวิตประจำวัน ทั้งยังมีวิถีชีวิตผูกพันกับลุ่มน้ำบางปะกง โดยเฉพาะการประกอบอาชีพด้านการเกษตรกรรม ปศุสัตว์ การประมง ฯลฯ จึงกล่าวได้ว่า น้ำในลุ่มน้ำบางปะกงเป็นแหล่งวัตถุดิบสำหรับการผลิตอาหารหล่อเลี้ยงชีวิตของผู้นั้น ไม่ใช่เฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทราเท่านั้น แต่เป็นทั่วทั้งประเทศและบางส่วนยังส่งเป็นสินค้าออกต่างประเทศด้วย ดังนั้น ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราจึงเป็นดินแดนที่มีความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรธรรมชาติ หลากหลายทางระบบนิเวศ ทั้งป่าบนบก ป่าชายเลน และอาหารทั้งข้าวที่มีความหลากหลายทางสายพันธุ์ต่าง ๆ ได้แก่ ข้าวหอมมะลิ ข้าวเหนียว ข้าวฟ่าง ฯลฯ หลากหลายในชนิดของอาหาร ทั้งพืชไร่ พืชสวน ปศุสัตว์ สัตว์น้ำทั้งกุ้ง ปลา หอย ฯลฯ เปรียบเสมือนแหล่งอาหารที่สำคัญของโลกอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับคำขวัญของวันสิ่งแวดล้อมโลก (วันที่ 5 มิถุนายนของทุกปี) ในปี พ.ศ. 2553 ที่ว่า “ความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิอากาศชีวิตโลก (Many species one planet one future)” ความมุ่งหมายก็เพื่อให้เกิดความตื่นตัวในด้านวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมทั่วโลกนั่นเอง (ชูชัย ศรีธานี, 2553)

ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรายังพบปัญหาขยะพิษและกากอุตสาหกรรมอยู่บ่อยครั้ง เช่น กรณีชาวบ้านในพื้นที่ตำบลเขาหินซ้อนและตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม ร้องเรียนบริษัท ทีเอสเอช โมลิโพรเซสซึ่ง จำกัด ประกอบกิจการแปรรูปแร่โมลิบดีนัม ชาวบ้านเริ่มสังเกตเห็นว่าบ่อดิน ร้างแถบอำเภอพนมสารคามหลายแห่ง ที่เคยผ่านการขุดเอาหน้าดินไปขาย มีนายทุนเข้ามาจับจอง ซื่อไว้และนำขยะของเสียจากหลายพื้นที่เข้ามาฝังกลบโดยไม่มีการขออนุญาต จากนั้นก็เริ่มมีบริษัท รับกำจัดของเสียเข้ามาเปิดกิจการในพื้นที่ ทั้งบริษัทฟิวชั่น จำกัด ที่เข้ามาเปิดโรงงานรับบดกระจก และโรงงานรับรีไซเคิลน้ำมัน บริษัท เค เอส ดี รีไซเคิล จำกัด ทำกิจการรับคัดแยกขยะและบำบัดน้ำเสีย รวมทั้งการเข้ามาของบริษัท ศูนย์กำจัดของเสียไทย จำกัด แม้บริษัทเหล่านี้จะได้รับอนุญาตให้ ประกอบการอย่างถูกต้องตามกฎหมาย แต่การดำเนินกิจการด้านอุตสาหกรรมในพื้นที่กลับส่งผลกระทบต่อชุมชนมาโดยตลอด ที่สำคัญยังมีการลักลอบนำขยะพิษ น้ำเสีย และกากอุตสาหกรรมมาทิ้ง ในพื้นที่ ตำบลหนองแห่น อำเภอพนมสารคามอยู่บ่อยครั้งเพราะอยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งของ นิคมอุตสาหกรรมหลายแห่ง ผลกระทบที่ตามมาชาวบ้านต้องทนสูดดมกลิ่นเหม็นจากกองขยะ และน้ำเสีย บางรายถึงกับมีอาการเวียนศีรษะ คลื่นไส้ แสบจมูก ไปจนถึงแน่นหน้าอก ชาวบ้านที่นี้ ต้องทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมไม่ว่าจะเป็นการทำนาหรือทำไร่ แต่ปรากฏว่า ทรัพยากรธรรมชาติต้องมาถูกทำลาย แล้วชาวบ้านยังต้องมาต่อสู้เรียกร้องสิทธิของตัวเอง ปกป้องหมู่บ้านของตนไม่ให้กลายเป็นที่ทิ้งขยะ และขยายตัวรุนแรงจนกระทั่งมีการลอบสังหาร ผู้นำชาวบ้าน คือ ประจบ เนาวโสภาส ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 14 ตำบลหนองแห่น ซึ่งตำรวจตั้งข้อ สันนิษฐานเบื้องต้นว่า สาเหตุการฆาตกรรมมาจากกรณีที่ผู้ตายเป็นแกนนำต่อต้านการนำสารเคมี กากของเสียอุตสาหกรรมมาทิ้งในพื้นที่ตำบลนี้จนนำไปสู่การฟ้องร้องดำเนินคดีกับผู้กระทำผิด (ประหาร'ชรก.ซี8' บงการฆ่า แกนนำต้านขยะ, 2557) เหตุการณ์นี้ พลาย ภิรมย์ ผู้จัดการฝ่ายธรรมาภิบาล ประจำประเทศไทย กรีนพีซ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แสดงความคิดเห็นว่า การลักลอบทิ้งขยะ พิษกลายเป็นวิธีที่ง่ายและประหยัดที่จะสามารถกำจัดขยะอุตสาหกรรมได้ ทำให้เกิดกรณี ตัวอย่างเช่นที่หนองแห่นซึ่งมีการลักลอบทิ้งน้ำเสียเป็นหมื่น ๆ คิว ทำให้ชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณ นั้น ได้รับผลกระทบ

ผลกระทบที่เกิดจากขยะอุตสาหกรรม ทำให้บรรดาประเทศพัฒนาแล้วต้อง Outsources คือ ย้ายฐานการผลิตออกนอกประเทศหมด ซึ่งในเรื่องนี้ ดร. สุธาวัลย์ เสถียรไทย เห็นว่า “...โดยมากจะมาอยู่ในประเทศโลกที่สามและบางส่วนก็มาอยู่ในประเทศไทย เพราะเขาจะต้อง กำจัดกากของเสีย ซึ่งคนในประเทศเขาไม่ยอมให้ตั้ง โรงงานกำจัดกากของเสีย อีกทั้งต้นทุนใน การกำจัดสูงมากแล้วมาตรฐานความปลอดภัยเขาสูง ประชาชนมีการศึกษา เขาจะตรวจสอบตลอด อะไรรั่วนิดร่วน้อยเขาก็รู้แล้ว เขาจะฟ้องเลย ฉะนั้นบริษัทบอกตายแน่ถ้าจะต้องมาเสียเงินกับ

เรื่องพวกนี้ ผู้ไปลงทุนในประเทศโลกที่สามดีกว่า...” (วันชัย ดันตวิทยาพิทักษ์, 2547, หน้า 75) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพระธรรมปิฎก ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “ประเทศพัฒนาแล้วที่ร่ำรวย... ก็ยินดีที่จะสนับสนุนให้ประเทศที่กำลังพัฒนาทั้งหลายรับเอาอุตสาหกรรมหนักไปตั้งโรงงานในประเทศของตนเอง โดยนัยนี้ ประเทศด้อยพัฒนาก็รับเอาอุปกรณ์ เทคโนโลยี และโรงงานอุตสาหกรรมที่ระบายของเสียไปไว้ในประเทศของตัวเองให้มาก ๆ ประเทศที่เจริญพัฒนาแล้วก็สร้างก็ผลิตแต่ Hi-tech คือเทคโนโลยีขั้นสูง เพราะฉะนั้นในที่สุด ปัญหาที่มากลงที่ประเทศด้อยพัฒนา” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556, หน้า 86-87)

เมืองฉะเชิงเทรายังมีปัญหาที่เกิดจากขยะมูลฝอยของเทศบาลเมืองและเทศบาลอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอก เฉพาะขยะมูลฝอยของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรามีประมาณ 37 ตันต่อวัน ปัจจุบันการกำจัดขยะของเทศบาลทำได้ประมาณร้อยละ 85 และใช้วิธีการกำจัดขยะด้วยการเทกองบนพื้น (Open dumping) และวิธีกองบนพื้นแล้วเผา (Open burning) ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาเรื่องกลิ่น เศษขยะปลิวกระจาย เกิดการปนเปื้อนลงสู่แหล่งน้ำและการแพร่กระจายของเชื้อโรค นอกจากนี้ยังมีขยะติดเชื้อและกากของเสียอันตราย ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากโรงงานอุตสาหกรรม จำนวน 9,540 ตันต่อปี และขยะติดเชื้อโรคจากโรงพยาบาลที่มีขยะติดเชื้อ 61 ตันต่อปี ที่มีการทิ้งรวมไปกับขยะมูลฝอยทั่วไปเป็นส่วนใหญ่ ปัจจุบันสภาวะอากาศโลกเปลี่ยนแปลงและแปรปรวนอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะในช่วงหน้าแล้งที่เมืองฉะเชิงเทรอากาศร้อนอบอ้าวมาก สภาวะเช่นนี้มีสาเหตุสำคัญมาจากฝีมือมนุษย์นั่นเอง เมื่อธรรมชาติแปรปรวนย่อมส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์และความมั่นคงทางด้านอาหารของเมืองนี้ด้วย

การที่นิคมอุตสาหกรรมหลายแห่งเข้ามาตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ตามโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern seaboard) ทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับการเก็บกำจัดกากสารพิษ สารเคมีออกจากพื้นดิน ผิวน้ำ และสารพิษที่ปนเปื้อนอยู่ในห่วงโซ่อาหารซึ่งต้องใช้งบประมาณและเวลามาก หากไม่มีนโยบายสาธารณะในการป้องกันที่ดีพอ และยังไม่ปล่อยให้กระแสการพัฒนาอุตสาหกรรมเข้ามาครอบงำสังคมเมืองฉะเชิงเทรา ย่อมส่งผลกระทบต่อชาวบ้านเมืองนี้ที่ต้องได้รับอาหารที่เต็มไปด้วยสารพิษ และส่งผลกระทบต่อสุขภาพของชาวบ้านเมืองนี้ ทั้งผลกระทบต่อสุขภาพทางกาย เป็นสิ่งที่ปรากฏเห็นได้ชัดที่สุดคือ ชาวบ้านจะมีอาการเจ็บป่วยอันเนื่องจากการใช้สารเคมีกำจัดวัชพืช ยาฆ่าแมลงที่ใช้ฉีดพ่นในไร่นากันเป็นจำนวนมากที่ไปทำลายทั้งสุขภาพของคนและผิวน้ำ เมื่อมีอาการแพ้ยา อ่อนเพลีย ไม่สบาย ชาวบ้านก็จะไปให้แพทย์ฉีดยาให้ ภาวะมลพิษอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นทั้งจากปัญหามลพิษอากาศ กลิ่นเหม็น ดังเช่นกรณีตำบลหนองแวน อำเภอพนมสารคาม เป็นหนึ่งในพื้นที่ที่ถูกพบว่ามีสารตกค้างของพิษ น้ำเสีย และกากอุตสาหกรรมมาทิ้งอยู่บ่อยครั้ง สิ่งที่เกิดขึ้นคือผลกระทบต่อสุขภาพของชาวบ้านใน

แถบนี้ซึ่งได้รับกลิ่นเหม็นจากขยะอันตรายของโรงงานอุตสาหกรรม จนทำให้เกิดอาการหลายอย่าง ในระบบทางเดินหายใจ ระบบการย่อยอาหาร และระบบประสาทสัมผัส

ผลกระทบต่อสุขภาพทางจิต สิ่งที่กระทบกับสุขภาพทางกายข้างต้นทั้งหมด ล้วนส่งผลต่อเนื่องสู่สุขภาพทางจิตผู้ป่วยด้วยโรค และความผิดปกติทางจิตของคนเมือง ฉะเชิงเทรา มีแนวโน้มสูงขึ้นเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการเผชิญกับภาวะความเครียดและความวิตกกังวลของชาวบ้าน ที่เป็นผลสืบเนื่องจากปัญหามลพิษต่าง ๆ ที่เกิดจากโรงงานอุตสาหกรรม รวมทั้งต้องหาเงินมาเป็นค่าใช้จ่ายในการรักษาโรคมามากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการนอนไม่หลับ ความกลัว และหวาดระแวงโรคร้าย อุบัติภัยต่าง ๆ ฯลฯ วิธีการดำเนินชีวิตและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้สุขภาพทางจิตของชาวบ้านเมืองนี้ถูกคุกคามและอยู่ในภาวะอันตรายเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 10 มลพิษสิ่งแวดล้อมอันเกิดจากอุตสาหกรรม (จังหวัดฉะเชิงเทรา, 2539)

ผลกระทบต่อสุขภาพทางสังคม นโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมในภาคตะวันออก โดยเฉพาะที่เมืองฉะเชิงเทรา เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบความสัมพันธ์และโครงสร้างทางสังคมของคนเมืองนี้เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงลักษณะประชากรของแต่ละชุมชนที่มีการเคลื่อนย้ายและการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดิน เมื่อเจ้าของพื้นที่เดิมขายที่ดินแล้วอพยพไป

อยู่ที่อื่น ขณะเดียวกันก็มีแรงงานอพยพเข้ามาทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ในจำนวนนี้เป็นประชากรแฝงจำนวนมากไม่น้อย ซึ่งทำให้สิ่งยึดเหนี่ยวทางสังคมหรือความเป็นปึกแผ่นทางสังคมของคนในครอบครัว และชุมชนในท้องถิ่นที่เคยมีประวัติศาสตร์ร่วมกันมาเปลี่ยนแปลงไป ผู้คนผูกพันกันน้อยลงเต็มไปด้วยความหลากหลาย ต่างถิ่นต่างวัฒนธรรมทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่าชุมชนล่มสลาย เปลี่ยนจากสังคมเกษตรไปสู่สังคมอุตสาหกรรม เกิดปัญหาสุขภาพจิต ชุมชนแออัด ความยากจน โรคเอดส์ ปัญหาการลักขโมย และอาชญากรรมต่าง ๆ รวมถึงเกิดความไม่เป็นธรรม ไม่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงระบบบริการพื้นฐานทางสังคมของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่อยู่ในพื้นที่ของเมืองนี้

3. ปัญหาจากแรงงานต่างด้าว

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนปี พ.ศ. 2398 พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญแห่งหนึ่งในขณะนั้น เป็นศูนย์กลางการค้าขายจึงทำให้ชาวจีนจำนวนมากอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในพื้นที่ของเมืองนี้ มักรวมกลุ่มกันตามที่มาจากท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศจีน ทั้งจีนกวางตุ้ง จีนแต้จิ๋ว จีนไหหลำ จีนแคะ จีนฮกเกี้ยน และอื่น ๆ เพื่อช่วยเหลือระหว่างกันในกลุ่มผู้มาก่อนและกลุ่มผู้มาใหม่ จึงมักมีการตั้งหัวหน้าที่ได้รับคามยอมรับนับถือกันในกลุ่มเรียกว่า “ตัวเหี้ย” ที่แปลว่า “พี่ใหญ่” การรวมกลุ่มเป็นจำนวนมากเช่นนี้จึงมีทั้งคนดีและคนไม่ดีปะปนกัน บางพวกก็ตั้งหน้าทำมาหากินไม่ได้ก่อความเดือดร้อนแต่อย่างใด บางพวกก็เข้าร่วมกลุ่มกระทำตนเป็น “อั้งยี่” ก่อความเดือดร้อนทำให้เกิดปัญหาในการปกครอง เช่น ในปี พ.ศ. 2387 พวกจีนอั้งยี่เข้ามาตั้งช่องขายฝิ่นที่ป่าเสมตริมชายทะเลตำบลเสมต่า บริเวณปากแม่น้ำบางปะกง เมืองฉะเชิงเทราเขตติดต่อกับแขวงเมืองสมุทรปราการ จนเกิดเหตุปะทะกับเจ้าหน้าที่ราชการทั้งเจ้าพนักงานจับฝิ่น และกรมทหารปากน้ำที่เข้าไปทำการปราบปราม ในที่สุดพวกอั้งยี่เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ถูกยิงตายหลายคนและสามารถจับตัวหัวหน้าได้ (สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2524)

ต่อมาปี พ.ศ. 2391 แรงงานชาวจีนได้ก่อความวุ่นวายขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งในยุคนั้นเรียกว่า “กบฏตัวเหี้ย” ภายหลังเรียกว่า “กบฏอั้งยี่” เหตุการณ์รุนแรงและบานปลาย เนื่องจากเมืองนี้มีโรงหีบอ้อยหลายโรงจึงมีแรงงานชาวจีนเป็นจำนวนมาก อีกทั้งมีชาวจีนเป็นขุนนางระดับกรมการเมืองร่วมด้วย การปราบปรามกบฏอั้งยี่ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ถึงกับต้องส่งกองทัพหลวงมาปราบปราม โดยให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ยกพลไปจากเมืองสมุทรสาคร รวมทั้งพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ยกกองทัพไปทางเรือ และสมทบด้วยกองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งเพิ่งกลับจากศึกญวนในประเทศเขมรมาช่วย และให้จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ยกทัพเข้าตีพวกอั้งยี่ที่อยู่นอกกำแพงเมืองตามโรงหีบอ้อย และพระอินทราธรรมาลาเมืองพนัสนิคมยกมาช่วยปราบปรามทางบก ทั้งสั่งการให้

จุดไฟเผาโรงหีบอ้อยที่พวกอั้งยี่หลบซ่อนตัวอยู่ทำให้พวกอั้งยี่ต้องยอมแพ้ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) จับพวกอั้งยี่มาชำระความแล้วประหารชีวิต พวกหัวหน้าใหญ่แกนนำทั้งหมดที่แทนประหารวัดปีตุลาชिरาชรั้งสถัญญ์ (วัดเมือง) อำเภอเมือง ส่วนผู้ร่วมเหตุการณ์ระดับล่างจำนวนมากได้รับการปล่อยตัวไป

ปัญหาจากแรงงานต่างด้าวชาวจีนเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2436 เมื่อพวกอั้งยี่ตั้งก๊ก มั่วสุมกัน ทำให้เป็นที่หวั่นเกรงของชาวบ้านคนไทยและฝรั่ง เนื่องจากมีการรวมตัวของชาวจีน ประมาณ 1,000 คน ถืออาวุธครบมือและมีท่าทีจะเข้าปล้นบ้านบาทหลวงสมิท จนกงสุลฮอลันดา ต้องรายงานไปยังกระทรวงมหาดไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ต้องแจ้งให้พลตรี พระยาฤทธิรงค์ธรรมาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจะเชิงเทรารีบไปจัดการดูแลและห้ามปรามเสียก่อนเหตุการณ์จึงสงบลงได้ ต่อมาในปี พ.ศ. 2440 ได้เกิดเหตุการณ์อั้งยี่ขึ้นอีก สาเหตุของความขัดแย้งเกิดจากแรงงานชาวจีนได้ยกพวกตีกันเองสร้างความเดือดร้อนแก่ราษฎรที่อาศัยอยู่ใกล้เคียง ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองจะเชิงเทราได้ระดมกำลังเข้าปราบปราม แต่กำลังมีไม่เพียงพอจึงได้โทรเลขขอกำลังทหารเรือที่เมืองชลบุรีมาช่วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นปราบปรบพิภย์ ได้ส่งเรือกลไฟออกไปรับทหารเรือที่เมืองชลบุรี จำนวน 125 คน รีบขึ้น ไประงับเหตุการณ์ที่เมืองจะเชิงเทรา

ปัญหาเกี่ยวกับแรงงานต่างด้าวเกิดขึ้นอีกครั้งในปี พ.ศ. 2457 ที่อำเภอบางปะกง เมื่อหลวงอาษาสุระ (เชิง) ได้รวบรวมสมัครพรรคพวกตั้งสมาคมอั้งยี่ทำการปล้นสะดมชาวบ้าน ในอำเภอนี้ ข้าราชการฝ่ายปกครองได้เข้าจับกุมหลายครั้ง แต่ก็ไม่สามารถจับกุมตัวหลวงอาษาสุระได้ เพราะเป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร (นอกราชการ) ในที่สุดจึงขออนุญาตถอดบรรดาศักดิ์ ก่อนเข้าจับตัวทำให้ปราบปรามลงได้ ปัญหาการปล้นสะดมก่อความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านเป็นอย่างมาก (สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, 2524) เพราะเป็นการคุกคามสวัสดิภาพและความปลอดภัยของราษฎร เมื่อพวกอั้งยี่ก่อความเดือดร้อนครั้งใดราษฎรก็พากันตื่นตกใจ บางพวกก็อพยพหลบหนีไป บางพวกก็ต้องยอมเข้าเป็นสมัครพรรคพวก เพื่อตัดความรำคาญและความเดือดร้อนที่จะเกิดขึ้น นอกจากปัญหาทางด้านการปกครองที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น เหตุการณ์ความวุ่นวายที่พวกแรงงานต่างด้าวก่อขึ้นนั้นเป็นปัญหาทางด้านเศรษฐกิจด้วย เนื่องจากรัฐบาลต้องทำการปราบปราม เพื่อให้ราษฎรมีความมั่นใจในการปกครองของรัฐบาล และเพื่อความสงบสุขของบ้านเมืองรัฐบาลจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนไม่น้อย เสียทั้งเวลาและเงินทองซึ่งถือเป็นการสูญเสียทางด้านเศรษฐกิจ นอกจากนั้นแล้วยังก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของทางราชการและของราษฎรอีกด้วย ส่วนผลกระทบต่อสังคมเมืองจะเชิงเทราจากเหตุการณ์ที่อั้งยี่หลายกลุ่มก่อเหตุวิวาทกันนั้น ได้สร้างความปั่นป่วนขึ้นในท้องที่เมืองนี้ ชาวบ้านที่ไม่มีส่วนรู้เห็นในเหตุการณ์ต้องพลอยรับเคราะห์ไป

ด้วย เหตุการณ์ปัญหาที่เกิดจากแรงงานต่างด้าวทำให้กองทัพไทยต้องปะทะกับบรรดาอั้งยี่ทั้งหลาย อยู่เสมอ ซึ่ง สกินเนอร์ ชีว่า การมีแรงงานต่างด้าวชาวจีนเข้ามาอยู่อาศัยรวมกลุ่มกันอยู่เป็นจำนวนมาก ๆ บางครั้งก็ยากที่จะควบคุมพวกชาวจีนเหล่านี้ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546)

ต่อมาเป็นยุคของพีชเศรษฐกิจเฟื่องฟู หลงจู้ที่เป็นเจ้าของกิจการพืชไร่และป่าไม้ส่วนหนึ่งได้เข้าไปพัวพันกับขบวนการลักลอบนำคนต่างด้าวเข้าประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนโดยนำมาเป็นแรงงานในไร่ โดยเฉพาะในบริเวณพื้นที่ป่าเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งแต่การเป็นพ่อค้า แรงงานผู้จัดการ มือปืนตามไร่อ้อย ไร่มัน โรงงานแป้งมันสำปะหลัง และโรงเลื่อย ซึ่งรัฐเข้ามาดูแลได้ไม่ทั่วถึงเนื่องจากแต่เดิมรัฐให้อำนาจคนในท้องถิ่นปกครองตนเอง ทำให้มีการช่อกุ้มผู้คนที่มักจะสร้างปัญหาให้กับรัฐอยู่เสมอทั้งการลักขโมย การยกพวกทำร้ายร่างกาย การชิงทรัพย์ การลักตัมสุราเถื่อน รวมถึงปัญหาจากคนในบังคับต่างชาติด้วย ปัญหาทั้งหลายเหล่านี้เกิดมากขึ้นตามความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา ปัจจุบันปัญหาแรงงานต่างด้าวหลบหนีเข้ามาทำงานทำในเมืองนี้ยังมีอยู่ เห็นได้จากภาพข่าวตามหน้าสื่อต่าง ๆ เช่น ข่าวจากหนังสือพิมพ์ไทยรัฐได้กล่าวถึง “...ทหารชุดปฏิบัติการรักษาความสงบเรียบร้อยร่วมกับปลัดฝ่ายความมั่นคงบุกเข้าตรวจสอบห้องเช่าในพื้นที่หมู่ 2 ตำบลหนามแดง อำเภอเมือง พบแรงงานต่างด้าว 25 คน (ชาวกัมพูชา) ลักลอบหลบหนีเข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย เจ้าหน้าที่จึงได้ทำการควบคุมตัวแรงงานทั้งหมด ส่งเจ้าหน้าที่ตำรวจตรวจคนเข้าเมือง รับไปดำเนินการเพื่อผลักดันกลับประเทศ...”

4. อิทธิพลของขุนนาง คหบดีท้องถิ่นและความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีความหลากหลายในระบบนิเวศ และอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ มีทำเลที่ตั้งเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลเหมาะแก่การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ มีลักษณะทางธรรมชาติที่เอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจในหลาย ๆ ด้าน และสภาพที่ตั้งอยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจรัฐ (กรุงเทพฯ) จึงดึงดูดให้อำนาจรัฐส่วนกลาง กลุ่มอำนาจท้องถิ่น และผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์พากันอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากิน หรือเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ทั้งในแง่การประสานผลประโยชน์ร่วมกันทางเศรษฐกิจและความขัดแย้ง (สุมาลี พันธุ์ยุรา, 2543) ซึ่งชาวจีนมักเข้ามาเป็นผู้มีอิทธิพลในเมืองนี้ทั้งบทบาทของคหบดีท้องถิ่นและขุนนาง โดยเริ่มจากการมีอิทธิพลในฐานะของคหบดีท้องถิ่นก่อนที่จะก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งขุนนาง อันเป็นตำแหน่งทางการบริหาร ส่งผลให้ชาวจีนอพยพเหล่านี้เข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองการปกครองในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรามากขึ้น ยกตัวอย่าง เช่น จินเอี่ยม เป็นหมื่นเทพอากร เรียกเก็บอากรสมภักษร จินสี เป็นพระศรีชัยบาน เรียกเก็บอากรค่าน้ำจืดน้ำเค็ม จินคง เป็นขุนสุพัฒนาการ เรียกเก็บภาษีงาปี (กะปิ) จินอะ เป็นขุนอินอากร เรียกเก็บอากรสุรา จินตุ เป็นขุนพิทสมบัติ เรียกเก็บอากรบ่อนเบี้ย เป็นต้น

เมื่อชาวจีนเหล่านี้ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งขุนนางทำให้มีอิทธิพลต่อชาวบ้าน กล่าวคือเมื่อชาวบ้านทำมาหากินได้ผลผลิตต่าง ๆ ขึ้นมาก็ต้องเสียภาษีอากรให้กับขุนนางผู้มีหน้าที่จัดเก็บ ภาษีบางคนนำเงินกำไรไปลงทุนในกิจการโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลทราย โรงสีข้าว และการพัฒนาที่ดิน การลงทุนเหล่านี้มักจะมีเชื้อพระวงศ์และครอบครัวขุนนางคนไทยร่วมลงทุนด้วย ชาวจีนบางคนได้ดิบได้ดีเป็นถึงเจ้าเมือง (ไกรฤกษ์ นานา, 2552, หน้า 28) เช่น หลวงจันทูท่าทำหน้าที่กำกับโรงหีบอ้อยของหลวงอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรามาก่อนที่จะได้รับการแต่งตั้ง หรือหลังเหตุการณ์กบฏอั้งยี่ ขุนเทพภักดี ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทราคนใหม่ รวมทั้งการแต่งตั้งนายอำเภอเงินจางวางจีน หรือจางวางอำเภอเงิน ปลัดจีน และกงสุลจีนด้วย โดยทางการได้แต่งตั้งเงินอยู่แ่ต้นเป็นหลวงวิสุทธิจีนชาติ กงสุลจีนดูแลชาวจีนภายในเมืองนี้และยังแต่งตั้งผู้ช่วยอีก 2 คน สะท้อนให้เห็นว่า เมืองฉะเชิงเทรามีชาวจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่อาศัยทำมาหากินกันเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งขุนนางและมีอิทธิพลเหนือกลุ่มคนของตน เช่น พระกำพูนภักดี ตำแหน่งปลัดเมืองที่ตั้งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เพื่อดูแลราษฎรชาวเขมร และพระพนมสารนรินทร์ เจ้าเมืองพนมสารคามดูแลราษฎรชาวลาว เป็นต้น (อิงตะวัน แผลูกอินทร์, 2542)

การที่รัฐบาลไทยมีนโยบายในการพัฒนาเศรษฐกิจ จึงให้การสนับสนุนทั้งนายทุนคนไทย นายทุนท้องถิ่น และนายทุนต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนที่ได้สิทธิพิเศษจนกลายเป็นผู้มีอิทธิพลในเมืองนี้ บางคนก็มีอิทธิพลในเชิงลบ อย่างกรณีของ พระยาสมุทรมุรานุรักษ์ (สิน) เจ้าเมืองฉะเชิงเทราและนายชิดมหาดเล็กบุตรชาย ซึ่งกระทำตัวเป็นโจรเลี้ยงดูลูกน้องมีทั้งชาวจีน มอญ ญวน เขมร ลาว และคนไทย ประมาณไม่ต่ำกว่า 30 คน มีการสะสมอาวุธปืน หอก ดาบ ไม้ มีด ไว้ในโรงสีของตนเพื่อเที่ยวปล้นฆ่าเจ้าทรัพย์และลักขโมยวัวควายของชาวบ้านทั้งในเมืองฉะเชิงเทราและเมืองพนัสนิคม นอกจากนี้ นายชิดบุตรชายยังแสดงพฤติกรรมเป็นอันธพาลข่มเหงหญิงสาวในหมู่บ้าน ราษฎรฟ้องร้องต่อกรมการเมืองแต่ไม่มีการชำระคดีความ เนื่องจากเกรงกลัวอำนาจของพระยาสมุทรมุรานุรักษ์ (สิน) เจ้าเมืองนั่นเอง ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งได้แฝงตัวอยู่ในระบบราชการ โดยมีตำแหน่งและบทบาทของผู้ปกครองในท้องถิ่นพร้อม ๆ กับแสดงอิทธิพลที่ท้าทายอำนาจรัฐ เช่น ขุนวิเศษเป่า กำนันตำบลหัวลำพู แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ที่กระทำตัวสั่งสมอิทธิพลด้านลบคือเป็นหัวหน้าช่องโจรในท้องถิ่นด้วย (สุมาลี พันธุ์ธูรา, 2543)

หากมองในเรื่องธุรกิจโรงเลื่อยหรือวงการค้าไม้ จะปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจนในกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่น เช่น ผู้ปกครองท้องถิ่น โจรหรือเสือ และหลงจู้จำนวนหนึ่งที่เข้ามาบุกรุกป่าเพื่อตัดไม้ ค้าไม้ และไม้ที่ออกไปบางส่วนมักเป็น “ไม้เถื่อน” ซึ่งการค้าของเถื่อน การพนัน และธุรกิจผิดกฎหมายอื่น ๆ ต้องได้รับความร่วมมือและความคุ้มครองจากเส้นสายฝ่ายข้าราชการ

พลเรือน ทหารหรือตำรวจระดับสูงในท้องถิ่น ดังนั้น จึงเปิดโอกาสให้นักธุรกิจเสนอคำตอบแทนให้กับข้าราชการเหล่านี้ เพื่อให้ช่วยคุ้มครองหรือช่วยเหลือในธุรกิจมีค่างอย่างของตน เนื่องจากเป็นการละเมิดต่อกฎหมาย ทำให้กลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นเหล่านี้ต้องสร้างหรือแสวงหาเกาะคุ้มกันภัยได้แก่ การพึ่งพิงอาวุธและมือปืน การเข้าพึ่งพิงนายตำรวจใหญ่ในพื้นที่ นายทหารประจำการที่ภูมิภาค และนายอำเภอผู้มีอำนาจรัฐอยู่ในมือที่สามารถให้ความอุปถัมภ์ค้ำจุนในรูปแบบต่าง ๆ ได้ กำนันเป็นผู้ที่มีความสำคัญมากในท้องถิ่น เพราะเป็นตัวเชื่อมระหว่างเครือข่ายเศรษฐกิจกับอำนาจรัฐ กลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นเติบโตขึ้นมาเพราะมีศักยภาพทางเศรษฐกิจสูงมาก สามารถเข้าไปมีความสัมพันธ์กับอำนาจทางการเมืองในฐานะเป็นผู้สนับสนุนนักการเมือง และกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นบางคนกลายเป็นเจ้าพ่อในสายตาของชาวบ้าน กลุ่มคนพวกนี้จะใช้ทั้งเงิน ความเป็นมิตรและเส้นสาย มิใช่แต่เพียงชักจูงข้าราชการให้เป็นพรรคพวกเท่านั้น แต่เพื่อเข้าไปมีบทบาทสำคัญจนเกือบจะแทนที่ข้าราชการ โดยใช้ผลกำไรที่ได้จากธุรกิจมาบริจาคสร้างสาธารณูปโภคให้ชุมชนเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของตนเอง ผู้มีอิทธิพลเหล่านี้ชาวบ้านเข้ามาปรึกษาหารือได้ง่ายกว่าข้าราชการ มีหลายกรณีที่ข้าราชการไม่สามารถช่วยชาวบ้านได้แต่ผู้มีอิทธิพลช่วยได้

ต่อมาผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราเริ่มแปรเปลี่ยนอำนาจทางเศรษฐกิจ และอิทธิพลท้องถิ่นของตนให้เป็นอำนาจทางการเมืองอย่างเป็นทางการในระดับจังหวัดและระดับชาติ เพื่อเป็นการยกระดับบารมี สถานภาพและก่อให้เกิดอำนาจทางการเมืองที่ต้องการตามมา กลุ่มผู้มีอิทธิพลจะรุกเข้าไปในสภาตำบล เทศบาล และสภาจังหวัด ที่ก่อตั้งขึ้นมาหลังการปฏิรูประบบบริหารราชการส่วนท้องถิ่น บ้างเป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบล บ้างเป็นสมาชิกสภาจังหวัด บ้างเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร หลายคนมีภูมิหลังเป็นนักธุรกิจหรือทำการค้าขาย และบางคนเป็นลูกหรือญาติผู้ใกล้ชิดของผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ตำแหน่งที่ได้รับการเลือกตั้งทำให้พวกเขามีสถานภาพทางสังคมสูงขึ้น สามารถเข้าถึงตำแหน่งทางการเมืองและมีอิทธิพลเหนือเงินทุนเพื่อการพัฒนาจังหวัดและเทศบาล รวมทั้งอยู่ในฐานะจะทำให้บริษัทก่อสร้างในกลุ่มของตนได้รับเหมางานก่อสร้างจากทางราชการ คนดังท้องถิ่นเพิ่มความสำคัญแก่ตนเองได้มากมาย มีพวกพ้องและผู้อยู่ในอุปถัมภ์ซึ่งจะเป็นหัวคะแนนและช่วยหาเสียงเลือกตั้งให้กับตนเองและเครือญาติได้ มีคนนับหน้าถือตาเพราะมีความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจ และมีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครองในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา แต่บางคนมีอิทธิพลก้าวกระโดดไปถึงระดับชาติด้วย

5. ความเสื่อมของอุตสาหกรรมในครัวเรือน

แรงจูงใจสำคัญในการขยายตัวของการผลิตข้าวในเมืองฉะเชิงเทรา น่าจะมาจากกรณีที่ชาวบ้านต้องการเงินสด (Cash) มาเป็นค่าใช้จ่ายภายในครอบครัวมากกว่าราคาข้าวที่สูงขึ้น เพราะ

อดีตชาวนาทำการผลิตแค่พอยังชีพคือผลิตเพื่อเสียดำเนินให้แก่รัฐ ผลผลิตส่วนเกินที่เหลือก็นำมาเก็บไว้กินภายในครอบครัวให้ได้ตลอดทั้งปี บางส่วนเพื่อใช้เป็นพันธุ์ข้าวสำหรับการเพาะปลูกในครั้งต่อไป หรือเมื่อเกิดภัยธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นฝนแล้งหรือน้ำท่วม และไว้สำหรับแลกเปลี่ยนสิ่งของอย่างอื่นที่จำเป็นต้องใช้แต่ผลิตเองไม่ได้ หลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว การค้าขายได้เจริญขึ้น เงินตราเข้ามามีความสำคัญเป็นสื่อกลางใช้แลกเปลี่ยนแทนผลผลิต ชาวบ้านต้องการเงินเพื่อนำมาซื้อสินค้าที่ต้องการ แหล่งเงินตราที่จะหามาได้ก็คือการทำนาปลูกข้าวขายนั่นเอง ซึ่งชาวบ้านเมืองนี้มีความชำนาญและเคยชินมากกว่าการทำมาหากินในอาชีพอื่น ๆ ชาวนาจึงละทิ้งการปลูกพืชอย่างอื่นที่เคยปลูกคู่กับข้าว และเลิกผลิตหัตถกรรมในครัวเรือนมาเร่งผลิตข้าวเพียงอย่างเดียว เพื่อเอาเงินตราไปซื้อสินค้าและเครื่องใช้สอยอื่น ๆ แทนที่จะผลิตขึ้นเองเหมือนเช่นอดีตที่ผ่านมา (ถนอม ตะนา, 2527) ส่งผลให้หัตถกรรมภายในท้องถิ่นที่เป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเริ่มเสื่อมลงเรื่อย ๆ

แม้กระทั่งกิจการ โรงสีข้าวที่ขยายตัวขึ้นภายในเมืองฉะเชิงเทรา ก็ได้ทำลายระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพและทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านการผลิต จากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นการผลิตข้าวเพื่อขาย ทำให้ชาวนาจึงต้องทุ่มเทเวลาให้กับการทำนาปลูกข้าวมากขึ้น จนกระทั่งเลิกผลิตสิ่งของที่จำเป็นต่อการดำรงชีพอื่น ๆ แล้วใช้เงินที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อสินค้าสำเร็จรูปมาใช้แทน ชาวนาบางคนเลิกปลูกฝ้ายสำหรับนำมาปั่นเป็นด้ายเพื่อใช้ในการทอผ้า และเปลี่ยนเป็นการทอจากด้ายสำเร็จรูปที่พ่อค้าชาวจีนนำเข้ามาจำหน่าย ในบางหมู่บ้านก็เลิกทอผ้าใช้เองแล้วหันไปใช้ผ้าที่มาจากต่างประเทศที่พ่อค้าชาวจีนนำเข้ามาขาย โดยชาวนาให้เหตุผลที่หันไปนิยมใช้ผ้าที่ผลิตจากต่างประเทศว่าฝ้ายแพง ซื่อฝ้ายนอกนุ่มนวลกว่า ในอดีตผลผลิตทางด้านหัตถกรรมส่วนใหญ่จะได้อะไรจากการทำขึ้นภายในครอบครัว ได้แก่ สานกระบุง ตะกร้า ทอเสื่อ ทอผ้า การทำไม้พาย แจว ต่อเรือ ถักแห อวน ฯลฯ งานหัตถกรรมดังกล่าวจะทำกันในยามว่างจากการทำนาทำไร่ทำสวนและการประมง สภาพสังคมปัจจุบันที่มีการทำงานนอกบ้านต้องออกไปรับจ้างเพื่อหาเงินมาใช้จ่าย ด้วยเวลาที่จำกัดจึงเป็นการยากที่จะถ่ายทอดภูมิปัญญาการประดิษฐ์เครื่องมือทำมาหากินหรือแม้แต่เครื่องจักสานที่ใช้ในครัวเรือน ชาวบ้านรุ่นใหม่นิยมที่จะทำงานหาเงินแล้วนำเงินที่ได้มาซื้อเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นเหล่านี้

6. สภาพสังคมและวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราเกิดการเปลี่ยนแปลง

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีพัฒนาการ มีความอุดมสมบูรณ์เป็นเมืองอู่ข้าวอู่น้ำที่เต็มไปด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ ทำให้เป็นเกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านสังคมและวัฒนธรรมภายในเมืองนี้เห็นได้จากการเข้ามาของชาวตะวันตก (ฝรั่ง) พร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ของบรรดาบาทหลวงและมิชชันนารี ส่งผลให้หลายชุมชนของเมืองฉะเชิงเทรา เช่น ชุมชนวัดนักบุญอันตน

ตั้งอยู่ใกล้ตลาดท่าเกวียน ริมคลองท่าลาด อำเภอพนมสารคาม ชุมชนวัดเขนด่บ่อดตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกง ตำบลบางดินเป็ด อำเภอเมือง เป็นต้น ล้วนเป็นชุมชนที่มีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนที่นับถือคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิก ซึ่งมีองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่ชัดเจนทั้งโบสถ์คริสต์ พิธีกรรมและความเชื่อ หรือชาวมุสลิม (มาลาญู จาม) ที่นับถือศาสนาอิสลามจึงมีการตั้งมัสยิดขึ้นในหลายพื้นที่ของเมืองนี้ และด้วยวิธีการทำมาหากินที่แตกต่างกัน กล่าวคือบ้างก็มีวิธีการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรม หรือด้านอุตสาหกรรม หรือด้านพาณิชยกรรม และบริการอาชีพเหล่านี้ส่วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ อันเนื่องจากนโยบายของรัฐและปัจจัยอื่น ๆ ดังที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น ส่งผลให้ชะงะเซิงเทรกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจ โดยเฉพาะสภาพสังคมของเมืองนี้ที่มีความหลากหลาย ชับซ้อน ก้าวหน้า และล้ำหลังในเวลาเดียวกัน จนก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวเมืองชะงะเซิงเทร

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้อย่างชัดเจนอย่างหนึ่งคือ ลักษณะการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในอดีตจะเกาะกลุ่มเป็นแนวยาวตามสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลักที่สะดวก โดยจะพบเห็นเรือนแพอยู่ทั่วไปทั้งที่อยู่ในแม่น้ำและที่ยกพื้นขึ้น ไปสร้างบนตลิ่ง แต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาอยู่ตามแนวถนน อันเป็นเส้นทางคมนาคมทางบกที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในภายหลัง ส่งผลให้เมืองชะงะเซิงเทรขยายตัวเติบโตขึ้นเรื่อย ๆ แต่บางพื้นที่ของเมืองก็มีปัจจัยเร่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้นชนิดที่เรียกว่า “พลิกโฉมหน้า” เช่น ที่ตลาดท่าเกวียน อำเภอพนมสารคาม คือเหตุการณ์ที่ทหารช่างอเมริกันและไทยร่วมกันสร้างถนนสายมิตรภาพจากชะงะเซิงเทรไปอำเภอนันทนิคม อำเภอบ้านบึง จนถึงสนามบินอุตะเถาที่สกัดหีบ (ถนนสาย 331) เมืองชลบุรี และจากชะงะเซิงเทรบริเวณสามแยกหนองปลาตะเพียน อำเภอพนมสารคามไปกบินทร์บุรี จนถึงเมืองนครราชสีมา (โคราช) หรือบางคนเรียกว่า “ถนนสายอุตะเถา-โคราช” เมื่อเริ่มสร้างถนนสายนี้ทหารอเมริกันและไทยมาตั้งกองก่อสร้าง (แคมป์) ที่บริเวณ กรป.กลางบ้านหนองเค็ด ตำบลท่าถ่าน อำเภอพนมสารคาม ด้วยเหตุนี้ ทหารอเมริกันจึงเข้ามาอยู่ในพื้นที่อำเภอพนมสารคาม มาก ชาวบ้านในเขตอำเภอนี้และจากที่อื่น ๆ ได้พากันเข้าไปทำงานในแคมป์เป็นจำนวนมาก ทำให้บริเวณตลาดท่าเกวียนมีร้านอาหาร บาร์ คลับ เกิดขึ้นอย่างมากมาย มีผู้หญิงไทยบางคนไปเป็นเมียเช่าและแต่งงานกับฝรั่งชาวอเมริกัน กระทั่งเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2505 เกิดไฟไหม้ครั้งใหญ่ในตลาดท่าเกวียนเริ่มจากบ้านริมคลองท่าลาดและลุกลามอย่างรวดเร็ว จนทหารฝรั่งต้องใช้รถที่ทำงานมาดันบ้านบางหลังออกไปเพื่อตัดเส้นทางไฟที่กำลังลุกไหม้ การเกิดไฟไหม้ครั้งนี้ทำให้ตลาดท่าเกวียนวอดวายเกือบหมด ชาวบ้านในชุมชนแห่งนี้จึงพากันย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณสองฝั่งถนนตัดใหม่แทนริมคลองท่าลาด (รัศมีเมืองพนาสารคาม, 2550)

ผลกระทบจากการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก ทำให้วิถีชีวิตของชาวเมืองนี้ที่เคยมีความผูกพันกับแม่น้ำ ลำคลองต้องเปลี่ยนไป ตลาดซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าขาย เช่น ตลาดห้องน้ำปากคลองบางไฟที่เคยเจริญรุ่งเรืองต้องซบเซาและหายไปในที่สุด ประกอบกับมีการสร้างตลาดบ่อบัวขึ้นทำให้เรือนแพต่าง ๆ เริ่มหายไปจากแม่น้ำบางปะกง ในอดีตมักใช้เรือในการเดินทางไปมาติดต่อและค้าขาย ส่วนทางบกใช้การเดินทางเท้าและเกวียน เมื่อมีถนนตัดผ่านเข้ามาในพื้นที่ชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองฉะเชิงเทรามากขึ้น ทำให้การเดินทางเส้นทางน้ำลดน้อยลง นอกจากนี้สินค้าอุปโภคบริโภคและผลิตผลทางด้านเกษตรกรรมที่เคยขนส่งทางน้ำ ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปใช้เส้นทางบกมากขึ้น กระทั่งการขนส่งสินค้าทางน้ำที่มีมาแต่เดิมลดน้อยลงจนในที่สุดแทบจะหมดไป กระทั่งถึงปี พ.ศ. 2538 เริ่มทำเขื่อนทดน้ำบางปะกง ทำให้เรือโดยสารที่วิ่งรับส่งชาวบ้านในลำน้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ ต้องเลิกกิจการไป ชาวบ้านจึงได้หันมาใช้รถยนต์ส่วนตัว รถจักรยานยนต์ และรถสองแถวประจำทางแทน

วิถีการทำมาหากินของชาวเมืองฉะเชิงเทราก็มีการเปลี่ยนแปลงไปเช่นเดียวกัน เห็นได้จากในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ชาวบ้านเมืองนี้มีวิถีการผลิตแบบพอยังชีพ คือมีลักษณะพึ่งตนเอง ทั้งทางด้านการผลิตและการบริโภค การค้าขายระหว่างหมู่บ้านมีน้อยมาก ถ้ามีก็มักจะเป็นในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสินค้าจึงมีความจำเป็นในการใช้เงินน้อย ต่อมารัฐหันมาเก็บภาษีอากรควบคู่กับการผูกขาดสินค้า มีการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตราและส่งเสริมให้คนเสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน ชาวบ้านเมืองนี้จึงค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีการผลิตเพื่อการค้าแบบค่อยเป็นค่อยไปอย่างช้า ๆ โดยชาวจีนอพยพเป็นตัวจักรสำคัญในบทบาทของผู้ผลิต พ่อค้าคนกลางเจ้าของภูมิปัญญาทั้งการทำน้ำตาลทราย การทำสวน การทำไร่ และเป็นแรงงาน ทุนนิยมภายในเมืองฉะเชิงเทราพัฒนาขึ้นอย่างช้า ๆ แต่เร็วขึ้นภายหลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงเป็นต้นมา นอกจากนี้ สนธิสัญญาบาวริงยังนำพาชาวตะวันตก (ฝรั่ง) เดินทางเข้ามาในเมืองนี้มากขึ้น ทั้งสาระสำคัญของสนธิสัญญานี้ยังได้ก่อให้เกิดปัญหาอันเนื่องมาจากสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) ทำให้เกิดมีคนในบังคับต่างประเทศทั้งชาวตะวันตกและชาวเอเชียเป็นจำนวนมากอาศัยอยู่ในเมืองนี้ ซึ่งบางกลุ่มได้สร้างปัญหาขึ้นในสังคมของเมืองนี้ด้วย เช่น ปัญหาด้านอาชญากรรม ปัญหาการใช้สิทธิกระทำการต่าง ๆ อันไม่ชอบด้วยกฎหมาย เป็นต้น อย่างเช่นเรื่องของ นายเพชร (ชาวเขมร) อ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ฟ้องกล่าวหาคนมีชื่อและพรรคพวกว่าเป็นผู้ร้ายปล้นวัว ควายจะขอขึ้นศาลกงสุลของฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่ในสัญญาที่ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าคนเขมรในเมืองไทยหากทำความผิดต้องขึ้นศาลไทยตัดสินคดีความ หรือเรื่องกรมการเมืองพนมสารคามจับชาวเขมรที่เดินทางมาจากเมืองพนมเปญขังคุกไว้ ปรากฏว่ามองซิเออลอร์ยู ผู้ว่าราชการแทนกงสุลฝรั่งเศสเข้ามาแทรกแซงในคดีนี้ เป็นต้น การได้อิทธิพลและความคุ้มครองเช่นนี้

ทำให้ชาวจีนอพยพที่เข้ามาทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทราบางกลุ่มพากันเข้ารับนับถือศาสนาคริสต์ เพื่อต้องการเป็นคนในบังคับของต่างชาตินั่นเอง แม้กระทั่งบาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในเมืองนี้ ก็มักจะมีพรรคพวกเข้ารับที่ใกล้ชิดสร้างปัญหาต่อทางการในบางครั้งบางคราว เช่น เมื่อเสนาและกรมการ กำนันเดินประเมินนา บาทหลวงเค โคกับพวกลูกศิษย์ ซึ่งจับจองที่นาเอาไว้มื่อยอมเสียเงินค่านา ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสมักจะเกิดขึ้นบ่อยครั้ง (อิงตะวัน แผลกอินทร์, 2547) ดังนั้น เมื่อเกิดคดีความที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับของฝรั่งเศส ทางฝ่ายไทยยังต้องระมัดระวังเป็นอย่างมาก

ในช่วงเวลาที่ผ่านมารัฐมีนโยบายการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัย (Modernization) ซึ่งได้ก่อให้เกิดปัญหาและความแปลกแยกในวัฒนธรรมชุมชน โดยเฉพาะวิถีการทำนาปลูกข้าว อันเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักของชุมชนเมืองฉะเชิงเทราได้เปลี่ยนแปลงไป จากเดิมเป็นลักษณะของเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ คือในฤดูฝนจะทำนา ทำไร่ ในยามว่างหลังฤดูเก็บเกี่ยวชาวบ้านจะทำเครื่องจักสาน กิจกรรมเหล่านี้ในอดีตเป็นการผลิตเพื่อกินใช้กันในครอบครัวและเก็บรักษาไว้ให้พอกินได้ตลอดทั้งปี ส่วนใหญ่จะปลูกพืชที่จำเป็นสำหรับใช้ทำอาหารในครัวเอง เช่น พริก มะเขือ แตงกวา เป็นต้น เมื่อมีผลผลิตเหลือจึงจะนำมาแลกเปลี่ยนค้าขายกัน ตามแม่น้ำ ลำคลอง และหนองบึงจะเต็มไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด โดยเฉพาะปลาชนิดต่าง ๆ ที่ชาวบ้านสามารถจับปลา มาทำเป็นอาหารได้ ต้องเปลี่ยนไปสู่วิถีการผลิตเพื่อการค้า ทำให้ระบบเงินตราเข้ามามีอิทธิพลในชุมชน หมู่บ้านต่าง ๆ ของเมืองนี้ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคือชาวบ้านต้องพึ่งพิงระบบตลาดมากกว่าแต่ก่อน ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงทำให้ไทยต้องเปิดเสรีทางการค้า ข้าวเริ่มเป็นสินค้าออกที่สำคัญ มีการขุดคลองต่าง ๆ ในพื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทรา เกิดการขยายพื้นที่ทำนาปลูกข้าวมากขึ้น ทำให้แรงงานควายมีความจำเป็นปริมาณความต้องการเพิ่มมากขึ้น และราคาซื้อขายอยู่ในระดับสูง

ด้วยเหตุนี้ กลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นจึงเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ ด้วยการลักลอบซื้อขายไถ่ถอนวัว ควาย กันอย่างกว้างขวางและเป็นขบวนการ มีการติดต่อซื้อขายกันแพร่หลายระหว่างพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำบางปะกง เนื่องจากเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ลงทุนต่ำ หรือบางครั้งไม่ต้องลงทุน เพราะว่บรรดาหัวหน้านักเลงควายจะเลี้ยงบ่าวไพร่ไว้เพื่อลักขโมยควายของชาวบ้าน เช่น พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (สิน) เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ที่ดำรงตำแหน่งเป็นผู้ปกครองท้องถิ่นควบคู่กับการเป็นหัวหน้าโจรลักขโมยวัว ควายของชาวบ้านด้วย กิจกรรมดังกล่าวสามารถสร้างกำไรอย่างมากมายและรวดเร็ว ลักษณะของกำไรคือหลังจากขโมยวัว ควายของชาวบ้านมาแล้วก็จะบังคับให้ชาวบ้านมาไถ่ถอนในราคาที่สูง หรือนักเลงควายรับซื้อของโจรผู้ร้ายไว้ในราคาต่ำแล้วนำมาค้ากำไรในลักษณะซื้อถูกขายแพง ทำให้นักเลงควายส่วนหนึ่งร่ำรวยขึ้นจึง

ปรากฏมีนักเลงควายจำนวนมากตลอดทั่วทั้งบริเวณลุ่มน้ำบางปะกง อีกทั้งการขโมยควายยังเป็นบทพิสูจน์ถึงความสามารถและความแข็งแกร่งของบรรดานักเลงในอดีต ซึ่งเปรียบเสมือนการแสดงพลังเหนือชีวิตและทรัพย์สินของชาวบ้าน เนื่องจากวัว ควายเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญทางการผลิตในสังคมเกษตรกรรมของเมืองนี้ เมื่อมีการลักวัว ควายชุกชุมทำให้แต่ละหมู่บ้านต้องมีนักเลงประจำเพื่อช่วยปกป้องทรัพย์สินของคนในหมู่บ้าน

ดังนั้น การซื้อขายไถ่ถอนและขโมย วัว ควายของชาวบ้าน จึงเกิดขึ้นภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา โดยมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวในการผลิตข้าวหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงเป็นต้นมา (สุมาลี พันธุ์ธูรา, 2543) ทำให้เมืองฉะเชิงเทราเกิดคึกคักความรุ่งเรืองของการปล้นชิงวัว ควายเป็นส่วนใหญ่ บางครั้งก็จับโจรผู้ร้ายได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ข้าราชการโดยเฉพาะเจ้าเมืองและกรมการเมืองต้องทำงานกันอย่างหนักเพื่อทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายเหล่านั้น เช่น ในปี พ.ศ. 2426 โจรผู้ร้ายได้เข้าปล้นควายของนายร้อย แสงสุริยา (ชาติพันธุ์ทองสุ) มีอาชีพเลี้ยงและต้อนวัว ควายขายในเขตเมืองนี้ต้องถูกโจรผู้ร้ายเข้าปล้นหลายครั้ง รวมเป็นควายที่พวกโจรผู้ร้ายปล้นไปได้ประมาณ 80 ตัว ปัญหาเหล่านี้รัฐไม่สามารถแก้ไขได้เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเป็นพื้นที่เปิด มีอาณาเขตติดต่อกับเมืองอื่น ๆ โดยรอบ (สุดใจ พงศ์กล้า, 2528) ปรากฏตามหลักฐาน ที่ว่า “แต่อาัยผู้ร้ายที่เงินทองดีส่งกระบือให้เอาไปขายนั้นชื่ออาัยหวังแขก ตั้งบ้านเรือนอยู่คลองถ้ำถั่ว แขวงเมืองสมุทรปราการกับเมืองฉะเชิงเทราพรมแดนต่อกัน เป็นนักเลงควายเมืองสมุทรปราการและฉะเชิงเทรา ด้วยการให้ความร่วมมือช่วยเหลือกันในกิจกรรมการลักลอบซื้อขายไถ่ถอนม้า โค กระบือ” (สุมาลี พันธุ์ธูรา, 2543, หน้า 56) กระทั่ง รัฐนำระบบการบริหารราชการแบบใหม่เข้ามาใช้ โดยส่งเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางเข้ามาทำหน้าที่ทดแทนบทบาทของนักเลง ทำให้นักเลงควายในพื้นที่เมืองนี้หมดความสำคัญลงไป

ต่อมาชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราเลิกใช้แรงงานสัตว์ (วัว ควาย) รวมทั้งเครื่องทุ่นแรงแบบพื้นบ้าน (ไถ คราด ทำด้วยไม้) เปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรกลที่จะต้องจ้างเช่า หรือซื้อมาด้วยเงินตรา ส่วนใหญ่ใช้รถไถขนาดใหญ่และรถไถแบบเดินตาม ต่อมามีการใช้ลูกทูปที่ขับเคลื่อนด้วยเครื่องยนต์ การใช้เครื่องสูบน้ำแทนระหัดวิดน้ำเข้านา รวมทั้งวิธีการทำนาปลูกข้าวของชาวนาเมืองนี้ที่แสดงให้เห็นถึงสายสัมพันธ์ของผู้คนที่มีความสัมพันธ์กัน เห็นได้จากมีการร่วมมือกันในการผลิตโดยช่วยเหลือกันในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านที่ใกล้ชิด หรือมีที่นาอยู่ใกล้เคียงกันมาเอาแรงกันหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ลงแขก” เป็นลักษณะต่างตอบแทน (Reciprocity) สะท้อนถึงการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (Mutual dependence) ยกตัวอย่างเช่น ในช่วงที่ชาวบ้านอพยพเข้าไปตั้งหลักปักฐานในพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่า เริ่มแรกตั้งแต่การถางป่าเพื่อหาที่ดินทำกินก็จะมีการขอแรง (ลงแขก) ญาติพี่น้อง และเพื่อนบ้านมาช่วยกัน เมื่อได้ที่ดินแล้วส่วนใหญ่จะทำนาปลูกข้าวครอบครัวละ

15-25 ไร่ ในเวลาหว่านข้าว ปักดำ เก็บเกี่ยวก็จะใช้วิธีลงแขก โดยเจ้าภาพจะเป็นฝ่ายเลี้ยงข้าวเลี้ยงเหล้าแก่ญาติหรือเพื่อน ๆ ที่มาช่วยงาน (อารยะ ภูสาศิต, 2531) สำหรับเครื่องมือสีข้าวและตำข้าวชาวบ้านจะทำขึ้นใช้เอง ชาวบ้านมักพูดว่า “ได้ข้าวมากก็ตำกิน สมัยก่อนใช้สาเกตำครกกระเดื่องก็มี สาเกตมีก็มี เครื่องสีข้าวมือหมุนก็มี” (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548, หน้า 101) แต่ปัจจุบันชาวบ้านใช้เครื่องนวดข้าวแบบสกายแลบ มีการใช้รถเกี่ยวข้าวแบบสำเร็จรูป การลงแขกแทบจะไม่เหลือให้เห็นแล้ว

อีกอย่างหนึ่งในวิธีการทำมาหากินที่เปลี่ยนแปลงไป คือการมีเอเยนต์เข้ามาช่วยจัดหาแรงงานเพื่อเกี่ยวข้าวเป็นกลุ่ม ๆ ใช้พันธุ์ข้าวที่มีอายุสั้นเพื่อให้ทันกับฤดูกาลผลิต พันธุ์ข้าวชนิดใหม่จึงเข้ามาแทนที่พันธุ์ข้าวแบบเดิม ความต้องการผลผลิตต่อไร่สูงเป็นผลให้ชาวบ้านเลิกใช้ปุ๋ยธรรมชาติแล้วหันมาใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมี เครื่องพ่นสารเคมี ยาฆ่าหญ้า และยากำจัดศัตรูพืชอย่างกว้างขวางเพื่อเร่งผลผลิต ทำให้ต้องมีเงินสดไว้ซื้อเมล็ดพันธุ์และอื่น ๆ ที่จำเป็นต้องใช้ ดังนั้น ต้นทุนในการทำนาปลูกข้าวจึงสูงขึ้นกว่าเดิมแต่ราคาข้าวกลับต่ำลง วิถีชีวิตของชาวนาเมืองจะเชิงเทราเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด แต่เดิมชาวบ้านในพื้นที่คอนจะทำนาปลูกข้าวโดยทำนาคำอาศัยน้ำฝนเพียงปีละครั้ง ส่วนนาในพื้นที่ลุ่มจะอาศัยน้ำในแม่น้ำ ลำคลอง ฉะนั้นผลผลิตและรายได้จึงขึ้นอยู่กับสภาพธรรมชาติในแต่ละปี การเปลี่ยนมาเป็นทำนาปรังแบบนาหว่านน้ำตมนี้ต้องใช้น้ำในการทำนามากขึ้น ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมีนโยบายจัดและควบคุมน้ำในธรรมชาติด้วยระบบชลประทาน ทำให้สามารถทำนาได้ปีละหลายครั้ง แต่การใช้สารเคมีของชาวนาทำให้สิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศของชุมชนเปลี่ยนไป เช่น กบ ปลา และสัตว์น้ำอื่น ๆ ที่เคยหาได้จากพื้นที่นามีปริมาณลดลง (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) ส่งผลกระทบต่อการกินการอยู่ของชาวบ้านที่เคยพึ่งพาธรรมชาติ เก็บพืชผัก หาจับปลา กุ้ง กบ และหนูนาน้ำได้ตามฤดูกาลก็ต้องฝืดเคืองไป

แม้กระทั่งการรักษาโรคร้ายไข้เจ็บของชาวบ้านเมืองนี้แต่เดิมมักจะรักษาแบบพื้นบ้าน คือ ยามเจ็บป่วยก็จะใช้ยาไทยแบบโบราณที่พอจะหาซื้อได้ตามท้องตลาดในท้องถิ่น เช่น ยาหม้อ (สมุนไพรร) ยาหอม ยาเขียว ยาหม่อง เป็นต้น ในช่วงเวลาประมาณ 50 ปีที่ผ่านมาชาวบ้านในเมืองนี้ส่วนใหญ่ยังคงมีการทำคลอดกันเองโดย “หมอตำแย” ซึ่งเป็นหมอพื้นบ้าน มีการอยู่ไฟแบบเก่าโดยการนอนบนแคร่แล้วใช้ความร้อนจากเตาไฟช่วยรักษาแผลให้แห้งและหายได้เร็วขึ้น (พิศวง หริ่มเจริญ, สัมภาษณ์, 3 มีนาคม 2559) แต่ปัจจุบันเส้นทางการคมนาคมสะดวกขึ้น เมื่อชาวบ้านมีอาการเจ็บป่วยเกินกว่าโรงพยาบาลประจำตำบล (สถานีอนามัย) จะรักษาได้ ก็สามารถเดินทางออกมารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลประจำอำเภอต่าง ๆ ถ้ามีอาการหนักก็จะนำส่งต่อไปยังโรงพยาบาลพุทธโสธรซึ่งตั้งอยู่ในตัวเมือง หรือ โรงพยาบาลคริสเตียนบางคล้า อำเภอบางคล้า หรือโรงพยาบาลเกษมราษฎร์ ฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นโรงพยาบาลเอกชน เนื่องจากการติดต่อกับชุมชน

ภายนอกได้รวดเร็วขึ้น รวมทั้งบทบาทของสื่อมวลชนหรือระดับการศึกษาที่สูงขึ้น ทำให้ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของการรักษาแผนใหม่ ประกอบกับความเชื่อหรือบุคคลที่จะให้การรักษาแบบพื้นบ้านไม่มี ทำให้ไม่สามารถที่จะถ่ายทอดองค์ความรู้และแนวปฏิบัติไปสู่คนรุ่นหลังได้ ด้วยเหตุนี้การรักษาแบบพื้นบ้านแต่เดิมจึงลดบทบาทลงไป (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) รวมทั้งลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคม ทักษะคติ และวัฒนธรรมก็เปลี่ยนไป ในอดีตชาวบ้านมีความเชื่อในพลังอำนาจของธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ หรือเทพยดาฟ้าดิน โดยเฉพาะแม่โพสพเทวีแห่งข้าว จึงเกิดพิธีกรรมการทำขวัญข้าว ชาวบ้านเชื่อว่าจะทำให้เกิดความเป็นสิริมงคล แม่โพสพจะช่วยดูแลรักษาข้าว ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ อันเกิดจากความเชื่อของชาวบ้านเหล่านี้ ล้วนสะท้อนถึงภูมิปัญญาของการสอนผู้คนให้มีคุณธรรม ให้ชุมชนมีจิตสำนึกและตระหนักในคุณค่าของข้าวและทรัพยากรธรรมชาติ หรือเป็นเครื่องมือควบคุมความประพฤติให้ชาวบ้านอยู่ในระเบียบของสังคม เช่น ประเพณีลงแขก ทำนา เกี่ยวข้าว แก่นแท้ของประเพณีและพิธีกรรมอยู่ที่การแสดงความสามัคคี ความพร้อมเพรียงพร้อมใจกัน และเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้มาพบปะพูดคุยซักถาม สาระทุกข์สุขดิบกัน สร้างความสนิทสนมกลมเกลียวกันในหมู่ญาติ ก่อให้เกิดความผูกพันกันในวงศาคณาญาติและเพื่อนบ้าน (วิบูลย์ เข้มเฉลิม และคณะ, 2548) แต่ปัจจุบัน ชาวบ้านบอกว่าแม่โพสพก็สู้ปุ๋ยเคมีไม่ได้

แม้กระทั่งวัฒนธรรมของชุมชนก็ถูกลดความสำคัญลง เช่น การลดความสำคัญของผู้เฒ่าผู้แก่และผู้เฒ่าตามธรรมชาติอื่น ๆ ภายในหมู่บ้าน การทำงานร่วมกันไม่ว่าจะเป็นการลงแขก และการร่วมกิจกรรมอื่น ๆ ก็ลดลง นอกจากนี้ พิธีกรรมที่เน้นความสำคัญและความหมายของสถานที่และความสำคัญของบรรพบุรุษ ซึ่งเคยโยงใยร้อยรัดผู้คนในชุมชนเข้าด้วยกันก็ลดลง ด้วยเหตุนี้ พิธีกรรมต่าง ๆ จึงค่อย ๆ เลือนหายไปจากวิถีชีวิตของชาวนารุ่นใหม่เนื่องจากวิถีคิดที่เปลี่ยนไป ปัญหาปากท้องและความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไป ชุมชนให้ความสำคัญและความเชื่อของภูมิปัญญาและประเพณีพิธีกรรมน้อยลง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเหล่านี้เริ่มตั้งแต่การทำนาปลูกข้าวเพื่อขายให้กับโรงสี ทำให้ชาวนาต้องทุ่มเทเวลาให้กับการทำนามากขึ้น การตั้งโรงสีข้าวในเมืองจะเชิงเทราระยะแรก ๆ ได้สร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านที่มีบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียง มักเกิดความรำคาญจากเสียงดังของเครื่องจักรที่กำลังทำงาน กลิ่นเหม็นจากควันไฟและละอองเถ้าแกลบปลิวเข้าไปในบ้านเรือน เนื่องจากโรงสีข้าวข้าวรุ่นแรกยังไม่มีระบบการป้องกันเถ้าแกลบ จึงมีการร้องเรียนกันอยู่บ่อย ๆ จากชาวบ้านเพื่อไม่ให้มีการตั้งโรงสีข้าวใกล้กับบ้านเรือนของตน ภายหลังรัฐได้มีการควบคุมผู้ที่จะขออนุญาตสร้างโรงสีข้าว โดยให้ส่งแบบแปลนโรงสีข้าวที่ต้องมีระบบการป้องกันเรื่องนี้ เพื่อไม่ให้ชาวบ้านที่มีบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงเดือดร้อน และป้องกันไม่ให้ระบายเถ้าแกลบลงในแม่น้ำลำคลอง กิจการโรงสีข้าวที่ขยายตัวอย่าง

มากมายในท้องถิ่นของเมืองฉะเชิงเทรา ก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านที่ต้องเปลี่ยนแปลงไป เห็นได้ว่าแต่เดิมชีวิตของชาวบ้านในแต่ละวันจะผูกพันอยู่กับการดำข้าวด้วยครก เพื่อบริโภค ครั้นกิจการโรงสีข้าวขยายตัวเข้ามาในท้องถิ่น ทำให้ชาวบ้านหันมานิยมจ้างโรงสีสีข้าว และนิยมบริโภคข้าวที่สีจากโรงสีมากกว่าข้าวที่ตำด้วยครก ในที่สุดครกตำข้าว กระเดื่อง โรงสีมือ ที่มีอยู่เดิมได้หมดความสำคัญลงและค่อย ๆ สูญหายไป ในที่สุด การจ้างโรงสีสีข้าว นอกจากเสียค่าจ้างแล้ว ปลายข้าว รำข้าวก็เป็นของโรงสี แต่เดิมชาวบ้านตำข้าวเอง ปลายข้าว รำข้าวใช้เป็นอาหารสัตว์ เลี้ยงโดยไม่ต้องซื้อ เมื่อหันมาจ้างโรงสีสีข้าวให้ถ้าต้องการปลายข้าว รำข้าวไปเลี้ยงสัตว์ก็ต้องซื้อจากโรงสีอีกทีหนึ่ง แต่ชาวบ้านก็พอใจเพราะการจ้างสีสะดวกรวดเร็วและทนุแรงกว่าตำข้าวเอง ขณะเดียวกัน โรงสีสีข้าวนอกจากจะซื้อข้าวเปลือกจากชาวบ้านแล้ว ยังทำหน้าที่ขายข้าวสารให้ชาวบ้านอีกด้วยตามกลไกของการซื้อขาย ทำให้ชาวบ้านเสียเปรียบในเรื่องการซื้อขายที่ถูกทางโรงสีข้าว และพ่อค้าที่ซื้อข้าวเปลือกมาขายให้กับทางโรงสีข้าวคราคา เครื่องตวงข้าวไม่ได้มาตรฐาน เกิดการกั๊กและการตักข้าว ทำให้ชาวบ้านอยู่ในสภาพมีหนี้สินรุงรังต้องทำนาใช้หนี้ เมื่อภาระหนี้สินมากขึ้น ในที่สุดก็ต้องสูญเสียที่ดินให้กับพ่อค้าเงินกู้ (ถนอม ตะนา, 2527) จะเห็นได้ว่า โรงสีข้าวและพ่อค้าคนกลางรับซื้อผลผลิตแล้วนำออกจำหน่ายแสวงหากำไรนั้น มีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ทางด้านสังคม เศรษฐกิจของชุมชน หมู่บ้านเปลี่ยนไปซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่พบเห็นได้โดยทั่วไปในสังคมชนบทของเมืองนี้

วิธีการเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่งคือชาวบ้านส่วนใหญ่เลิกผลิตสิ่งของจำเป็นที่ใช้ในการยังชีพอื่น ๆ แล้วใช้เงินที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อสินค้าสำเร็จรูปมาใช้แทน ส่งผลให้การทอผ้าและอุตสาหกรรมในครัวเรือนแบบดั้งเดิมค่อย ๆ หายไป ขณะที่ร้านค้าและตลาดนัดขายของเพิ่มมากขึ้น จากเดิมร้านขายของชำในชุมชนจะเป็นลักษณะร้านเล็ก ๆ มีของขายไม่กี่ชนิด ส่วนใหญ่เป็นของที่เก็บไว้ได้นาน เช่น เสื้อผ้า เกลือ น้ำปลา กะปิ เครื่องมือทำการเกษตรขนาดเล็ก เช่น มีด จอบ เสียม และของใช้อื่น ๆ จำพวกผงซักฟอก ยาสีฟัน สบู่ ไม้ขีดไฟ ผงชูรส น้ำมันก๊าด และยารักษาโรค เป็นต้น สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จาก จ่วน โตสงคราม เล่าถึงการเดินทางไปมาติดต่อกับสังคมภายนอกหมู่บ้านว่า “...ลำบากการเข้าออก ทางไม่ดี ทำกินในปี ๆ พริกไม่ต้องซื้อ มะเขือ ปลายข้าว ซื้อแต่ไม้ขีดไฟ เกลือ ยารักษาไข้ ผงชูรส เงินแทบไม่ต้องใช้เลย...” (ชาญณรงค์ ทิมถาวร, 2538, หน้า 49) ฉะนั้นเศรษฐกิจของชาวบ้านแบบดั้งเดิมจึงเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ เงินเข้ามามีบทบาทน้อยจะมีบทบาทเฉพาะเวลาที่ไปติดต่อกับสังคมภายนอกชุมชน หมู่บ้านเท่านั้น เมื่อกระแสการบริโภคเข้ามามากขึ้นประกอบกับจำนวนประชากรของเมืองนี้เพิ่มมากขึ้น ความต้องการสินค้าจากภายนอกจึงมีมากขึ้น อีกทั้งเวลาเกือบทั้งหมดของชาวบ้านอยู่กับการเร่งรีบทำมาหากิน

รับขาย ให้นำเงินมาใช้ การทำกินทำใช้เองมีน้อย ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงนิยมซื้อกินซื้อใช้เพราะสะดวกมากกว่า ทำให้รถพุ่มพวงมีบทบาทเข้ามาวิ่งเร่ขายกับข้าวถึงหัวบันไดบ้านทุกวันและมีหลายคันให้เลือกซื้อ ในวิถีชีวิตของชาวบ้านจึงต้องมีเงินติดบ้านทุกวัน แม้แต่ออกไปทำงานอยู่กลางไร่กลางนา ยังต้องพกเงินติดตัวไปด้วย เพราะมีรถมอเตอร์ไซค์วิ่งเข้ามาขายขนมถึงในไร่นา จะเห็นได้ว่า ตลาดมีการเคลื่อนย้ายเข้ามาใกล้ชุมชนใกล้หมู่บ้านตลอดเวลา (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) เห็นได้จากการจัดตลาดนัดขึ้นหลาย ๆ แห่ง บางชุมชนมีวันเว้นวัน ตลาดนัดเป็นปัจจัยสำคัญที่เข้ามากระตุ้นให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเกิดการเปลี่ยนแปลงโดยต้องมีเงินเป็นสื่อกลางในการซื้อขาย ทำให้การแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงหายไป อีกทั้งชาวบ้านยังต้องหันมาสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น และเพื่อให้ได้เงินมาจึงต้องทำการเกษตรแผนใหม่ที่เน้นการเพิ่มผลผลิตเพื่อขายให้ได้เงินมากที่สุด

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้เป็นลักษณะการเปลี่ยนผ่านของสังคม การที่ชาวนาลดการพึ่งพาตนเองแล้วหันไปพึ่งพาสังคมภายนอกมากขึ้น ส่งผลให้ชาวนาผู้เปรียบเป็นกระดูกสันหลังของชาติ กลับมีชีวิตที่ยากจนและพอกพูนด้วยหนี้สินผูกพันกับนายทุนเงินกู้ ซึ่งเป็นนายทุนหมู่บ้าน หรือร้านเจ๊กซึ่งชาวบ้านมักจะเรียกชื่อเจ้าของร้านที่เป็นคนจีนว่า อาซ้อ เจ้าอาเฮีย ชาวบ้านบางคนก็เรียกว่า เต้าแก่ เป็นแหล่งเงินกู้ที่สำคัญให้ชาวบ้านยืมเงินมาลงทุนหรือใช้จ่ายโดยคิดดอกเบี้ย ซึ่งอาจจะจ่ายคืนเป็นเงินหรือเป็นข้าวก็ได้ ถ้าเป็นข้าว (หน้าลาน) ก็จะถูกตีราคาต่ำกว่าราคาตลาด ซึ่งเป็นการคิดดอกเบี้ยไปในตัว อีกกรณีหนึ่งคือมีปุ๋ยให้ยืมแล้วส่งคืนเป็นข้าวเปลือกตามที่กำหนดหรือตกลงกันไว้ก่อน พ่อค้าชาวจีนได้นำระบบทุนเข้ามาโดยนำสินค้าอุตสาหกรรมเข้ามาตีตลาดท้องถิ่น แล้วรับผลผลิตของชาวบ้านออกมาขายภายนอก ต่อมาเมื่อพ่อค้าเหล่านี้สะสมเงินทุนได้จึงตั้งโรงสีหรือออกเงินกู้ ด้วยเหตุนี้ พ่อค้าคนกลางจึงมีอิทธิพลต่อชาวนาเมืองนี้มาก กล่าวคือ พ่อค้าจะนำเงินไปให้ชาวนาผู้ยืมก่อนล่วงหน้าแล้วจะให้ราคาข้าวต่ำกว่าราคาปกติ เรียกว่าการ “ตกข้าว” หรือพ่อค้าอาจจะหักหนี้จากที่ยืมมาโดยการดวงข้าวเปลือกแทนเงิน ดังนั้นถึงแม้รัฐจะพยายามช่วยโดยการให้โรงสีเป็นผู้รับซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง และกำหนดราคาซื้อขายข้าวด้วย ดังปรากฏในรายงานสินค้าที่รัฐกำหนดราคา ดังนี้ “...ราคาข้าวเปลือกที่โรงสีไฟตามลำแม่น้ำซื่อ เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2457 ... ราคาเข้าสวนที่ 2 แขวงแปดริ้ว เกวียนละ 70 บาท ... ราคาเข้าสวนโรงสีไฟที่ 1 หาบละ 7 บาท 50 สตางค์, ที่ 2 หาบละ 6 บาท 10 สตางค์...” (ศรัณยู คันธชาติพ, 2540, หน้า 106) ชาวนาเมืองนี้ส่วนหนึ่งทำนาโดยการจ้างแรงงาน ตั้งแต่จ้างไถ หว่าน เก็บเกี่ยว นวดและบรรจุทุกข้าวเปลือกขายสู่โรงสี ไม่ต้องเก็บข้าวขึ้นยุ้งฉาง ส่งผลให้เลิกใช้ยุ้งข้าว และขายข้าวหมดจนชาวนาต้องซื้อข้าวกิน กลายเป็นชาวนาต้องพึ่งตลาดเพิ่มขึ้น อาจจะยังใช้แรงงานในครัวเรือนอยู่บ้าง แต่ต้องปรับตัวสู่ตลาดโดยหาความรู้เพื่อเร่งผลผลิตและซื้อ

เทคโนโลยีใหม่ ๆ

ชาวบางส่วนของกัวจินและเป็นหนี้สินทั้งจากการกู้เงินในระบบและนอกระบบ เมื่อไม่สามารถส่งเงินกู้ได้ จึงเริ่มมีการขายที่ดินของตัวเองเพื่อชำระหนี้สินและต้องเช่านาเพื่อทำกินแทน ทำให้จำนวนของครัวเรือนไร้ที่ดินหรือมีที่ดินน้อยค่อย ๆ เพิ่มขึ้น สอดคล้องกับที่ คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน นักสังคมวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ได้ทำการสำรวจชนบทของไทยในปี พ.ศ. 2473 โดยลงสำรวจพื้นที่บางส่วนของลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทราด้วย พบว่า ชาวนาส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ต้องกู้หนี้ยืมสินมาทำนา นอกจากนี้ชาวนายยังมีปัญหาในเรื่องที่ดิน คือ มีอัตราของการเป็นชาวนาไร้ที่ดินมีสูง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537) วิถีชีวิตของชาวนาไร้ที่ดินส่วนใหญ่เลือกที่จะพึ่งพาญาติของตน โดยการหยิบยืมเงินทอง สิ่งของ เท่าที่ญาติของตนจะให้ก็ได้ แต่เมื่อเกินกำลังที่ญาติจะช่วยได้ก็จะเข้าไปหาเพื่อนบ้านหรือนายทุนตามลำดับ แต่ส่วนใหญ่แล้วชาวนาจะพึ่งพ่อค้าแม่ค้ามากกว่าที่จะพึ่งนายทุนเจ้าของที่ดิน เนื่องจากตนเองไม่มีหลักประกันที่จะไปกู้หนี้ยืมสินจำนวนมาก ๆ ได้ เมื่อไม่มีที่ดินทำกินก็ต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างมากขึ้น โดยการออกไปทำงานทำนอกพื้นที่ทั้งในภาคเกษตรกรรมและอื่น ๆ เพื่อหาเงินมาเลี้ยงครอบครัว (อารยะ ภูสาศิต, 2531)

เมืองฉะเชิงเทราในอดีตยังมีที่ดินมาก ดังนั้น ลูกหลานชาวนาที่พ่อแม่ไม่มีที่พอจะแบ่งให้ก็สามารถไปแสวงหาที่ดินใหม่ได้ หรือครอบครัวที่เสียที่ดินไปหรือเป็นหนี้อย่างมากอาจจะแก้ปัญหาได้ง่าย ๆ ด้วยการอพยพไปแสวงหาที่ใหม่ไกลออกไป แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ดินบริเวณริมสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขาถูกจับจองเกือบหมด เนื่องจากประชากรเพิ่มขึ้นในอัตราที่สูง เพราะปลอดภัยจากสงครามและอาหารอุดมสมบูรณ์ขึ้น (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) การบุกเบิกที่ดินเพื่อการเพาะปลูกจึงต้องขยายไปสู่บริเวณห่างออกไปจากที่ราบลุ่มน้ำ เช่น จากเขตชายฝั่งทะเลสู่เขตที่ราบลูกฟูกและเขตพื้นที่ป่าของเมืองนี้ พร้อมทั้งเริ่มค้นก่อสร้างตัวใหม่อีกครั้ง และชาวบ้านบางคนก็มีความหวังว่าจะได้ที่ดินจากรัฐบาล เนื่องจากรัฐบาลสมัย ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ประกาศให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นเขตปฏิรูปที่ดิน (ปราณี เหล่าหะเกียรติ, 2523) พื้นที่ใหม่ที่ชาวบ้านพากันอพยพเข้าไปจับจองนั้น ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่า โดยเฉพาะในช่วงสัมปทานป่าไม้ คือระหว่างปี พ.ศ. 2475 - 2515 ที่รัฐบาลให้สัมปทานป่าไม้แก่บริษัทเออีวิทยาพาณิชย์ จำกัด จึงถือเป็นจุดเปลี่ยนที่เกิดขึ้นแถบพื้นที่ป่าของเมืองนี้ มีการขนย้ายคนจากภายนอกเข้าไปทำการตัดไม้ ขนซุง มีการแบ่งเขตการจับจองพื้นที่ป่ากันอย่างชัดเจนและเริ่มมีความรุนแรงขึ้น จนกระทั่งชาวบ้านมองเห็นหนทางทำมาหากินกับป่า ด้วยการให้ความร่วมมือกับนายทุนรายย่อยในเรื่องของการทำไม้เถื่อน ส่งผลให้สภาพของป่าภายในเมืองฉะเชิงเทราลดลง เมื่อไม้ยางใหญ่ถูกโค่นลงจนหมดจากบรรดาบริษัททำไม้ ส่งผลกระทบต่อชาวบ้านในพื้นที่ป่าทั้ง

เจ้าของหลุมยาง เครื่องญาติที่เข้าไปร่วมเป็นคนงานและลูกจ้างทั้งหลาย ต้องพากันเลิกอาชีพทำน้ำมันยางไปในที่สุด (พฤติพร จินา, 2552) ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเองเพื่อรับกับสภาพดังกล่าวในหลายวิธีการ เช่น เจ้าของหลุมยางบางคนหันเหไปเป็นหัวหน้าคนงานให้กับบริษัททำไม้ คนงานลูกจ้างหลุมยางรวมทั้งพวกผู้ชายในหมู่บ้านบางกลุ่มก็พากันไปสมัครเป็นคนงานตัดไม้ เป็นต้น ต่อมาวิถีชีวิตของชาวบ้านต้องเปลี่ยนแปลงอีกครั้งนับแต่ป่าไม้เริ่มหมดลงไป อาชีพรับจ้างเลื่อยไม้ก็ลดน้อยถอยลง การทำมาหากินจากการเก็บผลผลิตจากป่าของชาวบ้าน ได้แก่ น้ำมันยาง ได้เร็ว ชัน เขาสัตว์ และไม้ซุงฝืดเคืองขึ้น ซึ่งเป็นรอยต่อเข้าสู่ช่วงของพืชเศรษฐกิจในระหว่างปี พ.ศ. 2516-2540 หมู่บ้านแถบพื้นที่ป่าของเมืองฉะเชิงเทราได้เข้าสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเต็มตัว อำนาจอยู่ที่เงินทุนและผลประโยชน์ รวมทั้งใช้เทคโนโลยีในการผลิตทุกด้าน เช่น การปลูกมันสำปะหลังจากเดิมชาวบ้านใช้จอบและแรงงานคนเป็นหลัก ต่อมาเริ่มมีการใช้ควายไถแทนแรงงานคน พอนายทุนเข้ามาก็เปลี่ยนมาใช้รถแทรกเตอร์ไถตะกั้งแปลงแล้วกร่องปลูกมันสำปะหลัง ทำให้ปลูกได้รวดเร็วขึ้นและใช้แรงงานคนน้อยลง มีการใช้เครื่องทุ่นแรง เครื่องจักรกลทางการเกษตร คือ รถไถขนาดใหญ่ รถไถเดินตาม 2 ล้อ รถ 6 ล้อ รถอีแต่น รถบรรทุก เครื่องสูบน้ำ ถังผสมน้ำยา จอบ มีด ข่ง และมันสำปะหลังที่ใช้ปลูกช่วงแรก ๆ เป็นพันธุ์พื้นเมืองที่ให้ผลผลิตน้อยมีคุณภาพต่ำ ต่อมามีการนำพันธุ์ชนิดใหม่ ๆ เข้ามาแทนหลายพันธุ์ ได้แก่ พันธุ์ระยะของ พันธุ์เคยู ฯลฯ มันสำปะหลังพันธุ์ดีเหล่านี้เข้ามาพร้อมกับการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีในการปลูกมันสำปะหลัง เช่น ปุ๋ยยูเรีย สารเคมีสปาร์ค และกรัมบ็อกโซน เป็นต้น (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548)

ช่วงปี พ.ศ. 2522-2524 สถานการณ์เริ่มพลิกผัน เมื่อราคามันสำปะหลังตกต่ำตามภาวะเศรษฐกิจโลก ส่งผลกระทบต่อชาวบ้านและกลุ่มนายทุนที่ปลูกมันสำปะหลังโดยตรง เนื่องจากต้องใช้เงินในการลงทุนและการจ้างแรงงานที่สูงขึ้น เมื่อผลผลิตมีราคาต่ำกว่าต้นทุนการผลิต ชาวไร่จึงขาดทุนและอยู่ในสภาพเป็นหนี้เป็นสินกันมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านบางส่วนต้องสูญเสียที่ดินให้กับเจ้าหนี้ ต้องขายที่ดินใช้นั้นนายทุนเงินกู้ ชาวบ้านหลายคนจึงเข้าสู่วงจรหนี้สิน เป็นผลให้การปลูกมันสำปะหลังซบเซาลง แต่หลังปี พ.ศ. 2525 กระแสการปลูกมันสำปะหลังได้กลับมาบูมอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากมันสำปะหลังมีราคาสูงขึ้นประกอบกับมีระบบเงินทุนใหม่เข้ามาในชุมชนที่ชาวบ้านเรียกว่า “เกี้ยว” (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) และพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือข้าวโพดก็ต้องใช้ทุนรอนมากเช่นเดียวกับมันสำปะหลัง ต้องมีเงินเช่ารถแทรกเตอร์มาปรับดิน จะต้องซื้อเมล็ดพันธุ์และสารเคมี จะต้องจ้างคนมาค้ายาฆ่าในช่วงที่ข้าวโพดกำลังเจริญเติบโต อีกทั้งต้องเก็บเกี้ยวให้ทันเวลาขาย ชาวไร่รายย่อยส่วนมากไม่มีแรงงานมากพอจะแลกเปลี่ยนเองทำให้ต้องจ้างคนงาน ด้วยเหตุนี้ จึงต้องมีเงินสดเป็นทุนหมุนเวียนมาเป็นค่าใช้จ่าย ปัจจัยการผลิตเหล่านี้ถ้าไม่มีก็ต้องไปหามา ส่วนใหญ่ต้องไปยืมจากเจ้าของรถแทรกเตอร์ซึ่งขายเมล็ดพันธุ์ สารเคมี

และปุ๋ยในพื้นที่ พ่อค้าพวกนี้มีทุนรอนและพร้อมจะจ่ายเงินสดล่วงหน้ากับชาวไร่ที่ต้องการเงิน ภายใต้อำนาจซื้อพืชผลเมื่อเก็บเกี่ยวโดยตกลงราคาแล้วมาหักลบกลบหนี้กันภายหลัง กรณีที่ ชาวไร่จำนวนมากทำไร่ล้มเหลวเพราะปัญหาหาค่า ภาวะฝนแล้งหรืออะไรก็ตาม เจ้าของเงินกู้ซึ่ง อาจเป็นทั้งเจ้าของรถแทรกเตอร์ให้เช่า พ่อค้าปัจจัยการผลิตและพ่อค้าพืชผลก็จะยึดที่ดินทำกิน แล้วส่งต่อให้ชาวไร่คนอื่นทำต่อไปภายใต้อำนาจสัญญาตกลงระหว่างกัน โดยพ่อค้าจะออกค่าปัจจัย การผลิตให้แล้วรับซื้อผลผลิตในภายหลัง ในการตกลงกันนั้นพ่อค้าคำนวณดอกเบี้ยและผลกำไร ไว้แล้ว ซึ่งผลประโยชน์ส่วนมากก็จะตกอยู่กับพ่อค้านั่นเอง ดังนั้น จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่าเจ้าของ รถแทรกเตอร์อาจเป็นทั้งพ่อค้าและเจ้าหนี้ด้วย (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546) ทำให้ บรรดาพ่อค้าพืชผลเกษตร นายทุนเงินกู้ เจ้าของรถแทรกเตอร์ให้เช่า และข้าราชการในท้องถิ่น ต่างเข้ามามีบทบาทสำคัญในการควบคุมแรงงาน และวิถีชีวิตของชาวไร่ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

จะเห็นได้ว่า วิธีการทำมาหากินแบบพอยังชีพค่อย ๆ หายไปพร้อมกับทรัพยากรป่าไม้ที่ หมดลง นับจากปี พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา ชาวบ้านแถบพื้นที่ป่าของเมืองนี้เกือบทุกรั้วเรือนเป็น หนี้มากบ้างน้อยบ้าง บางรายต้องขายที่ดินทำให้ที่ดินพลิกผันสู่มือของนายทุน ชาวบ้านบางส่วน ต้องกลายมาเป็นแรงงานรับจ้างปลูกพืชไร่บนผืนดินที่เคยเป็นของตนเอง ชาวบ้านปรับเปลี่ยนวิถี การทำมาหากินเข้าสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดการแข่งขันกันปลูกมันสำปะหลังและพืชไร่ ชนิดอื่น ๆ อย่างเต็มที่ มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกตลอดเวลาใช้เงินลงทุนที่สูงกว่าเดิม เนื่องจากต้อง ซื้อปัจจัยการผลิตจำนวนมากและมีราคาแพง ความต้องการเงินทุนมีมากขึ้น กลุ่มชาวบ้านที่ไม่มีเงิน ลงทุนก็ใช้วิธีแสวงหากู้ยืมเงินจากแหล่งทุนต่าง ๆ ต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราที่สูง ทำให้ชาวบ้าน ต้องประสบกับปัญหาภาวะหนี้สินเพิ่มขึ้น แม้รัฐบาลจะได้สังเกตเห็นถึงความต้องการสินเชื่อ ทางการเกษตรของชาวบ้าน โดยรัฐบาลได้จัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ขึ้น เพื่อช่วยเหลือทางด้านเงินทุน แต่ก็ยังไม่สามารถบรรเทาความเดือดร้อนได้มากนัก เนื่องจากปริมาณสินเชื่อที่ให้มามีจำนวนน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับความต้องการของชาวบ้าน รวมทั้งข้อจำกัดและระเบียบการต่าง ๆ ในการปล่อยสินเชื่อของธนาคารด้วย ธนาคารเพื่อการเกษตร และสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) จึงเข้ามามีบทบาททำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้วิธีการหมุนเงิน กล่าวคือ กู้จาก ธ.ก.ส. คืนให้นายทุน และกู้จากนายทุนคืนกลับให้ ธ.ก.ส. ซึ่งชาวบ้านต้องแบก รับภาระดอกเบี้ยที่ทับถมทวีคูณขึ้นเรื่อย ๆ วงเงินกู้จึงสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว (วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ, 2548) จากมันสำปะหลังมาเป็นอ้อย เกิดการปลูกพืชเป็นระบบโคกดำ ใช้เทคโนโลยี สมัยใหม่ทดแทนแรงงานคน มีเงินทุนเข้ามาหมุนเวียนทั้งจากพ่อค้าและนายทุนเงินกู้ แต่ชาวบ้าน มากกว่าครึ่งกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ร้อยละ 48.63) รองลงมาคือ สหกรณ์การเกษตร (ร้อยละ 23.08) (ประภัสสร อิมน้อย, 2542)

การปลูกพืชเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว จากอดีตชาวบ้านปลูกพืชไว้กินเปลี่ยนมาเป็นปลูกพืชไร่เพื่อการส่งออกขายต่างประเทศมากขึ้น พืชที่สำคัญคือ มันสำปะหลัง อ้อย ยูคาลิปตัส และยางพารา พืชเศรษฐกิจเหล่านี้ได้เข้าไปแทนที่ข้าวซึ่งเคยเป็นพืชดั้งเดิมของชุมชน ส่งผลให้การปลูกข้าวลดลง การส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Mono-crop) เพื่อขายนั้น ได้ทำลายโครงสร้างสังคมชนบทและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติลงอย่างสิ้นเชิง ทั้งป่าไม้ถูกทำลาย สารอินทรีย์ สัตว์ป่า และแหล่งน้ำตามธรรมชาติลดน้อยลงไป เนื่องจากการบุกรุกแผ้วถางป่าเพื่อใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตร นอกจากนี้ ยังพบว่าได้มีการปรับเปลี่ยนพื้นที่จากการทำนาข้าวมาเป็นการทำบ่อเลี้ยงกุ้ง บ่อเลี้ยงปลา ทำสวน ทำไร่นาสวนผสมหรือทำเกษตรกรรมแบบครบวงจร เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีผลทำให้ชุมชน หมู่บ้าน จำเป็นต้องพึ่งพาดตลาด แรงงานและทุนจากภายนอกมากขึ้น นับเป็นการเชื่อมโยงชุมชนในชนบทเข้ากับเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจากสังคมเมืองและส่วนกลาง อันเป็นตัวเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากยิ่งขึ้น (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537) และยิ่งตึกตักมากขึ้นเมื่อเกิดมีฟาร์มขนาดใหญ่และโรงงานอุตสาหกรรมตั้งขึ้นในเมืองนี้ ตามแผนพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก ชาวบ้านที่ทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมลดลง เนื่องจากอุตสาหกรรมเข้ามาแย่งทั้งพื้นที่และแรงงานคน โดยสังเกตพบว่า มีการสร้างตึกแถวหรือพาร์ทเมนต์บริเวณริมถนน ใกล้ถนนอุตสาหกรรม หรือใกล้โรงงานทั้งหลายเป็นจำนวนมาก เพื่อรองรับแรงงานจากภาคอุตสาหกรรมที่ทำงานอยู่ในโรงงานที่อยู่ใกล้เคียง และเข้ามาใช้บริการการค้าและบริการภายในเขตชุมชน จากการพัฒนาดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นด้านโครงสร้างพื้นฐาน การคมนาคมหรือการเกิดขึ้นของโรงงานอุตสาหกรรม ล้วนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม

เมื่อชุมชนถูกดึงเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขายนั้น วิธีการผลิตและปัจจัยการผลิตเริ่มเปลี่ยนไป ที่ดิน แรงงาน ทุน ถูกนำมาใช้เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนที่ทำเพียงเพื่อเก็บไว้กินเท่านั้น ความสะดวกสบายถนนหนทางได้นำสิ่งใหม่ ๆ เข้ามาสู่ชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตรหรือภายในครัวเรือน หรือแม้แต่เครื่องตกแต่งร่างกายตามวัฒนธรรมเมืองจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องหาเงินมาซื้อ ประกอบกับทรัพยากรทางธรรมชาติที่ลดน้อยลง จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ยังผลักดันชาวบ้านในวัยแรงงานให้ต้องออกไปหางานทำ หรือออกไปขายแรงงานภายนอกชุมชน นอกจากนั้นสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเองคือ ดิน ฟ้า อากาศและน้ำก็มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านเช่นกัน กล่าวคือถ้าปีใดฟ้าฝนแล้งชาวบ้านก็จะได้รับความเดือดร้อนกันถ้วนหน้า เนื่องจากการผลิตไม่ได้ผลเต็มที่และปัญหาด้านราคาข้าวตกต่ำ เหตุนี้แรงงานคนหนุ่มสาวจากชุมชนจึงเริ่มทยอยออกไปหาทำงานอื่น ๆ เป็นระยะ ๆ โดยไปทำงานตามโรงงาน รับจ้างเย็บเสื้อผ้าที่โบ้เบ้

รับจ้างตามร้านอาหาร รับจ้างเลี้ยงลูก ชักผ้าตามบ้าน หรือเป็นแรงงานรับจ้างอยู่ตามเมืองใหญ่ ๆ เช่น กรุงเทพฯ ชลบุรี หรือในตัวเมืองจะเชิงเทราเอง (อารยะ ภูสาศุส, 2531) เพื่อให้ครอบครัวมีรายได้สูงขึ้น บางคนถึงกับออกไปรับจ้างในต่างประเทศ ในราวปี พ.ศ. 2525 นี้เอง ที่เกิดขบวนการนายหน้าจัดหางานในต่างประเทศขึ้น หนทางที่จะไปต่างประเทศได้นั้นต้องมีเงิน ชาวบ้านบางรายต้องขายที่ดิน บางรายกู้หนี้ยืมสินมาเพื่อส่งตัวเองหรือลูกชายไปทำงาน เมื่อไปทำงานก็สะสมเงินทองกลับมาใช้หนี้เก่า บางคนหลุดหนี้หลุดสินทำให้ชาวบ้านคนอื่น ๆ เริ่มเห็นทางคิดเลียนแบบ แต่บางรายก็ถูกโกงเงินโดยนายหน้าจัดหางาน จากปากต่อปากเล่าขาน ช่องทางทำมาหากินของชาวบ้านเริ่มขยับขยายออกไป เช่นกรณีของ อำพร พวงมณี อยู่บ้านเลขที่ 23/4 หมู่ที่ 1 ตำบลบางเตย อำเภอเมือง ได้เดินทางไปทำงานที่ประเทศซาอุดีอาระเบีย เพื่อซ่อมรถแม็คโคร และรถยนต์ ในช่วงปี พ.ศ. 2529-2535 เป็นต้น (อำพร พวงมณี, สัมภาษณ์, 26 เมษายน 2557)

แม้กระทั่งทัศนคติของชาวบ้านเองก็เปลี่ยนไปเช่นกัน เห็นได้จากการพูดคุยที่ว่า ไม่อยากทำงานลำบาก อยากมีความสุข (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2556, หน้า 315) เป็นผลให้ชาวบ้านมีทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตของลูกเปลี่ยนไปคือ อยากให้ลูกเรียนสูง ๆ และได้ทำงานนอกชุมชน จึงไม่ได้ฝึกลูกให้ลูกเกิดทักษะการทำเกษตรกรรม อยากให้ลูกทำงานในเมืองมีเงินเดือนหรือเป็นข้าราชการ ทัศนคติดังกล่าวทำให้ชาวบ้านพากันชวนขวยหาเงินมาส่งลูกเรียน ด้วยการกู้หนี้ยืมสิน และหนุ่มสาวหลายครอบครัวต้องออกจากหมู่บ้านไปทำงานในเมือง เพื่อหาเงินส่งกลับบ้านให้พ่อแม่และส่งลูกเรียน เมื่อเด็กต้องไปเรียนในระดับที่สูงกว่าโรงเรียนในชุมชน รายจ่ายในการศึกษาต้องมีเพิ่มขึ้นทั้งค่าเทอม ค่ารถ และค่าอาหาร เพราะอยากให้ลูกทำงานสบายมีเงินส่งกลับบ้าน แบ่งปันให้พ่อแม่ได้ใช้ ทันเหตุการณ์บ้านเมืองเหมือนคนอื่น ชาวบ้านมองว่าถ้ากลับมาอยู่บ้านก็เป็นเหมือนพ่อแม่ เป็นชาวไร่ชาวนาต้องทำงานหนัก การรับจ้างทางด้านเกษตรกรรมก็ได้ค่าแรงต่ำ ทำงานโรงงานได้ค่าแรงแพงกว่า สบายกว่า ไม่ต้องทำงานตรากตรำ (อารยะ ภูสาศุส, 2531) ทำให้คนรุ่นใหม่ไม่สืบทอดอาชีพของพ่อแม่หรือบรรพบุรุษ ตัวอย่างเช่น การขึ้นตาลที่หมู่บ้านน้ำตาลสด หมู่ 11 ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า เพราะการขึ้นต้นตาลต้องอาศัยความชำนาญสูง คนขึ้นต้นตาลได้ก็มีน้อยลงผู้ที่ยังทำอยู่ก็เพราะใจรัก ชาวบ้านที่นี้จึงล้มต้นตาลเพื่อทำนา กุ้ง ทำสวนหมาก และสวนมะพร้าวแทน ในปี พ.ศ. 2540 เกิดการขยายตัวของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เป็นผลทำให้มีการแปลงสภาพพื้นที่สวนไร่นาเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง การรับจ้างในโรงงานกลายเป็นอาชีพหลัก ร่องสวนจึงถูกปล่อยทิ้งร้าง และภายหลังกิจการเลี้ยงกุ้งกุลาดำในพื้นที่ของเมืองจะเชิงเทราส่วนใหญ่จะอยู่ในสภาพขาดทุน หมดเนื้อหมดตัวไปกับค่ายา ค่าอาหารกุ้ง เนื่องจากไม่สามารถควบคุมคุณภาพน้ำ และโรคระบาดได้ ครั้นจะกลับไปทำสวนดั้งเดิมผืนดินก็ไม่เอื้ออำนวยแล้ว ทำให้สวนส่วนใหญ่ถูกทิ้งให้รกร้างไป (บุญบงก์ ชาวกันหา, 2549)

ดังนั้น คนรุ่นใหม่ตามชนบทและอำเภอรอบนอกของเมืองจะเชิงเทราบางส่วนจึงคืนรนไปรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม การที่ต้องไปทำงานยังต่างถิ่นทำให้ลูกหลานหรือเด็ก ๆ ต้องถูกเลี้ยงโดยคนเฒ่าคนแก่ที่อยู่ในครอบครัว ทุกวันนี้ในช่วงหลังฤดูทำนาเมื่อเข้าไปในหมู่บ้านก็จะพบเห็นคนเฒ่าคนแก่ และลูก ๆ หลาน ๆ ตัวเล็ก ๆ วิ่งเล่น หรือนอนหลับอยู่ในเปล ทำให้เด็ก ๆ ต้องอยู่ในภาวะที่ขาดความอบอุ่น ขาดการดูแลเอาใจใส่ในเรื่องอนามัย การเรียนและความเป็นอยู่อาจจะไม่ดีเท่าที่ควร ยิ่งเด็กที่ครอบครัวมีการหย่าร้างคุณภาพชีวิตของเด็กค่อนข้างแย่ พ่อแม่จะกลับมาเยี่ยมลูกหลานเพียงปีละครั้งหรือสองครั้งเท่านั้น เมื่อถึงเทศกาลประจำปีสำคัญ ๆ เช่น เทศกาลวันสงกรานต์ เป็นต้น จึงจะกลับมาเยี่ยมพ่อแม่และสนุกสนานร่วมกันในเทศกาลดังกล่าว (พฤติพร จินา, 2552)

ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านในชนบทจึงมีปฏิสัมพันธ์กับเมืองมากขึ้น เห็นได้จากสภาพที่อยู่อาศัยที่มีการสร้างบ้านแบบใหม่ ๆ กฎีทัศน์ความเป็นชนบทบางแห่งกำลังกลายเป็นเมือง สิ่งก่อสร้างเปลี่ยนแปลง คนเปลี่ยนแปลง เส้นแบ่งระหว่างชนบทกับเมืองเริ่มจางลง และได้รับอิทธิพลจากแนวคิดและค่านิยมใหม่ ๆ พฤติกรรมการบริโภคของชาวบ้านก็เปลี่ยนไป การเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่งคือ เกิดธุรกิจขนาดเล็ก เช่น ร้านขายของชำ ร้านเสริมสวย ร้านขายอาหารและร้านซ่อมจักรยานยนต์ ผุดขึ้นตามหมู่บ้านต่าง ๆ มากขึ้น ประกอบกับกระแสการบริโภคนิยมที่ได้รับการกระตุ้นจากสื่อโฆษณาชนิดต่าง ๆ เกี่ยวกับสินค้าฟุ่มเฟือยนานาชนิดให้เลือกซื้อ ดังนั้น ชาวบ้านจึงเริ่มใช้รถยนต์ส่วนตัว รถจักรยานยนต์ โทรทัศน์ เครื่องเสียง คาราโอเกะ ตู้เย็น เครื่องซักผ้า โทรศัพท์มือถือในอัตราที่สูงขึ้นมาก แต่การมีของเหล่านี้ก็อาจไม่ได้หมายถึงประชาชนมีกำลังซื้อมาจากรายได้ที่เพิ่มขึ้น บางส่วนอาจได้มาจากการกู้ยืม บางส่วนก็มาจากการซื้อแบบเงินผ่อน อีกทั้งต้องกินต้องใช้ในครอบครัวทุกวัน ต้องส่งลูกเรียนหนังสือ เป็นค่ารักษาพยาบาล ค่าคดีความ ซ่อมแซมบ้าน ค่าใช้จ่ายในงานประเพณีต่าง ๆ เช่น งานแต่งงาน งานบวช งานศพ เป็นต้น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537) จึงทำให้ไม่มีเงินเหลือ เมื่อถึงฤดูกาลเพาะปลูก ชาวบ้านต้องใช้จ่ายค่าลงทุนต่าง ๆ นับตั้งแต่ค่าเตรียมดิน ค่าปุ๋ย ค่าสารเคมีกำจัดศัตรูพืช ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง ค่าเช่าที่ดิน ค่าจ้างแรงงาน ส่วนในกรณีเลี้ยงสัตว์ เช่น หมู เป็ด ไก่ ก็มีค่าอาหารสัตว์เหล่านี้ ทำให้ต้องกู้เงินจากนายทุนเช่นเดิม ในการกู้เงินนั้นมีการใช้ในการลงทุนจริง ๆ เพียง 50-60 % เท่านั้น ส่วนที่เหลือนำมาซื้อกินซื้อใช้หมดทำให้หนี้สินที่กู้มาเพิ่มขึ้นทุกปี ประกอบกับต้องประสบกับปัญหาทางด้านผลผลิตที่ขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ ซึ่งบางปีก็ต้องประสบกับความแห้งแล้งบางปีก็เกิดภัยธรรมชาติที่รุนแรง เช่นปี พ.ศ. 2526 ได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ ทำให้ผลผลิตทางเกษตรกรรมของชาวบ้านต้องเสียหายมาก ทั้งข้าวและมะม่วงพันธุ์ดี น้ำท่วมอีกครั้งในปี พ.ศ. 2533 จากอิทธิพลพายุอูล่าและ โลล่า ทำให้ผล

ผลิตเสียหายมากโดยเฉพาะปลอ่เลี้ยงปลาและนาข้าว การเกิดน้ำท่วมแต่ละครั้งได้สร้างความเสียหายทางเศรษฐกิจแก่ชุมชนเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะสวนมะม่วงที่กว่าจะเริ่มต้นปลูกใหม่จนสามารถที่จะให้ผลผลิตได้นั้นต้องใช้เวลาอีกหลายปี (ประคอง เอี่ยมศิริ, 2537)

การที่ชาวบ้านทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมเพื่อขายเป็นหลัก ซึ่งรายได้ทางเศรษฐกิจต้องผันผวนไปกับราคาสินค้าเกษตรมาโดยตลอด ทำให้ชาวบ้านมีภาระหนี้เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะกับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงมีนโยบายดูแลการทำมาหากินของชาวบ้านในด้านเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก มีกองทุนที่ช่วยเหลือเกษตรกรไม่น้อยกว่า 20 กองทุน กองทุนใหญ่ ๆ คือ กองทุนเงินกู้เพื่อการเกษตรจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) กองทุนหมู่บ้าน กองทุน SML กองทุนช่วยเหลือเกษตรกร (คชก.) สหกรณ์การเกษตรที่มีอยู่ในทุกอำเภอทั่วเมืองนี้และอื่น ๆ อีกมากมาย แต่โครงการยักษ์ใหญ่ที่เป็น mega project เพื่อเกษตรกรก็คือ โครงการจำนำข้าวทุกเมล็ดจากชานา และโครงการประกันราคาเพื่อเกษตรกรอื่น ๆ นอกจากปัญหาที่เกิดจากการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมแล้ว ยังมีปัญหาทางด้านอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และบริการด้วย อันเนื่องมาจากเหตุการณ์วิกฤติเศรษฐกิจที่เรียกกันว่า “วิกฤติต้มยำกุ้ง” เป็นผลจากเศรษฐกิจไทยเปิดต่อโลกภายนอกมากขึ้นและดึงดูดเงินลงทุนจากต่างประเทศเข้ามามาก ทำให้ไทยต้องตกอยู่ในภาวะสุ่มเสี่ยงที่จะถูกระทบจากความผันผวนของเศรษฐกิจโลกมากขึ้น และเป็นภาวะเศรษฐกิจโลกที่ตกอยู่ภายใต้ระบบการเงินระหว่างประเทศซึ่งขาดกฎเกณฑ์ที่เหมาะสมกับการสร้างเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2534-2536 รัฐบาลไทยเปิดเสรีระบบการเงินภายใต้แรงสนับสนุนผลักดันจากธนาคารโลก โดยคาดหวังว่าจะส่งผลให้เศรษฐกิจไทยพัฒนามากยิ่งขึ้นจนเป็นเสมือนประเทศที่พัฒนาแล้ว ผลที่ตามมาคือเงินลงทุนจากต่างประเทศไหลเข้าประเทศไทยอย่างล้นหลาม โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2538 - 2539 ที่เงินลงทุนไหลเข้ามาในอัตราที่สูงมาก จนเกิดเป็นสภาวะทุนล้นเกิน (Economic shock) อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ธนาคารแห่งประเทศไทยไม่เคยเผชิญกับภาวะการณ์เช่นนี้ จึงขาดทักษะความเชี่ยวชาญที่จะบริหารทุนล้นเกินนี้ได้เหมาะสม ระบบเศรษฐกิจจึงตกอยู่ในภาวะเบี่ยงเบนและไร้เสถียรภาพ ต่อมาธุรกิจภาคการเงินเข้าสู่ภาวะล่มสลาย เนื่องมาจากภาวะเฟื่องฟูของราคาอสังหาริมทรัพย์ แต่เมื่อราคาอสังหาริมทรัพย์ลดลงอย่างรวดเร็ว ธุรกิจการเงินจึงต้องเผชิญกับปัญหาหนี้เสียอย่างรุนแรง (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546, หน้า 209) จนกระทั่งปี พ.ศ. 2540 เกิดวิกฤติเศรษฐกิจในประเทศไทย ส่งผลกระทบไปยังประเทศอื่น ๆ ในทวีปเอเชียและภูมิภาคอื่น ๆ ทำให้รัฐบาลต้องประกาศลดอัตราดอกเบี้ยเงินบาทและถูกบังคับให้ต้องขอความช่วยเหลือจากไอเอ็มเอฟ

ปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจครั้งนี้ ส่งผลให้คนตกงานมากจนเกิดปัญหาสังคมจากการว่างงานที่เพิ่มขึ้น ซึ่ง พระธรรมปิฎกได้ชี้ให้เห็นเศรษฐกิจไทยที่เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว เพราะว่าเป็นประเทศไทยนำเข้าทุนสินค้าบริโภค ความคิด แรงงานและเทคโนโลยีจากต่างชาติทำให้ไทยละเลยทุนของตนเอง จึงเกิดความหายนะเมื่อทุนต่างชาติไหลออกอย่างรวดเร็ว จากสถานการณ์วิกฤติเศรษฐกิจที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราเช่นเดียวกัน ทั้งปัญหาการว่างงานและปัญหานี้สืบอันเกิดจากการทำมาหากิน แต่ชาวเมืองนี้ต่างก็ร่วมมือร่วมใจสามัคคีกันสามารถแก้ปัญหาที่มีอยู่ในชุมชนได้ และยังเป็นพื้นฐานในการสร้างกิจกรรมอื่น ๆ ของชุมชนต่อไป เช่น การเกิดกลุ่มฅาปนกิจ กลุ่มธนาคารข้าว ธนาคารควาย และกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นในชุมชน สะท้อนถึงการพึ่งพาตนเองและดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองของชุมชน นอกจากนี้ ยังมีกรณีตัวอย่างของ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม เกษตรกรชาวเมืองฉะเชิงเทรา ที่ได้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับวนเกษตรที่กลายเป็นตัวอย่างของชาวบ้านที่สามารถปรับเปลี่ยนวิถีการทำมาหากินจากการเกษตรกระแสหลักที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อการค้าเข้าสู่เกษตรกรรมแบบยั่งยืนจนประสบความสำเร็จ ทำให้ชาวบ้านคนอื่น ๆ เช่น เลี่ยม บุตรจันทา เกษตรกรบ้านนาอีสาน อำเภอสนามชัยเขต หรือชาวบ้านที่รวมกลุ่มกันทำมาหากินตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชนกลุ่มธารทิพย์ ตำบลบ้านช่อง อำเภอพนมสารคาม วิสาหกิจชุมชนวรรณพฤกษาศมุนไพรร ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง วิสาหกิจชุมชนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรบ้านบึงตะเข้ ตำบลคูย้อยหมี อำเภอสนามชัยเขต กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรบางเตยพัฒนา ตำบลบางเตย อำเภอเมือง และในพื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทรายังมีการรวมกลุ่มของชาวบ้านอีกหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มสหกรณ์การเกษตรซึ่งแต่เดิมเรียกว่า “กลุ่มชวานา” อันเป็นรูปแบบที่กำหนดโดยรัฐ แต่ภายหลังเมื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวบ้านมีความหลากหลายซับซ้อนขึ้น จึงมีการปรับปรุงจำแนกเป็นสหกรณ์ประเภทต่าง ๆ เช่น สหกรณ์เลี้ยงสัตว์ สหกรณ์สวนมะม่วง และสหกรณ์ทำนา เป็นต้น การจัดตั้งสหกรณ์ประเภทต่าง ๆ ขึ้นนี้ นอกจากจะก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจตามวัตถุประสงค์ของสหกรณ์แล้ว ยังเป็นการนำพัฒนาการทางสังคมมาสู่ชุมชนอีกด้วย ตลอดจนหน่วยงานรัฐบาลและหน่วยงานเอกชนได้ยึดถือเป็นต้นแบบในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน สอดรับกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราบางกลุ่มบางชุมชน ได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทางการเกษตรจากเชิงเดี่ยวมาเป็นระบบการผลิตที่อาศัยความหลากหลายของพืชและสัตว์ โดยการลดพื้นที่ทำนาปลูกข้าวลงเพื่อทำกิจกรรมการเกษตรอื่น ๆ ขึ้นมาแทนที่ ได้แก่ การปลูกพืชไร่ ไม้ผล ไม้ยืนต้น พืชผัก และการเลี้ยงปลา เพื่อสนองตอบการบริโภคและลดความเสี่ยงของรายได้จากราคาข้าวที่ไม่แน่นอน มาเป็นระบบเกษตรแบบไร่นาสวนผสมซึ่งมีการเกี่ยวคู่กัน

ระหว่างพืชและสัตว์ในพื้นที่เดียวกัน เพื่อรองรับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น การวางรูปแบบและ
ดำเนินการจะให้ความสำคัญของกิจกรรมแต่ละชนิดอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ
เศรษฐกิจ และสังคม มีการใช้ที่ดิน ทุน แรงงาน ปัจจัยการผลิตและทรัพยากรธรรมชาติอย่างมี
ประสิทธิภาพ ตลอดจนการนำวัสดุเหลือใช้จากการผลิตชนิดหนึ่งมาหมุนเวียนใช้ประโยชน์กับ
การผลิตอีกชนิดหนึ่ง หรือหลายชนิดภายในพื้นที่ที่ทำการผลิตด้วยเป็นการลดต้นทุนการผลิต
มีการวางแผนการผลิตอย่างมีระบบโดยมุ่งเน้นการสร้างรายได้อย่างต่อเนื่องทำให้สามารถเลี้ยง
ครอบครัวได้ และยังสามารถส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจภาพรวมของเมืองฉะเชิงเทรา และประเทศชาติอีกด้วย
ระยะเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398-2554 ฉะเชิงเทรายังคงเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำ
บางปะกงมาโดยตลอด จากอดีตเศรษฐกิจแบบพอยังชีพสู่เศรษฐกิจพอเพียงในปัจจุบัน
และฉะเชิงเทรายังคงเป็นเมืองแห่งความมั่นคงด้านอาหารตลอดมาในห้วงเวลา 156 ปี

บทที่ 5

บทสรุป และข้อเสนอแนะ

บทสรุป

ฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกของประเทศไทย จากหลักฐานต่าง ๆ พบว่าถูกตั้งขึ้นเป็นเมืองแล้วในสมัยอยุธยา กระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์เมืองนี้ยังมีความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากมีอาณาเขตอยู่ติดกับกรุงเทพฯ จึงมีบทบาทเป็นเมืองหน้าด่านด้านทิศตะวันออกของราชธานี ด้วยชัยภูมิที่ตั้งดังกล่าวทำให้เมืองฉะเชิงเทราต้องอยู่ในเส้นทางเดินทัพ การลำเลียงกำลังพล อาวุธยุทโธปกรณ์ รวมทั้งเสบียงอาหารให้แก่กองทัพ ต่อมาได้มีการตั้ง เมืองพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตรขึ้นเป็นเมืองบริวารเพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านอีกชั้นหนึ่ง การที่เมืองนี้ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง เนื่องจากมีแม่น้ำบางปะกงไหลผ่านกลางเมือง ซึ่งเปรียบเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงชีวิตของผู้อยู่ในเมืองนี้ให้ดำรงอยู่และมีวิถีการทำมาหากินที่ต้องพึ่งพิงแม่น้ำสายนี้มาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ประกอบกับมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ส่งเสริมให้ฉะเชิงเทราพัฒนาการอย่างรวดเร็ว จากเมืองเล็ก ๆ สู่อำนาจเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง คือการเป็นเมืองที่มีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำบางปะกง จึงมีสภาพของเมืองลุ่มน้ำอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) ขนาดใหญ่ ก่อเกิดเป็นป่าชายเลน (Mangrove) ตามแนวชายฝั่งทะเลยาวกว่า 15 กิโลเมตรและสองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกง อีกทั้งน้ำทะเลยังมีอิทธิพลต่อการขึ้นลงของน้ำในแม่น้ำ สภาพธรรมชาติเช่นนี้ทำให้แม่น้ำบางปะกงมีทั้งน้ำจืด น้ำกร่อยและน้ำเค็ม ก่อเกิดความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศที่อุดมสมบูรณ์ยิ่งในพื้นที่ของเมืองนี้ ด้วยเหตุนี้ ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน และการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรม ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวบ้านเมืองนี้

ภูมิศาสตร์ของลุ่มน้ำบางปะกงเป็นที่ราบเชื่อมโยงเข้าไปยังที่ราบในดินแดนกัมพูชา เรียกว่า ฉนวนไทย (Thai Corridor) นับเป็นทางเชื่อมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติเพียงทางเดียวระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ส่งผลให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองศูนย์กลางการคมนาคมติดต่อกับดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) และประเทศกัมพูชา ต่อเนื่องไปถึงลาวและเวียดนาม การมีพื้นที่บางส่วนอยู่ติดอ่าวไทยและมีทางออกทะเล ทำให้สามารถติดต่อกับต่างประเทศได้ โดยมีแม่น้ำบางปะกงและคลองสาขาเชื่อมเส้นทางคมนาคมทางบกกับทางน้ำ การเดินทางจากหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ในอดีตล้วนจะต้องผ่านเมืองฉะเชิงเทราทั้งสิ้น ทำให้สามารถควบคุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำของเมืองนครนายก ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี สระแก้ว วัฒนานคร และอรัญประเทศได้ อีกทั้งยังเป็นเมืองที่พักสินค้าจากดินแดนตอนในคือ

หัวเมืองลาว หัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมรและหัวเมืองค้ำตันตะวันออก การมีพื้นที่บางส่วนของเมือง อยู่ลึกเข้ามาในก้นอ่าวไทยซึ่งเป็นจุดกำบังลม จึงเหมาะสำหรับเป็นที่พักรอลมมรสุม ซึ่งเรือจาก ประเทศจีน เวียดนาม และกัมพูชาที่เดินทางเข้ามาค้าขายก็ต้องเข้ามาจอดพักและขนถ่ายสินค้า อยู่ที่เมืองนี้ จะเชิงเทราจึงกลายเป็นเมืองท่า เมืองศูนย์กลางการค้า (Entrepot) เมืองนี้จึง เปรียบเสมือนพ่อค้าคนกลางที่ใช้ระบบส่งผ่าน (Transit system) สินค้าจากภูมิภาคหนึ่งไปยังอีก ภูมิภาคหนึ่ง การเดินทางเข้ามาของบรรดาพ่อค้าจากดินแดนตอนใน และพ่อค้าเรือสำเภาจาก ต่างประเทศ ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าของเมืองจะเชิงเทราตั้งแต่อดีตมา จนถึงปัจจุบัน ความสำคัญในเรื่องดังกล่าวก็ยังคงอยู่และทวีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะในแง่ เศรษฐกิจ เพราะชัยภูมิที่ตั้งของเมืองนี้อยู่ในเส้นทางการค้าที่สำคัญ (Trading network) เป็นเสมือน สะพานเชื่อม ที่ทำให้กลายเป็นเมืองที่มีจุดแข็งในการเข้าสู่อาเซียน ถือเป็นเมืองที่อยู่ในเส้นทางเซาท์ เทิร์นอีโคโนมิกคอร์ริดอร์ (Southern economic corridor) หรือเส้นระเบียงเศรษฐกิจใต้ หากเส้นทางการคมนาคมได้รับการพัฒนาอย่างสมบูรณ์และเต็มรูปแบบแล้ว จะเชื่อมทะเลอันดามัน กับทะเลจีนใต้เข้าด้วยกัน โดยเริ่มจากเมืองทวาย ประเทศสหภาพเมียนมาร์ ผ่านเมืองกาญจนบุรี นครปฐม กรุงเทพฯ จะเชิงเทรา สระแก้ว ประเทศกัมพูชา และประเทศเวียดนาม สุดท้ายปลายทาง ที่ประเทศจีน ถึงแม้จะเชิงเทราจะเป็นเมืองท่าขนาดเล็กแต่ก็มีความสำคัญกับนานาชาติ กระทั่ง ปัจจุบันกำลังมีการก่อสร้างท่าเรือขนาดใหญ่ขึ้นที่อำเภอบ้านโพธิ์ ส่งผลให้เมืองนี้มีบทบาทอย่างสูง ในฐานะของเมืองที่เป็นแหล่งกระจายสินค้าจากภายในออกสู่ภูมิภาคภายนอก ทั้งยังเป็นเมืองชุมทาง คมนาคมที่สามารถเชื่อมไปยังเมืองต่าง ๆ ที่อยู่รอบรอบได้ ด้วยเหตุนี้ การค้าขายภายในเมือง จะเชิงเทราจึงคึกคักและเจริญรุ่งเรือง จนสั่งสมความมั่งคั่งจากการค้าทำให้เศรษฐกิจเติบโตได้อย่าง ต่อเนื่อง

สภาพภูมิประเทศที่มีลักษณะทางกายภาพของแผ่นดินที่หลากหลายมีทั้งที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่ราบชายฝั่งทะเล ที่ราบลูกฟูก ที่ดอนประกอบด้วยภูเขาเตี้ย ๆ หลายลูก และบริเวณเทือกเขาปก คลุมด้วยป่าไม้ที่เต็มไปด้วยไม้มีค่าและสัตว์ป่าหายากนานาชนิด ทั้งยังเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของ แม่น้ำบางปะกงแล้วไหลลงสู่เบื้องล่าง เพื่อหล่อเลี้ยงและให้ความอุดมสมบูรณ์กับผืนดินก่อนไหล ลงสู่ทะเล ประกอบกับมีสภาพภูมิอากาศแบบมรสุมเขตร้อนหรืออากาศร้อนชื้นแถบเส้นศูนย์ สูดร ส่งผลให้พื้นที่ของเมืองนี้มีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าไม้ มีความสมดุลและ เกื้อกูลซึ่งกันและกัน ทำให้ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากิน ทั้งชาติพันธุ์มลายู จาม อินเดีย ปากีสถาน (ปาตาน) เขมร ลาว (ลาวเวียง ลาวพวน ลาวเมืองพลาน) ของ ทองฮู่ (ไทใหญ่) มอญ ตะวันตก (ฝรั่ง) จีน และอื่น ๆ ซึ่งต่างยังคงรักษาขนบธรรมเนียม ประเพณี เอกลักษณ์ และอัตลักษณ์ตามความเชื่อของตนเอาไว้เป็นอย่างดี ส่งผลให้เมืองนี้มี

ภูมิวัฒนธรรม (Cultural landscape) แบบเมืองลุ่มน้ำที่ผสมผสานกันในความเชื่อ ก่อเกิดวัฒนธรรม ประเพณีที่หลากหลายและหลอมรวมกัน ชาวบ้านมีวิถีชีวิตของการอยู่ร่วมบุญร่วมกุศลตาม ประเพณีต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ นับเป็นเมืองที่มีความสงบสุขเมืองหนึ่งของไทย อาจกล่าวได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีลักษณะเป็นสากล เพราะมีราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์หลากหลายภูมิรัฐ ภูมิปัญญา เห็นตัวอย่างได้จากพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ปราชญ์ภาษาไทยของ แผ่นดินผู้แต่งแบบเรียนหลวงให้เยาวชนคนไทยทั้งประเทศได้เรียนรู้ หรือ กมล สดประเสริฐ โกวินท วรรณพิพัฒน์ ที่มีบทบาทในการวางรากฐานการศึกษาสมัยใหม่ของประเทศ รวมถึงปราชญ์ ท้องถิ่นที่มีภูมิรัฐ ภูมิปัญญาทางด้านเกษตรกรรม เช่น ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม จรัส ทองนาค ขวัญชัย รักษาพันธุ์ เป็นต้น ปัจจุบัน ฉะเชิงเทรายังเป็นเมืองแห่งการเรียนรู้ เป็นแหล่งผลิตคนที่มีคุณภาพ เข้ามาร่วมสร้างสรรค์สังคมอย่างต่อเนื่อง จึงเป็นเมืองที่พร้อมไปด้วยทรัพยากรบุคคล ที่จะช่วย ผลักดันให้บ้านเมืองและประเทศชาติเจริญก้าวหน้าต่อไป

เนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีความสำคัญด้านภูมิรัฐศาสตร์ทั้งทางด้านการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจ ทำให้รัฐไทยทุกยุคทุกสมัยต่างให้ความสำคัญ พร้อมทั้งมีนโยบายมุ่ง กระชับอำนาจและรักษาผลประโยชน์อย่างเข้มงวด โดยเฉพาะช่วยสาอากรอันเป็นผลประโยชน์ ทางเศรษฐกิจ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงเปิดโอกาสให้ชาวจีนเข้ามาประมูลเพื่อจัดเก็บภาษี ผู้ประมูลได้จะ ได้รับการแต่งตั้งเป็น “เจ้าภาษีนายอากร” โดยจ่ายเงินจำนวนหนึ่งให้แก่รัฐแล้วได้สิทธิใน การออกไปซื้อสินค้าที่ผูกขาดภายในเมืองหรือตามชนบทแต่เพียงผู้เดียว ประกอบกับคนไทยไม่ นิยมค้าขายจึงเป็นช่องว่างทางเศรษฐกิจ ทำให้ชาวจีนกลายเป็นพ่อค้าคนกลาง นำผลผลิตทาง การเกษตรที่คนไทยทำมาหากินอยู่ หรือสินค้าจากพ่อค้าชาวต่างชาติมาขายให้แก่ชาวบ้านที่ อยู่ในเมืองหรือท้องถิ่นที่ห่างไกลออกไป ทำให้การค้าขายภายในเมืองฉะเชิงเทราต้องตกอยู่ ในมือของชาวจีนในที่สุด

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราจากเศรษฐกิจแบบ พอยซ์ชีพมาเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า ได้เกิดขึ้นภายในเมืองนี้มาก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เศรษฐกิจยิ่งขยายตัวมากขึ้น ทำให้เกิดการค้าเสรีและผูกพันกับตลาดโลกเพิ่มมากขึ้น จนพัฒนามาเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา (Money economy) ซึ่งทำให้ชาวบ้านเมืองนี้สนใจผลิตข้าวเพิ่มมากขึ้น โดยชาวจีนเข้ามามีบทบาท เป็นทั้งพ่อค้าคนกลางและเจ้าของโรงสี ตลอดจนธุรกิจการค้าอื่น ๆ และเศรษฐกิจของเมือง ฉะเชิงเทราที่เจริญรุ่งเรืองก็ด้วยปัจจัยส่งเสริมอีกอย่างหนึ่งคือ นโยบายของรัฐ เช่น นโยบายขุด คลองทั้งคลองบางขนาก คลองนครเนื่องเขต คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรี้ง คลองหลวงแพ่ง คลองอุดมชลจร ตลอดจนคลองอื่น ๆ อีกหลายสาย เช่น คลอง 17 คลอง 18 คลอง 19 คลอง 20

คลอง 21 คลองหกวา และคลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต (คลองเจ้า) เป็นต้น คลองเหล่านี้เป็นเส้นทางคมนาคมที่ชาวบ้านใช้บุกเบิกเข้าไปตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในบริเวณพื้นที่ที่กว้างว่างเปล่า โดยการถากถางขยายพื้นที่ทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวบ้านเมืองนี้ นอกจากนี้ รัฐยังอนุมัติให้ทำประตุน้ำบางขนาก ประตุน้ำท่าถั่ว ประตุน้ำท่าไข และประตุน้ำปากตะคลอง รวมถึงการก่อสร้างฝายท่ากง (ฝายท่าลาด) รวมทั้งสร้างอ่างเก็บน้ำคลองระบม และอ่างเก็บน้ำคลองสิียด อ่างเก็บน้ำนี้ถูกสร้างขึ้นเพื่อเก็บกักน้ำไว้เป็นแหล่งน้ำต้นทุน สำหรับใช้ประโยชน์ทั้งด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมของเมืองฉะเชิงเทรากับเมืองชลบุรี รวมทั้งกิจการประปาเพื่อการอุปโภคบริโภคของชุมชน และในช่วงหน้าแล้งหากปล่อยน้ำในอ่างเก็บน้ำออกมายังช่วยผลักดันน้ำเค็มที่รุกล้ำเข้ามาในแม่น้ำบางปะกงและคลองท่าลาดได้ด้วย ในหน้าฝนอ่างนี้ช่วยระบายน้ำเพื่อบรรเทาอุทกภัยในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา

เมื่อรัฐสร้างเส้นทางรถไฟสายตะวันออกจากหัวลำโพง (กรุงเทพฯ) มาถึงเมืองฉะเชิงเทราทำให้ศักยภาพในการคมนาคมขนส่งสูงขึ้น มีการขนส่งสินค้าเข้ากรุงเทพฯ ได้เป็นจำนวนมาก อีกทั้งสะดวกและรวดเร็วขึ้นเป็นผลให้เกิดการเพิ่มผลผลิตสินค้าเกษตรกรรม การขนส่งสินค้าทางน้ำก็ขยายตัวตามไปด้วย เพื่อบรรทุกสินค้าไปส่งรถไฟและรับสินค้าจากรถไฟกระจายไปสู่ชุมชนโดยรอบ ทำให้เศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราขยายตัวอย่างรวดเร็ว ต่อมาเส้นทางรถไฟสายนี้ได้รับการพัฒนาเป็นรถไฟรางคู่เส้นทางหัวหมาก-ฉะเชิงเทรา-ศรีราชา ตามแผนยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพด้านการขนส่งสามารถเปิดบริการได้ในปี พ.ศ. 2543 จึงเป็นผลพลอยได้ต่อฉะเชิงเทราซึ่งอยู่ระหว่างกลาง กลายเป็นเมืองศูนย์กลางเชื่อมโยงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และล่าสุดรัฐมนตรีมีนโยบายพัฒนาเส้นทางรถไฟสายแก่งคอย-คลอง 19 หากเส้นทางสายนี้สร้างเสร็จเรียบร้อยแล้วเปิดใช้งาน จะส่งผลให้อำเภอบางน้ำเปรี้ยวกลายเป็นย่านอุตสาหกรรม และเมืองฉะเชิงเทราจะกลายเป็นเมืองหน้าด่านหรือประตูเศรษฐกิจในการขนส่งผลผลิตทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมจากพื้นที่ตอนในของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณภาคกลางตอนบนและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ไปยังนิคมอุตสาหกรรมในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก และขนถ่ายสินค้าที่ผลิตได้ส่งออกไปสู่ท่าเรือพาณิชย์แหลมฉบัง เพื่อทำการค้ากับนานาชาติได้โดยตรงไม่ต้องผ่านกรุงเทพฯ อีกต่อไป

ต่อมารัฐได้หันมาลงทุนสร้างถนนเข้ามายังพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา ถนนที่ถูกสร้างขึ้นนี้สามารถใช้รถยนต์เป็นพาหนะในการเดินทางและการขนส่งไปยังตัวเมืองอื่น ๆ หรือเข้ากรุงเทพฯ ในหลายเส้นทางทั้งเส้นทางสายสุขุมวิท สุวินทวงศ์ และทางหลวงพิเศษ (มอเตอร์เวย์) ถนนบางนา-ตราด-ถนนอ่อนนุช-ลาดกระบัง หรือเดินทางไปภาคตะวันออกโดยใช้

ทางหลวงสาย 331 ทางหลวงพิเศษ (มอเตอร์เวย์) และถนนสายสุขุมวิท หรือเดินทางไปยังภาคตะวันตกและภาคใต้โดยใช้เส้นทางวงแหวนรอบนอก ส่วนการเดินทางไปสู่ภาคเหนือหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) โดยใช้ถนนสายพนมสารคาม-กบินทร์บุรี-นครราชสีมา หรือพนมสารคาม-สระแก้ว-บุรีรัมย์ไปยังเมืองอื่น ๆ หรืออีกเส้นทางหนึ่งไปทางเมืองปราจีนบุรี-ผ่านอำเภอบ้านนา-เมืองนครนายก-สระบุรี-ปากช่อง-เข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) แม้กระทั่งเมืองจันทบุรีและตราดซึ่งอยู่สุดแผ่นดินภาคตะวันออกนั้น ยังสามารถเชื่อมมายังเมืองนี้ได้ตามเส้นทางสายสุขุมวิทและอีกเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางสายความมั่นคงท่าตะเกียบ-วังน้ำเย็น-จันทบุรี นอกจากนี้ ยังมีนโยบายการพัฒนาเส้นทางถนนตามโครงการทางหลวงเชื่อมโยงพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก-ฉะเชิงเทรา-สระแก้ว-มุกดาหาร ซึ่งเป็นโครงการศึกษาขององค์การให้ความร่วมมือระหว่างชาติแห่งประเทศญี่ปุ่น (JICA) จุดมุ่งหมายเพื่อใช้เป็นเส้นทางไปยังประเทศลาวและเวียดนาม และโครงการทางหลวงเชื่อมโยงกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา-สระแก้ว-พนมเปญ-โฮจิมินห์ซิตี้-วังเตา เป็นโครงการศึกษาของ Asian Development Bank (ADB) ซึ่งกรมทางหลวงได้ดำเนินการขยายเป็นเส้นทาง 4 ช่องจราจรในช่วงกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทรา-สระแก้ว-อรัญประเทศ ขณะนี้เสร็จเรียบร้อยแล้วและเปิดใช้ในส่วนเส้นทางใหม่จากพนมสารคาม-สระแก้ว โดยเชื่อมต่อกับเส้นทางในประเทศกัมพูชา และโครงการรถไฟความเร็วสูงสายกรุงเทพฯ-สนามบินสุวรรณภูมิ-ระยอง อันเป็นโครงการขนส่งขนาดใหญ่ที่สนับสนุนให้ภาคเอกชนเข้าร่วมลงทุนในรูปแบบ BOT (Built-Operate-Transfer) เป็นระบบรถไฟที่ขับเคลื่อนด้วยไฟฟ้าความเร็วประมาณ 160 กิโลเมตรต่อชั่วโมง เริ่มจากสนามบินสุวรรณภูมิผ่านชลบุรี พัทยา สัตหีบ มาบตาพุดไปสิ้นสุดที่เมืองระยอง การคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วเช่นนี้ รวมทั้งการพัฒนาด้านการไปรษณีย์โทรเลข ด้านสาธารณูปโภคอื่น ๆ บัณฑิตต่าง ๆ ดังที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น ล้วนเป็นตัวเร่ง (Catalyst of change) และเป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญต่อพัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา และส่งผลต่อวิถีการทำมาหากินในอาชีพต่าง ๆ ทั้งในด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และบริการ การที่เมืองฉะเชิงเทรามีพื้นฐานที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง ส่งผลให้เมืองนี้มีระบบนิเวศที่สมดุลและเกื้อกูลกัน เป็นความหลากหลายทางชีวภาพก่อเกิดทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ สมดังคำพูดที่ว่า“ดินดำ น้ำชุ่ม” จึงน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เมืองนี้เกิดการผลิตเพื่อการค้าก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง (Bowling treaty) เห็นได้จาก เมืองนี้มีอุตสาหกรรมขั้นต้นคือการผลิตน้ำตาลทรายส่งขายต่างประเทศและการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ทำนา ทั้งยังพบว่าที่เมืองนี้มีผลผลิตส่วนเกินนำไปเลี้ยงประชากรส่วนอื่นที่ไม่ได้ทำนาหรือทำนาไม่พอบริโภค รวมทั้งทางราชการยังบังคับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาในเมืองนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองนี้ แต่ถ้ามองในเชิงวิชาการจะเห็นว่าเศรษฐกิจของเมืองนี้ก่อนการทำสนธิสัญญา

บาวริง เป็นเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดดที่เกิดการผลิตเพื่อการค้า (Market economy) ก่อนพื้นที่อื่น ๆ ในขณะที่ภาพรวมของประเทศเกิดขึ้นภายหลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริง จนกระทั่งมีการเปิดประเทศภายหลังจากที่ไทยลงนามในสนธิสัญญาบาวริงแล้ว ทำให้สภาพเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา รอยต่อดังกล่าว เป็นการเปลี่ยนผ่านที่มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จากการผลิตเพื่อการค้าในบางพื้นที่ของเมืองนี้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นเศรษฐกิจฐานรากของเมืองฉะเชิงเทรา จนกระทั่งหลังปี พ.ศ. 2440 ข้าวได้กลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุด เมื่อเปรียบเทียบพื้นที่เพาะปลูกทั่วประเทศพบว่า ลุ่มน้ำบางปะกงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่มีพื้นที่การเพาะปลูกมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศรองจากมณฑลกรุงเก่า และในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2500-2523 ชาวนาส่วนใหญ่จะทำได้เพียงครั้งเดียว แต่ชาวนาเมืองฉะเชิงเทราสามารถทำนาปลูกข้าวได้ปีละ 2 ถึง 3 ครั้ง และยังพบว่าพื้นที่อำเภอบางคล้าเป็นแหล่งกำเนิดสายพันธุ์ข้าวดอกมะลิ 4-2-105 ที่มีคุณภาพดีจนปลูกกันอย่างแพร่ทั่วไป ด้วยเหตุนี้ชาวนาเมืองฉะเชิงเทราจึงทำนาปลูกข้าวกันอย่างเป็นล่ำเป็นสัน จนอาจกล่าวได้ว่าฉะเชิงเทราเป็นเมืองมหาอำนาจด้าน“ข้าว”

วิถีการทำมาหากินของชาวบ้านในแถบพื้นที่ที่มีลักษณะพื้นที่ดอน ที่ราบลูกฟูกในเขตท้องที่อำเภอพนมสารคาม อำเภอแปลงยาว อำเภอสนามชัยเขต และอำเภอท่าตะเกียบ ซึ่งอยู่ไม่ติดกับแม่น้ำบางปะกงแม้จะมีแหล่งน้ำตามธรรมชาติ แต่ไม่มีทางส่งน้ำให้เพียงพอจำเป็นต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก และดินมีสภาพเป็นดินทรายจึงเหมาะต่อการปลูกพืชไร่ ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปี พ.ศ. 2500 พักทองเป็นพืชไร่ที่นิยมปลูกกันมาก ต่อมาเริ่มมีปัญหาทั้งเรื่องการปลูกและราคาขาย ชาวนาจึงนำมันสำปะหลัง ข้าวโพดและอ้อยเข้ามาปลูกแทน แต่มันสำปะหลังได้รับความนิยมมากกว่าเนื่องจากส่วนใหญ่จะเป็นการผลิตเพื่อส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ เพราะตลาดยุโรปต้องการนำไปใช้เป็นวัตถุดิบอาหารสัตว์ ประกอบกับมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจที่ได้รับ การส่งเสริมจากภาครัฐ ตั้งแต่เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างรวดเร็ว ในที่สุดมันสำปะหลังจึงกลายเป็นพืชไร่อันดับหนึ่งที่นำรายได้สู่เมืองฉะเชิงเทรา และถือว่าเป็นแหล่งปลูกมันสำปะหลังมากเป็นอันดับที่ 2 ของประเทศรองจากเมืองราชบุรี

อ้อยเป็นพืชไร่อีกชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านปลูกกันมากก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริงและมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ เพราะเมืองนี้มีการผลิตน้ำตาลทรายส่งเป็นสินค้าออกและเจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์กบฏอั้งยี่ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2391 ทำให้พื้นที่ปลูกอ้อยและวิถีการทำมาหากินในอาชีพนี้ลดลงไป ต่อมาในช่วงปลายปี พ.ศ. 2490 รัฐบาลได้หันมาส่งเสริมการปลูกอ้อยอีกครั้ง ทำให้พื้นที่ปลูกอ้อยในเขตเมืองนี้เพิ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับการกระตุ้นในเรื่องราคาผลผลิต ส่งผลให้พื้นที่ปลูกอ้อยขยายตัวอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ สับปะรดเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิด

หนึ่ง แหล่งปลูกจะอยู่แถบสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง แต่ส่วนมากจะปลูกแถบสองฝั่งคลองท่าลาด จนมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันในชื่อ “สับปะรดท่าลาด” กระทั่งหลังปี พ.ศ. 2510 ชาวบ้านนำสับปะรดเข้ามาปลูกในพื้นที่บุกเบิกใหม่ ๆ แถบอำเภอท่าตะเกียบ สนามชัยเขต แปลงยาวและอำเภอบางคล้า ผลผลิตที่ได้จะนำส่ง โรงงานแปรรูปสับปะรดทั้งหมด เนื่องจากผลผลิตมากเกินไปความต้องการของตลาด

วิธีการทำมาหากินเกี่ยวกับการปลูกพืชไร่ของชาวบ้านเมืองนี้ เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเนื่องจากในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515-2519) ที่เน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยเร่งการพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า รัฐเป็นผู้ลงทุนก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานด้วยการกู้เงินจากต่างประเทศ และหาทางชำระหนี้สินด้วยการเร่งการส่งออกสินค้าทางการเกษตร โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2519 รัฐบาลมีนโยบายเน้นส่งเสริมบริษัทธุรกิจเกษตร หนึ่งในนั้นคือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ จำกัด (ซีพี) ซึ่งผลิตอาหารสัตว์โดยใช้ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เป็นวัตถุดิบ ประกอบกับราคาข้าวโพดในตลาดโลกถีบตัวสูงขึ้น ทำให้ชาวบ้านบุกกรุกเข้าไปในพื้นที่ป่าเพื่อแผ้วถาง หรือเข้ามาอยู่ในพื้นที่ที่พ่อค้าไม้เพิ่งเข้ามาตัดไม้แล้วทิ้งเป็นทุ่งโล่งไว้เพื่อปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ซึ่งปลูกมากแถบอำเภอสนามชัยเขต ท่าตะเกียบและแปลงยาว ส่วนยุคาลิปัตสเป็นพืชไร่ที่เข้ามาในช่วงจังหวะที่มันสำปะหลังและอ้อยประสบปัญหาเรื่องราคาและผลผลิตตกต่ำ เกิดภาวะขาดทุนเป็นหนี้สิน ยุคาลิปัตสเข้ามาปลูกในพื้นที่เมืองนี้โดยกระบวนการส่งเสริมของภาครัฐและบริษัทเอกชน ในปี พ.ศ. 2522 มีบริษัทต่าง ๆ เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกเพื่อใช้เป็นวัตถุดิบในการทำกระดาษ จนถึงช่วงปี พ.ศ. 2526-2527 การปลูกเป็นลักษณะของความร่วมมือระหว่างบริษัทเอกชนกับเกษตรกรผู้ปลูก มีการประกันราคาและมีโรงงานมารับซื้อผลผลิตถึงที่ ทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกยุคาลิปัตสเป็นพื้นที่หลายหมื่นไร่ และในปี พ.ศ. 2528 รัฐบาลประกาศนโยบายป่าไม้แห่งชาติสนับสนุนการปลูกป่ายุคาลิปัตส โดยมีการปลูกในหลายรูปแบบ เช่น ปลูกตามหัวไร่ปลายน่า ปลูกด้วยระบบวนเกษตร ปลูกเป็นสวนป่า ทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ปลูกริมถนน ริมรั้วและปลูกในรูปแบบของป่าชุมชนเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน การที่บริษัทเอกชนเข้ามาตั้งโรงงานผลิตกระดาษในเมืองปราจีนบุรี (ดิเคตรอยต่อเมืองฉะเชิงเทรา) ทำให้มีแหล่งตลาดรองรับผลผลิตอย่างต่อเนื่องส่งผลให้เกิดความมั่นคงในอาชีพและรายได้ สำหรับยางพาราเป็นพืชไร่ชนิดใหม่ที่ได้รับการส่งเสริมให้ปลูกในเขตพื้นที่เมืองนี้เช่นกัน และพบว่าน้ำยางที่ได้มีคุณภาพดี

จากการส่งเสริมการทำเกษตรกรรมเพื่อการค้าตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ทำให้วิธีการทำมาหากินและการผลิตของชาวบ้านเมืองฉะเชิงเทราเปลี่ยนแปลงไป เห็นได้ชัดว่าในอดีตชาวบ้านจะปลูกพืชไร่ไม่กี่ชนิด แต่หลังจากปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมาเริ่มมีการปลูกพืชไร่หลากหลายชนิดมากขึ้น

นอกจากพืชไร่แล้วยังปลูกพืชสวนด้วยโดยชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานในเมืองนี้ ใช้ภูมิปัญญาของคนจีนแผ่นดินใหญ่แต่ดั้งเดิมบุกเบิกป่าชายเลนให้เป็นสวนโดยการยกร่อง ชาวบ้านนิยมปลูกพืชผักสวนครัวไว้บริเวณรอบบ้านเพื่อนำมาประกอบอาหาร เช่น จิง ข่า ตะไคร้ พริก มะเขือ เป็นต้น ส่วนบริเวณหลังบ้านจะปลูกพืชหลัก ได้แก่ มะพร้าวและหมาก ทั้งยังมีการใช้พื้นที่ว่างระหว่างแถวในการปลูกไม้ที่มีทรงพุ่มเตี้ย เช่น มะม่วง มะกรูด มะนาว ชะพลู เป็นต้น ถือเป็นการใช้ที่ดินอย่างคุ้มค่าและชาญฉลาด นอกจากนี้ชาวบ้านยังอาศัยพืชผักที่ขึ้นตามธรรมชาติในพื้นที่สวนมาบริโภค ได้แก่ ดอกแค สายบัว ผักบุ้ง ฯลฯ ผลผลิตจากสวนจะเก็บกินในครัวเรือนเป็นหลัก หากมีเหลือก็จะนำไปแบ่งปันเพื่อนบ้านและนำไปขายในหมู่บ้าน หรือแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่น ๆ หรือนำไปแปรรูปเก็บไว้กินได้นาน ๆ การทำสวนต้องมีน้ำใช้ได้ตลอดทั้งปี ชาวบ้านใช้ภูมิปัญญาแก้ปัญหาโดยการกักเก็บน้ำไว้ในร่องสวน ประโยชน์ที่ได้คือร่องสวนมีสัตว์น้ำต่าง ๆ ได้แก่ ปลาช่อน ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลากะต๋ี่ ปลานิล และกุ้งก้ามกราม เป็นอาหารสำหรับครอบครัว หากมีเหลือก็ขาย ชีวิตชาวสวนจึงไม่ค่อยเดือดร้อนเรื่องการเงินเพราะมีผลผลิตออกขายทุกวัน และเก็บกินสำหรับเป็นอาหารในชีวิตประจำวันด้วย

เมื่อพิจารณาจากลักษณะของชุมชนเมืองนี้แล้ว อาจกล่าวได้ว่าในอีกด้านหนึ่งของชุมชนยังคงสภาพเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง (Self-sufficiency) โดยอาศัยทรัพยากรในชุมชนเพื่อการยังชีพได้ในระดับหนึ่ง ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเพาะปลูกพืชผักที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งรองจากเมืองปทุมธานี และนนทบุรี พืชเศรษฐกิจที่สามารถทำรายได้เข้าสู่เมืองนี้มีหลายชนิด เช่น มะม่วง มะพร้าว น้ำหอม มะพร้าวแก่ หมาก พลู และพืชผักสวนครัว เป็นต้น โดยเป็นเมืองที่มีการปลูกมะม่วงมากที่สุดเป็นอันดับ 1 ของประเทศทั้งปริมาณและคุณภาพและเป็นแหล่งผลิตมะม่วงชื่อดัง ทั้งมะม่วงแสด น้ำดอกไม้และทองคำ ในระยะหลังตลาดมะม่วงต่างประเทศขยายตัวแบบก้าวกระโดด ทำให้ชาวสวนมะม่วงของเมืองนี้ต้องปรับตัว ด้วยการสร้างแบรนด์ใหม่ขึ้นมาคือ เพชรบางคล้า โดยพัฒนาจากมะม่วงน้ำดอกไม้ดั้งเดิมกลายเป็นมะม่วงน้ำดอกไม้สีทอง ที่มีสีสวยรสชาติอร่อย เมื่อความต้องการบริโภคมะม่วงของตลาดโลก เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่พื้นที่สวนแถบอำเภอบางคล้า อำเภอลองเขื่อนและอำเภอเมืองมีจำกัดขยายอีกไม่ได้ เกษตรกรจึงต้องหาพื้นที่ใหม่เพื่อปลูกมะม่วง ที่คอนจึงถูกนำมาใช้ในการปลูกมะม่วง เรียกว่า ไร่มะม่วง ด้วยเหตุนี้ แหล่งผลิตมะม่วงของเมืองฉะเชิงเทราจึงเปลี่ยนจากสวนมาเป็นไร่ ผลผลิตที่ได้มีคุณภาพไม่ต่างกับมะม่วงสวน เนื่องจากเกษตรกรใส่ใจดูแลทำนุบำรุง นำเทคโนโลยีต่าง ๆ เข้ามาใช้ในการผลิต ต่อมาชาวสวนมะม่วงเมืองนี้ได้รวมตัวกันจัดตั้งสหกรณ์ชมรมชาวสวนมะม่วงจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยคิดค้นนวัตกรรมในด้านตรวจสอบข้อมูลมะม่วงย้อนกลับด้วยการติดบาร์โค้ดบันทึกผลไว้ที่มะม่วง และคิดค้นสติ๊กเกอร์เทียบสีผิวมะม่วงขึ้น เพื่อให้ผู้บริโภคทราบว่ามะม่วงนั้นสุกพร้อมที่จะรับประทานได้แล้ว

ทั้งยังได้มีการพัฒนาบรรจุภัณฑ์ใหม่ ๆ ขึ้นเพื่อเพิ่มมูลค่าให้กับมะม่วง

มะพร้าวเป็นพืชสวนที่นิยมปลูกกันมาก และทำกันเป็นลำเป็นสันทั้งมะพร้าวแก่และมะพร้าวอ่อน จนสามารถส่งเป็นสินค้าออกไปขายยังเมืองอื่น ๆ และส่งออกต่างประเทศด้วย ปัจจุบันภาคตะวันออกเป็นแหล่งปลูกมะพร้าวอ่อนแหล่งใหญ่ที่สุดในประเทศ และเมืองที่ปลูกมากที่สุดคือ ฉะเชิงเทรา เนื่องจากเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งขึ้นในบริเวณป่าชายเลนริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง ต้นจากให้ผลผลิตที่มีประโยชน์หลายอย่าง เช่น ใบจากที่ค่อนข้างแก่ชาวบ้านจะนำมาเรียงเย็บเป็นตับ ถือเป็นงานหัตถกรรมในครัวเรือน เพื่อนำไปมุงหลังคาบ้าน ทำฝาบ้านหรือศาลาต่าง ๆ โดยทั่วไปเรียกว่า หลังคาใบจากหรือนำใบจากมาห่อขนมที่เรียกกันว่าขนมจาก นอกจากนี้ยังสามารถนำใบจากอ่อนมาผึ่งแดดให้แห้งแล้วนำมาผายลม และลูกจากนำมาทำขนมหวาน นอกจากคนไทยแล้วชาวจีนก็นิยมประกอบอาชีพนี้ เนื่องจากได้ผลผลิตเร็ว ใช้พื้นที่น้อยและที่สำคัญสามารถสร้างรายได้สูงกว่าการทำนา ชาวไทยส่วนใหญ่ทั้งชายและหญิงในสมัยรัตนโกสินทร์จะนิยมกินหมาก และหมากที่มีชื่อเสียงคือ หมากแปดริ้ว บริเวณพื้นที่ปลูกหมากจะอยู่แถบสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา มากที่เก็บได้ส่วนมากจะจัดส่งไปขายที่กรุงเทพฯ เพื่อทำเป็นหมากแห้งแล้วส่งออกขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ตลาดที่สำคัญคือ ใต้หวัน ปัจจุบันชาวสวนเมืองนี้ยังทำการเพาะปลูกพืชผักอีกหลายชนิด เช่น ขึ้นฉ่าย มะนาว ผักไฮโดรโปนิคส์ เป็นต้น

การเลี้ยงปศุสัตว์เป็นอีกอาชีพหนึ่งของชาวเมืองฉะเชิงเทรา มีทั้งการเลี้ยงเพื่อใช้งานและบริโภค โดยจะเลี้ยงสัตว์ควบคู่ไปกับการทำไร่ ทำนา ทำสวน สัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้งาน ได้แก่ วัว ควาย และม้า ซึ่งการทำนาจะใช้แรงงานควายมากกว่าวัว การเลี้ยงสัตว์ชาวบ้านมักจะปล่อยให้หาอาหารกินกันเอง แต่ในระยะหลายปีที่ผ่านมาชาวบ้านเลี้ยงสัตว์เพื่อการค้าหรือเลี้ยงแบบอุตสาหกรรม โดยเฉพาะสัตว์เศรษฐกิจที่มีการเลี้ยงอยู่ในระดับมาตรฐานของประเทศ มีการจัดระบบเป็นฟาร์ม โดยอาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการเพิ่มผลผลิต และสามารถควบคุมการผลิตเพื่อสนองต่อความต้องการของตลาดการบริโภคได้ ตลอดจนควบคุมผลผลิตให้มีคุณภาพดีถูกสุขลักษณะ สัตว์ที่นิยมเลี้ยงกันมาก ได้แก่ ไก่ (ไก่เนื้อ ไก่ไข่) หมู เป็ด วัว (วัวเนื้อ วัวนม) ควาย และสัตว์อื่น ๆ เนื่องจากมีปัจจัยที่เอื้อต่อการเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานของรัฐและเอกชนที่สนับสนุนส่งเสริมในเรื่องปศุสัตว์ รวมทั้งทำเลที่ตั้งของเมืองนี้สะดวกต่อการคมนาคม และใกล้แหล่งวัตถุดิบพืชผลการเกษตรในการผลิตอาหารสัตว์ ทั้งยังอยู่ใกล้แหล่งจำหน่ายคือ ตลาดในกรุงเทพฯ เมืองอื่น ๆ และต่างประเทศ เมื่อพิจารณามูลค่าการผลิตด้านปศุสัตว์ของเมืองฉะเชิงเทรา พบว่า เป็นอันดับหนึ่งของภาคตะวันออก โดยเฉพาะการเลี้ยงไก่ไข่มากที่สุดในประเทศไทย การเลี้ยงมีทั้งฟาร์มแบบโรงเรือนระบบเปิดและระบบปิด หากเป็นโรงเรือนระบบปิดจะมีการนำ

เครื่องจักรเข้ามาช่วยในกระบวนการผลิต ทำให้สามารถลดจำนวนแรงงานคนได้เป็นจำนวนมาก ส่วนมากที่ตั้งของฟาร์มจะอยู่ใกล้เส้นทางคมนาคม เพราะสะดวกต่อการขนส่งผลผลิตออกไปขาย ยิ่งตลาด ปัจจุบันจะมีบริษัทเอกชนมานำเสนอปัจจัยการผลิตแก่ชาวบ้านถึงที่ฟาร์ม แนะนำวิธีการใช้และเทคนิคให้แก่ชาวบ้านผู้เลี้ยงไก่ รวมทั้งการฟักลูกไก่ ผสมพันธุ์ไก่ ขายไข่ไก่ และผลิตเนื้อไก่ส่งออกไปขายยังตลาดหลาย ๆ แห่ง

หมูเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่สำคัญรองจากไก่ไข่ ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีการเลี้ยงหมูมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศรองจากเมืองนครปฐม เนื่องจากพื้นที่ของเมืองนี้เป็นแหล่งวัตถุดิบต่าง ๆ เช่น ไร่ ข้าวโพด ข้าวเปลือก เป็นต้น ซึ่งนำมาผลิตเป็นอาหารสัตว์ได้ ด้วยเหตุนี้ การเลี้ยงหมูของชาวบ้านในอดีตจึงสามารถพึ่งพาตนเองได้ ปัจจุบันชาวบ้านหันมาเลี้ยงหมูในลักษณะของฟาร์มเพื่อการค้ามากขึ้น ทำให้สามารถควบคุมปริมาณการผลิตและคุณภาพได้ตามความต้องการของตลาด อีกทั้งระยะเวลาในการเลี้ยงจะสั้นกว่าการเลี้ยงแบบพื้นบ้าน ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีความเชี่ยวชาญในการผลิตเนื้อหมู เห็นได้จากหมู่บ้านเกษตรกรรมหนองหว้า เป็นชุมชนเลี้ยงหมูขนาดใหญ่ และทันสมัยที่สุดในประเทศไทย ซึ่งหมูของเมืองนี้เป็นที่ยอมรับของตลาดบริโภคทั่วไปโดยเฉพาะกรุงเทพฯ เนื่องจากสามารถขนส่งสินค้าได้สะดวกรวดเร็วทันต่อความต้องการของผู้บริโภคและเสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งน้อยกว่า เมื่อเทียบกับระยะทางการขนส่งจากแหล่งผลิตอื่น ๆ เข้าสู่กรุงเทพฯ การเลี้ยงหมูยังก่อให้เกิดอุตสาหกรรมต่อเนื่องอีก เช่น โรงงานอาหารสัตว์ โรงงานทำผลิตภัณฑ์จากเนื้อสัตว์ เป็นต้น

เปิดที่นิยมเลี้ยงกันมีทั้งเปิดเนื้อและเปิดเทศ ทำรายได้เป็นอันดับที่ 3 ของการเลี้ยงปศุสัตว์ ในอดีตชาวจีนนิยมเลี้ยงเปิดไว้ได้ขุนบ้านหรือปล่อยให้หากินตามธรรมชาติบริเวณบ้าน หรือตามนาข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้ว เรียกว่า การเลี้ยงเปิดแบบปล่อย ปัจจุบัน มีชาวบ้านบางคนทำเป็นฟาร์ม เปิดที่เลี้ยงเป็นเปิดพันธุ์ก็พื้นที่ในเมืองมีทั้งเปิดเนื้อและเปิดไข่ ฟาร์มทั้งหมดจะได้รับการดูแลจากสำนักงานปศุสัตว์จังหวัดฉะเชิงเทราจึงรับรองในเรื่องคุณภาพได้ รายได้ของฟาร์มมาจากการเพาะฟักลูกเปิดขาย จำหน่ายไข่เปิด และส่งเปิดเนื้อขายไปยังเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ นอกจากนี้ยังมีผลพลอยได้อื่น ๆ อีก เช่น ขนเปิดนำไปตากแห้งส่งออกไปยังประเทศจีน เพื่อนำไปทำเสื้อและหมอนขนเปิด ขี้เปิดก็ใช้เป็นอาหารเลี้ยงปลาเบญจพรรณในบ่อ ถือเป็นรายได้เสริมที่ดีมากอีกทางหนึ่ง

สำหรับการเลี้ยงวัว แต่เดิมชาวบ้านนิยมเลี้ยงวัวเนื้อกันมาก ปัจจุบันทางกองสนับสนุนและขยายพันธุ์สัตว์ สำนักงานทหารพัฒนาหน่วยบัญชาการทหารพัฒนา กองบัญชาการกองทัพไทย มีการส่งเสริมและขยายพันธุ์สัตว์โดยศึกษา ทดลอง วิจัยการผลิตน้ำเชื้อจากพ่อพันธุ์วัวที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ และแปรรูปเป็นน้ำเชื้อแช่แข็งแห่งแรกในประเทศไทย สามารถเก็บไว้ใช้ได้นานเป็นสิบปี เพื่อผสมเทียมให้กับวัวแม่พันธุ์ของชาวบ้านที่เลี้ยงวัวเนื้อทั่วประเทศ โดยไม่เสียค่าใช้จ่ายใด ๆ

ทั้งสิ้น นอกจากการเลี้ยงวัวเพื่อการขายเนื้อแล้ว ยังมีการเลี้ยงวัวนมในพื้นที่ของเมืองนี้และมีการผลิตนมพร้อมดื่มพาสเจอร์ไรซ์ขายในท้องถิ่นอีกด้วย ฉะเชิงเทราเป็นเมืองเกษตรกรรมชาวบ้านส่วนใหญ่ทำมาหากินด้วยการทำนาปลูกข้าว ควายจึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวนาเนื่องจากควายมีประโยชน์หลายด้าน เช่น เป็นแรงงานในการผลิตข้าว ขยายพันธุ์เพื่อขายลูกเป็นรายได้ของผู้เลี้ยง กำจัดวัชพืชในไร่ นา มูลควายเป็นปุ๋ยคอกปุ๋ยหมัก ใช้เป็นแรงงานขนส่งพืชผลทางการเกษตร นอกจากนี้การเลี้ยงควายยังถือเป็นการออมทรัพย์ด้วย ดังนั้น ควายจึงเป็นสัตว์ที่ชาวบ้านเมืองนี้ส่วนใหญ่เลี้ยงไว้ใช้งานมากกว่าเลี้ยงไว้เพื่อกินเนื้อ

หลังการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 การผลิตข้าวขยายตัวมากขึ้น ทำให้ควายเป็นสัตว์ที่มีความจำเป็นและมีปริมาณความต้องการเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่ปี พ.ศ. 2419 เป็นต้นมา ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงตั้งให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางตลาดซื้อขายวัวควาย เนื่องจากการค้าควายมีกำไรที่ค้ำจุนนำไปสู่การเลี้ยงควายให้เป็นสัตว์เศรษฐกิจ เช่น ฟาร์มควายเขาหินซ้อน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเลี้ยงควายในเชิงธุรกิจการค้า พันธุ์ควายที่เลี้ยงในฟาร์มนี้เป็นควายปลักพื้นเมืองหรือควายบ้านของไทย และหนึ่งควายยังสร้างรายได้ให้แก่ผู้ชำแหละ โดยผ่านขบวนการหมักเกลือเรียกว่าหนังเค็ม หนังเค็มเมื่อผ่านการฟอกในอุตสาหกรรมฟอกหนังเป็นหนังฝืนจะนำมาใช้เป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมเฟอร์นิเจอร์หนัง อุตสาหกรรมกระเป๋าและรองเท้าหนัง อุตสาหกรรมแปรรูปเป็นของเล่นสุนัข ตลอดจนแปรรูปเป็นอาหารเรียกว่า หนังฟองลักษณะคล้ายแคะหมู จะเห็นได้ว่า การเลี้ยงควายเป็นธุรกิจพื้นฐานที่นำไปสู่อุตสาหกรรมแปรรูปอื่น ๆ ได้ และเมืองฉะเชิงเทรายังเป็นที่ตั้งของฟาร์มเลี้ยงควายนมพันธุ์มูร่าห์แห่งแรกในประเทศไทยคือ มูร่าห์ฟาร์ม เป็นฟาร์มปศุสัตว์อินทรีย์ (Organic farm) เป็นต้นแบบการเลี้ยงควายนมและต้นแบบของธุรกิจเกษตรกรรมแบบครบวงจร ผลิตน้ำนมตามมาตรฐานคุณสมบัติของนมอินทรีย์สากล (Organic milk) น้ำนมควายที่ได้ยังสามารถนำมาแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์อื่น ๆ อีกหลากหลายชนิด นอกจากนี้สัตว์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ยังมีสัตว์อีกหลายชนิดที่ชาวบ้านเลี้ยงกันเพื่อการค้าในเมืองนี้ เช่น แพะ แกะ ห่าน เป็นต้น

การทำประมงเป็นอีกหนึ่งวิถีการทำมาหากินของชาวเมืองฉะเชิงเทรา มีทั้งประมงน้ำจืด ประมงน้ำกร่อย และประมงน้ำเค็ม ในอดีตชาวบ้านนิยมตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง เพื่อสะดวกต่อวิถีชีวิตและการทำมาหากิน โดยมีแม่น้ำบางปะกงเป็นลำน้ำสายหลักไหลผ่านอำเภอต่าง ๆ ถึง 6 อำเภอก่อนไหลลงสู่ทะเลที่อำเภอบางปะกง นอกจากนี้ยังมีคลองต่าง ๆ อีก 500 กว่าสาย ตลอดจนหนอง บึงอีกเป็นจำนวนมากและอ่างเก็บน้ำ แหล่งน้ำต่าง ๆ ที่กล่าวถึงนั้นล้วนเป็นที่ลุ่มต่ำและมีน้ำท่วมขังตลอดทั้งปี ทำให้มีปลาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เมืองนี้จึงอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำทำให้ชาวบ้านสามารถทำประมงน้ำจืดได้ การจับปลาของชาวบ้านจะใช้วิธี

แบบดั้งเดิมที่เคยทำกันมาแต่โบราณ ตั้งแต่ใช้สวิงช้อนตามลำคลอง ตามลำประโดง ซอกไม้ฝู ๆ ซึ่งชาวบ้านจะใช้เครื่องมือหาปลาที่สร้างขึ้นได้เองในท้องถิ่น เช่น เรือผีหลอก โพงพาง ลอบ ไซ คุ่ม ฝือก สุ่ม และเบ็ด เป็นต้น ส่วนเครื่องมือจับปลาจำพวกแห ตาข่าย หรือยอนนั้นมักจะต้องซื้อจากภายนอก การหาปลาโดยใช้เครื่องมือเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาหาอยู่หากินของชาวบ้านเมืองนี้ ปลาที่จับได้ส่วนใหญ่จะใช้ประกอบอาหารบริโภคกันภายในครอบครัวและชุมชน บางส่วนเก็บถนอมไว้ในรูปของปลาร้า ปลาเค็มหรือปลาแห้ง เพื่อสำหรับไว้บริโภคในช่วงฤดูทำนาต่อไป หรือนำไปแลกเปลี่ยนสินค้าหรือแลกเปลี่ยนอาหารประเภทอื่น หากมีส่วนเกินเหลืออีกก็จะขาย วิธีการทำประมงแบบนี้ถือได้ว่าเป็นการประมงเพื่อเลี้ยงชีพ

ต่อมาจำนวนปลาในแม่น้ำลำคลองมีน้อยลงเพราะมีการจับปลากันมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านเริ่มลงมือจับปลาลือปลาเป็นอาชีพกลายเป็นการประมงเพื่อการค้าขาย ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งเลี้ยงปลาน้ำจืดมากเป็นอันดับ 2 ของประเทศ การที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสามน้ำ คือ มีทั้งน้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย ชาวบ้านบางกลุ่มจึงมีวิถีทำกินในอาชีพประมงน้ำกร่อยด้วย ปลากระพงขาวเป็นสัตว์เศรษฐกิจสำคัญในแหล่งน้ำกร่อย วิธีการเลี้ยงมี 2 แบบคือ การเลี้ยงปลาในบ่อดินโดยมากจะเลี้ยงอยู่ใกล้แหล่งน้ำกับการเลี้ยงในกระชัง ชาวบ้านแถบอำเภอบางปะกงจะมีวิธีการทำประมงน้ำเค็มโดยออกเรือหาปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ ใกล้ชายฝั่งทะเลและไกลฝั่งด้วยเรือใหญ่ สัตว์น้ำเค็มที่จับได้มีทั้งปลาทุ ปลาลัง ปลาเบญจพรรณ ปลาฉลาม ปลากระเบน ปลาเคย ปลาเปิดแก้ว กุ้ง กั้ง เคย ปู หอย ปลาหมึก แมงกะพรุนและสัตว์น้ำอื่น ๆ ใช้วิธีการจับโดยการทำโป๊ะ การทำโพงพาง การตีอวน และการใช้เครื่องมือเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ สัตว์น้ำเค็มที่จับได้เมื่อเหลือจากการบริโภคในท้องถิ่นแล้วจึงส่งออกไปขายยังท้องที่อื่น ๆ โดยเฉพาะส่งไปขายในกรุงเทพฯ นอกจากนี้ ยังมีการแปรรูปผลิตภัณฑ์สัตว์น้ำเค็ม ได้แก่ การทำน้ำปลา กะปิ หอยแมลงภู่ตากแห้ง ปลาเค็ม ปลากระบอกตากแห้ง ปลาหมึกแห้ง เคยใหญ่ตากแห้ง นอกจากนี้ยังทำโป๊ะเลี้ยงหอยแมลงภู่และค้าขายสัตว์น้ำทะเล ด้วยเหตุนี้ บริเวณปากแม่น้ำบางปะกงจึงมีสะพานปลารวม 3 ท่า และมีผลิตภัณฑ์น้ำที่จับได้ในปริมาณสูงเป็นอันดับ 1 ของเมืองฉะเชิงเทรา ทั้งยังส่งผลให้เกิดอาชีพที่เกี่ยวข้องตามมาอีก เช่น โรงน้ำแข็ง ห้องเย็น เขี่ยปลา การขายวัสดุ อุปกรณ์ อู่ซ่อมเรือ บั๊มน้ำมัน การแปรรูปและการขนส่ง เป็นต้น

ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมาชาวบ้านได้หันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำกันเป็นจำนวนมาก ในท้องที่อำเภอบางปะกง อำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอเมืองและอำเภอบางคล้า เพราะว่าการลงทุนได้ผลตอบแทนสูงในระยะเวลาสั้น ๆ และการเลี้ยงปลาสดในแถบพื้นที่ตำบลหอมศีล ตำบลสองคลอง ตำบลบางสมัครและตำบลบางเกลือ อำเภอบางปะกง โดยชาวบ้านใช้วิธีเลี้ยงตามธรรมชาติ ปล่อยปลาลงบ่อแล้วให้ปลาหาเศษหญ้า หาแพลงค์ตอนกินเองตามธรรมชาติ ชาวบ้านแถบนี้เลี้ยงกันมากจนกระทั่งมีการรวมกลุ่มกันเป็น “กลุ่มสหกรณ์ปลาสลิดและสัตว์น้ำฉะเชิงเทรา” และยังได้นำ

โครงการเลี้ยงปลาสดแบบบ่อพัฒนาเข้ามาใช้เพื่อให้ชาวบ้านได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น ตลาดปลาสดมีรองรับทั้งตลาดภายในคือ กลุ่มสหกรณ์ต่าง ๆ ในเมืองฉะเชิงเทราเองและห้างสรรพสินค้าคือ ห้างเซนทรัล บางนา และยังมีตลาดต่างประเทศ เช่น จีน ประเทศแถบยุโรป เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีอาชีพเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำอื่น ๆ อีก ได้แก่ การเลี้ยงจระเข้ ปลากัด และการเลี้ยงกบในกระชัง จากวิธีการทำมาหากินของชาวบ้านในอาชีพประมงทั้งประมงน้ำจืด ประมงน้ำกร่อยและประมงน้ำเค็มที่กล่าวถึงนั้น อาจกล่าวได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตอาหารโปรตีนที่สำคัญเมืองหนึ่งของภาคตะวันออก รวมทั้งเป็นแหล่งรายได้ในแง่เศรษฐกิจของประเทศด้วย

ก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาบาวริงที่เมืองฉะเชิงเทรามีการอุตสาหกรรมเกิดขึ้นแล้ว เนื่องจากมีปัจจัยส่งเสริมคือ ที่ตั้ง ทรัพยากร แรงงานและทุน กล่าวคือที่ตั้งของเมืองนี้มีอาณาเขตติดต่อกับเมืองหลวง (กรุงเทพฯ) และหัวเมืองต่าง ๆ โดยรอบ นอกจากนี้ ยังมีเส้นทางแม่น้ำบางปะกงออกสู่ทะเล ลักษณะที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวส่งเสริมให้เมืองนี้สามารถติดต่อค้าขายกับต่างประเทศได้ เมืองฉะเชิงเทรามีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ เช่น แร่เหล็ก ทำให้มีการตั้งโรงถลุงแร่เหล็กโดยใช้แรงงานชาวจีนและนายทุนจีนเป็นเจ้าของผู้ประกอบการ คือ โรงถลุงเหล็กของหลงจู๊รอดและหลงจู๊อยู่ และโรงถลุงแร่เหล็กที่บ้านหนองแหน เมืองพนมสารคาม ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เจ้าสัว “กึ่งแก่” ได้รับสัมปทานการขุดแร่เหล็กและถลุงเหล็กที่บ้านหนองบอน อำเภอบางคล้า โดยได้ดำเนินกิจการต่อมาจนมีความเจริญรุ่งเรือง อุตสาหกรรมถลุงแร่เหล็กจัดได้ว่ามีบทบาทสำคัญทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมของเมืองนี้เมื่อครั้งอดีต และยังเป็นพื้นฐานด้านอุตสาหกรรมต่อมาจนถึงปัจจุบัน การอุตสาหกรรมในวิถีชีวิตของชาวเมืองนี้ แต่ดั้งเดิมมีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือน คือ เป็นการผลิตกันในบ้านเรือนโดยใช้แรงงานของคนในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่ (Labor intensive) อาจทำเป็นงานอาชีพหรือใช้เวลาว่างจากงานประจำ หรือหลังจากการทำนา เช่น การจักสาน ซึ่งชาวบ้านนิยมผลิตเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำประเภท ลอบ ไซ สุ่ม สวิง แห และเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น ตะกร้า กระบุง กระจาด กระด้ง เสื่อ และการทำหมากแห้ง การทำบายาสูบ การดักเคียดกุ้งทำกะปิ การทำน้ำตาลสดหรือน้ำตาลโตนด น้ำตาลมะพร้าว การทำหัวไชเท้าหวาน การเย็บจาก และการทำหมวกก๊วยเลี้ย เป็นต้น จะเห็นได้ว่าอุตสาหกรรมในเมืองนี้มีพัฒนาการจากอุตสาหกรรมในครัวเรือนมาเป็นอุตสาหกรรมเพื่อการค้า อันเนื่องจากการขยายตัวทางการค้าเกิดขึ้น ทำให้พื้นที่ของเมืองนี้ได้รับความสนใจจากนายทุนทั้งชาวไทย ชาวจีนและชาวตะวันตกเข้ามาลงทุนในกิจการต่าง ๆ ทั้งโรงน้ำตาลทราย โรงสีข้าว โรงเลื่อย และโรงงานแปรรูปอาหารกระป๋อง

อุตสาหกรรมการผลิตน้ำตาลทราย ชาวจีนแต่จิวเป็นผู้ริเริ่มนำอ้อยมาแปรรูปเป็นน้ำตาลทรายในประเทศไทยและที่เมืองฉะเชิงเทรา ทำให้เมืองนี้มีการผลิตน้ำตาลเพื่อส่งเป็นสินค้าออก

มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) โดยมีการตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นในเมืองนี้จำนวนหลายโรง เห็นได้ว่าการผลิตน้ำตาลทรายเพื่อการค้าได้เจริญรุ่งเรืองแล้วที่เมืองนี้ ก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญาบาวริง จึงอาจกล่าวได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดด และเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของรัฐด้วย แต่หลังจากการทำสนธิสัญญาบาวริงแล้ว อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายไม่เป็นที่นิยมอีกต่อไป ทั้งรัฐยังหันมาส่งเสริมการทำนาปลูกข้าว เป็นสินค้าออก กระทั่งฉะเชิงเทรากลายเป็นเมืองอู่ข้าว อู่น้ำ ของภูมิภาคลุ่มน้ำบางปะกงเพราะเป็นเมืองศูนย์กลางการผลิตข้าวและค้าข้าว จนเป็นเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของเมืองนี้สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อมีการปลูกข้าวมากขึ้นรัฐจึงได้ส่งเสริมอุตสาหกรรมโรงสีข้าวขึ้นภายในเมืองนี้ ในอดีตการสีข้าวใช้แรงงานคนทั้งสีและทำการสีข้าวเป็นครั้งคราว เมื่อต้องการข้าวสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น เครื่องมือสำคัญประกอบด้วยครกและสากตำข้าวที่ทำด้วยไม้ ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นครกหินหรือครกปูนซีเมนต์ฝังดินที่มีความทนทานกว่าครกไม้ แต่ยังคงใช้แรงงานคน เช่นเดิม โรงสีข้าวในระยะแรก ๆ เรียกว่า โรงสีมือ ทำด้วยไม้ไฟจักสานและข้าวที่ได้จากการสีเรียกว่า ข้าวกล้อง สำหรับโรงสีข้าวเครื่องจักรได้ขยายกิจการออกจากกรุงเทพฯ มาที่เมืองฉะเชิงเทราก่อนเมืองอื่น ๆ เมื่อปี พ.ศ. 2419 เนื่องจากเมืองนี้มีการขยายพื้นที่ทำนาอย่างกว้างขวาง เมื่อมีโรงสีตั้งอยู่ใกล้ชุมชนทำให้การขนส่งข้าวสะดวกขึ้น อีกทั้งราคาข้าวได้ปรับตัวสูงขึ้นจึงมีส่วนผลักดันให้ชาวตะวันตก(ฝรั่ง) และชาวจีนเข้ามาลงทุนในธุรกิจโรงสีข้าวในเมืองนี้ โรงสีข้าวรุ่นแรก ๆ เป็นโรงสีขนาดเล็ก จนถึงปี พ.ศ. 2442 จึงมีการสร้างโรงสีข้าวขนาดใหญ่ถึง 5 โรง และในช่วงปี พ.ศ. 2463-2472 มีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 33 โรง สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราอย่างรวดเร็ว และมีโรงสีแห่งหนึ่งในเมืองฉะเชิงเทราประสบความสำเร็จในการทำข้าวหนึ่ง (Parboiled rice) ซึ่งเป็นภูมิปัญญาเกี่ยวกับการรักษาคุณภาพของข้าวให้มีระยะเวลาเก็บรักษาได้นานกว่าปกติ และเป็นที่นิยมกันมากในตลาดข้าวทั่วไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ ปัจจุบัน โรงสีข้าวได้มีการปรับตัวในเชิงธุรกิจ และมีกลยุทธ์การตลาดในหลายรูปแบบ เช่น โรงสีข้าววิวัฒน์ได้ปรับเปลี่ยนแนวทางธุรกิจมาสร้างแบรนด์ของตัวเอง โดยผลิตข้าวบรรจุถุงจำหน่ายเองคือข้าวหอมมะลิ トラไก่ชน และตราม้าบิน และได้เปลี่ยนเครื่องจักรแบบเดิมมาเป็นเครื่องจักรทันสมัย เช่น เครื่องคัดเมล็ดข้าว Color sorter และเครื่องบรรจุถุง สามารถเพิ่มกำลังผลิตขึ้น 2-3 เท่า จากภาวะโลกร้อนในปัจจุบันทำให้ข้าวหอมที่เก็บเกี่ยวแล้วสูญเสียความหอมไป โรงสีข้าววิวัฒน์จึงออกแบบโครงสร้างโรงสีใหม่เพื่อแก้ปัญหานี้โดยทำถังเก็บข้าวปรับอุณหภูมิ พัดลมเป่า หลังคาติดสปริงเกอร์ ออกแบบให้อากาศโพร์ทำให้รักษากลิ่นหอมของข้าวไว้ได้เหมือนข้าวใหม่ โรงสีขนาดใหญ่อีกหนึ่งแห่งหนึ่งคือ โรงสีศิริภิญโญเป็นโรงสีที่ประยุกต์ผลิตภัณฑ์ข้าวกล้อง

เหนียวออกมาจำหน่ายในตราสัญลักษณ์ “ขันทอง” และบุกเบิกการทำโปรแกรมบัญชีคอมพิวเตอร์ ธุรกิจโรงสีข้าวรายแรกของประเทศไทย

โรงสีข้าววังฆงคดตั้งอยู่ในนิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซิตี้ โรงสีแห่งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราชทรงมีพระราชดำรัสให้จัดสร้างขึ้นตามแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง โดยมีพระราชประสงค์เพื่อช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวนาในท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทรา ให้ดีขึ้น ด้วยการรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาและสหกรณ์การเกษตรชุมชนในราคายุติธรรม พร้อมจำหน่ายข้าวสารในราคาที่เหมาะสม โดยมีได้หวังผลกำไรจากการดำเนินงาน อุตสาหกรรมโรงสีข้าวในเมืองฉะเชิงเทราจะได้ผลประโยชน์ทั้งจากค่าจ้างสีข้าวและยังได้ปลายข้าว รำข้าวขายเป็นอาหารเลี้ยงสัตว์ได้อีกด้วย แต่รายได้ที่สำคัญจะมาจากการขายข้าวสาร นอกจากรับจ้างสีข้าวแล้วยังรับซื้อข้าวเปลือกสีเป็นข้าวสารขายทั้งภายในเมืองนี้และเมืองอื่น ๆ รวมทั้งส่งขายต่างประเทศด้วย ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งรายได้ทางเศรษฐกิจที่สำคัญแห่งหนึ่งของลุ่มน้ำบางปะกง

อุตสาหกรรมป่าไม้ในเมืองฉะเชิงเทรา ช่วงปี พ.ศ. 2420-2430 ชาวจีนได้เข้ามาตั้งโรงเลื่อยไม้ขึ้นในเมืองนี้ โดยได้รับสัมปทานเข้าไปตัดไม้และดำเนินกิจการโรงเลื่อย ดังนั้นวิถีชีวิตชาวบ้านรอบ ๆ พื้นที่ป่านอกจากทำนาแล้วหลังฤดูเก็บเกี่ยวก็จะมีอาชีพรับจ้างเลื่อยไม้ด้วยระยะแรกใช้เลื่อยมือแปรรูปเป็นไม้กระดาน ต่อมารัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมในภาคเอกชน เปิดโอกาสให้กลุ่มนายทุนเข้ามาทำสัมปทานป่าไม้แถบป่าแควระบม-สียัด บริษัท เอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด เป็นบริษัทแรกที่ได้เข้าไปทำไม้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2513 โดยตั้งโรงเลื่อยจักรอยู่ที่ตลาดเกาะขนุน หลังจากนั้นก็มีบริษัทอื่น ๆ ได้รับสัมปทานตามมา เช่น บริษัทพานทองค้าไม้ บริษัทฉะเชิงเทราทำไม้ บริษัทปราจีนทำไม้ เป็นต้น บริษัท เอื้อวิทยาพาณิชย์ จำกัด ได้ลงทุนสร้างทางรถไฟใช้หัวรถจักรพลังไอน้ำเพื่อเป็นเส้นทางชักลากและลำเลียงไม้ จากหมอนไม้ที่ตลาดกระทิงถึงโรงเลื่อยจักรที่ตลาดเกาะขนุน เพื่อแปรรูปไม้โดยใช้เลื่อยยนต์ขนาดใหญ่ ในปี พ.ศ. 2518 มีโรงเลื่อยเกิดขึ้นอีกหลายโรง โรงเลื่อยเหล่านี้รับซื้อไม้จากชาวบ้านในลักษณะไม้ใช้สอยชาวบ้านจะตัดไม้จากป่าไปขายที่โรงเลื่อยโดยใช้ควายเทียมเกวียนชักลากไม้ออกไปขายในหน้าแล้ง ส่วนหน้าน้ำชาวบ้านจะใช้การล่องแพซุงไปตามลำคลองท่าลาด หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงได้มีการนำรถจี๊ปญี่ปุ่นเข้ามาทำการชักลากและขนไม้แทนช้างและควาย (เกวียน) มากขึ้น จนกระทั่งมีการประกาศปิดป่าในปี พ.ศ. 2532 ขบวนการทำไม้สัมปทานจึงหมดไปเหลือแต่การทำไม้เถื่อน

อุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋อง สับปะรดจัดว่าเป็นพืชไร่ชนิดหนึ่งที่นิยมปลูกกันมากในเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะในพื้นที่ริมคลองท่าลาดเริ่มตั้งแต่ปากน้ำเจ้าโล้ไปจนถึงอำเภอสนามชัยเขต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงสน

พระทัยเรื่องการทำสับประดกระป๋อง เมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ในปี พ.ศ. 2433 พระองค์เสด็จทอดพระเนตรโรงงานทำสับประดกระป๋องที่สิงคโปร์ ทำให้ทรงทราบถึงลักษณะของโรงงานกรรมวิธีในการผลิตสับประดกระป๋อง เมื่อพระองค์เสด็จกลับประเทศไทยและได้เสด็จประพาสที่เมืองฉะเชิงเทราพบว่า เมืองนี้มีผลผลิตของสับประดเป็นจำนวนมากจึงทรงดำริว่าน่าจะตั้งโรงงานสับประดกระป๋องได้ ต่อมาได้มีนายทุนชาวจีนทำเรื่องขออนุญาตตั้งโรงงานสับประดกระป๋องขึ้นที่อำเภอบางคล้า จำนวน 2 โรง เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) เสด็จประพาสสมณชลปราจีนบุรี ในวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2455 พระองค์ได้เสด็จทอดพระเนตรโรงงานสับประดกระป๋องด้วย สรุปได้ว่า อุตสาหกรรมทำสับประดกระป๋องเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทยแล้วที่เมืองฉะเชิงเทรา โรงงานที่เกิดขึ้นนี้นับเป็นกิจการที่เจริญก้าวหน้ามากเพราะสามารถส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้ ทั้งยังช่วยให้ราษฎรมีงานทำด้วยการหันมารับจ้างทำงานในโรงงาน ปัจจุบันมีการตั้งโรงงานสับประดกระป๋องในเขตอำเภอแปลงยาว ซึ่งเป็นแหล่งโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าเกษตรกรรม

เมืองฉะเชิงเทรายังมีภาคอุตสาหกรรมอื่น ๆ เกิดขึ้นอีก เนื่องจากรัฐบาล พลเอก เปรม ติณสูลานนท์ เริ่มต้นนโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมส่งออกตามโครงการพัฒนาเศรษฐกิจพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern Seaboard) ฉะเชิงเทราเป็น 1 ใน 3 เมือง (ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง) ที่ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางการพัฒนาโดยเน้นพัฒนาและอนุรักษ์ทรัพยากรหลักทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม เร่งส่งเสริมอุตสาหกรรม ส่งเสริมประสิทธิภาพการผลิตด้านการเกษตร พัฒนาชุมชนศูนย์กลาง (ตามนโยบายการพัฒนาเมือง) เพื่อให้เป็นศูนย์กลางการคมนาคมและการพัฒนาอุตสาหกรรมแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร เนื่องจากมีผลผลิตมากทั้งสามารถรับผลผลิตจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ได้สะดวก และเป็นแหล่งผลิตอาหารที่ส่งจำหน่ายภายในประเทศและต่างประเทศ เมืองนี้จึงเปรียบเสมือนครัวของกลุ่มน้ำบางปะกง ครัวของภูมิภาคตะวันออก ครัวของเมืองหลวง และครัวโลก ดังนั้น เมืองฉะเชิงเทราจึงกลายเป็นศูนย์กลางความเจริญแห่งใหม่ และเป็นเมืองที่รองรับการกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ ตลอดจนเป็นประตูเปิดที่จะส่งผลผลิตให้กระจายไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศด้วย นอกจากนี้ ฉะเชิงเทรายังเป็นเมืองที่ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ส่งออกสินค้าอุตสาหกรรม เกษตรกรรมและศูนย์กลางการท่องเที่ยว รวมทั้งเป็นช่องทางการค้าสู่ภูมิภาคอินโดจีน ส่งผลให้ปี พ.ศ. 2531 ผลิตภัณฑ์มวลรวมด้านเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราในภาคอุตสาหกรรมสามารถทำรายได้ขึ้นมาเป็นอันดับหนึ่ง

ฉะเชิงเทราได้รับการส่งเสริมทั้งจากภาครัฐและภาคเอกชน โดยสนับสนุนให้มีปัจจัยพื้นฐานในการลงทุนอย่างพร้อมเพียง การตัดสินใจลงทุนตั้งโรงงานและนิคมอุตสาหกรรม

ในเมืองนี้ยังสอดคล้องกับทฤษฎีแหล่งที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต้นทุนการผลิตต่ำสุด (Least cost industrial location theory) ด้วยเหตุนี้จึงมีการตั้งโรงงาน นิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซีดี นิคมอุตสาหกรรมบางปะกงอินดัสเทรียลปาร์ค (BIP) และฉะเชิงเทรา ยังได้รับการส่งเสริมให้เป็นเมืองรองรับการบริการและที่อยู่อาศัย เพื่อขยายความแออัดของประชากรจากกรุงเทพฯ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยดึงดูดให้นักลงทุนหรือผู้ประกอบการเอกชนตัดสินใจเข้ามาลงทุนกิจการใหม่ ๆ การอุตสาหกรรมในเมืองนี้จึงเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ปัจจุบันมีโรงงานอุตสาหกรรมอยู่เกือบ 1,800 โรง หนึ่งในนั้นคือโรงงาน TOYOTA ซึ่งตั้งอยู่ที่นิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซีดี และตั้งอยู่ที่อำเภอบ้านโพธิ์ ทำให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นผู้ผลิตชิ้นส่วนยานยนต์ และกำลังพุ่งขึ้นสู่การเป็นศูนย์กลางการผลิตรถยนต์ในประเทศ การที่ภาคอุตสาหกรรมขยายตัวขึ้นเป็นอย่างมากนี้ สะท้อนให้เห็นว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีศักยภาพด้านอุตสาหกรรมค่อนข้างสูง เป็นแหล่งรวมของโรงงานสมัยใหม่ ซึ่งพร้อมไปด้วยระบบสาธารณูปโภค และเครื่องจักรกลอันทันสมัย มีผลผลิตหลากหลายได้คุณภาพตามมาตรฐานของการนิคมอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย

อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของเมืองฉะเชิงเทราโดดเด่นขึ้นมาในระยะเวลาอันรวดเร็ว เพราะเมืองนี้ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยว เนื่องจากเป็นเมืองที่มีต้นทุนทางธรรมชาติและต้นทุนทางวัฒนธรรมที่หลากหลาย และประวัติศาสตร์อันยาวนานของเมืองที่เต็มไปด้วยโบราณสถาน โบราณวัตถุอันงดงามด้วยศิลปกรรมที่ทรงคุณค่า ซึ่งได้รับการอนุรักษ์และฟื้นฟูบูรณะอย่างดี เช่น กำแพงเมือง ศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรี ตำหนักกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ (วัดเมือง) เป็นต้น เนื่องจากเมืองนี้มีราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์จึงส่งผลให้มีขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมที่หลากหลาย มีความแตกต่างและโดดเด่นจนเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละชาติพันธุ์ ทำให้ดึงดูดใจนักท่องเที่ยวเข้ามาเที่ยวชมเมืองนี้มากขึ้น และเมืองฉะเชิงเทราเองก็มีนโยบายในการอนุรักษ์ลักษณะท้องถิ่นทั้งทางกายภาพและสังคมของชุมชนตลาดเก่าโบราณหลายแห่งไว้ เพื่อผลทางเศรษฐกิจคือให้ชาวบ้านบางส่วนยังคงประกอบอาชีพค้าขายได้ และพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวด้วย ทำให้ชุมชนตลาดริมน้ำหลายแห่งต้องเปลี่ยนบทบาทเป็นขายการท่องเที่ยวในปัจจุบัน ซึ่งเป็นภาคเศรษฐกิจที่ทำรายได้มาก

บริการเป็นภาคเศรษฐกิจที่เติบโตมาพร้อมกับการขยายตัวทางการท่องเที่ยวและอุตสาหกรรมในเมืองนี้ จึงมีการเปิดกิจการทางด้านบริการต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น เฉพาะในเขตเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา ได้แก่ สถานีบริการน้ำมันจำนวน 10 แห่ง ศูนย์การค้าจำนวน 4 แห่ง ได้แก่ ห้างตะวันออกพลาซ่า ห้าง BIG C 1 ห้าง BIG C 2 ห้างตะวันออกคอมเพล็กซ์ และห้างโรบินสัน ตลาดสดจำนวน 6 แห่ง แยกเป็นตลาดเอกชน 3 แห่ง ได้แก่ ตลาดบ่อบัว ตลาดโสธร และตลาด

ขนส่งใหม่ นอกจากนั้นเป็นตลาดที่อยู่ในความดูแลของที่ทำการทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ได้แก่ ตลาดทรัพย์สินเก่า ตลาดทรัพย์สินใหม่ และตลาดศูนย์การค้าเก่า นอกจากนี้ยังมีตลาดขายส่งสินค้าที่สำคัญอยู่อีกหลายแห่ง เช่น ตลาดปองพล ตลาดเกือกกลุ และตลาดสดตามแหล่งชุมชนต่าง ๆ ปริมาณสินค้าส่งออกและนำเข้าโดยมีการนำเข้าทั้งจากต่างประเทศ กรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียง ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าเพื่อการอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน สรุปโดยภาพรวมเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราอยู่ในเกณฑ์ดีและมีแนวโน้มว่าจะขยายตัวสูงขึ้นอีกในอนาคต

บริการด้านการเดินเรือ ในอดีตชาวบ้านใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก เพราะการปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวเมืองฉะเชิงเทราส่วนมากอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ เรือจึงเป็นพาหนะสำคัญสำหรับการเดินทางไปมาติดต่อกันในชุมชนและต่างชุมชน รวมทั้งตัวเมืองกับระหว่างเมือง มีทั้งเรือพายและเรือแจว เมื่อเศรษฐกิจขยายตัวเรือกลไฟจึงถูกนำเข้ามาใช้ เพราะเป็นพาหนะที่สามารถเพิ่มสมรรถภาพการขนส่งตอบสนองความรวดเร็วของการสัญจรในแม่น้ำบางปะกง แต่เมื่อมีการสร้างสะพานฉะเชิงเทราเชื่อมฝั่งตัวเมืองกับฝั่งท่าข้ามแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2497 และต่อมามีการสร้างสะพานในเขตตัวเมืองเพิ่มขึ้นอีก ส่งผลให้การคมนาคมทางบกสะดวกและรวดเร็วมากขึ้น ทำให้ความต้องการใช้บริการเรือมีลดน้อยลง และอีกไม่นานนักเรือเมล์ก็ค่อย ๆ เลิกกิจการไป

บริการด้านรถยนต์ เมืองฉะเชิงเทรามีบริการด้านรถยนต์ทั้งรถโดยสาร รถสองแถว และรถตู้วิ่งระหว่างกรุงเทพฯ ไปถึงอำเภอต่าง ๆ โดยวิ่งผ่านตัวเมืองทุกสาย รวมทั้งมีรถประจำทางปรับอากาศรอบเมือง สำหรับบริการด้านการเดินรถของเอกชนในเมืองนี้เป็นที่รู้จักกันมานานคือ กิจการของ ชลอ สูดประเสริฐ (หนู) เจ้าของธุรกิจ หนูบริการ นอกจากนี้ยังมีทรานสปอร์ตของนิมิตรบริการ มหาจักรพรรดิเดินรถ ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 ได้มีผู้ประกอบการหน้าใหม่เกิดขึ้นอีกคือ บริษัท ประดิษฐ์รุ่งเรืองทัวร์ จำกัด ปัจจุบันฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีกิจการทางด้านบริการทั้งธนาคาร สถานีขนส่ง ร้านค้า ร้านอาหาร สถานบันเทิง โรงภาพยนตร์ โรงแรม ตลอดจนรีสอร์ทที่สามารถรองรับทั้งนักท่องเที่ยว และนักธุรกิจที่เดินทางเข้ามาในเมืองนี้ได้อย่างเพียงพอ วิธีการทำมาหากินของชาวเมืองฉะเชิงเทราที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้นนั้นมีหลากหลายอาชีพ แต่เมื่อพิจารณาโครงสร้างทางเศรษฐกิจของเมืองนี้ จะเห็นได้ว่าอาชีพที่ก่อให้เกิดรายได้เป็นอันดับหนึ่ง ก็ยังคงเป็นอาชีพด้านเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวเมืองนี้นั่นเอง และไม่ว่าจะมีวิธีการทำมาหากินในอาชีพใดก็ตาม ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวของชาวเมืองฉะเชิงเทรา เพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง และมีพัฒนาการจนกลายเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ในช่วงระยะเวลาที่ยาวนานถึง 156 ปี (พ.ศ. 2398-2554) ย่อมส่งผลกระทบต่อและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งเชิงบวกและเชิงลบ แห่งของ ผลกระทบในเชิง

บวก เกิดการลงทุนทางด้านเศรษฐกิจที่เมืองฉะเชิงเทรา จากการที่คนไทยไม่ชอบทำมาหากินทางการค้าขาย แต่ชาวจีนกลับสามารถทำได้ดี เห็นได้จากเริ่มต้นชาวจีนอพยพที่เข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินในเมืองฉะเชิงเทราจะเป็นแรงงานรับจ้าง แล้วต่อมามีเปลี่ยนแปลงสถานะเป็นพ่อค้าเจ้าของกิจการ โรงหีบอ้อย โรงสี โรงเลื่อย และการเดินเรือ ซึ่งล้วนเป็นการลงทุนทางด้านเศรษฐกิจทั้งสิ้น ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทราเปลี่ยนแปลงไปสู่ลักษณะเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เกิดการขยายตัวของระบบเงินตรา และพัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้ามากขึ้น ซึ่งต่อเนื่องยาวนานมาจนถึงช่วงปี พ.ศ. 2510-2519 เป็นช่วงที่รัฐบาลเน้นส่งเสริมบริษัทธุรกิจเกษตร ด้วยเหตุนี้ จึงมีกลุ่มธุรกิจเกษตรไทยรุ่งเรือง กลุ่มธุรกิจเกษตรของเบทาโกร กวางซุ่นหลี มิตรผล และบริษัท เจริญโภคภัณฑ์จำกัด (ซีพี) เข้ามาลงทุนผลิตอาหารสัตว์ เลี้ยงไก่แบบครบวงจร และเลี้ยงหมูในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา หลังจากที่มีรัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน ทำให้ดึงดูดทุนต่างประเทศเข้ามาโดยเฉพาะญี่ปุ่นเคลื่อนย้ายกระบวนการผลิตเข้ามายังเมืองฉะเชิงเทรา ที่เห็นได้ชัดคือบริษัทผลิตรถยนต์โตโยต้าเข้ามาลงทุนในนิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ที่อำเภอแปลงยาว และที่อำเภอบ้านโพธิ์

เมื่อมีการลงทุนทางเศรษฐกิจจึงส่งผลให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าที่เมืองฉะเชิงเทรา มาก่อนการทำสนธิสัญญาบาวริง และผู้ที่มีบทบาทสำคัญคือชาวจีนอพยพที่ได้นำเอาความรู้และประสบการณ์ต่าง ๆ จากบ้านเกิดเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในเมืองนี้ เช่น การทำน้ำตาลทรายจากอ้อย การค้ารูปแบบต่าง ๆ เช่น การค้าแร่ การค้าอ้อย การเป็นพ่อค้าคนกลาง การจัดทำบัญชีทางการค้า การทำไร่ ทำสวน การประมง กิจการโรงสีข้าว การทำสับประรดกระป๋อง เป็นต้น ส่งผลให้เมืองฉะเชิงเทรามีพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจจากการผลิตแบบพอยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า โดยเฉพาะการขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้ากับต่างประเทศ ปัจจัยการผลิตข้าวที่สำคัญที่สุดคือที่ดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเห็นความสำคัญในเรื่องนี้จึงได้ส่งเสริมด้วยการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่ดินเพื่อการทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมและความสำคัญของที่ดินในเมืองนี้ยิ่งทวีมากขึ้นในช่วงเวลาต่อมา เนื่องจากเป็นพื้นที่ในกลุ่มน้ำที่มีน้ำท่าและน้ำชลประทานอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชาวนาเมืองนี้สามารถปลูกข้าวได้ถึงปีละ 3 ครั้ง นอกจากใช้ที่ดินเพื่อทำการเกษตรกรรมแล้ว ยังใช้ประโยชน์ในด้านอุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและบริการด้วย ปัจจุบันพื้นที่ในเขตอำเภอต่าง ๆ ของเมืองนี้จะถูกนายทุนกว้านซื้อเพื่อนำมาดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ฟาร์มสัตว์ขนาดใหญ่ ไร่มะม่วง หรือที่ตั้งโรงงาน บางรายซื้อที่ดินไว้เพื่อเก็งกำไร ภายหลังจากโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกได้เริ่มดำเนินการตามนโยบายในพื้นที่ของเมืองนี้ เมื่อปี พ.ศ. 2539 จึงมีการขยายเส้นทางคมนาคมเดิมให้สะดวกยิ่งขึ้นรวมทั้งสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น ถนน โรงไฟฟ้า

การประปา ฯลฯ ทำให้พื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเกิดนิคมอุตสาหกรรมหลายแห่ง และมีการลงทุนจากภาคอุตสาหกรรมเข้ามาเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่ดินเพื่อใช้ทางด้านอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น

เกิดการจ้างแรงงานขึ้นภายในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา นับจากการทำสนธิสัญญาบาวริงเป็นต้นมา รัฐมีนโยบายพัฒนาประเทศให้เจริญรุ่งเรืองทัดเทียมกับประเทศตะวันตก ทำให้เกิดความต้องการแรงงานมากขึ้น ชาวจีนเป็นกลุ่มแรงงานที่มีประสิทธิภาพในการทำงานสูงแต่ค่าจ้างต่ำ และมีความชำนาญดีกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ดังนั้น แรงงานชาวจีนจึงเป็นที่ต้องการของนายจ้างมาก เช่น ในอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลทราย ส่วนแรงงานในไร่อ้อยมีทั้งชาวจีน ชาวลาวและคนไทย และในพื้นที่ของเมืองนี้ยังมีธุรกิจ โรงเลื่อย บ่อนการพนัน โรงฝิ่น ท่าเรือสินค้า และโรงสีข้าว กิจกรรมส่วนใหญ่แล้วแต่เป็นแรงงานชาวจีน โดยทำงานเป็นจับกัง กุ๊ลิแบกหามงานหนัก ๆ ทั้งสิ้น แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เริ่มมีแรงงานคนไทยและชาวจีนทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปภายใน โรงสีข้าวของเมืองนี้ เนื่องจากเมืองฉะเชิงเทรามีประชากรหลากหลายชาติพันธุ์ ทำให้แรงงานในเมืองนี้นอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาวไทย มอญ ของ แยก (มุสลิม) เขมร และลาว โดยเฉพาะแรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) จะมีมากกว่าแรงงานกลุ่มอื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงมีที่ตั้งติดต่อกับอีสานตอนใต้ทำให้ง่ายต่อการอพยพลงมาของแรงงานเหล่านี้ และเมื่อเมืองฉะเชิงเทราเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเต็มตัว ประกอบกับระบบการศึกษาสมัยใหม่เข้ามา ทำให้เด็กรุ่นใหม่ที่มีโอกาสศึกษานิยมทำงานตามโรงงานอุตสาหกรรมหรือย้ายไปทำงานในเมืองกันเป็นส่วนใหญ่ แม้กระทั่งชาวบ้านในแถบอำเภอรอบนอกบางกลุ่มก็มีวิถีเป็นแรงงานรับจ้างด้วย จากปลายปี พ.ศ. 2510 มาจนถึงปลายปี พ.ศ. 2520 รัฐบาลมีนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจเน้นการส่งออกทั้งทางด้านบริการและสินค้าอุตสาหกรรม บริษัทข้ามชาติหลายแห่งย้ายเข้ามาลงทุนในประเทศไทย เพื่อแสวงหาประโยชน์จากต้นทุนที่ต่ำกว่า โดยเฉพาะจากแรงงานราคาถูก เห็นได้ชัดในปี พ.ศ. 2529 จำนวนแรงงานภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก หลังจากมีนิคมอุตสาหกรรมเวลโกรว์ และนิคมอุตสาหกรรมเกตเวย์ซีตีตั้งขึ้นแล้ว ทำให้มีการจ้างงานในภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น

การที่ฉะเชิงเทราเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกง ส่วนหนึ่งก็ด้วยการรับวิทยาการจากต่างชาติ ทั้งความเชื่อ ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี ภูมิปัญญาและเทคโนโลยีในการประกอบอาชีพ เช่น การต่อเรือประมง เรือสำเภา การทำสวนยกทรง โรงสีข้าว ใช้เครื่องจักรของชาวตะวันตก (ฝรั่ง) เป็นต้น

หลังจากที่ประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 มีเงินลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศไหลเข้าเป็นจำนวนมาก นักลงทุนเหล่านี้

นำเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาด้วย เช่น บริษัทเจริญโภคภัณฑ์ร่วมกับบริษัทอเมริกันเพื่อเข้าถึงเทคโนโลยีการผลิตไก่พันธุ์ดี และการผลิตอาหารสัตว์ที่เหมาะสม จากปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา เมืองฉะเชิงเทรากลายเป็นแหล่งประกอบชิ้นส่วนนำเข้าเพื่อผลิตรถยนต์ คอมพิวเตอร์ อุตสาหกรรมเครื่องใช้ไฟฟ้า ฯลฯ

การตั้งชุมชนภายในเมืองฉะเชิงเทรา เนื่องจากเมืองนี้มีความสำคัญทางเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์การเมือง การปกครองต่อรัฐมาแต่ครั้งสมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน เมื่อพัฒนาการของการตั้งเมืองฉะเชิงเทรา พบว่า สอดคล้องกับทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานที่ว่า สภาพธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เส้นทางการค้า การสงครามและการป้องกันประเทศ ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญในการเลือกทำเลตั้งถิ่นฐาน ด้วยสภาพที่ตั้งและบทบาทของการเป็นเมืองหน้าด่านทำให้รัฐต้องเสริมกำลังคนเพื่อให้เมืองนี้มีความเข้มแข็ง ด้วยเหตุนี้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ไทยต้องทำศึกสงครามกับลาว และรบกับญวนในเขมรเป็นเวลานานกว่า 14 ปี เมื่อชนะศึกจึงทำการกวาดต้อนครอบครัวชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราและพนมสารคาม ตั้งเป็นชุมชนหลายแห่งริมฝั่งน้ำคลองท่าลาด เช่น บ้านเลื้อ บ้านนาเหล่าน้ำ บ้านนาเหล่าบก บ้านเมืองกาย บ้านเตาเหล็ก บ้านเชียงใต้ บ้านเมืองแมด บ้านท่าเกวียน เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีชาวเขมรทั้งที่ถูกกวาดต้อนและอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งชุมชนอยู่แถบบ้านดงน้อย อำเภอราชสาส์น และที่บ้านหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว ชาวจีนเริ่มอพยพเข้ามายังพื้นที่ตอนในซึ่งเป็นแหล่งชุมทางการค้าของป่า โดยตั้งเป็นชุมชนบ้านท่าเกวียนและบ้านเกาะขุ่น ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านท่าถ่านขึ้นเป็นเมืองพนมสารคาม และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) โปรดเกล้าฯ ให้โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านชำป่างามตั้งขึ้นเป็นเมืองสนามไชยเขตร

การที่พื้นที่บางส่วนของเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทราย ทำให้เมืองนี้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว เช่น ชุมชนการผลิตน้ำตาลทรายที่บ้านบางคล้า บ้านท่าไข่ บ้านสัมปทวน บ้านใหม่ บ้านสนามจันทร์ บ้านทรายมูล เป็นต้น และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) รัฐมีนโยบายให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางการบริหารของมณฑลปราจีนบุรี ทำให้เมืองนี้เกิดการพัฒนาตนเองในหลาย ๆ ด้าน รวมทั้งการค้าและบริการด้วย อีกทั้งมีการสร้างถนนเป็นเส้นทางคมนาคมทางบกไม่ว่าจะเป็นทางรถยนต์หรือรถไฟ การตั้งถิ่นฐานของชาวเมืองก็เริ่มย้ายมาเกาะตัวอยู่ตามแนวถนน และเป็นปัจจัยสำคัญที่มีการดึงดูดในการตั้งหลักปักฐานหนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ จนกลายเป็นชุมชนใหญ่และกลายเป็นตัวเมืองในที่สุด เมื่อเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-ฉะเชิงเทราเปิดใช้งานแล้ว ส่งผลให้เกิดชุมชนจากบริเวณสถานีรถไฟเดิม (ตลาดบ่อบัว) ลงมาทางใต้เป็นย่านที่อยู่อาศัยจนถึงบริเวณวัดโสธรวรารามวรวิหาร และบริเวณ

ร้านค้าที่มีการก่อสร้างขึ้นตามแนวยาวของถนนมหาจักรพรรดิ การขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้า ทำให้มีการขยายพื้นที่ในการทำนาปลูกข้าวโดยการขุดคลองเข้าไปในพื้นที่ว่างเปล่า จึงเป็นการชักจูงให้ราษฎรกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐาน ชุมชนหมู่บ้านใหม่จึงก่อตัวขึ้นตามริมคลองขุดใหม่ บางชุมชนมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เพราะเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญในการติดต่อกับกรุงเทพฯ และยังใช้เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้า จึงมีการตั้งเป็นตลาดเพื่อทำการค้าในท้องถิ่นอยู่หลายแห่ง เช่น ตลาดคลองสวน ตลาดปากคลองท่าถั่ว ตลาดปากคลองเปรี้ง เป็นต้น เมื่อมีการตัดถนนเป็นทางหลวงแผ่นดินหลายเส้นทางผ่านเข้ามาในอำเภอเมืองและผ่านไปยังอำเภอใกล้เคียง รวมทั้งการสร้างถนนในเขตเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา ส่งผลให้เกิดการตั้งชุมชนขึ้นตามเส้นทางถนนเหล่านั้น และบางชุมชนกลายเป็นย่านการค้า พื้นที่อำเภอบางปะกงเป็นส่วนหนึ่งของเขตเศรษฐกิจใหม่ตามโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern seaboard) จึงกลายเป็นที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมล้วนส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชน และเกิดการตั้งชุมชนใหม่ ๆ ขึ้นขยายออกไปโดยรอบ เช่น ชุมชนท่าสะพาน ชุมชนตลาดบางวัว ชุมชนตลาดบางเกลือ ชุมชนท่าข้าม เป็นต้น จะเห็นได้ว่า การเติบโตของชุมชนในเมืองฉะเชิงเทราตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์มีพัฒนาการและส่งผลให้เมืองนี้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว

ในอดีตฉะเชิงเทราเป็นเมืองชุมทางและเป็นเส้นทางขนส่งส่วย จากเมืองต้นทางหัวเมืองลาว หัวเมืองอีสาน หัวเมืองเขมร หัวเมืองตะวันออก ผ่านเมืองมณฑลบุรี กบินทร์บุรี ปราจีนบุรี เข้ามายังแม่น้ำบางปะกงเมืองฉะเชิงเทรา แล้วส่งต่อไปกรุงเทพฯ ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริงแห่งรายได้ที่สำคัญของรัฐคือ สินค้าออกที่ได้จากส่วยนั่นเองรวมทั้งผลผลิตจากป่าของเมืองนี้ เช่น ไม้ซุงที่นำมาแปรรูปในโรงเลื่อย ถ่าน ฟืน น้ำมันยาง จี๊ได้ และเร่ว ขนใส่เรือนำไปขายที่กรุงเทพฯ และหัวเมืองโดยรอบ เกิดเป็นรายได้ให้แก่ผู้ประกอบการและยังเป็นภาษีอากรรายได้ของรัฐด้วย ที่สำคัญคือรายได้จากการค้ากับต่างประเทศ ด้วยบทบาทของเมืองท่าที่มีพ่อค้าและเรือสินค้าเข้ามาทำการค้าขาย ซึ่งสินค้าพื้นเมือง ได้แก่ น้ำตาลทราย ของป่า ไม้ และข้าว เป็นที่ต้องการของต่างประเทศในเวลานั้นมาก ความรุ่งเรืองทางการค้าและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่รัฐได้ทั้งส่วยสาอากร ภาษีจากการตั้งด่านซึ่งมีเพียงแห่งเดียวในประเทศที่เมืองฉะเชิงเทราต้องส่งขึ้นพระคลังหลวง ด้วยวิธีที่หลากหลายอาชีพของชาวบ้านเมืองนี้จึงมีผลผลิตเป็นสินค้าชนิดต่าง ๆ ก่อเกิดรายได้เพื่อเลี้ยงตนเอง ครอบครัว และเสียภาษีอากรให้รัฐ เช่น รายได้จากภาษีน้ำตาลทราย รายได้จากภาษีการขุดคลอง รายได้จากค่าธรรมเนียมเรือผ่านเข้า-ออกประตูน้ำ รายได้จากอากรตลาด รายได้จากอากรบ่อนเบี้ยและฝิ่น รายได้จากอากรจาก รายได้จากอากรค่าน้ำ รายได้จากการทำป่าไม้ รายได้จากอากรค่านา รายได้จากภาษีศุลกากร รายได้จากการรังวัดที่ดิน รายได้จากการค้าขายควาย รายได้จากโรงฆ่าสัตว์ และที่สำคัญคือฉะเชิงเทราเป็น 1 ใน 3 เมืองแรก

ของโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern seaboard) และเป็นเมืองที่มีนิคมอุตสาหกรรมเกิดขึ้นหลายแห่ง มีการลงทุนใหม่ ๆ โดยนักลงทุนจากต่างชาติเข้ามาตั้งโรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดรายได้เข้ารัฐในรูปของภาษีเป็นจำนวนมาก ดังนั้นเมืองฉะเชิงเทราเป็นแหล่งรายได้ของรัฐและสามารถเลี้ยงตัวเองได้ในทางเศรษฐกิจ

ฉะเชิงเทราจากเมืองขึ้นจัตวาพัฒนาสู่การเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ ฉะเชิงเทราเป็นเมืองเก่าที่ตั้งขึ้นมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ด้วยทำเลที่ตั้งจึงมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์เพราะเป็นจุดสลับกันของแม่น้ำบางปะกงและคลองท่าลาด ซึ่งสามารถเชื่อมต่อไปยังหัวเมืองเขมรและลาว ทำให้มีผู้คนอาศัยตั้งหลักปักฐานอยู่อย่างหนาแน่น อยุธยาจึงพยายามควบคุมเมืองนี้อย่างใกล้ชิดเพื่อเป็นด่านป้องกันภัยและชุมนุมพลในยามสงคราม รวมทั้งเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำหรับบ้านเมืองทั้งในยามสงบและยามสงคราม ส่วนทำเลที่ตั้งใหม่อยู่ห่างจากทะเลเข้ามาตามลำน้ำบางปะกงประมาณ 24 กิโลเมตร ยังคงเป็นที่ตั้งสำคัญทางยุทธศาสตร์และการค้า เมื่อแรกตั้งกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ เป็นไปในลักษณะของเมืองที่อยู่ติดกับกรุงเทพฯ ทางทิศตะวันออก จึงถูกจัดให้เป็นแค่หัวเมืองขึ้นจัตวาและผู้ปกครองเป็นได้แค่เพียง “ผู้รับ” เท่านั้น ต่อมาฉะเชิงเทราต้องมียุทธศาสตร์เป็นเมืองหน้าด่าน และภายหลังรัฐได้ตั้งเมืองพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตรขึ้นเป็นเมืองหน้าด่านอีกชั้นหนึ่ง โดยให้ขึ้นตรงกับเมืองฉะเชิงเทราในฐานะเมืองบริวาร นอกจากนี้ ยังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจการค้าระหว่างประเทศ ทั้งการส่งถ่ายและผลิตสินค้าส่งให้เมืองหลวง ทำให้เมืองฉะเชิงเทราถูกปกครองอย่างใกล้ชิดจากกรุงเทพฯ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เป็นยุคที่มีการปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัย เพื่อตั้งรับกับอิทธิพลตะวันตกที่แผ่ขยายเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมืองฉะเชิงเทราจึงถูกเลือกให้เป็นที่ตั้งของศาลาว่าการมณฑลปราจีนบุรี ด้วยเหตุนี้ ฉะเชิงเทราจึงต้องเปลี่ยนโฉมเพื่อรับกับบทบาทใหม่คือ การเป็นเมืองหลวงของมณฑลปราจีนบุรีหลังการปฏิรูประบบบริหารที่รวมศูนย์อำนาจ อำนาจรัฐจากส่วนกลางได้แผ่กระจายออกมาครอบงำเมืองฉะเชิงเทรามากขึ้น ตั้งแต่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-4 (พ.ศ. 2504-2524) รัฐมีนโยบายในการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเพื่อการส่งออก โดยใช้พื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นจุดเริ่มต้น ด้วยเหตุนี้ ฉะเชิงเทราจึงได้รับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานไปสู่ความเป็นเมืองที่มีความทันสมัยมากขึ้นตามลำดับ

จนกระทั่งถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) ซึ่งมีโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก (Eastern Seaboard) โครงการนี้ได้กำหนดให้เมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรมเกษตร รวมทั้งเป็นศูนย์กลาง

ทางเศรษฐกิจ การค้า บริการและสังคม ซึ่งรัฐมีนโยบายกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ มาสู่เมือง
 ฉะเชิงเทรา โดยให้มีลักษณะเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ เพื่อสกัดกั้นการอพยพจากชนบทเข้าสู่
 กรุงเทพฯ และให้ฉะเชิงเทราเป็นเมืองรองรับแรงงานใหม่ในอนาคต กระทั่งมาถึงแผนพัฒนา
 ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) กำหนดให้ฉะเชิงเทราเป็นพื้นที่เป้าหมายสำคัญของการพัฒนาเมืองหลัก
 และเมืองศูนย์กลางความเจริญ จึงได้มีการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมเวสต์โกรว์ขึ้นมาในปี พ.ศ.2532
 และในแผนพัฒนา ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) พื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นส่วนหนึ่งของเขต
 เศรษฐกิจใหม่ของประเทศ และเป็นแหล่งอุตสาหกรรมรองรับการกระจายความเจริญจากกรุงเทพฯ
 ตลอดจนเป็นประตูเปิดเชื่อมไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) หลังจากที่โครงการ Eastern
 seaboard ดำเนินการมาแล้วกว่า 30 ปี ส่งผลให้ฉะเชิงเทรากลายเป็นย่านอุตสาหกรรม ชุมชนเมือง
 การบริการและที่อยู่อาศัย ประกอบกับเป็นเมืองที่มีพื้นฐานทางด้านเกษตรกรรม เป็นแหล่งผลิต
 อาหารเพื่อเลี้ยงประชากรในกลุ่มน้ำบางปะกง ในภูมิภาคตะวันออกและอื่น ๆ รวมทั้งกรุงเทพฯ
 ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองอู่ข้าวอู่น้ำที่มีความมั่นคงด้านอาหาร

ปัจจุบันมีการสร้างถนนหลายสายเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมต่อเมืองฉะเชิงเทราเข้ากับ
 กรุงเทพฯ และการที่สนามบินสุวรรณภูมิอยู่ใกล้เพียง 20 กิโลเมตร จนเปรียบเสมือนชานกรุงเทพฯ
 มีการนำความเจริญ แบบเมืองหลวงมาสู่เมืองนี้ จะเห็นได้ว่า ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีลักษณะ
 ของการพัฒนาที่มีความต่อเนื่องในตัวเอง (Intrinsic continuity) และมีศักยภาพแห่งการพัฒนาเหมาะ
 ที่จะศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ ศูนย์ราชการแห่งใหม่ และการเป็นเมืองรองของกรุงเทพฯ

ผลกระทบในเชิงลบ เมื่อฉะเชิงเทราพัฒนาการทางเศรษฐกิจจนกลายเป็นเมืองสำคัญ
 คือทรัพยากร ธรรมชาติถูกทำลาย เช่น การบุกรุกพื้นที่ป่าไม้ของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่เข้ามาแสวงหา
 ผลประโยชน์ เพราะอุตสาหกรรมป่าไม้ก่อให้เกิดรายได้มหาศาล ข้อมูลที่ได้จากภาพถ่ายดาวเทียม
 เมื่อปี พ.ศ. 2539 พบว่า พื้นที่ป่าไม้ที่มีสภาพสมบูรณ์เหลืออยู่เพียง 25% เท่านั้น การลดลงอย่าง
 รวดเร็วของพื้นที่ป่าไม้นี้เกิดจากหลายสาเหตุ ทั้งการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า การถางป่าเพื่อทำไร่
 การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรทำให้มีความต้องการที่ดินในการปลูกบ้านเพื่ออยู่อาศัยและ
 ทำมาหากินเพิ่มขึ้น ตลอดจนการใช้พื้นที่ป่าไม้เพื่อการพัฒนาในด้านต่าง ๆ อันเนื่องมาจากนโยบาย
 ของรัฐ ได้แก่ นโยบายส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ นโยบายด้านความมั่นคง นโยบายการให้สัมปทานตัด
 ไม้ในเขตป่าสงวน นโยบายการปลูกป่าภาคเอกชน และความไม่แน่นอนของนโยบายเกี่ยวกับ
 ผู้บุกรุก เหตุปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ส่งผลให้ป่าไม้ในเมืองฉะเชิงเทราลดลงทั้งในด้านปริมาณและ
 คุณภาพของทรัพยากรป่าไม้ รวมถึงการบุกรุกที่ดินและสภาพดินเสื่อมโทรม

พัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทรา หากมองในเรื่องการใช้ทรัพยากรดิน
 สามารถแบ่งออกเป็น 3 ช่วง ตามลักษณะของรูปแบบการผลิตหลัก ๆ คือช่วงแรก (พ.ศ. 2398-2510)

เป็นช่วงการขยายตัวของการเกษตรที่เน้นการปลูกข้าว ช่วงที่สอง (พ.ศ. 2511-2521) เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Mono cropping) โดยนำปัจจัยภายนอกเข้ามาใช้ในระบบการผลิต เช่น เครื่องจักรกล สารเคมี ยาปราบศัตรูพืช และการปลูกพืชซ้ำ ๆ กันเป็นระยะเวลานาน มีการใช้ปุ๋ยเคมีในปริมาณมากส่งผลทำให้ดินมีลักษณะแน่น แข็งและความอุดมสมบูรณ์ต่ำ หากสภาพดินเสื่อมโทรมมาก ๆ ก็จะทำให้การเพาะปลูกไม่ได้ในระยะยาว ช่วงที่สาม (พ.ศ. 2522-2554) รูปแบบการใช้ที่ดินเปลี่ยนไปโดยถูกใช้เพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจมากขึ้น เช่น การเลี้ยงกุ้ง กุ้งดำ กุ้งขาว กุ้งก้ามกราม และปลากะพง เป็นต้น การเลี้ยงกุ้งกุลาดำที่การจัดการกับระบบบำบัดน้ำไม่ดีพอ ทำให้น้ำเน่าเสียจากนากุ้งถูกปล่อยลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติ และในระยะยาวทำให้เกิดปัญหาดินเค็ม และยังทำให้ป่าชายเลนอันเป็นแหล่งกำเนิดของสัตว์น้ำนานาชนิดทั้งปลา กุ้ง หอย ปู ถูกบุกรุกจนพื้นที่ลดลงอย่างรวดเร็ว ป่าชายเลนจึงถูกเปลี่ยนเป็นนากุ้ง บ้านจัดสรรและบ้านพักตากอากาศไปจนเกือบหมด จากการทำชาวบ้านเริ่มตั้งหลักปักฐานตามพื้นที่ชายฝั่งทะเล สองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา ต่อมาได้บุกเบิกเข้าไปทำการเพาะปลูกในพื้นที่ดินดอนในมากขึ้นเรื่อย ๆ กระทั่งเข้าไปในพื้นที่ป่าเป็นเรื่องของความต้องการที่ดินเพื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจขนาดใหญ่ ทั้งการสัมปทานไม้ การขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ โครงการพัฒนาของรัฐตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้แก่ การสร้างฝาย อ่างเก็บน้ำ ถนนหนทาง ฯลฯ ทำให้พื้นที่ป่าในเขตเมืองนี้ลดลงอย่างรวดเร็ว และที่นาบางส่วนได้ถูกเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยและโรงงานอุตสาหกรรม ทำให้พื้นที่การเพาะปลูกลดลง แนวโน้มการใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคเพิ่มขึ้น ส่งผลให้ปริมาณการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกไม่เพียงพอตามความต้องการ การดำเนินนโยบายพัฒนาของรัฐโดยไม่ได้คำนึงถึงความจำกัดของทรัพยากรน้ำและศักยภาพของกลุ่มน้ำบางปะกง ทำให้เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรา นับตั้งแต่ดำเนินนโยบาย Eastern seaboard จนกลายเป็นความขัดแย้งที่ขยายตัวรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ บวกกับสถานการณ์ภัยแล้ง ส่งผลให้เกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำโดยเฉพาะเมื่อรัฐมีโครงการเร่งด่วน คือ โครงการผันน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าสู่คลองพระองค์เจ้าไชยานุชิต เพื่อส่งน้ำต่อเข้าระบบน้ำของบริษัทอีสวอเตอร์ เพื่อกระจายน้ำสู่เมืองชลบุรีและระยองต่อไป ซึ่งโครงการดังกล่าวเท่ากับแย่งน้ำในพื้นที่ของเมืองฉะเชิงเทราส่งไปยังเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออก เพื่อรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ซึ่งส่งผลกระทบต่อการทำมาหากินของราษฎรในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นอย่างมาก

ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมภายในเมืองฉะเชิงเทรา การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ของวิถีชีวิตผู้คนเมืองฉะเชิงเทราที่ต้องเผชิญ ด้วยนโยบายการพัฒนาประเทศจากการพลิกพื้นที่ที่เคยอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ให้กลายเป็นแหล่งอุตสาหกรรมขนาดใหญ่อย่างเต็มรูปแบบ ส่งผลให้เกิดปัญหาการทิ้งน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม น้ำเสียจากแหล่งชุมชน น้ำเสียจากแหล่งเกษตรกรรม

ทั้งจากฟาร์มปศุสัตว์ เป็ด ไก่ หมู ควาย และการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ส่วนใหญ่ระบายน้ำเสียลงสู่ลำคลอง สายต่าง ๆ รวมทั้งแม่น้ำบางปะกง โดยไม่ได้รับการบำบัดให้กลายเป็นน้ำดีก่อนที่จะปล่อยทิ้ง รวมทั้งการตั้งโรงไฟฟ้าบางปะกงทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยน เนื่องจากมีการระบายน้ำหล่อเย็นลงสู่แม่น้ำ ทำให้เกิดมลพิษทำลายความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำธรรมชาติ เป็นผลให้ทรัพยากรสัตว์น้ำลดน้อยลง น้ำในแม่น้ำเกิดการเน่าเสียบ่อยครั้ง ส่งผลกระทบต่อแหล่งอาหารที่อยู่ใกล้โรงงานอุตสาหกรรม เช่น การเลี้ยงปลากระชังของชาวบ้านแถบปากแม่น้ำบางปะกง เมื่อคุณภาพน้ำมีปัญหาครั้งใดก็มักทำให้ปลาในกระชังลอยขึ้นมาตายเป็นจำนวนมาก รวมทั้งจากเกษตรกรที่ใช้สารเคมีและวัตถุมีพิษ โดยเฉพาะสารเคมีที่ปนเปื้อนลงสู่แม่น้ำก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในพื้นที่นอกภาคการเกษตรแถบลุ่มน้ำบางปะกงเป็นอย่างมาก รวมทั้งปัญหาการขาดพื้นที่สำหรับการขยายตัวของเมือง ทำให้มีการรุกกล้าที่ดินจากการปลูกสร้างอาคารที่พักอาศัย การบุกรุกที่ดินสาธารณะ เช่น พื้นที่ที่เคยเป็นคลองซอยถูกถมเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม หรือการถมพื้นที่ทำถนนและที่อยู่อาศัยขวางทางน้ำ ทำให้เกิดสภาพน้ำไหลช้ามาก หรือน้ำนิ่งวัชพืชขึ้นเป็นจำนวนมากทั้งฝักตบชวาและอื่น ๆ ทำให้ทางน้ำ แหล่งน้ำตื้นเขิน

ในพื้นที่เมืองฉะเชิงเทรายังพบปัญหาขยะพิษและกากอุตสาหกรรมอยู่บ่อยครั้ง ผลกระทบที่ตามมาชาวบ้านต้องทนสูดดมกลิ่นเหม็นจากกองขยะและน้ำเสีย บางรายถึงกับมีอาการเวียนศีรษะ คลื่นไส้ แสบจมูก ไปจนถึงแน่นหน้าอก รวมทั้งปัญหาจากขยะมูลฝอยของเทศบาลเมืองฉะเชิงเทราและเทศบาลอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอกใช้วิธีการกำจัดขยะโดยวิธีเทกองบนพื้น (Open dumping) และวิธีกองบนพื้นแล้วเผา (Open burning) ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาเรื่องกลิ่น เศษขยะปลิวกระจาย เกิดการปนเปื้อนลงสู่แหล่งน้ำและการแพร่กระจายของเชื้อโรค นอกจากนี้ยังมีขยะติดเชื้อและกากของเสียอันตราย ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากโรงงานอุตสาหกรรม และขยะติดเชื้อโรคจากโรงพยาบาล ปัจจุบัน มีการทิ้งรวมไปกับขยะมูลฝอยทั่วไปเป็นส่วนใหญ่ ปัจจุบัน สภาวะอากาศโลกเปลี่ยนแปลงและแปรปรวนอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะในช่วงหน้าแล้งที่เมืองฉะเชิงเทราอากาศร้อนอบอ้าวมาก สภาวะเช่นนี้มีสาเหตุสำคัญมาจากฝีมือมนุษย์นั่นเอง จึงก่อให้เกิดผลกระทบต่อสุขภาพของชาวเมืองนี้ ทั้งผลกระทบต่อสุขภาพทางกาย ผลกระทบต่อสุขภาพทางจิต และผลกระทบต่อสุขภาพทางสังคม

ปัญหาที่เกิดจากแรงงานต่างด้าว เมื่อชาวจีนจำนวนมากอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่ในเมืองฉะเชิงเทรา มักรวมกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือระหว่างกันในกลุ่มผู้มาก่อนและกลุ่มผู้มาใหม่ และมักมีการตั้งหัวหน้าที่ได้รับการยอมรับนับถือกันในกลุ่มเรียกว่า ตัวเหี้ย ที่แปลว่า พี่ใหญ่ การรวมกลุ่มเป็นจำนวนมากเช่นนี้จึงมีทั้งคนดีและคนไม่ดีปะปนกัน บางพวกก็ตั้งหน้าทำมาหากิน ไม่ได้ก่อความเดือดร้อนแต่อย่างใด บางพวกก็เข้าร่วมกลุ่มกระทำความผิดเป็นอั้งยี่ ก่อความเดือดร้อน

ทำให้เกิดปัญหาในการปกครองหลายครั้ง แต่ครั้งที่สำคัญที่สุดคือ เหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2391 เกิดกบฏอั้งยี่สถานการณ์รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งทางการต้องส่งกองทัพหลวงมาปราบปราม ในที่สุดพวกจีนอั้งยี่ถูกจับได้ เมื่อชำระความแล้วให้ประหารชีวิตพวกหัวหน้าใหญ่แกนนำทั้งหมดที่ แทนประหารวัดปีตุลาธาธาธาธา (วัดเมือง) ส่วนผู้ร่วมเหตุการณ์ระดับล่างจำนวนมากได้รับการปล่อยตัว เหตุการณ์ความวุ่นวายที่พวกอั้งยี่ก่อขึ้นนั้น ส่งผลเป็นปัญหาทางด้านเศรษฐกิจด้วย เนื่องจากรัฐบาลต้องทำการปราบปรามเพื่อให้ราษฎรมั่นใจในการปกครอง และเพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง รัฐบาลจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนมากไม่น้อยเสียทั้งเวลาและเงินทอง นอกจากนั้นแล้วยังก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของทางราชการและของราษฎรอีกด้วย ส่วนผลกระทบต่อสังคม จากการทำอั้งยี่หลายกลุ่มก่อการวิวาทกันนั้น ได้สร้างความปั่นป่วนขึ้น ในท้องที่ที่เกิดเหตุ ราษฎรที่ไม่มีส่วนรู้เห็นในเหตุการณ์ต้องพลอยรับเคราะห์ไปด้วย จนมาถึงยุคพืชเศรษฐกิจเฟื่องฟู หลงจู้ที่เป็นเจ้าของกิจการพืชไร่และป่าไม้ส่วนหนึ่งได้เข้าไปพัวพันกับ ขบวนการลักลอบนำคนต่างด้าวเข้าประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน โดยนำเข้ามาทำงานตั้งแต่ การเป็นพ่อค้า แรงงาน ผู้จัดการ มือปืนตามไร่อ้อย ไร่มัน โรงงานแป้งมันสำปะหลัง และโรงเลื่อย ซึ่งรัฐเข้ามาดูแลได้ไม่ทั่วถึงจึงมักเกิดปัญหาจากการชงสมผู้คนที่ทำการลักขโมย การยกพวก ทำร้ายร่างกาย การชิงทรัพย์ การลักตมสุราเถื่อน ฯลฯ

อิทธิพลของขุนนาง คหบดีท้องถิ่นและความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ จะชิงเทรา เป็นเมืองที่มีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ที่เอื้อในการตอบสนองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในหลาย ๆ ด้าน และเป็นเมืองที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจรัฐ (กรุงเทพฯ) จึงดึงดูดให้อำนาจรัฐส่วนกลาง กลุ่มอำนาจ ท้องถิ่น และผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์พากันอพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานทำมาหากิน เข้ามาแสวงหา ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งในแง่การประสาน ผลประโยชน์ร่วมกันทางเศรษฐกิจและความขัดแย้ง ซึ่งชาติพันธุ์จีนมักเข้ามาเป็นผู้มีอิทธิพล ในเมืองนี้ทั้งบทบาทของคหบดีท้องถิ่นและขุนนาง ซึ่งส่วนใหญ่มักเริ่มมีอิทธิพลในฐานะของ คหบดีก่อนที่จะก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งขุนนางที่มีอำนาจทางการบริหาร มีอิทธิพลทางการเมือง การปกครองในท้องถิ่นของเมืองนี้ เช่น จีนเอี่ยม เป็นหมื่นเทพอากร เรียกเก็บอากรสมภักษร จีนลี เป็นพระศรีชัยบาน เรียกเก็บอากรค่าน้ำจืดน้ำเค็ม จีนคง เป็นขุนสุพัฒนาการ เรียกเก็บภาษี กะปิ เป็นต้น ทำให้มีอิทธิพลต่อชาวบ้านที่ทำมาหากิน กล่าวคือเมื่อได้ผลผลิตต่าง ๆ ขึ้นมาก็ต้อง เสียภาษีอากรให้กับขุนนางผู้มีหน้าที่จัดเก็บภาษีอากรชนิดนั้น ๆ เจ้าภาษีบางคนนำเงินกำไรไป ลงทุนในกิจการ โรงหีบอ้อย โรงสีข้าว และการพัฒนาที่ดิน การลงทุนเหล่านี้มีเชื้อพระวงศ์และ ขุนนางคนไทยร่วมลงทุนด้วย นอกจากนี้ให้อำนาจแล้วยังให้สิทธิพิเศษทางกฎหมายแก่นายอากร เหล่านี้ด้วย ชาวจีนบางคนได้ดิบได้ดีเป็นถึง “เจ้าเมือง” เช่น หลวงจันจุทาทำหน้าที่กำกับโรงหีบอ้อย

ของหลวงอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรามาก่อนที่จะได้รับการแต่งตั้ง หรือหลังเหตุการณ์กบฏอั้งยี่
ขุนเทพภักดี ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองฉะเชิงเทราคนใหม่ รวมทั้งการแต่งตั้งนายอำเภอจีน
จางวางจิน หรือจางวางอำเภอจีน ปลัดจีน และกงสุลจีนด้วย โดยทางการได้แต่งตั้งจีนอยู่แค่ต้น
เป็นหลวงวิสุทธิจีนชาติ กงสุลจีนดูแลชาวจีนภายในเมืองนี้ แล้วยังแต่งตั้งผู้ช่วยอีก 2 คน
สะท้อนให้เห็นว่า เมืองฉะเชิงเทรามีชาวจีนเข้ามาตั้งหลักปักฐานอยู่อาศัยทำมาหากินอยู่เป็น
จำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งขุนนางและมีอิทธิพลเหนือ
กลุ่มคนของตน เช่น พระกำพูนภักดี ตำแหน่งปลัดเมืองฉะเชิงเทราที่ตั้งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เพื่อดูแลราษฎรชาวเขมร และพระพนมสารนรินทร์
เจ้าเมืองพนมสารคามดูแลราษฎรชาวลาว เป็นต้น

แต่ชาวจีนบางคนกลายเป็นผู้ที่มีอิทธิพลในเชิงลบ อย่างกรณีของ พระยาสมุทรบุรานุรักษ์
(สิน) เจ้าเมืองฉะเชิงเทราและนายชิดมหาดเล็กบุตรชาย กระทำการชองโจรมีลูกน้องไม่ต่ำกว่า 30
คน สะสมอาวุธปืน หอก ดาบ ไม้ มีด ไว้ในโรงสีของตนเพื่อปล้นฆ่าเจ้าทรัพย์ และลักขโมยวัวควาย
ของชาวบ้านทั้งในเมืองฉะเชิงเทราและเมืองพนัสนิคม นอกจากนี้ นายชิดบุตรชายยังแสดง
พฤติกรรมเป็นอันธพาลข่มเหงหญิงสาวในหมู่บ้าน ราษฎรฟ้องร้องต่อกรมการเมืองแต่ไม่มี
การชำระคดีความ เนื่องจากเกรงกลัวอำนาจของพระยาสมุทรบุรานุรักษ์เจ้าเมืองฉะเชิงเทรานั้นเอง
แม้กระทั่งกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นในวงการค้าไม้หรือธุรกิจโรงเลื่อย ที่เข้ามาบุกรุกป่าเพื่อตัด ไม้ ค่าไม้
และไม้ที่ออกไปบางส่วนมักเป็นไม้เถื่อน ซึ่งการค้าของเถื่อน การพนัน และธุรกิจผิดกฎหมาย
อื่น ๆ ต้องได้รับความร่วมมือและการคุ้มครองจากเส้นสายฝ่ายข้าราชการพลเรือน ทหารหรือ
ตำรวจระดับสูงในท้องถิ่น เพื่อให้ช่วยคุ้มครองหรือช่วยเหลือในธุรกิจมีคบบางอย่าง ต่อมาผู้มี
อิทธิพลในท้องถิ่นบางคนมีพัฒนาการเติบโตเป็นเจ้าพ่อ ในสายตาของชาวบ้าน ผู้มีอิทธิพลเหล่านี้
จะใช้ทั้งเงิน ความเป็นมิตร เส้นสาย และมักแปรเปลี่ยนอำนาจทางเศรษฐกิจของตนให้เป็นอำนาจ
ทางการเมืองอย่างเป็นทางการในระดับจังหวัดหรือระดับชาติ เพื่อยกสถานภาพและก่อให้เกิด
อำนาจทางการเมืองที่ต้องการตามมา ความเสื่อมของอุตสาหกรรมในครัวเรือน น่าจะมาจากระบบ
เศรษฐกิจที่เปลี่ยนมาใช้เงินเป็นหลักมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านต้องการเงิน (Cash) เพื่อนำมาเป็น
ค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว ด้วยเหตุนี้ ชาวนาจึงต้องหันมาทำนาปลูกข้าวเพื่อขายมากขึ้นเป็นผลให้
ไม่มีเวลาผลิตงานหัตถกรรม ประกอบกับเมื่อขายข้าวได้เงินแล้วก็สามารถนำมาซื้อสิ่งของที่
จำเป็นต้องใช้ในชีวิตประจำวันได้ เช่น ผ้า ชาวนาบางคนเลิกปลูกฝ้ายสำหรับนำมาปั่นเป็นด้ายเพื่อ
ใช้ในการทอผ้า และเปลี่ยนเป็นการทอจากด้ายสำเร็จรูปที่พ่อค้าชาวจีนนำเข้ามาขาย ในบางหมู่บ้าน
ก็เลิกทอผ้าใช้เองแล้วหันมาใช้ผ้าที่มาจากต่างประเทศ โดยชาวนาให้เหตุผลว่า ฝ้ายแพง ซื้อฝ้ายนอก
นุ่งดูดีกว่า ส่งผลให้การทอผ้าและการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนแบบดั้งเดิมค่อย ๆ หดหายไป

แล้วชาวบ้านจะใช้เงินที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อสินค้าสำเร็จรูปมาใช้แทน

สภาพสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นเมืองฉะเชิงเทราเปลี่ยนแปลงไป ฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านสังคมและวัฒนธรรมภายในเมืองนี้ เห็นได้จากการเข้ามาของชาวตะวันตก (ฝรั่ง) พร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ส่งผลให้หลายชุมชนของเมืองนี้ เช่น ชุมชนวัดนักบุญอันตน อำเภอพนมสารคาม ชุมชนวัดเซนตูปอล อำเภอเมือง เป็นต้น ล้วนเป็นชุมชนที่มีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ซึ่งมีองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่ชัดเจนทั้ง โบสถ์คริสต์ พิธีกรรมและความเชื่อ หรือชาวมุสลิม (มาลาญู จาม) ที่นับถือศาสนาอิสลามก็มีการตั้งมัสยิดขึ้นในหลายพื้นที่ของเมืองนี้ ด้วยวิถีการทำมาหากินที่แตกต่างกัน มีทั้งทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และบริการ อาชีพเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมืองการปกครอง สังคม และวัฒนธรรม ที่เห็นได้อย่างชัดเจนอย่างหนึ่งคือ ลักษณะการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในอดีตจะเกาะกลุ่มเป็นแนวยาวตามสองฝั่งแม่น้ำบางปะกงและลำคลองสาขา ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลักที่สะดวกแต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาอยู่ตามแนวถนน อันเป็นเส้นทางคมนาคมที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในภายหลังซึ่งสะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านที่เคยมีความผูกพันกับแม่น้ำ ลำคลองต้องเปลี่ยนไป ตลาดซึ่งเคยเป็นชุมชนการค้าขาย เช่น ตลาดท้องน้ำปากคลองบางไผ่ที่เคยเจริญรุ่งเรืองต้องหมดสภาพไป เรือนแพต่าง ๆ ก็เริ่มหายไปจากแม่น้ำ ชาวบ้านสมัยก่อนมักใช้เรือในการเดินทางสัญจรไปมาติดต่อและค้าขาย ส่วนทางบกใช้การเดินทางและเกวียน เมื่อมีถนนตัดผ่านเข้ามาในพื้นที่ชุมชนต่าง ๆ ภายในเมืองนี้มากขึ้น ทำให้การเดินทางเส้นทางน้ำลดน้อยลง นอกจากนี้สินค้าอุปโภคบริโภค รวมทั้งผลผลิตทางการเกษตรที่เคยขนส่งทางน้ำก็เปลี่ยนไปใช้เส้นทางบกมากขึ้น กระทั่งการขนส่งสินค้าทางน้ำที่มีมาแต่เดิมลดน้อยลงจนในที่สุดแทบจะหมดไป กระทั่งถึงปี พ.ศ. 2538 เริ่มทำเขื่อนทดน้ำบางปะกง ทำให้เรือโดยสารที่วิ่งรับส่งชาวบ้านในลำน้ำบางปะกงและลำคลองต่าง ๆ ต้องเลิกกิจการไป ชาวบ้านจึงหันมาใช้รถยนต์ส่วนตัว รถจักรยานยนต์ และรถสองแถวประจำทางแทน

วิถีการทำมาหากินของชาวเมืองฉะเชิงเทราก็มีการเปลี่ยนแปลงไปเช่นเดียวกัน เห็นได้จากในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ชาวบ้านเมืองนี้มีวิถีการผลิตแบบพอยังชีพ คือมีลักษณะพึ่งตนเอง ทั้งทางด้านการผลิตและการบริโภค การค้าขายระหว่างหมู่บ้านมีน้อยมาก ถ้ามีมักจะเป็นในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสินค้าจึงมีความจำเป็นในการใช้เงินน้อย ต่อมารัฐหันมาเก็บภาษีอากรควบคู่กับการผูกขาดสินค้า มีการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรา และส่งเสริมให้คนเสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน การทำมาหากินของชาวบ้านเมืองนี้จึงค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีการผลิตเพื่อการค้าแบบค่อยเป็นค่อยไปอย่างช้า ๆ โดยชาวจีนอพยพเป็นตัวจักรที่สำคัญในบทบาทของผู้ผลิต

พ่อค้าคนกลาง เจ้าของภูมิปัญญาทั้งการทำน้ำตาลทราย การทำสวน การทำไร่ และการลงทุน ทางด้านเศรษฐกิจภายในเมืองจะเชิงเตราพัฒนาขึ้นอย่างช้า ๆ แต่เร็วขึ้นภายหลังจากการทำ สนธิสัญญาบาวริง ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา โดยเฉพาะวิธีการทำนาปลูกข้าวที่เกิดการเปลี่ยนแปลง คือ ชาวนาต้องพึ่งพิงระบบตลาดมากกว่าแต่ก่อน ชาวบ้านเลิกใช้แรงงานจากวัวหรือควายและคันไถ ที่ทำขึ้นเองในชุมชน เปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรกลที่จะต้องจ้าง เช่า หรือซื้อมาด้วยเงินตรา ส่วนใหญ่ ใช้รถไถขนาดใหญ่และรถไถแบบเดินตาม ต่อมามีการใช้ลูกทูปที่ขับเคลื่อนด้วยเครื่องยนต์ การใช้เครื่องสูบน้ำแทนระหัดวิดน้ำเข้านา ปัจจุบันชาวนาใช้รถเกี่ยวข้าวแบบสำเร็จรูป การลงแขก แทะจะไม่มีเหลือ แต่มีเอเยนต์เข้ามาช่วยจัดหาแรงงานเพื่อเกี่ยวข้าวเป็นกลุ่ม ๆ ใช้พันธุ์ข้าวที่มี อายุสั้นเพื่อให้ทันกับฤดูกาลผลิต เมล็ดพันธุ์ใหม่จึงเข้ามาแทนที่เมล็ดพันธุ์ข้าวแบบเดิม ความต้องการผลผลิตต่อไร่สูงเป็นผลให้ชาวนาเลิกใช้ปุ๋ยธรรมชาติแล้วหันมาใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมี เครื่องพ่นสารเคมี ยาฆ่าหญ้า และยากำจัดศัตรูพืชอย่างกว้างขวาง ในอดีตการทำนาคำอาศัยน้ำฝน เพียงปีละ 1 ครั้ง ปัจจุบันเปลี่ยนมาเป็นการทำนาปรัง (ปีละ 3 ครั้ง) แบบนาหว่านน้ำตาม การตั้งโรงสี ข้าวในเมืองนี้ก็ทำให้วิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือเดิมชาวบ้านจะผูกพัน อยู่กับการดำข้าวด้วยครกเพื่อบริโภครันกิจการ โรงสีข้าวขยายตัวเข้ามาในท้องถิ่น ชาวบ้าน จึงหันมาจ้างโรงสีทำการสีข้าวและนิยมบริโภคข้าวที่สีจากโรงสีข้าวมากกว่าข้าวที่ดำด้วยครก ในที่สุดครกดำข้าว กระเดื่อง โรงสีมือที่มีอยู่เดิมได้หมดความสำคัญและค่อย ๆ สูญไป

แม้กระทั่งการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของชาวบ้านแต่เดิมมักจะรักษาแบบพื้นบ้าน ด้วยยาหม้อ (สมุนไพร) การนวดแผนโบราณ ต่อมาใช้ยาไทยแบบโบราณที่พอจะหาซื้อได้ตาม ตลาดในท้องถิ่น เช่น ยาหอม ยาเขียว ยาหม่อง เป็นต้น แม้กระทั่งการคลอดลูกก็มีการทำคลอด กันเองโดยหมอดำแย ซึ่งเป็นหมอฟื้นบ้าน ปัจจุบันหากชาวบ้านเจ็บป่วยก็จะเข้ารับการรักษาที่ โรงพยาบาลประจำอำเภอต่าง ๆ หรือถ้ามีอาการหนักก็สามารถส่งต่อไปยังโรงพยาบาลพุทธโสธร ซึ่งตั้งอยู่ในตัวเมือง หรือโรงพยาบาลคริสเตียนบางคล้า หรือโรงพยาบาลเกษมราษฎร์จะเชิงเตราซึ่งเป็นของเอกชนได้ ดังนั้นการรักษาแบบพื้นบ้านแต่เดิมจึงลดบทบาทลงไป

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของชาวเมืองจะเชิงเตรา ซึ่งเป็นลักษณะการเปลี่ยน ผ่านของสังคมจากการที่ชาวบ้านลดการพึ่งพาตนเองแล้วหันไปพึ่งพาสังคมภายนอกมากขึ้น เห็นได้จากมีการจ้างแรงงานในการทำนา ตั้งแต่จ้างไถ หว่าน เก็บเกี่ยว นวดและบรรทุกข้าวเปลือก ขายสู่โรงสี ไม่ต้องเก็บข้าวขึ้นยุ้งฉางส่งผลให้เลิกใช้ยุ้งข้าวและขายข้าวหมด จนชาวนาต้องซื้อข้าว กินเองกลายเป็นชาวนาที่พึ่งตลาดเพิ่มขึ้น บางส่วนเริ่มกู้เงินและเป็นหนี้สินทั้งจากการกู้เงินในระบบ และนอกระบบ เมื่อไม่สามารถส่งเงินกู้ได้จึงเริ่มมีการขายที่ดินของตัวเองเพื่อชำระหนี้และต้องเข้านาทำกินแทน ทำให้จำนวนของครัวเรือนไร้ที่ดินหรือมีที่ดินน้อยค่อย ๆ เพิ่มขึ้น แม้กระทั่ง

ช่วงของพืชเศรษฐกิจในระหว่างปี พ.ศ. 2516-2540 การปลูกมันสำปะหลังจากเดิมชาวบ้านใช้จอบ และแรงงานคนเป็นหลัก ต่อมาเริ่มมีการใช้ควายไถแทนแรงงานคน พจนายุนเข้ามาก็เปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรคือรถแทรกเตอร์ไถะทั้งแปลงแล้วด้วยกรังปลูกมันสำปะหลัง ทำให้สามารถปลูกได้รวดเร็วขึ้นและใช้แรงงานคนน้อยลง และมันสำปะหลังที่ใช้ปลูกช่วงแรก ๆ เป็นพันธุ์พื้นเมืองที่ให้ผลผลิตน้อยมีคุณภาพต่ำ ต่อมามีการนำพันธุ์ชนิดใหม่ ๆ เข้ามาแทน พร้อมกับการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีในการปลูก การปลูกพืชเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว เนื่องจากรัฐออกนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชส่งออกและเขตอุตสาหกรรมโดยใช้พื้นที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นจุดเริ่มต้น ที่มีเป้าหมายให้เป็นศูนย์กลางความเจริญในการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรม เพื่อการส่งออก เปลี่ยนแปลงรูปแบบการเพาะปลูกจากพืชเชิงเดี่ยวที่เน้นข้าวในที่ลุ่มอย่างเดียว มาเป็นการปลูกพืชไร่เพื่อการส่งออกขายต่างประเทศมากขึ้น เมื่อโรงงานอุตสาหกรรมตั้งมากขึ้นในเมืองนี้ตามแผนพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก ทำให้ชาวบ้านที่ทำมาหากินทางด้านเกษตรกรรมลดลง เนื่องจากอุตสาหกรรมเข้ามาแย่งทั้งพื้นที่และแรงงานคน ชาวบ้านในวัยแรงงานต้องออกไปหางานทำหรือออกไปขายแรงงานภายนอกชุมชน ดังนั้น ชาวบ้านในชนบทจึงมีปฏิสัมพันธ์กับเมืองมากขึ้น เห็นได้จากสภาพที่อยู่อาศัยของชาวบ้านเมืองนี้ที่มีการสร้างบ้านแบบใหม่ ๆ ภูมิทัศน์ความเป็นชนบทบางแห่งกำลัง “กลายเป็นเมือง” สิ่งก่อสร้างเปลี่ยน คนเปลี่ยน เส้นแบ่งระหว่างชนบทกับเมืองเริ่มจางลง โดยได้รับอิทธิพลจากแนวคิดและค่านิยมใหม่ ๆ พฤติกรรมการบริโภคของชาวบ้านก็เปลี่ยนไป ชาวบ้านเริ่มใช้รถยนต์ส่วนตัว รถจักรยานยนต์ โทรศัพท์ เครื่องเสียง คาราโอเกะ ตู้เย็น เครื่องซักผ้า โทรศัพท์มือถือในอัตราที่สูงขึ้น

จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2540 เกิดวิกฤตเศรษฐกิจในประเทศไทย ส่งผลให้รัฐบาลประกาศลอยตัวค่าเงินบาทและถูกบังคับให้ต้องขอความช่วยเหลือจากไอเอ็มเอฟ คนงานตกงานมาก เกิดปัญหาสังคมจากการว่างงานที่เพิ่มขึ้น ปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้ พระธรรมปิฎกได้ชี้ให้เห็นเศรษฐกิจไทยเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว เพราะประเทศไทยนำเข้าทุนสินค้าบริโภค ความคิดแรงงานและเทคโนโลยีจากต่างชาติทำให้ไทยละเลยทุนของตนเอง จึงเกิดความหายนะเมื่อทุนต่างชาติไหลออกอย่างรวดเร็ว จากสถานการณ์วิกฤตเศรษฐกิจที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวเมืองฉะเชิงเทราเช่นเดียวกัน ทั้งปัญหาการว่างงานและปัญหาหนี้สินอันเกิดจากการทำมาหากิน แต่ชาวเมืองนี้ร่วมมือสามัคคีกันสามารถแก้ปัญหาที่มีอยู่ในชุมชนได้ และยังเป็นพื้นฐานในการสร้างกิจกรรมอื่น ๆ ของชุมชนต่อไป เช่น การเกิดกลุ่มฅนปณิก กลุ่มธนาคารข้าว ธนาคารควาย และกลุ่มออมทรัพย์ แสดงให้เห็นถึงการพึ่งพาตนเองและดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองของชุมชน นอกจากนี้ ยังมีกรณีตัวอย่างของ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ที่ได้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับวนเกษตร จึงกลายเป็นตัวอย่างของชาวบ้านที่สามารถปรับเปลี่ยนวิถีการทำมาหากินจากเกษตร

กระแสหลักที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อการค้าเข้าสู่การเกษตรกรรมแบบยั่งยืนจนประสบผลสำเร็จ ซึ่งสอดคล้องกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช จะเห็นได้ว่า ตลอดระยะเวลา 156 ปี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398-2554 ฉะเชิงเทรายังคงเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจแห่งลุ่มน้ำบางปะกงมาโดยตลอด เพราะมีปัจจัยส่งเสริมในหลาย ๆ ด้าน แต่ที่สำคัญที่สุดคือ การมีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ในลุ่มน้ำบางปะกง อันมีแม่น้ำบางปะกงเป็นสายพานระบบนิเวศที่เชื่อมผืนป่าตะวันออกกับทะเลเข้าด้วยกัน ส่งผลให้มีความหลากหลายทางชีวภาพก่อเกิดทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ จนกลายเป็นเมืองที่มีภูมิคุ้มกันเชิงนิเวศ เป็นเมืองที่มีต้นทุนของท้องถิ่นทั้งที่ตั้ง ทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรบุคคล (แรงงาน) และทุน ส่งผลต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจแบบค่อยเป็นค่อยไปตามธรรมชาติ จากอดีตเศรษฐกิจแบบพอยังชีพสู่เศรษฐกิจพอเพียงในปัจจุบัน ฉะเชิงเทราจึงเป็นเมืองต้นแบบ (โมเดล) ของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งถือเป็นเศรษฐกิจฐานรากของประเทศ เป็นต้นน้ำของการสร้างความเจริญถือเป็นเมืองต้นแบบแห่งเศรษฐกิจของมหาชนในอนาคตต่อไป

ข้อเสนอแนะ

1. การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีระยะเวลายาวนานถึง 156 ปี จึงทำให้เห็นภาพพัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองฉะเชิงเทราในมุมมองกว้าง ดังนั้น การศึกษาวิจัยครั้งต่อไปควรวิจัยแบบเจาะลึกในประเด็นต่าง ๆ ที่น่าสนใจ จะช่วยเสริมสร้างประวัติศาสตร์เศรษฐกิจท้องถิ่นให้คมชัดยิ่งขึ้น
2. ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวิถีการทำมาหากินในแต่ละอาชีพที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม และใช้ระบบธรรมชาติในการจัดการตามขั้นตอนของกระบวนการผลิต จะได้ทราบผลอย่างชัดเจนขึ้นเพื่อการแก้ปัญหาทั้งด้านมลพิษสิ่งแวดล้อม และรายได้ที่แน่นอนจากการผลิตเพื่อการค้า อันอาจยุติปัญหาเรื่องหนี้สินของชาวบ้านได้
3. ควรมีการศึกษาวิจัยแผนพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ว่าการขยายตัวดังกล่าวอาจก่อให้เกิดปัญหาในการใช้พื้นที่หากขยายเข้าไปในพื้นที่การเกษตร เพราะเมืองฉะเชิงเทรามีศักยภาพในฐานะแหล่งอาหาร และอาจเป็นการพัฒนาที่ไม่สอดคล้องกับชุมชน

บรรณานุกรม

- กนกวรรณพร ภัคมาน. (2551). การศึกษาเพื่อเสนอแนะและการอนุรักษ์ และฟื้นฟูย่าน
พาณิชย์กรรมเก่าชุมชน เมืองชะเชิงเทรา บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมของประชาชน.
การค้นคว้าอิสระการวางแผนชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อมมหาดบัณฑิต, สาขาวิชา
การวางแผนชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อม, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
กรมหลวงวชิรญาณธรณี. (2544). *บทละครนอกเรื่องแก้วหน้าม้า*. กรุงเทพฯ:
กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- กรองกาญจน์ โพธิ์เงิน. (2546). การประเมินผลทางเศรษฐศาสตร์ของการลงทุนระดับฟาร์ม
ในโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร: กรณีศึกษาอำเภอเมือง
ชะเชิงเทรา จังหวัดชะเชิงเทรา. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชา
เศรษฐศาสตร์เกษตร, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- กัญญา โพธิ์วัฒน์. (2548). ทีมผู้นำการเปลี่ยนแปลงในโรงเรียนประถมศึกษา: การศึกษาเพื่อ
สร้างทฤษฎีฐานราก. คุชฌินิพนธ์ศึกษาศาสตรคุชฌินิบัณฑิต, สาขาวิชา
การบริหารการศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- กานต์รวี ชีวรรณลักษณ์. (2550). ป้าเฮียงจวง แซ่ลิ้ม. *ที่นี่...8 รีวิว*, 1(1), 30-31.
- กานต์ระวี ชงเดชชัย. (2554). เรือนแพไทย 200 ปี ภูมิปัญญาหลักอุทกภัย ของคั่นตระกูล
ชาวบางกรูด. *ที่นี่...8 รีวิว*, 5(44), 18-20.
- กัจจา วัฒนสินธุ์. (2521). *อนุญาโตตุลาการการค้าภายในและระหว่างประเทศ*. กรุงเทพฯ:
คณะวิชาบริหารธุรกิจ วิทยาลัยการค้า.
- กิตติ ต้นไทร. (2520). *คลองก๊บบระบบเศรษฐกิจของไทย(พ.ศ. 2367-2453)*. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- แก้วสามดวง. (2552). “บุญบั้งไฟ” ที่คลองตะเกรา. *ที่นี่...8 รีวิว*, 2(23), 30.
- แก้วเกล้า. (2550). สะท้อนชีวิตพ่อค้าแม่ค้าตลาดนัด. *ที่นี่...8 รีวิว*, 1(3), 27-29.
- แก้วเกล้า. (2551 ก). “บ่อบัว” ตลาดที่ไม่เคยหลับใหล. *ที่นี่...8 รีวิว*, 1(11), 20-21.
- แก้วเกล้า. (2551 ข). ประเพณี “ฮีบ้าน” ของชาวไทยพวน หมู่บ้านหัวกระสังข์. *ที่นี่...8 รีวิว*,
1(12), 32-33.
- แก้วเกล้า. (2551 ค). “ราดหน้า ปึงเย็น” ของแท้...แพวัดแหลม. *ที่นี่...8 รีวิว*, 1(12), 44.
- แก้วเกล้า. (2551 ฉ). “ขนมจาก” ของฝากจากวัดโสธรฯ. *ที่นี่...8 รีวิว*, 2(14), 22-23.

- แก้วเกล้า. (2551 ง). แม่ค้าชาวสวนที่ตลาดโสธรฯ. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(15), 18-19.
- แก้วเกล้า. (2551 จ). “ขนมจาก” ลุยฟาร์มจระเข้แปดไร่ที่บางสวน. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(15), 20-21.
- แก้วเกล้า. (2551 ฉ). “บ้านป่าซูน...6 ชีวิตในเรือลำเล็ก”. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(16), 18-19.
- แก้วเกล้า. (2552). เรือนหอมรมน้ำที่บางกรูด. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(26), 19-21.
- แก้วเกล้า. (2553 ก). เยี่ยมบ้าน “เจียไช่จี” บ้านแห่งน้ำใจของ “ป่าเง็ก” คนดังตลาดบ้านใหม่. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(33), 15-17.
- แก้วเกล้า. (2553 ข). สารถึงรุ่นเก่า สามล้อถีบคันสุดท้าย. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(36), 22-23.
- แก้วเกล้า. (2556). “คานเรือเก่าแก่แข็ง” คลองประเวศฯ เรือนไทยอายุกว่า 150 ปี 4 ชั่วโมง. *ที่นี่...8 ไร่*, 6(52), 17-19.
- กำพล รุ่งรัตน์. (2539). *การศึกษาการใช้ที่ดินเพื่อการอุตสาหกรรมในอำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมืองมหาวิทยาลัย, สาขาวิชาการวางแผนชุมชนเมืองและสภาพแวดล้อม, บัณฑิตวิทยาลัย, สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง.
- ไกรฤกษ์ นานา. (2555). *เบื้องหลังสัญญาเบาริ่งและประวัติศาสตร์ของ Sir John Bowring*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ไกรสร ขุนคล้าย, สิบเอก. (2546). *การวิเคราะห์ประสิทธิภาพการใช้ปัจจัยการผลิตของการทำฟาร์มเลี้ยงไก่ไข่ของเกษตรกรในจังหวัดฉะเชิงเทรา ปีการผลิต 2545*. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ขวัญชัย รักษาพันธุ์. (2557, 28 เมษายน). สัมภาษณ์.
- ข้อมูลการตลาด จังหวัดฉะเชิงเทราประจำปี 2548. (2549). สำนักงานพาณิชย์. กระทรวงพาณิชย์.
- คุชแมน, เจนนิเฟอร์ เวย์น. (2518). *การค้าทางเรือสำเภารจีน-สยาม ยุครัตนโกสินทร์*. (ชื่นจิตต์ อำไพพรรณ, แปล). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- โคลงนิราศฉะเชิงเทราและเสด็จประพาสคลองแสนแสบ. (2544). กรุงเทพฯ: พิมพ์ศ พรินท์ติ้ง เซ็นเตอร์.
- ครอว์ฟอร์ด, จอห์น. (2515). *เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลจาก Granfurd papers*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- คำพล พัวพาณิชย์. (2514). *แนวโน้มในการเสนอซื้อและเสนอขายโคและกระบือในประเทศไทยระหว่างปี 2498-2509*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173. (2513). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1207 เลขที่ 223. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210 เลขที่ 21. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1199 เลขที่ 10. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 21. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 281. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 40. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1224 เลขที่ 286. ม.ป.ท.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225 เลขที่ 37. ม.ป.ท.
- จวง แซ่ลิ้ม. (2558, 12 เมษายน). สัมภาษณ์.
- จรัส ทองนาค. (2556, 20 ธันวาคม). สัมภาษณ์.
- จารึกแผ่นดินเงิน, วัดพยุขคณอินทาราม. (ม.ป.ป.). ม.ป.ท.
- จิตรสิงห์ ปิยะชาติ. (2552). *สงครามไทยรบเขมร*. กรุงเทพฯ: ยิปซี.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2550 ก). การเลี้ยงปลาในบ่อดิน. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(1), 32-34.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2550 ข). “นมควาย”. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(5), 29-31.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2551 ก). นมแพะ. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(6), 28-30.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2551 ข). คนเลี้ยงปลา ปลาเลี้ยงคน “ปลากัด” สัตว์เศรษฐกิจพื้นบ้านแปดไร่. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(7), 26-28.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2551 ค). “กบ”...ในกระชังที่คลองบางไผ่. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(16), 20-21.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2552 ก). โคबरามันห์ เลือด 100 ในท้องแม่โคนม. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(18), 20.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2552 ข). พิสูจน์ความอร่อยหอยแครงสองแบบ หอยป้อ-หอยคอก. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(19), 20-21.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2552 ค). ขึ้นฉ่ายในร่องหมาก. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(21), 22.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2552 ฉ). “กะพง” ใน “กระชัง” ริมฝั่งบางปะกง. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(24), 24-25.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2552 ง). การเพาะพันธุ์ปลากะพง. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(26), 24-25.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2552 จ). สับประรดบ้านแปลงแปด. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(29), 22-23.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2553 ก). กล้าเลี้ยงหอยแมลงภูที่หมู่บ้านแสมขาว. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(32), 22-23.

- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2553 ข). ปีน-ปาด-เคี้ยว ท่องเที่ยวเชิงเกษตรที่หมู่บ้านน้ำตาลสด.
 ที่นี้...8 ไร่, 3(33), 22-23.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2553 ค). ลอดอุโมงค์ “ไฟหวาน” สวย ปลูกง่าย รายได้ดี. ที่นี้...8 ไร่,
 3(35), 22-23.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2553 ฉ). ยกกระต๊อบพลาสติก “บางปะกง” สู้ “บางบ่อ” จากตัวช่วยผู้ตัวจริง.
 ที่นี้...8 ไร่, 3(36), 24-25.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2554). ไร่เบตงพันธุ์แท้ บ้านสวนทวีพิบูล Happy Farm. ที่นี้...8 ไร่, 5(43),
 26-27.
- จิรวัดน์ ชิววรรณลักษณ์. (2556). ฟาร์มเป็ดบักบี้มกรบวงจร เพาะ-ขุน-เชือด ของ “เลี้ยเหลียง”
 ท่าไข่. ที่นี้...8 ไร่, 6(52), 26-27.
- จังหวัดฉะเชิงเทรา. (2539). ฉะเชิงเทราเมืองแห่งอนาคต. กรุงเทพฯ: ที ซี จี พรินติ้ง.
- จะจ้า. (2551 ก). เยือนเมืองพระเจ้าตากสิน ถิ่นตลาดน้ำบางคล้า. ที่นี้...8 ไร่, 1(6), 17.
- จะจ้า. (2551 ข). สัมผัสอันน่าอัศจรรย์ที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเขาอ่างฤๅไน. ที่นี้...แปดไร่, 1(9),
 16-19.
- จะจ้า. (2551 ค). น้ำตกบ่อทองเพชรน้ำงามแห่งเขาอ่าง ฤๅไน. ที่นี้...8 ไร่, 1(10), 16-19.
- จะจ้า. (2551 ฉ). “ตลาดสามพี่น้อง”...(คลองสวน 100 ปี) สายสัมพันธ์สองชุมชน...(คนละจังหวัด).
 ที่นี้...8 ไร่, 1(11), 15-16.
- เจ้าพระยาพิภรากรมหาโกษาธิบตี. (2538). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
 (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พรินติ้ง.
- เจ้าเอก. (2552). “เรือกาแปดตี 47 ปี ในคลองเนื่องเขต”. ที่นี้...8 ไร่, 2(23), 22-23.
- เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (2534). วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า. กรุงเทพฯ:
 พิมพ์คุลา-โยทะกา.
- นัตรชัย แผลกอินทร์. (2554). การศึกษาประวัติการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กรณีศึกษา :
 ตลาดคลองสวน อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ. ปัญหาพิเศษศิลปศาสตรบัณฑิต,
 สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยบูรพา.
- นัตรชัย แผลกอินทร์. (2558, 3 เมษายน). สัมภาษณ์.
- นัทรทิพย์ นาดสุภา. (2554). แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม
 (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- นัทรทิพย์ นาดสุภา. (2556). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมือง และสังคม. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์
 การพิมพ์.

- นัฏฐิทธิพิสัย นาดสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537). *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ: อติตดา
พริ้นติ้ง.
- "มะเขิงเทรา" เมืองศูนย์ราชการใหม่. (2559). เข้าถึงได้จาก [http://www.reic.or.th/News/
News_Detail.aspx?newsid=53932](http://www.reic.or.th/News/News_Detail.aspx?newsid=53932)
- เฉลิมพล จินดาเรือง. (2544). *ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อบทบาทการอนุรักษ์น้ำในแม่น้ำบางปะกง
ของประชาชน ตำบลบางสวน อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์
ครุศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการบริหารการศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย,
สถาบันราชภัฏสวนดุสิต.
- ชวลิต ดันคงคาร์ตัน. (2560, 12 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- ชอม ชิมเจริญ. (2556, 8 มกราคม). สัมภาษณ์.
- ชาญณรงค์ ทิมถาวร. (2538). *พัฒนาการ ลักษณะและแนวทางแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในเรื่อง
การจัดสรรที่ดินทำกินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ: ศึกษาเฉพาะกรณี โครงการปรับปรุง
ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าแควระบบ-ลียัด 2 กิ่งอำเภอท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา*.
ภาคนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเทคโนโลยีสังคม, บัณฑิตวิทยาลัย,
มหาวิทยาลัยเกริก.
- ชัย เรื่องศิลป์. (ม.ป.ป.). *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม* (พิมพ์ครั้งที่ 3).
กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ.
- ชัย เรื่องศิลป์. (2527). *ประวัติศาสตร์ไทย สมัยพ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ:
ไทยวัฒนาพานิช.
- ชัย เรื่องศิลป์. (2533). *ประวัติศาสตร์ไทย ด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ-พ.ศ.2399*. กรุงเทพฯ:
แสงศิลป์การพิมพ์.
- ชัยรัตน์ คงคาร์ตัน. (2558, 21 เมษายน). สัมภาษณ์.
- ชัยรัตน์ ดันคงคาร์ตัน. (2560, 12 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- ชัยรัตน์ โสทรนพบุตร. (2551). การบุกเบิกแปรรูป "มะม่วงแปดริ้ว"สู่ตลาดโลก. *ที่นี่...8 ริ้ว*,
1(8), 44-45.
- ชูเกียรติ ไชยมาก. (2556, 13 กรกฎาคม). สัมภาษณ์.
- ชูชัย ศรีธานี. (2553). สารพัดสารพันกับวันสำคัญทางสังคมและสุขภาพ. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 3(35), 26-28.
- ชูศักดิ์ ชาญสมิง. (2556, 27 เมษายน). สัมภาษณ์.
- ณัฐฉณี ประมุขโรจนตันท์. (2557, 26 มกราคม). สัมภาษณ์.
- ตระกูล ก. (2552). "หมวด ท.ร.ท. (ทำรองเท้า)". *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(22), 24.

- ไทรภพ โคตรวงษา. (2551). “วัดเล่งฮกยี่” มังกรวาสนา มังกรโชค. *ที่นี่...8 รั้ว*, 2(15), 22-23.
- ถนอม ตะนา. (2527). *กิจการโรงสีข้าวในที่ราบภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2401-2481*.
 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้,
 บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ถนอมวงศ์ แต่ไพสิฐพงษ์. (2523). *การศึกษาการจัดการโครงการหมู่บ้านเกษตรกรรมหนองหว้า
 อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์พาณิชยศาสตรมหาบัณฑิต,
 สาขาวิชาพาณิชยศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทรงชัย รัตนสุบรรณ. (2557, 27 มกราคม). สัมภาษณ์.
- ธงชัย วินิจจะกูล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่ประวัติศาสตร์ภูมิกายของชาติ*. กรุงเทพฯ:
 ภาพพิมพ์.
- นิพนธ์ คิ้วดาวเรือง. (2548). *การวิเคราะห์ทางการเงิน และความคุ้มค่าของการลงทุนในธุรกิจ
 การเลี้ยงกระบือ กรณีศึกษา: ฟาร์มกระบือ เขาหินซ้อน จังหวัดฉะเชิงเทรา*. สารนิพนธ์
 เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย,
 มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- นารี สาริกะภูติ. (2528). *วัฒนธรรมพื้นบ้านของจังหวัดฉะเชิงเทรา*. ฉะเชิงเทรา: ภาควิชาภาษาไทย
 วิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา.
- บรรจง นิสวานิชย์. (2560, 12 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- บัญชา นิซัง. (2558, 8 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์.
- บุกค้นบ้านอดีตจนท.ป่าไม้ เจอไม้พะยูนซุกซ่อนอื้อ แดมพบซากวัวแดง-ตัวนึ่งด้วย. (2560).
 เข้าถึงได้จาก https://www.khaosod.co.th/around-thailand/news_258242
- บุญเลื่อน ศรีประสิทธิ์. (2555, 8 มกราคม). สัมภาษณ์.
- บุษบงก์ ชาวกันหา. (2549). *ยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรน้ำ ลุ่มน้ำบางปะกง-ปราจีนบุรี*.
 วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาผู้นำทางสังคมธุรกิจและการเมือง,
 วิทยาลัยนวัตกรรมการสังคม, มหาวิทยาลัยรังสิต.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2552 ก). *ชิมถ้วยเดียวโบราณ ทานเป็ดพะโล้ “ไม่อร่อย ไม่เอาตั้งค์”*. *ที่นี่...8 รั้ว*,
 2(22), 40.
- เบญจา เทพวัลย์. (2552 ข, ตุลาคม). *เรือจ้าง ลำสุดท้ายที่ท้องน้ำ*. *ที่นี่...8 รั้ว*, 3(27), 18-19.
- เบญจา เทพวัลย์. (2553 ก, มิถุนายน). “ฟาร์มสเตย์หมู่บ้านเกษตรกรรมหนองหว้า” รีสอร์ท
 ในฟาร์มหมู. *ที่นี่...8 รั้ว*, 3(35), 10-12.

- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2553 ข). จับมือท้องถิ่น-ชุมชน-เอกชน จับตลาดบางเกลือหวานคืน.
 ที่นี้...8 ไร่, 4(37), 10-14.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2553 ค). มิติใหม่วัดสมานรัตนาราม นักท่องเที่ยวหลังไหล ไหว้พระ พิษณุเศ
 ปางเสวยสุขใหญ่ที่สุดในโลก. ที่นี้...8 ไร่, 4(38), 10-13.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2554). วิถีพื้นบ้าน ประเพณีพื้นถิ่น. ที่นี้...8 ไร่, 5(43), 34-35.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2555 ก) “ซางซัก” การละเล่นพื้นถิ่น สานสายใยหัวตำโรง. ที่นี้...8 ไร่,
 5(45), 34-35.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2555 ข). กลิ่นอายควาบอยที่ กรป.กลางเดิม “สเด็ก โพนยางคำ ที่กองฯ
 ขยายพันธุ์สัตว์” ค้นกำเนิด “น้ำเชื้อแซ่แข็ง” มีดีกว่าที่คิด. ที่นี้...8 ไร่, 5(47), 10-14.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2555 ค). วันแม่ปีพุทธชยันตี พาแม่ไหว้พระ 9 มหามงคล 8 เซียน
 8 ไร่. ที่นี้...8 ไร่, 5(48), 10-12.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2555 ฉ). ลิ้มรส รำลึกวันวาน ที่ตลาดทรัพย์สินเก่า. ที่นี้...8 ไร่, 5(48),
 38-39.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2555 ง). พอเพียง แต่หรูเรียบง่าย พักสบาย ไม่หนักกระเป๋าที่ “เดวาริสอร์ท”.
 ที่นี้...8 ไร่, 6(49), 10.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2556). งานแต่งงานบ้านหัวตำโรง ประเพณีไทย-เขมร. ที่นี้...8 ไร่,
 30-31.
- เบ็ญจา เทพวัลย์. (2556 ค). มะนาวแป้นพันธุ์พิจิตร 1 ผลดก โตไว ทนโรค. ที่นี้...8 ไร่, 7(54), 24.
- ประคอง เอี่ยมศิริ. (2537). เงื่อน ไขของการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจในสังคมเปลี่ยนผ่าน:
 กรณีศึกษาหมู่ 3 ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา.
 วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชามานุษยวิทยา, บัณฑิตวิทยาลัย,
 มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ประภัสสร อิ่มน้อย. (2542). ความต้องการความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพทำนาสมัยใหม่
 ของสมาชิกกลุ่มเกษตรกรอาชีพทำนา จังหวัดฉะเชิงเทรา. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร
 มหาบัณฑิต, สาขาวิชาครุศาสตร์เกษตร, สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า
 เจ้าคุณทหารลาดกระบัง.
- ประหาร'ขรก.ซี8' บงการฆ่า แกนนำด้านขยะ. (2557). เข้าถึงได้จาก <https://www.thairath.co.th/content/471113>
- ปราณี วรศิลป์. (2555, 12 มีนาคม). สัมภาษณ์.

- ปราณี เหล่าหะเกียรติ. (2523). *วิเคราะห์การก่อหนี้สินของเกษตรกรในจังหวัดฉะเชิงเทรา*. 2518-2519. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ปศุสัตว์จังหวัดฉะเชิงเทรา. (2549).
- पालเลกัวซ์, มงเซญอร์. (2520). *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. (สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล). กรุงเทพฯ: ก้าวหน้าการพิมพ์.
- ปิยะพร ตันคงคาร์ตัน. (2560, 12 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. (2546). *เศรษฐกิจการเมืองไทย สมัยกรุงเทพฯ*. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์.
- แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรม เทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา* (2550). กรุงเทพฯ: กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.
- แผนที่สิ่งแวดล้อมมรดกทางวัฒนธรรมชุมชนวัดเขนดอปลอด อำเภอเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา*. (2550).
กรุงเทพฯ: กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2550.
- พรทิพย์ ลิ่มพะพันธ์. (2541). *การศึกษาสมมูลน้ำเพื่อการออกแบบรูปแบบการปลูกพืชกรณีศึกษา: อ่างเก็บน้ำห้วยโจน ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเทคโนโลยีการวางแผนสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาชนบท, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล.
- พรรณิ นัตรพลรักษ์ และคณะ. (2529). *สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- พระกฐินพระราชทาน ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร พระอารามหลวง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา*. (2552). กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.
- พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์. (ม.ป.ป.). *การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี*. (หนังสืองานศพ นางเสีเยะ ศิริทรัพย์).
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2556). *ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ* (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพฯ:ธรรมสภา.
- พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)*. (2480). พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมล์.
- พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*. (2516). (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

- พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์. (2521). *ความสำคัญของเมืองนครราชสีมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. 2411-2453). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พวงทอง วรณีเวชศิลป์ (2559, 19 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- พิเชษฐ โตนิติวงศ์. (2556, 21 พฤษภาคม). สัมภาษณ์.
- พิมพ์อุมา โคลสินธพ. (2548). *คลองเชื่อมกับพัฒนาการของชุมชนในลุ่มแม่น้ำบางปะกง ระหว่าง พ.ศ. 2420-2500*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิสวง หริ่มเจริญ. (2559, 3 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- เพ็ญศรี ตู่ก และนารี สาริกะภูติ. (2529). *รายงานผลการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชาวลาวเวียง และลาวพวน ในอำเภอพนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต ฉะเชิงเทรา*. กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พฤติพร จินา. (2552). *ทรัพย์ในดิน สินในน้ำกับวิถีการ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” ภูมิศึกษา : บ้านหนองเรือ ตำบลท่าตะเกียบ จังหวัดฉะเชิงเทรา*. สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ฟ้าใส. (2555). *แปดริ้วกับสถานการณ์น้ำ หน้าน้ำสุดทางฝนน้ำลงทะเล หน้าน้ำแล้งสุดทางใช้น้ำปลูกข้าว*. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 6(49), 35.
- ภนิตา ชอมชื่น. (2552). *ระบบนิเวศชุมชน: ภูมิศึกษาชุมชนประมงพื้นบ้านเกาะกลางปากแม่น้ำกระบี่ ตำบลคลองประสงค์ จังหวัดกระบี่*. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมือง คุยภูิบัณฑิต, สาขาวิชาวางแผนภาคและเมือง, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภาคย์ ภัศราเยี่ยมยงค์. (2557, 19 เมษายน). สัมภาษณ์.
- ภาวิณี พัฒนาวิวัฒน์. (2550). *ใส สังข์สุนทร ทวด 5 แผ่นดิน*. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(1), 8-9.
- มนตรี เทียนขาว (2559, 20 มิถุนายน). สัมภาษณ์.
- มะเหมี่ยว. (2551). “แป๊ะหลี” สตาร์บัคยังอาย นัวหายเพราะขายกาแฟ ไม่ใช่...ก็ใกล้เคียง“OTOP”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(12), 40-41.
- มะเหมี่ยว. (2552 ก). “พาสปอร์ต” หนาเท่าคิกชัมนารี 5 ล้าน ไม่ขายของ “เฮียชวน” ถ้ามั่วตั้งแข่งจิว. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(19), 32.
- มะเหมี่ยว. (2552 ข). “ก้านันแก๊” แห่งสาวชะโงก ผู้ปลูกปั้น “บัวขาว ป.ประมุข”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(21), 38-39.

- มะเหมี่ยว. (2552 ค). เที้ยวป่าปลายฝนต้นหนาว ไหว้พระไม้แกะสลักวัดป่าเขาล้อม. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(28), 14.
- มะเหมี่ยว. (2552 ชม). “โลมา”แพคเกจสุดคุ้ม แคมลิงแสม-ปลาตีน-กระชังปลากะพง-เกาะนก-หึ่งห้อย. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(29), 10-14.
- มานพ แก้ววงษ์นุกูล (2559, 30 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- มาลี แดงดอกไม้. (2542). *ละเซิงเทรา เมืองเกษตร-อุตสาหกรรม*. กรุงเทพฯ: แสงปัญญาเลิศ.
- มนัส ตันงาม. (2550 ก). ถนนสายวัฒนธรรม. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(1), 21-23.
- มนัส ตันงาม. (2550). ชุมชนวัดเซนตูปอล. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(5), 6-19.
- มนัส ตันงาม. (2551 ก). อาคารไปรษณีย์รัชสมัย ร.6 โบราณสถานที่ถูกลืม. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(6), 12.
- มนัส ตันงาม. (2551 ข). ทำเรือแม่ล้าขาว-แดง-เขียว สีสนัแห่งวันวานของลำน้ำบางปะกง. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(7), 12-15.
- มนัส ตันงาม. (2551 ค). ประเพณีขึ้นเขาเผาข้าวหลามของชาวหัวสำโรง. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(7), 40-41.
- มนัส ตันงาม. (2551 ชม). พาแม่เที้ยว...สวนของพ่อ “9 มหามงคล” โครงการพระราชดำริเขาหินซ้อน. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(13), 25-29.
- มนัส ตันงาม. (2552 ก). แนวทางเชื่อมโยงแปดริ้วกับการท่องเที่ยว 4 อุทยานผืนป่ามรดกโลก. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(18), 14-17.
- มนัส ตันงาม. (2552 ข). ต้นตระกูลผู้สร้าง “ตลาดสี่แยกท่าไข่” ตำบลคลองนครเนื่องเขต. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(23), 13-16.
- มนัส ตันงาม. (2552 ค). พนมสารคาม-ท่าลาด-ตลาดท่าเกวียน. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(24), 13-17.
- มนัส ตันงาม. (2552 ชม). “แปดริ้ว” ถูกบอมม์วันวิสาขบูชา สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(25), 14-15.
- มนัส ตันงาม. (2552 ง). สมเด็จพระสังฆราชตรวจคณะสงฆ์มณฑลปราจีน เสด็จวัดโสธร ตรงกับงานแห่หลวงพ่ เมื่อ 93 ปีก่อน. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(28), 26-27.
- มนัส ตันงาม. (2553 ก). วันวานที่บ้านใหม่(1). *ที่นี่...8 ไร่*, 3(31), 18-19.
- มนัส ตันงาม. (2553 ข). วันวานที่บ้านใหม่(2). *ที่นี่...8 ไร่*, 3(32), 18.
- มนัส ตันงาม. (2554 ก). กิตติ ทรัพย์วิสุทธิ ผู้ว่าราชการจังหวัดละเซิงเทรา. *ที่นี่...8 ไร่*, 4(39), 4-9.
- มนัส ตันงาม. (2554 ข). ร้อนหลบ สบายหนาว ไปนอนนับดาวที่คลองเขื่อน เขื่อน “สวนป่าลัมฟาร์มนก”. *ที่นี่...8 ไร่*, 4(40), 12-15.
- มนัส ตันงาม. (2554 ค). วัฒนา รัตนวงศ์ ประธานหอการค้าจังหวัดละเซิงเทรา สถานพื้น...สำนักงานหอฯ. *ที่นี่...8 ไร่*, 4(41), 4-9.

- มนัส ตันงาม. (2554 ฉ). ภาพแปดริ้ว 82 ปีก่อน ผ่านรายงานประจำปีมณฑลปราจีน. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 5(42), 18-19.
- มนัส ตันงาม. (2554 จ). “ฟาร์โก้” บัสบ้านโพธิ์คันแรก ต้นกำเนิด “หนูปริการ” *ที่นี่...8 ริ้ว*, 5(42), 38-39.
- มนัส ตันงาม. (2554 ช). ภาพแปดริ้ว 82 ปีก่อน ผ่านรายงานประจำปีมณฑลปราจีน. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 5(44), 16-17.
- มนัส ตันงาม. (2555). เริงศักดิ์ มหาวิจิตรนิพนธ์ “ผู้ว่าสกุลขุนนางเก่า แท้ดิดิน”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 5(45), 4-9.
- มนัส ตันงาม. (2556). ย้อนประวัติ 121 ปี ยุคก่อตั้งโรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎ์. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 6(53), 16-17
- มนัส ตันงาม. (2556). อนุกุล ตังคณากุลชัย. ผู้ว่าฯ มากับน้ำ. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 7(55), 4-9.
- มนัส ตันงาม. (2557). ชะลอ วนะภูติ นักปกครองเลือดบางคล้า. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 7(57), 18-19.
- แม่ครัว. (2557). ตำนานกัวยเดี่ยวเจ้าเก่าประจำตลาด เจ้หงส์บ่อบัว-อิมอร้อยทรัพย์สิน-วีระเชิงสะพาน. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 7(58), 41-43.
- แม่หญิง. (2552). “โกอี” ชีรชขายกัวยเดี่ยวแก่เหงา. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(24), 22-23.
- ย่านาง. (2553 ก). “ประเพณีแห่ธงตะขาบ” ของชาวไทยเชื้อสายมอญ ตำบลพิมพา. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 3(33), 36-37.
- ย่านาง. (2553 ข). ประเพณีทำบุญขวัญทุ่ง ตำบลโสธร. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 3(34), 36-37.
- รักษ์เมืองพนมสารคาม. (2550). ม.ป.ท.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์.
- รายงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2549). ม.ป.ท.
- รำลึก 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จฯ เมืองแปดริ้ว. (2551). ฉะเชิงเทรา: เอ็น เอ็น คอมพิวเตอร์. เรย์โนลด์ส, เกรก เจ. (2550). *เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสำคัญ: รวมบทความประวัติศาสตร์ แนวคิดและวิธีการศึกษาของ เกรก เจ. เรย์โนลด์ส*. (วารุณี โอสตาร์มย์, แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- เรื่องเดช ธรรมนันท์, พันตำรวจโท. (2556, 25 เมษายน). สัมภาษณ์.
- ลุ่มน้ำคลองท่าลาด แหล่งการเรียนรู้มีชีวิต. (2550). กรุงเทพฯ: สำนักงานนโยบายและแผน.
- วรพรต น้อยใจบุญ. (2556, 13 มกราคม). สัมภาษณ์.

- วรรณิ แผลูกอินทร์. (2538). *ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาบาวริง*. ปรินูญานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ. (2557). *ตำนานและพิธีกรรมคุณปู่ศรีราชา: ภาพสะท้อนบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรมที่บ้านยี่สาร*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชามานุษยวิทยา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วสิน พรหมพิทักษ์กุล. (2541). *การวิเคราะห์ทางการเงินของการทำสวนมะพร้าวอ่อนในอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ปีเพาะปลูก 2539/40*. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเกริก.
- วสันต์ มหาศิริ. (2560, 4 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์, ม.ล. (2526). *การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิทวัส กิ่งสุวรรณ. (2553). *การเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ในเขตเทศบาลตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการวางแผนผังเมือง, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิบูลย์ เข็มเฉลิม. (2556, 9 เมษายน). สัมภาษณ์.
- วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ. (2548). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีคนบนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- วิริยะ โกสุวรรณจินดา. (2552 ก). พิเศษฐ โตนิดวงศ์ อัครวินผู้กล้า กับการสร้างแบรนด์ข้าวกล้องเหนียว “จันทอง”. *ที่นี่...8 รวิว*, 2(20), 32.
- วิริยะ โกสุวรรณจินดา. (2552 ข). ไชยา สิทธิเจริญพร ผู้สร้างแบรนด์. *ที่นี่...8 รวิว*, 2(21), 28-29.
- วิลาวรรณ ทองย้อย. (2556). *ปัจจัยที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานชุมชนเทศบาลตำบลนครเนื่องเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา*. คุยฎินิพนธ์การวางแผนภาคและเมืองคุยฎิบัณฑิต, สาขาวิชาวางแผนภาคและเมือง, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิลาวณย์ เอื้อวงศ์กุล. (2542). *ความสัมพันธ์ระหว่างพัฒนาการของเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม: กรณีศึกษาเมืองเรณูนคร*. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการวางแผนผังเมือง, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิวัฒน์ พันธวุฒิชยานนท์. (2556). *ฉะเชิงเทราโมเดลรอยต่อที่สูญหายในวงการศึกษไทย*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

- วิวัฒน์ ศัลยกำธร.(2558, 17 เมษายน). สัมภาษณ์.
- วีระพงษ์ อยู่สุข. (2556, 11 กรกฎาคม). สัมภาษณ์.
- เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. (2530). *แผ่นดินพระนั่งเกล้า* (นิจ ทองโสภิต, แปล). กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง.
- ศรัญญา คันธชาติพ. (2540). *พัฒนาการทางเศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำบางปะกง พ.ศ.2419-2475*.
 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้,
 บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรุดา สมพอง. (2550). *นักการเมืองท้องถิ่นจังหวัดฉะเชิงเทรา*. นนทบุรี: สถาบันพระปกเกล้า.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2545). *อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศิริพรรณ ทองเจิม. (2531). *การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยการเลือกที่ตั้งในการทำฟาร์มสุกรเพื่อ
 การค้าระหว่างฉะเชิงเทรากับนครปฐม*. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมือง
 มหาบัณฑิต, สาขาวิชาการวางแผนภาคและเมือง, บัณฑิตวิทยาลัย,
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริรัตน์ แจ่มรัศมีสกุล. (2552). *รายงานผลการวิจัยเรื่อง ปัจจัยที่มีผลต่อการเลือกตั้งโรงงานในเขต
 พื้นที่อุตสาหกรรมของผู้ประกอบการ: กรณีศึกษาจังหวัดฉะเชิงเทราและจังหวัด
 ปราจีนบุรี*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต.
- ศิริ ศิริพันธ์แก้ว และคณะ. (2535). *รายงานวิจัยเรื่อง การปรับตัวของคนชนบทในหมู่บ้านที่มี
 การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน: กรณีศึกษาพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก*.
 กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.
- ศิลาวัสส์ ชุนรัตน์. (2555). นมสดฟาร์มช่วยณรงค์ สดจากเต้า ไร่ใจ ไกลกว่า สดกว่า ราคาเขา.
ที่นี่...8 ไร่, 5(47), 30.
- สุภาภรณ์ จินดามณีโรจน์. (2555). *คนของท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: วาย ซีเอส มีเดีย.
- ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2524). *สมาคมลับอั้งยี่ในประเทศไทย พ.ศ. 2367-2453*. วิทยานิพนธ์
 อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย,
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2544). *หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*.
 กรุงเทพฯ: มติชน.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ก). *มานพ แก้ววงษ์นุกูล ผู้บุกเบิกวิสาหกิจ “มะม่วง” บางคล้า ปลุกเอง
 ส่งออกเอง ดังไปก่อนโลก. ที่นี่...8 ไร่*, 1(8), 5-7.

- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ข). ปลุกกระแสเที่ยวแปดริ้วด้วย “ตลาด” และ “มะม่วง”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(8), 16-21.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ค). มะม่วงจาก “สวน” สู่อะไร? จุดเปลี่ยนอยู่ตรงไหน คุณภาพเปลี่ยนไปด้วยหรือไม่. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(8), 26.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ฉ). “ลึงมะม่วง” แหล่งซื้อขายมะม่วงบางคล้า. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(8), 29-31.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ง). “QCP.TO BE NUMBER ONE” เนสกาแฟ ชมรมดีเด่นระดับภาค. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(10), 42-43.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 จ). อานนท์ สิมะกุลธร “กลุ่มกุลธร” พี่ใหญ่คอมเพรสเซอร์ไทย. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 1(12), 24-25.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ฉ). สุภา ตันเจริญกับบทบาทผู้นำ “แม่” และสตรีเมืองแปดริ้ว. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(13), 8-12.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2551 ช). “OTOP” ผลิตภัณฑ์ชุมชน. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(13), 56.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ก). สุมิตรา ศรีสมบัติ รองผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา หญิงเดียวในทีม “ลับ ลวง พราง”ปราบก๊อดอาร์มี. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(20), 4-6.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ข). “สราวุธ ชูทับทิม” นายก Young Blood แห่งบางพระ “คำปลาน่าอยู่ อาชีพมั่นคง ชุมชนเข้มแข็ง”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(20), 9-11.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ค). หนึ่งในวันในสาวชะโงกกับชาวสวนมะม่วงผู้สวมหมวก นายก อบต. “มานพ แก้ววงษ์นุกูล”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(21), 8-11.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ฉ). “เทพราช” ชุมชนร่วมเย็น “แขก-จีน-ไทย” ตลาดริมคลองท้องนาขานกรุง. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(22), 9-13.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ง). “ขวัญชัย รักษาพันธุ์” บัณฑิตชาวนาท้อง 23 ประเทศ แล้วกลับมาทำนา. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(22), 38.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 จ). คีนีสตันตั้งวันวานที่ตลาดโบราณเมืองเขต. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(23), 8-12.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ฉ). “พวงทอง” หญิงเก่ง เจ้าของ 5 ห้างใน 1 ตารางกิโลเมตร. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(23), 28.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ช). อยู่เครื่องเรือคลองเมืองเขต “ช่างเทียน” ทีมเซอร์วิสเครื่องเจ็ทสกีแชมป์โลก “เปิ้ล นาคกร”. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 2(23), 38.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ซ). 130 ปี ย่านการค้า ตลาดโบราณนครเมืองเขต. *ที่นี่...8 ริ้ว*, 3(25), 11-12.

- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ฉ). กนกพันธุ์ เจริญรุ่งเรือง ต้นแบบนักธุรกิจชนส่งรุ่นใหม่ “ประดิษฐ์ รุ่งเรืองทัวร์” ปลูกจิตสำนึกเรื่องความปลอดภัยใช้ IT บริหารงาน. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(27), 26-28.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2552 ฉ). วัดหนามแดงรวบรวมเครื่องมือชานา จัดพิพิธภัณฑสถานพื้นบ้าน. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(27), 46.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม (2552 ฉ). “บ้านประสิทธิ์สุข 10 ปี ที่ไม่มีโควิดหลง”. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(28), 10-13.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2553 ก). เครื่องมือประมงพื้นบ้านบางปะกง “กต๋า”. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(32), 36-37.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2553 ข). โอกาส เดพละกุล ประธานสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคม แห่งชาติ ประมุขสภาฯ บทบาทสูง...ที่ไม่ต้องยุ่งการเมือง. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(33), 4-9.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2553 ค). ทรงชัย รัตนสุบรรณ “บักซัง” โปรโมเตอร์ “มือทองสมองเพชร”. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(35), 4-7.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2553 ฉ). “ตลาดร่วมสมัยบางบัว-บางเกลือ” เวชจุดเดียวเที่ยว 2 ตลาดฟื้นฟู ร่วมกระแสนวัตกรรมน้ำ. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(36), 10-11.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2553 ง). ขับขานตำนานเพลง “เมืองแปดริ้ว”. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(36), 55.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2553 จ). ลำคลองแห่งชีวิต. *ที่นี่...8 รีวิว*, 4(38), 36-37.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2554 ก). “บุญบังไฟ” สายสัมพันธ์คนยาว. *ที่นี่...8 รีวิว*, 4(39), 34-35.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2554 ข). ไม่ใช่ปักกิ่ง แต่เป็น “บ้านเงินใจ” บางคล้า ที่เที่ยวก็ไม่ใช่ ทำไมใคร ๆ ไปขอชม. *ที่นี่...8 รีวิว*, 5(42), 10-15.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2554 ค). จารึกงานชิ้นโบว์แดงก่อนเกษียณฯ นายแพทย์วีระพงษ์ เพ่งวานิชย์ ผู้อำนวยการคนแรกของโรงพยาบาลพุทธโสธร. *ที่นี่...8 รีวิว*, 5(43), 4-8.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2555 ก). พระครูปลัดสุวัฑฒนพรหมจริยคุณ เจ้าอาวาสวัดสมานรัตนาราม สูดยอดพระนักพัฒนา-นักบริหาร-นักการตลาด ใช้เวลาแค่ 5 ปี พลิกฟื้นวัดจาก ดินเป็นดาว. *ที่นี่...8 รีวิว*, 5(48), 4-7.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2555 ข). บัญชา นิซัง ประธานสภาอุตสาหกรรมจังหวัดฉะเชิงเทรา. *ที่นี่...8 รีวิว*, 6(50), 4-7.
- เศรษฐรัตน์ ตันงาม. (2556). 5 ผู้นำภาครัฐ-เอกชน ฉะเชิงเทรา เผยมุมมองจากการท่องเที่ยวอาเซียน เตรียมพร้อมสู่ AEC. *ที่นี่...8 รีวิว*, 6(51), 5.
- สกินเนอร์ จี. วิลเลียม. (2529). *สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

- สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร (องค์การมหาชน). (2557). *สภาพภูมิประเทศ
ลุ่มน้ำบางปะกง*. เข้าถึงได้จาก www.haii.or.th/wiki/index.php.
- สถิติอุตุนิยมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. (2554). ม.ป.ท.
- สนั่น แก้วคำ. (2557, 19 เมษายน). สัมภาษณ์.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับกรรมการศาสนา. (2510). กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์การศาสนา.
- สมเด็จพระบรมราชาปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ. (2554). *จดหมายเหตุรายวัน ของ
สมเด็จพระบรมราชาปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ (ฉบับชำระใหม่)* (พิมพ์ครั้งที่ 6).
กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (ม.ป.ป.). *พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2* (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- สมภพ วงศ์พยัคฆ์. (2559, 22 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- สยาม คำสุวรรณ. (2549). *การพัฒนาพื้นที่เขตเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์การวางแผน
ภาคและเมืองมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการวางแผนผังเมือง, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สรารุช ชูทับทิม. (2559, 10 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- สร้อยัญญา สมนึก. (2555). *พัฒนาการชุมชนริมน้ำ ตลาดบ้านใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา*.
งานนิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์การเมืองและ
การบริหารจัดการ, คณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์, มหาวิทยาลัยบูรพา.
- สารสิน วีระผล. (2548). *จิมก๊องและกำไรการค้าไทย-จีน 2195-2396*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า
ประเทศไทย.
- สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2540). *ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดฉะเชิงเทรา*. ฉะเชิงเทรา:
สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2560). *กำแพงเมืองฉะเชิงเทรา*. เข้าถึงได้จาก
[http://www.m-culture.go.th/ewtadmin/ewt/chachoengsao/ewt_news.
php?nid=285&filename=index](http://www.m-culture.go.th/ewtadmin/ewt/chachoengsao/ewt_news.php?nid=285&filename=index)
- สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2542). *ชีวิตและงานพระยาศรีสุนทร โวหาร (น้อย
อาจารย์กุง)*: ประชาชนสยามชาวจังหวัดฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทรา: สำนักงานศึกษาธิการ
จังหวัดฉะเชิงเทรา.

- สำนักงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2544). *สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2543 จังหวัดฉะเชิงเทรา*. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- สำนักงานสถิติจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2554). *แผนพัฒนาสถิติระดับพื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา*. เข้าถึงได้จาก http://osthailand.nic.go.th/masterplan_area/userfiles/file%20Download/Plan%20Development%20Statistical%20Province/14.ฉะเชิงเทรา.pdf
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2546). *ประวัติศาสตร์สังคม-วัฒนธรรม ของภาษาและวรรณคดีในสยามประเทศ*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2551). *แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์ (พิมพ์ครั้งที่ 4)*. กรุงเทพฯ: กองทุนเผยแพร่ความรู้สู่สาธารณะ.
- สุชาติ ชมกลิ่น. (2543). *การวิเคราะห์รายได้ ต้นทุนและผลตอบแทนสุทธิของการเลี้ยงปลากระพงขาวในกระชัง ศึกษากรณี: อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเกริก.
- สุดใจ พงศ์กล้า. (2528). *มณฑลปราจีนบุรี สมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (พ.ศ.2436-2458)*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- สุทธาดา เลขไวฑูรย์. (2536). *ฉะเชิงเทรากับนโยบายการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411-2453)*. ฉะเชิงเทรา: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏฉะเชิงเทรา.
- สุทิน ศรีเกษม. (2558, 16 ตุลาคม). สัมภาษณ์.
- สุนทร คัยนันท์. (ม.ป.ป.). *ฉะเชิงเทราในประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์.
- สุพจน์ สกุลธรรม. (2550). เรื่องเล่าตำนานเมือง. *ที่นี่...8 รีวิว*, 1(1), 13.
- สุพจน์ สกุลธรรม. (2551 ก). งานการศึกษานอกโรงเรียนกับการการศึกษาตลอดชีวิต...ของประชาชน. *ที่นี่...8 รีวิว*, 1(6), 32-35.
- สุพจน์ สกุลธรรม. (2551 ข). วิทยาลัยการเกษตรและเทคโนโลยีฉะเชิงเทรา “การศึกษาเพื่อพอกอยู่พอกิน และพอเพียง”. *ที่นี่...8 รีวิว*, 2(17), 34-36.
- สุพจน์ สกุลธรรม. (2553). ครบรอบหนึ่งทศวรรษ สมเด็จพระพี่นางเธอฯ เสด็จเปิดป้ายสถาบันราชภัฏราชชนครินทร์. *ที่นี่...8 รีวิว*, 3(30), 24-25.
- สุภาภรณ์ ปิติพร และคณะ. (2551). *72 ปีผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม สืบสาน ส่งต่อ พัฒนา ตำบลยาสมุนไพร*. กรุงเทพฯ: ประมัตต์.

- สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์. (2554). *ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนลุ่มน้ำท่าจีน*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- สุมาลี พันธุ์ยุรา. (2543). *พัฒนาการของอำนาจท้องถิ่นในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเลตะวันออก พ.ศ.2440-2516*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุรพล บุญเรือง. (2551). ชีวิตชาวสวนมะม่วงบางคล้า. *ที่นี่...8 ไร่*, 1(8), 12-13.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2552 ก). จักสานส่งออก...ของดีแปลงยาว. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(18), 42-43.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2552 ข). สำนึกรักบ้านเกิด ทายาทอาจารย์จุฬา-เกษตร ผลิตซอสยอดอร่อย 4 ยี่ห้อ. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(19), 44-45.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2552 ค). “ริน” หนึ่งในตำนาน ขนมหวานแปดไร่. *ที่นี่...8 ไร่*, 2(22), 34.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2552 ฉ). “ชงทองโอสถ”...ค้นคว้า พัฒนา ยาพื้นไทย...ผลิตในแปดไร่ ส่งขายทั่วประเทศ. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(28), 38-39.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2553 ก). “พรมี่คุณ”กุนเชียงซอสหอมของดีเมืองแปดไร่. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(30), 38-39.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2553 ข). ชีวิตผม...รู้เรื่องเดียวขนมเป็ยะ “ตั้ง-เซ่ง-จ้าว”. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(31), 38-39.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2553 ค). บุกรโรงงาน “วรพร” ผู้ผลิตมะม่วงคองรายใหญ่ที่สุดในประเทศ. *ที่นี่...8 ไร่*, 3(33), 38.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2554 ก). แม่บุญมี ขนมเป็ยะบางคล้า. *ที่นี่...8 ไร่*, 4(39), 36-37.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2554 ข). กลุ่มปักจตุร็อยมุก ผักลุมศิระสตรีมุสลิมและเสื้อผ้าสำเร็จรูป. *ที่นี่...8 ไร่*, 4(40), 38-39.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2554 ค). ขนมหวานทองธาร อร่อยระดับ 5 ดาว. *ที่นี่...8 ไร่*, 5(42), 36-37.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2555 ก). พันธุ์ไม้เสริมราก “สวนยุพิน ฉลาดถ้อย” หนึ่งเดียวในแปดไร่. *ที่นี่...8 ไร่*, 5(47), 40-42.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2555 ข). “มูร่าห์ฟาร์ม” ฟาร์มควายนมเอกชนแห่งแรกในประเทศไทย ผลิตกัณฑ์ “มูร่าห์เฮ้าส์” หน้าวิไฮเต็ล. *ที่นี่...8 ไร่*, 5(48), 40-42.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2555 ค). นวัตกรรมมะม่วงแปดไร่ บอกโลกให้รู้ (อีกครั้ง). *ที่นี่...8 ไร่*, 6(49), 46-47.

- สุรเดช วรรณศิริ. (2556). ผลผลิตกัญชาน้ำมันไพล ระดับ 5 ดาว หนึ่งเดียวในแปดริ้ว.
 ที่นี้...8 ริ้ว, 7(54), 28-29.
- สุรเดช วรรณศิริ. (2557). แผนธุรกิจ ทำให้คุณรวยได้อย่างไร. ที่นี้...8 ริ้ว, 7(58), 39.
- สุรินทร์ เจริญชีพ, พันเอก. (2558, 1 มิถุนายน). สัมภาษณ์.
- สุริรัตน์ มะลิซ้อน. (2541). *ผลผลิตภาพของทรัพยากรในการผลิตมันสำปะหลังในตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ปีการเพาะปลูก 2539/40*. วิทยานิพนธ์
 เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเกริก.
- แสง จุละจาริตต์. (ม.ป.ป.). *กรรมรถไฟกับกรณีพิพาทอินโดจีนฝรั่งเศสและสงครามมหาเอเชียบูรพา*.
 กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- สังคีต จันทนะ โปธิ. (2554). *จากโพ้นทะเลสู่กรุงเทพฯ จากจับกังมาเป็นมาเฟีย 2425 อังยีครองเมือง*.
 กรุงเทพฯ: อนิเมทกรุ๊ป.
- หมอเกษตร. (2557). Farmer Market ตลาดนัดเกษตร หน้าสวนสมเด็จพระเจ้า. ที่นี้...8 ริ้ว, 7(58),
 30-31.
- แหล่งอาหารบางปะกงช่วงล่างกับโรงงานอุตสาหกรรม*. (2555). กรุงเทพฯ: โรงเรียนรุ่งอรุณ.
- อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์นารี สารีกะภูติ ทช.* (2531). ม.ป.ท.
- อรพินท์ เงินประดิษฐ์. (2556, 29 เมษายน). สัมภาษณ์.
- อรรถพล ขวนขุนทด. (2555). *พัฒนาการของชุมชนตลาดคลองสวน 100 ปี*. งานนิพนธ์รัฐศาสตร
 มหาบัณฑิต, สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์การเมืองและการบริหารจัดการ,
 คณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์, มหาวิทยาลัยบูรพา.
- อรอนงค์ มั่นคง. (2558, 27 มีนาคม). สัมภาษณ์.
- อังคณา อาตมิยะนันท์. (2530). *บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในการส่งเสริมการพัฒนา
 แบบมีส่วนร่วม: กรณีศึกษาโครงการพัฒนาชนบทแควระบบ-สี่ัค*. วิทยานิพนธ์
 สังคมวิทยามหาบัณฑิต, สาขาวิชาสังคมวิทยา, บัณฑิตวิทยาลัย,
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อังคณา แสงสว่าง. (2550). *บทบาททางเศรษฐกิจของชาวจีนในจังหวัดฉะเชิงเทรา ระหว่าง
 พ.ศ.2398-2475*. ปริญญาานิพนธ์ศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์,
 บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

อาทิตยา ดวงมณี (2555). การพัฒนายุทธศาสตร์การบริหารงานวิจัยโดยการเทียบเคียงสมรรถนะตามเกณฑ์คุณภาพการศึกษาเพื่อการดำเนินการที่เป็นเลิศของวิทยาลัยพยาบาลสังกัดกระทรวงกลาโหม. คุยฎีนิพนธ์รัฐศาสตรคุยฎีบัณฑิต, สาขาวิชาคุยฎีการศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานามสยามยุทธ: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมร และญวน. (2550). (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

อารยะ ปรีชาเมตตา. (2548). ทฤษฎีการขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนเมือง. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อารยะ ภูสาศ. (2531). เงื่อนไขทางสังคมและเศรษฐกิจ และทางเลือกของชาวนาไร่ที่คืนในการหารายได้สำหรับครัวเรือนในบ้านคลองมะเข็ญตรา. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยา มหาบัณฑิต, สาขาวิชาสังคมวิทยา, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2542). ภาพสะท้อนวิถีชีวิตชาวมืองมะเข็ญตราในช่วง 150 ปีรัตนโกสินทร์: กรณีศึกษารูปปั้นวัดสัมปทวน. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2547). เรือ: ภาพสะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในลุ่มน้ำบางปะกง. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2549). วิถีชีวิตของมุสลิมในมะเข็ญตรา. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2560). การทำนาปลูกข้าวในเมืองมะเข็ญตรา. (ภาพถ่าย)

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2560). ผลผลิตมะม่วงน้ำดอกไม้สีทองของเมืองมะเข็ญตรา. (ภาพถ่าย)

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2560). นิคมอุตสาหกรรมเคตเวย์ซีดี. (ภาพถ่าย)

อิงตะวัน แพลุกอินทร์. (2560). รอยยิ้มของแม่ค้าในตลาดบ่อบัว. (ภาพถ่าย)

เอี่ยม ทองดี. (2538). ข้าววัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ: มติชน.